

गुजरात
पुरातत्त्व मन्दिर
ग्रन्थावली

પ્રથમાવૃત્તિ-પ્રત ૧૦૦૦

પ્રકાશક

કિશોરલાલ ધ. મણિવાળા
મહામાત્ર, ગુજરાત વિદ્યાપીઠ,
અમદાવાદ.

મુદ્રક

રામદાસ મોહનદાસ માંધી,
નવજીવન મુદ્રણાલય
અમદાવાદ.

વિક્રમ સંવત ૧૯૭૮

આર્યોના તહેવારોનો પ્રાચીન તથા અર્વાચીન ઇતિહાસ

લેખક
'ઋગ્વેદી'

ગુજરાત પુરાતત્વ મંત્રિર
અમદાવાદ

એ બોલ

મનુષ્યના સાંસારિક જીવનમાં તહેવારો એક મુખ્ય અંગ છે. તેમાં અનેક સામાજિક અને ધાર્મિક તત્ત્વો મૂર્ત થએલાં હોય છે; તેમના ઇતિહાસ વિના પ્રજાનો ઇતિહાસ અધૂરો કહેવાય. કોઈ પણ પ્રજાને બરાબર સમજવા માટે પણ તેના તહેવારોના ઉદય અને વિકાસ જાણવા જરૂરના છે. લોકોનું સામાજિક જીવન વધારે અર્થપૂર્ણ અને સંસ્કારી થાય તે માટે પણ દરેક તહેવારનું રહસ્ય જાણવું જરૂરનું છે. સમાજ સુધારાની દૃષ્ટિએ પણ તેનું જ્ઞાન એટલું જ આવશ્યક છે. આવા અગત્યના વિષયનો અભ્યાસ આપણામાં નહિ જોવો છે. સ્વ. ડૉ. ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજીતે આ બાબતમાં પ્રસ્થાન પાડ્યું છે તે યુદ્ધિપ્રકાશમાં હમણાં પ્રસિદ્ધ થએલા લેખોથી જાણીએ છીએ. હેરીટેજ ઓફ ઇન્ડિયા સીરીઝમાં 'ધી હિન્દુ રીલીજિયસ ઇઅર' (હિન્દુ ધાર્મિક સંવત્સર) નામના ગ્રંથમાં પણ આ દૃષ્ટિએ માહિતી આપવાનો પ્રયાસ થયો છે. પણ આ વિષયમાં સંશોધન આગળ વધે તે માટે આધારરૂપ કોઈ એક સારા ગ્રંથની ગૂંજરાતી ભાષામાં જરૂર હતી. આ હેતુ અને આ ખોટ શ. ઋગ્વેદીના 'આર્યાચ્યા સળાંચા પ્રાચીન વ અર્વાચીન ઇતિહાસ' થી પૂરી પડશે એમ ધારી તેમનો પોતાનો જ ગૂંજરાતી અનુવાદ પ્રગટ કરવાનું પુરાતત્ત્વ મંદિરે ઉચિત ધાર્યું છે.

ગ્રંથના ગુણદોષનો પરીક્ષા વાંચકો પોતે જ કરશે. પણ અમને આશા છે કે આ ગ્રંથમાંથી દરેકને કંઈ ને કંઈ નવી હકીકત મળશે અને આ વિષયમાં આપણા ધણા કેળવાયેલા માણસોનું શરમાવે એવું અજ્ઞાન દૂર થશે.

અધિક જોષ, વદ ૮
પુસ્તકવાર, સંવત ૧૯૭૯

૨. ડૉ. પરીખ
મંત્રી. ગુ. પુ. મંદિર, અમદાવાદ

પ્રસ્તાવના

જેમ પ્રભુનો અવતાર કંઈક વિશિષ્ટ મહાન કાર્યની સિદ્ધિ અર્થે-જગતમાં દુષ્ટોનું દમન અને શિષ્ટોનું રક્ષણ કરવા માટે-થાય છે, તેવો જ પ્રકાર કેટલાક ગ્રંથો સંબંધી કોઈક કોઈક વખત બનેલો જોવામાં આવે છે. અર્થાત્ કોઈક વિશિષ્ટ ઇશ્વરી યોજના અનુસાર સમાજમાંનું એકાદ દુષ્ટુ દૂર કરવા માટે આવા ગ્રંથો લખવાની સ્ફૂર્તિ લેખકોના અંતરમાં ઉત્પન્ન થાય છે. મારા મિત્ર રા. 'ઋગ્વેદી'ના આર્યોના તહેવારોના પ્રાચીન તથા અર્વાચીન ઇતિહાસના સંબંધમાં પણ તેવું જ કંઈક બનેલું મારી અંતર્દષ્ટિને જણાય છે. રા. 'ઋગ્વેદી' ને આ પુસ્તક લખવાની જે બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ, તે તદ્દન સમયોચિત સ્ફૂર્તિને જ આભારી છે એમ મને લાગે છે; એટલું જ નહિ પણ હાલની પરિસ્થિતિમાં આવું પુસ્તક લખવાનું કામ મુલતવી રાખવું સહ્ય થઈ પડ્યું હોત. આજ નિશાળોમાં ભણતાં આપણાં બાળકોની અથવા સમાજમાં ભગતાં પુખ્ત ઉમરના મનુષ્યોની આપણે શી સ્થિતિ જોઈએ છીએ? મે એક વખતે મરાઠી છટ્ટા ધોરણમાં અભ્યાસ કરતી એક છોકરીને 'ગુડી પડવો ક્યારે આવે?' એ પ્રશ્ન સદજ પૂછ્યો. એ પ્રશ્નનો તે તરત જવાબ આપી શકી નહિ. તેજ પ્રમાણે અંગ્રેજ પાંચમા ધોરણના એક વિદ્યાર્થીને 'દીવાળી પહેલી કે દશેરા પહેલી?' એ પ્રશ્ને એ ચાર મિનીટ સુધી ગુંચવાડામાં નાખી દીધો! જે વ્યક્તિઓને આજ આપણે છોકરા અથવા છોકરીઓના નામથી બોલાવીએ છીએ, તેજ વ્યક્તિઓ પાંચદશ વર્ષમાં સમાજમાં અગ્રેસર ગણવા લાગશે. આજનાં પુખ્ત

ઉમરનાં મનુષ્યો આજ રીતે ઉમરમાં અને પ્રતિષ્ઠામાં વધેલાં છે અને આજ ક્રમ આગળ ઉપર પણ ચાલવાનો છે. પરંતુ જેથી આપણા સામાજિક રીત રિવાજો સંબંધી તેમનું ધોર અજ્ઞાન દૂર થાય એવી કોઈ પણ વ્યવસ્થા આધુનિક શિક્ષણ-પદ્ધતિમાં કરવામાં આવી છે ? આ એક વિચારવા લાયક પ્રશ્ન છે. આપણા દેશમાં પ્રાશ્નાત્મક શિક્ષણનો આરંભ થયો તે દિવસ એક દૃષ્ટિએ મહદ્દભાગ્યનો હતો, તેમ બીજી દૃષ્ટિએ અત્યંત દુર્ભાગ્યનો પણ હતો એમ કહેવાનો પ્રસંગ આવેશે. જોઈ માફ હૃદય અત્યંત દુઃખીત થાય છે. અંગ્રેજી શિક્ષણે આપણા એક નેત્રને સતેજ કરી આપણું દૂર સુધીનું ભવિષ્ય જોવાનું તેને સામર્થ્ય આપ્યું પણ તેની સાથે આપણા પ્રાચીન ઇતિહાસ તરફ સપ્રેમ દૃષ્ટિએ જોનાર બીજા નેત્રની શક્તિ અત્યંત નિષ્કુરપણે હરણ કરી ! તેથી આપણા સમાજની પૂર્વપરંપરા વિષે, આપણા રીતરિવાજો વિષે, તથા તેના પ્રાચીન આરંભ વિષેનું અજ્ઞાન સુશિક્ષિત સમાજમાં અપ્રતિહતપણે ફેલાતું જાય છે. અજ્ઞાન ફેલાય એ દુઃખદ છે, પરંતુ તેને સ્થાને વિપરીત જ્ઞાનનો સંચાર થતો જાય છે એ તેથી પણ વિશેષ દુઃખદ છે. આપણા પરા-પૂર્વના આર્ય રીતરિવાજો કયા, તેમાં પતન થવાનું કારણ શું, તેમાં પાછળથી પરકીય રીતરિવાજોની ભેળસેળ કેવી રીતે થઈ, તથા આજ તે મૂળના રિવાજોનું કેવું વિકૃત સ્વરૂપ જોવામાં આવે છે, વગેરે બાબતોનો વિચાર કરનારા સુદ્ધાં થોડા છે, તો તેમાંના ગ્રાહ્ય અગર અગ્રાહ્ય અંશોની બાબતમાં ચર્ચા તથા વ્યાવહારિકપણે સ્વીકાર કરનારા તેથીયે થોડા દેખાય, તેમ જ આપણા રિવાજોનો અજ્ઞાનને લીધે નિષ્કારણ તિરસ્કાર તથા પરકીય રિવાજોનું નિષ્કારણ અનુકરણ કરવાની અજ્ઞાનમૂલક

પ્રવૃત્તિ જોવામાં આવે તો તેમાં કાંઈ નવાઈ નથી. પરંતુ કોઈ પણ સમાજમાં આવી સ્થિતિ દેખાઈ આવે એ તેની અધોગતિનાં અનેક લક્ષણોમાંનું એક લક્ષણ છે એવી મારી ચોક્કસ માન્યતા છે. સમાજની સુધારણા એટલે બીલકુલ નવી ફેરી પાટી ઉપર અક્ષરો કાઢવો એમ નથી; અગરતો તે પાયા વગરની ઇમારત નથી. આવી ઇમારત બાંધતા જવું એજ પહેલું શક્ય નથી, તો પછી તેના ગગનચુંબી શિખર તરફ જોઈ મનને સંતોષ પમાડવાનું ભાગ્ય પ્રાપ્ત થાય એ કલ્પના બહારની વાત છે. પરલોકવાસી ન્યામૂર્તિ રાનડે જોવાનો પણ એજ મત હતો. અને તે સર્વથા સત્યમૂલક છે એમ પ્રત્યેક વાચકને સંપૂર્ણ વિચાર કર્યા પછી ઠણુલ કર્યા વિના ચાલે તેમ નથી. આવી સ્થિતિમાં આપણી સામાજિક સુધારણાની ઇમારત સશસ્ત્ર અને પદ્ધતિસર ઉભી કરવાની જો આપણી ખરેખરી અંતઃકરણની ઇચ્છા હોય તો આપણી સમાજની પૂર્વપરંપરાની બાબતમાં અજ્ઞાનમાં રહે ચાલી શકવાનું નથી. આપણા સમાજના પ્રાચીન ઇતિહાસની બાબતમાં અજ્ઞાનપૂર્વક અભિમાન જોટલું ધિક્કારને પાત્ર છે તેટલો તે વિષેનો અજ્ઞાનમૂલક તિરસ્કાર પણ તિરસ્કારને પાત્ર તેમ જ હાનિકારક નથી શું ? આવા વિચારનો પ્રાદુર્ભાવ અંતઃકરણમાં થવાથી તે અજ્ઞાનના મૂલે કુઠારઃ મારવાની પ્રેરણા થાય, અને તે પ્રેરણાનું ફલ પ્રસ્તુત પુસ્તક રૂપે દૃશ્યમાન થાય એ આપણા ભાવિ કલ્પનું લક્ષણ છે એમ લાગતાં મારા અંતરમાં જે સંતોષ થાય છે તે સંતોષના ઉભરામાં મેં પ્રસ્તુત પુસ્તકને સામાજિક સુધારણાનું અવતારકૃત્ય એવું જે ઔરવ્યુકત નામ ઉપર આપ્યું છે તેમાં મિત્રપ્રેમને લક્ષને જો થોડીઘણી અતિશયોક્તિ

થઈ હોય તોપણ તેમાં સત્યનો અંશ વિશેષ છે એમ વિચારક વાયકવર્ગને જણાયા વિના રહેશે નહિ એમ હું માનું છું.

આ પુસ્તકમાં આર્યોના બારે મહીનામાં આવતા ભિન્ન-ભિન્ન તહેવારો વિષે સંપૂર્ણ વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. કેટલેક સ્થળે આ વિવેચન જરૂર કરતાં પણ વિશેષ થઈ ગયું છે એમ કેટલાકને લાગશે પણ અતિવિસ્તારનો આક્ષેપ પ્રસ્તુત પુસ્તક ઉપર કરનારાઓએ આપણા લોકોના અધ્ય-જ્ઞાનનો વિચાર પણ ખાસ કરીને કરવો જોઈએ. એ વિચારતાં આટલો વિસ્તાર કરવાનો અંત્યકર્તાનો ઉદ્દેશ નિર્થક નથી એમ તેમને લાગ્યા વિના રહેશે નહિ. આપણા લોકોના સામાન્યજ્ઞાનની મર્યાદા તદ્દન સંકુચિત હોવાથી તથા પ્રસ્તુત પુસ્તક વિદ્વાનો કરતાં સામાન્ય લોકોને ખાસ ઉદ્દેશીને રચવું એવી લેખકની ઇચ્છા હોવાથી સંક્ષિપ્ત વિવેચન કરી ગેરસમજીત વધાર્યા કરતાં અતિવિસ્તારનો દોષ સ્વીકારીને પણ વિષય-વિવેચન સુગમ કરવું એ લેખકને અધિક શ્રેયસ્કર લાગ્યું હશે, તથા એમાં તેમણે ભૂલ કરી હોય તો તે ભૂલ યોગ્ય માર્ગે જ થયેલી છે એમ માનીને હું તેમને દોષ આપવા ખિલકુલ તૈયાર નથી.

આ પુસ્તકનું નામ આર્યોના તહેવારોનો પ્રાચીન તથા અર્વાચીન ઇતિહાસ એમ આપવામાં અંત્યકર્તાએ ઇતિહાસ દૃષ્ટિએ એક ભૂલ કરી છે એવો આક્ષેપ આવવાનો સંભવ છે, તે ભૂલ એકે આ પુસ્તકમાં જેનું વિવેચન કરેલું છે તે સઘળા તહેવારો ખરી રીતે આર્યોના છે કે તેમાં અનાર્યોના તહેવારો સેળભેળ કરેલા છે એની વિવેચક દૃષ્ટિએ તપાસ ન કરતાં સઘળા તહેવારોનો એકસરખી રીતે આર્યોના તહેવારોમાં સમાવેશ કરેલો છે એમ કેટલાકને લાગશે, પણ મારા

મતે આ આક્ષેપ સ્વીકારવો જોઈલો સરળ છે તેટલું જ તેમના કહેવા પ્રમાણે તપાસ કરવાનું કામ વિકટ છે. હાલના સમયમાં અસલી આર્ય-રક્ત કોના અંગમાં કેટલા પ્રમાણમાં વહે છે એ વિષે જ વિદ્વાનોમાં વાદવિવાદ છે, ત્યાં પછી કેવળ આર્યોના રીતરિવાજો અથવા તહેવારો કયા કયા હતા એ નક્કી કરવું કેટલું મુશ્કેલ છે ? તેમ વળી સ્વતઃ આપણે જ જ્યારે આર્ય નથી ત્યારે અસલી આર્યોના તહેવારોનું આપણે શું પ્રયોજન છે ? આપણું રક્ત જ્યારે મિશ્રિત જ છે અને તે આપણે શુદ્ધ કરી શકીએ એમ નથી તો આપણા તહેવારો પણ આર્યને અનાર્યના મિશ્રણથી ઉત્પન્ન થયેલા હોય તો તમને આપણે આપણા જ માની દૂર કરી શકીએ નહિ. અર્થાત્ આ જેમ સંમિશ્રિત તહેવારોનું વિવેચન છે તેમ જ થવું જોઈએ આવો ઉત્તરપક્ષ કરી શકાય એમ છે. બીજી વાત એ છે કે પ્રાચીન રોમન લોકોએ ભિન્ન ભિન્ન દેશોમાંથી તે તે લોકોના દેવતાઓ અને તહેવારોને પોતાના દેવોના પંચાયતનમાં તથા પંચાંગમાં સ્થાન આપી લોકસંગ્રહના તત્ત્વને માન આપ્યા માટે પાશ્ચાત્ય ઇતિહાસકાર રોમન લોકોની બુદ્ધિમત્તાની પ્રશંસા કરે છે તો એવો જ પ્રકાર અનાર્ય-જાતિના સંબંધમાં આપણા આર્ય પૂર્વ-જોએ કર્યો હોય તો તે માટે તેમની દૂર દૃષ્ટિને માન આપવાનું છોડી તેમના તે ધોરણથી અત્યંત વિરુદ્ધ એવું ભિન્નતાનું ધોરણ તેમના વંશ જ થઈ આપણે શા માટે રાખવું જોઈએ ?

પ્રસ્તુત પુસ્તકના વિવેચનમાં ઇતિહાસકથન અને યુક્તિવાદ એવાં બે ભિન્ન અંગો છે, એમાંથી પહેલું એટલે કે ઐતિહાસિક માહિત ના સંબંધમાં અહીં એટલું જણાવવાની જરૂર છે કે માહિતી મેળવવાના કામમાં લેખકે અત્યંત પરિશ્રમ કર્યો છે.

એક જ તહેવારનાં ભિન્ન ભિન્ન પ્રાંતમાં ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપો કેવી રીતે થયેલાં જણાય છે, તથા, તે કેવી રીતે થયાં વગેરે બાબતમાં લેખકે આપેલી માહિતી મને તો કેટલેક સ્થળે બિલકુલ નવીન જ લાગી અને જ્ઞાનસંગ્રહની દૃષ્ટિએ પુસ્તકના વાચન પછી મને થોડો ઘણો લાભ થયો એમ મને લાગ્યા વિના રહું નહિ. મારા જેવો જ અનુભવ બીજા વાચકોને પણ થોડાઘણા પ્રમાણમાં થશે તથા આ પુસ્તકે લોકોના જ્ઞાનમાં થોડુંઘણું પણ ઉમેરણ કર્યું એમ પ્રત્યેકને લાભશે એવી મારી માન્યતા છે. ગ્રંથકર્તાએ આપેલી સઘળી જ માહિતી સત્ય છે કિંવા તેમણે સ્થળે સ્થળે કરેલાં વિધાનો સમર્થન કરવા લાયક છે એમ મારું કહેવું નથી, દાખલા તરીકે પાન ૬૧ ઉપર “મૂર્તિ-પૂજનનું ગાળીયું હિંદુઓના ગળામાં બુદ્ધના અનુયાયીઓએ જ ધાલી દીધું.” એવું વિધાન છે. આવા પ્રકારનાં કથનો આધાર વિના મોઘમ રીતે કરવાં તે બરાબર નથી એમ મને લાગે છે. કેટલેક સ્થળે વિષય-વિવેચનમાં આવશ્યક ન હોવા છતાં એવાં કથનો કરેલાં છે પણ આવાં સ્થળો બહુજ થોડાં છે અને બહુધા આવાં જે સ્ખલનો થયાં જણાય છે તે નિર્દોષ હોવાને લીધે ક્ષમ્ય છે એમ પણ મને લાગે છે. વિષય પ્રતિ-પાદનનું બીજું અંગ એટલે કે પ્રત્યેક તહેવારે પાળવાની પ્રચલિત પદ્ધતિ સંબંધી સૂચવેલા સુધારાઓ કિંવા સ્થળે સ્થળે મોઘ લેવાલાયક સૂચવેલી વાતો છે. મારા મતે આ ભાગ અત્યંત મહત્વનો તથા જરૂરનો છે. આર્યોના તહેવારોના સંબંધમાં ઐતિહાસિક માહિતી આપનારાં એક બે પુસ્તકો પૂર્વે મરાઠી ભાષામાં લખાયાં હતાં તેમાં અને આ પુસ્તકમાં જે અંતર છે તે આટલું જ છે. રા. ઋગ્વેદીની પ્રત્યક્ષ સારાસાર

વિચારશક્તિની તથા પ્રાચીનમાંનો ગ્રાહ્યઅંશ સ્વીકારી તેના પાયા ઉપર નવીન સુધારણાની ઇમારત ઉભી કરવાની ઇચ્છાનો પુરાવો આપનારો તથા તેને કસોટીમાં લાવનારો ભાગ આજ છે. આ ભાગ તરફ સમાજનું, વિશેષતઃ ભગિનિવર્ગનું જોડાણ તત્કાલ અધિક લક્ષ જશે તેટલું સમાજ સુધારણાનું પગલું આગળ પડશે.

સારાંશ એ કે જ્ઞાનસંગ્રહ તથા સમાજની પ્રગતિ આ બન્ને દષ્ટિએ આ પુસ્તકની ઉપયોગિતા મોટી છે તથા તેનો જન્મ પણ અત્યંત સમયોચિત થયો છે એમ મને લાગે છે. આ મારો મત આ પ્રસ્તાવના દ્વારા નમ્રપણે જણાવવાનો સુયોગ મને આપ્યા બદલ તથા આવા ઉપયુક્ત અને પરિશ્રમ પૂર્વક લખેલા પુસ્તકની પ્રસ્તાવના લખવાનું માન આપ્યા બદલ રા. ઋગ્વેદીનો આભાર માની સુઝ વાચકોના હાથમાં આ પુસ્તક મોટા આનંદથી અર્પણ કરું છું.

આનંદમંદિર
મદેરા તા. ૨૮-૩-૧૬

} વાસુદેવ જોવિન્દ આપટે

ગ્રંથકર્તાનું હૃદય

જૂના વિચારોના સહવાસમાં મારું બાલપણ વીતેલું હોવાથી તેના સંસ્કારો મારા પર પડ્યા વિના રહ્યા નહિ. બાલ્યાવસ્થામાં જોયેલી અનેક પૌરાણિક ક્રીડાઓ તથા સાંભળેલાં હરિકીર્તનોથી મારા અંતઃકરણમાં પ્રાચીન વિભૂતિ માટે કુતૂહલ ઉત્પન્ન થયું. અવકાશના વખતે કેટલાક પૌરાણિક ગ્રંથો મારી પાસે વંચાવી તેનો અર્થ ભક્તિપૂર્ણ ચિત્તે મારા વડીલ શ્રોતાગણને સંભળાવતા, તે સમયે મારી મનોવૃત્તિ તક્ષીન થઈ જતી. બાલપણના આ ધાર્મિક સંસ્કારોએ અનેક સાંસારિક આપત્તિમાં મને ધારણ દીધી. નાની કંમરમાં સંસારની જવાબદારી માથા પર આવી પડતાં મેં એક પ્રેમાળ અને કૃતસાહી મિત્રની સાહાય્યથી માધ્યમિક શિક્ષણ આપનારી એક સંસ્થા સ્થાપન કરી યથામતિ બાર વર્ષ પર્યંત લગભગ એક હજાર વિદ્યાર્થીઓને નૈતિક, ધાર્મિક અને બૌદ્ધિક શિક્ષણ આપ્યું. છેક આધુનિક સમય સુધી બાળકોને ઘરમાં જ ધાર્મિક શિક્ષણ મળતું હતું; પરંતુ એ પદ્ધતિ હમણાં નષ્ટ થતી જાય છે તથા આપણા ભાવિ સમાજનાયકો ધર્મની બાબતમાં હેઠાસીન રહે, એમ અમને જણાયાથી મેં અને મારા મિત્રે બાળકવર્ગને ભેગો કરી નિયમિતપણે ધાર્મિક શિક્ષણ આપવાની પદ્ધતિ ચાલુ રાખી. આ રીતે મને આ વિષયનો અભ્યાસ કરવાનો પ્રસંગ સહજ મળી ગયો. એવામાં હું એક ધનોત્પાદક વ્યવસાયમાં પડી આધિ-ભૌતિક દૃષ્ટિએ હીન દશામાં આવી પડ્યો. એથી, સઘળા ઇષ્ટ વ્યવસાયનો ત્યાગ કરી મારે નિર્વાહ માટે આ વિશાળ મુંબાપુરીનો આશ્રય લેવો પડ્યો. અનેક આધિવ્યાધિના પંજમાં

સપડાવાથી થતી ચિત્તની વ્યગ્ર અવસ્થામાં મનને. શાન્ત કરી
 ધીરજ આપનાર કેવળ ધર્મ જ છે એવી મૂળથી મારી માન્યતા
 હોવાથી મેં તે સંબંધી કેટલાક પ્રાચીન અને અર્વાચીન ગ્રંથોનું
 પરિશીલન આણું કર્યું. દરમ્યાનમાં નવીન જ પ્રસિદ્ધ થયેલા
 શ્રુતિઓએ મારું લક્ષ્ય વેદ કાલીન ઋષિમુનિઓ તરફ વિશેષ
 આકર્ષ્યું. ગયાં ચાર વર્ષમાં ઠેકઠેકાણે અન્યાન્ય ગ્રંથોમાંથી મળી
 આવેલી માહિતી તથા ભિન્ન ભિન્ન પ્રાંતોમાં રહેનાર લોકો
 પાસેથી રૂઢિભેદ સંબંધી મળેલું અલ્પ જ્ઞાન મેં તોષપોથીમાં
 ટાંકી રાખ્યું. કેટલોક વખત એક સુશીલ પત્રકારના હાથ
 તળે કામ કરવાનો મુયોગ પ્રાપ્ત થયાથી તેમના પ્રોત્સાહન વડે
 એ માહિતી સર્વને ઉપયોગી થઈ પડે એ હેતુથી પુસ્તક રૂપે
 ‘આર્ય ધર્મ વિચારક મંડળી’ તરફથી મહારાષ્ટ્રભાષાભિમુ
 બધુભગિનીઓના કરકમળમાં સાદર કરું છું.

આ પુસ્તક વિદ્વાનોને માટે લખવામાં આવ્યું નથી;
 કારણ તેમના જ વિચારો તથા શોધના આધારે તે રચેલું
 હોઈ, તેમાં તેમને કાંઈ પણ નવીન મળી શકશે એમ મને
 લાગતું નથી. તેમના પરિશ્રમનો લાભ મેં ઉડાવ્યો છે એ
 ખદલ હું તેમનો ઋણી છું. આ ગ્રંથમાં મેં રજૂ કરેલા મતો
 સર્વ લોકોને સરખી રીતે જ માન્ય થશે એમ નથી; કારણકે
 ‘વ્યક્તિ તેટલી પ્રકૃતિ’ એ ન્યાયે પ્રત્યેક જણ પોતપોતાની
 દૃષ્ટિથી જગતને નિહાળે છે. તથાપિ મહારાષ્ટ્રીય વિદ્વાન લેખકોએ
 મારા ગ્રંથનો સત્કાર કરેલો જોઈ હું મારી જાતને કૃતકૃત્ય
 માનું છું. પ્રત્યેક વ્યક્તિના વિચારમાં ચૈતન્ય ઉત્પન્ન
 થાય અને તે સ્વત્વ ભૂલ્યા વિના નવીન દ્રષ્ટિએ આપણા
 રીતરિવાજો પરિશુદ્ધ કરે એ જ મારો ઉદ્દેશ છે. હું

કોઈ પણ પ્રાચીન અમર નવીન પંથનો પક્ષપાતી નથી; આ સર્વ લિન્ન પંથોમાં જે સમાનતા રહેલી છે તેના પર જ મેં આધાર રાખેલો છે. (જુઓ પાન ૫૬૪) આ સમાનતા ઝોળખી કાઢવામાં જ આપણો તરણોપાય રહેલો છે, અને તેનાથી જ આપણા પ્રાચીન દેશનો અબ્યુદય થશે એમ મને લાગે છે. આઘ ઋષિમુનિઓના સ્તોત્રોમાં પ્રમુખપણે દષ્ટિગોચર થતા, ઉપનિષદોના ગદ્યન વિચારોમાં દ્રશ્યમાન થતા, તથા પરસ્પર વિરોધી જણાતાં અન્યાન્ય પુરાણોમાં પ્રત્યક્ષ થતા પરમેશ્વર આ આર્યભૂમિનો ઉદ્ધાર કરે !

આ ગ્રંથના વિષયને અનુકૂળ હોય એવી, પરંતુ એમાં સમાવેશ નહિ થયેલી કોઈક અપૂર્વ બાબતો મારા પ્રિય વાચક ભાઈ બહેનના જણવામાં હોય તો તેઓ આ પુસ્તકપ્રકાશક દ્વારા મને જણાવવા કૃપા કરશે. બીજી આવૃત્તિનો પ્રસંગ મળ્યે, હું તેનો ઉપયોગ કરવા ચુકીશ નહિ.

અતે, જેના કૃપાકટાક્ષથી આ નાનકડો ગ્રંથ લખી કાઢવા માટે અનેક આપત્તિઓમાંથી હું બચી શક્યો છું તે જમન્નિયંતાના ચરણારવિંદમાં તથા જેના કૃપાપ્રસાદથી મારા મનમાં ધાર્મિક સુદ્ધિનું બીજરોપણ થયું તે મારા માત પિતાનાં ચરણકમલમાં આ અદ્ય ગ્રંથ સમર્પિત કરી હું મારા પ્રિય બંધુ ભગિનીઓને સ્વાધીન કરું છું.

ગુડી ૫૬વો, શકે ૧૮૩૮.
મુંબઈ તા. ૩ એપ્રિલ ૧૯૧૬.

‘ ઋગ્વેદી ’

અનુક્રમણિકા

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
વિષયપ્રવેશ	૧	૧૭ નારળી પૌર્ણિમા	૨૯૫
ઐત્ર મહિનો	૨૯	૧૮ શ્રીકૃષ્ણ જન્માષ્ટમી	૩૧૭
૧ સંવત્સર પ્રતિપદા	૩૩	૧૯ પિટૌરી અમાવાસ્યા	૩૫૬
૨ શ્રી રામનવમી	૪૪	૨૦ પોળા અથવા	
૩ દોલોત્સવ	૯૩	વૃષભોત્સવ	૩૬૨
૪ મૌરી ઉત્સવ	૧૦૯	ભાદરવો મહિનો	૩૬૫
૫ હનુમાન જયંતિ	૧૧૧	૨૧ હરિતાલિકા	૩૬૭
વૈશાખ મહિનો	૧૨૧	૨૨ મણેશ ચતુર્થી	૩૭૩
૬ અક્ષયતૃતીયા	૧૨૩	૨૩ ઋષિ પંચમી	૩૮૭
૭ પરશુરામ જયંતિ	૧૩૦	૨૪ જ્યેષ્ઠા મૌરી	૩૯૮
૮ વૃત્સિંહ જયંતિ	૧૪૨	૨૫ વામનદાદશી	૪૦૨
જેઠ મહિનો	૧૬૧	૨૬ અનંત ચતુર્દશી	૪૧૦
૯ મંગ્લોત્સવ (દશહરા)	૧૬૭	૨૭ મહાલય પક્ષ	૪૧૫
૧૦ વટ સાવિત્રી	૧૮૬	આસો મહિનો	૪૨૧
અષાઢ મહિનો	૨૦૩	૨૮ નવરાત્ર મહેન્તસવ	૪૨૭
૧૧ મહા એકાદશી	૨૦૫	૨૯ વિજયા દશમી અથવા	
૧૨ ચાતુર્માસ	૨૩૬	દશેરા	૪૩૭
શ્રાવણ મહિનો	૨૪૫	૩૦ દીવાળી	૪૫૦
૧૩ નાગપંચમી	૨૪૯	કારતક મહિનો	૪૬૫
૧૪ મંમલાગૌરી	૨૬૨	૩૧ બલિપ્રતિપદા	૪૬૭
૧૫ શ્રાવણી	૨૭૨	૩૨ ચમદ્વિતીયા અથવા	
૧૬ (રાખડી) પોવતી		ભાદમીજ	૪૭૨
પૌર્ણિમા	૨૯૦		

૩૩ તુલસી વિવાહ	૪૭૫	મહા મહિનો	૫૨૧
૩૪ ધાત્રી પૂજન	૪૮૧	૪૦ વસંતપંચમી	૫૨૪
૩૫ વૈકુંઠ ચતુર્દશી	૪૮૩	૪૧ રથસપ્તમી	૫૨૨
૩૬ ત્રિપુરી પૌર્ણિમા	૪૮૬	૪૨ મહાશિવરાત્ર	૫૪૪
માગશર મહિનો	૪૯૧	ફાગણ મહિનો	૫૬૭
૩૭ ચંપાવળી	૪૯૪	૪૩ ફાગણનો ઉત્સવ અને	
૩૮ શ્રી દત્તજયંતિ	૪૯૯	હોળી	૫૬૯
પોષ મહિનો	૫૦૭		
૩૯ મકરસંક્રમણ	૫૦૯		

વિષયપ્રવેશ

ૐ સહ નાવતુ । સહ નૌ મુનક્તુ । સહ વીર્યં કરવાવહૈ ।

તેજસ્વિનાવધીતમસ્તુ મા વિદ્વિષાવહૈ ।

ૐ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ ॥

—કઠોપનિષત્ ।

“અમે બધા એકત્ર રહીયે; એકત્ર સેવા કરીયે; એકત્ર સામર્થ્ય સંપાદન કરીયે; અમારું અધ્યયન અમને તેજસ્વી બનાવે, અમે એકબીજાનો દ્વેષ ન કરીયે. ”

ૐ મદ્રં કર્ણેભિઃ શૃણુયામ દેવા મદ્રં પદ્યેમાક્ષભિર્યજત્રાઃ ।

સ્થિરૈરઙ્ગૈસ્તુષ્ટુર્વાસસ્તનૂભિર્વ્યશમ દેવહિતં યદાયુઃ ॥

—મુળકઠોપનિષત્ ।

“હે દેવતાઓ, અમારા કાન કલ્યાણપ્રદ વાતો શ્રવણ કરે. હે યજ્ઞનીય દેવતાઓ, અમારાં યજ્ઞ કલ્યાણદારક બનાવ

જુએ. સ્થિર એવા અવયવ અને શરીરથી તમારું સ્તવન થાઓ.
ધર્મને જે આયુષ્ય આપેલું હશે તે અમને પ્રાપ્ત થાઓ.

કાલની અનાદ્યનન્તતા

કાલ અનાદિ છે, એવું જે પ્રમાણે હિન્દુઓએ જાણ્યું છે, તેવું ખ્રીસ્તી ધર્મના લોકોએ જાણ્યું નથી. ખ્રિસ્તી અને મહમદી ધર્મના મત પ્રમાણે જોતાં આ જગતનો પ્રારંભ થયે પ્રકૃત સાત હજાર વર્ષ થયેલાં છે. કાલની અનાદ્યનન્તતા આર્ય ઋષિઓનાં અંતઃકરણમાં ઠસેલી હોવાને લીધે આકાશ-માંના જુદા જુદા ખજોલનું વર્ણન કરતી વખતે તેમણે સૂર્ય, ચન્દ્ર, નક્ષત્ર, તારાઓ, મેઘ, ઋતુ, માસ, દિવસ વગેરેના સ્તોત્ર ઠેકાણે ઠેકાણે ગાયેલાં છે. તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણમાં વિશ્વની અનન્તતા માટે નીચે પ્રમાણે ઉદ્દેશ્ય મળી આવે છે:

લોકોસિ સ્વર્ગોસિ । અનન્તોસ્ય પારોસિ । અક્ષિતોસ્યક્ષયોસિ ।

“તું લોક છે, સ્વર્ગ છે; અનંત છે, અપાર છે; અક્ષિત અને અક્ષય છે.” એવા આ અદ્ભુત અને વિશાળ વિશ્વની અંદરનું આપણું નિવાસસ્થાન જે પૃથ્વી તે બહુ જ નાની હોવા બદલના ઉદ્દગાર તેમણે કાઢેલા છે.

ય ઉદ્ધવીન્દ્ર દેવગોપાઃ સત્ત્વાયસ્તે શિવતમા અસામ ।

ત્વાં સ્તોષામ ત્વયા સુવીરા દ્રાઘીમ આયુઃ પ્રતરં દધાનાઃ ॥

ઋ० ૧-૨૩-૧૧

“પરેખર, હે ઇન્દ્ર, પૃથ્વી જે દસગણી વધે અને મનુષ્યનું આયુષ્ય ચિરકાલ ટકનારું થાય, તો જ હે ઉદારદેવ, તારું વિખ્યાત સામર્થ્ય, શક્તિ અને પરાક્રમ ધ્રુવોકમાં સમાશે.”

આ સૂક્તમાં મનુષ્યપ્રાણી મર્ત્ય છે, એ જોવું ખતાવેલું છે તેવું જ પૃથ્વી કરતાં ઘુલોક કેટલો બધો મોટો હોવાનું પણ ધ્વનિત કરેલું છે. જે કાલના પંજામાં સર્વ ચરાચર પદાર્થ સપડાયેલા છે, તેની અનાદ્યનન્તતા સંબંધીની કલ્પના નીચેના વિવેચન ઉપથી થઈ શકે તેમ છે. મૃત્યુ લોકમાંના મનુષ્ય પ્રાણીની કાલ ગણતરી પ્રમાણે જ્યારે ચાર અબજ અને બીસ હજાર વર્ષ પુરાં થશે ત્યારે જગતના કર્તા તરીકે માનેલા બ્રહ્મદેવનો એક દિવસ થશે. એવી રીતે બ્રહ્મદેવનાં સો વર્ષો પુરાં થશે, ત્યારે તેનો અને તેની સૃષ્ટિનો નાશ થશે. (અર્થાત્ કાલની સત્તા બ્રહ્મદેવ ઉપર પણ ચાલે છે, તો પછી બિચારો મનુષ્યપ્રાણી તેના સપાટામાંથી કેવી રીતે બચી શકે? આ સપાટાને ચુકાવી અમર થવાનો માર્ગ શોધી કાઢવામાં પ્રાચીન ઋષિઓ રોકાયા તેનું કારણ પણ એટલું જ કે આ કાલને પણ દાદ ન આપવી એવું તેમણે ધાર્યું.) જગતની ઉત્પત્તિ થયે હમણાં બ્રહ્મદેવનાં ૫૦ વર્ષ પુરાં થયાં છે. આ ઉપરથી કેટલાં વર્ષો અગાઉ જગત ઉત્પન્ન થયું તેની ગણતરી કરી લેવી. બ્રહ્મદેવનો એક દિવસ પુરો થતાં સુધી ૧૪ મન્વંતર થાય છે. તે પૈકી સ્વયંભુ, સ્વારાભિષ, ઉત્તમ, તામસ, રૈવત અને ચાક્ષુષ, આ મન્વંતરો વીતી જઈ હાલમાં વૈવસ્વત મન્વંતર ચાલે છે. આ પછી સાવર્ણિ, દક્ષ સાવર્ણિ, બ્રહ્મ સાવર્ણિ, ધર્મ સાવર્ણિ, રુદ્ર સાવર્ણિ, વેદ સાવર્ણિ અને ઇંદ્ર સાવર્ણિ એ મન્વંતરો આવવાના છે. દરેક મનુ ૭૧ મહાયુગનો હોય છે અને એક મહાયુગ ૩૩,૨૦,૦૦૦ વર્ષ સુધી ચાલે છે. આજ સુધી ૨૭ મહાયુગ થયા અને હાલમાં ૨૮મો મહાયુગ ચાલે છે. આ ૨૮મા મહાયુગમાંના કૃતયુગ (૧૭,૨૮,૦૦૦ વર્ષ)

ત્રેતાયુગ (૧૨,૯૬,૦૦૦ વર્ષ), દ્વાપર યુગ (૮,૬૪,૦૦૦ વર્ષ), આ ત્રણ નાના યુગ પુરા થઈ હમણાં ચોથો કલિયુગ ચાલે છે. આ કલિયુગ ૪,૩૨,૦૦૦ વર્ષ સુધી ચાલશે. તે પૈકી હમણાં ૫,૦૧૦ વર્ષ પુરા થયાં છે. આ હજારોની નહિ પરંતુ લાખોની ગણતરીના આંકડા ઉપરથી જગતની અનાદ્યનન્તતાની કલ્પના સાધારણ રીતે થવા જોવી છે.

વેદ કાલમાં ઋષિજનોએ સૂર્ય ચન્દ્રાદિકની પ્રાર્થના કરી તેમના પ્રીત્યર્થે યજ્ઞયાગાદિક કાર્ય કરતી વખતે માસ, ઋતુ, નક્ષત્ર વગેરેના સંબંધમાં કેટલાએક સિદ્ધાન્તો ઠરાવેલા છે. તે ઉપરથી આર્યાવર્તની અંદર

જ્યોતિષશાસ્ત્રનો ઉદય

થયો. પૃથ્વીને અને સર્વ જીવનોને સૂર્ય આધારભૂત છે એવું ઠરાવી તેની અનેક પ્રકારે સ્તુતિ કરેલી છે. વેદમાં ‘વિષ્ણુ’ આ શબ્દ સૂર્યવાચક છે અને તેનાથી ધનધાન્ય તથા સર્વ પ્રાણી માત્રની ઉત્પત્તિ થઈ છે, અને પોપણ થાય છે એવું દર્શાવેલું છે.

સવિતારં યજ્ઞતિ યત્સવિતારં યજ્ઞતિ તસ્માદુત્તરતઃ પશ્ચાદયં

મૂયિષ્ઠં પવમાનઃ પવતે સવિતૃપ્રસૂતો હ્યેષ એતત્પવતે ॥

—વે. બ્રા. ૨-૭.

“હોતા સૂર્યનું યજ્ઞન કરે છે, માટે ઉત્તર-પશ્ચિમ તરફથી પવન વાય છે. કારણ કે તે સૂર્યથી ઉત્પન્ન થઈને વાય છે.”

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, ઉત્તર-પશ્ચિમ તરફથી પવન ફુંકાવાનું કારણ સૂર્ય છે, એવું પણ પ્રાચીન કાલમાં

જાણવામાં આવેલું હતું. ઋગ્વેદમાં સૂર્યને ‘સપ્ત રત્નમયઃ’ ની ઉપમા આપેલી છે. આ ઉપરથી સૂર્યનાં કિરણો સાત પ્રકારનાં છે એવો જે ખોધ થાય છે તે સૂર્યનાં કિરણોમાં સાત રંગ હોવા માટેના આધુનિક સિદ્ધાન્તને મળતો આવે છે એમ કહી શકાય. સૂર્યનો ઉદય અને તેનો અસ્ત એ બદલ પ્રાચીન લોકોએ જે મત દર્શાવ્યો છે તે પણ ધણો મહત્વનો છે. ઐતરેય બ્રાહ્મણ (૧૪-૬) માં કહેલું છે કે:

સ વા एष न कदाचनास्तमेति नोदेति तं यदस्तमेतीति मन्यन्तेन्द्र एव तदंतमित्वात्थात्मानं विपर्यस्यते रात्रीमेवावस्तात् कुरुतेहः परस्तादथ यदेनं प्रातरुदेतीति मन्यन्ते रात्रेरेव तदंतमित्वात्थात्मानं विपर्यस्यतेऽ हरेवावस्तात् कुरुते रात्रीं परस्तात् स वा एष न कदाचन निभ्रोचति ॥

“ આ સૂર્યનો કોઈ દિવસ પણ અસ્ત થતો નથી, કે ઉદય થતો નથી. અસ્ત એટલે સૂર્ય દિવસને છોડે જઈને પોતાને ઉલટો ફેરવે છે; એક બાજુએ રાત અને બીજી બાજુએ દિવસ કરે છે. ઉદયનો અર્થ એટલો જ કે રાતનો અંત લાવીને પોતાને ઉલટો ફેરવે છે; આ તરફ દિવસ અને પેલી તરફ રાત કરે છે. ખરી રીતે સૂર્ય કોઈપણ દિવસ અસ્ત પામતો નથી.” સૂર્યને અને ચન્દ્રને લીધે પૃથ્વી ઉપર પ્રકાશ અને અંધકાર એમનું નિયમન થઈને શીતોષ્ણતાથી ઉત્પન્ન થયેલા પદાર્થોની સ્થિતિમાં ફેરફાર થયા કરે છે. વેદકાલમાં જ જ્યોતિષશાસ્ત્રોએ કાલમાનનું માપ ઠરાવી વર્ષ, ઋતુ, માસ, દિવસ એ પ્રમાણે તેના મુખ્ય ભાગ પાડ્યા છે. સૂર્યની આસપાસ પૃથ્વીની એક પ્રદક્ષિણા પુરી થવાને જે વખત લાગે છે તેને સૌરવર્ષ કહે છે. ૩૬૫ દિવસ, ૫ કલાક,

૪૮ મિનિટ અને ૪૭૫ સેકન્ડ જેટલો વખત જાય ત્યારે એક વર્ષ પૂર્ણ થાય છે. પરંતુ પૃથ્વીની આસપાસ ચન્દ્ર પણ ૪૨ છે; અને ૨૯ દિવસ, ૧૨ કલાક, ૪૪ મિનિટ અને ૨૮ સેકન્ડ જેટલા વખતમાં એક, એ પ્રમાણે ૧૨ પ્રદક્ષિણા પુરી થાય ત્યારે ચાન્દ્રવર્ષ પૂર્ણ થાય છે. આને ૩૫૪ દિવસ, ૮ કલાક, ૪૮ મિનિટ અને ૩૩.૫૫ સેકન્ડ જેટલો વખત લાગે છે. અર્થાત્ સૌરવર્ષ કરતાં ચાન્દ્રવર્ષ નાનું છે. આશરે ૩૬૦ દિવસમાં ચાન્દ્રવર્ષ પુરું થાય છે એવું વેદકાલના આર્યો જાણતા હતા એ નીચેના મંત્ર ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે :

द्वादशारं नहि तज्जराय वर्वर्ति चक्रं परि द्यामृतस्य ।

आ पुत्रा अग्ने मिथुनासो अत्र सप्त शतानि विंशतिश्च तस्युः ॥

—ઋ. ૧-૧૬૪-૧૧

“ સત્યભૂત (આદિત્ય) નું ૧૨ પાંખડીવાળું ચક્ર ઘુલોકની આસપાસ સદૈવ ભ્રમણ કરે છે, પરંતુ તે નાશ પામતું નથી. હે અગ્નિ, આ ચક્ર ઉપર પુત્રોનાં ૭૨૦ જોડાં બેઠેલાં છે ” આ સૂક્તમાં જ આગળ કહેલું છે કે ‘ તે ચક્રને શંકુ પ્રમાણે ૩૬૦ પાંખડીઓ પાસેપાસે બેસાડેલી છે. ’ આનો અર્થ એવો થાય છે કે સંવત્સર એ ચક્ર છે અને તેના ૧૨ મહિના એ ૧૨ પાંખડીઓ છે. ૩૬૦ પાંખડીઓ એ દિવસ દર્શાવે છે; અને દિવસરાત એને જોડાં ગણીએ તો ૭૨૦ દિનભાગ થાય છે.

જ્યોતિષશાસ્ત્રમાં જેમ જેમ વિશેષ પ્રગતિ થતી ગઈ તેમ તેમ સૌર અને ચાન્દ્ર વર્ષના દિવસ નક્કી કરાવવામાં આવ્યા અને પાંચ સારવર્ષનો એક નાનો યુગ અને પાંચ ગુરૂવર્ષનો

(અથવા બાહ્યસ્પત્ય વર્ષનો) એટલે ૬૦ સંવત્સરનો એક યુગ એમ ગણતરી થવા લાગી. પંચવાર્ષિક યુગનાં વર્ષોનાં નામ સંવત્સર, પરિવત્સર, ઇદાવત્સર, અનુવત્સર અને ઇદ્વત્સર, એમ હતાં. ૬૦ સૌરમાસ અથવા ૬૨ ચાન્દ્રમાસના આ યુગ હતા; અને સંવત્સરના ૩૫૫, પરિવત્સરના ૩૫૪, ઇદાવત્સરના ૩૮૪, અનુવત્સરના ૩૫૪ અને ઇદ્વત્સરના ૩૮૩, એ પ્રમાણે દિવસ ગણવામાં આવતા. એમના પ્રીત્યથ દરેક વર્ષે યજ્ઞમાં આહુતિ આપવામાં આવતી. હાલમાં આ યુગો પ્રચારમાં નથી. બૃહસ્પતિને સૂર્યની આસપાસ ફરતાં આશરે બાર વર્ષ લાગે છે; અર્થાત્ બાહ્યસ્પત્ય અથવા ગુરુવર્ષ ૧૨ વર્ષનું થયું. એવાં ૫ ગુરુવર્ષમાં ૬૦ સંવત્સરનો સમાવેશ થાય છે અને દરેકને નામ આપવામાં આવેલું છે. પ્રભવથી ક્ષય સુધીના ૬૦ સંવત્સર આજ સુધી પણ પ્રચારમાં છે.

સૂર્યનાં કિરણોના યોગથી શીતોષ્ણતાનું પ્રમાણ નિયમસર બદલાઈ જઈ પૃથ્વી ઉપરના ચરાચર પદાર્થ ઉપર જે પરિણામ થાય છે તેનું પણ સૂક્ષ્મ રીતે નિરીક્ષણ કરી આ સ્થિતિમાં ફેરફાર કરનાર કાળના વખતને ઋતુ એ નામ આપવામાં આવ્યું. અર્થાત્ સૂર્ય પોતે જ

ઋતુ હોવાનું કારણ

છે એ પ્રાચીન આર્યોની જાણમાં હતું. માટે જ તેમણે કહેલું છે કે
 પૂર્વામણુ પ્રદિશં પાર્થિવાનામૃતનૂ પ્રાશાસદ્વિધાવજુષ્ઠ ॥

—ઋં ૧-૧૫-૩

“સૂર્ય ઋતુઓનું નિયમન કરીને પૃથ્વીની પૂર્વાદિ દિશાઓને એક પછી એક એમ નિર્માણ કરે છે.” દરેક જે મહિનાની

એક ઋતુ, એમ ગણીને તૈત્તિરીય સંહિતામાં વસંત, ગ્રીષ્મ, વર્ષા, શરદ, હેમંત અને શિશિર, એ પ્રમાણે છ ઋતુનાં નામ આપેલાં છે. કોઇક જ ડોકાણે હેમંત અને શિશિર એ બેનું એકીકરણ કરીને ૫ ઋતુ માનેલી જોવામાં આવે છે. આ છ ઋતુમાંની

વસંતો ગ્રીષ્મો વર્ષાઃ । તે દેવા ઋતવઃ શરધ્દેમંતઃ શિશિરસ્તે પિતરો x x
સ યત્રોદગાવર્તતે । દેવેષુ તર્હિ ભવતિ x x યત્ર દક્ષિણાવર્તતે
પિતૃષુ તર્હિ ભવતિ— —શત બ્રાહ્મણ ૨-૧

વસંતાદિ પહેલી ત્રણ ઋતુઓ દેવતાઓની છે અને છેવટની ત્રણ પિતરોની છે. આ પ્રકારની કલ્પના સમાજમાં અત્યંત માનીતી થઇ હતી, માટે જ મહાભારતકાલમાં ઇન્દ્રિય-મરણી ભીષ્મપિતામહે પિતરોની ઋતુમાં પ્રાણત્યાગ કરવાનું બંધ કર્યું. વિષ્ણુનું જ્ઞાન પ્રાચીન કાલમાં ઘણું જ થયું હતું. તૈત્તિરિય સંહિતામાં

આદિત્યઃ ષષ્માસો દક્ષિણેનૈતિ ષડુત્તરેણ ।

એમ કહેલું છે. આ સર્વ ઋતુમાં ‘તસ્ય તે વસંતઃ શિરઃ’ એમ કહીને વસંતને અગ્રમાન આપ્યું તે પણ યોગ્ય છે. ચન્દ્રકલાનું નિરીક્ષણ કરીને નક્ષત્રમાર્ગની ચન્દ્રની ગતિ ઋગ્વેદના કાલમાં જાણવામાં આવી હતી. (ઋઠ મં. ૮-૩ અને મં. ૧૦-૮-૫) રામાયણ-મહાભારત કાલમાં આ સંબંધમાં વિશેષ શોધ કરવામાં આવી અને ચન્દ્રમાના માર્ગમાંહેના ૨૭ નક્ષત્રોનાં નામ આપવામાં આવ્યાં. જ્યોતિષનો અભ્યાસ કરનારો અને તેના સંબંધની શોધ કરનારો એક જુદો વર્ગ આગળ આવ્યો. તેનું નક્ષત્રદર્શ અથવા ગણક એ નામ પડ્યું. (શુક્લયજુર્વેદ

૩૦-૧૦-૨૨) યજુર્વાગાદિક કરવા તે અમુક નક્ષત્ર ઉદય પામે ત્યારે કરવા એવું બ્રાહ્મણકારોએ ઠરાવ્યું. કૃત્તિકા, રૌહિણી, મૃગશિર્ષ, કૃત્તુની, હસ્તા, ચિત્રા એ નક્ષત્રનાં દર્શન થયા પછી ક્યા ક્યા યજુ કરવા એ વિષે શતપથ બ્રાહ્મણમાં કહેલું છે. (૨-૧૨) સૂર્યનો પ્રકાશ ઋતુપરત્રવે દિવસના અધિક ઓછા ભાગમાં પ્રાપ્ત થાય છે, એ બારીકીથી ઠરાવી તેને મળતા એવા યજુર્વિધ ઐતરેય બ્રાહ્મણમાં કહેલા છે. નક્ષત્રના માર્ગને અનુસરીને ચન્દ્રની ગતિ ઠરાવી તે પહેલાં વર્ષના

બાર મહિનાનાં પ્રાચીન નામ

નીચે જણાવ્યા પ્રમાણે હતા:—૧ મધુ, ૨ માધવ, ૩ શુક્ર, ૪ શુચિ, ૫ નભસ, ૬ નભસ્ય, ૭ ઇષિ, ૮ ઉર્જ ૯ સહસ્ ૧૦ સહસ્ય, ૧૧ તપસ્ અને ૧૨ તપસ્ય. આ સિવાય સૌરમાસ પ્રમાણે ચાન્દ્રમાસની ગણતરી કરીને જે એક માસનો ફેર પડતો હતો તેને યોગ્ય વખતે અધિક માસમાં ગણીને ‘સંસર્પ’ એ નામથી સંબોધતા હતા. ઋગ્વેદના પહેલા મંડળમાં (મૂક્ત ૨૫-૮) એમ કહેલું છે કે

વેદમાસો ધૃતવ્રતો દ્વાદશ પ્રજાવતઃ વેદાઃ ય ઉપજાયતે ।

“(વરુણ) પોતાની આજ્ઞાઓ બધા પાસે માન્ય કર છે અને તેને દ્વાદશ માસનું જ્ઞાન હોય છે.” તે પૈકી દરેકમાં લોકસંખ્યાની વૃદ્ધિ એકસરખી થતી જાય છે. સિવાય તેને લાગીને જે એક મહિનો કોઇ કોઇ વખત આવે છે તેની માહિતી પણ તેને હોય છે. આ ઉપરથી જણાઇ આવશે કે અધિકમાસનું પૂર્ણ જ્ઞાન તે વખતે હતું અને સૌરમાસ ન ગણતાં ચાન્દ્રમાસ જ ગણાતો હતો.

અધિક્રમાસ

પૃથ્વીની આસપાસ ચન્દ્રની એક પ્રદક્ષિણા પુરી થવાને જે વખત લાગે છે તેને ચાન્દ્રમાસ કહે છે. આ પ્રમાણે તેની ૧૨ પ્રદક્ષિણા થવાને લગભગ ૩૫૪ દિવસ લાગે છે. પૃથ્વીની સૂર્યની આસપાસ એક પ્રદક્ષિણા પુરી થઈ એટલે ૧ વર્ષ પુરું થયું. એને ૩૬૫ દિવસ, ૫ કલાક, ૪૮ મિનિટ અને ૪૭ા સેકન્ડ જેટલો વખત લાગતો હોવાથી દર સાલ ચાન્દ્રમાસ અને સૌરમાસ વર્ષમાં લગભગ ૧૧ દિવસનું અંતર પડે છે. આ અંતર વધવા નહિ દેતાં દરેક ત્રીજે વર્ષે એક મહિનો વધારી સૌરમાસ વર્ષ સાથે ચાન્દ્રમાસ વર્ષનો મેળ મેળવી લેવામાં આવે છે. આ વધારેલા મહિનાને જ અધિક્રમાસ કહે છે. દરેક મહિનામાં સૂર્ય એક રાશિમાંથી બીજી રાશિમાં ગયો એમ લાગે છે. આ ભ્રમમાન સૂર્યની ગતિને સંક્રમણ કહે છે. એવાં સંક્રમણ અથવા સંક્રાંતિ ૧૨ છે. ચૈત્ર મહિનામાં મેષ, વૈશાખમાં વૃષભ, આ પ્રમાણે એક વર્ષમાં મીન સુધી ૧૨ રાશિનો સૂર્ય ઉપભોગ લે છે. અર્થાત્ ૧૨ સૂર્યસંક્રાંતિ થાય છે. (મકરસંક્રમણને તહેવાર જુઓ) પરંતુ ચાન્દ્રમાસને લીધે કોઈ કોઈ વખત એવું બને છે કે એકાદ મહિનામાં સંક્રમણ જ બનતું નથી; એટલે બે સંક્રાંતિની વચમાં બે અમાસો આવે છે. આવા મહિનાને અધિક્રમાસ માને છે. ચૈત્ર મહિનાથી આસો મહિના સુધી માત્ર અધિક્રમાસ આવે છે. કારતક, માગશર, પોષ, મહા એ ચાર મહિનામાં કોઈ પણ વખત અધિક્રમાસ હોતે નથી; અને શ્રાવણમાં પણ કોઈકે જ વખતે અધિક્રમાસ આવે છે.

આ ઉપરથી ધ્યાનમાં આવશે કે જે મહિનામાં સૂર્ય-સંક્રાંતિ હોતી નથી તે મહિનો અધિક્રમાસ હોય છે. કોઈ કોઈ

વખત એક જ ચાન્દ્રમાસમાં બે સૂર્યસંક્રાંતિ આવે છે. તેને
 ક્ષયમાસ કહે છે. પાછળ ગયેલા અધિકમાસ પછી આગળ
 આવનારો અધિકમાસ ત્રીસમા મહિનાથી આઠ કે નવ મહિ-
 નાની દરમીયાનમાં કોઇપણ એક હોય છે. એકસો એકતાવીસ
 વર્ષ પછી અથવા ઓગણીસ વર્ષ પછી ક્ષયમાસ થાય છે; તે
 કારતક, માગશર અને પોષ, એ મહિનામાંનો કોઇપણ એક મહિનો
 હોય છે. જે વર્ષે ક્ષયમાસ થાય છે તે વર્ષે ક્ષયમાસની પહેલાં
 એક અને ક્ષય માસની પછી એક, એવા બે અધિકમાસ આવે
 છે. અધિક અને ક્ષયમાસની યોજના ફક્ત ચાન્દ્રમાન વર્ષનો
 મેળ સૂર્યમાન વર્ષની સાથે મેળવવા માટે જ કરી છે એ જો કે
 ખરું છે, તોપણ આ મહિનાને મલમાસ અથવા અશુદ્ધ મહિનો
 ઠરાવીને શાસ્ત્રકારોએ તે મહિનામાં નિત્ય નૈમિત્તિક ધર્મકૃત્ય
 ઉપરાંત લગ્ન, જનોઇ વગેરે શુભકૃત્ય કરવાં નહિ એમ ઠરાવેલું
 છે. અધિકમાસ-માહાત્મ્ય અને ખીજા ગ્રંથ રચીને આ
 મહિનામાં અનેક વ્રત અને દાન કરવા માટે શાસ્ત્રકારોએ કહેલું
 છે. અધિકમાસને લીધે એક મહિનો વધીને તે સાલનો
 ખર્ચ પણ વધે છે એવી સમજથી ગરીબ સ્થિતિના લોક
 દ્રિકરમાં હોય છે. ‘દુકાળમાં અધિક માસ’ એ કહેવત
 પ્રચારમાં આવવાનું કારણ પણ એ જ કે, એક મહિનાનો
 વધારે ખર્ચ ચલાવવાનો બોજો સાંસારિક માણસો ઉપર અધિક-
 માસથી પડે છે. આ સમજ ભૂલભરેલી છે. જે દેશમાંના હિન્દુ
 પૂર્વજોએ સૂર્ય, ચન્દ્ર, નક્ષત્રાદિકનું સૂક્ષ્મ રીતે અવલોકન કરીને
 કાલમાનનું માપ યોગ્ય પ્રકારે ઠરાવી આપ્યું તેમના જ વંશજોમાં
 અજ્ઞાનનો પ્રાદુર્ભાવ થઇને ભગતી જ ધર્મકલ્પનાઓનું સમાજ
 ઉપર પગડું બેસે, એ કરતાં વધારે શોચનીય શું હોઇ શકે ?

ઉપર કહેલા મહિનાઓનાં નામ કાળે કરીને હુમ થઇને
 નવાં નામ પ્રચારમાં આવ્યાં. હિન્દુધર્મશાસ્ત્રમાંનાં ધણાખરાં
 ધર્મકૃત્યોનો સંબંધ તિથિઓ સાથે અર્થાત્ ચાન્દ્રમાન સાથે છે.
 સંક્રાંતિ સંબંધીનાં કૃત્યો માત્ર સૌરમાનના માસ ઉપર આધાર
 રાખે છે. જંગલ અને મદ્રાસ ઇલાકામાંના તામિલપ્રદેશ અને
 મલબારપ્રાંત સિવાય બીજે ઠેકાણે ચાન્દ્રમાન પ્રમાણે જ વર્ષ ગણે
 છે. મહિનાનો પ્રારંભ માનવાની રીત પણ એક જ પ્રકારની નથી;
 તોપણ સાધારણ રીતે પડવો જે દિવસે સૂર્યોદય વખતે
 હોય તે દિવસે ચાન્દ્રમાસનો પ્રારંભ થયો એમ માને છે. સૂર્ય
 અને ચન્દ્ર એક ઠેકાણે આવે ત્યારે અમાવાસ્યાનો અંત આવીને
 માસ પૂર્ણ થાય છે. કોઇ ઠેકાણે ચાન્દ્રમાસ પૌર્ણિમાંત
 અને કોઇ ઠેકાણે અમાવાસ્યાંત કિંવા અમાંત હોય છે. સૂર્યની
 આસપાસ પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા પૂરી થવાને જે વખત લાગે છે
 તેનો બારમો ભાગ તે સૌરમાસ. પૃથ્વી સૂર્યની આસપાસ ફરે
 છે. તથાપિ સૂર્ય જ દરેક સૌરમાસમાં સ્થાન બદલે છે એવો
 ભાસ થાય છે. આ બાર મહિનાનાં બાર સ્થાનને આકાશમાંની
 નક્ષત્રપુંજની નિશાનીઓ ઉપરથી નામ આપવામાં આવેલાં
 છે. તેમને રાશિ કહે છે. મેષ, વૃષભ વગેરે બાર રાશિઓ
 છે. ચન્દ્રની સાંવત્સરિક ગતિમાં જે ૨૭ નક્ષત્ર ઠરાવવામાં
 આવ્યાં તે પૈકી કેટલાંએક નક્ષત્રનો ઉદય દરેક દરેક મહિનાની
 પૂનમે થાય છે અને તે નક્ષત્ર ઉપરથી ચાન્દ્રમાસને નામ આપવામાં
 આવ્યાં છે. દાખલા તરીકે ચિત્રાનક્ષત્રયુક્ત પૌર્ણિમા ચૈત્રી એ
 નામથી ઓળખાઇ જઇને ચૈત્રી જે મહિનામાં છે તે ચૈત્ર.
 આવી રીતે કૃત્તિકા, મૃગશીર્ષ, પુબ્ધ, મધા, શ્લુની, ચિત્રા,
 વિશાખા, જ્યેષ્ઠા, આષાઢા, શ્રવણ, ભાદ્રપદા અને અશ્વિની,

આ નક્ષત્રો અનુક્રમે કારતક, માગશર, પોષ, મહા, ફાગણ, ચૈત્ર, વૈશાખ, જ્યેષ્ઠ, અષાઢ, શ્રાવણ, ભાદરવો અને આસો, આ મહિનાની પૂનમે હોય છે; પણ પૌર્ણિમીની આગળ પાછળ તેમનો ઉદય થાય છે એમ દેખાય છે. શ્રાવણ શુદ્ધ પૂનમને દિવસે શ્રવણ નક્ષત્ર ન હોય તો કોઈ કોઈ વખતે શ્રાવણી (ઉપાકર્મ વિધિ) કરવાનું અન્ય તિથિ ઉપર ધક્કેલવામાં આવે છે, એવું આપણે જોઈએ છીએ. સંવત્સર, માસ વગેરેને નામ આપવામાં આવ્યાં, તે જ પ્રમાણે મહિનાના ચાર ભાગ પાડીને એક ભાગમાં

સાત દિવસ અથવા સાત વાર

પણ ઠરાવવામાં આવ્યા. વારનાં સાત નામ વેદમાં કોઈ ઠેકાણે નથી. વારને બદલે વાસર એ શબ્દ ઋગ્વેદમાં બે ઠેકાણે મળે છે. અથર્વ જ્યોતિષમાં

આદિત્યઃ સોમો મૌમશ્ચ તથા બુધ્બૃહસ્પતી ।

માર્ગવઃ શનૈશ્ચરશ્ચૈવ એતે સપ્ત દિનાધિપાઃ ॥

એમ કહેલું છે. અર્થાત્ હાલમાં જે નામ વારનાં છે, તે અથર્વ જ્યોતિષના કાલમાં પ્રચારમાં હતાં એ દેખીતું છે. યાજુર્વલ્ક્યસ્મૃતિમાં

સૂર્યઃ સોમો મહીપુત્રઃ સોમપુત્રો બૃહસ્પતિઃ ।

શુક્રઃ શનૈશ્ચરો રાહુઃ કેતુશ્ચૈતે ગ્રહાઃ સ્મૃતાઃ ॥

એવાં નવગ્રહનાં જે નામ આપેલાં છે તેમાંના પહેલા સાત વાર સંબંધીના છે એમ ખુદ્ધું દેખાય છે. આ ઉપરથી યાજુર્વલ્ક્ય સ્મૃતિ વખતે રવિવાર વગેરે દિવસોનાં નામ પ્રચારમાં હોવાં જોઈએ. વારની ઉત્પત્તિ, જુદા જુદા દેશોમાંનું વારપદ્ધતિનું

સામ્ય, વગેરે બાબતો ધ્યાનમાં લઈ વારનાં નામ હિન્દુઓએ પારકી નામપદ્ધતિને અનુસરીને લીધાં એવો જ્યોતિષશાસ્ત્ર-વિશારદોનો મત છે.

હાલમાં જે પંચાંગની પદ્ધતિ પ્રચારમાં છે તેને માટે હવે વિચાર કરીએ. જેને પાંચ અંગ છે તે

પંચાંગ.

આ પાંચ અંગ એટલે તિથિ, વાર, નક્ષત્ર, યોગ અને કરણ. અમાસને દિવસે સૂર્ય અને ચન્દ્ર એક ડેકાણે આવે છે. પરંતુ ચન્દ્ર પૌર્ણિમા સુધી પૃથ્વીની બીજી બાજુએ જાય છે; અને ફરીથી સૂર્યની બાજુએ વળી અમાસને દિવસે તેની પાસેની રેખામાં આવે છે. આ પ્રમાણે એક ચાન્દ્રમાસમાં તેની ૩૬૦ અંશ ગતિ હોય છે. આ ૩૬૦ અંશની ૩૦ તિથિ ગણાય છે. એટલે એક તિથિએ ચન્દ્ર અને સૂર્યની વચ્ચે ૧૨ અંશનું અંતર પડે છે; અથવા એમ પણ કહી શકાય કે ચન્દ્ર અને સૂર્યની વચ્ચે ૧૨-૧૨ અંશનું અંતર પડવાને જે કાળ લાગે છે તેને તિથિ કહે છે. ૬૩.૮ (આશરે ૬૪) દિવસમાં ૧ તિથિનો, એ પ્રમાણે ૧૨ ચાન્દ્રમાસમાં ૫-૬ તિથિનો લોપ થાય છે. સૂર્યોદય વખતે જે તિથિ હોય તે જ ગણાય છે. જે દિવસ સૂર્યોદય વખતે તિથિ હોય તે તિથિવૃદ્ધિ અને સૂર્યોદય વખતે એકાદી તિથિ ન હોય તે તિથિક્ષય એમ કહે છે. તિથિથી અરધું અંતર પડવાને જે કાલ લાગે છે તેને જ કરણ કહે છે. એક સૂર્યોદયથી બીજા દિવસના સૂર્યોદય સુધીના કાલને વાર કહે છે. એક એક ભાગ ૮૦૦ કળાનો, એવા નક્ષત્ર-મંડળના ૨૭ ભાગ કરીએ તો તે દરેક ભાગને, અને તેના ક્રમણમાં ચંદ્રનો જે કાળ જાય છે તેને નક્ષત્ર કહે છે. ચન્દ્ર-

સૂર્યના ભોગનો સરવાળો (યોગ) કરીને તેના ઉપરની ૮૦૦
 કળાનો સરવાળો થવાને જે કાલ લાગે છે તેને યોગ કહે છે.
 પંચાંગમાં યોગનાં અંગનો સમાવેશ કરવાની પદ્ધતિ વરાહ-
 મિહિર પછી પ્રચારમાં આવી એવું તજજ્ઞોનું મત છે. જ્યોતિષ-
 શાસ્ત્રનો આ પ્રમાણે ઉત્તમ પ્રકારથી અભ્યાસ ચલાવી તેને
 ઉત્તમ અવસ્થામાં લાવી પહોંચાડવાનું શ્રેય આર્યભટ્ટ (જન્મ
 શક ૩૯૮) વરાહમિહિર (શક ૪૨૭) બ્રહ્મગુપ્ત (શક ૫૨૦)
 વગેરે પ્રાચીન પંડિતોને છે. તેમની પછી આ દેશમાં ઘણા
 જ્યોતિષશાસ્ત્રજ્ઞ થઈ ગયા. તે બધાઓએ તત્કાલીન સાદા
 સાહિત્યની મદદથી ખગોલ સંબંધી જે શોધ કરી તેનો વિચાર
 કરીએ તો તે પ્રાચીન શોધકોની બુદ્ધિમત્તા માટે મોટી નવાઈ
 લાગે છે. જયપુર, મથુરા, કાશી, ઉજ્જયિનિ, તક્ષશિલા વગેરે
 ઠેકાણે આકાશ માંહેના ગ્રહો અને નક્ષત્રોના વેધ લેવાની
 પ્રાચીનકાલમાં જે વેધશાળાઓ હતી, તેમાં વિદ્યાદેવીના અનેક
 ભક્ત મોટા પ્રેમથી દિવસરાત નોંધ લેવા બેસતા હતા. એવા
 પ્રકારની શોધ કરવા માટે એ પ્રાચીન આર્યજ્યોતિષોને દ્રવ્ય-
 રૂપે મોટો મ્હોંબદ્ધો મળતો હતો એવું નથી; પરંતુ તેમાં
 તેમને આનંદ લાગતો હતો. એવી શોધકબુદ્ધિના નિસ્પૃહ
 વીર આ દેશમાં ફરીથી અવતીર્ણ થશે ત્યારે જ આપણો
 ભાગ્યોદય થશે. જ્યોતિષશાસ્ત્રના અનેક ગ્રંથ ઉપલબ્ધ છે.
 એકંદર ૧૮ સિદ્ધાન્ત લખાયેલા હોવાનું કહેવાય છે. તે પૈકી
 પરાશરતંત્ર, ગર્ગસંહિતા, બ્રહ્મસિદ્ધાન્ત, સૂર્યસિદ્ધાન્ત, વસિષ્ઠ
 સિદ્ધાન્ત, રામકસિદ્ધાન્ત અને પુલિશસિદ્ધાન્ત એ પ્રસિદ્ધ છે.
 આ છવટના પાંચ સિદ્ધાન્ત ઉપરથી વરાહમિહિરે પંચસિદ્ધાન્તકા
 નામનો જ્યોતિષગ્રંથ લખેલો છે.

કાળે કરીને ખગોળશાસ્ત્રનો અભ્યાસ પાછળ પડી
 ફલજ્યોતિષ આગળ આવ્યું. સૂર્ય, ચન્દ્ર અને તેમનાથી લાખો-
 ગણા મોટા નક્ષત્ર એ નામથી જોળખનારા સૂર્ય, અને આપણાથી
 લાખો કોશ દૂરના પડલા પર ફરનારા ગુરુ, શનિ વગેરે ગ્રહો
 અથવા પૃથ્વીઓ, એમની નજર આપણુ ક્ષુદ્ર માનવો ઉપર
 હોઈને તે આપણા ભલાપુરાના કર્તા છે કે કેમ, પૂર્વકર્માનુસાર
 યશોપયશની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ હામ સમજનારા આપણે
 હિન્દુઓએ જ્યોતિષશાસ્ત્ર ઉપરથી ઠરનારાં ફળોનો વિચાર
 કરવામાં અર્થ છે કે નહિ, એ સ્વતંત્ર અને વાદ્યસ્ત પ્રશ્ન છે.
 પરંતુ એટલી વાત તો ખરી છે કે, મનુષ્યપ્રાણી પોતાનાં
 ભવિષ્યત્કાલીન સુખદુઃખનું જ્ઞાન મેળવવા માટે સદા ઉત્સુક હોય
 છે. માટે ફલજ્યોતિષનું મહત્ત્વ ઓછાવધતા પ્રમાણમાં પૃથ્વીની
 ઉપરના સર્વ દેશોમાં છે. આ દેશમાં કદાચ તે વિશેષ પ્રમાણમાં
 મનાતું હશે એટલું જ. આ દેશના લોકોને ભાગે અનેક
 પ્રકારની રાજકીય, ધાર્મિક અને સામાજિક ક્રાંતિઓ થવાને
 લીધે રહેજે જ તેમની પ્રવૃત્તિ દૈવ ઉપર હવાલો નાખવાની થઈ,
 અને તેથી ફલજ્યોતિષનું મહત્ત્વ આ દેશમાં વધ્યું હશે. આ
 સંબંધમાં પણ અહીંના લોકોએ ધણો પરિશ્રમ કરવાથી
 તત્સંબંધી વાક્યમય આસ્તિત્વમાં આવ્યું. મુહૂર્તમાર્તંડ,
 રત્નકોશ, મુહૂર્તચિંતામણિ, મુહૂર્તસિંધુ, જ્યોતિર્વિદ્યાભરણ
 વગેરે કેટલા બધા ગ્રંથ આજ ઉપલબ્ધ છે. દરેક વર્ષની
 શરૂઆતમાં હોનારા ગ્રહ ઉપરથી

સંવત્સરફલ

કહેવાની જે પદ્ધતિ છે, તે સંબંધના કલ્પલતા, રાજવલિ-
 જગન્મોહન, નરેન્દ્રવલ્લી, સમયસિદ્ધાંતન વગેરે ગ્રંથ છે. સ્વરોદય

અને સારોદ્ધાર એ એક પ્રાચીન જૈન લેખકના શકુન સંબંધીના થયો છે. મુહૂર્ત, શકુન, યોગ, યુજ્યકાળ વગેરે જોધને કાર્યનો આરંભ કરનારાઓને તુકારામ ખુવાએ કરેલો ઉપદેશ ધ્યાનમાં લેવા જેવો છે. તુકારામ ખુવા કહે છે કે

વિઢુલાચેં નામ ધ્યાવેં । પુઢેં પાઝલ ટાકાવેં ॥

અવઘા મુહૂર્ત શકુન । હૃદયિં વિઢુલાચેં ધ્યાન ॥

એસા પાહિજે હા યોગ । લાભા ઉળેં કાય મગ ॥

તુકા હણે હરિચ્યા દાસા । શુભ કાઠ સર્વ દિશા ॥

“ ઇશ્વરનું નામ લઈને પગલું આગળ ભરવું એ જ ખરું મુહૂર્ત અને શકુન છે. હૃદયમાં ઇશ્વરનું ધ્યાન ધરવાનો યોગ હોય તો પછી કશોયે ભળવામાં શી ખામી રહે ? તુકારામ કહે છે કે હરિના દાસને માટે સર્વ દિશા અને કાળ શુભ જ છે.” એ જ ખરો પ્રગતિનો માર્ગ છે એમ કોણ કબુલ નહિ કરે ?

ઉપલા વિવેચન ઉપરથી સમજાશે કે કાલની ગતિ વગેરે સંબંધી પ્રાચીન કાળમાં ઘણી શોધ કરવામાં આવી હતી. ગુરૂત્વાકર્ષણ જેવી મહત્ત્વની ખાખતનો પણ પ્રાચીન કાળમાં વિચાર કરવામાં આવ્યો હતો. બ્રહ્મસિદ્ધાન્તના લેખક બ્રહ્મગુપ્તે કહ્યું છે કે પદાર્થનું આકર્ષણ કરવું એ પૃથ્વીનો નૈસર્ગિક ધર્મ છે. સૃષ્ટિનિયમાનુસાર સર્વ પદાર્થ પૃથ્વી ઉપર પડે છે. બારકરાયાર્થે પણ એ સંબંધમાં કહેલું છે કે

આકૃષ્ટિશક્તિઃ મહી તયા યત્

લ્લસ્થં ગુરુઃ સ્વાભિમુખં સ્વશક્ત્યા

આકૃષ્યતે તત્પતતીવ ભાતિ ॥

ગોલાધ્યાય—ભુવનકોશ ।

“ પૃથ્વીમાં આકર્ષણશક્તિ રહેલી છે. તે આકાશ-
માંનો કોઈ જડ પદાર્થ સ્વશક્તિથી પોતાની તરફ ખેંચે છે,
એમ લાગે છે.” આ ગુરુત્વાકર્ષણના નિયમાનુસાર સર્વ ગોળ
સૂર્યની આસપાસ ફરે છે. એ શોધ માત્ર આપણા દેશમાં થઈ
નથી. આનું કારણ ઉપર જણાવેલી ત્રાસદાયક ક્રાંતિઓ જ
હોવી જોઈએ. પૃથ્વી નિરાધાર છે, તે ગોળ છે, ગ્રહણનું ખરું
કારણ પૃથ્વીની અથવા ચંદ્રની છાયા છે, વગેરે અત્યંત મહત્વની
બાબતોનું જ્ઞાન આપણા દેશમાંના કેટલાએક સૈદ્ધાંતિક પહેલાંના
શોધકોને પણ હતું. આ સર્વ બાબતોનો વિચાર કરીએ તો આધુનિક
કાળમાં આપણે હાથે જ્યોતિષશાસ્ત્રની કંઈ જ સેવા થઈ નથી,
એને માટે માફ લાગે છે. વર્ષ, માસ, વાર એમની માફક જ

કાલ અથવા શક

એનું જ્ઞાન હોવું પણ ઇષ્ટ છે. માટે તે સંબંધી
માહિતી નીચે આપીએ છીએ. ગત કાલ ગણવાને જગતના
આરંભનું વર્ષ લેવું શક્ય નથી. આ બાબતનો વિચાર કરીએ
તો આપણા દેશમાં રાજા કાલસ્ય કારણમ્ । એ કહેવતની
યથાર્થતા જણાય છે. મહાભરતી, ખ્રિસ્તી, પારસી, ચીની વગેરે
લોકોએ પોતપોતાના ધર્મપ્રવર્તકો ઉપરથી કાળ ગણવાનું શરૂ
કર્યું. આપણા દેશમાં ધણે ભાગે ‘શક’ એ નામથી ઓળખાનારી
પરદેશીઓની સ્વારીઓ હકાવનારા પુરુષો ઉપરથી કાળ
ગણવાનો રિવાજ પડ્યો, એવી સાધારણ સમજણ છે.
આગળ આગળ તો શક એ જ શબ્દ “ કાળ ” ના અર્થમાં
વાપરવામાં આવ્યો. હાલમાં જે જુદા જુદા કાળ કે શક ચાલે છે
તેમાં સમર્પિ કાળ, વિક્રમ કાળ, શાલિવાહન કાળ, બંગાળી સન,

અમલી સન, ૨સલી સન, સૂર સન, મગી સન, કોદલમ અથવા પરશુરામ કાળ, નેવાર સન, લક્ષ્મણસેન કાળ, રાજ શક, વિલાયતી સન અને ખ્રિસ્તી સન એ મુખ્ય છે. તેમાં પણ વિક્રમ કાળ, શાલિવાહન કાળ અને ખ્રિસ્તી સન એ અત્યંત મહત્વના છે.

કાશ્મીર અને આબુબાબુના પ્રાંતમાં સમર્પિ કાળ ગણવાની રીતી પ્રચારમાં છે. એને 'લૌકિક કાળ' અથવા 'શાસ્ત્ર કાળ' પણ કહે છે. ધ્રુવ નક્ષત્રની આસપાસ સમર્પિ ૧૦૦ વર્ષમાં એક નક્ષત્ર આક્રમણ કરે છે. એ પ્રમાણે ૨૭૦૦ વર્ષમાં એમની એક પ્રદક્ષિણા પૂર્ણ થાય છે. એ સમન્વૃત ઉપર આ કાળની ગણના છે. દરેક ૧૦૦ વર્ષ પૂર્ણ થયા પછી ૨રીથી પહેલું વર્ષ ગણવામાં આવે છે. પૌર્ણિમાન્ત ચૈત્ર શુદ્ધ ૧ એ સમર્પિ કાળનો વર્ષારંભ છે.

બંગાળા સિવાય આખા ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં વિક્રમ કાળ અથવા વિક્રમ સંવત ચાલુ છે. ખ્રિસ્તી વિક્રમ કાળ શકના ૫૬ વર્ષ પહેલાં આ કાળ ગણવાનો પ્રારંભ થયો, એવું માનવામાં આવે છે. તોપણ તે પછીનાં ૬૦૦ વર્ષ સુધી આ સંવતનો ઉલ્લેખ જુના લેખમાં મળતો નથી. તે અરસામાં જે પ્રસિદ્ધ વિક્રમાદિત્ય રાજા ઉજ્જયિનીમાં થઈ ગયો તેના જ નામથી આ શક ચાલુ થયો. સાધારણ સમન્વૃત એવી છે કે, વિક્રમાદિત્યે પરાયા લોકોની સ્વારી પાછી હઠાવી તેથી આ કાળ ગણવાની રીતી પડી. અને ઐતિહાસિક આધાર નથી. ખ્રિસ્તી શકથી ૫૬ વર્ષ પૂર્વ અસ્તિત્વમાં આવેલા આ કાળનો વિક્રમાદિત્યના નામ સાથે સંબંધ

જોડવામાં આવ્યો, એવું તજ્જોનું કહેવું છે. ગુપ્ત રાજના વખતના લેખો તપાસીને મિ. ૧૯૧૮ એવો મત દર્શાવ્યો છે કે, મૂળમાં માલવ કુળના લોકમાં આ સંવત્કાલ ૩૯ હતો. વિક્રમાદિત્યની કારકીર્દીમાં માલવ કુળની ઉન્નતિ થઈ, માટે એના નામથી આ જુનો કાલ ચાલુ કરવામાં આવ્યો. આ વર્ષની શરૂઆત જુદા જુદા ભાગોમાં જુદે જુદે વખતે થાય છે. ગુજરાતમાં ઘણેભાગે અમાન્ત માસના કાર્તિક શુદ્ધ ૧થી થાય છે, કાઠિયાવાડમાં અષાઢ શુદ્ધ ૩થી થાય છે અને રજપુતાનામાં પૌર્ણિમાન્ત ચૈત્ર શુદ્ધ ૧થી થાય છે.

શાલિવાહન નામના એક કુંભારના છોકરાએ માટીનું
 શાલિવાહન શક સૈન્ય તૈયાર કરીને તેમાં જીવ ભર્યો અને
 તેની મદદથી તેણે શક લોકોનો પરાભવ કર્યો.
 આ જય પ્રીત્યર્થ શાલિવાહન વૃષ શક ચાલુ થયો, એવી સામા-
 ન્યતઃ ધર્મમાન્યતા છે. આ જ શક જ્યોતિષગ્રંથમાં લીધો છે.
 આ શક મલખાર અને તિનેવલ્લી પ્રાંતો સિવાય દક્ષિણ
 હિન્દુસ્તાનમાં બીજે બધે ૩૯ છે. આનાં વર્ષ ચાન્દ્ર અને
 સૌર છે. હિન્દુસ્તાનના ઉત્તર અને પૂર્વ તરફના કેટલાએક
 પ્રાંતોમાં સ્થાનિક કાળ સાથે શક કાળને પણ ગણવામાં આવે છે.
 નર્મદાના ઉત્તર ભાગમાં આના મહિના પૌર્ણિમા પછી શરૂ થાય
 છે અને દક્ષિણ ભાગમાં અમાસ પછી શરૂ થાય છે. આનો
 પ્રારંભ ખ્રિસ્તી શકના ૭૮મા વર્ષમાં છે. ઐતિહાસિક
 સાધનો ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે ખ્રિસ્તી શકના પહેલા
 સૈકામાં શક રાજ કનિષ્કના નામથી આ શક શરૂ કરવામાં
 આવ્યો. અર્થાત્, બૌદ્ધધર્મી રાજના નામનો આ કાળ છે.

આ રાજ્યએ કાશ્મીર અને પશ્ચિમ હિન્દુસ્તાન કબ્જે કરી પોતાની સત્તા સ્થાપ્યા બાદ આ શક પ્રચારમાં આવ્યો. તિબેટ, બ્રહ્મદેશ, બાવા, સિંહસદ્વીપ વગેરે ઠેકાણે આ શક ચાલુ હતો. તે દેશ માંહેના પ્રાચીન લેખમાં વિક્રમાદિત્ય શકનો ઉલ્લેખ નથી. આશરે ૫૦૦-૬૦૦ વર્ષ પછી શાલિવાહન શક હિન્દુ-ઓએ ચાલુ કર્યો. પરંતુ પુષ્કરાજનો શક એમ નહિ ગણતાં, શકનો પરાભવ હિન્દુરાજ્યએ કર્યો એ સમજ પરથી તેમણે તે શકનો સ્વીકાર કર્યો. પ્રાચીન લેખમાં આને ‘શકનૃપ કાલ’ ‘શકેન્દ્ર કાલ’ એમ કહ્યું છે. આ શકને શક નરપતેઃ અઠીતાબ્દ એમ બંગાળનાં પંચાંગો કહે છે. આ ઉપરથી પણ આ શક રાજનો કાળ છે એવો ઇતિહાસસંશોધકોએ નિર્ણય કર્યો છે.

કેટલાએક અર્વાચીન કાળવિવેચકોના મતથી શાલિવાહન શક એ શાલિવાહન રાજ્યએ શરૂ કરેલો નથી. શુમારે દસમા શતક પૂર્વેના લેખમાં આ શકનો ઉલ્લેખ નથી. એને શાલિવાહન શક એમ ન કહેતા એને ‘શકનૃપ કાલ’ વગેરે નામ આપેલાં છે. આ પછીના લેખમાં માત્ર આ શકનો ઉલ્લેખ છે; અને એમ પણ સિદ્ધ થાય છે કે, ‘શકનૃપકાલ’ એ જ ‘શાલિવાહન શક’ ના નામથી સંબોધાયો. કેટલાક વળી એમ પ્રતિપાદન કરે છે કે શાલિવાહન અથવા સાતવાહન એ કોઈ વ્યક્તિ ન હોતાં આંધ્ર-ભૂત્ય કુટુંબનું નામ છે. કેટલાકનો મત એવો છે કે શાલિવાહન એ વ્યક્તિ જ હતી અને એના સંબંધમાં આંધ્રભૂત્યનો સમકાલીન જે ગુણાદ્ય કવિ હતો તેણે સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કરેલો છે. શાલિવાહને પોતાના નામથી શક ચાલુ કર્યો કે નહિ, એ પ્રશ્નનો ઉત્તર અદ્યપિ સ્પષ્ટ રીતે મળ્યો નથી.

આ મૂળ અરમસ્તાનનો શક છે. મુસલમાની

ધર્મના સ્થાપક મહમ્મદ પયગમ્બરને ધર્મ-

હિજરી સન સુધારણા સંબંધીનો પ્રયત્ન કરતી વખતે

પોતાના જીવનું રક્ષણ કરવા માટે મક્કાથી

મદીને નાસી જવું પડ્યું હતું. એ કાળ હિજરી અથવા

પલાયનકાલ એ નામથી પ્રખ્યાત થયો. આનો પ્રારંભ ઈ. સ.

૬૨૨ના જુલાઈ મહિનાની ૧૫મી તારીખે (શક ૫૪૪ના શ્રાવણ

સુદ ૧ને ગુરુવારની રાત્રે-અથવા મુસલમાની શુક્રવારની રાત્રે)

થયો. આમાં બાર ચાન્દ્રમાસ મળીને ૩૫૪—૩૫૫ દિવસનું

વર્ષ થાય છે. વારનો આરંભ સૂર્યાસ્ત વખતે થાય છે. આ સન

હિન્દુસ્તાનમાં મુસલમાની અમલમાં ચાલુ થયો.

બંગાળી સન બંગાળામાં પ્રચારમાં છે અને તેનો આરંભ

મેષ સંક્રાંતિમાં (ચૈત્ર-વૈશાખમાં) થાય છે.

બંગાળી સન મેષ સંક્રાંતિમાં જે મહિનો શરૂ થાય છે

તેને વૈશાખ કહે છે. એને જ તામિલ

પ્રાંતમાં ચૈત્ર કહે છે. આ સન ખ્રિસ્તી સન ૫૯૩ વર્ષે

શરૂ થયો.

ઓઢીયા પ્રાંતના રાજા ઇંદ્રધુમ્નની જન્મતિથિથી

એટલે ભાદરવા સુદ ૧૨થી અમલી વર્ષ

વિલાયતી અને શરૂ થાય છે. આ વર્ષ ચાન્દ્ર અને સૌર છે.

અમલી સન વિલાયતી સન બંગાળાના કેટલાએક ભાગમાં—

મુખ્યતઃ ઓરીસા પ્રાંતમાં—ચાલે છે. આનું

વર્ષ સૌર અને મહિનાનાં નામ ચાન્દ્ર છે. વર્ષારંભ કન્યા

રાશિના સંક્રમણમાં (ભાદરવામાં) થાય છે. આ બન્ને સન

ખ્રિસ્તી સન ૫૯૩ વર્ષે શરૂ થયા.

આ સન અકબરે પ્રચારમાં મુક્યો. અકબર ઈ. સ.
૧૫૫૬માં ગાદી પર બેઠો. તે વખતથી
ફસલી સન આ સન અમલમાં આવ્યો. પુર્ણિમાન્તમાનના
આસો વદ ૧ના રોજ ફસલી વર્ષનો આરંભ
થાય છે. ખ્રિસ્તી સન અને ફસલી સનમાં ૫૯૨-૫૯૩ વર્ષનું
અંતર છે. બંગાળા માંહેના ફસલી, વિલાયતી અને અમલી
સનનો અંક એક જ હોય છે. આ વર્ષ પાકના હંગામનું
હોય છે.

આ સન ખ્રિસ્તી સન કરતાં ૫૯૯-૬૦૦ વર્ષ ઓછો
છે. સૂર્ય મૃગ નક્ષત્રમાં જાય છે ત્યારે
સૂર સન અથવા આનો આરંભ થાય છે. વર્ષ સૌર છે,
શાહૂર સન મહિના મોહરમ વગેરે ચાન્દ્ર છે. મરાઠાઓની
કારકીર્દીમાં સૂર સન ઘણો પ્રચારમાં હતો.

આ સન ચિતાગંગા પ્રાંતમાં ચાલુ છે. બંગાળી સન
કરતાં આ ૪૫ વર્ષે કમી છે અને બીજી
મગી સન બધી બાબતોમાં બન્ને એક જ છે. આ કાલ
કેરલ દેશમાં એટલે મલબારમાં ચાલુ છે.

માંગલોરથી કુમારી સુધી, અને તિન્નવેલી પ્રાંતમાં કોદલમ
કાલ ગણાય છે. મહિનાનાં નામ મેષ, વૃષભ
કોદલમ અથવા વગેરે રાશિ ઉપરથી પડેલાં છે. દાખલા
પરશુરામ કાલ તરીકે, કન્ની, ચિંગમ, વગેરે નામો કન્યા,
સિંહ, એમનાં અપભ્રંશ છે. મલબારના ઉત્તર
ભાગમાં કન્યા રાશિમાં સૂર્ય આવતાં જ (ભાદરવામાં) વર્ષારંભ
થાય છે, અને બીજે બધે ઠેકાણે સિંહરાશીમાં સૂર્ય આવતાં

(શ્રાવણમાં) વર્ષ શરૂ થાય છે. ૧૦૦૦ વર્ષોનું એક ચક્ર એ પ્રમાણે ત્યાં ચોથું ચક્ર હાલમાં ચાલે છે, એમ ત્યાંના લોકો માને છે. પણ હજાર ઉપર જ ન થોભતાં હાલમાં તેના ઉપરાંત કોલ્લમ વર્ષ ચાલે છે. ઇ. સ. કરતાં ૮૨૪-૨૫ વર્ષ આ સન કમી છે. કેરલ પ્રદેશ સમુદ્ર પાસેથી પરશુરામે મુક્ત કર્યો ત્યારથી આ શક ચાલુ થયો એમ ત્યાંના લોકોની માન્યતા છે.

આ શિવાજી મહારાજે જેકે શુદ્ધ ૧૩ આનંદ નામ

સંવત્સર શકે ૧૫૯૬ની સાલમાં શરૂ કર્યો.

રાજ શક એનું વર્ષ તે જ તિથિએ બદલાય છે. બધી

બાબતોમાં એની પદ્ધતિદક્ષિણમાંના ચાન્દ્રસૌર

અમાન્ત શક વર્ષ પ્રમાણે છે. હાલમાં આ શક ચાલુ નથી.

અંગ્રેજી રાજ્યસત્તા આ દેશમાં સ્થાપન થઈ ત્યારથી આ

સન આ દેશમાં પ્રચારમાં આવ્યો. સુપ્રસિદ્ધ

ખ્રિસ્તિ સન ધર્મસંસ્થાપક ઇશુ ખ્રિસ્તના જન્મકાલનો

આ શક છે. આ સનનું વર્ષ સૌર છે.

પ્રારંભ જનન્યુઆરીની પહેલી તારીખે થાય છે. દરેક મહિનાના

દિવસ ઠરાવવામાં આવેલા છે અને દરેક ચાર વર્ષે એક દિવસ

વધારાનો લઈને સૌરવર્ષની સાથે એનો મેળ મેળવી લેવામાં

આવે છે. તોપણ એક સો વર્ષ પછી આ ગણતરી પ્રમાણે એક

દિવસનો ફેર પડે છે. માટે દર ૧૦૦મે વર્ષે ફેબ્રુઆરી મહિનાના

૨૮ દિવસ ગણે છે. ત્રીજા જ્યોર્જનાં વખતમાં વર્ષમાંથી એકદમ

૧૧ દિવસ કમી કરીને સૌરમાન સાથે વર્ષની મેળવણી

કરવામાં આવી.

આ પ્રમાણે કાલ સંબંધીની આ માહિતી છે, અને તહેવારોનો

ઇતિહાસ આપતાં પહેલાં એ આપવાનું કારણ એટલું જ છે કે

હિન્દુઓના સર્વ મહત્વના તહેવારો, નક્ષત્રો, માસ, ઋતુ વગેરે ઉપર આધાર રાખીને રહેલા છે. હાલમાં આ સંબંધીની માહિતી કેટલાએક સુશિક્ષિત ગણનારા લોકોને પણ હોતી નથી. તેથી સ્હેજે તેમનાં કુટુંબ માંહેનાં છોકરા છોકરીઓને અને સ્ત્રીઓને પણ હિન્દુ પદ્ધતિના માસનું, તિથિઓનું અને બીજી બાબતોનું જ્ઞાન હોતું નથી. આગળ આપેલા જુદા જુદા તહેવારોનો ઇતિહાસ વાંચતાં પહેલાં ઉપલી માહિતી બરાબર ધ્યાનમાં લેવાની આવશ્યક પૂર્વક વિનંતિ છે. હિન્દુઓના જે જુદા જુદા તહેવારો છે તે માંહેના મુખ્ય તહેવારોનું વર્ગીકરણ નીચે આપ્યા પ્રમાણે કરી શકાય:

ઋતુ ઉપરથી પ્રચારમાં આવેલા તહેવારો : સંવત્સર પ્રતિપદા, અક્ષય તૃતીયા (અખાત્રીજ), ચાર્તુમાસ, શ્રાવણી, નારણીપૂનેમ, વિજ્યાદશમી (દશેરા), દીપાવલી (દીવાળી), ધાત્રી પૂજન, મકરસંક્રાંતિ, વસંતપંચમી, હોળી (હુતાશની).

ઐતિહાસિક તહેવારો : શ્રી રામનવમી, પરશુરામ જયન્તિ દશહરા, કૃષ્ણ જન્માષ્ટમી, વામનદ્વાદશી (?).

શૈવ : (ધાર્મિક) ત્રિપુરીપૌર્ણિમા, મહાશિવરાત્રિ.

વૈષ્ણવ : નૃસિંહજયન્તિ, મહાએકાદશી (અગીયારસ), અનંતચતુર્દશી (ચૌદશ), વૈકુંઠચતુર્દશી (દોલોત્સવ).

કૌટુંબિક : વટસાવિત્રી, મંગલાગારી, દીવાસો, પિઠોરી, અમાવાસ્યા (અમાસ), હરિતાલિકા, ઋષિપંચમી (પાંચેમ).

શાકત : ગૌરુત્સવ, જ્યેષ્ઠાગૌરી, લલિતાપંચમી, સરસ્વતી પૂજન, દેવીનવરાત્ર (નોરતાં), અંપાપદ્મી (?).

સૌર : રથસપ્તમી.

ગાણપત્ય : ગણેશ ચતુર્થી (ગણેશ ચોથ).

પૂર્વજ્ઞેના દૂરદર્શીપણાને લીધે આપણા જે કેટલાએક તહેવારો અસ્તિત્વમાં આવ્યા તે મૂળમાં સામાજિક સ્વરૂપના હતા, પણ વખત જતાં તેમને બધી રીતે ધાર્મિક સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયું. આપણા દેશના જુદા જુદા પ્રાંતોના લોકોની ધર્મવૃત્તિનો વિચાર કરીએ તો એમ જણાશે કે સાધારણ રીતે વિંધ્યપર્વતની દક્ષિણ તરફના લોક જેટલા કર્મક છે તેટલા ઉત્તર તરફના લોકો નથી. આપણા મહારાષ્ટ્રી ભાષાએ અને ખેડેનો ધર્મવિધિનું શાસ્ત્રોક્ત નિયમ પ્રમાણે જેવી રીતે પાલન કરે છે તે પ્રમાણે ગુજરાતના લોકો કરતા નથી. તોપણ ધર્મ, પ્રેમ અને ભક્તિભાવ, જે ધર્મનાં મુખ્ય અંગો છે તે મહારાષ્ટ્ર અથવા દક્ષિણ તરફના ખીજા પ્રાંતો કરતા તેમનામાં તીવ્રતર દેખાય છે. તે દેશનાં નાનાંમોટાં બધાં ઉપર ભક્તિનું સામ્રાજ્ય પૂર્ણ રીતે સ્થાપિત થયેલું છે. વાણીયા, કણબી વગેરેમાં વિવાહ જેવા મોટા સંસ્કારની વખતે પણ મુહૂર્ત જેવાનો રિવાજ નથી. તે જ પ્રમાણે ખીજા ઘણા વિધિ શાસ્ત્ર પ્રમાણે પાળવામાં આવતા નથી. જ્યાં પુણ્ય સંસ્કારની આ હકીકત છે, ત્યાં જે ઓચ્છવો તહેવારોમાં ગણાયેલા છે તેમાં શાસ્ત્રોક્તપદ્ધતિ નજરે ન પડે તેમાં શી નવાઈ? તોપણ એકંદર રીતે ગુજરાતમાં ધર્મ તરફ લાગણી સારી છે. ચારે વર્ણના લોકો એટલા બધા આસ્થાવાળા છે કે તેમાંના કેટલાએક તો દેવનાં દર્શન વગર એક દિવસ પણ ફેાકટ જવા દેતા નથી. આટલી આસ્થા હિન્દુસ્તાનના ખીજા કોઈ પણ ભાગમાં જેવામાં આવતી નથી. બધા તહેવારો અને વ્રતોનું મૂળ સ્વરૂપ અને ઇતિહાસ સમજીને તે પાળવામાં આવે તો ધાર્મિક ઉપયોગ વિશેષ થાય, પરંતુ હાલમાં અગગળની મારફત ધર્મનું શિક્ષણ

કુટુંબોમાં રહેલું વૈથી. તેથી વ્રત, તહેવાર વગર પાળવાતરશ્ચ
અંધ શ્રદ્ધા જ રહેલી છે. આપણા સુશિક્ષિત બન્ધુઓ ઉદાસી
તજ દષ્ટ સમાજમાં સદ્ધર્મની જગૃતિ કરે તો કેવું સારું !

ગુજરાતમાં હિન્દુ લોકો વર્ષની ત્રણ ઋતુઓ માને છે :
શીયાળો, ઉનાળો અને ચોમાસું. કાર્તિકથી માધ સુધી શીયાળો,
દ્રાગણથી જેઠ સુધી ઉનાળો અને આસો સુધીના બાકીના ચાર
મહિના ચોમાસાના હોય છે. ગુજરાતના તહેવારોના નીચે મુજબ
વર્ગ પાડી કરી શકાય છે :

(૧) ઋતુમાનથી પ્રચારમાં આવેલા તહેવારો (૨)
ઐતહાસિક તહેવારો (૩) પૌરાણિક તહેવારો અને (૪)
કુટુંબના કલ્યાણ અને વૃદ્ધિમાટે પાળવામાં આવતા તહેવારો.

મહારાષ્ટ્ર, દક્ષિણ દેશ અથવા બંગાળા દેશમાં જે તહેવારો
અને વ્રતો છે તેમની સંખ્યા ગુજરાતના તહેવારો કરતાં
વધારે છે. ગુજરાત માંહેના મુખ્ય તહેવારો નીચે પ્રમાણે છે :

આસો વદ ૧૩-ધનતેરશ. આસો વદ ૧૪-કાળીચૌદશ.
કારતક શુદ્ધ ૧-અન્નકુટોત્સવ અને ચોપડા પૂજન. વૈશાખ
શુદ્ધ ૩-અખાત્રીજ. આષાઢ શુદ્ધ ૧૨-ગૌરી. આષાઢ વદ ૦))
-દીવાસો. શ્રાવણ શુદ્ધ ૧૫-બજેવ. શ્રાવણ વદ ૫-નાગપાંચમ.
શ્રાવણ વદ ૬-રાંધણ છઠ. શ્રાવણ વદ ૭-શીતળાસાતમ.
ભાદરવા શુદ્ધ ૪-ગણેશ ચોથ; ભાદરવા શુદ્ધ ૫-ઋષિપંચમી.
ભાદરવા શુદ્ધ ૧૪-અનંતચૌદશ. આશ્વિન શુદ્ધ ૧થી ૯ નોરતાં.
આશ્વિન શુદ્ધ ૧૦-દશેરા.

ચૈત્ર મહિનો

ચૈત્ર મહિનો અંગ્રેજ એપ્રિલ મહિનાના અરસામાં આવે છે. આ મહિનો વસંત ઋતુની શરૂઆતમાં ગણાયેલો હોવાને લીધે કેટલાએક ઓચ્છવ એ ઋતુને યોગ્ય થઈ પડે તેમજ રૂઢ થયા છે. ચૈત્ર શુદ્ધ ૧, એ વર્ષારંભનો દિવસ માનવામાં આવે છે; અને તે દિવસે ધ્વજારોપણ, લીંબડાના પાનનું ભક્ષણ, સંવત્સર-ફળનું શ્રવણ, વગેરે વિધિ કરવામાં આવે છે. ચૈત્ર માસ અધિક માસ હોય તો નૂતન વર્ષનો આરંભ અધિક માસમાં જ થાય છે. ચૈત્ર શુદ્ધ ૧થી ૯ સુધી દેવી નવરાત્રનો ઉત્સવ થાય છે. આ દેવી નવરાત્રનો પારણાદિક વિશેષ નિર્ણય શારદ નવરાત્ર પ્રમાણે સમજવો એવું ધર્મસિંધુમાં* કહેલું છે.

* ધર્મસિંધુ ગ્રંથ ઉપર આપણા વૈદિક વર્ગનો બધો આધાર છે. તેમાં અનેક ધર્મકૃત્યની વિગત આપીને શુભાશુભ કૃત્યનો નિર્ણય કહેલો છે. ધર્મસિંધુ ગ્રંથ હજી હમણાં જ—એટલે ઇ. સ. ૧૭૬૦ (શકે ૧૭૧૨) ની સાલમાં રત્નાગિરી જીલ્લાના સંગમેશ્વર તાલુકામાં ગાળવલી નામના ગામડામાં રહેનાર કાશીનાથ અનન્તોપાધ્યાયે સંસ્કૃત ભાષામાં લખ્યો છે.

ચૈત્ર માસથી ચાર મહિના સુધી પાણીમાત્રને પાણીની પરખ
 રખાવી તે મારફતે જલદાન કરવું એને પ્રપાદાન કહે છે. ચાર
 મહિના સુધી પાણીની પરખ રાખવાની જેની શક્તિ ન હોય તેણે
 દરરોજ બ્રાહ્મણને ઘેર ઉત્કુંભ આપવો. ચૈત્ર શુદ્ધ પ્રતિપદાએ
 મત્સ્ય જયન્તિ છે, એમ કેટલાએક માને છે. ચૈત્ર મહિનામાં
 દહીં, દૂધ, ઘી અને મધ એનો ત્યાગ કરીને દંપત્યપૂજનાત્મક
 એવું ગૌરીનું વ્રત કરવું. ચૈત્ર શુદ્ધ ખીજને દિવસે પ્રદોષ સમયે
 બાલેન્દુનું પૂજન કરીને ચંદ્રવ્રત કરવું અને તેજ દિવસે શિવગૌરીની
 પૂજા કરવી. ચૈત્ર શુદ્ધ ત્રીજથી એક મહિના સુધી શિવગૌરીનું
 આંદોલનનું વ્રત કરવું. એ જ દિવસે રામચન્દ્રના દોસોત્સવનો
 આરંભ કરીને તે એક મહિના સુધી ચલાવવો. ખીજ દેવતાએનો
 પણ આંદોલનોત્સવ કરવો. ચૈત્ર શુદ્ધ ત્રીજને દિવસે મત્સ્ય જયન્તિ
 અને નોમને દિવસે શ્રી રામજયન્તિ, એ પ્રમાણે જયન્તિ ઉત્સવ
 કરવા. ચૈત્ર શુદ્ધ ૧૧ને દિવસે શ્રી કૃષ્ણનો આંદોલનોત્સવ કરવો
 અને શુદ્ધ ૧૨ને દિવસે દમનોત્સવ કરવો. તેરશને દિવસે
 અનંગપૂજનવ્રત કરવું અને ૧૪ને દિવસે નૃસિંહનો દોસોત્સવ
 કરવો. ચિત્રા નક્ષત્રવાળી એવી ચૈત્રી પૂનેમને દિવસે ચિત્રવસ્ત્રનું
 દાન કરવું એ સૌભાગ્યદાયક છે; અને રવિ, બૃહસ્પતિ અને
 શનિવાર એ દિવસે જો ચૈત્રી પુનેમ આવે અને શ્રાદ્ધાદિક
 કરવામાં આવે તો અશ્વમેધનું પુન્ય થાય છે એવું ધર્મસિંધુનું
 મત છે. ચૈત્ર શુદ્ધ અગ્નિયારસ, પૂનમ અથવા મેષ સંક્રાંતિ એ
 માહેના કોઇપણ દિવસે વૈશાખરનાનનો આરંભ કરવો. દિવસ
 ઉગતી વખતે જ ઠંડા પાણીનું સ્નાન એક મહિના સુધી
 કરવાથી પુન્યપ્રાપ્તિ થાય છે એવો ધર્મસિંધુનો મત છે અને
 કેટલીએક સ્ત્રીઓ (શિવગૌરીના વ્રતોને) વૈશાખ માસના મુન્ય

મેળવવામાં કસર કરતી નથી. આ પ્રમાણે ચૈત્ર માસનાં ધર્મકૃત્ય છે. ચૈત્ર મહિનામાં નીચે પ્રમાણેનાં ધર્મકૃત્ય કર એમ શાસ્ત્રમાં કહેલું છે :

૧ સંવત્સરાંભ, ૨ દેવી નવરાત્રોત્સવ, ૩ રામજન્મોત્સવ, ૪ પ્રપાદાન, ૫ વિદ્યાવ્રત, ૬ બાલેન્દુવ્રત, ૭ મત્સ્ય જયન્તિ, ૮ દમનકોત્સવ, ૯ આંદોલનોત્સવ, ૧૦ નાગપૂજા, ૧૧ હયવ્રત, ૧૨ અનંગવ્રત, ૧૩ હનુમાન જયન્તિ, ૧૪ વૈશાખ સ્નાનાંભ, ૧૫ મન્વાદિ, ૧૬ કલ્પાદિ.

ગુજરાતમાં રામનવમીને જન્મોત્સવ પાળવામાં આવે છે. દોલોત્સવ, ગૌરી ઉત્સવ (હળદર કંકુ) અને હનુમાન જયન્તિ ત્યાં પાળવામાં આવતાં નથી. મંદિર હોય તો પ્રસંગોપાત્ હનુમાન જયન્તિ પાળવામાં આવે છે. ગુજરાત દેશમાં ચૈત્ર મહિનામાં ત્રિપિંડી કરવાનો રિવાજ છે. એ મહિનામાં દેવીનો વાર જોઈ તે દિવસે ત્રણ બ્રાહ્મણ, અગર ત્રણ સુવાસિનીને જમાડવામાં આવે છે. ભૂતપિશાચની બાધા હોય એવે ઠેકાણે આ રિવાજ પાળવામાં આવે છે.

—

સંવત્સરપ્રતિપદા

सर्वेऽत्र सुखिनः सन्तु सर्वे सन्तु निरामयाः ।

सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चिद्दुःखमाप्नुयात् ॥

“આ જગતમાં સર્વ લોકોને સુખ પ્રાપ્ત થાઓ; સર્વ લોક આરોગ્યનો ઉપભોગ લો; સર્વની દૃષ્ટિએ કલ્યાણપ્રદ પ્રસંગ પડે; કાંઈના ઉપર પણ દુઃખનો પ્રસંગ ન આવે. ”

દરેક ધર્મના લોક વર્ષારંભના દિવસને ધણી મહત્ત્વનો માને છે. મુળમાં જ્યોતિષશાસ્ત્ર ઉપરથી વર્ષનો પહેલો દિવસ ઠરેલો હોય છે; તોપણ તેને ધાર્મિક મહત્ત્વ પ્રાપ્ત થયું છે. હિન્દુ લોક આ દિવસ પુણ્યકાલ છે એમ માને છે. બધા હિન્દુ લોક ત્રૈતારંભ એ જ વર્ષારંભ છે એમ માનતા નથી. કેટલાએક ચન્દ્રની, તો કેટલાએક સૂર્યની ગતિ ઉપરથી વર્ષારંભ ઠરાવે છે. કેટલાએક ચાન્દ્રમાસ અને સૌરવર્ષ પાળે છે. તામિલ પ્રદેશમાં સૌરમાન વર્ષ ચાલુ છે. તેલુગુ અને કાનડી

પ્રાંત મહિના લોકો ચાન્દ્રમાન પ્રમાણે મહિનો અને સૌરમાન પ્રમાણે વર્ષ ગણે છે. મહ્યાળા લોક તામિલ લોક માશક જ વર્ષ ગણે છે. * પ્રાચીન કાળમાં મકરસંક્રાંતિ એ જ વર્ષારંભ હતો, એવું હાલમાં અવશિષ્ટ રહેલી ધર્મવિધિ ઉપરથી દેખાય છે. પરંતુ આ દિવસ શિશિર ઋતુની શરૂઆતનો હોવાને લીધે વસંત કાલ એ જ યોગ્ય ગણીને એ મહિના ઉપર વર્ષારંભનો દિવસ ધક્કેલ્યો હશે. સુમારે ૮૦૦ વર્ષ પહેલાં કાશ્મીર પ્રાંતમાં ચૈત્ર મહિનો જ પ્રથમ માસ તરીકે ગણાતો, એવું આલ્ખેરૂનીના લેખ ઉપરથી જણાય છે. ચત્ર શુદ્ધ ૧ નો દિવસ ત્યાંના લોકો મોટા આનંદથી પાળતા અને રાજ્યએ પરશત્રુને પાછો હઠાવ્યાનો આ દિવસ છે એમ ગણતા. આ તહેવારને અગદુસ (?) એમ નામ હોવાનું પણ આલ્ખેરૂનીએ લખેલું છે. કાનડી પ્રાંતમાં વર્ષારંભના દિવસને ‘ ધગાદિ ’ કહે છે. અગદુસ, ધગાદિ અને યુગાદિ એ શબ્દનો એકબીજા સાથે સંબંધ છે કે કેમ એનો ઇતિહાસસંશોધકોએ વિચાર કરવા જેવું છે. શ્રુતિ, સ્મૃતિ, પુરાણ, વેદાંગ, જ્યોતિષગ્રંથ અને ધર્મશાસ્ત્રનો વિચાર કરીએ અને વસંત ઋતુનો પ્રારંભ પણ ચૈત્ર મહિનામાં થાય છે એ વાત ધ્યાનમાં લઈએ તો ચૈત્ર એ જ પ્રથમનો મહિનો હશે, અને ચૈત્ર શુદ્ધ પડવો એ જ વર્ષારંભનો યોગ્ય દિવસ છે. ગુપ્ત રાજ્યની સત્તા એક વખતે ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં બધે ફેલાયેલી હતી, ત્યારે ચૈત્રની શરૂઆતમાં વર્ષારંભ થતો હતો, એવું પ્રાચીન લેખો ઉપરથી દેખાય છે. ચૈત્રની પછી જે મહિનાને અગ્રમાન મળ્યો તે કારતક માસ છે અને

* આ સંબંધીની ખુલાસાવાર હકીકત આ પુસ્તકની શરૂઆતમાં ‘ વિષય પ્રવેશ ’ના મથાળા નીચે જોવી.

કારતક શુદ્ધ ૧ ને વર્ષારંભ

માનવાનો સંપ્રદાય ઉત્તર હિન્દુસ્તાનના કેટલાએક ભાગમાં છે. વિક્રમ સંવતને માનનારા ધણેભાગે કારતક શુદ્ધ પડવાને વર્ષારંભ ગણે છે. નક્ષત્ર માલિકામાં કૃત્તિકા નક્ષત્ર પહેલું દૃયું તેથી કારતક પહેલો મહિનો ગણાયો હશે. પરંતુ મહાભારતમાં માર્ગશીર્ષ (માગશર) એ જ પહેલો મહિનો છે એમ કહેલું છે. આલ્મે-રૂનીના વખત સુધી પણ માગશર જ પહેલો મહિનો ગણવામાં આવતો હોય એવું દેખાય છે. મૃગ નક્ષત્રને અગ્રહાયણી પણ કહે છે. ‘અગ્ર’ એટલે મથાળું અને ‘હાયન’ એટલે વર્ષ. અર્થાત્ જો નક્ષત્રના રાત્રિના અગ્ર ભાગમાં વર્ષ છે તે નક્ષત્ર અગ્રહાયણી (કિંવા મૃગશીર્ષ) છે. પૂર્વ ફલ્ગુની એ સંવત્સરની છેલ્લી રાત અને ઉત્તર ફલ્ગુની એ પહેલી રાત છે, એવાં વાક્ય વેદાન્તમાં મળે છે. આ ઉપરથી મૃગશીર્ષ નક્ષત્રમાં ચન્દ્ર હોય ત્યારે બીજો દિવસે વર્ષ શરૂ કરવાનું પ્રચારમાં હતું એમ દેખાય છે. પંચવિંશત્ પ્રાક્ષણમાં ફાલ્ગુન મહિનાને ‘મુલં વા દ્વિત્વં વત્સરસ્ય ચત્કાલ્ગુનઃ’ એટલે ફાલ્ગુન એ જ સંવત્સરનું મુખ્ય છે એમ કહેલું છે. આ ઉપરથી વર્ષારંભ માધ વદ ૧ અથવા ફાલ્ગુન શુદ્ધ ૧ તો હોવો જોઈએ. હાલમાં ફાલ્ગુનથી કિંચિત્ આગળ ચૈત્રની શરૂઆતમાં વર્ષારંભ માને છે. આ સિવાય બીજા મહિનામાં પણ જુદા જુદા પ્રાંતમાં સૌરમાન પ્રમાણે સૂર્યના રાશિ સંક્રમણ ઉપરથી વર્ષારંભ મનાય છે, તોપણ સર્વમાં ચૈત્રને અધિક માન આપવામાં આવ્યું છે અને એ જ શરૂઆતનો મહિનો છે એમ સાધારણ રીતે હિન્દુ સમાજ માને છે. પોતાને હિન્દુ કહેવડાવનારો દરેક જણ શુભાશુભ કૃત્ય કરતી વખતે

સંકલ્પનો ઉચ્ચાર

કરે છે. એનો અર્થ ધ્યાનમાં લઇએ તો એમ જણાશે કે પોતે બ્રહ્માંડ માહેની એક વ્યક્તિ, એ સંબંધથી પોતાનો વિચાર કરે છે અને પોતાનું ધાર્મિક કૃત્ય કરવાને તૈયાર થાય છે. હાલમાં આ સંકલ્પમાં ઐહિક સુખ પ્રાપ્ત થાય વગેરે અર્થના શબ્દોનો જે સમાવેશ કરવામાં આવેલો છે તે માત્ર હમણાંની વૈદિક વર્ગની કલ્પના પ્રમાણેનો છે. જે ધાર્મિક કૃત્યો કરવામાં આવે છે તેમની રચના ધર્મના પાયા ઉપર થયેલી છે, અને ધર્મ એટલે દેવત્વને અથવા બ્રહ્મત્વને પાછા જઇને મળવાનો એક માર્ગ છે એવું હિન્દુઓ સમજે છે તથા સર્વ કૃત્ય તે બ્રહ્મને અર્પણ કરવામાં આવે છે. ધર્મ એ એકાદ વ્યક્તિનો ઉપદેશ નથી, પણ તે અનાદિ અને શાશ્વત છે એવી દરેક હિન્દુની સમજ છે. સત્ય અને નિષ્કામ કર્મ એ જ ધર્મનાં મુખ્ય અંગો છે એવું જુદે જુદે પ્રસંગે વિચારી આર્યોએ કહેલું છે. અને તેને સકળ રીતે ઉર્જીવલ રાખવાના પ્રયત્ન તેમણે પોતે જ કર્યા બદલનું જણાઇ આવે છે. ‘સત્ય સિવાય ધર્મ નથી’ ‘સત્યથી જ વિશ્વ ટકેલું છે’ એવા ઉદગાર તેમણે વખતોવખત કાઢેલા છે. સ્થિરચર કાષ્ઠ પાષાણાદિ એકંદર દૃશ્ય અને અદૃશ્ય પદાર્થોમાં પરમેશ્વરનો અંશ છે એવી જેમના મનની પૂર્ણપણે ભાવના જ થયેલી છે તેમણે દરેક વ્યવહારમાં ધર્મને અગ્રસ્થાન આપ્યું એમાં આશ્ચર્ય નથી. પ્રાચીનકાળમાં જુદા જુદા સ્વતંત્ર વિચારના ઋષિઓએ વિચારપૂર્વક ધર્મને અગ્રમાન આપ્યું. સત્યનો વિજય થયેલો બતાવવા માટે જુદા જુદા અવતારોની યોજના કરવામાં આવી. ધર્મના નામથી અનેક અનાવશ્યક કર્મોનો આડંબર

સમાજને માથે મારીને તેને કતૃત્વશૂન્ય કરી નાંખવામાં આવ્યો. એવો સુશિક્ષિતોનો મત થતો જાય છે, અને તેથી હિન્દુ ધર્મને ઉતરતી કળા લાગીને તે નામશેષ થશે કે કેમ એવી દહેશત કેટલાએક પુરાણમતવાદી લોક અંતઃકરણપૂર્વક પ્રગટ કરે છે. પરંતુ એ લોકોને એટલું જ કહેવાનું છે કે, વેદ અને ઉપનિષદના ઉપર અધિષ્ઠિત એવો હિન્દુધર્મ કદાપિ નાબુદ થશે નહિ. એનું સ્વરૂપ માત્ર વિશેષ ઉજ્જવલ બનીને તે સનાતન, સાર્વાલૌકિક અને શાશ્વત એવો ધર્મ બનશે. તેને તેવો બનાવવા માટે સર્વ મતના લોકોએ માત્ર ખરા અંતઃકરણથી મહેનત કરવાને તૈયાર થવું જોઈએ.

કાળના જુદા જુદા ભાગ કિંવા યુગ, એમનો વિચાર કરતાં, દરેક યુગમાં વિવક્ષિત કાર્ય કરવા માટે સત્પુરૂષ ઉત્પન્ન થયાનું જણાઈ આવે છે. (આ સંબંધીનું વિવેચન ત્રિસિંહજયન્તિ, રામનવમી, મહાએકાદશી, એ મથાળા નીચે જોવું.) દ્વાપરયુગમાં કૃષ્ણ, યુધિષ્ઠિર, ભીષ્મ વગેરે સત્પુરૂષોએ અન્યાયનું દુષ્પરિણામ શું આવે છે તે બતાવ્યું. ત્રેતાયુગમાં રામ, વૈદેહી જનક વગેરે આર્યોએ સંસારનું રહસ્ય શું છે, સંસારમાં રહીને પરમાર્થ કેવી રીતે સાધવો, નિષ્કામ કર્મ અને સ્વાર્થત્યાગ એની માતબરી કેટલી છે વગેરે પોતાના દાખલા ઉપરથી સિદ્ધ કર્યું છે. કૃતયુગમાં અનેક ઋષિઓએ મનુષ્યનું ધ્યેય શું હોવું જોઈએ તેનો ખુલાસો કર્યો. સનતકુમાર, નારદ, યાજ્ઞવલ્કય, વસિષ્ઠ, વિશ્વામિત્ર, અઞ્જતશત્રુ, અનસૂયા, ગાર્ગ્યવાચકનવી વગેરે વિચારવંત જ્ઞાની સત્પુરૂષોએ અને આર્ય મહિલાઓએ હિન્દુ ધર્મરૂપી પ્રાસાદના શિષ્યકાર બનીને તેને અત્યંત રમણીય સ્વરૂપ આપ્યું. કલિયુગમાં યુદ્ધ, શંકરાચાર્ય, વગેરે

મહનીય વિભૂતિઓએ છેમ અને વિશ્વખંધુત્વની ધ્વજા આ પ્રાસાદશિખર ઉપર ચડાવી. એવા પરમ પૂજ્ય આર્યોના પ્રયત્ન કદિ પણ નિષ્ફળ જશે નહિ. તેમના આશીર્વાદ જે પ્રમાણે હિન્દુ ધર્મને આજ સુધી અનેક સંકટમાંથી બચાવવાને સમર્થ થયા તે જ પ્રમાણે તે હવે પછી પણ આ ધર્મપંથીઓના રક્ષણકર્તા થઈને રહેશે.

ધાર્મિક સમજૂત

જે કારણો ઉપરથી ચૈત્ર શુદ્ધ પ્રતિપદા એ સંવત્સરના આરંભનો દિવસ ઠર્યો, તે કારણો પાછળ આપેલાં છે. પરંતુ આ સંબંધીની ધાર્મિક સમજ તદ્દન ગુદી જ છે. શ્રી રામચન્દ્ર ચૌદ વર્ષ અરણ્યમાં રહીને સીતા સાથે પોતાની નગરીમાં પાછા આવ્યા તે દિવસ ચૈત્ર શુદ્ધ પ્રતિપદાનો હતો, માટે આ દિવસ વર્ષનો પહેલો દિવસ ગણાયો; વસુ નામનો રાજા તપશ્ચર્યા કરીને મનુજેન્દ્ર થયો અને તેને સ્વર્ગ માહેના અમરેન્દ્રે તે દિવસે વસ્ત્રાલંકાર વગેરે આપીને તેને આવકાર આપ્યો; બ્રહ્મદેવે ચૈત્ર શુક્લ પ્રતિપદાને દિવસે સૃષ્ટિ નિર્માણ કરી; વગેરે કેટલાંએક કારણો ઉપરથી આ દિવસ સંવત્સરનો પ્રથમનો દિવસ ઠર્યો એવી ધાર્મિક સમજૂત છે. તે જ પ્રમાણે ૬૦ બાહસ્પત્ય સંવત્સરને જે નામ આપવામાં આવ્યાં તે નારદ ઋષિના ૬૦ પુત્રોનાં નામ છે, એવી એક કથા પુરાણોમાં મળી આવે છે.

શાસ્ત્રોક્ત વિધિ અને રૂઠિ

વર્ષારંભનો દિવસ પ્રાત્ર થતાં જ સર્વ કુટુંબવાળા લોકોએ પોતાના ઘર આગળ ગુદી* ઉભી કરવી. કલશ અને પતાકાચુકત

*ગુદી એ મરાઠી શબ્દ છે. વાંસને એક છેડે લાલ રંગનું અથવા લીલા, કેસરી વગેરે શુભસૂચક રંગનું રેશમી વસ્ત્ર [પીતાંબર અથવા અખો-

ગુઢી એ આનંદોત્સવ નિદર્શક છે. આ ગુઢીની ગંધપુષ્પ
 કુંકુમથી પૂજા કરવી, સ્ત્રીપુરુષ અને બાળકોએ ઉત્તમ કપડાં
 પહેરવાં. મંગલસ્નાનાદિ વિધિ પૂરો થયા બાદ નિંબલક્ષણ
 કરવું. મહાન ઋષિઓ નિંબલક્ષણ કરીને કેટલાએક વર્ષ સતેજ
 રહેતા હતા એવું પુરાણમાં કહેલું છે, માટે નિંબલક્ષણ-
 વિધિને શાસ્ત્રનો આધાર મળ્યો. નિંબનાં (લીંમડાનાં) પ્રકુલ્લ
 અંકુર લાવીને તીખાં, હીંગ, મીઠું, જીરું અને અજમા સાથે તેનું
 ભક્ષણ કરવું. આરોગ્ય, બલ, ખુદ્ધિ અને તેજ એની વૃદ્ધિ કર
 વાને નિંબલક્ષણ કારણ થાય છે એવું આર્યવૈદ્યોનું મત છે.
 આ દિવસે સહકુટુંબ સહપરિવાર દેવનું દર્શન કરવું. જોશી
 પાસે પંચાંગ વંચાવી તે શ્રવણ કરીને તેને સિધું આપવું.
 જોશી આગલી સાલનું ભવિષ્ય વર્ણવે છે એવી ભાવના સાધા-
 રણ રીતે લોકોમાં હોવાથી વરસાદ, ધાન્યસમૃદ્ધિ, જમાખર્ચ
 વગેરે બાબતોનો વિચાર ભાવિક લોક કરે છે. શાસ્ત્રોક્ત વિધિ
 પ્રમાણે સર્વ લોક જો કે ચાલતા નથી, તોપણ બહુજનસમાજ
 ચાલે છે. વર્ષ પ્રતિપદાનો દિવસ વર્ષ માંહેના સાડા-
 ત્રણ મુહૂર્ત પૈકી એક છે, અને તે દિવસે આરોગ્ય-
 પ્રતિપદ્મત (આરોગ્યપ્રાપ્તિને માટે), વિદ્યાપત (વિદ્યાનો
 લાભ થવા માટે) અને તિલકપત (ઐશ્વર્યપ્રાપ્તિને માટે)
 કરવાં એમ ભવિષ્યોક્તર અને બીજાં પુરાણોમાં કહેલું છે. તોપણ
 આ પતનો હાલમાં પ્રચાર નથી. નવા વર્ષની પ્રતિપદા પ્રાપ્ત થતાંની

ટીચું બાંધી તેના ઉપર એક લોટા (પિત્તળનો ચાંદીનો કે તાંબાનો)
 બાંધે છે. તે લોટા ઉપર કંકુના લીટા કરે છે અને સાકરનો હારડો
 પહેરાવે છે અને તેને આગળના આંગણમાં ઉભો કરે છે તેને ગુઢી
 કહે છે. ગુજરાતમાં ગુઢી કરવાનો રિવાજ પ્રચારમાં નથી.

સાથે કુટુંબનાં સર્વ માણસો મંગલસ્નાનાદિ આટાપી મિષ્ટાન્ન ભોજન કરી દેવદર્શન કરે છે. કેટલેક ઠોકાણે તે દિવસે સ્ત્રીઓને અને છોકરાંઓને નવાં કપડાં આપવાનો રિવાજ છે. પંચાંગ-શ્રવણ પછી નિમંત્રિત મંડળીને અત્તર, ગુલાબ, પાનસોપારી આપવાનો રિવાજ છે. કોઇ વખત પૈસાદાર લોકોને ત્યાં ગાયનવાદનથી આ દિવસ બહુ જ ખુશાલીમાં ગુજરવામાં આવે છે. ગરીબ સગાંવહાલાંઓને ભોજનને માટે નિમંત્રણ કરવાનો ચાલ પણ ઘણે ઠોકાણે જોવામાં આવે છે.

મલખારમાં વર્ષારંભનો તહેવાર મોટા દમામમાં પાળવામાં આવે છે. સંવત્સરપ્રતિપદાને આગલે દિવસે ઘર માંહેના દરદાગીના, હીરા, પાચ વગેરે રત્ન, શ્વણશ્વણાદિ અને બીજી અનેક શોભાયમાન ચીજો દેવગૃહમાં વ્યવસ્થિતરીતે દેવના આસનની સામે ગોઠવવામાં આવે છે. પછી સંવત્સરપ્રતિપદાને દિવસે પેરોઢીયામાં એટલે શુભારે એક પહોર રાત બાકી રહે ધરતો યજમાન દેવગૃહમાં પ્રવેશ કરે છે અને તે ચીજોની દીપારતી (આરતી) ઉતારે છે. ત્યાર પછી તેના કુટુંબ માંહેના નાનામોટા સર્વ માણસો (સ્ત્રીઓ અને પુરુષો) એક પછી એક આંખો બંધ કરી તે ઓરડીમાં જાય છે અને તે ચીજોની પાસે જતાં જ આંખો ઉઘાડી તેમના પર નજર નાંખે છે. પછી ધરતો યજમાન દરેક જણને તેમાંથી એકેક દાગીનો, ફળ, ફુલ વગેરે આપે છે. તે પ્રાંતના હિન્દુ લોક વર્ષારંભને દિવસે સવારે ઉઠીને ઉત્તમ અને શુભ માનેલા પદાર્થો ઉપર પોતાની નજર પડે તે માટે સાવચેતી રાખે છે. મથ્યાળ સિવાય આ રિવાજ બીજે ઠોકાણે નથી. મકરસંક્રમણને દિવસે પણ ત્યાંના લોક મોટો ઉત્સવ કરે છે. આનું વર્ણન તે તહેવાર સંબંધી કરેલા વિવેચનમાં આપેલું છે.

ચૈત્ર શુદ્ધ પડવો એ વર્ષારંભનો દિવસ છે એમ ગુજરાતમાં માનવામાં આવતું નથી. મહારાષ્ટ્રમાં 'ગુઢી' ઉભી કરીને તેની પૂજા કરવામાં આવે છે તેવી રીતે ત્યાં નથી. ચૈત્ર શુદ્ધ પ્રતિપદાને દિવસે વેપારી લોકો પંચાંગશ્રવણ કરે છે, અને વર્ષાદ્રશ સાંભળે છે. મંદિરોમાં લીમડો, તીખાં અને હીંગ ભેગાં કરીને તેનો નિવેદ બતાવે છે, અને પછી તે ખાવામાં આવે છે. ઘેર ઘેર લીમડો ખાવાનો રિવાજ નથી.

હેતુ અને બોધ

ગમે તે કારણને લીધે આ વર્ષારંભ ચૈત્ર શુદ્ધ ૧ને દિવસે ઠરેલો હશે પણ એ મહત્ત્વનો છે એમાં સંશય નથી. એકબીજાની પ્રેમથી મુલાકાત લઈ નવું વર્ષ સર્વને સુખમાં જાય તે માટે જગન્નિયાંતાની પ્રાર્થના કરવી અને અનેક આધિવ્યાધિમાંથી અને સંકટમાંથી ગઈ સાલમાં આપણું રક્ષણ કરવા માટે અંતઃ-કરણપૂર્વક તેનો આભાર માનવો. ગઈ સાલમાં આપણે જે સારાંનરસાં કામે કર્યાં હોય તેનો આપણા મન સાથે તારીજો કાઢવો અને નવા વર્ષમાં આપણું વર્તન વિશેષ શુદ્ધ, સાત્ત્વિક અને પ્રેમજન કરવાનો નિશ્ચય કરવો. દરેક માણસ જે સારાંનરસાં કામ કરે છે તેની રોજનિશિ મરણ પછી જન્મરાજ સામે વાંચી બતાવવા માટે ચિત્રગુપ્ત રાખે છે એવું હિન્દુઓ માને છે. આપણે જ આપણા ચિત્રગુપ્ત થઈને એ કૃત્ય નોંધવાની જો પદ્ધતિ રાખીએ તો ઘણો ફાયદો થશે. તરુણ માણસને વ્યવહારમાં અનેક કામ કરવાનાં હોય છે. યોગ્ય ઉમર પ્રાપ્ત થતાં જ સમાજના એક ઘટક તરીકે માથે આવી પડનારાં કામ સારી રીતે પાર પાડવાની પાત્રતા મેળવવાને પોતે જ પોતાના ચિત્રગુપ્ત થવાની અત્યંત આવશ્યકતા છે. સાધારણ રીતે

જગ માહેતું સાઈનરસું સમજવાની અક્ષલ આવી કે તરત જ એક નાની નોંધપુક પોતાના જીવ સાટે સાચવી તેમાં આપણે કરેલાં સારાં અને ખરાબ કામની, અનુભવની, વિચારની અને આકાંક્ષાઓની દરેક નોંધ કરવાની ટેવ પાડવી. આ પ્રમાણે કરવાથી આપણા પર આપણી પોતાની જ નજર રહેશે અને યોગ્ય વખત આવતાં જ આપણા અંતઃકરણની અંદર સત્કર્મ માટે ઉમેદ અને દુષ્કર્મ માટે પશ્ચાત્તાપ અને તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થયા સિવાય આપણું પગલું કોઈ પણ દિવસ આગળ પડનાર નથી. આપણે માણસ છીએ, તેમાં પણ આર્ય ઋષિઓએ સ્થાપન કરેલા સનાતન હિન્દુધર્મના અનુયાયીઓ છીએ, માટે આપણું વર્તન માણસપણાને અને આર્યત્વને શોભે એવું જ હોવું જોઈએ. દરરોજ સૂર્યાસ્ત થાય છે તેમ આપણું આયુષ્ય ક્ષીણ થતું જાય છે એ ધ્યાનમાં રાખવું. માટે આપણે આ ક્ષણભંગુર અને નિયમિત રીતે નાશ થનારા આયુષ્યનો દુરુપયોગ ન કરતાં તેનો ખતી શકે તેટલો સદુપયોગ કરતાં શીખવું. નવીન વર્ષના ઉદય સાથે અંતઃકરણમાં નવાં આશાંકુર ઉત્પન્ન થઈને નવીન વર્ષ આનંદમાં જાઓ, એવી સદ્વિચ્છા ઉત્પન્ન થવા લાગે છે. આંગલ સત્તા સ્થાપન થયા પછી અંગ્રેજી શિક્ષણનો અમલ જેમના ઉપર ખેડો છે એવા લોક જન્યુઆરીની પહેલી તારીખે વર્ષારંભ માનીને નવા વરસના મુકારકબાદીના પત્ર દ્વારા પોતાના મિત્રમંડળની મુલાકાત લે છે. આ પદ્ધતિનું અનુકરણ કરીને ચૈત્ર શુદ્ધ ૧ને રોજ એવા હિન્દુ પદ્ધતિના પત્રો મોકલવાની રીત પાડવાનો કેટલાએક લોકો યત્ન કરતા જાય છે. પરંતુ આ ઔપચારિક સદ્વિચ્છાદર્શક પત્રો કરતાં દરેક સંવત્સરે આપણા અનાથ બાંધવો તરફ આપણાં તન,

मन अने धन शक्ति अनुसार अर्पणु करवानो आपणु निश्चय करीये तो वधारे साईं थशे. आयुष्यनी होरी क्यारे तुटशे ते कही शकय नहि, भाटे परमेश्वर तरशनुं तेकुं आवतां न आ. मृत्युलोक माहेने कारभार ऐकदम बंध करीने शांत चित्तथी निजधाम तरश नवा भाटे आपणु तैयांरी होवी न्नेधये. गयेली संपत्ति उद्योगथी प्राप्त करी शकाशे, नष्ट थयेलुं आरोग्य पणु औषधोपचारथी इरीथी भेणवी शकाशे, लुप्त थयेलुं ज्ञान अभ्यासना योगथी संपादन करी शकाशे, परंतु व्यर्थ गयेलो. काण गये ते गये न. आ भाटे दरेक निमेषने सदुपयोग करीने दरेक संवत्सरना आरंभने दिवसे पोतानुं अभिनंदन करी लेवानी दरेक न्नेले तैयारी राखवी न्नेधये.

आतां तरी पुढें हाचि उपदेश । नका करुं नाश आयुष्याचा ॥
 सकळांच्या पायां माझे दंडवत । आपुलांलें चित्त शुद्ध करा ॥
 हित तें करावें देवाचें चिंतन । करुनियां मन शुद्ध भावें ॥
 तुका ह्मणे हित होय तो व्यापार । करा काय फार शिकवावें ॥

રામનવમી

ગંગા અને ગંડકી એ નદીઓની વચમાં જે પ્રદેશ છે તેમાં પ્રાચીન કાળમાં કોસલ વંશના ક્ષત્રિય લોક રહેતા હતા. તેઓ પોતાને સૂર્યવંશી કહેતા. દશરથ એ કોસલ દેશનો રાજા હતો અને અયોધ્યા એ તેની રાજ્યધાની હતી. દશરથને કૌસલ્યા, કૈકેયી અને સુમિત્રા એ પ્રમાણે ત્રણ રાણીઓ હતી. કૌસલ્યાને પેટે રામચન્દ્ર, કૈકેયીને પેટે ભરત અને સુમિત્રાને પેટે લક્ષ્મણ તથા શત્રુઘ્ન, એ મુજબ તેને ચાર પુત્ર થયા. એ ચારે જણ ધનુર્વિદ્યામાં નિષ્ણાત, સ્વભાવે પ્રેમળ, સત્યવચની અને નિર્ભળ વર્તનના નીકળ્યા, તેથી તેમની સર્વ ઠેકાણે વાહ વાહ થવા લાગી. તેમાં પણ રામચન્દ્ર પોતાના શીલને લીધે સર્વ-મુખે ધન્ય ધન્ય કહેવાયા. કાળે કરીને આર્યો તેમને વિષ્ણુનો અવતાર માનવા લાગ્યા, અને તેમનો જન્મદિવસ ચૈત્ર શુદ્ધ ૯ એ ઉત્સવના દિવસમાં ગણવા લાગ્યો. શ્રીરામનું હુંકું ચરિત્ર નીચે પ્રમાણે છે.

રામચન્દ્ર અને લક્ષ્મણ નાના હતા ત્યારે તેમને વિશ્વામિત્ર ઋષિ પોતાના આશ્રમમાં યજ્ઞકાર્યની અંદર વિદ્ય લાવનારા રાક્ષસોનો નાશ કરવા માટે અયોધ્યાથી લઈ ગયા. વિશ્વામિત્રે તેમને ધનુર્વિદ્યા શીખવી. તે ઋષિના આશ્રમથી નજીક જ ગાંડકીની સામી બાજુએ જનક રાજનું રાજ્ય હતું. તેને વિદેહ દેશ કહેતા અને મિથિલા તે દેશની રાજ્યધાની હતી. જનકની કન્યા સીતા ઉન્મર લાયક થવાથી તેણે સ્વયંવર આરંભ્યો અને દેશોદેશના રાજાઓને નિમંત્રણ કરીને, જે શિવધનુષ્યનો ભંગ કરે તે સીતાને વરે એવું પણ લીધું. અનેક રાજાઓનો પ્રયત્ન વર્થ ગયો. આખરે રામચન્દ્ર તે પણ જીત્યા એટલે સીતાએ તેના ગળામાં વરમાળા આરોપી. દશરથ વગેરે મંડળ આવ્યા બાદ લગ્નકાર્ય પૂર્ણ થયું અને રામચન્દ્રના ખીજા ભાઈઓના વિવાહ પણ ત્યાં જ થયા અને તે સર્વ નવવધુ સાથે અયોધ્યામાં ગયા.

વૃદ્ધાવસ્થા સમીપ આવતાં જ દશરથે જ્યેષ્ઠ પુત્ર રામચન્દ્રને યુવરાજ નીમવાનું ઠરાવ્યું. પરંતુ તેની ત્રીજી સ્ત્રી કૈકેયીએ ભરતને ગાદી આપવા માટે હડ પકડી. દશરથે પહેલાં એક વખતે “ તું માગીશ તે આપીશ ” એવું વચન આપેલું હતું. આ વચનની યાદ દેવડાવીને પોતાનો હેતુ પુરો પાડવાની તેણે પતિને ફરજ પાડી. પિતાનું વચન પાળવા ખાતર રામચન્દ્રે કૈકેયીની ઇચ્છા પ્રમાણે ચૌદ વર્ષ વનવાસ સ્વીકાર્યો. સીતાએ પણ પતિની સાથે અરણ્યવાસ ધારણ કર્યો. લક્ષ્મણ પણ રામ સાથે જવા નીકળ્યા. આ પ્રમાણે રામ, સીતા અને લક્ષ્મણ વનવાસમાં ગયા બાદ દુઃખાતિરેકથી

દશરથ રાજા દુક મુદતમાં જ મરણ પામ્યા. ભરત નંદીગ્રામમાં પોતાને મોસાળ હતો. તે પાછો આવ્યો કે તરત જ પોતાની માતાએ રામને અરણ્યમાં મોકલાવ્યાની હકીકતની ખબર તેને પડી. રાજ્યપદારૂઠ થવાને તે પોતે કબૂલ થયો નહિ. પછી તેણે રામની મુલાકાત લીધી અને ચૌદ વર્ષ પૂર્ણ થતાં જ પ્રીતી રાજ્યમાં આવવાનું અભિવચન તેની પાસેથી લઈને તે તેમની પાદુકા સાથે અયોધ્યામાં આવ્યો. પાદુકા સિંહાસન પર મુકી ભરત રાજ્યકારભાર ચલાવવા લાગ્યો. વનવાસી રામ, સીતા અને લક્ષ્મણ સાથે પ્રયાગ (અદ્યાહાબાદ)માં ભારદ્વાજના આશ્રમે આવ્યા. ત્યાંથી ચિત્રકૂટ પર્વત ઉપર વાલ્મીકિના આશ્રમમાં જઈને રહ્યા. તે ઠેકાણે ભરત તરફથી તેમને પિતાના મરણની ખબર મળી. પિતાને આપેલ વચનનો ભંગ ન કરવા માટે વનવાસની મુદત પુરી થયા પહેલાં પાછો આવીશ નહિ એમ તેમણે ભરતને કહેવડાવ્યું. ચિત્રકૂટ (ખુદેલખંડ માંહેની એક ટેકરી) થી ગોદાવરીની આસપાસ આવેલા દંડકારણ્યમાં રામ પ્રતા હતા ત્યારે શૂર્પણખા નામની રાક્ષસ જાતની સ્ત્રીનું લક્ષ્મણે (તેનું ખરાબ વર્તન જોઈને) નાક કાપ્યું. આ સ્ત્રી લંકાના રાજા રાવણની બેન થતી હતી. તેની સલાહથી રાવણે રામની પત્ની સીતાનું હરણ કરવાનું ઠરાવ્યું. રામ આશ્રમમાં નહોતા તે વખતે રાવણ તેને લઈ ગયો. રામને અત્યંત દુઃખ થયું અને તે તેને શોધી કહાડવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા.

સીતાને રાવણ લઈ ગયાની ખાતમી જટાયુ તરફથી મળતાં જ સુગ્રીવ નામના એક બલિષ્ઠ યોદ્ધાને રામે મદદમાં લીધો. તેના બંધુ વાલિએ ઉન્મત્ત થઈને તેનું રાજ્ય જીત્યું હતું અને તેની સ્ત્રીને પણ લઈ ગયો હતો. રામે સુગ્રીવને વાલિ

ઉપર વેર લેવામાં અને રાજ્ય તથા સ્ત્રી પાછાં મેળવવામાં મદદ કરી. વાલિ લડાઈમાં મરાયો. સુગ્રીવે પોતાના વાનરોનું સૈન્ય તૈયાર કર્યું અને હનુમાન, નલ, નીલ અને જાંબુવાનને સીતાની શોધ માટે ચારે તરફ મોકલ્યા. સીતાને રાવણ લંકામાં લઈ ગયો છે અને તે અશોકવનમાં છે એવી ખાતમી હનુમાન લઈ આવ્યો. પછી પોતાના પ્રયંડ સૈન્ય સાથે સુગ્રીવ વગેરે રામના મિત્રો અને રામ લક્ષ્મણ લંકા તરફ જવા નીકળ્યા. લંકા એ એટ હોવાને લીધે ત્યાં જવાની અડચણ પડી, પરંતુ નલે સમુદ્ર ઉપર પૂલ બાંધીને તે અડચણ દૂર કરી, એટલે સર્વે લંકામાં ગયા. ત્યાં રાવણ સાથે ભયંકર યુદ્ધ થયું. રાવણનો ભાઈ વિભીષણ રામના પક્ષમાં જઈને મળ્યો. લંકામાં ચાલેલા ધનધોર સંગ્રામમાં કુંભકર્ણ, ઈંદ્રજીત વગેરે પરાક્રમી વીરો માર્યા ગયા અને છેવટે રાવણ પણ ઠાર થયો.

ત્યાર પછી રામચન્દ્ર સીતા સાથે પાછા સ્વદેશ આવ્યા. તે વખતે વનવાસની મુદત પુરી થવાથી ભરતની વિનંતિ અને વસિષ્ઠની આજ્ઞાથી રામે રાજ્યની લગામ હાથમાં લીધી. સીતા પરપુરુષના કબજામાં હતી એટલા ઉપરથી તેના વર્તન માટે પ્રજા માંહેના એક ઇસમે સંશય લીધો. તેથી રામે સીતાને વનમાં મોકલી દીધી. તે વખતે તે સગર્ભા હતી વાલ્મીકિના આશ્રમમાં પ્રસૂતી થઈને તેને લવ અને કુશ એવા બે પુત્રો થયા. તે રામના જેવા જ તેજસ્વી અને પરાક્રમી થયા. રામે અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો તે વખતે વાલ્મીકિએ રચેલું રામાયણ ગાયું. તે સાંભળીને રામને આનંદ થયો અને આ છોકરાઓ એ પોતાના જ છોકરાઓ છે એમ માલુમ પડતાં જ તેમણે

તેમને છાતી સરસા ચાંપ્યા અને સીતાનો સ્વીકાર કરવા માટે તેને આશ્રમમાંથી બોલાવી લીધાં. પોતાનું આચરણ અતિ પવિત્ર હતું તેની ખાત્રી કરી આપવા માટે સીતાએ નીચેના શબ્દો ઉચાર્યા: “ મારા તરફથી કાયા, વાચા અને મનથી કોઈ પણ ખરાબ કૃત્ય બન્યું હોય તો આ પૃથ્વી મને પોતાના પેટમાં જગા આપે ” આમ કહેતાં જ પૃથ્વી ફાટી અને સીતા તેની અંદર અલોપ થઈ ગયાં. રામનું મન આ બનાવથી અત્યંત અસ્વસ્થ થયું. એક દિવસે એક યોગી એકાંતમાં રામની સાથે વાત કરતા હતા ત્યારે લક્ષ્મણે વગર પરવાનગીએ દુર્વાસા ઋષિને અંદર જવા દીધા તેથી યોગી ત્યાંથી તત્કાળ ચાલતા થયા. લક્ષ્મણના આ કૃત્ય માટે રામને માહું લાગ્યું. આ અપરાધ માટે લક્ષ્મણે અયોધ્યા છોડી ચાલ્યા જવું એવી સલાહ વસિષ્ઠે આપતાં જ તે ચાલ્યા ગયા અને સરયુ નદીના તીર્થમાં તેમણે જલસમાધિ લીધી. રામે પોતાનું રાજ્ય લવ અને કુશને વહેંચી આપ્યું. શત્રુદ્ધને પોતાના બે પુત્રોને રાજ્ય આપ્યું અને પોતે પણ રામ સાથે નીકળ્યા. સુગ્રીવે પોતાના ભત્રીજા અંગદને કિષ્કિંધાની ગાદી ઉપર બેસાડ્યો. રામચન્દ્ર, શત્રુઘ્ન, સુગ્રીવ અને બીજા કેટલાકોએ સરયુ નદીમાં પ્રવેશ કરીને દેહત્યાગ કર્યો. આ પ્રમાણે રામચરિત્ર છે.

શાસ્ત્રોક્ત વિધિ અને ચાલુ રૂઢિ

ચૈત્ર શુદ્ધ ૯ને દિવસે મધ્યાહ્ને વખતે રામજન્મોત્સવ કરવો. તે દિવસે રામની મૂર્તિની પૂજા કરવી અને ઉપવાસ કરવો. રાત્રિનો વખત રામભજનમાં ગાળવો. બીજો દિવસે મિથાન ભોજન કરવું. હોમ, પ્રતિમાદાન વગેરે વિધિ શાસ્ત્રમાં

કહેલા છે, પરંતુ તે રૂઢી પ્રચલિત હોવાનું જણાતું નથી. આ ઉત્સવ રામના અને ખીજા વિષ્ણુના દેવાલયમાં ઉજવવામાં આવે છે. કેટલાએક લોક પોતાના ઘરમાં પણ રામજન્મોત્સવ ઉજવે છે. ઘણા લોક તે દિવસે ઉપવાસ પણ કરે છે. કેટલાએક લોકો રામજન્મોત્સવ મધ્યાહ્ન સમયે ઉજવાયા પછી તરત જ મિથાન-ભોજન કરે છે. રામમંદિરમાં પડવાથી તે નવમી સુધી રામાયણનું વાચન, કીર્તન, ભજન વગેરે ચાલે છે. નવમીને દિવસે પાલખીનો વરઘોડો નીકળે છે. અયોધ્યા, તિરૂપતિ, રામેશ્વર વગેરે ઠેકાણે આ ઉત્સવ અત્યંત જોવાલાયક હોય છે, તેથી તે જોવા દૂર દેશના હજારો યાત્રાળુઓ તે ઠેકાણે ભેગા થાય છે.

ઐતિહાસિક માહિતી

પંજાબમાં અસલથી વસાહત કરેલા આર્યોનો વિસ્તાર વધતાં જ સુદાસ નામના (દસ્યુ વંશના) અનાર્યના આગેવાન સાથે યુદ્ધ કરવામાં રોકાયેલા ભરતના વંશજો પૂર્વ તરફના ભાગમાં વસવા લાગ્યા. તેમણે ગંગા અને યમુના એ નદીઓની વચ્ચેનો પ્રદેશ પોતાના તાબામાં લીધો, હાલના દિલ્હી પાસેનું હસ્તીનાપુર નામનું રાજધાનીનું શહેર વસાવ્યું અને ચારે તરફ પોતાની સત્તા સ્થાપન કરી. તેઓ કુરુવંશના હોવાને લીધે કૌરવ નામથી ઓળખાયા. તેમની માફક આર્યોની ખીજા એક શાખાટોળી ગંગા નદીની પેલી તરફ હિન્દુસ્તાનના પૂર્વ ભાગમાં પથરાઈ ગઈ. એમણે નવું રાજ્ય સ્થાપન કરીને અયોધ્યા, કાશી અને બિહારની આસપાસમાં વસવાટ કર્યો. આ વસવાટવાળા આર્યોમાં વિદેહી, કોસલ અને કાશી એવા ત્રણ વંશના લોકો હતા. તે પૈકી અયોધ્યા એ કોસલની અને ઉત્તર બિહારમાં મિથિલા એ વિદેહીની રાજધાની હતી. વિદેહી

વંશમાં જનક રાજ અત્યંત પ્રસિદ્ધ થઈ ગયા. કોસલ કુળમાં રામચન્દ્રની કીર્તિ અજરામર થઈ ગઈ. રામના કાળમાં કોસલ અને વિદેહી એ બન્ને વંશ વિવાહસંબંધથી જોડાયા. જનકની કન્યા સીતા એ જ રામાયણની ચરિત્રનાયિકા છે. રામાયણકાળમાં આર્યોએ જે પ્રાંત કબજે કર્યો તે ણદ્રુપ હોવાથી, અને સ્વર્નદીના નામથી પ્રસિદ્ધિમાં આવેલી ગંગા નદી આ પ્રાંતમાં થઈને વહેતી હોવાથી તેને કિનારે અનેક તપોવન સ્થાપીને ત્યાં વિક્ષાન ઋષિઓ બ્રહ્મવિદ્યાના મહાન સત્યો વિચારવામાં પોતાનો કાળ ગાળતા હતા. આ પ્રદેશ માંહેના લોકોની સાંપત્તિક સ્થિતિ ઉત્તમ હતી; અને તેઓ તેજસ્વી અને બલવાન હતા એવું રામાયણ ઉપરથી જણાય છે. વાલ્મીકિએ જ્યારે નારદને પોતે કયા વીર સંબંધી કાવ્ય લખવું એવો પ્રશ્ન કર્યો ત્યારે તેણે વાલ્મીકિને ઇક્ષ્વાકુ કુળમાં અત્યંત શ્રેષ્ઠ એવા રામનું ચરિત્ર લખવાને કહ્યું; તે વખતે રામના સ્વરૂપનું જે વર્ણન કર્યું છે તેમાં તેનું શરીર સંપૂર્ણ ખીલેલું હતું એમ દર્શાવેલું છે. સ્ત્રીઓની માનસિક અને શારીરિક સ્થિતિ પણ ઉત્તમ પ્રકારની હતી. કૈકેયીએ પતિને યુદ્ધની વખતે મદદ કરી. દાનવ-નગરીમાં એકલી હતી તોપણ સીતા રાવણની દુષ્ટ ધમકીઓથી ગભરાઈ નહિ. આ ઉપરથી સ્ત્રીઓમાં ધીરોદાત્તતા પૂર્ણપણે ખીલેલી હતી અને તેઓ ભયથી ડરતી નહોતી એમ દેખાય છે. શારીરિક બળના અભાવે સાહસનાં કામો કરવાનું શક્ય નથી. માત્ર રાજકુળમાં જ શારીરિક સંપત્તિ માલુમ પડતી હતી એમ નથી. કારણ કે જે વખતે રામચન્દ્ર વનવાસને માટે નીકળ્યા તે વખતે તેની પાછળ ચાલતો અને તેને નગરની સીમા સુધી પહોંચાડવાને માટે આવેલો સુદૃઢ એવો લોકોનો

સમુદાય જોઈને રામને આનંદ થયો, એવું વાલ્મીકિએ લખેલું છે. તે જ પ્રમાણે રામચન્દ્રના રથને ગાયોનાં ટોળાંને લીધે વારંવાર હરકત થવા લાગી, એવું જે વર્ણન છે તે ઉપરથી તે કાળમાં પુષ્કળ દૂધ આપવા જેટલી ગાયો નગરમાં હતી અને ગોધન અને ધાન્યાદિ સંપત્તિથી યુક્ત એવા લોક સુખમાં દિવસ ગાળતા હતા એવું દેખાય છે.

ક્ષત્રિયોનો મુખ્ય ધર્મ

દુષ્ટ અને ઘાતકી શત્રુનો નાશ કરવાનો હોવાથી તેઓ તદ્દન નાની ઉમરમાં જ વેદવિદ્યા સાથે મુદ્ધકળા પણ શીખતા હતા. શબ્દ ઉપરથી જ બાણ મારવા જેટલી કુશળતા ક્ષત્રિય લોકો સંપાદન કરતા હતા. શહેરમાં જે પ્રમાણે તેઓ નિર્ભય રૂરતા તે જ પ્રમાણે અરણ્યમાં પણ નિર્ભયપણે રૂરીને પોતાના શર-સંધાનના યોગથી વ્યાઘ્રાદિક હિંસ્ર પશુનો અને ઉન્મત્ત નરભક્ષક રાક્ષસાદિકોનો નાશ કરતા. રામલક્ષ્મણે સીતાને કાષ્ઠની નાવડીમાં ખેસાડી અને યમુના નદીના વિશાળ પટ ઉપરથી તેને સુરક્ષિતપણે સામે કાંઠે બંને જણા તરતા તરતા લઇ ગયા. આ ઉપરથી નદીપ્રવાહમાંથી નિર્ભયપણે જનારી સીતાની જેટલી તારીફ કરીએ તેટલી જ રામ અને લક્ષ્મણના કૌશલ્યની અને શક્તિની તારીફ પણ કરવા જેવી છે. ક્ષત્રિય લોક જેટલા સશક્ત તેટલા જ ધીરજવાન હતા. યુદ્ધમાંથી પલાયન કરવું, શત્રુના બાણથી નાસતી વખતે પીઠમાં ધા લાગવો, એના જેવી વીરત્વને ન શોભનારી બાબતોનો તેમને અત્યંત ધિક્કાર હતો. અર્થાત્ શરીરસામર્થ્ય, સસ્ત્ર-કૌશલ્ય અને ધૈર્યશૌર્યાદિ ગુણોથી રામાયણકાલિન ક્ષત્રિયો પૂર્ણ હતા એમાં સંશય નથી.

તે કાળના ક્ષત્રિયો ક્ષાત્રધર્મમાં પ્રવીણ હતા એટલું જ નહિ, પણ અહ્મજ્ઞાન અને અધ્યાત્મવિદ્યાના પણ તે પૂર્ણ-પણે જાણકાર હતા. હિન્દુ ધર્મનો પાયો મજબુત કરવામાં પૂર્વકાળમાં ક્ષત્રિયોએ ઘણી જ મદદ કરી હતી એવું નીચેના વિવેચન ઉપરથી જણાઇ આવશે.

ક્ષત્રિયોની કામગીરી

વેદકાળમાં જે આર્યવસાહતવાળા લોકો આ દેશમાં આવીને રહ્યા તેમનામાં જાતિભેદ નહોતો. તેમનામાં જે મહાન બુદ્ધિશાળી થયા તે વખત જતાં ઋષિના મહાન નામથી ઓળખાયા. તેમણે ધર્મકૃત્ય કરવાની અને ધાર્મિક પ્રાર્થના પર સૂત્ર રચવાની શરૂઆત કરી. તેમના પુત્રો પોતાના પિતાનો જ ધંધો કરતા હતા એવું નહોતું. કેટલાએક યુદ્ધમાં, તો કેટલાએક વેપાર અને ખેતીના ધંધામાં રોકાયેલા હતા. હાલની માફક ધંધા ઉપરથી જાત ઓળખાતી હોત તો ધર્મકૃત્યમાં રોકાયેલો ઋષિ જે પ્રમાણે બ્રાહ્મણ હતો, તે પ્રમાણે યુદ્ધમાં રોકાયેલા તેના જ પુત્ર ક્ષત્રિય અને બીજા વૈશ્ય હતા એમ કહી શકાશે. ઋગ્વેદના ૯મા મંડળમાં ૧૧૨મા સૂક્તમાં એવા પ્રકારનો ઉલ્લેખ છે. તેમાં એક ઋષિ કહે છે: “જુઓ, હું સૂક્તો રચું છું, મારા પિતા વૈદ્ય છે, મારી મા દળવાનો ધંધો કરે છે. આ પ્રમાણે અમે જુદા જુદા ધંધામાં રોકાયેલા છીએ. જે પ્રમાણે ગાયરમાં ગાયો ચરવા માટે જુદે જુદે રસ્તે જાય છે, તે જ પ્રમાણે અમે પણ હે સોમ, દ્રવ્ય માટે તારી પૂજા કરીએ છીએ.” ઋષિઓએ જે અનેક પ્રસંગે પ્રાર્થનાઓ કરી છે તેમાં કોઇ કોઇ

ઠેકાણે યુદ્ધમાં અન્યેય અને વેપારઉદ્યોગ જેવા ધનોત્પાદક ધંધામાં
 યશસ્વી એવા પુત્ર થવા માટે ઇન્દ્રાદિક દેવતાઓની પ્રાર્થના કરેલી
 જોવામાં આવે છે. પરંતુ વખત જતાં શ્રમવિભાગના મુદ્દા
 ઉપર બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય એવા ત્રણ ભેદ આર્યોમાં પ્રચલિત
 થયા. આ ઋષિઓ પૈકી વસિષ્ઠ અને વિશ્વામિત્ર એ બે
 વૈદિકોનાં કુટુંબો પ્રસિદ્ધ હતાં. તેમનામાં શ્રેષ્ઠપણા માટે ઘણી જ
 હરીશ્ચંદ્ર ચાલતી હતી, એ કેટલાએક સૂક્ત ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે.
 કાળાંતરે રામાયણકાળમાં વિશ્વામિત્રને તે વખતના લેખકોએ
 ક્ષત્રિય બનાવ્યા અને પ્રચલતી બ્રહ્મર્ષિ થઇને તેણે
 વસિષ્ઠની બરોબરી કરી એવો ઉદ્દેશ કરવામાં આવ્યો. આ
 ઉપરથી એમ દેખાય છે કે આ બે કુટુંબમાં ચાલેલો દ્વેષ
 વેદકાળ પછી વધતો ગયો. તે વખતની પદ્ધતિ પ્રમાણે
 રામાયણકાળમાં વિશ્વામિત્રના કુટુંબે ક્ષાત્રધર્મ ગ્રહણ કર્યો હશે
 અને વસિષ્ઠનું કુટુંબ પૂર્વવત વૈદિક ધર્મ પાળી રહ્યું હશે.
 વેદકાળમાં પણ જાતિભેદ હતો એવું કહેનારા કેટલાએક,
 તે વખતના ઋષિ વિશ્વામિત્ર એ બરોબર ક્ષત્રિય હતા એવું
 કહે છે. સર્વ બ્રાહ્મણવર્ગને પરમપૂજ્ય એવો ગાયત્રીમંત્ર આ
 વિશ્વામિત્રનો જ રચેલો છે. તો પછી એમ કમુલ કરવું યોગ્ય છે કે
 ધર્મકૃત્યમાં અત્યંત પવિત્ર એવો મંત્રોપદેશ બ્રાહ્મણવર્ગને
 ક્ષત્રિયો તરફથી મળ્યો. રામચન્દ્ર અને કૃષ્ણ ક્ષત્રિય હતા.
 તેમને તો પ્રત્યક્ષ દેવની માણક આજ સુધી સર્વ હિન્દુઓ
 પૂજે છે. સ્ત્રી જાતિમાં પરમપૂજ્ય ગણાનારી સીતા,
 દ્રૌપદી અને સાવિત્રી એ ક્ષત્રિય કન્યાઓ હતી. તેમના ચારિત્ર
 ઉપરથી હિન્દુ સ્ત્રીઓનું સામાજિક ચારિત્રગઠન થયું છે. છેવટ
 સુધી શીલ કેવી રીતે રાખવું અને સર્વસ્વ ત્યાગ કરવાનો

પ્રસંગ આવે તોપણ વંચનનો શા માટે ભંગ ન કરવો એ ક્ષત્રિય કુલના હરિશ્ચન્દ્ર રાજાએ આપણા સમાજને શીખવ્યું. રામચન્દ્રના સસરા જનક એ વિદેહી હતા એવું રામાયણમાં લખેલું છે. પોતાને બ્રાહ્મણ કહેવડાવનારા યાજ્ઞવલ્ક્ય જેવા અનેક મુનિ જનક રાજાને શરણે ગયા અને તેની પાસેથી તેમણે બ્રહ્મજ્ઞાન મેળવ્યું. છાંદોગ્ય, કૌશીતકી અને બીજાં ઉપનિષદોમાં જુદાજુદા ક્ષત્રિયો સામે બ્રાહ્મણો હાથ જોડીને કેવી રીતે બેસતા! અને તેમની પાસેથી પરમાત્માનું જ્ઞાન કેવી રીતે મેળવતા એ વર્ણન કરેલું છે. શ્વેતકેતુ, આરુણેય અને ગૌતમ, એ બ્રાહ્મણોએ પ્રવાહણ, જૈવાલી અને ચિત્રગંગાવની નામના ક્ષત્રિયો પાસેથી, બીજા પાંચ બ્રાહ્મણોએ અશ્વપતીકૈકેય પાસેથી, ગાર્ગ્ય બલાકી મુનિએ કાશિવંશના અન્નત-શત્રુ રાજા પાસેથી બ્રહ્મવિદ્યા પ્રાપ્ત કરી એવું ઉપનિષદો ઉપરથી જણાય છે. છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે. જ્યારે પ્રવાહણ અને જૈવાલી પાસે ગૌતમ મુનિ આવ્યા ત્યારે તેને પ્રવાહણે કહ્યું :

न प्राक् त्वत्तः पुरा विद्या ब्राह्मणान्नाच्छति
तस्मादु सर्वेषु लोकेषु क्षत्रस्यैव प्रशासनमभूत् ।

“ હે ગૌતમ, બ્રહ્મવિદ્યાનો સંસ્કાર તારા પહેલાં બીજા કોઈ પણ બ્રાહ્મણને થયો નથી, અર્થાત્ કે તેઓ જાણતા નહોતા. માત્ર ક્ષત્રિયો જ તે જાણે છે. કારણકે તે તેમને લીધે જ અસ્તિત્વમાં આવી. ” આવી જાતના ઉતારા સંખ્યાબંધ પણ આપી શકાય. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ક્ષત્રિયો જે પ્રમાણે યુદ્ધકલામાં નિજાત હતા તે જ પ્રમાણે બ્રહ્મવિદ્યામાં

પણ પ્રવીણ હોવાથી તેમને લીધે જ આ જ્ઞાન વધતું થયું. ધર્મ અને તેને આધારભૂત એવું બ્રહ્મજ્ઞાન આપનારા; પરમેશ્વર, શક્તિ અને સ્વરૂપની ઓળખાણ કરાવી આપનારા અને તેના સંબંધીનો વિચાર સમાજમાં સ્થાપિત કરનારા ક્ષત્રિયો હતા, અને રામાયણકાળનો જનક રાજા એ આ બાબતમાં સર્વનો મુકુટમણિ હતો, એ નિર્વિવાદ છે. અવતારોની બાબતમાં જોઈએ તો પરશુરામ તથા વામનના બ્રાહ્મણાવતાર રામ તથા કૃષ્ણના ક્ષત્રિય અવતાર આગળ ઝાંખા પડી જાય છે. એની ખરી ખૂબી એ જ છે કે તેમના હૃદયમાં ખરું બ્રહ્મજ્ઞાન ઠરી ગયું હતું. યોગવાસિષ્ઠ માંહેના રામના વિચાર અને ગીતા માંહેના કૃષ્ણના તત્ત્વજ્ઞાન બાબતના વિવેચન ઉપરથી આ વાતની સત્યતા જણાઈ આવશે.

રામચન્દ્ર પિતૃવચન પાળવા માટે અરણ્યમાં જવાને ભારે આનંદથી તૈયાર થયા. તેની ઓરમાન માતાએ જ્યારે રાજ્યાભિષેકના ખરા વખતે રામને રાજ્ય આપવું નહિ, પણ તેને ૧૪ વર્ષ સુધી વનવાસ મોકલવા એવી હઠ લીધી ત્યારે વૃદ્ધ દશરથને અત્યંત દુઃખ થયું. પરંતુ વનવાસની વાતથી પિતૃભક્ત રામના મનને ચત્કિચિત પણ દુઃખનો સ્પર્શ થયો નહિ. રામે શાન્તિથી કૈકેયીને કહ્યું: “માતા, કેવળ વિષયનો લોભ ધરીને આ જગતમાં મારે રહેવું નથી. કદાચ પ્રાણત્યાગ કરવો પડે તો તે કરીને પણ હું મારા પિતાજીની ઈચ્છા પૂર્ણ કરીશ.” આટલી કોમળ વયમાં આવા વિચાર જે રાજપુત્રના મનમાં આવ્યા તેનું મન કેટલું ઉદાત્ત અને સુસંસ્કૃત થયું હશે એની કલ્પના સહેજે કરી શકાશે. રાજ્યાભિષેકના આનંદોત્સવ પ્રસંગે ઉપસ્થિત થયેલું આ વિદ્વ જોઈને લક્ષ્મણને ખોટું લાગ્યું અને

દેશત્યાગ કરવાની પિતાની આજ્ઞા ન માનવા માટે તેણે રામને વિનંતિ કરી, એટલે તે જ વખતે તેમણે કહ્યું: “લક્ષ્મણ, પિતાજી તો કેવળ સત્ય સ્વરૂપ છે, તેમનો શબ્દ સત્ય છે, તેમનાં કૃત્ય પણ સત્યને અનુસરીને જ છે, પરજોડની તેમને બીક લાગે છે; તો તે સંબંધમાં તે ભલે નિર્ભય બને. સંપત્તિ જવાથી દુઃખી થઈશ નહિ. સામ્રાજ્ય અને અરણ્ય એ બંને મારે મન સરખાં જ છે. હું તો અરણ્યમાં પણ સુખેથી રહીશ.”

દશરથના મૃત્યુ પછી વૃદ્ધ મંત્રી જાળાલિ ઋષિએ રામને અયોધ્યામાં આવીને રાજ્યનું સૂત્ર હાથમાં લેવા માટે આગ્રહ કર્યો ત્યારે રામે જે ઉત્તર આપ્યો તે ઉપરથી તેના અંતઃકરણમાં પિતાને જે વચન આપ્યું હતું તે વચન પૂર્ણ કરવા માટેની ઇચ્છા કેટલી જીવલંત હતી તે જણાઇ આવે છે. જાળાલિએ કહ્યું: “રામ, બાપ કોણ અને પુત્ર કોણ? બાપની પ્રતિજ્ઞા પુત્રને શા માટે લાગુ પડે? પિતા, પુત્ર, પિત્રાઇઓ એ સર્વ ઢોંગ છે. જે આપણને ઉપભોગ માટે મળે તેનો સ્વીકાર કરવો.” આ ભાષણ સાંભળતાં જ ક્રોધથી રામચન્દ્રે કહ્યું: “જાળાલિ ! સત્ય મને સર્વથી અધિક પ્રિય છે. રાજ્યની ઇમારત સત્યના પાયા ઉપર જ રચાયેલી છે. સત્ય સર્વ ધર્મનું મૂળ છે. લોભ, ક્રોધ અથવા મોહને વશ થઈને હું સત્ય કદિ છોડનાર નથી. સત્ય અને કર્તવ્યકર્મને અનુસરીને વર્તવું, સર્વ ભૂતમાત્ર તરફ દયા રાવવી, દ્રિજ, દેવ અને અતિથિની પૂજા કરવી એ જ સન્માર્ગ છે, એવું મુનિજન કહેતા આવેલા છે; અને એ જ માર્ગે આપણે અનુસરવું જોઈએ.” બીજે એક વખતે તેમણે લક્ષ્મણને કહ્યું હતું: “લક્ષ્મણ, હું તને ખરેખર્ષ કહું છું કે, સુખ, સંપત્તિ, રાજ્યપદનો સ્વીકાર

હું માત્ર તમારા ખાતર કરું છું. આપણા ભાઈઓમાં સંપ રહે અને સવેનું કલ્યાણ થાય તે માટે જ હું રાજ્યપદનો સ્વીકાર કરું છું, એ તને ઇશ્વર સાન્નિધ્ય જાણી કહું છું. સર્વ જગત ઉપર રાજ્ય મેળવવું મને અસાધ્ય નથી, પરંતુ અધર્મથી મને ઇન્દ્રપદની પણ પ્રાપ્તિ થાય તો તે મારે જોઈએ નહિ.” આ પ્રમાણે રામાયણ-કાળમાં આબાલવૃદ્ધની

સામાજિક નીતિમત્તા

અતિ ઉંચી પાયરીએ પહોંચવાનું કારણ શું હતું એનો વિચાર કરતાં એમ જણાય છે કે, સમાજમાં વખત જતાં જોને અગ્રસ્થાન પ્રાપ્ત થયું હતું એવા બ્રાહ્મણો પોતાના આચરણથી અતિ શુદ્ધ અને ઉદાત્ત હતા. તેઓ ઘણાજ નિરપેક્ષ હતા. અધ્યયન અને અધ્યાપન-અથવા પોતે શીખવું અને ખીજને શીખવવું-એ જ માનવજન્મનું મુખ્ય ધ્યેય છે એમ માનીને તે પ્રાપ્ત કરવામાં તેઓ સદા મગ્ન અને તત્પર રહેતા. સંસારસુખમાં ઝુલનારા અને કેવળ સાંસારિક કાર્યમાં ગુંથાયાથી મોહમાં પડીને ધર્મ ઝુલનારા લોકોને ફરી-ફરીથી સદાચરણનો માર્ગ બતાવી આપવામાં તે કોઈ દિવસ પણ ચુકતા નહોતા. તેમના પ્રતાપ સામે રાજા અને રાંક સરખા જ નમતા. એવા એ ઋષિપદને પહોંચેલા બ્રાહ્મણો, નગરજનોના કામધંધાની ગરમડને લીધે પોતાના અધ્યયનાદિક નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મને ખલેલ ન પહોંચે માટે નગરથી જરા દૂર રહેતા. તે કાળના જે અનેક બ્રાહ્મણશ્રેણનાં નામ અમર થયાં છે તેમાં વસિષ્ઠ, વિશ્વામિત્ર, ભારદ્વાજ, વાલ્મીકિ, ઋષ્યશૃંગ, અત્રિ વગેરે વૈદિકોનાં ચરિત્ર રામાયણમાં મળે છે.

વસિષ્ઠનો આશ્રમ અયોધ્યા નગરીની બહાર હતો. વાલ્મીકિ તમસા અને ગંગા નદીના સંગમ પર રહેતા હતા. ગૌતમ જનક રાજના ગૌર હતા અને મિથિલાની પાસેના એક આનંદદાયક જંગલમાં રહેતા હતા. વિશ્વામિત્રનો આશ્રમ ગંગાને સામે તીર હતો અને તે સિદ્ધાશ્રમના નામથી પ્રસિદ્ધ હતો. ભારદ્વાજ પ્રયાગમાં રહેતા હતા. અત્રિ, સુચક્ષુ, અગસ્ત્ય અને બીજાં અનેક ઋષિઓ દંડક નામના ભયંકર અરણ્યમાં પર્ણકુટિઓ બાંધી રહેતા હતા. તેમના હાથ નીચે અનેક વિદ્યાર્થીઓ અધ્યયન માટે રહીને ગુરુની સેવા કરવામાં આનંદ માનતા. આવા પ્રકારની પવિત્ર જગ્યામાં અત્યંત ઉદાત્ત વિચારથી પ્રેરિત થયેલા ગુરુના ઉપદેશામૃતનું પાન કરી લઈને પવિત્ર થયેલા બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય વિદ્યાર્થીઓ વખત જતાં સમાજના આગેવાન બન્યા પછી તેમના ચારિત્રનું અનુકરણ સમાજ કરવા લાગ્યો અને એમની જ સલાહ મુજબ વર્તવાને ગરીબ અને શ્રીમંત તત્પર રહેવા લાગ્યા. એવા પવિત્ર સમાજનાયક પૈકી જે કેટલાએક પ્રાચીન કાળમાં પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યા, તે માંહેના શ્રીરામ અને શ્રીકૃષ્ણ તો પ્રત્યક્ષ અવતાર તરીકે મનાવા લાગ્યા. નિષ્કામવૃત્તિથી બ્રહ્મકર્મ ચલાવનારા બ્રાહ્મણોનું રક્ષણ કરવું, તેમની નાનીમોટી જરૂરીયાતો પૂરી પાડવી, અને ખાસ પ્રસંગે તેમનો સત્કાર કરવો, એમાં જ યુદ્ધકુશળ ક્ષત્રિય રાજાઓ અને ધનધાન્યાદિકની સમૃદ્ધિ સેવન કરનારા વૈશ્યોને આનંદ અને અભિમાન થતાં; માટે જ તેઓ ઋષિઓની સેવા કરવામાં એકપગે તૈયાર રહેતા. વિશેષતઃ

રામાયણકાળમાં બ્રાહ્મણોનું મહત્ત્વ

બહુ વધ્યું હતું. રાજ્યવૈભવસંપન્ન ક્ષત્રિયો પણ તેમને માન આપતા.

આને લીધે આખી પ્રજા પણ તેમને અત્યંત પૂજ્ય માનતી. દશરથ અને તેના સર્વ પુત્રો વસિષ્ઠનો પડયો બોલ ઝીલતા. તે કાળનો અત્યંત વિદ્વાન ક્ષત્રિય રાજા જનક જે અહ્મવિદ્યામાં આહ્મણો કરતાં પણ નિષ્ણાત હતો તે પણ આહ્મણોને બહુ માન આપતો. પરશુરામ સાથે યુદ્ધ કરવાનો જ્યારે રામને પ્રસંગ આવ્યો, ત્યારે રામચન્દ્રે ફક્ત આહ્મણુ સમજીને જ તેની ક્ષમા માગી હતી. રામચન્દ્ર વનવાસમાં જવા માટે નીકળ્યા ત્યારે તેમણે અને સીતાએ આહ્મણોને દ્રવ્ય વહેંચી આપ્યું. તે વખતે રામે કહ્યું: “લક્ષ્મણ, આહ્મણુ અભ્યાસમાં મગ્ન હોવાને લીધે પોતાના જીવનનિર્વાહની શીકર રાખતા નથી. માટે તેમને દાન આપવું એ આપણું કર્તવ્ય છે.” ક્ષત્રિયબળ કરતાં અહ્મતેજોબળ જ તે કાળમાં શ્રેષ્ઠ ગણાતું. એટલા માટે જ વિશ્વામિત્રે એવા ઉદ્દગાર કાઢ્યા હતા કે ‘ધિગ્બલં ક્ષત્રિયબલમ્, વ્રહ્મતેજોબલં બલમ્’ એટલે ‘ક્ષત્રિય બળ બર્થ છે; અહ્મતેજનું બળ એ જ ખરું બળ છે.’ કુરુ-પાંચાલનો મહાભારત માંહેનો ઇતિહાસ વાંચીશું તો ક્ષત્રિયના ધર્મમાર્ગદર્શક ક્ષત્રિય જ હતા એવું જણાય છે. શ્રીકૃષ્ણ, ભીષ્મ, ધર્મ, વગેરે ક્ષત્રિયોએ જ ધર્મતત્ત્વનું વિવરણ અને ધર્મોપદેશ કર્યાનું જણાય છે. અહ્મતેજના બળ કરતાં ક્ષત્રિયતેજનું બળ તે કાળમાં અધિક ગણાતું હોવાથી આહ્મણો પણ શસ્ત્રધારણ કરીને યુદ્ધમાં શામેલ થતા હતા. સારાંશ કે રામાયણ અને મહાભારતના કાળની સામાજિક સ્થિતિમાં દેખીતો ફરક એટલો જ છે કે રામાયણકાળમાં અહ્મતેજબળને અને મહાભારતકાળમાં ક્ષત્રિયબળને વિશેષ માન મળતું. કુર્યોધન, કર્ણ, ભીમ, અર્જુન, ભીષ્મ એમના સરખા યોદ્ધાઓ કુરુ-પાંચાલ યુદ્ધને વખતે ધૈર્ય, શૌર્ય આદિ ગુણોથી પૂર્ણ હોવાનું જોમ

જણાઈ આવે છે, તેમ જ તેમનામાં લીળમ અને કૃષ્ણ જેવા ક્ષત્રિયો અધ્યાત્મવિદ્યામાં નિપુણ હોવાનું પણ સિદ્ધ છે. તેમને સ્વપક્ષ અને પરપક્ષ તરફથી પણ યોગ્ય માન મળતું. રામાયણના સમયમાં શૌર્ય કરતાં સાત્ત્વિક ગુણોની મહત્તા વિશેષ વધી. એ માટે જ તે વખતના સમાજનું ચિત્ર આલેખતી વખતે વાલ્મીકિએ સદાચાર, સત્વસ્થ વૃત્તિ, ભૂતદયા વગેરે ગુણોની મહત્તા ગાયેલી છે અને રામાયણ માંહેનાં મુખ્ય પાત્રો પ્રેમાળ, સદ્ગતિની, અને કોમળ અંતઃકરણનાં હોવાનું કહેલું છે. શ્રીરામના સસરા

વિદેહી જનક રાજ

ની તો ઠેકાણે ઠેકાણે સ્તુતિ કરેલી માત્રુમ પડે છે. જનકરાજ રાજપિં કહેવાતા હતા. બૃહદારણ્યકોપનિષદમાં એમ કહેલું છે કે, જનક પાસે બ્રહ્મવિદ્યા પ્રાપ્ત કરવા માટે અનેક વિદ્વાન લોક આવતા. યાજુવલ્ક્ય ઋષિ સાથે થયેલો વાદવિવાદ ધ્યાનમાં લઇયે તો જનક રાજની યોગ્યતા કેટલી હતી તે સમજાઇ આવશે. મહાભારતમાં એમ લખેલું છે કે જ્યારે વ્યાસ પોતાના પુત્ર શુકને વેદાંત સંબંધી બરાબર સમજણ પાડી શક્યા નહિ ત્યારે તેમણે તેને જનક પાસે મોકલ્યો. જનક એ વિદેહી વંશનો હતો. તેની વૃત્તિઓ પૂર્ણપણે નિવૃત્તિ માર્ગ તરફ હોવાથી તેનું વિદેહી એ નામ યોગ્ય હતું. જનક રાજ એમ કહેતો હતો કે મારી સંપત્તિ અપરંપાર છે, કારણ ‘મારું’ એવું કાંઈ નથી. સર્વ મિથિલા નગરી કદાચ અગ્નિમુખમાં પડે તોપણ મારું કાંઈ જ બળી જતાર નથી. એક વખતે ઋષિપદે પહોંચેલાં એક વિદુષીએ જ્યારે જનક પાસે સંન્યસ્તવૃત્તિની પ્રશંસા કરીને રાજસૂત્ર ચક્રાવવામાં ખરું સુખ નથી એમ પોતાનો મત પ્રદર્શિત કર્યો ત્યારે જનકે આપેલો

ઉત્તર વિચાર કરવા જોવો છે. તેણે કહ્યું: “રાજ્યકારભારમાં જો કે હું ગુંથાયા જોવો દેખાઉં છું, તોપણ કોઈ પણ પ્રકારના મોહથી હું અલિપ્ત છું. જ્ઞાનના યોગથી મુક્તિ મેળવી શકાય એ જો કે ખરું છે, તોપણ રાજ્ય તરીકે મુક્તિ મેળવવાને હરકત નથી.” એક વખતે એક બ્રાહ્મણે જનકને “તમારી સત્તા કયા પ્રદેશ ઉપર ચાલે છે?” એવો પ્રશ્ન કર્યો, ત્યારે જનકે કહ્યું: “મારી સત્તા વિસ્તીર્ણુ પ્રદેશ ઉપર ચાલે છે; પરંતુ તે સર્વ પ્રદેશ શોધીયે તોપણ માંડે ખરું રાજ્ય મને મળતું નથી. મારી મિથિલા નગરી, માંડે ઘરખાર અને હૈયાંછોકરાં એ સર્વ ઉપર મારી સત્તા છે, વગેરે વિચારમાં કેટલોએક કાળ ગયા બાદ મારા વિચારોનું પોલાણ મને જણાઈ આવ્યું, અને આખરે હું સમજ્યો કે માંડે જુદું રાજ્ય નથી; અથવા જોના ઉપર પૂર્ણ સત્તા ચાલે છે એવો જુદો પદાર્થ નથી. બધું જ માંડે છે. એકંદર દૃશ્ય પદાર્થને અંત છે જ. આવા ક્ષય પામનારા પદાર્થ ઉપર મમત્વપ્રુદ્ધિ સ્થાપવાથી શો ફાયદો? મારા મનનું સર્વ પદાર્થ ઉપર સ્વામિત્વ હોવાને લીધે હું તેમને સ્વાધીન ન થતાં એ જ મારા કલ્પામાં રહે છે; અને તેથી દેવ, પિતૃ, અતિથિ અને ભૂત માત્રની પ્રીત્યર્થે હું સર્વ કર્મ નિષ્કામ-પણે કરું છું.”

આવા પ્રકારના ઉદાત્ત વિચારોથી પ્રેરિત થયેલો જનક, શીલ માટે છેવટ સુધી સંકટ સહન કરવાને તૈયાર થયેલી તેની કન્યા વિદેહી જનકી, અને સત્યનિષ્ઠ સદાચારસંપન્ન શ્રીરામ, એમની મહત્તા જોટલી વર્ણવીયે તેટલી ઓછી છે. પોતાના અંગ માંહેના વિકારને જીતીને તેમણે મન ઉપર અને ઇન્દ્રિયો ઉપર સ્વામિત્વ મેળવ્યું હતું. તે જ પ્રમાણે

સત્કર્મમાં વિદ્યે લાવનારા શત્રુઓ ઉપર પણ તેમણે ।વજ્ર મેળવ્યો
તો. ધર્મ અને નીતિને રસ્તે ચાલવાનું શ્રી રામે જે
વ્રત લીધું હતું, તે જ વ્રત તેની પ્રજાએ પણ પાળ્યું. તે કાળમાં
પિતૃભક્ત અને સત્યવચની તરીકે જેવી રામની સ્તુતિ થવા
લાગી તે જ પ્રમાણે પ્રજાવત્સલ રાજા તરીકે પણ તેમની ખ્યાતિ છે.

રામરાજ્ય

આ શબ્દ જ આદર્શ રાજ્યવ્યવસ્થાનો દર્શક છે. સુખ
અને સમૃદ્ધિના મીલનથી પ્રજાજન ઉલ્લાસિત રહેતા. વડીલ,
માતા, પિતા, ગુરુ તથા ખીજા વયોવૃદ્ધ અને જ્ઞાનવૃદ્ધ લોકો
માટે સમાજમાં પૂજ્યભાવ હતો. લોકો એકબીજા સાથે પ્રેમથી
વર્તતા. કવિની આલંકારિક ભાષામાં કહીએ તો તે વખતે સૃષ્ટિ-
નિયમાનુસાર અંગમાં વસેલા જે દુર્ગુણ તે પણ ત્યજી દઈને વાદ્ય
અને ગાય એક જ પાત્રમાં પાણી પીતા. નિયમાનુસાર મેઘવૃષ્ટિ
થવાથી અને હૃદયમયી ચલાવેલા ધનોત્પાદક વ્યવસાયને લીધે
દેશમાં સુખસમૃદ્ધિ હતાં અને લોકો તેનો આસ્વાદ દીર્ઘકાળ
પર્યંત લેતા. એક વખત માત્ર એક બ્રાહ્મણનો પુત્ર અકાળે મરણ
પામ્યો ત્યારે તે બાપતની ફરીયાદ રામ પાસે ગઈ. રામે તરત જ
તેની તપાસ કરી અને એ અનર્થનું કારણ શંકુક નામના શુદ્રની
તપશ્ચર્યા હતી એમ માલમ પડતાં તેને દેહાન્ત પ્રાયશ્ચિત્ત આપ્યું.
આ ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે ધર્મનું રક્ષણ રાજાથી
થતું હતું. બ્રાહ્મણાદિ ચતુર્વર્ણનાં ધાર્મિક કર્મ ઠરાવેલાં હતાં
અને તેમનું ઉલ્લંઘન કરીને ખીજે રસ્તે જનારાઓને માટે શિક્ષા
ઠરાવેલી હતી તથા તેમની અમલબજાવણી કરવી એ રાજાનું
કર્તવ્ય હતું. રાજાના વર્તન ઉપર પ્રજાનું વર્તન અવલંબી
રહે છે, એમ રામ સમજતા હતા, માટે જ તેમણે પ્રજા ઉપર

સારો દાખલો ખેસાડવા માટે અત્યંત કષ્ટપ્રદ એવા પ્રસંગ પોતાના ઉપર વહોરી લીધા. યુવરાજપદાભિષેકને વખતે સિંહાસનને ત્યાગ કરીને તેમણે રાજપુશીથી અરણ્યવાસ પસંદ કર્યો. રાવણે સીતાનું હરણ કર્યા પછી જેની પ્રાપ્તિ માટે તેમણે લંકામાં બચકર રાક્ષસો સાથે વાનર સૈન્ય લઇને લડવાની હિંમત કરી તે જ સીતાનો પ્રજ્ઞની એક ક્ષુદ્ર વ્યક્તિનું સમાધાન કરવા માટે તેમણે એકદમ ત્યાગ કર્યો. એ વખતે રામનો વંશ સીતાના ઉદરમાં હતો. આવી નાણુક સ્થિતિમાં સીતાનો ત્યાગ કરવો એ વ્યવહારદષ્ટિથી નિષ્કુરપણાનું કૃત્ય હતું ખરું, તથાપિ નીતિને માર્ગે ચાલવાનું જે અડગ અસિધારાવ્રત રામે લીધું હતું તેનો વિચાર કરીએ તો તેનું વર્તન યોગ્ય જ હતું એમ કહેવું જોઈએ. સત્યથી અને ધર્મથી વર્તવું અને પ્રજ્ઞનું રક્ષણ કરવું તથા તેને ખુશ રાખવી એ નીતિતત્ત્વને અનુસરીને રામ હંમેશાં વર્તતા હતા. રાવણ જ્યારે લડાઈમાં મરી ગયો ત્યારે રામે કહ્યું: “વિભીષણ, રણમાં જય અથવા પરાજય ઠરેલો જ છે. પરંતુ આ તારો શરો ભાઈ પરાક્રમ કરીને રણમાં મર્યો છે. ક્ષત્રિય વીરને આવું જ મરણ યોગ્ય છે. આવા મરણને માટે શોક ન કરતાં આનંદ માનવો. માટે શોક ન કરતાં આગળના વિધિની તૈયારીએ લાગ. અમારું વેર એના મરણ સાથે ગયું. જે પ્રમાણે એ તારો ભાઈ છે તે જ પ્રમાણે મારો પણ છે.” આ ઉપરથી રામના મનનું મોટાપણું જણાઈ આવે છે. સુવર્ણમય લંકા હાથ આવવા છતાં તેનો લોભ ન રાખતાં તે એકદમ વિભીષણને હવાલે કરનારા શરની નિર્લોભતા અવર્ણનીય છે. છેવટે જે લક્ષ્મણનું જીવથી પણ વધારે જતન કરતા તેને એકદમ હૃદયાર કરીને રામે યતિને આપેલું વચન ખરું કર્યું. આ બધાં કાર્યોનો શાન્તપણે વિચાર

કરીયે તો જણાઈ આવશે કે રામનું વર્તન જે ઉદાત્ત નીતિતત્ત્વ ઉપર અવલંબી રહ્યું હતું તે તત્ત્વને અત્યંત વિકટ પ્રસંગે પણ તેમણે છોડ્યું નહોતું.

રામાયણકાળની સ્ત્રીઓ

કેવા પ્રકારની હતી, એ સંબંધીના દાખલા સીતા, મંદોદરી, તારા, કૌસલ્યા અને કૈકેયીના છે. રામાયણ માંહેની સ્ત્રીઓ સ્થિર બુદ્ધિની, ધર્મપરાયણ, કોમળ અંતઃકરણની અને સર્વના ઉપર પ્રેમ રાખનારી હતી. રામાયણકાળમાં રામરાજ્યની પશ્ચિમે કૌરવોની વસાહત હતી. તેમના ઇતિહાસમાં સ્ત્રીઓ સંબંધી મત નીચે મુજબ પ્રદર્શિત કરેલો મालુમ પડે છે. તે ઉપરથી તે વખતના સ્ત્રીસમાજની યોગ્યતા જણાઈ આવશે.

(૧) પૂજ્યા લાલયિતવ્યાશ્વ સ્ત્રિયો નિત્યં જનાધિપ ।

સ્ત્રિયો યત્ર ચ પૂજ્યન્તે રમન્તે તત્ર દેવતાઃ ॥ અનુ૦૪૬-૫॥

(૨) અપૂજિતાશ્ચ યત્રૈતા સર્વાસ્તત્રાફલાઃ ક્રિયાઃ ।

તદા ચૈતત્કુલં નાસ્તિ યદા શોચન્તિ જામયઃ ॥ અનુ ૦ ૪૬-૬॥

(૩) અર્ધં માર્યા મનુષ્યસ્ય માર્યા શ્રેષ્ઠતમઃ સખા ।

માર્યા મૂલં ત્રિવર્ગસ્ય માર્યા મૂલં તરિષ્યતઃ ॥ આદિ૦ ૮૪-૪૦॥

અર્થ—“(૧) જે ઠેકાણે સ્ત્રીઓને માન મળે છે તે ઠેકાણે દેવતાઓ આનંદ પામે છે, માટે સ્ત્રીઓનું લાલનપાલન કરીને તેમનું માન રાખવું. (૨) જે ઠેકાણે સ્ત્રીઓને માન મળતું નથી તે ઠેકાણે સર્વ ક્રિયાઓ નિષ્ફળ થાય છે. જે કુળમાં તેઓ દુઃખિત હોય તે વિનાશ પામે છે. (૩) ભાર્યા એ પતિની અર્ધાંગના છે. તે તેનો અત્યંત શ્રેષ્ઠ મિત્ર છે. તે ધર્મ, અર્થ,

કામ એ ત્રણ પુરુષાર્થોનાં મૂળ છે અને તેથી ભવ રૂપી સાગરમાંથી તેને લીધે તરી જવાય છે. મહાભારત અને રામાયણનું અભિમાન ધરનાર આપણા હિન્દુ લોકોએ જો ઉપલા વાક્યનું સત્યત્વ જાણીને સ્ત્રીઓની યોગ્યતા સાચવવા યત્ન કર્યો હોત તો આપણા સમાજની અત્યારે જે અવનતિ થઇ છે તે થઇ ન હોત, એવું જે આપણા વિદ્વાનો કહે છે તેનું મહત્ત્વ અને ખરાપણું ઉપલા વ્યાસના વચનથી જણાઇ આવશે. માતાનું પદ અત્યંત ઉંચા પ્રકારનું અને પૂજ્ય છે એવું અસલના આર્યો માનતા હતા. દાખલા તરીકે:—

દશચૈવ પિતૃન્ માતા સર્વા વા પૃથિવીમપિ ।

ગૌરવેનામિભવતિ નાસ્તિ માતૃસમોગુરુઃ ॥ અનુ. ૧૦૫-૧૬

નાસ્તિ માતૃસમા ચ્છાયા નાસ્તિ માતૃસમા ગતિઃ ।

નાસ્તિ માતૃમમં ત્રાણં નાસ્તિ માતૃસમ પ્રિયા ॥ શાંતિ. ૨૬૭-૩૧

અર્થ—(૧) માતાની યોગતા પિતાના કરતાં દશગણી કિંબલુના પૃથ્વી કરતાં અને આખા જગત કરતાં પણ વધારે છે. માતા જેવો ગુરુ નથી. (૨) માતાના જેવી (સાંત્વન આપનારી) છાયા નથી, માતા જેવી ગતિ નથી, માતા જેવી શક્તિ આપનારી (શરીરમાં સામર્થ્ય ઉત્પન્ન કરી આપનારી) ખીછ કોઇ નથી અને માતા જેવી પ્રિય પણ ખીછ કોઇ વસ્તુ નથી. પ્રેમ, આનંદ, સ્વાર્થત્યાગ, સહિષ્ણુતા, નિરપેક્ષ મમતા એ સર્વનું નિવાસસ્થાન માતા છે. અને દરેક કન્યાને ભવિષ્યમાં માતાનું પદ મળનાર હોવાથી તેને તે પદ (મિત્ર, ગુરુ વગેરેનું) ભોગવવાની યોગ્ય કેળવણી આપવાની જવાબદારી કુટુંબના વડીલો ઉપર છે, એની કોણ ના

પાડી શકે એમ છે ? જો કે મનુષ્યે સ્ત્રીઓ સંબંધી ઉદાર મત પ્રદર્શિત નથી કર્યો, તથાપિ તેને પૂજ્ય માનવી એમ તો તેણે પણ જણાવ્યું છે. તેણે મહાભારતમાં જણાવેલા મત પ્રમાણે પોતાનો મત જણાવ્યો છે. તેથી તેનાં વાક્ય પણ મહાભારતમાંના વાક્ય જેવાં છે. (અ. ૩, શ્લો. ૫૫ થી ૫૭ જુઓ.) ખરું જોતાં દુરુપાંચાલ અને કૌસલ વિદેહી વંશના આર્યોએ ગંગાનદીની આસપાસ વસાહત કરી. તે કાળમાં સમાજમાં સ્ત્રીઓ સંબંધી આદરભાવ પુષ્ટળ હતો અને સ્ત્રીઓ પણ પતિવ્રત, પ્રેમ, ધર્માનુસાર વર્તન વગેરેના સેવનથી યોગ્યતાને પામેલી હતી. જ્યારે રામચંદ્રજીને મહાયુદ્ધમાં વિજયશ્રીએ માળા નાંખી ત્યારે તેમણે સીતાને સંદેશો મોકલ્યો કે તારા જેવી ધર્મપરાયણ સ્ત્રીના પૂજ્યથી જ મને આ લડાઈમાં મોટો જય મળેલો છે. દુઃખના દિવસોમાં પણ પતિ સાથે રહેવાને અને સુખનો ત્યાગ કરવાને સ્ત્રીઓ તૈયાર હતી એ સીતાદેવીના વર્તન ઉપરથી જણાઈ આવે છે. રામ વનવાસમાં નીકળ્યા ત્યારે સીતાએ જે શબ્દમાં રામને પોતાની સાથે લઈ જવા વિનંતિ કરી તે ઉપરથી તે કાળમાં

પતિપત્ની વચ્ચેનો પ્રેમ

કેટલો પવિત્ર, ઉદાત્ત અને નિઃસ્વાર્થ હશે તે જણાઈ આવે છે. સીતાજીએ કહ્યું, “ આર્યપુત્ર, તમારી સાથે રહેવામાં અને તમારી સેવા કરવામાં મને જે સુખ મળશે તેની આગળ વનનાં દુઃખો કંઈ જ હિંસાજનક નથી. જ્યારે પિતાજીએ મને અગ્નિદેવ સમક્ષ તમને સોંપી ત્યારથી હું સદાને માટે તમારી દાસી થઈ છું, માટે મને સાથે લઈ જાઓ. તમારા સહવાસમાં

જ માફ સ્વર્ગ અને તમારા વિયોગમાં જ મને દુઃખ છે.”
 વનવાસનાં કષ્ટો રામ અને સીતાને એકબીજાના સહવાસમાં
 ખીલકુલ જણાયાં નહિ. જ્યારે રાવણ સીતાનું હરણ કરી ગયો
 ત્યારે રામને અતિશય દુઃખ થયું.

વનવાસમાંથી પાછા આવ્યા પછી જ્યારે રામે સીતાનો
 ત્યાગ કર્યો, ત્યારે સીતાએ લક્ષ્મણ સાથે જે સંદેશો
 કહેવડાવ્યો છે, તે ઉપરથી સીતા કેટલી ઉચ્ચ કોટીનાં હતાં
 તે જણાઇ આવે છે. તેમણે કહ્યું,

“લક્ષ્મણ, મારા ભાગ્યમાં જે હશે તે કોઇથી મિથ્યા
 થવાનું નથી. મને જંગલમાં છોડી જવાની રાજાજીની આજ્ઞા
 છે તે પાળીને તારો ધર્મ બચવ. સર્વે સાસુજીને મારા
 પ્રણામ કહેજે. અને તે પરમ પૂજ્ય ધર્મનિષ્ઠ આર્યપુત્રને
 એવો સંદેશો કહેજે કે ‘અગ્નિમાંથી પસાર કરીને સર્વસમક્ષ
 મહારાજે મારી પવિત્રતાની ખાતરી કરી છે. છતાં લોકાપવાદથી
 હરીને મહારાજે મારો ત્યાગ કર્યો તો તે પણ હું માયે ચઢાવું
 છું. કારણ કે મારા ગુરુ, મારા પરમેશ્વર જે કહેો તે આપ જ
 છો. રાજા તરીકે આપનો એ પરમ ધર્મ છે કે તમારી સત્કીર્તિને
 કલંક ન લાગવું જોઇયે. આપની કીર્તિને કલંક ન લાગે એ
 મારે વાસ્તે સુખના જ સમાચાર છે. એથી તમે મારો ત્યાગ કર્યો
 તેમાં હું તમને દોષ દેતી નથી, કારણ તમારા સુખમાં જ માફ
 સુખ રહેલું છે. આર્યપુત્રના વંશ જે મારા ઉદરમાં છે, તેનો
 પ્રસવ થાય પછી જન્મેજન્મ આપ જ મારા પતિ થાઓ.
 વળી અત્યારના જેવો વિયોગ ન પામું એટલા વાસ્તે હું ઉઘ
 તપ કરનાર છું. મારા દેહની મને જરાયે દરકાર નથી. આપની

પત્ની તરીકે આપ મારા પર પ્રેમ ન બતાવી શકો, તોપણ આપના રાજ્યમાં વસતી એક તાપસી તરીકે આપ મારા ઉપર કૃપાદષ્ટિ રાખશો એવી આશા છે.” આ વિચારો વિદેહી જનકની પુત્રી શોભે એવા જ છે.

જ્યારે સીતાને રાવણે અશોક વાડીમાં કેદ કર્યાં હતાં, ત્યારે તેમના ઉપર દેખરેખ રાખવાને મુકેલી રાક્ષસીઓએ રાવણને તાબે થવા તેમને ખૂબ સમજાવ્યાં હતાં. તે વખતે તેમણે જણાવ્યું હતું કે “ રામ જો કે રાજહીન છે તોપણ તે મારા ભર્તા (પતિ) છે અને મને તે પરમેશ્વર જેટલા જ વંધ છે. ”

સર્વ સતીઓમાં સીતાને જો અગ્રસ્થાન આપવામાં આવે તો તે ઉચિત જ છે. આર્ય સ્ત્રીઓ પવિત્રતા, સહનશીલતા, પ્રેમ, સહવિચાર વગેરે ગુણોથી પ્રસિદ્ધિમાં આવી અને પૂજ્ય બની. તેમના ગુણાનુવાદ તે સમયના લેખકોએ અને ત્યાર પછીનાં પુરાણકારોએ ગાયા છે. આથી તેમનાં જીવનચરિત્ર ગાવાં, વાંચવાં, સાંભળવાં અને સાંભળાવવાં એ પુણ્યનું કામ છે, એવી સમાજની માન્યતા થઈ. જોકે ખીજા ઐહિક પ્રવૃત્તિમાં અને પ્રગતિમાં સ્ત્રીઓ અને તેથી કરીને સામાન્ય જનસમાજ જો કે પછાત રહ્યો તોપણ ઉપર બતાવેલા સહ-ગુણોનું સ્થાન આપણા સમાજમાં કાયમનું બન્યું. આટલા વસ્તે આપણે અસહના સત્યરૂપોના અને સતીઓના જેટલા ગુણાનુવાદ ગાઇએ તેટલા થોડા છે. એમનાં ચરિત્રો આદર્શ માનવામાં આવે એમાં નવાઇ નથી. આ પ્રાચીન સમયની પવિત્ર અને મહાન વ્યક્તિઓ માટે પોતાની જાતને હિન્દુ કહેવડાવનાર દરેક અભિમાન દરવે છે. એ અભિમાનને લીધે કુદરતી રીતે જ એમના સહગુણોનું અનુકરણ કરવાનું મન

થાય છે. આથી સંગીહતા, સહનશીલતા, સત્ય તરફ પ્રેમ, જીવદયા વગેરે ગુણો હિન્દુસ્તાનનાં લક્ષણ ગણાવા લાગ્યાં. મેગેસ્થિનિસ અને ખીઝ ને પરદેશી પ્રવાસીઓ આ દેશમાં પહેલા આવી ગયા, એ સર્વેએ આ બધા ગુણો માટે હિન્દુઓની તારીફ કરેલી છે. હાલમાં જીવનનિર્વાહની મુશ્કેલ પરિસ્થિતિને લીધે આ ગુણોનો કેટલેક દરજ્જે લોપ થતો ચાલ્યો છે. જો આ સમાજની કાયમની પ્રગતિ કરવી હોય તો ધૈર્ય, શૌર્ય, સાહસ વગેરે ગુણોની સાથે સત્યનિષ્ઠા, સહનશીલતા, ધૃત્યાદિ ગુણોનું મીલન કરવું જોઈએ. અને આ મીલન, મીલાવટ થાય એટલા માટે રામસીતા વગેરેનાં જીવનચરિત્રો લોક આગળ હમેશાં મુકાવાં જોઈએ. રામાયણમાં વસિષ્ઠપત્ની અંશુમતીને લોકો પૂજ્ય ગણે છે. જો રામ તરફનો અભાવ બાદ કરીએ તો કૈકેયી પણ ખીજ બધી રીતે ઉત્તમ ગૃહિણી અને વીર પત્ની હતી એમ જણાય છે.

આર્યો કરતાં ઉતરતા દરજ્જાના લોકોની સ્ત્રીઓના અંતઃકરણમાં પણ નીતિતત્ત્વો સારી રીતે દાખલ થયાં હતાં. તત્ત્વજ્ઞાન જેવા ગહન વિષયો સમજવા જેટલી તેમની શક્તિ અને પાત્રતા હતી. તારા, મંદોદરી અને કૌસલ્યા વગેરેનાં રામાયણમાંના ચરિત્રો વાંચીએ તો તેમની બુદ્ધિ તીવ્ર હતી એમ ચોક્કસ જણાઈ આવશે. રામાયણકાળમાં સમાજમાંના ચાતુર્વર્ણનાં કર્તવ્યકર્મ દરાવેલાં હતાં અને વિચારોની ગતિ અત્યંત પવિત્ર હતી એ જો કે ખરૂં છે તોપણ

નવીન વિચારોનો ઉદય

તે સમાજમાં થતો હતો એમ માનવાને પણ કારણ છે. વિશ્વામિત્રે વસિષ્ઠની બરોબરી કરીને સર્વર્ષ મટીને બ્રહ્મર્ષિ થવાનો જે

પ્રયત્ન કર્યો તેનો વિચાર કરીએ તો જણાશે કે નીચેથી ઉંચે જવા
 તે સમયના લોકો પ્રયત્ન કરતા હતા. અને આખરે વિશ્વામિત્રે
 તપ કરીને બ્રહ્મર્ષિપદ પ્રાપ્ત કર્યું. શુદ્રોને પણ બ્રાહ્મણના ઉચ્ચ પદ
 સુધી પહોંચવાનું મન થતું હતું તે શંકુકના દ્રષ્ટાંત ઉપરથી આપણને
 માલમ પડી આવે છે. તે સમયમાં બ્રાહ્મણોનું મહત્ત્વ વધારે હોવાને
 લીધે ક્ષત્રિય, શુદ્ર અને રાક્ષસો પણ તપોબળથી તેમની
 ખરોખરી કરવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા, એમ વિશ્વામિત્ર શંકુક
 અને રાવણના દાખલા ઉપરથી સાબીત થાય છે. વળી પર-
 લોકને મિથ્યા માની આ જગતને જ સચ ગણનાર લોકો
 પણ તે સમયમાં હતા એમ આપણે જાગ્રતીએ રામચંદ્રને
 કહેલાં વચનો ઉપરથી સમજી શકીએ છીએ. જાગ્રતીએ
 રામચંદ્રને કહ્યું હતું કે “ બાપ કોણ અને પુત્ર કોણ ?
 આ સૌ સંબંધ પુરતાં છે. બાપની પ્રતિજ્ઞા દીકરાને શા વાસ્તે
 લાગુ પડે ? પૂજા પાઠ અને શ્રાદ્ધાદિક કર્મો દ્રમ્યજુષ્ય
 બિહુકોએ લાલચથી દાખત કરી દીધાં છે. નહિ તો બાપ
 મરી જાય, તેનું શરીર બળીને પંચમહાભૂતમાં મળી જાય,
 પછી તેને પિંડ શી રીતે પહોંચે ? જો આ લોકમાં આપેલો
 પિંડ મરેલા બાપને સ્વર્ગ લોકમાં પહોંચતો હોય, તો આ
 ગામમાં આપેલો પિંડ બીજા ગામમાં જીવતા બાપને કેમ નથી
 મળતો ? મતલબ કે પિતા, પુત્ર ભાઈ વગેરે સર્વ ઢાંગ છે.
 માટે જે આપણને સહજે મળે છે અને ઉપભોગ કરી શકાય
 એમ છે તે તો બલાશક લેવું. ભરત તને રાજપુત્રીથી રાજ
 આપે છે તો પિતાના વચનની પરવા ન કરતાં તું તે લે.”
 આમાં નવાઈની વાત તો એ છે કે આવાં નાસ્તિકને શોભે તેવાં
 વચનો બોલનાર એક ઋષિ હતા.

અતિ દુઃખથી અને ભારે સંકટના દબાણ નીચે સારા
સારા માણસો પણ પાપપુણ્યના વિચારને કેવી રીતે એક બાજુ
મુકી દે છે તેનો દાખલો લક્ષમણ છે. તેણે રામને કહ્યું:—

શુભે વત્મનિ તિષ્ઠન્તં ત્વામાયં વિજિતેન્દ્રિયમ્ ।

અનયંભ્યો ન શક્નોતિ ત્રાતું ધર્મો નિરર્થકઃ ॥

મૂતાનાં સ્થાવરાણાં ચ જંગમાનાં ચ દર્શનમ્ ।

યથાસ્તિ ન તથા ધર્મસ્તેન નાસ્તીતિ મે મિતઃ ॥

યુદ્ધકાંડ ૮૩, ૧૪-૧૫

“રામ, તમે ધર્મ ધર્મ કહી તેનું જીવથી વધારે જતન કરો છો,
પણ તે ધર્મ તમારું તો રક્ષણ કરતો નથી. મને લાગે છે કે
ધર્મ અને અધર્મ માત્ર મનથી ઉપખવી કાઢેલી વાતો છે.
જો ખરેખર ધર્મ અધર્મ જેવી કોઈ વસ્તુ હોય તો રાવણ
સીધો નર્કમાં ગયો હોત અને તમને આ દુઃખ પડ્યું તે
પડ્યું ન હોત. ધર્મ પરાયણ માણસો જ દુઃખ ભોગવે છે
અને અધર્મશીલ સમૃદ્ધિ ભોગવે છે; માટે ધર્માધર્મની વાતો
જ જુદી છે અથવા ધર્મ એ નયુંસક છે, અને તે માત્ર
બળને આધારે જ ટકી રહે છે એમ દેખાય છે. કારણકે
બળથી અને પરાક્રમથી જ સર્વ પ્રાપ્ત થાય છે. તો પછી
તમે બળ અને પરાક્રમનો જ માર્ગ કેમ સ્વીકારતા નથી ?
મને લાગે છે કે પૈસો એ જ ધર્મનું મૂળ છે. તમે રાજ્ય
છોડ્યું તે જ ક્ષણે તમારું બળ નાશ પામ્યું. જેની પાસે પૈસો
છે તે જ શુદ્ધિમાન, તે જ પરાક્રમી, સર્વ કંઈ જે દેહો તે તે જ
છે. પૈસાથી જ આનંદ, વૈભવ, ધર્મ, કામ અને મોક્ષ સાધ્ય
થાય છે. જ્યારે તમે પિતાની આજ્ઞાથી આ વસ્કલો ધારણ
કર્યો ત્યારે જ તમે લક્ષ્મી જે સર્વ સાધનનું મૂળ છે તેને

છોડી દીધી, અને આથી જ રાવણ તમારી સ્ત્રીનું હરણ કરી શક્યો. ” સંકટના સમયમાં સારા સારા માણસોના મનમાં પણ પાપ પુણ્ય બાબત શંકા ઉઠે છે. આમાં માત્ર રામચંદ્રજી અપવાદ રૂપે છે.

રામાયણમાં રામનું અને તેણે કરેલાં પરાક્રમેનું વર્ણન કરતી વખતે, વાલ્મીકિએ ઘણી અતિશયોક્તિ કરેલી છે, તેમજ વાંદરા, રાક્ષસ વગેરેનું વર્ણન વાસ્તવિક નથી એમ દરાવીને

રામ એ કાલ્પનિક વ્યક્તિ

હોવી જોઈએ, એમ કેટલાક સાબીત કરે છે. આર્યોએ દક્ષિણમાં સિંહલદ્વીપ (લંકા) સુધી સવારી કરીને પોતાની સત્તા દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમાં સ્થાપન કરી, એ ખતાવવા માટે તદ્દન કાલ્પનિક રીતે રામાયણની રચના થઈ એવી કેટલાએકની માન્યતા છે.

રામચંદ્રજીએ પગના સ્પર્શથી શંક્યાની અહલ્યા કરી. આ વાતનો અર્થ એ લોકો એમ કરે છે કે, પ્રથમ વિંધ્ય પર્વતની આસપાસનો મુલક ઉજ્જડ અને વેરાન હતો. ત્યાં આર્યોનો પ્રવેશ થવાથી ખેતીનો ધંધો વધ્યો, અને કેવળ પથ્થરથી ભરેલી જમીન ઉત્તમ પદ્ધતિએ ખેતી કરવાથી, પુષ્કળ પાક આપવા લાગી. વળી કેટલાક કહે છે કે વેદાંતમાં જે દેવતાઓનાં વર્ણન છે તે ઉપરથી જ રામાયણનાં પાત્રોની રચના થઈ છે. સીતાજીની વેદાંતમાં કૃષિદેવતા તરીકે સ્તુતિ કરેલી માલમ પડે છે. (ઋ. ૪ સૂક્ત ૫૮) રામાયણમાં એમ જણાવેલું છે કે જમીન ખેડતી વખતે સીતા જડી આવી. આ ઉપરથી વેદના

સમયની સીતા રામાયણ રામવની હોવાનું દર્શાવ્યું છે. તે જ પ્રમાણે રામ એ ઇંદ્ર-સવ્ય-એ-વૃત્રાસુર-અને હનુમાન એ મરૂત. રાવણે સીતાનું હરણ કર્યું, એનો અર્થ એ છે કે વૃત્રાસુરે અનાવૃષ્ટિ કરીને ખેતરમાં અનાજ ન પાકે એ પ્રમાણે કર્યું, અને રામ એટલે ઇંદ્રે અસુરને હાર કરીને વૃષ્ટિ કરી વર્ષાદિનો માર્ગ ખુલ્લો કર્યો અને બધાને સુખી કર્યા.

અહલ્યાના ઉદ્ધાર સંબંધી કુમારિલ ભટ્ટે જે વર્ણન કર્યું છે તેમાં એમ કહ્યું છે કે ઇંદ્ર એટલે સૂર્ય અને અહલ્યા એટલે રાત. એટલે અહલ્યા રૂપી રાતની પાસે ઇંદ્ર રૂપી સૂર્ય જતાં જ તે નાશ પામી. થીઓસોરીના અનુયાયીઓએ રામાયણનો જુદો જ અર્થ કર્યો છે. રામચંદ્ર માટે પૂજ્યભાવ રાખનારા જે વેદાંતી તદ્દન અર્વાચીન સમયમાં થયા છે તેમણે રામ, સીતા વગેરેને અધ્યાત્મજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ નામ આપેલાં છે. જેને દશ ઇંદ્રિયો જોડાયેલી છે એવો જીવાત્માનો દેહ રૂપી રથ તે દશરથ, જીવાત્મા એ રામ, સદ્બુદ્ધિ એ સીતા, અવિદ્યા એ કૈકેયી, વૈરાગ્ય એ વન, વિવેક એ લક્ષ્મણ, પંચકોશી એ યોગની ધ્યાનસ્થિતિ, દેહાભિમાન એ રાવણ, સદ્ભાવ એ વિભીષણ, ભાવાર્થ એ જટાયુ, ભક્તિ એ તેની પાંખો, યોગશાસ્ત્રોક્ત મનશ્ચક્ર અષ્ટદળ એ જ લંકા, અંજન એ જ અંજનીપુત્ર હનુમાન, નિષ્કામ એ સુગ્રીવ, સકામ એ વાલી, કપિ એટલે સમાધિ પ્રાપ્ત કરી લેવાનો માર્ગ, વગેરે અર્થ કરીને રામાયણના બધા પ્રસંગો સાથે અધ્યાત્મજ્ઞાનનો મેળ બેસાડેલો છે. શ્રીસ દેશના ઇન્દ્રીયક નામના કાવ્ય ઉપરથી રામાયણ ત્ર્યંયામાં આવ્યું છે, એવો મત થોડા વખત ઉપર યુરોપના એક પંડિતે દર્શાવ્યો હતો. તે મતનો કે. દાશીનાથ ત્ર્યંબકે

ઉચ્છેદ કરીને રામાયણ એ તદ્દન સ્વતંત્ર કાવ્ય છે એમ સાબીત કરેલું છે. પણ આ રીતે રામાયણને આધ્યાત્મિક સ્વરૂપ આપવથી રામનું અસ્તિત્વ જ નાકમુલ કર્યા બરોબર થાય છે, અને અવતારમાં બતાવેલો રામાવતાર થયો નથી એમ સાબીત થાય છે, એ વાત ધર્માભિમાનીઓ ભૂલી જાય છે. સંસારમાં ઘણી વખતે અમુક વ્યક્તિમાં આપણે એક ગુણ સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકીએ છીએ. તે ઉપરથી જો આપણે આધ્યાત્મિક અર્થ લગાડીએ તો દરેક માણસ અમુક ગુણ અથવા દોષની ભૂર્તિ જ છે એમ કહેવું પડે. એવી રીતે સામાન્ય માણસને અનુસરવાને મુશ્કેલ થાય એવો અર્થ રામાયણનો ન કરતાં રામસીતાનું ચરિત્ર તેમની આગળ મુકવું જોઈએ. એથી તેમના સદ્ગુણોનું અનુકરણ કરવાને સમાજ પ્રેરણે અને દિવસે દિવસે સમાજ ઉંચે ચઢતો જશે. આપણા તત્ત્વ-જ્ઞાનમાં વિશેષ ખુબી તો એ છે કે તેથી આપણને શબ્દોના આડંબરની ટેવ પડી ગઈ છે. આ સ્થિતિ સુધારવાને સાધુ સંતોએ વારે વારે એ આડંબરને દુર કરીને શુદ્ધ ધર્મ સમાજની આગળ મુકેલા છે.

રામાયણમાં આવેલો અલંકારીક ભાગ તેમજ અતિશયોક્તિ વાળો ભાગ બાદ કરીને જો આપણે માત્ર રામચરિત્રનો જ વિચાર કરીશું, તો આપણને માલમ પડશે કે

રામ ઐતિહાસિક પુરૂષ

છે. તે કાલ્પનિક નથી. કોસલ અને વિદેહી વંશના લોકો હિન્દુસ્તાનના પૂર્વ ભાગમાં વસ્યા પછી ઇક્ષ્વાકુ કુળના રાજ દશરથના કુટુંબમાં શોક્યોની અદેખાઈથી તેના પુત્ર રામને વનવાસ જવું પડ્યું.

તે સમયમાં એકપત્નીવ્રતની પ્રથા ચાલુ હતી. એકી વળતે એક કરતાં વધારે સ્ત્રીઓ ભાગ્યે જ કરવામાં આવતી હતી. પણ ખાસ કરીને ક્ષત્રિયોમાં એક કરતાં વધારે સ્ત્રીઓ કરવાનો રિવાજ હશે એમ માલમ પડે છે, કારણકે દ્રશરથ રાજના અંતઃપુરમાં ત્રણ પટરાણીઓ ઉપરાંત સાડીત્રણેય સ્ત્રીઓ હતી. મુખ્યત્વે કરીને ક્ષત્રિયોમાં અનેક સ્ત્રીઓ કરવાનો ચાલ હતો, છતાં તેમનામાં પણ એકપત્નીવ્રત મહત્ત્વનું ગણાતું એમ માલમ પડે છે. કારણકે રામના એકપત્નીવ્રત માટે તેની પ્રશંસા કરવામાં આવી છે. અનેક સ્ત્રીઓ કરવાથી કુટુંબમાં ક્લેશ થતો એ આપણે રામાયણમાં કૈકેયીની વાત ઉપરથી જોઈ શકીએ છીએ. કંકાસને લીધે રામને વનવાસ જવું પડ્યું તેનું કળ એ આવ્યું કે દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમાં આર્યોનો પ્રવેશ થયો. યમુના નદીના દક્ષિણ ભાગમાં ગોદાવરી નદી સુધીના પ્રદેશમાં તે સમયમાં બચકર અરણ્ય પથરાયેલું હતું. તે અરણ્ય દંડકારણ્ય નામથી સુપ્રસિદ્ધ હતું. તે સમયે અરણ્યમાં વેદકાલીન ઋષિઓના વંશજ રહેતા હતા. તેમના નામ પણ પહેલાના ઋષિઓ જેવાંજ હતાં, તે ઉપરથી એમ માલમ પડે છે કે ઋષિઓનાં નામ અટક પ્રમાણે પડતાં હતાં. એમ ન હોય તો વેદકાળના ઋષિઓ રામાયણના સમય સુધી, એટલે લગભગ ૩૦૦૦ વર્ષ સુધી જીવતા હોય એમ માની શકાતું નથી. આ ઋષિઓ દંડકારણ્યમાં ઠેરઠેર આશ્રમે બાંધીને વસેલા. તે સમયમાં પૌરાણિક કાળના દેવતાઓની પૂજા કરવાનો રિવાજ ન હતો, પણ ઇંદ્ર, ચંદ્ર ચિણુ, સોમ, બ્રહ્મ, સૂર્ય, ભગ, કુબેર, વાયુ, ગાયત્રી વગેરે વેદમાં વર્ણવેલા દેવતાઓનાં મંદિરો આશ્રમ પાસે બાંધીને તેમના પ્રીત્યર્થે યજ્ઞ કરવામાં આવતા.

ગોદાવરીના બીજી તીરથી લંકા * સુધી અનાર્ધ લોકો રહેતા હતા. આ અનાર્ધોના રાવણ નામે રાજ્ય લંકામાં રહેતો હતો. રાવણનું ખરું નામ દશાનન અથવા દશકુંક હોવું જોઈએ. આ ઉપરથી જ તેનું વર્ણન કરતી વખતે તેને દશ મ્હોડાં હતાં એમ વર્ણવ્યું હશે. રાવણ તરીકે તેને જે નામ આપવામાં આવ્યું હતું તે તો તેના બહુ માનદર્શક સાર્વભૌમ નૃપતિનો અર્થ સુચવવાને અપાયેલું હોવું જોઈએ. રાવણના દીકરા તેમજ સગાંવહાલાં સર્વને એક જ મ્હોડાવાળાં વર્ણવામાં આવ્યાં છે. તેના ભાઈ વિભીષણને પણ એક જ મુખવાળો વર્ણવામાં આવ્યો છે. આ રાક્ષસો રંગે કાળા, શરીરે જખરા અને સ્વભાવે સ્વાર્થી અને તામસી વૃત્તિના હતા. તેઓ રૂદ્રનું દેવતા તરીકે પૂજન કરતા અને વિષ્ણુનો દ્વેષ કરતા. આર્યોના ધર્મ માટે તેમજ તેમના દેવતાઓ માટે તેમને તિરસ્કાર હતો. આર્યોના યજ્ઞયાગાદિકમાં વિદ્યે લાવવામાં તેઓ ગુંથાયેલા રહેતા. વળી તેઓ નરમાંસભક્ષક અને સ્ત્રીઓનું હરણ કરનારા હતા એમ પણ જણાય છે. સ્ત્રીઓનું હરણ કરવાની પ્રથા તેમનામાં ચાલતી હશે, માટે જ તેમની વિવાહ-પદ્ધતિને રાક્ષસવિવાહ એ નામ મનુએ આપ્યું હશે. આવા અનાર્ધોનો નાશ કરવાને ક્ષત્રિયો હમેશાં તૈયાર રહેતા હતા. ઋષિઓએ પણ તેમના દીક ખખર લીધાનું જણાય છે. અગસ્ત્ય ઋષિએ પ્રથમ રાક્ષસોને સારી પેઠે હાથ બતાવ્યો હતો એવો ઉલ્લેખ રામાયણમાંથી મળી આવે છે. રામ અને

* હાલમાં જેને સિલોન કહે છે તે જ લંકા છે એમ કેટલાએક સમજે છે. કેટલાકોનું એમ માનવું છે કે લંકા બેટ વિંધ્યાદ્રિની પાસે જ પશ્ચિમ સમુદ્રમાં હતો અને હાલમાં તે હુમ થયો છે.

લક્ષ્મણ નહાના હતા ત્યારે વિશ્વામિત્રે પોતાના આશ્રમમાં લઈ જઈને તેમને હાથે કેટલાક રાક્ષસોનું નિકંદન કઢાવ્યું હતું. રામચંદ્ર વનવાસમાં ગયા થઈ તેમના અતુલ પરાક્રમને લીધે કેટલાક સાહસિક અને નરમાંસભક્ષક રાક્ષસો તેમના ભોગ થઈ પડ્યા. આખરે જ્યારે તેમનો રાજા રાવણ પોતાના કુટુંબપરિવાર સાથે ધારાતીર્થમાં નાશ પામ્યો ત્યારે દક્ષિણ દેશમાં રાક્ષસોની સત્તા નાશ પામી અને વિભીષણ માંડલીક રાજા થઈ રહ્યો. આથી બાકી રહેલા થોડાંધણા રાક્ષસો ઉપર સહેજે રામની સત્તા સ્થાપન થઈ અને તેમને વૈરભાવ છોડી દઈ આર્યોની સેવા કબુલ કરવી પડી. રામે જે મોટા અશ્વમેધયજ્ઞ કર્યો તે જોવા માટે અનાર્યો પણ આવ્યા હતા. દક્ષિણ દેશના દુષ્ટ ધાતકી રાક્ષસોનો નાશ કરવો એ રામચંદ્રનું મુખ્ય કર્તવ્ય હતું, માટે એ તેના અવતારનું મુખ્ય કાર્ય છે એમ કહેવામાં હરકત નથી. હવે

વાનર એ કોણ

એ પ્રશ્ન રહ્યો. જેમને વાનર કહેવામાં આવ્યા છે તે ખરેખર વાંદરાં હતાં એમ કહેવાય જ નહિ, કારણકે વાનર સેનાએ બળવાન અને સાર્વભૌમ રાજા રાવણના જે કેળવાયેલા સૈન્ય સાથે બાથ ભીડી તે સેના યુદ્ધકુશળ હતી એમ સિદ્ધ થાય છે. હનુમાન, વાલી, સુગ્રીવ, નલ, અંગદ એમણે વખતોવખત પ્રગટ કરેલા ઉદાત્ત વિચારો, એમનાં શુભ કાર્યો, સમયોચિત વર્તન, એ બધાંનો વિચાર કરીએ છીએ તો વાનરો એ સાત્ત્વિક વૃત્તિના અને સન્માર્ગે ચાલનારાં લોક હતા એમ સાબીત થાય છે. વાણું કરીને તે લોકો હિન્દુસ્તાનના

અસલના વતની હોવા જોઈએ. તેમનો પહેરવેશ, મોઢાં રંગવાની પદ્ધતિ, મસ્તીખોર અને છોકરવાદી સ્વભાવ, વગેરે કારણોથી તેમને વાનર નામ આપ્યું હશે. જે પ્રમાણે અમેરિકાના અસલના વતનીઓ(રેડ-ઇન્ડીયન્સ) પક્ષીઓનાં પીછાં ધારણ કરતા અને જુદાજુદા રંગથી પોતાનું શરીર રંગતા તે પ્રમાણે અસલના એ વતનીઓમાં વાનર, રીંછ અને પક્ષીઓ જેવો વેપ ધારણ કરવાની રીત હશે એમ લાગે છે. જટાયુ ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે કોઈ અસલના વતની માંહેનો હશે, અને તેણે રિવાજ પ્રમાણે પોતાના શરીરને પાંખ અને પીછાં લગાડ્યાં હશે તેથી તેની ગણના પંખીમાં કરી હશે. હનુમાન એટલું બધું શુદ્ધ બોલતો હતો અને તેની વાચ્ચર્યના એટલી બધી ઉત્તમ હતી કે તેની વાણી સાંભળીને રામ આશ્ચર્ય પામ્યા હતા.

હનુમાન, અંગદ અને તેમના જાતિભાઈઓમાં ખાસ ગુણ એ હતો કે તેઓ સાહસિક, શૂરવીર અને રાજ્યનિષ્ઠ તેમજ સ્વામિનિષ્ઠ હતા. અંગદે રાવણની સલામત જાળવે જે વિધિ કરી તેને ધ્યાનમાં લેઈએ તો તે વાનર હતો એમ કોણ કહેશે ? પોતાને જ મારી નાંખવાની દુશ્મને કરેલી યુક્તિથી તેની જ નગરીને બાળી મુકનાર હનુમાનને કોણ મર્કટ કહી શકે ? લંકાના ઘેરાને ફતેહમંદ કરનાર સુગ્રીવ તે સમયનો મહાન યુદ્ધકુશલ સેનાનાયક હોવો જોઈએ. એ સર્વ વાનર ન હતા પણ માણસો જ હતા એનો પુરાવો રામાયણમાં મળે છે. જ્યારે રામે લંકાને ઘેરો ઘાલ્યો ત્યારે તેણે પોતાના સૈનિકોને આજ્ઞા કરી હતી કે તેમણે મનુષ્યનું રૂપ ધારણ ન કરતાં મર્કટ રૂપે જ યુદ્ધ કરવું. પણ ત્યાર પછી તે દેવના અવતાર

હતા એમ સાબીત કરવાને વાસ્તે લોકોએ તેમના સંબંધમાં અદ્ભુત વાતો જોડી કાઢી, અને તેઓ મોટા મોટા ખડકો અને આખા પર્વતો ઉચકી જતા હતા એમ લખ્યું. લોકોએ અને પથ્થરથી લડનાર આ વાનર જાતિ સાથે આર્યોના સમાગમ રામની દક્ષિણ તરફની સવારીને લીધે થયો. તેમની જંગલી રહેણીથી તેમને વાનર તરીકે વર્ણવ્યા તેથી પાછળથી પણ તેઓ વાનર તરીકે મનાયા. કાનથી આખું શરીર ઢંકાય એવા મોટા કાનવાળા માણસો છે એવી માન્યતા મેગેસ્થિનિસના સમયમાં હતી, તો તે સમય પહેલાં સેંકડો વર્ષ ઉપરના હનુમાનના જાતિભાઈઓને વાંદરા ગણવામાં આવે તેમાં નવાઈ શી ? આ લોકોને રાક્ષસો દુ.ખ આપતા હતા તેથી તેમના ઉપર તેમને વૈર હતું માટે રામ જેવો આગેવાન મળતાં જ તેઓ બહુ જ આનંદથી લંકા ઉપર સવારી કરવાને નીકળ્યા. એ પ્રમાણે ઇતિહાસમાંથી આપણને સામાન્ય સાર મળી રહે છે.

રામાયણનો સમય

રામ ક્યારે જનમ્યા, રામાયણ ક્યારે લખવામાં આવ્યું એ બાબતનો પ્રશ્ન સંશોધકો સામે ઉભો છે. હિન્દુઓની એવી માન્યતા છે કે રામચંદ્ર ત્રેતા યુગમાં થઈ ગયા; અને તેમના પહેલાં જ વાલ્મીકિએ રામાયણ લખી મુકેલું હતું. શ્રીકૃષ્ણનો જન્મ દ્વાપર યુગમાં થયો. મતલબ કે મહાભારતની રચના રામાયણ પછી થઈ છે. રામનો અવતાર સાતમો છે અને કૃષ્ણનો અવતાર તેના પછી છે. યુગોની ગણતરી પ્રમાણે રામચંદ્ર થયાને હજારો વર્ષ થઈ ગયાં છે. યુરોપીયન તેમ જ બીજા

પંડિતોએ રામાયણ માંહેનો જ્યોતિષ વગેરેનો કરેલો
 ઉલ્લેખ ધ્યાનમાં લઈ રામાયણ આ સમયમાં રચાયું તે ન
 કરવાનો પ્રયત્ન કરેલો છે. રામાયણ લખાયા પછી ઇ. સ.
 પૂર્વે ૫૦૦ વર્ષ અને પછીનાં ૩૦૦-૪૦૦ વર્ષ સુધી તેની
 અંદર જુદા જુદા લેખકોએ વધારો કર્યો એમ સાબીત કરવામાં
 આવ્યું છે. રામાયણના ૭ કાંડ છે અને તેમાં ૨૪૦૦૦
 શ્લોક છે. આ શ્લોકોની રચના મોટે ભાગે અનુષ્ટુપ છંદમાં
 કરવામાં આવી છે. છેલ્લો સાતમો કાંડ ઉત્તરકાંડના નામથી
 પ્રસિદ્ધ છે અને તેની રચના વાલ્મીકિએ નથી કરી એમ
 પંડિતોનું માનવું છે, કારણ કે છઠ્ઠો કાંડ વાંચતાં આપણને
 રામાયણ સમાપ્ત થયેલું હોવાનું સ્પષ્ટ જણાય છે. કેટલાક
 પશ્ચિમના તેમજ પૂર્વના પંડિતોનું એવું માનવું છે કે રામાયણ
 મહાભારત પહેલાં રચાયું છે અને તેની અંદર ઇ. સ.
 પૂર્વે ૧૫૦૦ વર્ષના સમયની સામાજિક સ્થિતિનું વર્ણન કરેલું
 છે, તથા મહાભારતનું યુદ્ધ એની પછી ૨૦૦ વર્ષે થયું.
 વળી કેટલાકની માન્યતા પ્રમાણે મહાભારતના સમય પછીની
 સામાજિક સ્થિતિ રામાયણમાં વર્ણવેલી છે. સતલજ નદીથી
 પૂર્વ તરફ યમુના અને ગંગાનદીના રણરૂપ પ્રદેશમાં ભરત
 (કુરુ) વંશના આર્યોએ જે મોટી વસાહત કરી દિલ્હી
 (હસ્તિનાપુર) નામે શહેર વસાવ્યું તેમના વંશમાં પાછળથી
 જે યુદ્ધ થયું તેનું વર્ણન મહાભારતમાં કરવામાં આવ્યું છે.
 મહાભારતમાં ઇ. સ. પૂર્વે ૧૩૦૦ વર્ષ અગાઉની આર્ય જનતાની
 માહિતી મળે છે. તે વખતે તેમનામાં ધૈર્ય, શૌર્ય વગેરે
 ગુણોનો વિકાસ વિશેષ પ્રકારે થયો હતો એમ આપણને
 તેમના યુદ્ધના ઉત્સાહ ઉપરથી માલમ પડી આવે છે. વખત

જતાં ધીમે ધીમે સમાજમાં શાન્તિ પ્રસરવા લાગી અને યુદ્ધનો ઉત્સાહ કમી થયો. અને જે વખતે સમાજમાં યુદ્ધને બદલે નૈતિક આચરણનું મહત્ત્વ વધારે મનાવા લાગ્યું—મતલબ કે એક-પત્નીવ્રત, અંધુપ્રેમ, સેવ્યસેવકભાવ, પતિવ્રતાધર્મ, સત્યવચન વગેરે નૈતિક ગુણોનું મહત્ત્વ સમાજમાં વધવા લાગ્યું—તે સમયમાં વાલ્મીકિએ રામચરિત્ર લખીને અમરકીર્તિ મેળવી. ભૂગોળની દૃષ્ટિએ રામરાજ્યના વિસ્તારનો વિચાર કરીએ, અને સામાજિક ઉત્ક્રાંતિના તત્ત્વ પ્રમાણે સામાજિક અને નૈતિક ઉન્નતિનો વિચાર કરીએ તો રામાયણ મહાભારત પછીનું હશે, એમ કેટલાક પ્રતિપાદન કરે છે.

ગમે તેમ હોય તોપણ એટલી વાત તો નિશ્ચિત છે કે ૧૩૦૦-૧૪૦૦ વર્ષ ઉપરની આર્થ જનતાની સ્થિતિ સમજવામાં રામાયણ ઘણી જ મદદ કરે છે એમાં કોઈથી ના પડાય એમ નથી. કાળે કરીને

રામ એ સાતમો અવતાર

છે, એમ સમજવામાં આવ્યું. ધર્મમાર્ગે ચાલનારને દુષ્ટો તરફથી દુઃખ આપવામાં આવતું હોય તો તેનો નાશ કરવાને પરમેશ્વર અવતાર લે છે એવી તે વખતે સમાજમાં માન્યતા હશે એમ જણાય છે કારણ કે

यदा धर्मो ग्लानिं वंशे सुराणां तदा कृष्णो जायते मानुषेषु ॥
એવું અનુશાસન પર્વ (૧૫૯-૧૨)માં કહેલું છે. વળી ગીતામાં તો આ સંબંધમાં શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને સ્પષ્ટ રીતે કહેલું છે:—

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।

अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥

રામાયણના ઉત્તરકાંડમાં નીચેનો શ્લોક છે:—

નષ્ટધર્મવ્યવસ્થાનાં કાલે કાલે પ્રજાકર: ।

ઉત્પદ્યતે દસ્યુવધે શરણાગતવત્સલ: ॥

મતલબ કે ધર્મની સ્થાપના અને અધર્મનો નાશ કરવાને કારણે અવતાર લેવામાં આવે છે એવું જે અસહના વખતમાં લોકો માનતા હતા તેવું આજે પણ લોકો માને છે.

રામચંદ્ર પોતે પરમેશ્વરનો અવતાર હતા એ ખાખતનો રામાયણમાં એક ઉલ્લેખ છે. અયોધ્યાકાંડમાં એમ કહેલું છે કે

स हि देवैरुदीर्णस्य रावणस्य वधार्थिभिः ।

अर्थितो मानुषे लोके जज्ञे विष्णुः सनातनः ॥

“રાવણનો વધ કરવાને વાસ્તે વિષ્ણુ મનુષ્ય લોકમાં જન્મ્યા છે.” યુદ્ધકાંડમાં બ્રહ્માએ નીચે પ્રમાણે રામની સ્તુતિ કરેલી છે:

“રામ, તું સાક્ષાત્ દેવ છે, સુદર્શનધારી નારાયણ છે, હવે પછી થનારા તારા શત્રુઓનો તું નાશ કરનારો વરાહ છે, નાશ નથી થતો એવો બ્રહ્મ તું જ છે; સીતા એ લક્ષ્મી છે.” ઉત્તરકાંડમાં બ્રહ્મદેવે આખરે રામને કહેલું છે કે “તું વિષ્ણુ જ્યોતિમાં મળી જ, કારણકે સર્વ વિશ્વનું તું નિવાસસ્થાન છે.” યુદ્ધકાંડમાં રાવણ મરાયો તે વખતે વિલાપ કરતાં મંદોદરીએ કહેલું કે “મહારાજ, તમારી સામે ઉભો રહેવાને યમરાજ પણ ડરતો હતો, છતાં આજે તમને માનવીના હાથે મરણુ શી રીતે આવ્યું? મને લાગે છે કે આ રામ નથી, પણ શ્રી વિષ્ણુ પ્રત્યક્ષ અવતાર લઇને આવેલા છે.” આવી રીતે રામ એ ઇશ્વરનો અવતાર હતા એમ રામાયણમાં બતાવેલું છે. આખા રામાયણમાં કેટલોક ભાગ પાછળથી ઉમેરવામાં આવ્યો છે

એમ દેવલાકનું માનવું છે. મહાભારતના શાન્તિપર્વમાં નીચેનો શ્લોક છે:-

હંસઃ કર્મશ્ચ મત્સ્યશ્ચ પ્રાદુર્ભાવાદ્વિજોત્તમ ॥

વરાહો નારસિંહશ્ચ વામનો રામ એવ ચ ॥

રામો દાશરથિશ્ચૈવ સાત્વતઃ કલ્કિરેવ ચ ॥

આ અવતારોમાં 'યુદ્ધનું' નામ નથી; અને અત્યારે વિષ્ણુ ભગવાનના જે દશ અવતાર મનાય છે તેની અંદર હંસાવતારનું નામ મળતું નથી. રામાયણમાં અયોધ્યાકાંડમાં (૧૦૯-૩૪) યુદ્ધને ચોર અને નાસ્તિક કહેલા છે.

यथा हि चोरः स तथा हि बुद्धस्तथागतं नास्तिकमत्र विद्धि ॥

પણ આ વાક્યને આગળપાછળ કશો સંબંધ નથી તેથી તે પાછળથી ઉમેરવામાં આવ્યું હશે એમ મનાય છે. ઇ. સ. ની પાંચમી સદીમાં વાયુપુરાણ લખવામાં આવ્યું છે એમ મનાય છે. એ વાયુપુરાણમાં રામ એ વિષ્ણુનો અવતાર છે એમ લખેલું છે. ખ્રીસ્ત પુરાણોમાં પણ રામ એ પરમેશ્વરનો અવતાર હતા એમ લખેલું છે અને તેમને પરમેશ્વર જેવા પૂજ્ય માનેલા છે. ઇ. સ. ૧૦૧૪માં અમિતગતિ થઈ ગયો તેણે રામનાં પુષ્કળ વખાણ કરેલાં છે અને તેને સર્વજ્ઞ, સર્વવ્યાપક વગેરે વિશેષણો આપેલાં છે. આ ઉપરથી તે સમયમાં રામ તરફ ખુબ પૂજ્યમુદ્ધિ હશે એમ માલુમ પડે છે. પ્રખ્યાત અમરકોશનો કર્તા અમરસિંહ ઇ. સ. ના છઠ્ઠા સૈકામાં થઈ ગયો, તેણે દેવતાઓનાં નામ પોતાના કોશમાં આપેલાં છે. તેમાં રામનું નામ આપેલું નથી, પણ તેના જ સમયમાં વરાહમિહીર થઈ ગયો તેણે કૃષ્ણ, સૂર્ય, ચંદ્ર

વગેરેની ભૂતિ શ્વેત રીતે બનાવવી તે કહેલું છે. તેણે રામની
 ભૂતિ પણ બનાવવાની રીત બતાવેલી છે. આ ઉપરથી
 આપણને એમ માનવાને કારણ મળે છે કે તે સમયમાં રામને
 અવતાર તરીકે માનતા હતા, પણ અત્યારની પેઠે તેનાં પૂજન-
 પાઠ-ભજન વગેરે તે વખતમાં ચાલતાં ન હતાં. ધાર્મિક
 ક્રિયાઓમાં હિન્દુઓને વિષ્ણુના ૨૪ નામનો ઉચ્ચાર કરવો
 પડે છે. તેની અંદર વામન, નરસિંહ, કૃષ્ણ, વગેરેનાં નામે
 છે, પણ જે રામનામને અતિશય પવિત્ર માનવામાં આવે છે
 તે તેમાં દેખાતું નથી. આ ઉપરથી રામની ઉપાસનાનો
 સ્વાજ પ્રાચીન કાળમાં થે હતો એમ માનવાને આપણને
 સ્પષ્ટ કારણ મળતું નથી. ઇ. સ. ના ૧૩મા સૈકામાં રામની
 ઉપાસના ચાલુ હતી. મધ્ય ઉર્દ્ધે આનંદતીર્થ રામના બહુ જ
 ભક્ત હતા. તેમણે દિગ્વિજયી રામની ભૂતિ બદ્રિકાશ્રમમાંથી
 આણી અને જગન્નાથપુરીમાંથી રામસીતાની ભૂતિ લાવવાને
 ૧૨૬૪ની સાલમાં નરહરતીર્થને મોકલ્યો. એ જ શતકમાં
 માદ્રિએ લખેલા વ્રતખંડ નામના પુસ્તકમાં રામનો જન્મઉત્સવ
 કેમ ઉજવવો એ લખેલું છે. વૃદ્ધહારિતની સ્મૃતિમાં પણ રામ
 એ અવતાર છે એમ જણાવીને તેની પૂજન કરવી એમ લખેલું
 છે અને તે તુલસીદાસના રામાયણને વેદ જેટલું માન આપે
 છે. રામાનન્દની શિષ્ય શાખા રામાનન્દીના નામથી પ્રસિદ્ધ
 છે. તે રામાનન્દના ૧૨ શિષ્યો પૈકીના પ્રસિદ્ધ જે કપ્પીર તેણે
 પણ રામભક્તિનો મહિમા વધાર્યો. દક્ષિણ પ્રદેશમાં રામદાસ
 સ્વામીને લીધે રામની પૂજન કરવાનો ચાલ ૧૭મા સૈકાથી
 શરૂ થયો અને ઘણે ઠેકાણે રામ, સીતા અને હનુમાનનાં
 મંદિરો સ્થપાયાં. કાલીદાસનો રઘુવંશ, ભવભૂતિનું મહાવીર

ચરિત્ર અને ઉત્તર રામચરિત્ર, એકનાથનું ભાવાર્થ રામાયણ, શ્રીધરનો રામવિજય, મોરોપંતનાં ૧૦૮ રામાયણ, અધ્યાત્મ રામાયણ, રામગીતા એ સર્વ ગ્રન્થને લીધે રામચંદ્રનું મહત્વ ફેલાયું અને દરેકના મનમાં રામચંદ્ર વિષે પૂજ્યભાવ ઉદ્ભવ્યો. રામાયણના તરણુમા હિન્દુસ્તાનની જુદી જુદી ભાષામાં તેમજ યુરોપની ભાષામાં પણ થયા. વાઙ્મીકિંએ તો રામનાં શૌર્ય, ધૈર્ય, એકપત્નીવ્રત વગેરે ગુણોનું વર્ણન કરીને ખૂબ આદરભાવ બતાવ્યો છે. રામને પણ ખીજા માણસોની પેઠે જ દુઃખ, હર્ષ, શોક વગેરે થતાં હતાં અને પોતાના કેમકે ઉપર વિજય મેળવવા તેને ખીજા માણસની મદદ લેવી પડી, એવું જ રામાયણમાં બતાવ્યું છે એ બધાંનો વિચાર કરીએ તો રામને પરમેશ્વરના અવતાર ગણવાનો વાઙ્મીકિનો વચાર હોય એમ લાગતું નથી. પણ તુલસીદાસે તો તેને સાક્ષાત્ વિજયના અવતાર કહ્યા છે. અત્યારે રામનામનો મહિમાઠેર ઠેર ગવાય છે. ઘણા લોકો એમ માને છે કે રામનામ એ જ મોક્ષનું સાધન છે અને તેથી રામની કથા ઘણી જ પૂજ્યગુદ્ધિથી વાંચવામાં આવે છે. ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં લગભગ દરેક માણસને તુલસીદાસના દુહા આવડે છે અને તદ્દીન બનીને લોકો તે ગાય છે. કેટલાકને તો દરરોજ રામાયણ વાંચવું જ જોઈએ એવો નિયમ હોય છે. શખને જ્યારે સ્મશાનમાં ખાળવા લઈ જાય છે ત્યારે રામનામ સત્ય હૈ, એમ બોલવાનો ઘણે ઠેકાણે રિવાજ હોય છે. નમસ્કાર કરતી તખ્તે પણ રામરામ કહેવામાં આવે છે. રામાયણમાંથી નાટકો બનાવી તે બજાવવામાં આવે છે. જનત્રાને દિવસે રામલીલા જોવાને માટે હજારો લોકો એકઠા થાય છે. ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં આસો માસમાં

ઠેકઠેકાણે રામલીલા ભજવાય છે અને તે વખતે શ્રીરામચંદ્રની જય વગેરે ગર્જનાથી લોકો આકાશને ગજવી મુકે છે. આ સર્વ ખીનાથી રામની તરફ હિન્દુઓનો કેટલો પૂજ્યભાવ છે તે જણાઈ આવે છે. કૃષ્ણનાં મંદિરો મારક રામનાં મંદિર ભવ્ય અને વિશાળ હોતાં નથી. વૃન્દાવન અને ખીજાં સ્થળોનાં કૃષ્ણમંદિર ભવ્ય અને સુંદર બાંધેલા હોય છે અને તેમને શણગારવામાં અઢળક ધન ખર્ચવામાં આવે છે; જ્યારે અયોધ્યા કે જ્યાં રામનો જન્મ થયો હતો તે ઠેકાણાનું રામજીમંદિર સાદું છે. જો રામજીમંદિર કોઈ પણ ઠેકાણે સુશોભિત રીતે બાંધવામાં આવ્યું હોય તો ફક્ત હનુમાન ગડી ઉપરનું મંદિર કંઈક અંશે સુંદર છે એમ કહી શકાય. પણ સ્વાર્થીપણાને લીધે અથવા નિસ્વાર્થીપણે હજારો લોકો પોતાના હૃદય રૂપી મંદિરમાં રામચંદ્રની મૂર્તિ પધરાવે છે.

રામચંદ્રના દેવી ચમત્કાર

રામાયણમાં લખેલા છે એ ઉપરથી રામચંદ્ર ઇશ્વરના અવતાર હતા એમ ભાવિક શ્રદ્ધાળુ લોકો માને છે. નાની ઉંમરમાં તેમણે શિવનું ધનુષ્ય ભાંગ્યું; ક્ષત્રિયોનો નાશ કરવાની જેને પ્રતિજ્ઞા હતી, અને જેમણે એકવીસ વાર પૃથ્વી નક્ષત્રી કરી હતી એવા પરશુરામનો તેમણે નાની ઉંમરમાં પરાજય કર્યો; રામની સાથે પ્રસંગ પાડતાં પહેલાં તેમના બળની પરીક્ષા માટે સુગ્રીવે જણાવ્યું ત્યારે રામચંદ્રજીએ એક જ બાણથી વિશાળ અને ઘાડા વનને છેદી નાંખી સુગ્રીવની ખાત્રી કરી આપી; ગૌતમ ઋષિના શાપથી તેમની પત્ની અહલ્યા શીલા થઈ જંગલમાં પડી હતી તેને પોતાના પાદસ્પર્શથી.

જીવતી કરી અસલ સ્વરૂપ આપ્યું; વર્ણશ્રિમ ધર્મનો ભંગ
 કરવાના અપરાધ માટે શંકુકતે મારી નાંખી તેમણે બ્રાહ્મણના મરેલા
 પુત્રને જીવતો કર્યો; સમુદ્રને બાળી નાંખવાને ધનુષ્ય ઉપર
 બાણ ચઢાવતાં જ મનુષ્યનું રૂપ ધારણ કરી સમુદ્ર તેમને
 શરણે આવ્યો; સમુદ્ર ઓળંગી પાર જવાને વાસ્તે પથ્થરને
 તરતા કરી પાળ બાંધી; અને દેવ લોકો પણ જેનાથી ત્રાસતા
 હતા એવા, કોઈનાથી ન જીતાય તે રાવણનો તેના આખા
 કૃષ્ણ સાથે નાશ કરી રાક્ષસોનો પરાજય કર્યો. આ ૧
 કેટલાયે દૈવી ચમત્કારો રામચંદ્રજીએ કરેલા છે. જે જે મહા
 પુરુષો ઇશ્વરના અવતાર હોવાનું મનાય છે, તે ગમે તે દેશમાં
 જન્મ્યા હશે તોપણ તેમણે દૈવી ચમત્કારો કરેલા છે એમ તેમનાં
 જીવનચરિત્રોમાં લખેલું હોય છે. ઇશુખ્રિસ્ત, મહમ્મદ, ઝોરોસ્ટર
 ખુદ્દ, રામ, કૃષ્ણ એ સર્વેએ કંઈ ને કંઈ દૈવી ચમત્કારો
 કરેલા છે એમ તેમનાં જીવનચરિત્રો જોતાં માત્રમ પડી આવશે.
 જે કે દરેક ધર્મના માણસો પોતાના ધર્મના ચમત્કારોની વાત
 સાચી માને છે, તોપણ બીજા ધર્મના ચમત્કારો ખોટા છે એમ
 જાતી ડોઢી જણાવે છે અને સામા માણસના ઉપર દોષો
 મુકે છે. આ સ્થિતિ શોચનીય છે. મનુષ્યના અજ્ઞાનની આ એક
 નિશાની છે. જે યરોગર વિચાર કરીશું તો જણાશે કે આ
 આખું વિશ્વ પણ એક અદ્ભુત ચમત્કાર છે. નિયમિતપણે
 ઉગતા અને આથમતા સૂર્ય અને ચંદ્ર, આકાશમાં કશાના
 ટેકા વગર અદ્ધર રહેલાં કોટિ નક્ષત્રો, મહાન સમુદ્રો,
 જમીનના પેટામાં તેમજ ઉપર વસી રહેલાં લાખો પ્રાણીઓ,
 મનુષ્યશરીરની અદ્ભુત યોજના, એ સૌ ચમત્કાર જ છે.
 અને આ સૌ જે પરમ પૂજ્ય, સર્વશક્તિમાન પ્રભુએ ઉત્પન્ન

કરેલું તે પ્રમુની શક્તિનો પાર પામવો અશક્ય છે. પણ ઇશ્વરે ઉત્પન્ન કરેલી આ સર્વ વસ્તુઓને વાસ્તે નિયમો હોય છે અને તે નિયમને અનુસરીને જ તેમને વર્તવું પડે છે. તેમની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને નાશ સૌ ઇશ્વરી નિયમો પ્રમાણે થાય છે. જો કે આ નિયમોમાં કોઈથી ફેરફાર થાય એમ નથી, છતાં ઇશ્વર સર્વશક્તિમાન છે એમ આસ્તિક અને શ્રદ્ધાળુ લોકો માને છે, અને તેથી ઇશ્વરને ‘કર્તૃ, અકર્તૃ અન્યથા કર્તૃ સમર્થ’ (સર્વ કંઈ કરી શકે એવો) માનીને તે સૃષ્ટિના નિયમોથી બહાર જઈ શકે છે એમ સાબીત કર્યું છે. જગતમાં જે જે ઇશ્વરના અવતાર તરીકે મનાયા તે સર્વમાં ઇશ્વરી શક્તિ હતી, એટલે તેઓ ‘કર્તૃમકર્તૃમન્યથાકર્તૃ’ હતા એમ માનીને તેમને હાથે સૃષ્ટિના નિયમોથી વિરૂદ્ધ એવા દૈવી ચમત્કારો બન્યા છે એમ શ્રદ્ધાળુ લોકોએ માનેલું છે. કોઈ માણસ એ ચમત્કારની વાતો માને કે ન માને એના ઉપર કંઈ અવતારનું મહત્ત્વ ટકી રહેતું નથી. કદાચ એકાદ વ્યક્તિ એવા ચમત્કાર કરી શકે તેથી તે કંઈ પૂજ્ય કે સમાજને આદર્શ બની શકતી નથી. જો તેમ થતું હોત તો ફોનોગ્રાફ, સીનેમા, તાર વગરના સંદેશો, એક્સ રિફ્રેક્શન વગેરેની શોધોથી જગતને આશ્ચર્ય પમાડનાર સર્વ માણસો ઇશ્વરના અવતાર મનાયા હોત. અવતારનું ખરૂં મહત્ત્વ તો તેના સદ્વર્તન, ચારિત્ર અને નીતિ ઉપર જ આધાર રાખે છે. અને આપણે આ જ દૃષ્ટિબિન્દુથી રામ, કૃષ્ણ અને ખુદ તરફ જોવું જોઈએ. આ મહાન પુરુષોનાં ચારિત્ર અને તેમને હાથે થયેલાં સારાં અને મહાન કાર્યો - જોઈને તેમના તરફ જોમને પૂજ્યખુદ્ધિ અને પ્રેમ ઉપજ્યો તેમણે અનેક દૈવી ચમ-

હારેનો તેમનાં જીવનચરિત્રોમાં સમાવેશ કર્યો. વાઘ્મીકિ
રામાયણ ઉપરથી

દૈવી ચમત્કારોનો ખુલાસો

થાય છે. આ મહાકાવ્ય રચાયા પછીથી તેની અંદર
દૈવી ચમત્કારોની વાતો દાખલ કરવામાં આવી. આવી રીતે
ખુદ રામાયણમાં તેમજ ત્યાર પછીનાં રામચંદ્ર વિષે લખાયેલાં
જુદાં જુદાં પુસ્તકોમાં કવિઓએ પોતાની કલ્પનાથી જે જે
દૈવી ચમત્કારો ઉપજાવી કાઢ્યા તે સર્વ લોકો ખરા માનવા
લાગ્યા. દાખલા તરીકે વાઘ્મીકિ રામાયણમાં સોનાના મૃગની
વાત આવતી નથી. રામ અને લક્ષ્મણ શીકાર માટે ગયા
અને સીતાના રક્ષણ માટે જટાયુ પર્ણકુટિમાં હતા તે વખતે
રાવણ સંન્યાસીનો વેષ ધારણ કરીને ભિક્ષા માંગવા આવ્યો,
ત્યારે સીતાજીએ તેને કહ્યું કે

આગમિષ્યતિ મે મર્તા વન્યમાદાય પુસ્કલમ્ ।

મરુન્ ગોધાન્ વરાહાંથ્વ હત્વાદાયમિપં બહુ ॥

“મારા પતિ જંગલોંથી ફળો, હરણ, વૃષભ, વરાહ વગેરેનું
માંસ લઈને જલદી આવશે ત્યાં સુધી તમે થોભો.” જે કંચુકીને
વાસ્તે સુવર્ણમૃગનું ચામડું લેવાને રામચંદ્ર ગયા હોત, અને
લક્ષ્મણને હપકો આપીને સીતાએ રામના બચાવ વાસ્તે
મોકલ્યા હોત, તો ઉપર પ્રમાણે શાન્ત રીતે સીતાજી રાવણનો
સત્કાર કરત નહિ. તે ઉપરાંત જટાયુએ રામને એમ કહ્યું કે
“હું આપની ઇચ્છા પ્રમાણે અહીં સીતાનું રક્ષણ કરીશ, તમે
લક્ષ્મણ સાથે જાઓ.” મતલબ કે રામ અને લક્ષ્મણ બન્ને જણ
સાથે જ શીકાર કરવાને ગયા હતા અને પાછળથી રાવણે

સીતાનું હરણ કયું એમ વાલ્મીકિએ લખ્યું છે. અહલ્યાની બાબતમાં વાલ્મીકિએ લખ્યું છે કે ગતમે ગુરુસાથી પોતાની પત્નીને નીચે પ્રમાણે શાપ આપ્યો

વાતમક્ષા નિરાહારા તપ્યન્તી મસ્મશાયિની ।

અદૃશ્યા સર્વભૂતાનામાશ્રમેઽસ્મિન્વસિષ્યસિ ॥

મતલબ કે “ કશું પણ ખાધા વગર માત્ર વાયુનો ભક્ત કરીને, કોઈની પણ નજરે ન પડતાં, પશ્ચાત્તાપ કરી આશ્રમની અંદર રાખમાં પડી રહે. ” પછી જ્યારે રામ અને લક્ષ્મણ ત્યાં આવ્યા ત્યારે તે અહલ્યા તેમની સામે આવી તે વખતે

રાઘવો તુ તદા તસ્યાઃ પાદૌ જગ્રાહતુર્મુદા ॥

આ બન્ને ભાઈઓએ આનંદથી તેના ચરણમાં મસ્તક મુક્યું. પછી ગૌતમે અહલ્યાનો સ્વીકાર કર્યો. અહલ્યા શિલા થઈને અરણ્યમાં પડી હતી, રામનો પાદસ્પર્શ થતાં તે ઉડી વગેરે વાતો પાછળથી ઉમેરવામાં આવી છે એમ ઉપસા ઉતારા પરથી જણાય છે. લંકામાં જવા માટે પથ્થરનો તરતો પુલ બાંધવામાં આવ્યો એવું રામાયણમાં લખ્યું જ નથી. વાનરોએ સમુદ્રનો ભાગ પથ્થરથી ભરી કાઢી રસ્તો તૈયાર કર્યો એમ જ લખેલું છે.

આવા બીજા કેટલાક દાખલા પણ આપણને મળી શકે. ટુંકામાં એટલું જ કહેવાનું કે રામને માટે સમાજમાં જેમ જેમ પૂજ્યભાવ વધતો ગયો તેમ તેમ રામાયણની પુનરાવૃત્તિ કરનારાઓએ તેમાં અશક્ય વાતો દાખલ કરી, એટલું જ નહિ પણ રામાયણની મૂળ કથા સાથે જેનો કશો સંબંધ નથી એવા તે તે વખતના સમાજની સ્થિતિ ઉપરથી સુઝેલા વિચારો

પણ તેમણે તેમાં દાખલ કર્યા. આથી શુદ્ધ સંબંધી હકીકતનો અંતે મહાસારતના કેટલાક પ્રકરણોનો પણ રામકાવ્યમાં સમાવેશ થઈ ગયો. મૂળ રામાયણ જેની અંદર વાલ્મીકિએ રામનો ખરો ઇતિહાસ લખ્યો હતો તેમાં હિન્દુઓના હુદ્દેવને લીધે થયું જ રૂપાંતર કરવામાં આવ્યું. અસ્તુ. તે ગમે તેમ હોય, પણ એટલું તો ખરું જ છે કે રામાયણમાં વર્ણવેલા ચમત્કાર બન્યા છે એવું અંતઃકરણપૂર્વક કહેનારા રામભક્ત અને તેની ઉપર વિશ્વાસ રાખનારા રામના ઉપાસકોને સમજ પાડવાનો પ્રયત્ન કરવો એ સત્યની દૃષ્ટિએ ઇષ્ટ છે એવું સાબીત કરવું તેના કરતાં આવી મહાન વ્યક્તિએ બતાવેલા જીવનનું મહત્ત્વ ધ્યાનમાં લઈને તેમણે બતાવેલે રસ્તે જવું એ જ વિશેષ લાભદાયક થશે. આટલા વારતે રામાયણમાં લખેલા ચમત્કારો સાચા છે કે ખોટા છે તેની ભાંજગડ ન કરતાં

રામાયણમાંથી મળતો સાર

અહણ કરવો જોઈએ. રામનું ચરિત્ર સાત્ત્વિક, પ્રેમાળ અને ઉદાર છે. માતાપિતા તરફની ભક્તિ, ભાઈ તરફનો પ્રેમ, સત્ય વચન, એકપત્નીવ્રત, આ બધા ગુણોથી તેની કીર્તિ જગતમાં ફેલાઈ. સીતાજીના વર્તન ઉપરથી પણ આપણને સ્ત્રી જાતિની યોગ્યતા સમજાય છે. વળી લક્ષ્મણ, ભરત અને શત્રુઘ્નના જેવો નિસ્વાર્થ અંશુપ્રેમ ભાગ્યે જ આપણા જોવામાં આવશે.

હનુમાનની સ્વામીભક્તિ અમૂલ્ય હતી અને સ્વામીના કામને માટે તેણે સુખદુઃખની જરા પણ પરવા કરી નથી. દશરથનો પુત્રપ્રેમ અને જનકનું વિદેહીપણું અનુપમ છે. અભિમાન અને અવિચારથી શું પરિણામ આવે છે તે આપણને રાવણના અંતકાળ ઉપરથી માલમ પડી આવશે.

વાનરના જેવાં તદ્દન બેજવાબદાર અને છોડરવાદી માણસો પણ ઉત્તમ માર્ગદર્શક મળવાથી અથવા ઉત્તમ નાયક મળવાથી કેવા કાર્યકુશળ થઇ શકે છે અને મહાન કાર્યો સાધી શકે છે તે આપણને સુગ્રીવ, અંગદ અને આખી વાનરસેનાના દાખલા ઉપરથી સમજાય એમ છે. એકંદર રીતે રામાયણ અત્યંત પ્રેમાળ, બોધદાયક અને ઉદાર વાતોથી ભરપૂર છે. રામનવમીને દિવસે રામચંદ્રજીમાં જે જે સદ્ગુણો હતા તે પ્રમાણે વર્તવાનો જે પોતાની જાતને હિન્દુ કહેવડાવે છે તેણે દરેકે નિશ્ચય કરવો જોઇયે અને તે પ્રમાણે વર્તવું જોઇયે; તો જ રામનવમી કર્યાતું ફળ તેને મળી રહેશે. રામચંદ્રજીની માફક સુશીલ, સદાચારી અને સત્યવચની થવાની દરેકને જરૂર છે. હિન્દુઓ કે જેઓ રામના ઉપાસક અને ભક્ત છે તેમણે આ જાણવું જોઇયે.

દોલોત્સવ

દેવીપુરાણ અને નિર્ણયામૃત ગ્રન્થમાં દોલોત્સવ સંબંધી જે વિવેચન કરેલું છે તેમાં ચૈત્ર શુદ્ધ ૩ થી વૈશાખ શુદ્ધ ૩ સુધી ગૌરી, વિષ્ણુ વિગેરે દેવોનું પૂજન કરવું એમ કહેલું છે. આને દોલોત્સવ નામ આપવાનું કારણ એટલું કે તે ઉત્સવના દિવસોમાં દેવની મૂર્તિને શણગારીને હિંડોળામાં બેસાડીને ઝુલાવવામાં આવે છે. જુદા જુદા દેવના ઉત્સવો જુદે જુદે દિવસે ઠરાવેલા હોય છે. ત્રીજથી શુદ્ધ ૧૪ સુધી શિવ પાર્વતીનો ઉત્સવ, ૧૪થી વૃસિંહનો અને વદ ૧૧થી વિષ્ણુલક્ષ્મીનો ઉત્સવ કરવાનો હોય છે, તથા છત્રચામર આદિ રાજ્યેપચાર દેવને અર્પણ કરવા એમ પુરાણમાં જણાવેલું છે. બંગાળ તરફ હુતાશની (હોળી)ના દિવસોમાં દોલોત્સવ થાય છે. તેનું વિવેચન આગળ હોલિકા મહોત્સવમાં કરેલું છે.

શાસ્ત્રોક્તવિધિ

જુદા જુદા દેવતાઓને હિંડોળા ઉપર બેસાડી તેમની ષોડશોપચારથી પૂજા કરવી, રૂપાની સાંકળો બાંધેલા રત્નજડિત સોનાના પારણામાં વિષ્ણુ અને લક્ષ્મીની મૂર્તિઓ બેસાડીને ઝુલાવવી, હોમ કરીને તેમાં ઘીની ૧૦૮ આહુતી આપવી, દશે દિશામાં ભાતનો બળી આપવો, વાજતેગાજતે દેવની મૂર્તિ પારણામાં બેસાડીને ગીત ગાવાં, આ પ્રમાણે એક મહિના સુધી ઉત્સવ કરવો.

આસૂ રૂઢી

પહેલાંની માશક હાલમાં ઘેર ઘેર કોઇ દોલોત્સવ કરતું નથી. દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમાં આનો પ્રચાર નથી. શુમારે આઠસેં વર્ષ પહેલાં ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં આ ઓચ્છવ ચાલતો હતો એવું આલ્બેર્ટનીના લેખ ઉપરથી દેખાય છે. તે વખતે ઘેર ઘેર દોલોત્સવ થતો હતો. સ્ત્રીઓ અને પુરુષો ભારે આનન્દથી ચૈત્રના દિવસ ગુજારતા હતા. આ માસનું હિન્દોલી ચૈત્ર એવું નામ હતું. હાલમાં મથુરા, વૃંદાવન, અયોધ્યા, કાશી, દારદા અને હાકોરનાથ એ કેકાણે સાર્વજનિક મંદિરોમાં આ ઓચ્છવ મોટા દમામમાં કરવામાં આવે છે. તે વખતનો દેખાય જોવા માટે હજારો જનાગુઓ આ ક્ષેત્રમાં ભેગા થાય છે. વિશેષતઃ કૃષ્ણના દેવાલયમાં આ ઓચ્છવ પ્રેક્ષણીય હોય છે. અત્યારે જે અનેક ઓચ્છવ જોવા લાયક થાય છે તે ઉપરથી

ધર્મની ઉત્તતિ કે અવનતિ

થઇ એ નક્કી કરી સકાય એવું છે. પરમેશ્વર સંબંધીની વિશાળ કલ્પનાઓ જતી રહી અને તે પણ મનુષ્યો પ્રમાણે જ આહાર, નિદ્રા વગેરેથી સંતુષ્ટ થનારા છે એવી સમજ ઉત્પન્ન થઇ. મતલબ કે પરમેશ્વરની મહત્તાનું જ્ઞાન આપણા લોકોમાંથી

નષ્ટ થયું તે વખતે દોષોત્સવ જેવા ઉત્સવો અસ્તિત્વમાં આવ્યા. સહસ્ત્રાર્ષ, સહસ્રપાદ, (અર્થાત્ જગનાં પ્રાણીઓનાં હજારો શિર અને તેમના હજારો પગ તે પરમેશ્વરનાં જ છે) એવી જે મૂળની ભાવના હતી તે જતી રહી અને અવતારને લીધે દેવની પણ મનુષ્યની મારક કાન, આંખ, નાક વાળી એક મૂર્તિ બનાવવામાં આવી. અર્ધ્ય, પાદ, સ્નાન, યજ્ઞોપવિત, નૈવેદ્ય, તાંબૂલ, છત્ર, ચામર, વાદ્ય, ગીત, શયન વગેરે આપણી મારક જ દેવને પસંદ છે એવી કલ્પનાથી તેને એ અર્પણ કરવાં એને લોકો ભક્તિનું ચિહ્ન માનવા લાગ્યા. તે જ પ્રમાણે દેવાસ્યોની સ્થળે સ્થળે સ્થાપના થયા પછી તેમાં જે દેવના પૂજારી થઈને રહ્યા તેમણે જુદા જુદા ઓચ્છવો કર્યા. પ્રાચીન ઇતિહાસ ઉપરથી એમ જણાય છે કે વેદકાળમાં દેવાસ્ય અથવા દેવની મૂર્તિ નહોતાં. પ્રાચીન આર્યો જે પંચમહાભૂતની પ્રાર્થના કરતા હતા તે મહાભૂતો મન્દિરો અથવા દેવાસ્યમાં સમાધ શકે તેવાં ન હતાં. દરેક આર્યનું ઘર એ જ દેવાસ્ય અને ઘરનો યજમાન એ જ ઉપાધ્યાય અને પૂજારી હતો. દેવપૂજન, હોમહવન એ સર્વ ઘેર ઘેર થતાં. આ સર્વ ધર્મકૃત્યોમાં પુરુષો અને સ્ત્રીઓ પોતપોતાને ભાગે પડતું કામ કરતાં. સોમવંશી લાવીને ખાંડવી, રસ કાઢવો વગેરે કામ સ્ત્રીઓ કરતી અને હોમ સિદ્ધ થયા પછી હવિ અર્પણ કરતી વખતે પતિ સાથે બેસીને તેઓ યજ્ઞકાર્ય ચલાવતી. ઋગ્વેદમાં એ સંબંધીમાં સ્પષ્ટ લખાણ મળે છે તે પ્રમાણે:—

વિ ત્વા તત્ત્વે મિથુના અવસ્યવો વ્રજસ્ય સાતા ગવ્યસ્ય નિઃસૃજઃ
સક્ષન્ત ઇન્દ્ર નિઃસૃજઃ । યદ્ગવ્યન્તા દ્વા જના સ્વર્શ્યંતા સમૂહસિ
આત્રિષ્કરિક્કદૃપણં સચાભુવં વજ્રમિન્દ્ર સચાભુવમ્ ॥ ૩ ॥

(મં. ૧ સૂ. ૧૩૧)

અર્થ—“હે ઇંદ્ર, તારા પ્રસાદની ઇચ્છાથી યજ્ઞમાન અને તેની પત્ની એવાં અનેક દંપતિ ગોધન પ્રાપ્ત થવા માટે તને હવિ અર્પણ કરે છે અને આહુતિ આપી, બીજાં કામ બાબતે મુકીને તારૂં પૂજન શ્રદ્ધાથી કરે છે. દિવ્ય પ્રકાશ અને સ્વર્ગસ્થાને માટે ઉત્સુક થએલાં દંપતને જ્યારે - જ્યારે તું સ્વર્ગલોકમાં લઇ જાય છે ત્યારે ત્યારે, હે ઇંદ્ર, તારૂં અમોઘ વજ્ર સહજ અમારી દૃષ્ટિએ પડે છે. તે તારૂં જીવન અને પ્રાણ છે. તેનો અને તારો કોઇ દિવસ વિયોગ થતો નથી.” આવી જાતના ઘણા ઉત્તારા આપી શકાશે.

યજ્ઞકાર્ય કરવામાં જુદી અને ભલકાભરેલી વ્યવસ્થા કરવી પડતી ન હતી. જે ચુલા ઉપર રસોઇ થતી તે જ ચુલામાં અગ્નિને આહુતિ આપતા. (હાલમાં ઘણે ભાગે આવી જ રીતે વૈશ્વદેવ કરવાનો જે ચાલ છે તે આ જુની પદ્ધતિનો બાકી રહેલો અંશ છે.) બૌદ્ધ ધર્મ નાસ્તિકવાદી હોવાને લીધે તે ધર્મને અને દેવપૂજા, મૂર્તિપૂજા અથવા દેવાલયને કશે સંબંધ હોય એમ સંભવતું નથી. પરંતુ હિન્દુઓને મૂર્તિપૂજાનો પહેલો પાઠ યુદ્ધના અનુયાયીઓએ જ શીખવ્યો એમ પ્રાચીન ઇતિહાસ સાક્ષી આપે છે. ખ્રિસ્તી શકના સાતમા સૈકામાં હુએનત્સંગ નામનો પ્રવાસી આ દેશમાં આવ્યો. તેણે બૌદ્ધ ધર્મની પડતીનું જે વર્ણન કરેલું છે તે ઉપરથી એમ સાબીત થાય છે કે તે કાળમાં બૌદ્ધધર્મીઓ મૂર્તિપૂજક બન્યા હતા. પ્રથમ ભિક્ષુઓને રહેવાને માટે અને સભા ભરી ધર્મવિષયો ઉપર ચર્ચા કરવા સારૂ ભવ્ય ગુફાઓ અને સભામન્દિરો બાંધવામાં આવ્યાં હતાં. આ મન્દિરોમાં દશ હજાર સુધી ભિક્ષુઓ રહેતા હતા. આવાં મન્દિરો આખા દેશમાં વખત જતાં બાંધાયેલાં હતાં. પરંતુ

કાળે કરીને તેમાં અજસ્ર યુદ્ધની મૂર્તિ સ્થાપન કરવામાં આવી. પાલખીઓમાં અને રથમાં યુદ્ધની અને ખીજી મૂર્તિઓને બેસાડી મોટા દમામથી શહેરમાં ફેરવવાનો રિવાજ શરૂ થયો. યુદ્ધના ધર્મો-

તરફ કોઈ વધારે આદરભાવ બતાવતા ન હતા. ગૌતમ જે ઠેકાણે જન્મ પામ્યો તે કપિલવસ્તુ નામ ગામ, ગૌતમ જ્યાં મરણ પામ્યો તે કુશિનગર અને તે જ પ્રમાણે ખીજાં કેટલાંએક શહેરો જ્યાં યુદ્ધે અમૃતતુલ્ય ઉપદેશ કર્યો હતો તે સર્વ નષ્ટ થઈ ગયાં. તેમને માટે આદર અથવા પૂજ્યમુદ્ધિ વસી હોત તો યુદ્ધના અનુયાયીઓએ તે શહેરોને તીર્થસ્થાન માન્યાં હોત. તે સમયે જે જે ઠેકાણે બૌદ્ધના સંધારામ હતા તે તે ઠેકાણે હિન્દુઓનાં પણ અનેક દેવાલય સ્થાપન થઈને ઉત્સવ ચાલુ થયા હતા. કાશીના પ્રસિદ્ધ તીર્થમાં હજારો યાત્રાળુઓ શિવ-દર્શન માટે દૂર દૂરના પ્રાન્તોમાંથી આવતા હતા. હુએનત્સંગના વખતના કાશીના દેવાલયમાં સુમારે ૭૦ હાથ ઉંચાઈની મૂર્તિ હતી એમ તેના લેખ ઉપરથી જણાય છે. ખીજાં અનેક ક્ષેત્રો નિર્માણ થયાં અને તે ઠેકાણે અનેક દેવાલયો ગુદા ગુદા પૌરાણિક સમયના દેવોને સારૂ બાંધવામાં આવ્યાં. કૃષ્ણનું મહાત્મ્ય વધતાં વૃન્દાવન, મથુરા વગેરે ઠેકાણે કૃષ્ણનાં દેવાલયો સ્થાપવામાં આવ્યાં. પછી દેશમાં ત્રિષુ, કૃષ્ણ, રામ વગેરે દેવતાઓનાં મંદિરો બાંધવામાં આવ્યાં અને કેટલીએક જગાઓ તીર્થરૂપ બની. શિવ, ગણપતી, શક્તિના ઉપાસકોએ પેતાપોતાના દેવતાઓને સ્થાપી મંદિરમાં તેમના અનેક ઉત્સવ ચાલુ કર્યા. આ પ્રકારે વેદકાળ પછી બૌદ્ધ ધર્મની વખતે પ્રથમ મૂર્તિપૂજનો રિવાજ પડ્યો અને પછી પુરાણો રચાયાં. તે કાળમાં એટલે ખ્રિસ્તી શકના પ્રારંભથી સુમારે પાંચસો છસો વર્ષ દરમિયાન

જ્યાં ત્યાં દેવાલયો જ નજરે પડવા લાગ્યાં. જ્યારે બુદ્ધ ધર્મના ઉપાસકોનું અનુકરણ કરીને હિન્દુઓએ દેવાલય સ્થાપન કર્યાં ત્યારે તેમણે સ્વાભાવિક રીતે વેદપ્રણિત યજ્ઞયાગાદિકનો ત્યાગ કર્યો અને દેવગ્રહની અંદરનો વિધિ યોગ્ય પ્રકારે ચાલે તે માટે પૂજારીની યોજના કરી. સ્મૃતિકાર મનુને પૂજારી માટે આદર નહોતો એવું દેખાય છે. (મનુસ્મૃતિ અ. ૩-૧૫૨ શ્લોકો) પૂજારીને હવ્યકાવ્યાદિકમાં ન લેવા એ મતલબનાં વચન ઉપરથી એટલું દેખાય છે કે તેઓ ધર્મવિક્રય કરનારા હતા એમ ગણીને મનુએ તેમની યોગ્યતા થોડી માની હશે. છઠ્ઠા સૈકામાં એટલે પુરાણો અસ્તિત્વમાં આવવા લાગ્યાં ત્યાર પછી

દેવતાઓની મૂર્તિઓ

બનાવવાનો રિવાજ પડ્યો હતો એવું દેખાય છે. વરાહમિહિરે (ઇ. સ. ૫૦૫-૫૮૭) બૃહતસંહિતામાં રામ, બલી, વિષ્ણુ, બલદેવ, ભગવતી, સાંબ, બ્રહ્મા, ઇંદ્ર, શિવ, પાર્વતી, સૂર્ય, લિંગ, યમ, વરુણ, કુબેર, ગણેશ વગેરે દેવતાઓની મૂર્તિ કેવી હોવી જોઈએ એનું વિવેચન કર્યું છે. તે જ પ્રમાણે ભાગવત ધર્મના લોકો વિષ્ણુની અને પછી સૂર્યની, ભરૂંમ ધારણ કરનારા દિગ્ગ લોકો શિવની અને બ્રાહ્મણ લોકો બ્રહ્માની પુજા કરે છે એવું પણ તેણે લખેલું છે. આ ઉપરથી વરાહમિહિરના વખતમાં ઉપર જણાવેલા કેટલાંએક દેવતાઓની ઉપાસના ચાલુ થઈ હતી એ સિદ્ધ થાય છે. તે કાળમાં કાશી, હરિદ્વાર, પ્રયાગ, મથુરા, વૃંદાવન વગેરે કેટલાંએક ઠેકાણાંએને યાત્રાનું ક્ષેત્ર માનતા હતા. આ સર્વ ક્ષેત્રોને લોકાશ્રય અને રાજ્યાશ્રય ભરપૂર મળતો હોવાથી ત્યાં ભવ્ય મંદિરો સ્થપાયાં હતાં. ધનવાન લોકોની ઉદારતાને કીધે વર્ષ આખામાં જુદા જુદા ઉત્સવ કરવાની સવડ થતી હતી.

ખાસ પ્રસંગે ભાવિક લોકો ત્યાં જઈને પોતાના ઉપાસ્ય દેવને માટે પ્રેમ વ્યક્ત કરવા લાગ્યા. મતલબ કે બૌદ્ધ ધર્મે વેદપ્રણિત યજ્ઞ-યાગાદિકનું મહત્ત્વ કમી કર્યું; અને તેનું પુનરુજ્જીવન પુરાણકાળમાં પણ થઈ શક્યું નહિ. હિન્દુ લોકો વેદ ઇશ્વરપ્રણિત છે તેથી જ તે વંદનીય છે એમ માનવા લાગ્યા. વૈષ્ણવ ધર્મે બૌદ્ધ ધર્મીઓની અહિંસાનો સ્વીકાર કર્યો અને જાતિભેદનું મહત્ત્વ ઓછું માનીને સમતા તેમ જ નીતિનાં પાયા ઉપર વૈષ્ણવ મતની સ્થાપના કરી. તેને લીધે ખુદના ધર્મમાં ગયેલા લોકો તેનો ત્યાગ કરીને ૨૨ીથી હિન્દુ ધર્મમાં દાખલ થયા. વૈષ્ણવ વખતના પ્રચારકોએ નવવિધા ભક્તિનો મહિમા વધાર્યો.

શ્રવણં કીર્તનં વિષ્ણોઃ સ્મરણં પાદસેવનમ્ ॥

અર્ચનં વંદનં દાસ્યં સહ્યમાત્મનિવેદનમ્ ॥

આ પ્રકારની નવવિધા ભક્તિ સુસાધ્ય અને શ્રેષ્ઠ હોવાનું વિષ્ણુભક્તો કહેવા લાગ્યા અને આ ભક્તિનો સંપ્રદાય લોકોના વિચારોને મળતો આવ્યો. ધરોધર અને દેવાલયમાં આજના દિવસોમાં જે અનેકવિધ ઉત્સવો ઉજવાય છે તે આ નવવિધ ભક્તિની શરૂઆતથી જ ઉત્પન્ન થયા. મૂળમાં વિષ્ણુ પ્રિત્યર્થ પ્રચારમાં આવેલા ઉત્સવોનું ખીજ દેવતાઓના ઉપાસકોએ અનુકરણ કર્યું અને તેને પોતપોતાના કલ્પનાચાતુર્યથી અમલમાં મુક્યા. દોસોત્સવ એ ખરી રીતે કૃષ્ણનો ઉત્સવ છે છતાં ખીજ દેવ અને દેવીઓને વાસ્તે પણ તે કરવો એમ તેમના ઉપાસકોએ દરાવ્યું.

વેદકાળના વૈદિક

વૈદિકોનો વર્ગ અથવા પૂજારી વર્ગ કેવી રીતે અસ્તિત્વમાં આવ્યો એ કહવું આ કેદાણે અપ્રાસંગિક નહિ ગણાય.

વેદકાળમાં ધરનો માલિક એ જ ગૃહ્યજ્ઞ કરનારો હતો. પણ વખત જતાં યજ્ઞયાગાદિકનું કામ ચલાવનારો એક જુદો જ વર્ગ ઉત્પન્ન થયો. રાજાઓ યુદ્ધમાં જય મેળવવાને માટે અથવા જય મળ્યા પછી મોટો યજ્ઞ કરતા હતા. તે ચલાવવાનું કામ તે કાર્યમાં જાણીતા એવા વૈદિકોને હાથે કરાવવામાં આવતું અને તેને માટે તેમને યોગ્ય બદલો આપવામાં આવતો. યજ્ઞકાર્ય કરનારા જે વૈદિક હતા તેમના ચાર વર્ગ હતા. યજ્ઞસાહિત્યની તૈયારી કરનારાઓને અધ્વર્યુ કહેતા. તેઓ જમીન માપીને વેદી બાંધતા, યજ્ઞમાં જોઈતાં પાત્ર, લાકડાં, પાણી પુરું પાડતા. યજ્ઞને વખતે સૂકતો ગાવાનું કામ કરનારાઓને ઉદ્ગાતા કહેતા. હોતા એ સૂકતો બોલતા. યજ્ઞ ચાલતી વખતે મુખ્ય યાગ્રિકોનું કામ બ્રાહ્મણો કરતા હતા. યજ્ઞકાર્યનું બ્રાહ્મણોનું જ્ઞાન પૂર્ણ હોવાને લીધે તેઓ અધ્વર્યુ, હોતા અને ઉદ્ગાતાને તેમનાં કામો બરાબર સમજાવતા. હોતા સૂકત મોઢે બોલવાના કામમાં નિષ્ણાત હોય તો તેટલું તેમને માટે બસ હતું; પરંતુ અધ્વર્યુ અને ઉદ્ગાતાને વધારે ભણવું પડતું. ઋગ્વેદ ઉપરથી જણાય છે કે કેટલાએક વૈદિકોનાં કુટુંબો જે આ યજ્ઞકાર્યના કામમાં પ્રસિદ્ધિમાં આવેલાં હતાં તેમને વિશેષ માન આપવામાં આવતું હતું. રાજાઓ તેમને ધન, ધાન્ય, ઢોરો અને રથ આપીને તેમનો સત્કાર કરતા હતા.

પુરાણકાળના વૈદિક

મહાભારતના સમયમાં પણ બ્રાહ્મણોનું મહત્ત્વ કમી ન થતાં વધતું ગયું. સમય જતાં અવતારમાં જેનો સમાવેશ દરવામાં આવ્યો છે એવા શ્રી કૃષ્ણે વર્ણુભેદનું વિવેચન કરતી

વળતે ગુણકર્મે ઉપરથી બ્રાહ્મણોને શ્રેષ્ઠ માન્યા. રામાયણકાળમાં
 વૈદિકોનું મહત્ત્વ બહુ વધ્યું, દારણ્યકે સાક્ષાત્ રામચન્દ્ર વૈદિક
 બ્રાહ્મણોના પક્ષપાતી હતા અને તેમનો પડયો બોલ ઝીલતા. યુદ્ધે
 બ્રાહ્મણ ધર્મના યજ્ઞયાગ વિરૂદ્ધ પોતાનો ધર્મમત પ્રસિદ્ધ કર્યો એ
 જો કે ખરૂં છે, તોપણ તે બ્રાહ્મણોને શ્રમણ અને ભિક્ષુ માણક માન
 આપતા હતા. અર્થાત્ તેમનું મહત્ત્વ તે વળતે પણ સમાજમાં
 કાયમ રહ્યું. યુદ્ધની પછી આશરે એક હજાર વર્ષ સુધી
 પુરાણોક્ત હિન્દુધર્મ રૂઢ રહ્યો. તે સમયમાં અશોક, શિલાદિત્ય,
 કનિષ્ઠ અને તેમના જેવા બીજા ઉદાર મતવાદી અનેક રાજાઓ
 થયા. તેમણે બ્રાહ્મણોને યોગ્યતા પ્રમાણે દાન આપીને સંતુષ્ટ
 કર્યા. યુદ્ધ ધર્મનો નાશ થયા પછી પુરાણોમાંનું અવતાર-
 માહાત્મ્ય લોકોના વિચારોને પસંદ પડ્યું અને જ્યારે ઠેકાણે
 ઠેકાણે દેવાલયો સ્થાપન થયાં ત્યારે તેમની વ્યવસ્થા
 સાચવવામાં પૂજારીઓનો આ વર્ગ ઉપયોગી થઈ
 પડ્યો, તેથી તેનું મહત્ત્વ વધ્યું. પૂજારીઓએ પણ
 પોતાના કલ્પનાચારુર્યથી જુદા જુદા ઉત્સવો શરૂ કર્યા.
 જાતે જ ઉત્સવ પસંદ કરનાર અને યુદ્ધ ધર્મ છોડીને શ્રીથી
 હિન્દુ ધર્મમાં આવેલા હિન્દુઓ બહુ આનંદથી આ ઉત્સવોમાં
 સામેલ થયા અને તે નિભાવવા જોઈતા દ્રવ્યની મદદ પણ
 આપવા લાગ્યા. બ્રાહ્મણોને ધન આપવાથી અને ધર્મ તેમજ
 દેવકાર્યમાં મદદ કરવાથી પુણ્ય મળે છે એવી ભાવના ધીમેધીમે
 સમાજમાં દૃઢ થતી ગઈ. ધર્મકૃત્ય કરવાનો મોંઘદસો એ જ
 પુણ્ય છે અને પુણ્ય એ જ પરલોકની યાત્રા માટેનું તેમજ
 ઉત્તમ યોનિમાં જન્મ મેળવવાનું મહત્ત્વનું સાધન છે એવી
 લોકોની માન્યતા થતાં જ અનેકાનેક વ્રત, દાનધર્મની

માન્યતાઓ અને ઉત્સવો અમલમાં લાવવાનો પ્રયત્ન પૂજારીનો ધંધો કરનારા લોકોએ કર્યો અને તેમાં તેઓ ફાવ્યા.

મૂર્તિપૂજના ફાયદા

વેદકાળમાં પૃથ્વી, જલ, તેજ, વાયુ અને આકાશ એ તત્ત્વોનું મહત્ત્વ ગાવામાં લોકો તક્ષીન થતા હતા. તેમની પ્રીત્યર્થે કરવાના યજ્ઞ સુમુદ્ધર્તમાં થાય તે માટે તેમને આકાશમાંના નક્ષત્રો તથા સૂર્ય ચંદ્રની ગતિનું અવલોકન કરીને યોગ્ય સમય ફરાવવો પડતો. તેને લીધે જ્યોતિષશાસ્ત્રનો જન્મ થયો. તેવી જ રીતે યજ્ઞ માટે વેદી તૈયાર કરવા સાડ વેદમાં જે ખુલાસો હતો તેના ઉપરથી રેખાગણિત (જેને હાલમાં આપણે સિદ્ધાન્ત કહીએ છીએ) ઉત્પન્ન થયું. જંદશાસ્ત્રનો ઉદય વેદના જંદોગ્ય સૂક્ત ઉપરથી થયો છે. આ પ્રમાણે કેવળ પ્રાર્થના વારંતે રચાયેલાં સૂક્તો જેવી રીતે ઉત્તમ શાસ્ત્ર (જ્યોતિષ, ગણિત, જંદસ્) ઉત્પન્ન કરવાને કારણભૂત થયાં તે જ પ્રમાણે મૂર્તિપૂજનો રિવાજથી પણ સમાજની કેટલીએક બાજુઓમાં પ્રગતિ થઈ. શિલ્પશાસ્ત્ર, ગાયનકળા, વાદ્ય, કાવ્ય, પથ્થર અને ધાતુઓમાંથી મૂર્તિઓ બનાવવાની કળા, વગેરેની ઉત્પત્તિ અને વૃદ્ધિ મૂર્તિપૂજને લીધે જ થઈ. ભુવનેશ્વર, કેતેશ્વર વગેરે દેવસ્થાનોનાં બાંધકામ જેમને હાલના વખતના ઉત્તમ શિલ્પશાસ્ત્રીઓ પણ આશ્ચર્યચકિત થાય છે. સોમનાથ, જૈલુર, ધાંચી (કાંજિવરમ) મદુરા, શ્રીરંગમ, તંજાવર, ગીરનાર, આયુ, ઝુંદેલખંડ, જગન્નાથપુરી વગેરે કેટલેક ઠેકાણે જે ઉત્તમ દેવાલયો નજરે પડે છે તે સર્વ મૂર્તિપૂજકોની શ્રદ્ધાને લીધે જ તૈયાર થયાં છે. પ્રત્યેક અવતારનું મહત્ત્વ તેના ઉપાસક કૃતિઓએ પ્રેમાળ શબ્દોમાં ગાતી વખતે

તેની અંદર પ્રાચીન તત્ત્વજ્ઞાનનો અનેક રીતે સમાવેશ કર્યો તેથી
 સામાન્ય મનુષ્યના વિચારોને પણ સાત્ત્વિક વલણ મળ્યું. ગાયન
 અને વાદનનો સંબંધ ધર્મની સાથે જોડાવાથી આ બન્ને
 કળા ઉત્તમ રીતે વૃદ્ધિગત થઈ. કૃષ્ણલીલા અને ખીજ દેવોની
 મહત્તા જેમાં વર્ણવેલી છે એવા કર્ણમધુર ગીતો ગાતી વખતે
 ભાવિક મનુષ્યોના નેત્રમાંથી આજે પણ આનન્દનાં આંસુ પડે
 છે. તીર્થમાં નદીકિનારા પર ન્હાવા માટે અને ખીજ ધર્મકૃત્ય
 કરવા માટે બાંધવામાં આવેલા ઓવારા, તીર્થ માંહેનાં મોટાં
 મોટાં તળાવ અને તેનું આધુનિક શિલ્પશાસ્ત્રીઓને ચક્રિત
 કરનારૂં બાંધકામ, જાત્રાળુ અને મુસાફરો માટે યાત્રાનાં સ્થળોમાં
 અને રસ્તાઓમાં બાંધવામાં આવેલી અનેક ધર્મશાળાઓ, કાયમ
 ચાલનારાં સદાવત વગેરેની અને ખીજ લોકોપયોગી શુભ કામોની
 ઉત્પત્તિ પુરાણોક્ત હિન્દુધર્મ અને તેને ચલાવનાર પૂજારીને
 લીધે છે, એમ કબુલ કરવું જોઈએ. પ્રાચીન કાળમાં ધરનો અને
 યજ્ઞનો પાક કર્યા પછી સત્પાત્ર બ્રાહ્મણોને અને ખીજ અનાથ
 બાંધવોને અન્નદાન અને દ્રવ્યદાન દેવાનો ચાલ આ દેશમાં હતો.
 તે ચાલનું રૂપાંતર થઈને પૌરાણિક કાળ પછી દ્રવ્યનો ઉપયોગ
 ઉપર કહેલાં કાર્યોમાં થવા માંડ્યો; અને મૂળની આર્યોના
 અંતઃકરણની દાનધર્મ કરવાની ઇચ્છા બૌદ્ધ ધર્મને લીધે
 વિશેષ જોરાવર થઈ તથા નૂતન ધર્મવિચારોને લીધે દૃઢ થઈ
 એમ કહેવામાં હરકત નથી. આ ઉપરાંત તીર્થમાં જઈને દેવનાં
 દર્શન કરવાં એ અત્યંત પુણ્યનું કામ છે એવું લોકોને લાગતું.
 તેથી તેઓ દૂરનો પ્રવાસ કરવાને તૈયાર થતા. હાલની માફક
 તે વખતે રસ્તાઓ, આગગાડીઓ વગેરે પ્રવાસનાં સાધનો
 નહોતાં; છતાં દર વર્ષે હજારો લોકો જાત્રાના નિમિત્તથી દૂરનો

પ્રવાસ પગે ચાલીને કરતા હતા. આ ઉપરથી તેમની શ્રદ્ધા કેટલી બળવાન હતી એ જણાશે. ભાષાભેદ, પ્રવાસની મુશ્કેલીઓ દ્રવ્યનો ખર્ચ વગેરે બાબતોની પરવા તેઓ કરતા નહિ. તે વખતમાં પ્રવાસ સુરક્ષિતપણે કરી શકાતો નહોતો, તોપણ ધર્મશ્રદ્ધાને લીધે લોકો જીવની પણ પરવા કરતા નહિ. સારાંશ કે લોકોની પ્રવાસ કરવાની ઇચ્છા અને તેને માટે જરૂરની હિંમત ઉત્પન્ન કરવાને પુરાણોક્ત મૂર્તિપૂજા કારણ રૂપ થઈ એમ કહેવું એ બહુ ભૂલભરેલું ગણાય નહિ. વેદ અને ઉપનિષદમાંનું બ્રહ્મજ્ઞાન અને નિર્ગુણોપાસના સામાન્ય લોકો સમજી શકે એમ ન હોવાથી મૂર્તિપૂજા પ્રચારમાં આવતાં સગુણોપાસના અને ભક્તિ-માર્ગની વૃદ્ધિ થવા લાગી અને સામાન્ય બુદ્ધિના લોકોને ઇશ્વરસેવાનો સહેલો રસ્તો મળવાથી તેમણે તેનો આનંદથી સ્વીકાર કર્યો.

અખિલ વિશ્વમાં વ્યાપી રહેલા પરમાત્મા મૂર્તિની અંદર છે એમ માનીને તેની સામાન્ય ધણીની માફક સેવા કરવી, (અને તે પણ આપણો સ્વાર્થ સાધવા માટે કરવી) એ વ્યાજબી નથી એવું લાગે છે. મૂર્તિપૂજનું ખંડન કરવા માટે જે ધર્મસ્થાપકોએ આજ સુધી યત્ન કર્યો તેમનાં વખાણ થાય છે એ વાત ખરી છે, પણ કેટલાક મૂર્તિપૂજક લોકો આ સગુણોપાસનાને લીધે જ સાધુપદે જઈ પહોંચ્યા છે. તેમનાં ચારિત્ર જોઈએ તો મૂર્તિપૂજને દોષ શા માટે આપવો એ સમજી શકાતું નથી. વિઠોબા રામમાધના દાસ તુકારામ, શ્રીકૃષ્ણના ભક્ત ચૈતન્ય, રામના ભક્ત રામદાસ અને કબીર, દેવીના ભક્ત રામકૃષ્ણ પ.મહંસ વગેરે કેટલાએકની યોગ્યતા કેવળ નિરાકાર દેવની પૂજા કરનારાઓના કરતાં કેટલી બધી

વિશેષ છે ! મૂર્તિપૂજને લીધે તેમની કોઈ પણ રીતે અવનતિ ન થતાં ઉન્નતિ જ થઈ, એ તેમનાં ચરિત્ર ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે. તે જ પ્રમાણે ઠેકાણે ઠેકાણે દેવાલયો સ્થપાયા પછી લોકોને ભેગા થવાનું ઠેકાણું મળ્યું અને ગામના લોકોમાં પરસ્પર પ્રેમ તથા સંપ વધ્યો. હિન્દુસ્તાનમાં શહેરો કરતાં નાનાં ગામ અથવા ગામડાંઓ વધારે છે. દરેક ગામડામાં જે ગ્રામદેવતાનું મંદિર એ જ ગામનો ચોરો છે, તે ઠેકાણે પહેલાં ગામડાંના સર્વ કજીયાઓનો નિવેડો પંચ મારફતે થતો. ગામનાં છોકરાંઓને શિક્ષણ આપનારા મહેતાજીની નિશાળનું મકાન પણ એ જ હતું. રાજકીય, સામાજિક, સાર્વજનિક અને કૌટુંબિક હિતના પ્રશ્નોનો વિચાર અને મસલત કરવાનું સ્થાન પણ ગ્રામ દેવતાનું દેવાલય હતું; અને હાલમાં પણ ઘણે ઠેકાણે આ સ્થિતિ ચાલુ છે. અર્થાત દેવતાઓની મૂર્તિને લીધે દેવસ્થાનો ઉત્પન્ન થયાં અને તેને લીધે લોકોને ઘણો લાભ થયો અને હાલમાંયે થાય છે, એમ કહેવું ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી ભૂલભરેલું નથી. જે કારણોને લીધે

મૂર્તિપૂજના સંબંધ માંઆક્ષેપો

સુકવામાં આવે છે, તેનું થોડું વિવેચન અહીં આપીશું. મૂર્તિપૂજ પ્રચારમાં આવતાં જ ઉપનિષદમાંની ઉચ્ચતમ કલ્પનાઓ વિસારે પડી. જે જ્ઞાનને લીધે આપણા દેશની વિચારશક્તિને માટે જગતના સર્વ લોક માન આપે છે તે જ્ઞાન કમી થવાથી પ્રાચીન કાળની મારફત ઉત્તમ ગ્રંથો તૈયાર થતા અટક્યા. મનુના કાળ સુધી બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય પોતપોતાને ઘેર જ પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરતા હતા અને પાક તૈયાર થયા

પછી ચુલામાંના અગ્નિને ઘરમાં જ આહુત આપતા. પરં મૂર્તિ-
 પૂજા પ્રચારમાં આવતાં જ ઘરમાંની સાદી ઉપાસના જતી રહી અને
 તેને ડેકાણે દેવાલયમાંના ઉત્સવ શરૂ થયા. આ ઓચ્છવેની અને
 દેવાલયમાંના દેવતાઓની પૂજા કરવાની વ્યવસ્થા જેના હાથમાં
 હતી તેમણે અનેક પ્રકારની વ્રતવૈકલ્યરૂપી બેડીઓ લોકોના
 પગમાં પહેરાવી. પૂજારી બતાવે તે જ ખરો ધર્મમાર્ગ એવું
 થયું. તેથી લોકોએ તેમની સલાહ પ્રમાણે અનેક ધર્મકૃત્ય
 કરવાનું અંધશ્રદ્ધાથી હોરી લીધું. તેમણે ખેતાનો સ્વાર્થ
 સાધવા માટે પુરાણમાં કેટલીએક પાપપુણ્યની કલ્પનાઓ કરી
 અને પુરુષ તેમજ સ્ત્રીઓ માટે અનેક વ્રતો નિર્માણ કર્યાં.
 વૈદિકવર્ગે પ્રાચીન તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ છોડી દીધો અને તેઓ
 પુરાણમાંની સર્વ વાતો માટે લોકોમાં પૂજ્યપુદ્ધિ ઉત્પન્ન
 કરવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા.

દેવાલયોમાં નૃત્યગાયન કરનારો જે સ્ત્રીવર્ગ તૈયાર થયો
 તેમના સહવાસને લીધે કેટલાએક દેવમકત કહેવડાવનારાઓ
 નીતિભ્રષ્ટ થવા લાગ્યા. દેવને મુરલીઓ અર્પણ કરવાનો ચાલ
 ધીમે ધીમે પ્રચારમાં આવ્યો અને તેને લીધે નૈતિક દૃષ્ટિએ જોતાં
 બહુ જ હાનિ થઈ. લોકોને દાનધર્મ કરવાની ટેવ પડતાં જ
 અસંખ્ય આળસુ માણસો સાધુના નામથી લોકોને હેરાન કરવા
 લાગ્યા, આજે લગભગ અરધો કરોડ માણસો દેવના નામ પર
 અને લોકોની અંધશ્રદ્ધા ઉપર દેશમાં રખડતા ફરે
 છે. સદાવ્રતો અને ધર્મશાળાઓ શરૂઆતમાં જે પવિત્ર હેતુથી
 સ્થાપન કરવામાં આવ્યાં હતાં તેમનો દુરુપયોગ થવા લાગ્યો.
 જાતિભેદ અને ધર્મપન્થની દ્વિસે દ્વિસે અનિષ્ટ થતું ગયું અને
 સમાજના વિભાગ પડતા ગયા. એનું કારણ પણ આ પુરુડાકાળ

પછીનો વૈદિક વર્ગ છે, એવું કેટલાએકનું માનવું છે. મુસલ-
માનોની સ્વારીઓ થઈ તે વખતે મૂર્તિપૂજા દેશમાં સ્થપાઈ
હતી અને લોકો તરફથી મળેલા ઉદાર આશ્રયને લીધે દેવસ્થાનોના
સંપત્તિના ભંડાર ભરેલા હતા એમ દેખાય છે. એકલા સોમનાથ
દેવાલયમાંથી મૂર્તિ તોડનાર મહમ્મદ જે અપાર સંપત્તિ લઈ
ગયો તે ઉપરથી આ લખાણની સત્યતા જણાઈ આવશે.
સોમનાથ સામે ટાંગેલા ઘંટને ૨૦૦ મણની સોનાની સાંકળ
હતી. દરવાજા સોને મઢેલા હતા અને તેમાં ઠેકાણે ઠેકાણે રૂપાનાં
પતરાં જડેલાં હતાં. બહુમૂલ્ય સોનાના અને જવાહિરના
દાગીના રોજ દેવને પહેરાવવામાં આવતા. હમેશાં ગંગાના
પાણીથી લિંગને નિવડાવવામાં આવતું અને કાશ્મીર દેશથી
આણેલાં સુંદર કુલો દેવની ઉપર ચડાવવામાં આવતાં. એવો
વૈભવ જે સોમનાથનો હતો તે સોમનાથનું લિંગ મહમ્મદે
તોડી નાંખ્યું. તેને હરાવવાની શક્તિ પણ આપણા લોકોમાં તે
વખતે રહી નહોતી એ જેમ સિદ્ધ થાય છે તેમ પૈસાદાર
લોકો દેવાલયોને ઉદારપણે દ્રવ્ય આપતા હતા એ પણ સ્પષ્ટ
થાય છે. આ દેશમાં મુસલમાનોની સત્તા સ્થાપન થયા બાદ
અસંખ્ય દેવસ્થાનોનો નાશ કરવામાં આવ્યો. તોપણ મંદિરો
કાયમ રહ્યાં. બ્રિટિશ સત્તા સ્થાપન થતાં ધર્મની બાબતમાં
લોકોને પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય મળ્યું, પરંતુ આ સ્વાતંત્ર્યનો તેમણે
કેવી રીતે દુરુપયોગ કયો એ હાલની

દેવસ્થાનોની શોચનીય સ્થિતિ

જેતાં જણાઈ આવે છે. જેમનાં મન ઉપર પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિનો
અમલ પેડો છે તેમનાં મનમાંથી પુરાણાં દેવાલયો અને તેની

અંદરના દેવ ઉપરની શ્રદ્ધા દિવસે ૧૬૪૨ સે ઓછી થતી જાય -
 પૂજારીને માટે માન ન હોવાને લીધે અને આગળની માણક
 તેમને આશ્રય ન મળવાથી તેમની સ્થિતિ અત્યંત ખરાબ થતી
 જાય છે. આ સ્થિતિ કેમ સુધારવી એ પ્રશ્ન સમાજચિંતકોએ
 હાથમાં લઈને તે સંબંધી વિચાર કરવો જોઈએ. વૈદિકવર્ગ
 સુશિક્ષિત થાય અને દેવસ્થાનને મળતી અપાર સંપત્તિના
 ઉપયોગ સત્કાર્યમાં કરવાનો રિવાજ શરૂ થાય તો દેશનું અનેક
 પ્રકારે કલ્યાણ થશે. જે દિવસે સદાચારી, વિદ્વાન અને લોક-
 હિતમાં તત્પર એવો વૈદિકવર્ગ તૈયાર થઈને લોકોમાં ખરા
 ધર્મનો પ્રચાર કરી શુભ કાર્ય કરવા માટે આગળ આવશે
 તે જ દિવસ ઉદયનો છે એમ કહેવામાં હરકત નથી. ઇશ્વર
 કરે અને એવો દિવસ જન્મી આવે.

ગૌરી ઉત્સવ

ઋતુને લીધે જે કેટલાએક ઉત્સવો શરૂ થયા તેમાંનું એક ગૌરી ઉત્સવ છે. ચૈત્ર શુદ્ધ ૩ થી વૈશાખ શુદ્ધ ૩ સુધી આ ઉત્સવ ચાલે છે. આ દિવસોમાં સ્ત્રીઓ બહુ ઉલ્લાસમાં હોય છે. આ દિવસોમાં હળદરકંકુ, ખોળો ભરવો વગેરે કામો થાય છે. આ ઉત્સવ શીતળાગૌરીના નામથી પણ ઓળખાય છે. ગૌરીને શણગાર પહેરાવીને સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીઓ તેની પૂજા કરે છે. પડોશમાં રહેનારી સ્ત્રીઓને નિમંત્રણ કરીને તેમને હળદરકંકુ આપે છે અને વસંત ઋતુમાં ઉત્પન્ન થતાં મુખ્ય ફળો અને પલાળેલા ચણા વગેરેથી સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીઓના ખોળા ભરે છે. રાત્રે ગૌરી સમક્ષ ગીત ગાઇ રમન ગમત કરી આ તહેવાર આનંદમાં પસાર કરે છે. ગૌરી ઉત્સવ સર્વ દેકાણે ઉજવાતો નથી. સુમારે ૮૦૦ વર્ષ પહેલાં આ મહિનામાં (સ્ત્રીઓ ચૈત્રી પૂનમે) વસંતોત્સવ કરતી હતી એવું તે સમયના લેખો ઉપરથી જણાય

છે.તે દિવસે સ્ત્રીઓ અલંકાર ધારણ કરતી હતી અને તેમના પતિ તેમને કોઇ વસ્તુ ભેટ તરીકે આપતા હતા. ચૈત્ર વદી ૬ને ચૈત્રાષ્ટમી કહેતા હતા, અને તે દિવસે ભગવતી પ્રીત્યર્થે મંગલસ્નાન કરીને દાનધર્મ કરવામાં આવતું. સમાપ્તિને દિવસે એટલે વૈશાખ શુદ્ધ ૩ને દિવસે સ્ત્રીઓ અપવાસ કરીને ગૌરીનાં પૂજાઅર્ચન કરતી હતી અને આખો દિવસ નાનાપ્રકારની રમતગમતમાં ગાળતી હતી. આ દિવસ ગૌરી તૃતીયાના નામથી પ્રસિદ્ધ હતો. ખીજો દિવસ તહેવારની માફક પાળવામાં આવતો હતો. હાલમાં આ ઉત્તર ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં બહુ જગ્યામાં આવતો નથી.

હનુમાનજયંતિ

પ્રાચીન કાળમાં દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમાં જે લોકો નરમાંસ-ભક્ષક હતા તેમના રાજા રાવણનો અને સમગ્ર રાક્ષસકુળનો નાશ આર્યશિરોમણી શ્રીરામચન્દ્રે કર્યો. આ કાર્યમાં તેને કાયા, વાયા અને મનથી જે વીર પુરુષે મદદ કરી તે હનુમાનની જયંતિ દરેક વર્ષે ચૈત્ર શુદ્ધ પુનમે કરવામાં આવે છે. શંકરનું દેવાલય જે પ્રમાણે નંદી સિવાય હોતું નથી તે જ પ્રમાણે શ્રીરામના દેવાલયની પૂર્ણતા મારુતિની મૂર્તિ સિવાય થતી નથી. હનુમાનને જન્મ વાનર નામના જંગલી લોકોના કુળમાં થયો. આ વાનર લોકો આર્ય નહોતા; તોપણ તેમનામાં આર્યોની માફક જ તપશ્ચર્યા કરવાનો ચાલ હતો અને તે રુદ્રના ભક્ત હતા એમ દેખાય છે. પ્રાચીન કાળમાં નિષાધના અને ખીઝાં અરણ્યોમાં વાસ કરનારા લોકો રૂદ્રદેવતાની ઉપાસના કરતા હતા (મહાશિવ-રાત્રિ વાળો વિષય જુઓ) અને પુરુષની માફક સ્ત્રીઓ પણ

મનકામના પૂર્ણ થવા તપશ્ચય કરતી હતી. કેસરી નામના વાનરની અંજની નામની પત્નીએ મહાદેવની આરાધના કેટલાંએક વર્ષો સુધી કરી ત્યારે તેની કૃપાથી તેને જે પુત્ર થયો તે હનુમંત અથવા મારુતિ છે. શંકરના વરથી આ પુત્ર પરમ પ્રતાપી, વજ્રદેહી અને ચિરંજીવ થયો. તેણે જન્મ્યો કે તરત જ ઉડી સૂર્યમંડળમાં હાથ ધાલ્યો એવું લખેલું છે. તે ઉપરથી એવો તર્ક કરવામાં આવે છે કે તે દિવસે ગ્રસ્તાસ્ત ચંદ્રગ્રહણ હતું અને નભોમંડળમાં અંધકાર પ્રસરેલો હતો. સૂર્યગ્રહણ પુનમને દિવસે હોય એ શક્ય નથી. હનુમંત અત્યંત બલવાન, સાહસિક, વ્યવસ્થિત અને સત્ત્વશીલ હતા એવું રામાયણમાં વર્ણવેલું છે. એના જેવો સ્વામીભક્ત અને રાજ્યભક્ત પુરુષ ભાગ્યે જ જન્મ્યો હશે. બ્રહ્મચર્યને લીધે તે વજ્રદેહી થયો હતો એવી તેની ખ્યાતિ છે. કાળે કરીને હનુમંતને રુદ્રનો અવતાર માનવા આવ્યો હતો. વાયુ અથવા મરુતનો પુત્ર એમ માનીને તેનું નામ મારુતિ પડ્યું. હનુમંત ક્રોધાયમાન થતો ત્યારે રૂદ્ર પ્રમાણે તે પણ અજીત અને ભયાનક હતો અને તેના પરાક્રમ સામે મહાન વીરોનું તેજ શીકું પડતું, એમ રામાયણમાં લખેલું છે; અને તેને લીધે તેને રુદ્રના અવતાર તરીકે કાળે કરીને માનવામાં આવેલો હશે. આજ દિન સુધી મારુતિની પૂજા પ્રચલિત છે અને દરેક ચૈત્ર શુદ્ધ ૨૫ને દિવસ તેનો જન્મોત્સવ પાળવામાં આવે છે.

શાસ્ત્રોક્ત વિધિ અને રીતી

ચૈત્ર મહિનાની પૂનમને દિવસે સૂર્યોદય પહેલાં ઉડીને પુરુષોએ દેવાલયમાં અથવા ઘરમાં મારુતિની મૂર્તિની વિધિપૂર્વક પૂજા કરવી એમ શાસ્ત્રમાં લખેલું છે. શ્રીરામના મંદિરમાંની

મારુતિની મૂર્તિની પૂજા આ દિવસે કરવામાં આવે છે અને
 સઘળાં મારુતિનાં દેવાલયોમાં પણ જન્મોત્સવ પાળવામાં આવે છે.
 મારુતિ એ બ્રહ્મચારી છે માટે સ્ત્રીઓ તેની પૂજા કરતી નથી.
 મારુતિનાં દેવાલયો કન્યાકુમારીથી હિમાલય સુધી પથરાયેલાં
 છે. તે શોભાયમાન આંધણીનાં કવચિત જ માલમ પડે છે.
 દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમાં એક પણ ગામકું એવું નહિ મળે કે જ્યાં
 મારુતિનું દેવાલય નહિ હોય. કોઈ કોઈ ગામડામાં મારુતિના
 અનેક નાનાં દેવાલય નજરે પડે છે. જંગલમાં પણ
 મારુતિ તરીકે પૂજાયેલો એકાદો પથરો જોવામાં આવે છે. રૂઢ
 અથવા શંકરની સત્તા જે પ્રમાણે ભૂતપિશાચો ઉપર
 ચાલે છે તે પ્રમાણે મારુતિની પણ ચાલે છે એવી
 લોકોની સમજણ હોવાને લીધે ભૂતપિશાચ ન નડે તે
 માટે મારુતિની માનતા રાખવામાં આવે છે. મહારાષ્ટ્રમાં
 રામદાસ સ્વામીએ રામભક્તિનો મહિમા વધાર્યા પછી સાથે સાથે
 મારુતિની ભક્તિ પણ વધી અને ઠેકાણે ઠેકાણે મારુતિનાં
 દેવાલયો સ્થાપન થયાં. યુદ્ધપ્રિય માવળાઓને (મરાઠાઓને)
 હનુમાનનું પરાક્રમ બહુ જ પૂજ્ય લાગ્યું. શિવાજી મહારાજે
 જે જે ઠેકાણે રાજ્યના બંદોબસ્ત માટે કોટ, દુર્ગ અને ગઢ
 બાંધ્યા, ત્યાં ત્યાં તેમના મુખ્યદાર આગળ બળભીમ મારુતિને
 હાથમાં ગદા આપીને ઉભો કરેલો નજરે પડે છે. સદા વિજયી,
 સ્વામીસેવાતત્પર, રાજ્યનિષ્ઠ અને કર્તવ્યનિષ્ઠ એવો આ રામદૂત
 યુદ્ધપ્રિય મરાઠા વીરોને બહુ વંદ્ય લાગે તેમાં આશ્ચર્ય નથી.
 મારુતિની ખાસ બનાવેલી મૂર્તિ સ્થાપન કરવી જોઈએ એવું
 કંઈ નથી. એકાદો ખરખરો પથરો મુકીને તેની ઉપર સિંદુર
 અને તેલ રેડવામાં આવ્યું એટલે મારુતિની મૂર્તિ તૈયાર થઈ.

તેની બન્ને બાજુએ બે ઉંચા પથરા અને તેમના ઉપર એક આડી શિલા મુકી કે મંદિર તૈયાર થયું. એવા પ્રકારના દેવાલયો દરેક ગામડાની સીમ ઉપર હોય છે. હિન્દુઓ તો મારુતિના ભક્ત છે જ, પરંતુ મુંબઈ જેવા શહેરમાં બીજા ધર્મના લોકો (પારસી વગેરે પણ) શનિવારે મારુતિને સિંદુર અને તેલ ચડાવતા જેવામાં આવે છે. મદદ લોકોની મારુતિ ઉપર પૂર્ણ ભક્તિ હોય છે. હનુમંત એ વાંદરો હતો તેથી બીજા માંકડાંને પણ પૂજ્ય માનવામાં આવે છે. તીર્થમાં મંદિરની આસપાસ માણસો સાથે હળેલા હળરો વાંદરાઓ જત્રાણુઓ પાસેથી ભરપૂર મહેમાનગીરી લે છે. તેમને મેવા ને ફળ આપવાં એ પુણ્યનું કામ ગણાય છે. ઘરમાં જો વાંદરું પેસે તો અશુભ થયું એમ ગણીને શાન્તિ-હોમ કરવામાં આવે છે. અશુભ માનવાનું કારણ એટલું જ કે વાનરોએ સુવર્ણમય એવી લંકા નગરી ઉજ્જડ કરી. વાનરોથી ત્રાસ થાય તોપણ તેમના ઉપર બંદુક છોડવાને અથવા બીજી રીતે તેમનો વધ કરવાને કોઈ હિન્દુ તૈયાર હોતો નથી. વાનરનો વધ કરવો એ મોટું પાપ છે એમ માનવામાં આવે છે.

વાનર એ કોણ

આ સંમંધી વિવેચન પાછળ (શ્રી રામનવમી વાળા વિષયમાં) કરેલું છે. તે ઉપરથી જણાઈ આવશે કે રામના વંશતમાં એ એક જંગલી જાત હતી. આર્યોનો પ્રવેશ દક્ષિણ દેશમાં થયો તે પહેલાં તેઓ એ દેશમાં વસતા હતા. તેમનું રાજ્ય વ્યવસ્થિત હતું અને કિષ્કિંધા નગરી એ વાનર રાજ્યની રાજ્યધાની હતી. આ જાતિમાં મુસદ્દી લડવૈયા તેમજ મહાન સેનાનાયકો થઈ ગયા છે. વાનર સેનાની મદદથી રામે

અર્ચિષ્ઠ રાવણુનો લંકામાં જઈને પરાજય કર્યો. મારુતિએ પોતાના અતુલ પરાક્રમથી કીર્તિ મેળવી ને તે ચિરંજીવ થયો. મારુતિ કોઈ પણ વખત ન ડગનારો સેનાનાયક હતો અને તેનો શબ્દ સર્વ સેના શિરસાવંધ માનતી હતી. રાક્ષસ નગરીમાં જઈને દૂતનું કામ કરવામાં તેણે બહાદુરીની પરમ અવધિ કરી. રાવણના સામર્થ્યની અટકળ બાંધીને તેને કેવી રીતે જીત કરવો એ વિષેની તેણે જ રામને સલાહ આપી હતી. રાવણ સદાયચરણથી ચાલ્યો હોત તો તેને રાજ્યભ્રષ્ટ કરવાનું કંઈ કારણ નહોતું અને તેણે સ્વનંત્રતા અને રાજ્યના ઉપભોગનો આસ્વાદ લાંબો સમય લીધો હોત એવી મતલબના ઉદ્દગાર એક વખત મારુતિએ કાઢ્યા હતા. આ ઉપરથી તે રાજ્યનીતિનું પણ હતો એમ પણ જણાય છે. હનુમંતનાં અતુલ પરાક્રમને વિષે રામાયણમાં જે વર્ણનો મળે છે તેમાં અતિ-શયોકિત હોય તોપણ એકંદર રીતે મારુતિ તે વખતનો એક વીર પુરુષ હતો એ વાત સ્પષ્ટ છે. મારુતિની અને બીજા પ્રાણીઓની તેમજ ઝાડોની હિન્દુ લોકો પૂજા કરે છે, તે ઉપરથી તેમનામાં ખરા ધર્મજ્ઞાનનો અભાવ છે એમ

અન્ય ધર્મના લોકો

પ્રતિપાદન કરે છે. વાંદરાં, સર્પ, બળદ, ગાય વગેરે પશુની અને પીપજો, વડ, તુળસી વગેરે ઝાડોની પૂજા કરનારા હિન્દુઓ મહાભૂર્ષી છે એવો માત્ર જાહેર રીતે કહેનારા અનેક ધર્મોપદેશકો આપણા તેમજ પારકાઓમાં છે. પરંતુ ઉપર જણાવેલા પ્રાણીઓની અને વનસ્પતિની પૂજા કયા કારણોને લીધે પ્રચારમાં આવી તેનો તે વિચાર કરતા નથી. સર્વ પદાર્થોમાં હૃદયરો

અંશ છે અને ઇશ્વરને ઠેકાણે વાસ કરનારા સત્ત્વ, રજ, તમ્બ એ ગુણ જે પદાર્થમાં છે તે વધતાઓછા પ્રમાણમાં પૂજ્ય છે, એવી ભાવના પુરાણકાળમાં હિન્દુઓના અંતઃકરણમાં દૃઢ થવાને લીધે ઉપદ્રા પ્રકારના જિવાને અસ્તિત્વમાં આવ્યા. આ દેશના અવતાર માહાત્મ્યને લીધે વિભૂતિપૂજનું મહત્ત્વ બહુ વધ્યું. જે કોઇનામાં સત્ય, ન્યાય, પ્રેમ, કર્તવ્યનિષ્ઠા વગેરે ગુણો મુખ્ય હોય, તેમની જાત, કુળ અથવા ધર્મ વગેરેનો ભેદભેદ ધ્યાનમાં ન લેતાં તેમને ઇશ્વરનો અવતાર માનવા એવું જે લોકોનાં પુરાણો અને ખીજા ધર્મગ્રંથ કહે છે તેમણે મારુતિને વિભૂતિ તરીકે માનીને દેવાલયમાં બેસાડ્યો હોય એમાં આશ્ચર્ય નથી. મારુતિ વાનર હતો તેથી તેની પૂજા કરવામાં નથી આવતી, પરંતુ વાનર હોવા છતાં તેનામાં દિવ્ય શક્તિ હતી, અને તેથી તે વંદ્ય છે. આ ભાવનાથી તેની પૂજા કરવામાં આવે છે એ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ. આવા પ્રાચીન વીર મારોનો આદરભાવ સદા જાગૃત રહે એ હેતુથી હતુમાનનો જન્મોત્સવ કરવાનો ચાલ આ દેશમાં પડ્યો. હતુમંતના

ચરિત્ર ઉપરથી બોધ

શો લેવો એ હિન્દુધર્મના દરેક અભિમાનીએ જોવું જોઈએ. રાજનિષ્ઠા અને સ્વામીનિષ્ઠાનો મારુતિ કેવળ અવતાર છે. સ્વાર્થત્યાગ, અખંડ પ્રેમ, અખૂટ ધૈર્ય અને સામર્થ્યમહત્ત્વને જેઓ માને છે તેમણે આ વીર પુરુષનું જીવનચરિત્ર હમેશાં પોતાની નજર સામે રાખવું જોઈએ. આ સર્વ સદ્ગુણોનો અને સામર્થ્યનો ઉદય તેના બ્રહ્મચર્યને લીધે થયો એવું પ્રાચીન ગ્રંથો કહે છે. બ્રહ્મચર્યનું મહત્ત્વ જાણીને તે છેવટ સુધી પાળવાનો અને તેનાથી પોતાના અંગમાં દિવ્ય સામર્થ્ય ઉત્પન્ન કરવાનો

મારુતીએ સતત પ્રયત્ન કર્યો હતો. શરીરસામર્થ્યનો નાશ થાય તો મનુષ્યને હાથે કોઈ પણ સાંસારિક અથવા પારમાર્થિક કૃત્ય સારું થતું નથી એ અનુભવસિદ્ધ વાત છે. અહ્યયર્ચથી શરીરસામર્થ્યની વૃદ્ધિ થાય છે એવું પ્રાચીન કાળમાં હિન્દુ લોકો જાણતા હોવાથી પૂર્વકાળના અનુશાસનકારોએ એવો નિયમ કર્યો છે કે દરેક મનુષ્યે પોતાના આયુષ્યના ત્રણ ભાગ અહ્યયર્ચાવસ્થામાં કાઢવા. એક જ ભાગ ગૃહસ્થાશ્રમમાં સંયમપૂર્વક ઉપયોગેનો ઉપભોગ લેવામાં ગાળવો. આયુષ્યનાં પહેલાં પચીસ વર્ષ અહ્યયર્ચા પાળ્યા પછી પચીસ વર્ષ ગૃહસ્થ તરીકે પત્નીના સહવાસમાં સાંસારિક સુખો ભોગવવામાં અને ફરીથી તેટલાં જ વર્ષ વાનપ્રસ્થ અને સંન્યસ્થ અવસ્થામાં ગાળવાં રામાયણ અને મહાભારતના કાળમાંયે આ ચાર આશ્રમો પ્રમાણે બધા જ વર્તતા હતા એમ કહી શકાય નહિ, તોપણ ધણી વખત સુધી પુરુષો સમ્પત અહ્યયર્ચા પાળતા હતા એવું દેખાય છે. ઉપનિષદકાળમાં પણ અહ્યયર્ચાને માટે લોકોમાં અત્યંત આદરભાવ હતો. (આ સંબંધીની વિશેષ માહિતી ‘બ્રજવ’ના વિવેચનમાં જોવી) યજ્ઞ, ઇષ્ટા (પૂજા), સત્રાયણ (મુનિ અને દીનદુઃખીઓને અન્નદાન), મૌન, અનાશકાયન (ઉપોષણ) અને અરણ્યાયન (અરણ્યવાસ) વગેરે કરતાં અહ્યયર્ચાનો દરજ્જો ઉંચો છે, એવું જાંદોગ્યમાં કહેલું છે. (જાં. ઉપ. અ. ૮—૫.) ઉપનિષદના સમય પછી ઔદ્ધર્મની સ્થાપના થતાં ધર્મોપદેશ કરતા ફરનારા ભિક્ષુકોનો વર્ગ બુદ્ધશાસન પ્રમાણે તૈયાર થયો. ધર્મકાર્યને માટે જાંદગી સુધી કુંવારા રહેનાર હજારો ભિક્ષુ અને ભિક્ષુણીઓ તે સમયે દેશમાં મઠ બાંધી ઠેકાણે ઠેકાણે રહેતાં હતાં અને ધર્મોપદેશનું કામ કરતાં હતાં. ઔદ્ધર્મની

રીતભાતોનું અનુકરણ હિન્દુધર્મીઓએ અનેક રીતે કર્યું. આને લીધે જ જીંદગી સુધી કુંવારા રહીને સંન્યાસ ધારણ કરવાની રૂઢી પડી હશે. પરંતુ તે કાળના સર્વનો પરિત્યાગ કરીને ધર્મ સંબંધી વિચાર કરવામાં પોતાનું આયુષ્ય ગુજારનારા સંન્યાસીઓ મહાન યોગ્યતાવાળા અને સમાજને પૂજ્ય હતા. એવું પણ હોવાનો સંભવ છે કે શ્રી. સંકરાચાર્યે બૌદ્ધધર્મનું ખંડન કરીને વૈદિક ધર્મનું પુનરુજ્જીવન કર્યું ત્યારે અનેક બૌદ્ધ-ધર્મના ભિક્ષુક તથા સાંસારિક લોક શરીરથી હિન્દુ બન્યા હોય તે કારણથી જ આ દેશમાં સંન્યાસીઓની સંખ્યા વધતાં વધતાં આજ દીન સુધીમાં પચાસ લાખ ઉપર ગયેલી છે. ચોખ્ખા પાણીના તળાવને જે પ્રમાણે લીલ જગાડી નાંખે છે, તે પ્રમાણે આ સંન્યાસીઓએ ધર્મ, નીતિ અને જ્ઞાન જગાડી નાંખેલાં છે; જતાં તેમનામાં કમનુપુણ્ય પ્રમાણે શોભા આપનારા કેટલાએક સંન્યાસીઓ મળી આવે છે એ સંતોષની વાત છે. ખરૂં જોતાં જે કારણોથી બ્રહ્મચર્ય અને સંન્યાસનું મહત્ત્વ પ્રાચીન કાળમાં વધ્યું તેનો વિચાર કરવાનું હિન્દુસમાજે છોડી દીધું તેથી જ તેની ઉતરતી કળા આવી એમાં સંશય નથી.

બ્રહ્મચર્યનું મહત્ત્વ

જતાવનારા અનેક દાખલાઓ પુરાણો અને ઇતિહાસોમાંથી મળી આવે છે. ઇંદ્રજીતનો પરાભવ જે વીર પુરુષે કર્યો તેણે ખાર વર્ષ કાયા, વાયા અને મનથી સખત બ્રહ્મચર્ય પાળ્યું હતું એમ રામાયણમાં લખેલું છે; અને એ શૌર્યભરેલું કામ કરવાની તાકાત લક્ષ્મણમાં બ્રહ્મચર્યને લીધે જ આવી હતી એમ ક્ષર્ણવેલું છે. બીજા પિતામહે બ્રહ્મચર્યના જોરથી કાળને જીત્યો.

અને મોતને તે પોતાની મરજી પ્રમાણે અટકાવી શક્યા. વનિતા-
 વિદ્યાસના ઝપાટામાં સપડાતાં જ મનુષ્ય કેવો નિઃસત્વ અને
 છે એનો દાખલો કુરુક્ષેત્રમાં પતન પામેલા અભિમન્યુનો છે. જે
 સમરાંગણમાં હિન્દુઓની સ્વતંત્રતાની પ્રથમ આહુતિ આપવામાં
 આવી ત્યાં જવાને જ્યારે પૃથ્વીરાજ નીકળ્યો, ત્યારે
 તેની કમરની આસપાસ વિંટાળેલું શેલું તેની પત્નીએ પકડી
 રાખ્યું એવી આખ્યાયિકા છે. અર્થાત વિષયવાસના શૌર્યનો
 નાશ કરે છે તેનો આ એક દાખલો છે. જે માણસ વિષય-
 વાસનાઓને જીતીને માનવજાતિના ઉદ્ધાર માટે શ્રમ કરે છે
 તે નરનો જન્મ સરળ છે. કાળે કરીને તે મૃત્યુ પામે
 ત્યારે ‘ તે મરી ગયો ’ એવું વ્યાવહારિક ભાષામાં આપણે કહીએ
 છીએ તોપણ તે કીર્તિરૂપે ચિરંજીવ જ છે. આને માટે
 હનુમંતનું ચરિત્ર સાક્ષી આપે છે. બ્રહ્મચર્ય અને સંન્યસ્તવૃત્તિનો
 સદુપયોગ કરવામાં આવે તો, સમાજને યોગ્ય રસ્તે દોરવા
 માટે એકાકી અદ્વિપાયુષી વ્યક્તિ પણ કેવી સમર્થ થાય છે તે
 યુદ્ધ અને શંકરાચાર્યનાં ચરિત્ર જોઈએ તો સમજાઈ આવશે.
 દ્વંત્ર ઉર વર્ષના આયુષ્યમાં બૌદ્ધ ધર્મને જમીનદોસ્ત કરનાર
 અને અનેક વિદ્વાન્મરેલા ગ્રંથ રચનાર શ્રી. શંકરાચાર્યને ખરેખર
 ધન્યવાદ ઘટે છે. પરંતુ આજકાલ હનુમાનજયંતિ પાળવા માટે
 આગળ આવનાર આપણે જ આપણા કર્તવ્યથી વિમુખ થયા
 છીએ. કેટલાએક કાળ સુધી તો બ્રહ્મચર્ય પાળવાનું એક
 બાળુએ જ રહ્યું અને ઉત્તરું બાળવિવાહાદિક રૂઢીના સાણસામાં
 સપડાઈને સમાજની હાનિ થવા લાગેલી, એને માટે આપણને
 હનુમંતભક્તોને કંઈ જ લાગતું નથી. બાળમાતા, બાળપિતા,
 બાળવિધવા તથા બાળવિધુર, અશક્ત બાળકો અને નિરૂસાહી

પ્રજ્ઞને બદલે દેશમાં શારીરિક, નૈતિક અને બૌદ્ધિક તેજનો ઉદય થાય, આખો સમાજ કર્તવ્યનિષ્ઠ અને સન્માર્ગે ચાલનારો બને, એવી જેમના અંતઃકરણમાં લાગણી હોય તેમણે સદા અભિમાનપૂર્વક પોતાનાં ભાઈ બહેન, હનુમંત જેવાં પરમ પ્રતાપી, તેજસ્વી અને કાર્તિકેયે ચિરંજીવ થાય એ માટે સતત પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. હગતી પ્રજ્ઞને શુદ્ધ બ્રહ્મચર્યવ્રતનું મહત્ત્વ સમજાવનારા શુરુ જે દિવસે આગળ આવશે તેજ દિવસથી આપણી ચડતી થશે. દર સાલ આવતી હનુમાનજયંતિને લીધે અને સર્વત્ર નજરે પડનારા હનુમાનના દેવાવરોને લીધે આપણાં કર્તવ્યનિષ્ઠા અને બ્રહ્મચર્ય માટે પ્રેમ ઉત્પન્ન થાઓ અને આ ઉત્સવોને પ્રચારમાં લાવનારા આપણા પૂર્વજોનો શ્રમ હનુમાનજીની કૃપાથી સફળ થાઓ.

વૈશાખ મહિનો

વૈશાખ મહિનો અંગ્રેજી મે મહિનાના અરસામાં આવે છે. વસંત ઋતુમાં આનો સમાવેશ કરેલો છે, તોપણ ગ્રીષ્મ ઋતુનો સખત તાપ આ મહિનામાં જણાતો હોવાથી હિન્દુ ધર્મશાસ્ત્રકારોએ જે વ્રતવૈકલ્ય આ મહિનામાં કરવાનાં કહેલાં છે તે સર્વની રચના આ મહિનાને યોગ્ય રચવામાં આવેલી છે. પ્રાતઃસ્નાન, ધર્મકુંભનું સ્નાન, ગંધપુષ્પમાલા, કેળાં વગેરેથી વસંતપૂજા, પાણીની પરખ માંડવી વગેરેની જે યોજના રચવામાં આવી છે તે આ ઉન્હાળાના દિવસને યોગ્ય છે. આ મહિનામાં પિતૃતર્પણ, પીપળાની પ્રદક્ષિણા, એકલુકંત (એક વખત જમવું), નકંત (નકોડો) અને અન્નચક્ર વ્રતોનું મહત્ત્વ પણ બહુ વર્ણવેલું છે. દેવતાઓની મૂર્તિઓ પાણીમાં મુકી રાખવી, તેમના ઉપર અભિષેક કરવો, પાણી, પંખો, છત્રી, જોડા, ચંદન વગેરેનું દાન કરવું, એમ પણ કહેલું છે. વસંતપૂજનો ઉત્સવ અનેક દેવાલયોમ થાય છે. તેમાં પણ નીચેના ત્રણ ઉત્સવોનું મહત્ત્વ વિશેષ છે. એ ત્રણ ઉત્સવો તે અક્ષય તૃતીયા (અખાત્રીજ), પરશુરામ જયન્તિ અને નરસિંહ જયન્તિ છે.

અક્ષય તૃતીયા

વૈશાખ શુદ્ધ ૩ને અક્ષય તૃતીયા (અખાત્રીજ) કહેવામાં આવે છે. આ દિવસે જપ, હોમ, પિતૃતર્પણ, દાન ઇત્યાદિ જે કાંઈ કરવામાં આવે તે અક્ષય થાય છે એવી માન્યતા છે. અખાત્રીજ રોહિણી નક્ષત્રયુક્ત બુધવારને દિવસે આવે તો મહાપુણ્યકારક મનાય છે. અક્ષય તૃતીયાનો દિવસ કૃતયુગનો પ્રથમ દિવસ છે. વાસ્તવિક જોતાં આ દિવસ ઉત્સવ તરીકે ગણાય કે કેમ એ એક સવાલ છે, કારણકે પ્રકૃત સ્ત્રીઓ જ આ દિવસને મહત્ત્વ આપીને બ્રાહ્મણને ઉદ્દકુલ વગેરેનું દાન આપે છે. પુરુષોએ તે દિવસે યુગાદિ શ્રાદ્ધ અર્પિત કરવું. છેવટે મૃત પિતૃઓ માટે તલનું તર્પણ પણ કરવું એવું લખેલું છે, પરંતુ તેમ કોઈ કરતું હોય એમ જણાતું નથી. વર્ષમાં સાડાત્રણ મુહૂર્ત મુખ્ય કહેલાં છે અને તે પૈકી અક્ષય તૃતીયા એ અર્ધું મુહૂર્ત છે એમ શાસ્ત્ર કહે છે, પરંતુ તે સર્વ ઠેકાણે પાળવામાં આવતું નથી.

ધાર્મિક વિધિ

આ તહેવાર વિષ્ણુ પ્રીત્યર્થે છે. પિતૃસ્વરૂપી જનાર્દનને આહ્વાણ દ્વારા ઉદકકુંભનું દાન આપવું. વસંતમાધવની પૂજા કરીને વસંતદેવતા પ્રીત્યર્થે તૃપ્તા મટાડવાને ઉદકકુંભનું દાન આપવું. ગતભર્તૃકા સ્ત્રીઓએ નવા માટીના ઘડામાં નિર્મળ અને ઠંડું પાણી આહ્વાણોને અર્પણ કરવું. આ તિથિ પૂર્વાષ્ટમ્યાપિની લેવી. બન્ને દિવસે પૂર્વાષ્ટમ્યાપિની હોય તો બીજી લેવી. આ દિવસ શ્રાદ્ધસ્વરૂપ હોવાને લીધે આ દાન અને શ્રાદ્ધ સાથે જીવતા પિતૃકોનો, છોકરાંઓનો અને સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીઓનો સંબંધ નથી. પિતરોની પ્રીત્યર્થે રાત્રે જાગણ કરવું અને શિવની પૂજા કરવી.

ચાલુ રહી

આ દિવસ બીજા મહત્વના તહેવારોની માફક વિશેષ આનંદથી કોઈ પાળતું નથી, તોપણ અક્ષય તૃતીયાની તિથિ બીજી તૃતીયાઓ કરતાં શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. ભાદરવા શુદ્ધ ૩૦ રુચિતાલિકા વ્રત આના કરતાં વિશેષ પ્રચારમાં છે. કેટલાએક જણ અક્ષય તૃતીયાને અખાત્રીજ કહે છે. આ દિવસના શુભ મુહૂર્ત ઉપર કોકણમાં કણબી લોકો વાવેતર કરે છે. ચૈત્ર મહિનો એ વસંતકાલનો આરંભ છે અને ચૈત્ર શુદ્ધ ૩૦ અક્ષય તૃતીયા સુધી વસંતગૌરીનો ઉત્સવ સર્વ દેવીના દેવાલયોમાં ઉજવાય છે. આ ઉત્સવનું ચૈત્રાગૌરી અથવા દોલોત્સવ એવું નામ છે. આ ઉત્સવમાં વસંતકાલને યોગ્ય પદ્ધતિથી નૃત્યગાયનાદિક વિધિ અને વસંતપૂજા કરવામાં આવે છે અને સ્ત્રીપુરુષોનો સમુદાય દેવાલયમાં એકત્ર

થાય છે. આ ઉત્સવની પરિસ્થિતિ અક્ષયતૃતીયાને દિવસે થાય છે. પીયરમાં આવેલી ગૌરી તે દિવસે પોતાને સાસરે જવાની છે એવું માનીને પોતપોતાના ગળ પ્રમાણે સ્ત્રીઓ પોતાની સૌભાગ્યવતી તેમજ કુમારિકા સખીઓની સાથે હળદરકંડુનો સમારંભ મોટા આનંદથી પસાર કરે છે. શ્રી કૃષ્ણનાં દેવાલયોમાં પણ વસંતોત્સવ પાળવામાં આવે છે અને મથુરા, વૃંદાવન, અયોધ્યા, કાશી, દારકા, હાકોરનાથ વગેરે જગાએ તેમજ દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમાં અનેક દેવીનાં દેવાલયોમાં વસંતોત્સવ પણ જ નેવાલાયક હોય છે.

ગુજરાતમાં અક્ષય તૃતીયાને અખાત્રીજ કહે છે. તે દિવસથી દરીયો તોફાની થાય છે અને જળમાર્ગે મુસાફરી કરવી એ જોખમભરેલું છે એવું ત્યાંના લોકો માને છે. ખીજને દિવસે ગામડાંના લોકો ગામની બહાર જુદી જુદી જાતનું અનાજ ગોઠવી મુકે છે અને તેને શહેરનો દેખાવ આપે છે. ત્યાં તાંબાનાણું મુકવામાં આવે છે તેને રાજ કહે છે અને સોપારી મુકવામાં આવે છે તેને કારભારી કહે છે. અનાજ ઉપરાંત રૂ, સાકર વગેરે જણુસો પણ ત્યાં મુકવામાં આવે છે. ત્રીજે દિવસે પોતાના ગામની હાલત કેવી છે તે જોવા માટે ગામવાળાઓ ઉપડી જગાએ જાય છે. ત્યાં મુકેલા અનાજમાં જેને કીડીઓ લાગે અથવા હવામાં ઉડી જાય તે અનાજ ખીજે વરસે મોંઘું થશે એવું તેઓ માને છે, અથવા તે અનાજનો પાક સારો નહિ આવે એવું પણ તેઓ માને છે. જે દિશામાંથી કપાસ ઉડી ગયો હશે તે દિશાના લોકો કપાસ વાગે નિકાસ કરશે એવું તેઓ સમજે છે. પૈસો અથવા સોપારીને જે પ્રમાણમાં કીડીઓ ચડેલી હશે તે પ્રમાણમાં રાજ અને કારભારીઓને

પીડા થશે એવું પણ માનવામાં આવે છે. આ રીવાજ ગુજરાત કરતાં મારવાડમાં વધારે છે. અખાત્રીજને દિવસે કણખી, વાણીયા વગેરે વર્ણના લોકો પાણીથી ભરેલા એક માટીના ઘડા ઉપર તરખુચ અથવા ખીજું એકાદું ફળ મુકીને તે ઘડો બ્રાહ્મણને દાન કરે છે. શ્રાદ્ધ વગેરે કરવાનો રિવાજ નથી.

હેતુ અને બોધ

પ્રાચીન શાસ્ત્રકારોએ જે અનેક તહેવારો પ્રચારમાં આણ્યા તે સામાજિક હતા, તોપણ તેમને ધાર્મિક સ્વરૂપ મળવાથી તેમને કોઈ વિશેષ માનતું નથી. સામાજિક પ્રગતિની દૃષ્ટિએ તેમનું મહત્ત્વ કેટલું છે એ જો લોક સમગ્ર લેશે તો ઘણો ફાયદો થશે. આ તહેવારો પ્રચારમાં આવ્યા ત્યારે તેમની વેશદારી કરીને તે લોકમાન્ય થાય એવો તે કરનારાઓના અંતઃકરણનો હેતુ લોકો ભુલી ગયા અને જો પેતાનો થોડોઘણો સ્વાર્થ સાધવા માટે બ્રાહ્મણોએ તેમનું અસ્તિત્વ કાયમ રાખવાનો યત્ન કર્યો ન હોત તો તેમાંના કેટલાયે તહેવારો નામના જ રહ્યા હોત. હાલના વખતમાં આવા ધર્મ સંબંધી કૃત્યનું મહત્ત્વ લોકોને સમજાતું ન હોવાથી તેમને યોગ્ય વલણ આપીને સમાજની પ્રગતિ માટે આવા તહેવારો આવર્યક છે એવું જો બતાવવામાં નહિ આવે તો થોડા વખતમાં જ આ તહેવારો નાશ પામ્યા વગર રહેશે નહિ. પ્રાચીન કાળમાં ગ્રીસ, ઍબિલોનીયા ઇગ્લંડ વગેરે દેશોમાં વસંતદેવી પ્રીત્યર્થે ઉત્સવ કરવામાં આવતો. હાલમાં ખ્રિસ્તી લોક ઇસ્ટરનામનો તહેવાર જે આ ઋતુમાં મોટા ઉત્સાહથી પાળે છે તે મૂળમાં વસંતોત્સવ હતો

એવું કેટલાએકનું માનવું છે. વસંતઋતુ એ સર્વ ઋતુમાં અત્યંત આનંદદાયક છે અને તે વખતે સર્વ સૃષ્ટિમાં નવું તેજ આપણી નજરે પડે છે. આ વખતે સૃષ્ટિ પૂર્ણ યૌવનાવસ્થાએ પહોંચેલી હોય છે તેથી તેના કવિભક્તોને કાવ્ય બનાવવાની અને ગાવાની સ્તુતિ થાય છે. પીયેરમાં રહેલી વસંતગૌરીને યૌવનવસ્થા પ્રાપ્ત થતાં જ તે અક્ષય તૃતીયાના સુહર્ત સાસરે જાય છે એવું કહેવાનો અર્થ એટલો જ છે કે આ અરસામાં સૃષ્ટિમાંના વૃક્ષાદિક વૈવાહિક સ્થિતિના ઉપભોગ લઈને ફળદ્રુપ થાય છે. ચત્ર મહિનાની શરૂઆતમાં આશ્રાદિક વૃક્ષોને કુમળી ટીશીઓ ઝુટીને સુંદર ફુલો આવવા લાગે છે. વૈશાખ મહિનાની શરૂઆતમાં તેમને ફળો આવે છે અને ઘણાં પક્ષી અને પતંગો તેમની ઉપર નિર્વાહ કરીને મોટા આનંદથી દિવસ ગુજારે છે. અર્થાત્ સૃષ્ટિદેવતાને યૌવન અને માતૃત્વ પ્રાપ્ત થાય છે અને શ્વશુરગૃહે જવાને તે યોગ્ય હોયછે. આ ઉપરથી જણાઈ આવશે કે આ સર્વત્રિક, પ્રણયોત્પાદક અને આનંદદાયક કાળને દેવ તરીકે માનવામાં આવેલો છે. સ્ત્રીઓએ તે વખતે હળદરકંકુનો સમારંભ કરવો, સૌભાગ્યાલંકાર પહેરી તેમણે એકબીજાને પ્રેમથી સૌભાગ્યદ્રવ્ય આપવાં. દુહાંને જે સ્ત્રીઓ પતિના સુખથી વિમુખ હોય તેમણે તૃષિતોને પન્દું* વગેરે આપીને સંતોષ કરવામાં આનંદ માનવો એવું પ્રાચીન આર્યોએ ઠરાવ્યું. આવી જાતના ઉત્સવ એ પરસ્પર

*કરીને પાણીમાં બાફી નાંખી તેની અંદર ગોળ વગેરે ચોળા ખાવાને વાસ્તે બનાવાતો પ્રવાહી પદાર્થ; જેને ગુજરાતીમાં “પાનું” કહેવામાં આવે છે.

સામાજિક સંબંધ અને પ્રેમ વધારવાનો સહેલો ઇલાજ છે ગરીબ અને તવંગરોની પરસ્પર મુલાકાત થઇ સહાનુભૂતિ અને પ્રેમ વધારવામાં હળદરકંકુ જેવા સમારંભથી મદદ મળે છે. વળી નાની ઉમરની છોકરીઓને વયોવૃદ્ધ અને અનુભવી સ્ત્રીઓ પાસેથી રીતરિવાજ શિખવાને માટે આવા પ્રસંગો ઘણે અંશે સાધનરૂપ થઇ પડે છે.

દેવાલયોમાં અને ખીજે ઠેકાણે આવા ઉત્સવો કરવાને લીધે જુદી જુદી જાતોમાં જાગૃતિ થાય છે. આવા પ્રસંગે હાજર રહેવા માટે બ્રાહ્મણોની માફક ઢેડને પણ અધિકાર હોવાથી દેવાલયમાં અને બહાર પોતપોતાના દરજ્જા પ્રમાણે સર્વ વર્ણના લોકોને ભાગ મળતો જોઈને મનમાં ઘણો આનંદ થાય છે. દરેક ગામડામાં હાલમાં ચાલતા સામાજિક નિયમો ધ્યાનમાં લઈએ તો બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શુદ્ર અને ચમાર, ઢેડ વગેરે જુદી જુદી જાતોને ધાર્મિક, સામાજિક અને રાજકીય બાબતોમાં જુદાં જુદાં ઠામ કરવાં પડે છે. આ દૃષ્ટિએ જોઈએ તો જુના વખતમાં ઉત્પન્ન થયેલી કેટલીક રૂઢિઓનું કારણ સામાજિક વ્યવસ્થા રાખવા માટેની શીકર હોય એમ જણાય છે. ચાલુ જમાનામાં અશિક્ષિત સ્ત્રીઓ આવા તહેવાર આવે ત્યારે પોતાની પડોશમાં રહેનારી ગરીબ અને અજ્ઞાન બહેનોને નિમંત્રણ આપીને તેમની સાથે પ્રેમ વધારી તેમને શી અડચણો છે તે જાણી લઈને દૂર કરવા માટે યથાશક્તિ પ્રયત્ન કરે તો કેટલો ફાયદો થાય ?

વૈશાખ માસની શરૂઆતમાં ઉન્હાળાની ગરમીમાં તરસ્યાને પાણી પાવું એ પુણ્યનું કામ છે એમ જાણી ઉદકુંભ (ઉદકુંભ)

આપવાના રિવાજનો શાસ્ત્રકારોએ ધર્મકૃત્યમાં સમાવેશ
 કર્યો. અત્યંત પ્રાચીન કાળમાં પણ ઠેકાણે ઠેકાણે પાણીની
 પરચ મંડાવી ઠંડું પાણી પાવાની સગવડ કરાવવામાં આવતી
 એ હરિશ્ચંદ્ર રાખની કથા ઉપરથી માલુમ પડે છે. રાખ તરશથી
 વ્યાકુળ થયો હતો તોપણ પોતાના સત્યને હાનિ પહોંચશે,
 એ બીકથી તેણે પરચનું પાણી પીધું નહિ એવી હકીકત
 છે. પરચ રાખવાનો ચાલ હિન્દુસ્તાનમાં સર્વ ઠેકાણે છે.
 ખાસ કરીને દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમાં રાહદારીના રસ્તા ઉપર
 એ દિવસોમાં મુસાફરોને પાણી પાવામાં આવે છે. ઉન્હાળાના
 દહાડામાં જૂથની જાંચા તળે એકાદ ગરીબ બ્રાહ્મણને થોડો-
 થણો પગાર આપીને બેસાડવામાં આવે છે. તે તરશ્યાં
 માણુએને ગોળ અને પાણી આપે છે. આ ખર્ચ પૈસાદાર લોકો
 કરે છે. ઢોરને પાણી પાવાની સગવડ પણ થણે ઠેકાણે કરવામાં
 આવે છે. મુસાફરોની તૃપ્તિ શાંત કરવી, તરશ્યાં, મુંગાં
 જનાવરોને પાણી પાવું વગેરે કામો ગરીબ હાલતનાં માણુસો
 પણ રહેજે કરી શકે એવાં હોય છે. માથાપે પોતાનાં
 નાનાં છોકરાછોકરીઓને પરોપકારનું કામ શીખવવા માટે
 અક્ષય તૃતીયાનું મુહૂર્ત ઉત્તમ છે.

પરશુરામ જયન્તિ

અધર્મથી વર્તીને લોકોને હેરાન કરનારા દુજનોનો સંહાર કરવા માટે અને આક્રમકતાથી સાધુજનોને ઉગારવા માટે વખતોવખત જે દિવ્ય પુરુષો ઉત્પન્ન થયા, તેમની પરમેશ્વરના અવતાર તરીકે ગણના કરીને તેમના જન્મદિવસોનો ઉત્સવ કરવાનો ચાલ હિન્દુધર્મશાસ્ત્રકારોએ પાડ્યો છે. રજ, સત્ત્વ અને તમ એ ત્રણ ગુણોથી યુક્ત એવી પરમેશ્વરી શક્તિમાંની વિશ્વતું પાલનપોષણ કરનારી સાત્ત્વિક શક્તિના યોજક જે શ્રી વિષ્ણુ ભગવાન, તેના જ એ અવતારો હતા એમ પુરાણકારોએ કહેલું છે, અને એવા નવ અવતાર આજ સુધીમાં થઈ ગયા છે. દશમોર્ગકલંકીનો અવતાર અધર્મનો નાશ કરીને ધર્મસંસ્થાપન કરવા માટે થશે. તેના સંબંધમાં પ્રાચીન ધર્મગ્રંથમાં અનેક રીતે ભવિષ્ય ભાખ્યાનું જણાઈ આવે છે. આ દસ અવતારમાંનો પરશુરામનો અવતાર છઠ્ઠો છે.

પરશુરામનો જન્મ વૈશાખ શુદ્ધ ૩ના રોજ પુનર્વસુ નક્ષત્રમાં રાત્રિના પ્રથમ પહોરમાં થયો. પરશુરામનું અવતારકાર્ય કહીએ તો ક્ષત્રિયકુળનો નાશ કરવા માટે હતું. ભાગવતાદિ ગ્રંથો ઉપરથી એમ જણાય છે કે પુરુરવાના વંશમાં ઋચિક નામક બ્રાહ્મણનો ગાધિ નામની ક્ષત્રિય કન્યા સાથે વિવાહ થયો. તેને પેટે જમદગ્નિ ઋષિ જન્મ્યા. એ મહા બ્રહ્મજ્ઞાની હતા; પરંતુ તે બહુ રીસાળ સ્વભાવના હતા. એક ક્ષત્રિય કન્યા સાથે તેમનો વિવાહ થયે તેને છ પુત્ર થયા, તેમાંનો છેવટનો પુત્ર જે રામ તે પાછળથી પરશુરામના નામથી પ્રસિદ્ધ થયો. એણે સર્વ યુદ્ધોમાં પ્રરશીનો ઉપયોગ કરીને શત્રુનો સંહાર કર્યો માટે, અને દશરથપુત્ર રામથી એ જુદા છે એવું બતાવવાની ખાતર તેનું નામ પરશુરામ પડ્યું. પ્રાચીન કાળમાં થોડાઓએ ભિન્નભિન્ન શસ્ત્રાસ્ત્રોનો ઉપયોગ કર્યો હતો એમ દેખાય છે. શ્રી કૃષ્ણનું સુદર્શનચક્ર, ભીમની ગદા, બળરામનું હળ, શ્રી રામનું બાણ, જમદગ્નિપુત્ર રામની પરશુ એ શસ્ત્રો પ્રસિદ્ધ છે.

જે વખતે પરશુરામ જન્મ્યા તે વખતે આર્યાવર્તમાં ક્ષત્રિયો બહુ ઉન્મત્ત થયા હતા. ક્ષત્રિયો અને બ્રાહ્મણોમાં જોકે શરીરસંબંધ થતો હતો, તોપણ જે પ્રમાણે બ્રાહ્મણો બ્રહ્મજ્ઞાનવેત્તા હોવાથી પોતાને મોટા સમજતા હતા તે પ્રમાણે ક્ષત્રિયો પોતે રાજવંશી અને અધિકારસંપન્ન હોવા બદલ અભિમાન ધરાવતા હતા. એનું પરિણામ એ આવ્યું કે બન્ને પક્ષમાં વારંવાર કળ્યા થવા લાગ્યા. સહસ્રાન્તુન કાર્તવીર્ય નામનો મહિષ્મતી નગરીનો ક્ષત્રિય રાજા બ્રાહ્મણોનો દ્રેપ કરતો હતો. (મહિષ્મતી એ હાલનું નર્મદાના કાંઠા ઉપરનું

ઐકારેશ્વર હોવાનું કહેવાય છે.) તેના ઉદ્દગારો ઉપરથી આ ઉભય વર્ણુમાં કેટલું વૈમનસ્ય હતું એ સમજાઈ આવશે. કાર્તવીર્ય કહેતો કે:

બ્રાહ્મણાઃ સંશ્રિતાઃ ક્ષત્રં ન ક્ષત્ર બ્રહ્મણાશ્રિતમ્ ।

શ્રિતા બ્રહ્મોપધા વિપ્રા શ્વાદન્તિ ક્ષત્રિયાન્ ભુવિ ॥

ક્ષત્રિયેષ્વાશ્રિતો ધર્મઃ પ્રજાનાં પરિપાલનમ્ ।

ક્ષત્રાદૃત્તિર્બ્રાહ્મણાનાં તૈઃ કથં બ્રાહ્મણો વરઃ ॥

—૧૬૩-૧૭/૧૮

અર્થઃ “બ્રાહ્મણો ક્ષત્રિયોના આશ્રિત છે, પણ ક્ષત્રિયો બ્રાહ્મણો ઉપર આધાર રાખીને રહેલા નથી. ક્ષત્રિયોના આધારે બ્રાહ્મણો નિર્વાહ કરે છે. અર્થાત્ ક્ષત્રિયો જ શ્રેષ્ઠ છે. ધર્મનું પરિપાલન અને પ્રજાનું રક્ષણ ક્ષત્રિયોને લીધે જ થાય છે. એટલું છતાં બ્રાહ્મણો કેવી રીતે શ્રેષ્ઠ હોય ?” આવા વિચારથી ઉન્મત્ત થયેલા સહસ્રાર્જુને ઋષિજનોને અનેક રીતે હેરાન કર્યાં. તેણે એક વખત જમદગ્નિના આશ્રમમાં જઈ તેની કામધેનુનું હરણ કર્યું. આ ઉન્મત્તપણાનું પરિણામ પરશુરામથી સહન ન થયું. અને તે સહસ્રાર્જુન અને તેના પરિવારને હાર કરી કામધેનુ પાછી લઈ આવ્યા. આ ખબર સાંભળીને જમદગ્નિને માહું લાગ્યું. તે બ્રહ્મવેત્તા ઋષિવર્યે છોકરાને બોલાવીને કહ્યું: ‘બાળક, તું મહાન પરાક્રમી છે ખરો, પરંતુ દેવતાઓના અંશવાળા રાજાનો તે વધ કર્યો એ યોગ્ય નથી. (રાજા પ્રત્યક્ષ વિષ્ણુ છે એવી માન્યતા આ દેશમાં બહુ પ્રાચીન કાળથી છે.) બ્રાહ્મણોની યોગ્યતા તેમનામાં વસેલા દયા, ક્ષમા, સત્ય, શાન્તિ વગેરે ગુણો ઉપર અવલંબી રહેલી છે. ક્ષમા એ બ્રાહ્મણોનું મુખ્ય ભૂષણ છે. તારા હાથે

રાજવધનું જે મહાપાપ થયું તેના “પ્રાયશ્ચિત્ત માટે તારે તીથયાત્રા કરવી જોઈએ.” આ ઉપદેશ શિરસાવંધ માનીને પરશુરામ તીર્થયાત્રાએ ગયા અને તીર્થાટણ પૂરું કરી એક વર્ષ આદ પાછા આવ્યા. પરશુરામ પિતાનું વચન પરિપાલન કરનારા હતા અને તેથી પિતાની આજ્ઞા થતાં તેમણે પોતાની માતા રેણુકાનો શિરચ્છેદ કર્યો. પોતાની પત્નીથી પાતિવ્રત્યને કલંક લાગે એવું કર્મ બન્યું છે એમ જમદગ્નિને લાગતાં જ તેણે પરશુરામને તેનો શિરચ્છેદ કરવાને કહ્યું. શિરચ્છેદ પછી પરશુરામની વિનંતિ ઉપરથી જમદગ્નિએ રેણુકાને સજીવન કરી.

કેટલાએક કાળ પછી સહસ્ત્રાબ્દીનના હોકરાઓએ પોતાના પિતાનું વેર લેવાની મતલબથી જમદગ્નિ ધ્યાનમાં હતા ત્યારે તેનો શિરચ્છેદ કર્યો. તે વખતે રેણુકાએ એકવીસ વખત છાતીકુટી આકુંદ કર્યું હતું, માટે તેટલી જ વખત ક્ષત્રિયોનો સંહાર કરીને પૃથ્વી નિઃક્ષત્રિય કરીશ, એવી પરશુરામે પ્રતિજ્ઞા લીધી. આથી અસંખ્ય ક્ષત્રિયો તેની પરશુના ભોગ થઈ પડ્યા. ક્ષત્રિયો ગમરાધ ગયા. પછી રામચંદ્રે નાની ઉમરમાં સીતાના સ્વયંવર વખતે પરશુરામના શિવધનુષ્યનો ભંગ કર્યો. એ સમાચાર મળતાં જ તે ક્રોધાયમાન થઈને રામની સાથે લડવા માટે આવ્યા; પરંતુ રામચંદ્ર સાથે લડતાં પોતાનો પરાભવ થવાથી પોતાના અવતારની પૂર્ણાહુતિ થઈ એમ સમજી તે મહેંદ્ર પર્વત ઉપર તપશ્ચર્યા કરવા માટે ચાલ્યા ગયા.

ધાર્મિક વિધિ અને ચાલુ રૂઢિ

રામ અને કૃષ્ણના જન્મોત્સવ કરવાનું જે પ્રમાણે લખેલું છે તે જ પ્રમાણે પરશુરામ જયન્તિ પણ કરવી એવું ધર્મશાસ્ત્રમાં

કહેલું છે. રાત્રિના પ્રથમ પ્રહરે શરૂ થતી તૃતીયા લેવી અને પ્રદોષ વખતે પરશુરામની પૂજા કરીને અર્ધ આપવા. આ ઉત્સવ આ દેશમાં મોટા પ્રમાણમાં પાળવામાં આવતો નથી. એવી કથા છે કે પરશુરામે પોતાના બાણથી કાંકણપટ્ટીમાં આવેલા સમુદ્રને પાછો હઠાવી ત્યાં જમીન તૈયાર કરી અને તે જમીન બ્રાહ્મણોને દાનમાં આપી. આ કાંકણપટ્ટીને પરશુરામક્ષેત્ર કહે છે. આ ક્ષેત્રમાં દુષ્કાળની પીડા કોઇ પણ વખતે ન થાય એવો પરશુરામે આશીર્વાદ આપ્યો છે, એવી આ પટ્ટીના લોકોની સમજણ છે. ઘણા દક્ષિણાત્ય બ્રાહ્મણો પરશુરામના ભક્ત છે. રત્નાગિરિ જીલ્લાના ચિપલૂન ગામમાં તેનું દેવાલય છે અને ત્યાં આ ઉત્સવ મોટા ઠાઠથી પાળવામાં આવે છે.

પરશુરામ અને રામચંદ્ર

એમના વખતની સામાજિક સ્થિતિ ધ્યાનમાં લઇએ તો એમ જણાય છે કે તે કાળમાં બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય વગેરે જાતોની વ્યવસ્થા હાલના કરતાં જુદી હતી. વેદકાળમાં આર્ય અને અનાર્ય એમ બે જ ભેદ અસ્તિત્વમાં હતા. જાતિભેદ સંબંધીનું વિવેચન ઋગ્વેદના પુરુષ સૂક્તમાં (ઋગ્વેદ ૧૦મું મંડળ) છે. આનો સમાવેશ પાછળથી કરવામાં આવ્યો છે એવો આધુનિક પંડિતોનો મત કમુદ્ર ન કરીએ તોપણ તેના ઉપરથી એટલું તો દેખાય છે કે બ્રહ્માના મુખમાંથી થયેલા બ્રાહ્મણ, બાહુમાંથી થયેલા ક્ષત્રિય, જાંઘમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા વૈશ્ય અને પગમાંથી જન્મેલા શુદ્ર એ સર્વ એક જ પરમેશ્વરના પુત્ર છે. તેમના ગુણો જોડે ભિન્ન પ્રકારના છે તોપણ

તેમને એક ખીજની મદદ સિવાય ચાલે એમ નથી. રામાયણમાં અયોધ્યાકાંડમાં ઘણે ભાગે આ જ પ્રમાણે ચાતુર્વર્ણની ઉત્પત્તિ કહેલી છે. ભેદ માત્ર એટલો જ છે કે ક્ષત્રિય એ વક્ષઃસ્થલમાંથી ઉત્પન્ન થયા એમ કહેલું છે. 'મૂ મૂવસ્વઃ' આ ત્રણ શબ્દોમાંથી બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યની ઉત્પત્તિ થઈ એવું શતપથ બ્રાહ્મણમાં કહેલું છે. અને તેમાં જેને આત્મજ્ઞાનના યોગથી 'અહં બ્રહ્માસ્મિ'નો મર્મ સમજાયો તે જ બ્રાહ્મણ છે એવા વિચારો પ્રદર્શિત કરેલા છે. એકંદર રીતે બ્રાહ્મણો સર્વમાં શ્રેષ્ઠ મનાતા હતા એટલી જ બાબત દેખાય છે. બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિયનાં કુટુંબોમાં વેદકાળથી હરિશાષ્ટ ચાલતી હતી તેનો દાખલો

વસિષ્ઠ અને વિશ્વામિત્ર

છે. હજારો વર્ષ સુધી એ બે વર્ણના બન્ને પ્રતિનિધિઓ દરેક કાર્યમાં પ્રતિસ્પર્ધા હોવાનું લખાયેલું છે. અને તેમણે તેમની પોતાની શ્રેષ્ઠતા સ્થાપિત કરવા માટે અનેક પ્રયત્ન કર્યાનું પણ લખાયેલું છે. હજારો વર્ષ સુધી એક જ વ્યક્તિ જીવતી હોય એ સંભવિત નથી, માટે એ જ ઉપનામથી ચાલતા આવેલા કુટુંબના કેટલાએક પુરુષોમાં આ દ્વેષ દીર્ઘ કાળ સુધી ચાલ્યો હશે એમ કહેવું સચુક્તિક છે. પછી આખરે વિશ્વામિત્રે બ્રહ્મર્ષિપદ પ્રાપ્ત કરીને બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય એ બંને પર જ છે એમ સિદ્ધ કરી આપ્યું. પ્રાચીન લેખોમાં અર્વાચીન શબ્દ 'જાતિ' ન હોતાં 'વર્ણ' શબ્દ છે. આર્ય અને અનાર્ય એમનામાં વર્ણનો ભેદ સ્પષ્ટ રીતે દેખાતો હતો. પછી મહાભારતકાળમાં

વર્ણને માટે જુદો જ મત પ્રચલિત થયો. શાન્તિપર્વમાં એમ કહેલું છે કે:

બ્રાહ્મણાનાં સિતો વર્ણઃ ક્ષત્રિયાનાં તુ લોહિતઃ ।

વૈશ્યાનાં પીતકો વર્ણઃ શૂદ્રાનામસિતસ્તથા ।

બ્રાહ્મણનો શુભ્ર, ક્ષત્રિયોનો લાલ, વૈશ્યોનો પીળો અને શૂદ્રનો વર્ણ કાળો હોય છે. જે આપણે આ દૃષ્ટિથી જોઈએ તો આજની જાતિવ્યવસ્થા આ કસોટીએ ઉતરશે નહિ, અને તે પહેલાં પણ ઉતરી હોય એમ દેખાતું નથી. આવા પ્રકારની વર્ણવ્યવસ્થા માટે પ્રાચીન કાળમાં જુદા જુદા મત પ્રદર્શિત કરવામાં આવ્યા હતા; તોપણ બ્રાહ્મણ અને બીજા વર્ણની યોગ્યતા ગુણો ઉપરથી ઠરાવવી એવો મત પરશુરામના કાળથી પાંડવ કૌરવના કાળ સુધી પ્રચલિત હતો એમાં સંશય નથી. કેવળ જન્મથી પ્રાપ્ત થયેલી ઉચ્ચ કે નીચ જાતિનું મહત્ત્વ ન માનતાં શ્રેષ્ઠત્વ અથવા કનિષ્ઠપણું મનુષ્યના ચારિત્ર ઉપર અવલંબીને રહેલું છે એવું ભારતમાં અનેક ઠેકાણે પ્રતિપાદન કરેલું છે. એના દાખલા તરીકે મોક્ષ, ધર્મ, વનપર્વ, શાન્તિપર્વ વગેરે પ્રકરણોમાંથી આ સંબંધીના ઉદ્દગારો મળે છે. જે મનુષ્યમાં સત્ય, દાન, ક્ષમા, શીલ, તપશ્ચર્યા, દયા વગેરે ગુણો હોય તે બ્રાહ્મણ છે. કુળ, વેદાધ્યયન કે વિદ્વતાથી ઢિજત્વ પ્રાપ્ત થતું નથી; તે તો ઉત્તમ આચરણથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. આ ઉપર દર્શાવેલા ગુણો જે શૂદ્રમાં હોય તો તેને બ્રાહ્મણ સમજવો; અને પોતાને બ્રાહ્મણ કહેવડાવનારમાં જે તે ન હોય તો તે બ્રાહ્મણ નથી. શ્રીકૃષ્ણે તો ગુણકર્મ પ્રમાણે ચાતુર્વર્ણની ઉત્પત્તિ છે એમ ગીતાપરિપદમાં કહેલું છે. સમાજના શ્રેષ્ઠ જનોને આ પ્રકારનો મત પસંદ

પડ્યો હતો. માટે જ વિશ્વામિત્રે બ્રહ્મર્ષિપદ મેળવવાનો પ્રયત્ન કરીને તેમાં જય મેળવ્યો. વસિષ્ઠના શાપને લીધે ચાંડાળ બનેલા ત્રિશંકુની અને કલ્મષપાદની બાળુ લઇને વિશ્વામિત્રે તેમનો ઉદ્ધાર કર્યો. ક્ષાત્રય વિશ્વામિત્રે ત્રિશંકુનું પુરોહિતપણું કમુલ કરીને તેનો યજ્ઞ ચલાવ્યો, તે વખતે બ્રાહ્મણોએ સ્હેજ પ્રશ્ન કર્યો કે આવા ચાંડાળના ક્ષત્રિય ઉપાધ્યાયના હાથનો હવિર્ભાવ દેવ ગ્રહણુ કરશે ? આ પ્રશ્નની પરવા ન કરતાં વિશ્વામિત્રે યજ્ઞકાર્ય શાંતપણે ચલાવ્યું.

તે કાળમાં વણુવ્યવસ્થાને હાલનું જાતિવ્યવસ્થાનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયું નહોતું, પણ કાળે કરીને જુદા જુદા ઉદ્યોગધંધાથી અને એવોં ધંધો કરનારા લોકોમાં થયેલા રોટી બેટીના વ્યવહારને લીધે જે સામાજિક વિભાગ થયા, તે કાયમના થઇને મહાભારતકાળમાં તેના અનેક પેટાભેદ ઉત્પન્ન થયા હતા. તોપણ તે સંબંધમાં તે વખતે હાલની માફક સખ્ત નિયમો ન હોવાથી તે કાળમાં એક વર્ણુ બીજા વર્ણુની સાથે રોટી બેટીનો વ્યવહાર કરી શકતો હતો. કોઇ પણ ઉચ્ચ વર્ણુનો પુરુષ પોતાનાથી હલકા વર્ણુની કન્યા સાથે લગ્ન કરી શકતો; પરંતુ નીચલા વર્ણુનો પુરુષ પોતાનાથી ઉચ્ચ વર્ણુની કન્યા સાથે શરીરસંબંધ કરી શકતો નહિ. શુક્રાચાર્યની કન્યા દેવયાનીએ યયાતિ રાજા સાથે પરણવાનો નિશ્ચય કરીને પોતાના પિતાની આજ્ઞા માગી, ત્યારે તેણે કહ્યું કે બ્રાહ્મણ કન્યાનો ક્ષત્રિય સાથે વિવાહ થઇ શકે નહિ. તોપણ આખરે એ વિવાહ થયો જ.

વર્ણુભેદનું મહકમપણું

તે કાળમાં કેટલું હતું તે જતાવવા માટે અનેક દાખલાઓ

આપી શકાય. તે પૈકી કેટલાએક અહીં આપીયે છીયે. વિદ્વર્ષ દેશના રાજની કન્યા અગત્ય ઋષિને આપી હતી. લોમપાદ રાજની કન્યા શાન્તા ઋષ્યશૃંગ ઋષિને, તૃણબિંદુની ગૌ નામની કન્યા પુલત્યને, ભગીરથની કન્યા હંસી કૌત્સ ઋષિને, શર્પાતિકન્યા સુકન્યા ચ્યવન ઋષિને, એ પ્રમાણે ક્ષત્રિયોની કન્યાઓ આહ્લણોને આપવામાં આવી અને તેમની સંતતિ આહ્લણમાં ગણાઈ. આહ્લણો પણ પોતાની કન્યા ક્ષત્રિયોને આપતા હતા. શુક્રાચાર્યની કન્યા દેવયાનીનું યયાતિ રાજ્યએ અને કૃષ્ણદ્વૈપાયનના પુત્ર શુક્ર મુનિની કન્યા કૃત્તીનું આહ્લણ રાજ્યએ પાણિગ્રહણ કર્યું હતું. ક્ષત્રિયોને તપશ્ચર્યાના યોગથી અહત્વ મળી શકતું. પુરુકૃષ્ણાત્પન્ન પ્રિયમેધ અને ગર્ગ, દુષ્યંત-વંશીય શિનિ, ત્રય્યારુણિ એ સર્વે તપને લીધે આહ્લણ થયા. પુરુકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલ મુદ્રલ અહ્લર્ષિપદે ચક્રા પછી તેના વંશજ મૌદ્રલ્ય સંસ્રુક આહ્લણ થયા. તેમનામાં ગૃત્સમદનો દાખલો બહુ મહત્ત્વનો છે. અનુશાસનપર્વમાં કહેલું છે કે વીતહવ્ય નામનો ક્ષત્રિય રાજ પોતાના શત્રુના હાથમાંથી છટકી જવા સારૂ ભૃગુના આશ્રમમાં સંતાઈ રહ્યો. પછી જ્યારે તેની પાછળ પડેલા શત્રુએ આશ્રમમાં આવીને સવાલ કર્યો કે “અહીં કોઈ ક્ષત્રિય છે?” ત્યારે ભૃગુએ કહ્યું કે અહીં સર્વ આહ્લણો જ છે. એ જ વીતહવ્ય રાજ ભૃગુના વચનથી આહ્લણુત્વ પામ્યો અને ગૃત્સમદ કહેવાયો. આહ્લણ અને ક્ષત્રિયનાં સામાજિક કર્તવ્યો ઘણે ભાગે ઠરેલાં હતાં, તેમણે જ પ્રમાણે ક્ષત્રિય આહ્લણુત્વ મેળવવા માટે પ્રયત્ન કરતા, તે જ પ્રમાણે આહ્લણો પણ ક્ષત્રિયની માફક યુદ્ધકલામાં પટુત્વ મેળવવા માટે યત્ન કરતા હતા. અગત્ય મુનિ, દ્રોણાચાર્ય, અશ્વત્થામા,

કૃપાચાર્ય એ સર્વ બ્રાહ્મણ હતા, પણ ધનુર્વિદ્યામાં કુશળ હતા. બ્રાહ્મણ પોતાના તેજના જોર પર ક્ષત્રિયોને શાપ આપીને જોર કરતા, એના દાખલા જોવા હોય તો નહુશ, વેન, સહસ્રાન્તુન, કલ્મષપાદ અને ત્રિશંકુનો ઇતિહાસ જોવો.

न बलं क्षत्रियस्याद्ब्रह्मणा बलवतराः ।

ब्रह्मन्ब्रह्मबलं दिव्यं क्षात्राच्च बलवत्तरम्

1001

—બાલકાંડ ૫૪-૧૪

અર્થાત્ બ્રાહ્મણોના બળ આગળ ક્ષત્રિયોનું બળ તદ્દન શીકું પડે છે, એવી તે કાળમાં માન્યતા હતી. બ્રાહ્મણોના નમસ્કારને લીધે સૂર્ય પ્રકાશે છે એમ વનપર્વમાં કહેલું છે; અને તે ક્રોધાયમાન થાય તો સર્વ જગત ભસ્મ કરી નાંખે એવું અતુશાસનપર્વમાં કહેલું છે. તથાપિ દુર્વાસા ઋષિ અને અંબરીષ રાજાનો દાખલો જોતાં અંબરીષને શરણુ જમ્મને પોતાની પાછળ પડેલું સુદર્શનચક્ર દુર્વાસાએ રાખ્યું. આ ઉપરથી ક્ષત્રિયો પણ પોતાના તેજથી બ્રાહ્મણોને નિર્માલ્ય કરતા હતા એમ દેખાય છે. એકંદર રીતે જોતાં વસિષ્ઠના વંશજ સનાતનધર્મવાદી પુરાણપક્ષના હતા. તેમનામાં પારાશર, કૃષ્ણદ્વૈપાયન, વૈશમ્પાયન, યાજ્ઞવલ્ક્ય, શુક્રમુનિ, જૈમિની વગેરે સુપ્રસિદ્ધ બ્રાહ્મણધર્મના પુરસ્કર્તા જે પ્રમાણે થઈ ગયા, તે જ પ્રમાણે વિશ્વામિત્રના વંશજોનો સંબંધ પારાશર, બૃહુ, જમદગ્નિ વગેરેની સાથે બંધાવાથી તેમનામાં પણ અનેક ઉદારમતવાદી બ્રાહ્મણો થયા છે. આ સર્વ બાબતોનો વિચાર કરીએ તો તે સમયની સમાજવ્યવસ્થા કેટલી બધી મક્કમ હતી એ સિદ્ધ થાય છે. પરશુરામનો અવતાર ક્ષત્રિયોનો

ગવ હરણુ કરવા માટે થયો; પરંતુ તેના હાથે ક્ષત્રિય કુળોનો નાશ જ થયો અથવા બ્રાહ્મણોનું મહત્ત્વ તેનાં કૃત્યોને લીધે જ સાબીત થયું એમ કહેવાય નહિ. કારણ કે પરશુરામ પછી રામચંદ્ર અને તેનો ક્ષત્રિય વંશ દીર્ઘકાળ સુધી અસ્તિત્વમાં હતો. તે જ પ્રમાણે પાંડવકૌરવ એ ક્ષત્રિય હતા, અને તેમના વંશજોએ ઘણા વખતસુધી સત્તા ચલાવી હતી. પછી ક્ષત્રિયોના વંશમાંથી રજપુતો ઉત્પન્ન થયા. તે જ પ્રમાણે મરાઠા અને દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમાંના વડિયર એ સર્વ ક્ષત્રિયો છે. બ્રાહ્મણોનું મહત્ત્વ રામાયણકાળમાં વિશેષ હતું અને ત્યાર પછી પણ તેમને અગ્રસ્થાન મળ્યું. પરંતુ તે પરશુરામને લીધે નથી મળ્યું; પણ તેનાં કારણ તેમના ગુણ અને તેમની વિદ્યા એ હતાં.

સારાંશ કે પરશુરામના અવતારનો વિચાર કરીએ તો એટલું જ જણાઈ આવશે કે તે કાળમાં બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિયોની વચ્ચે ઝગડો ચાલતો હતો. ઉભય પક્ષને પોતાની યોગ્યતા વધારે છે એમ લાગતું. છતાં તેમનામાં શેડી બેટીનો વ્યવહાર ચાલુ હતો અને વર્ણવ્યવસ્થા મક્કમ હતી. બ્રાહ્મણો ક્ષત્રિયત્વ મેળવવા માટે અને ક્ષત્રિયો બ્રાહ્મણત્વ સંપાદન કરવા માટે પ્રયત્ન કરતા હતા; પરંતુ હિન્દુસ્તાનમાં ક્ષાત્રતેજ કરતાં સાત્ત્વિક ગુણોનું વિશેષ માન હોવાને લીધે પરશુરામ કરતાં રામચંદ્રને જ તેના સૌજન્યને લીધે વિશેષ માન મળ્યું. ક્ષત્રિયોના ગર્વનું હરણુ કરવા માટે અવતરેલા બ્રાહ્મણ પરશુરામનો પ્રયત્ન અને પોતે જ બ્રહ્મજ્ઞાનવેત્તા હોવા બદલનું બ્રાહ્મણોનું દુરાભિમાન કમી કરવા માટે ક્ષત્રિય વિશ્વામિત્રનો પ્રયત્ન એ બન્ને દેશહિતની દૃષ્ટિએ જોતાં

સરખા મહત્વનાં છે. ગુણક્રમ પ્રમાણે વણવ્યવસ્થા હોવાનું
શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું તેનું રહસ્ય પણ એજ છે કે ઉચ્ચનીચપણું એ
જન્મસિદ્ધ હક નથી, પણ દરેક માણસ પોતપોતાનાં કર્મ
પ્રમાણે ચડતી કે ઉતરતી પાયરીએ જાય છે.

નૃસિંહ જયન્તિ

અત્યંત પ્રાચીન કાળમાં સ્વયંભુવ મન્વંતરમાં કશ્યપ નામના એક ઋષિ થઈ ગયા. તેમને હિરણ્યાક્ષ નામનો એક પુત્ર હતો. તે મહા બલવાન હતો. તેણે ભૂલોકને દબાવી દીધું હતું. અર્થાત્ પોતાના પરાક્રમથી સર્વ દેશ જીતી લીધા હતા અને પાદાકાંત કરેલા લોકોને હિંચું માથું કરવા દેતો નહિ. ત્યારે વરાહે તેનો નાશ કરીને લોકોને દુઃખમુક્ત કર્યા. આ વરાહને વિષ્ણુનો ત્રીજો અવતાર માનેલો છે. (કેટલાએક ગ્રંથોમાં વરાહને બ્રહ્માનો અવતાર માનેલો છે) આ હિરણ્યાક્ષના વંશમાં વૈવસ્વત મન્વંતરમાં બીજા એક કશ્યપ ઋષિ થઈ ગયા. તેમને અનેક પુત્રો થયા. તેમાં હિરણ્યકશ્યપુ (હિરણ્યકશિપુ) નામનો એક પુત્ર હતો. તેણે લોકોને બહુ જ ત્રાસ આપ્યો. પોતાના પ્રસિદ્ધ પૂર્વજ હિરણ્યાક્ષનો નાશ વિષ્ણુએ કર્યો માટે તેની સાથે વેર બાંધી તેના ભક્તોને તે અનેક

રીતે હેરાન કરવા લાગ્યો. હિરણ્યકશ્યપુ એ હિરણ્યાક્ષને
 બાધ હતો એમ ભાગવતાદિ ગ્રંથમાં કહેલું છે પરંતુ, મહા-
 ભારતમાં હિરણ્યાક્ષને એક એવ દિતે: પુત્ર: એમ વર્ણવેલો છે. આ
 ઉપરથી તેને ખીન્ને કોઇ સહોદર નહોતો એ સ્પષ્ટ થાય છે.
 હિરણ્યકશ્યપુએ પોતાની સત્તા સર્વ ઠેકાણે સ્થાપન કરીને
 ઋષિ, દેવ અને રાજાઓને હેરાન કર્યાં. તે તેમના યજ્ઞયાગની
 સિદ્ધિ થવા દેતો નહોતો. હિરણ્યકશ્યપુએ વિષયોપભોગમાં લુપ્ત
 થઇને પોતે અજ્ઞેય અને અમર થવાના હેતુથી પોતાની
 દેહરક્ષા માટે અનેક ઉપાયો કર્યાં. રાત્રે અથવા દિવસે,
 મનુષ્ય અથવા હિંસ્ર પશુથી ઇજા ન થાય તે માટે તેણે સારો
 અંદોખસ્ત કર્યો. પછી પોતાને કોઇના તરફથી પણ ત્રાસ
 પહોંચાડવો શક્ય નથી એમ તેના મનની ખાત્રી થતાં
 તે મનમાની કૂરતા કરવા લાગ્યો. આથી સાત્ત્વિક વૃત્તિના
 લોકોને તે દુષ્ટતા હાથે પોતાનો છુટકારો કેવી રીતે કરી લેવો
 તેનો મોટો વિચાર થઇ પડ્યો. આખરે તેનો જ પુત્ર તેના
 નાશનું કારણ થયો. તે હકીકત નીચે પ્રમાણે છે: હિરણ્યકશ્યપુને
 જંભાસુરની કન્યા કયાધુથી પ્રલ્હાદ, અનુલ્હાદ, સંલ્હાદ, લ્હાદ,
 શિષિ અને બાષ્કલ એવા છ પુત્રો થયા. તે પૈકી પ્રલ્હાદને
 પોતાના સંબંધીઓનો તામસી સ્વભાવ ગમતો નહોતો તેથી
 તે તેમની સાથે હળીમળીને રહી ન શકતો. પોતાનાં વિષય-
 લંપટ સંગાંવહાલાંઓ મોટી ભૂલ ખાય છે એવું જોઇને
 તેમને સુધારવાને તેણે પ્રયત્ન કર્યો. જે કુળમાં પ્રલ્હાદ જન્મ્યો
 તેને અસુર અથવા દૈત્ય કુળ કહેતા હતા અને અસુરોનાં
 પ્રતિસ્પર્ધીઓને સુર અથવા દેવ માનતા હતા. અસુર
 દેહાત્મવાદી હતા. સુર, વ્યાપક પરમાત્મા જે વિષ્ણુ તેની પૂજા

કરતા હતા. સુરનો પક્ષ એ જ સત્ય પક્ષ છે એવી પ્રહ્લાદની ખાત્રી થતાં જ તેણે વિષ્ણુભક્તિનો માર્ગ સ્વીકાર્યો. પોતાનો પુત્ર શત્રુપક્ષ પ્રમાણે વર્તે છે એમ ધ્યાનમાં આવતાં જ હિરણ્યકશ્યપુએ યોગ્ય ગુરુના હાથ નીચે શિક્ષણ માટે રાખી તેને ઠેકાણે લાવવા માટે પ્રયત્ન કર્યો; પરંતુ તે તો ઉલટો ગુરુને ઉપદેશ કરવા લાગ્યો કે મહારાજ મિથ્યા અભિમાનને લીધે અમે અમુરો દેહાત્મવાદી થઈને પરમાત્માને ભૂલી ગયા છીએ. મનુષ્ય અહંતા અને મમતાથી બદ્ધ થયો કે સત્ય અને અસત્ય, ન્યાય અને અન્યાય એની પરીક્ષા કરવાનું સામર્થ્ય તેનામાં રહેતું નથી. જ્યાં સુધી આ પ્રભાવ કાયમ છે ત્યાં સુધી પરમાર્થપ્રાપ્તિ થતી નથી. માટે ખરા પરમેશ્વરને ઓળખવાની શક્તિ સંપાદન કરીને તેનામાં લય પામવાની ઇચ્છા દરેક માણસે રાખવી જોઈએ.

ગુરુને અને પ્રહ્લાદને બનતું નથી એમ હિરણ્યકશ્યપુએ બાણ્યું કે તરત તેણે પુત્રને બોલાવી ગુરુના ઉપદેશ પ્રમાણે વર્તવાને માટે સખ્ત આજ્ઞા કરી; ત્યારે પ્રહ્લાદે નમ્રતાથી કહ્યું, પિતાજી, જે વિદ્યાર્થી શાશ્વત સુખ અને શાન્તિ મળતાં નથી તે વિદ્યા શા કામની? પરમેશ્વરપ્રાપ્તિ એ જ વિદ્યાનું અંતિમ ધ્યેય છે, માટે મને એમ લાગે છે કે તે ધ્યેય સાધ્ય કરવા માટે મેં જે માર્ગ સ્વીકારેલો છે તે યોગ્ય છે. વિષયવાસનાઓનો ઉચ્છેદ કરીને પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કેવી રીતે કરી લેવી એવું શિષ્યવનારા મહાનુભાવ સાધુ પુરુષ એ જ ખરા ગુરુ છે. એવા ગુરુ મળે તો નેત્ર ઉપરનાં અજ્ઞાનતાનાં પડળ દૂર થાય અને ઈશ્વરપ્રાપ્તિનો માર્ગ સુગમ થાય. અર્થાત્ આ નશ્વર દેહ સાર્થક કરવો હોય તો સંતસમાગમમાં રહીને આ

ભવસાગર તરી જવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આવી મતલબના
 પોતાના પુત્રના વિચારો અહંકારથી ઘેરાયેલા હિરણ્યકશ્યપુને
 ગમ્યા નહિ. તેણે પોતાના નોકરોને આજ્ઞા કરી કે કોઈ પણ
 પ્રયત્નથી જો છોકરો ડેકાણે ન આવે તો તેને સખ્ત શિક્ષા
 કરવી. પેટનો વેંત જોડલો ખાડો ભરવાના હેતુથી તે હિન્મત
 દૈત્યાધિપાતની ગુલામી કરવાને નીચ નોકરોએ તે બાળક
 સાધુને અનેક રીતે દુઃખ આપ્યું; પણ તે જરાયે ડગ્યો નહિ.
 પોતાનું આચરણ નિર્મળ રાખીને વિષ્ણુને તેણે તન, મન, ધન
 અર્પણ કર્યો હતાં. આવી રીતે પ્રત્યક્ષ પોતાનો પુત્ર શત્રુના
 પક્ષમાં મળ્યો એ જોતાં જ હિરણ્યકશ્યપુ ક્રોધાયમાન થયો
 અને પુત્રપ્રેમ ભૂલી જઈને તે જ્ઞાની બાળકને દેહાંતદંડ
 આપવાનો તેણે વિચાર કર્યો. હિરણ્યકશ્યપુએ કહ્યું: “પ્રલ્હાદ,
 જ્યારે તું મારી ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તતો નથી ત્યારે તારે
 જીવતા રહેવું પણ ઇષ્ટ નથી; માટે હું તારો પ્રાણ લઈશ. જે
 વિષ્ણુના નામની તું રાતદિવસ ખૂબ પાડે છે તે
 તારો વિષ્ણુ તને આવે પ્રસંગે કેવી રીતે બચાવશે તે મારે
 જોવું છે.” એ શબ્દ કાને પડતાં જ પ્રલ્હાદે ઉત્તર આપ્યો:
 “પિતાજી, વિષ્ણુ જ માંડે રક્ષણ કરે છે. મારા દેહનો એ જ
 ધણી છે અને તેના સિવાય અન્ય કોઈ પણ મારો પ્રાણ
 લઈ શકશે નહિ. તે સર્વ ઠેકાણે છે. જેવી રીતે તે મારામાં છે
 તેવી જ રીતે તે તમારામાં પણ છે. તે જ માંડે રક્ષણ કરશે. આપણે
 શૌર્ય, ધૈર્ય અને પ્રેમથી યુક્ત એવા વિષ્ણુને લીધે જીવીએ છીએ.
 એવા દેવના પણ દેવ વિષ્ણુ સાથે વિરોધ કરવામાં શું ડહાપણ
 સર્વસમાન પ્રેમ રાખીને જોએ. વિષ્ણુના ચિંતનમાં
 મગ્ન રહે છે, વિષ્ણુ તેમનું રક્ષણ કરે છે એમાં જરાયે

સંદેહ નથી.” પુત્રના આ ઉદ્ગાર હિરણ્યકશ્યપુને અત્યંત કર્ણકટુ લાગ્યા. એકદમ ધાંટા કાઢીને તેણે કહ્યું: “તારે વિજ્યુ આ વિશ્વમાં છે એમ તું કહે છે તો આ સામેના ચાંભલામાં તે કેમ દેખાતો નથી?” પ્રહ્લાદે શાંતપણે પણ હસીને જવાબ આપ્યો કે પિતાજી તે આ ચાંભલામાં પણ છે. આવું સાંભળતાં જ હિરણ્યકશ્યપુએ મોટા ક્રોધાવેશથી ચાંભલા ઉપર લત્તાપ્રહાર કર્યો ત્યારે તેમાંથી ભયંકર ગર્જના થઈ અને સિંહના આકારની ઉગ્ર અને ભયાનક વ્યક્તિ બહાર નીકળી. એ જ નૃસિંહ હતો. તેણે એ દુષ્ટ દૈત્ય ઉપર એકદમ તરાપ મારી અને પોતાની જાંઘ ઉપર તેને આડો નાંખી નખથી તેનું પેટ ચીરી નાંખ્યું. આ દિવસ વૈશાખ શુદ્ધ ૧૪નો હતો.

શાસ્ત્રોક્ત વિધિ અને રૂઢિ

તેરશને દિવસે એક જ વખત જમીને ચૌદશને દિવસે મધ્યાહ્ન વખતે તેલ અને આમળા વાટીને ડીલે લગાડી સ્નાન કરવું. સાયંકાળને વખતે ધાન્યના ઢગલા ઉપર ઉદક-યુક્ત કલશ મુકીને તેના ઉપરના પાત્રમાં નૃસિંહની સુવર્ણ-પ્રતિમાની પૂજા કરવી. રાત્રે જાગરણ, હરિકીર્તન વગેરે કરીને નૃસિંહની સેવા કરવી અને પ્રાતઃકાળમાં શ્રીથી તેની પૂજા કર્યા પછી ગોદાન સહિત પ્રતિમા ઉપાધ્યાયને આપવી. આપણા વંશમાં થઈ ગયેલા અને હવે પછી થનારા વંશજોનો ઉદ્ધાર કરવા માટે નૃસિંહની પ્રાર્થના કરવી. પછી બ્રાહ્મણ સાથે તિથિને અંતે ભોજન કરવું. ત્રણ પ્રહર કરતાં ચતુર્દશી અધિક હોય તો પ્રભાતમાં જ પારણું કરવું.

તૈયાર કરેલા અન્ન અને ઉદકકુંભનું દાન પૂનમને દિવસે કરવું. વાઝરડા સહિત ગાય, પાદુકા, જોડા, છત્રી, પંખો, ઉદકુંભ, શય્યા ઇત્યાદિનું દાન આપવાથી પુણ્ય થાય છે એવું ધર્મસિંધુમાં કહેલું છે. નૃસિંહજન્મોત્સવ ઘેરઘેર અથવા સર્વ વિષ્ણુભક્તોને ત્યાં પાળવામાં આવે જ છે, એવું નથી. બંગાળ અને ઉત્તર તરફના ખીજ દેશોમાં આ ચાલ નથી. વિષ્ણુનાં કેટલાંએક દેવાલયોમાં આ ઉત્સવ પાળવામાં આવે છે. આ દેવ રામચંદ્રની માફક લોકપ્રિય ન હોવાનું કારણ એટલું જ છે કે નૃસિંહ ઉગ્ર છે અને તેની સેવા કરવામાં કાંઈ ચૂક થાય તો તેના તરફથી ત્રાસ પહોંચે છે એવી માન્યતા છે. દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમાં વૈષ્ણવ મતના પ્રચારને લીધે વિષ્ણુનાં દેવાલયો ઠેકાણે ઠેકાણે સ્થાપન કરવામાં આવ્યાં; તેમાં કેટલાંએક નૃસિંહનાં પણ છે, અને ત્યાં મોટા ભપકાથી ઉત્સવ ઉજવવામાં આવે છે. દીપોત્સવ, પાલખીનો વરઘોડો વગેરે ઉત્સવો તે ઠેકાણે બહુ જોવાલાયક હોય છે. મદ્રાસ છલાકામાં ઘંટસા અને હાંપીમાં નૃસિંહનાં મોટાં મંદિરો છે. માનતા કરવાને અથવા માનતા રાખવા ધણાય અપ્રાહ્મણુ જનરાણુઓ દર સાલ ત્યાં જાય છે. કેટલાંએક અપ્રાહ્મણુ અને અપ્રાહ્મણુ નૃસિંહને કુળદેવતા તરીકે માને છે.

હિરણ્યાક્ષ અને હિણ્યકશ્યપુ સંબંધી માહિતિ આપતી વખતે પ્રાચીન ગ્રંથકારોએ લખેલું છે કે તેમનો જન્મ થયો તે વખતે પૃથ્વી ઉપર તોફાનો થયાં હતાં. હાલની માન્યતા પ્રમાણે પૃથ્વી અત્યારની પ્રચંડ ભૂગોળ નહોતી, પણ જે ભાગમાં હિરણ્યાક્ષ અને હિરણ્યકશ્યપુ પોતાના

કુટુંબ સાથે રહેતા હતા તે ભાગ તે વખતની કલ્પના પ્રમાણે પૃથ્વી ગણાતો હતો. ઉત્તર ધ્રુવ તરફના પોતાના નિવાસસ્થાનનો ત્યાગ કરીને આર્યોની જે શાખા પશ્ચિમ અને દક્ષિણ દિશા તરફ ગઈ તે પૈકી એક શાખા કાસ્પીયન સમુદ્રની દક્ષિણ બાજુએ જ્યાં ઇરાન અને અફઘાનિસ્તાન દેશ છે ત્યાં ગઈ. તે વિશેની માહિતી દંતકથા (mythology)ને સ્વરૂપે પુરાણમાંથી મળે છે. પરંતુ હજારો વર્ષથી આ દંતકથાની ઉપર કવિકલ્પનાનાં અને અતિશયોક્તિનાં આવરણો ચડ્યાં છે તેથી ખરો ઇતિહાસ છૂપાઈ ગયો છે. જે જૂના લેખ હાલમાં મળે એમ છે તેમનું બારીકાથી નિરીક્ષણ કરીએ તો એમ જણાય છે કે દક્ષિણ તરફ આવેલી આર્યોની આ શાખાના બે વર્ગો હતા. તે

દેવ અને દૈત્ય

ના નામથી પુરાણો, રામાયણ અને મહાભારતમાં પ્રસિદ્ધ છે. તેમને વિષે એવો ઇતિહાસ છે કે વૈવસ્વત મન્વંતર માંહેના બ્રહ્મપુત્ર મરીચિ ઋષિને પ્રચિતસ દક્ષે પોતાની તેર કન્યાઓ પરણાવી. તેમનાં નામ અદિતિ, દિતિ, દનુ, દનાયુ, સિંહિકા વગેરે હતાં. તે દરેકની સંતતિ તેમનાં નામથી પ્રસિદ્ધિ પામી. દાખલા તરીકે અદિતિના પુત્ર અદિતેય અથવા આદિત્ય, દિતિના પુત્ર દૈત્ય, દનુના પુત્ર દાનવ વગેરે. કલ્પના કુળમાં હિરણ્યકલ્પપુત્ર પુત્ર પ્રહ્લાદ એ મહાન વિષ્ણુભક્ત અને પ્રહ્લાદનો પુત્ર બલી એ ઉદાર થયા. કલ્પ પોતે મંત્રદણ્ડ ઋષિ હતા. તેના બે પુત્ર અવત્સાર અને અસિત એ ઋષિઓમાં ગણાય છે. અવત્સારને નિધ્રુવ અને રેભ એવા બે પુત્ર હતા, અને અસિતને શાંડિલ્ય નામનો એક જ પુત્ર હતો. નિધ્રુવની

સંતતિનાં નૈદ્રુવ, રેભની સંતતિનાં રૈભ્ય અને શાંડિલ્યની સંતતિનાં શાંડિલ્ય એવાં નામ પડ્યાં. નિત્ય ઋષિ અને દેવલ એ શાંડિલ્યના પ્રખ્યાત વંશજ છે. તેઓ પણ મંત્રદષ્ટા હતા એવું મત્સ્યપુરાણમાં લખેલું છે. કશ્યપ એ મરિચિ ઋષિના પુત્ર હોવાથી તેને મરિચિ એવું નામ મળ્યું. પ્રાચીન કાળમાં કશ્યપની ખ્યાતિ બહુ હશે એમ લાગે છે માટે જ તેનું નામ નક્ષત્રપુંજ માહેના એક નક્ષત્રને આપવામાં આવ્યું છે. (માગશર મહિનામાં સૂર્યની પાછળ આ નક્ષત્ર હોય છે.) ઉપર કહ્યા પ્રમાણે કશ્યપના વંશજો કેટલાક ઋષિ જન્મ્યા તેમ કેટલાક દુષ્ટ અને નીચ મનોવૃત્તિના પુરુષ પણ થયા. વિષ્ણુ અને ઇંદ્ર પણ અદિતિના પુત્ર હતા એવું રામાયણ, મહાભારત અને પુરાણોમાં કહેલું છે. અને તેમના વંશજો અદિતેય નામથી ઓળખાયા. કાળે કરીને તેમને દેવ માનવામાં આવ્યા. ઇંદ્ર, વિષ્ણુ અને તેમના વંશજોને ‘અદિતનંદના’ પણ કહેલા છે. કશ્યપની ભાર્યાને પેટે અત્યંત દુષ્ટ મનોવૃત્તિના અનેક પુરુષો જન્મ્યા. તે પૈકી દિતીનો પુત્ર (દૈત્ય) હિણ્ણકશ્યપુ, દનુનો પુત્ર (દાનવ) કેતુ, દનાયુનો પુત્ર વૃત્ર, સિંહિકાનો પુત્ર રાહુ એ પ્રસિદ્ધ છે. કાળે કરીને દૈત્ય અને દાનવ એ શબ્દનો એક જ અર્થ થવા માંડ્યો, અને નીચ તથા કૂર માણસોને માટે એ શબ્દ વપરાવા લાગ્યો.

દેવ અને દૈત્યનો સ્વભાવ એકબીજાથી વિરુદ્ધ હોવાને લીધે તેમને એકબીજા સાથે બનતું નહોતું, તેથી આ બન્નેમાં દીર્ઘકાળ સુધી કળયો ચાલ્યો. દૈત્ય સ્વભાવે તામસી, ઉન્મત્ત અને વિષયલંપટ હતા. દેહને જ તેઓ આત્મા માનતા. તેમના વિચાર અને આચરણ પ્રવૃત્તિપર હતા. યજ્ઞ-

યાગની વિરહ હોવાને લીધે તેઓ યજ્ઞ કરનારા પોતાના
 ભાઈઓ (આદિતેય)ને હેરાન કરતા હતા. સામા પક્ષમાં દેવ
 એ સાત્ત્વિક, નમ્ર અને સંયમી હતા. વ્યાપક પરમાત્મા વિષ્ણુની
 તેઓ પૂજા અને આરાધના કરતા. વિદ્વાન અને જ્ઞાન-
 નિષ્ઠ ગુરુ પાસે જઈ અધ્યાત્મજ્ઞાન મેળવવાનો યત્ન કરતા. દેવ
 અને દૈત્ય બન્નેએ બ્રહ્મજ્ઞાન સંપાદન કરવાનો યત્ન કર્યો,
 પરંતુ દેવને તે સાધ્ય થયો અને દૈત્યોએ તેનો ભળતો જ અર્થ
 લઈને પોતાનું સમાધાન કેવી રીતે કરી લીધું એનું એક સુંદર
 દૃષ્ટાંત ઉપનિષદમાં મળે છે. છાંદોગ્યમાં કહેલું છે કે એક વખત
 દેવમાંથી ઇંદ્ર અને દાનવમાંથી વિરોચન (પ્રહ્લાદનો પુત્ર)
 હાથમાં સમિધા લઈને એકબીજા સાથે સ્પર્ધા કરતા નીકળ્યા.
 તે પ્રજાપતિ પાસે આવ્યા. કેટલોક કાળ બ્રહ્મચારી રહ્યા
 પછી પ્રજાપતિ સામે જઈને તેમણે કહ્યું: “ભગવન્, પાપરહિત,
 જરારહિત, મૃત્યુરહિત, શોકરહિત, ક્ષુધારહિત, પિપાસારહિત,
 સત્યકામ, સત્યસંકલ્પ એવા આત્માની શોધ કરવી જોઈએ. તેને
 જાણી લેવો જોઈએ. એ આત્માની શોધ કરીને જ તેને જાણું છે,
 તેને સર્વ લોક પ્રાપ્ત થાય છે, તેની સર્વ ઇચ્છા પૂર્ણ થાય
 છે, એવું આપનું વચન છે, એવું જ્ઞાતા કહે છે. તે આત્માને
 પામવા અમે અહીં આવેલા છીએ.” ત્યારે પ્રજાપતિએ કહ્યું:
 “આ જે પુરુષ આંખોની અંદર દેખાય છે તે આત્મા છે. તે
 મૃત્યુરહિત અને ભયરહિત છે. એ જ બ્રહ્મ છે.” ઇંદ્ર અને વિરોચન
 કહ્યું, “હિ ભગવન્, પાણીમાં તેમજ અરિસામાં જે દેખાય છે તે
 કાણુ?” પ્રજાપતિએ કહ્યું: “એ જ આ સર્વમાં દેખાય છે. એ જ
 આત્મા છે.” આથી સમાધાન પામી તેઓએ ચાલવા માંડ્યું.
 એમને જતા જોઈને પ્રજાપતિએ કહ્યું: “આત્માની પ્રાપ્તિ અને

જ્ઞાન થયું નથી, ને તમે બન્ને જણા તો જાઓ છો. દેવ અથવા દાનવ
 ગમે તે આટલું જ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરશે તે પરાભવ પામશે.”
 વિરોચન તો પોતાના ભાઈઓ પાસે ગયો અને તેણે
 તેમને એવું કહ્યું કે આ લોકમાં આત્માની એટલે પોતાની જ
 પૂજા કરવી; પોતાની જ પૂજા અને સેવા કરનારને આ લોક
 અને પરલોક એમ બન્ને પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ ઈંદ્રનું સમાધાન
 ન થતાં તે ધૃતી પ્રજાપતિ પાસે આવ્યો અને બ્રહ્માજ્ઞાન
 સંપાદન થતાં સુધી પ્રજાપતિની પાસે રહ્યો. (અધ્યાય ૮મો
 ખંડ ૭ થી ૧૫)

દેવ યજ્ઞયાગાદિ કરીને સોમસુરાથી પોતાના ઇષ્ટ દેવતાઓને
 તૃપ્ત કરતા હતા અને તેઓ પોતે પણ સુરાપાન કરતા હતા.
 વારુણિ અથવા સુરા ત્યાજ્ય નથી એવો તેમનો મત હતો.
 પરંતુ દૈત્ય અને દાનવોને યજ્ઞયાગાદિકને માટે કંટાળો હતો
 અને તેઓ સુરાગ્રહણ કરતા નહોતા. દેવોએ સમુદ્રમંથન
 કરીને અનેક રત્નો પેદા કર્યાં. અર્થાત્ આ ઉભય પક્ષના લોકોએ
 જ્ઞાનસમુદ્રનું મંથન કરીને નાના પ્રકારના મૂલ્યવાન પદાર્થ
 પ્રાપ્ત કરી લીધા. તેમાં સુરા પણ હતી. દેવોએ તેનું
 સેવન કર્યું. દૈત્યોએ તેનો સ્વીકાર કર્યો નહિ. આ ઉપરથી સુરા
 ગ્રહણ કરનારા દેવ અથવા અદિતિના વંશજ ‘સુર’ એ નામથી
 પ્રસિદ્ધ થયા. સુરા ગ્રહણ ન કરનારા દૈત્ય ‘અસુર’ના
 નામથી સંબોધાયા. એ સંબંધી રામાયણમાં નીચેના શ્લોક
 મળી આવે છે.

સુરા પ્રતિગ્રહાદેવાઃ સુરા હત્યમિવિશ્રુતઃ ।
 અપ્રતિગ્રહણાત્તસ્યા દૈતેયાશ્વા સુરાસ્તથા ।

અર્થાત્ સુરાનો સ્વીકાર કરવાથી દેવોનું નામ સુર પડ્યું અને ન કરવાથી દૈત્યોનું નામ અસુર (Teetotaller) પડ્યું. ઇંદ્રને ‘સુરાધિપ:’ એમ કહે છે.* ઇંદ્ર અને વિષ્ણુ એ સુરાના મૂળ પુરુષ હોવા બેધયે. કાળે કરીને તેમને દેવતાઓની માફક પૂજ્ય માનવાનો રિવાજ પડ્યો અને તેમનાં પરાક્રમ વિષે અનેક અદ્ભુત વાતો ચાલુ થઈ. (પૂર્વજોને દેવને ઠેકાણે માની, ખીજ દેવની માફક તેમની પૂજાઅર્થા કરવાનો અને તેમની માનતા કરવાનો ચાલ કેટલાએક આર્યોના વંશજોમાં છે.) અદિતીપુત્ર ઇંદ્રે અસુરો ઉપર જય મેળવ્યો ત્યારે ઇંદ્રપુરી અથવા અમરાપુરી તેની રાજધાની થઈ. કાળે કરીને ઇંદ્ર એ નામ સાર્વભૌમત્વ બતાવનારું થવાને લીધે સેંકડો વર્ષ સુધી જુદા જુદા સુરાધિપતિઓએ પોતાને ઇંદ્ર એ જ નામથી ઓળખાવ્યા હશે. ઇંદ્ર અને વિષ્ણુ દેવ તરીકે મનાયા પછી તેમનાં પરાક્રમનું વર્ણન કરતી વખતે તેમને હાયે અનેક પરાક્રમે થયાં એવું કહેવામાં આવ્યું છે. તેમની સ્તુતિમાં લખાયેલા શબ્દોનો વિચાર કરીયે તો એમ જણાય છે કે ઇંદ્ર, વિષ્ણુ એ ઐતિહાસિક પુરુષ હતા અને તેમનાં પરાક્રમને લીધે સત્ય પક્ષના અભિમાની જે દેવ તેમનાં પગલાં આ દેશમાં થયાં.

*ઋગ્વેદના અત્યંત પ્રાચીન ભાગમાં અસુર શબ્દ દેવના અર્થમાં ચોજેલો છે અને ઇંદ્ર, અગ્નિ, વરુણ વગેરે દેવતાઓને અસુર કહેલા છે. સુર અને અસુર એ નામ મળવાનું કારણ સુરાનો પ્રતિગ્રહ અને અપ્રતિગ્રહ એમ થાય છે. તોપણ કાળે કરીને અધ્યાત્મજ્ઞાનની પાછળ લાગેલા દેવોએ યજ્ઞયાગાદિકની માફક તેનો પણ ત્યાગ કર્યો. સુરાને બદલે યજ્ઞમાં તેઓ મધનો ઉપયોગ કરવા લાગ્યા અને અસુરોને સુરાપાનની ટેવ પડી.

ઇંદ્ર અને વિષ્ણુ

એમનાં કૃત્યોનો વિચાર કરીએ તો તે કાલ્પનિક પુરુષ નહોતા પણ ઐતિહાસિક પુરુષ હતા એમ દેખાય છે. ઇંદ્રને પૂર્વ દિશાનો અધિપતિ માનવામાં આવેલો છે, તેનું કારણ એટલું જ કે જ્યારે દેવ અને દૈત્યની વચ્ચે તકરાર ઉત્પન્ન થઈ ત્યારે એક ઠેકાણે રહેવાનું તેમને માટે શક્ય નહોતું. ઇંદ્રે આગેવાની કરી સ્વપરાક્રમથી ગોતાને માટે નવો ક્ષણદ્રુપ દેશ જીતી લીધો, તેથી તેઓ પૂર્વ તરફ વળ્યા અને પંન્નખના સમૃદ્ધિપૂર્ણ પ્રદેશમાં પોતાનું થાણું નાખ્યું. ઇંદ્રની આગેવાની તળે સુરોએ અનેક ગુફાઓ અને ટેકરીઓમાંથી રસ્તો તૈયાર કર્યો માટે તેને (ઇંદ્રને) 'ગોત્રભિદ્' એ નામાભિધાન મળ્યું. ઇંદ્રે અનેક શહેરો જીત્યાં માટે તેને 'પુરંદર' એવું પણ નામ આપવામાં આવ્યું છે. વજ્ર, (મદા અથવા હથોડી) અને શક્તિ (બરછી) એ ઇંદ્રનાં હથીયારો હતાં. શિવ ત્રિશૂળ વાપરતા હતા. વરુણનો પાશ શત્રુનું ગળું દાખી ખાણું લેવાના કામમાં આવતો. પરંતુ એ સર્વે હથીયારોનો ઉપયોગ શત્રુ સાથેની હાથોહાથની લડાઈના કામમાં આવતો. શત્રુને દૂરથી ઠાર કરવાનું સાધન ધનુષ્યબાણ છે. એનો ઉપયોગ પ્રથમ વિષ્ણુએ કર્યો, ત્યારે તેની ખ્યાતિ ઇંદ્ર કરતાં પણ વધી. વિષ્ણુના નાયકત્વની નીચે આર્યોએ ધનુષ્ય-બાણની મદદથી પૂર્વ તરફના પ્રદેશમાં પોતાની સ્વારીઓ ચલાવી, અને બરોબર બાણ તાકવાનું કૌશલ્ય તેમણે અલ્પ શ્રમથી થોડા વખતમાં પ્રાપ્ત કરી શત્રુનો નાશ કરીને ગંગાના મૂળ સુધીનો મુલક કબજે કર્યો. વિષ્ણુના ચરણ પાસેથી ગંગાનો જન્મ થયો એવું કહેવાતો જૂના કાળમાં જે

રિવાજ પડ્યો તે આ ઉપરથી જ હશે. દશરથના પુત્ર રામને અને દેવકીપુત્ર કૃષ્ણને ઠાળે કરીને અવતાર માનતાં માનતાં જેમ અત્યારે તેમને પ્રત્યક્ષ દેવ માનવાનો રિવાજ પડેલો છે, તે જ પ્રમાણે અદિતીના પુત્ર વિષ્ણુ અને ચંદ્રને દેવતાઓ તરીકે માની વેદકાળમાં તેમને સમર્થ દેવ તરીકે માનવામાં આવ્યા. (વિષ્ણુ સંબંધી વિસ્તૃત વિવેચન મહાએકાદશીના મથાળા નીચે આપ્યું છે.) સારાંશ એટલો જ કે દેવ અને દૈત્ય એ ઐતિહાસિક પુરુષ હતા, પરંતુ તેમના વિચાર ભિન્ન હોવાને લીધે એકબીજાને બનતું નહોતું. જે જે સુરોએ અસુરોનો નાશ કર્યો તેમને દેવતાના અંશ માનવામાં આવ્યા. હિરણ્યકશ્પનો વધ નૃસિંહે, બળાનો પરાજય વામન રૂપી વિષ્ણુએ, નરકાસુર, ઘેનકાસુર વગેરેનો વધ શ્રી કૃષ્ણે, મહિષાસુરનો વધ શિવપત્ની પાર્વતીએ, ભસ્માસુરનો સંહાર સ્ત્રીવેષધારી વિષ્ણુએ કરીને સુરોનો ત્રાસ કમી કર્યો. એવું જણાય છે કે વેદકાળથી મહાભારત સુધી સુર અને અસુરો વચ્ચે ઉપરાઉપરી લડાઈઓ થતી હતી, પરંતુ અસુરોનો દેશ છોડી દઈને સુરોએ પૂર્વ તરફ મોરચો ફેરવ્યો તેથી તેમની ઝપાઝપી કમી થઈને એકબીજા વચ્ચેનો સંબંધ તદ્દન ઓછો થઈ ગયો. કેટલાએક અસુરો કારણપરત્વે સુરની પાછળ આ દેશમાં આવ્યા, તેઓ સુર સાથે એકરૂપ થઈ ગયા. અહીં એક મહત્ત્વની બાબત કહેવાની જરૂર છે કે

દૈત્ય એ રાક્ષસ નહોતા.

રાક્ષસો નૈઋત્ય તરફ અને યમુના નદીને દક્ષિણે લંકા સુધી રહેતા હતા. તે નૈઋત્ય તરફ હતા માટે તેમને ‘નૈઋતી’ પણ

કહેતા. રાક્ષસો આકળા, વિકરાળ, મોટા દાંત, ભયંકર આંખો અને વગર પ્રમાણના અવયવોવાળા હતા એવી લોકોની સમજ છે તે બૂલભરેલી છે. તેઓ આર્યોની માફક મનુષ્યદેહધારી હતા. માત્ર રંગે કાળા અને શરીરે મજબૂત હતા અને નરમાંસ-ભક્ષણ કરવાનો કૂર ચાલ તેમનામાં હતો. આર્યોની માફક તેમનામાં કેટલાએક રૂપવાન હતા અને પ્રત્યક્ષ રાવણનગરી-માંહેનાં કેટલાંએક સ્ત્રી પુરુષો સુંદર હતાં એવું વર્ણન રામાયણમાં મળી આવે છે. રાવણનો ભાઇ કુંભકર્ણ એ પર્વત જેવા શરીરનો રાક્ષસ હતો એવું અર્વાચીન લેખકોએ વર્ણવેલું છે. તેને માટે રામાયણમાં એટલું જ કહ્યું છે કે,

यस्य प्रमाणाद्विपुलं प्रमाणं न ह विद्यते
 એટલે તેના કરતાં ઉંચો અથવા મજબૂત બાંધાનો બીજો કોઇ નહોતો. દક્ષિણમાં યક્ષ નામની બીજી એક જાતિ હતી. યક્ષો પણ રાક્ષસોના ભાઇઓ હતા. કુખેર યક્ષ હતો. તેણે રાવણને લંકા આપી એવી કથા પુરાણમાં છે. યક્ષો રાક્ષસો માફક કૂર નહોતા. કાળે કરીને રાક્ષસો અને યક્ષોની વચ્ચે લડાઇ ચાલી, અને રાક્ષસોએ યક્ષોને દક્ષિણ દેશમાંથી કાઢી મુક્યા એમ જણાય છે. દૈત્ય અથવા અસુર એ રાક્ષસ ન હોતાં હિન્દુસ્તાનમાં આવેલા આર્યોના પિતરાઇ હતા. ધાર્મિક અને બીજી બાબતોમાં તેમનામાં તકરાર પડવાથી તેઓ જુદા થયા, તોપણ રામાયણ અને મહાભારતના કાળ સુધી તેમનામાં લગ્નવ્યવહાર ચાલુ હતો એવું દેખાય છે. અસુરોએ પણ કાળે કરીને અધ્યાત્મજ્ઞાન સંપાદન કર્યું હશે. કેકેય દેશનો રાજા અશ્વપતિ બ્રહ્મજ્ઞાની હતો એમ ઉપનિષદમાં કહેલું છે. એ જ દશરથપત્ની કૈકેયીનો પિતા હતો. તેના સૌંદર્યથી મોહિત થઇને દશરથે અશ્વપતિને

આસુરી વિવાહપદ્ધતિ પ્રમાણે વધુની કિંમત આપીને લગ્ન કર્યું હતું. કિંમત દબાવ દશરથે અશ્વપતિને થોડું રાજ્ય આપ્યું હતું એવું રામાયણમાં કહ્યું છે. કેકયાધિપતિનું અશ્વપતિ એ નામ પડવાનું કારણ એ છે કે હિન્દુસ્તાન બહારનો તેનો પ્રદેશ (એટલે ઈરાન) થોડાઓ માટે અસલથી પ્રસિદ્ધ છે. કેકયાને લીધે રામને વનવાસ મળ્યો તે વખતે ભરત મોસાળમાં હતો ત્યાંથી તેને બોલાવવામાં આવ્યો. આ પ્રવાસ દૂરનો હતો. તે જે માગે આવ્યો તે વિષેનાં વાત્સીકિના લખાણ ઉપરથી ભરત અધધાનિસ્તાનની પેલી તરફથી આવ્યો હતો એમ જણાય છે. તે જ પ્રમાણે અશ્વપતિએ પોતાના દોહિત્રને ઘેર પાછા ફરતી વખતે જે ચીજો આપી હતી એ ઉપરથી પણ તે હિન્દુસ્તાન બહારનો રાજા હતો એમ સિદ્ધ થાય છે. રામાયણમાં જણાવેલું છે કે અશ્વપતિએ ભરતને જનની ઉત્તમોત્તમ શાલો, કામળીઓ, હરણનાં કમાવેલાં ચામડાં, અંતઃપુર માટે સુંદર અને મજબૂત કુતરાઓ અને શીખવીને તૈયાર કરેલાં ગધેડાંઓ આપ્યાં હતાં. આ સર્વ ચીજો ઈરાનમાં ઉત્પન્ન થઈ હશે. બીજો આસુરી વવાહ માદ્રી અને પાંડુનો થયેલો છે. તે વખતે માદ્રીના પિતાને બીજો કન્યાની કિંમત આપી હતી.

સુર અને અસુરો વચ્ચે બીજાં કારણોને લીધે પણ ખટખટ ચાલતી હતી. અસુર શિલ્પકળામાં હુશીયાર હતા એમ દેખાય છે. પાંડવોની ઇંદ્રપ્રસ્થ નગરીમાં મયાસુરે અત્યંત શોભાયમાન અને ભવ્ય સભાગૃહ બાંધી આપ્યું એવું મહાભારતમાં કહેલું છે. હાલમાં સર દોરાબ તાતાના ઔદ્યોગને લીધે પાટલીપુત્ર (પટણા)માં પ્રાચીન વસ્તુઓના સંશોધનનું

કામ ચાલે છે. ત્યાં આગળ પ્રાચીન કાળમાં બંધાયેલા સભામંડપો અને રાજમહેલો જમીનમાંથી મળી આવ્યા છે. તેમનું કામ જોધે છીયે ત્યારે મહાભારતનું વર્ણન યથાર્થ છે એમ સાબીત થાય છે, અને આસુરી માયા તરીકે ગણાતાં કૌશલ્યનાં કામો ધરાનમાંના આપણા પ્રાચીન આર્યબંધુઓને હાથે બનેલાં હતાં એમ નક્કી થાય છે. આ સંશોધનને લીધે પ્રાચીન ઇતિહાસ ઉપર ઘણું અજવાળું પડશે એમાં સંદેહ નથી. સુરોથી વિભક્ત થઇને ધરાનમાં કાયમનું થાણું કરીને રહેલા

ધરાની એ જ અસુરોના વંશજ

હું એમ કહેવામાં હરકત નથી. તે અસુરો (અહુર) તેમના પૂર્વજ હતા એમ ધરાનીઓ માને છે, ને તેને દેવદૂત તરીકે ગણે છે. પરંતુ દેવની ગણતરી તેઓ પિશાચમાં કરે છે. દેવોના દેવ જે ઇંદ્ર તેને તેઓ પાપિંષ્ઠ સમજે છે અને જે સુરનો દ્રેષ કરે છે તેને તેઓ પૂજ્ય માને છે. અસુરોની માફક તેઓ પણ સૂર્યની પૂજા કરતા હતા. મિત્રાની (મિહિરની) આ ઉપાસના તેમણે પુરાણકાળથી ચાલુ કરી હશે એમ કેટલાએક લેખો ઉપરથી જણાય છે (આ સંબંધીની માહિતી રથસપ્તમીના મથાળા નીચે જુઓ) અસુરોને સુરોના દેહકંઇનો પ્રકાર ગમતો નહોતો, માટે તેમણે ઉપવાસાદિવ્રતોને તદ્દન બાળુએ મુઝ્યાં. હાલમાં ધરાની (પારસી) લોકોમાં જે તહેવારો છે તેમને ઉપવાસ સાથે સંબંધ નથી. દેહાત્મવાદી થયેલા પોતાના ભાઈઓને પરોપકાર અને પવિત્રતાનું મહત્ત્વ બતાવીને સન્માર્ગે લાવવા માટે ઓરોસ્ટર નામનો

ધર્માત્મા આગળ આવ્યો. એ જ ઝોરોસ્ટર ભવિષ્યેતર પુરાણમાં કહેલા શાકઢીપમાંના મિહિરગોત્રી સુન્નિહ બ્રાહ્મણનો દોહિત્ર (નિશ્કુમા નામની દીકરીનો દીકરો) જરશખ્દ અથવા જરશસ્ટ હશે.

ઉપલા વિવેચન ઉપરથી જણાઇ આવે છે કે સુર, અસુર, પ્રત્સાદ, વિષ્ણુ, ઇન્દ્ર એ વ્યક્તિઓ કાલ્પનિક નથી, પરંતુ ઐતિહાસિક છે. તેવી જ રીતે વિષ્ણુ તરીકે ગણાયેલ નૃસિંહ કે જ્યેષ્ઠ હિરણ્યકશ્યપુનો વધ કરી અસુરોનો પરાજય કર્યો તે સિંહના જોડે બલવાન તે વખતનો એક અદિતેય (અદિતીના વંશનો) હશે. આ દષ્ટિથી જોતાં નૃસિંહ જ્યાંતિ એ એક ઐતિહાસિક ઉત્સવ છે એમ માનવાને હરકત નથી. અસુરો ઉપર મેળવેલા વિજયના સ્મરણ તરીકે નૃસિંહને ભગવાન ગણીને તેનો જન્મોત્સવ પાળવાનો રિવાજ સાધુવૃત્તિના આર્યોએ અત્યંત પ્રાચીન કાળમાં પાડેલો હશે. પરંતુ હાલમાં તેનું ઐતિહાસિક તત્ત્વ તદ્દન નાશ પામીને કેવળ ધાર્મિક તહેવાર તરીકે ગણવામાં આવતો હોવાથી અનુક્રમણિકામાં તેનો સમાવેશ ધાર્મિક તહેવારોમાં જ કરેલો છે. ધાર્મિક દષ્ટિથી વિચાર કરીયે તોપણ આ તહેવાર ઉપરથી

અત્યંત મહત્વનો બોધ

લેવાય છે. નૃસિંહાવતારથી પરમેશ્વરનું સર્વવ્યાપકપણું સાબીત થાય છે અને પરમેશ્વર સર્વમાં રહેલો છે તેનો દાખલો મળે છે. ધરના મુખ્ય થાંભલાની નીચે વિષ્ણુ-પ્રીત્યર્થ વાસ્તુદેવતાની સ્થાપના કરવામાં આવે છે. ધરનો આધારભૂત થાંભલો છે અને તેમાં પરમેશ્વરનું અધિકાન છે

એવું ન માનનારાઓનું ઘર અને યોજના કેવી રીતે બાંગી પડે છે એનું દષ્ટાંત ઉન્મત્ત હિણ્યક્ષયપુના દાખલા ઉપરથી મળી શકશે. માત્ર આ લોકના જ વિચારવાળા લોકોને હાથે ન થવા યોગ્ય કૃત્યો થાય છે. પોતાના પરાક્રમ માટે તેમને વિશેષ ગર્વ હોય છે, પરંતુ પાપનો ઘડો પૂર્ણ ભરાતાં જ તેમનો નાશ કેવી અકલ્પિત રીતે થાય છે તે નૃસિંહાવતાર સિદ્ધ કરે છે. માતાપિતાના સંસ્કારોને લીધે દુષ્ટોનાં છોકરાંઓ દુષ્ટ નીકળે છે એ જો કે કંઈક અંશે ખરું દેખાય છે, છતાં તેમને પેટે પણ પ્રલ્હાદ જેવાં રત્નો જન્મીને કુળનો ઉદ્ધાર કરે છે. અંતરના અવાજને શ્રેષ્ઠ માનીને તેની આજ્ઞા પ્રમાણે દુનીયાનાં સુખદુઃખની પરવા ન કરતાં જેમણે સત્યનો માગ સ્વીકાર્યો છે તેમને અનેક કષ્ટ સહન કરવાં પડ્યાં છે, છતાં ઇશ્વર ઉપર શ્રદ્ધા રાખવાથી મનને દુઃખનો સ્પર્શ ન થતાં આખરે તેમને વિજય મળ્યો છે. આવા અનેક ભક્તોનાં ચરિત્રથી હિન્દુઓના ધર્મગ્રંથો ભરપૂર છે. સત્યને શ્રેષ્ઠ માનીને પિતાની આજ્ઞાને અનાદર કરનાર પ્રલ્હાદ, માતાની અવજ્ઞા કરનાર ભરત, બાંધુનો પક્ષ છોડી જનાર વિભીષણ, ગુરુ સાથે યુદ્ધ કરવાને તૈયાર થયેલ ભીષ્મ અને મામાનો વધ કરનાર શ્રીકૃષ્ણ એ સર્વને શ્રેષ્ઠ માનવામાં આવે છે તેનું કારણ એ જ કે સત્યને અનુસરવાનો ગુણ આર્યોમાં અસલથી છે. તેના પાલન માટે તેમણે શારીરિક અને માનસિક દુઃખ સહન કરવાની તૈયારી અનેક વખત બતાવી છે. આ દેશમાં ભક્તિનું ખીજ રોપનારો વિષ્ણુભક્ત પ્રલ્હાદ દૈત્ય કુળનો હતો, તોપણ તે સુરોને વંધ હતો. આપણે ગમે તેટલા શક્તિમાન હોવા છતાં પણ જો સન્માર્ગે ન ચાલીએ અને અનીતિથી

વર્તીને દીનદુષ્કળાંને હેરાન કરીયે તો સર્વશક્તિમાન પરમેશ્વર
આપણને શિક્ષા કર્યા વગર રહેશે નહિ એટલું આપણે જો
નૃસિંહાવતારની કથા ઉપરથી શીખીયે તો આપણું
કલ્યાણ થશે.

જેઠ મહિનો

ગંગોત્સવ અથવા દશહરા

જ્યેષ્ઠ શુકલ પ્રતિપદાથી દશમી સુધી પ્રસિદ્ધ તીર્થોમાં જે ઉત્સવો થાય છે તે ગંગોત્સવના નામથી પ્રસિદ્ધ છે, અને ‘દશહરા’ તરીકે પણ ઓળખાય છે. ગંગા નદીને સર્વ નદીઓમાં પવિત્ર માનેલી છે. ગંગા નદીની કથા રામાયણમાં ગંગાખ્યાનમાં આપેલી છે. તે ઉપરથી માલુમ પડે છે કે ઇક્ષ્વાકુ કુળનો પ્રસિદ્ધ રાજા ભગીરથ ગંગા નદીને આ દેશમાં લઇ આવ્યો. ઇક્ષ્વાકુ વંશમાં સગર નામનો એક પ્રસિદ્ધ રાજા થઈ ગયો. તેણે એક વખત અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો અને અશ્વને (એવો રિવાજ છે કે જે કોઇ રાજાને યજ્ઞ કરનાર રાજાનું મોટાપણું ન સ્વીકારવું હોય તે યજ્ઞના અશ્વને બાંધે અને યજ્ઞ કરનાર રાજાનામાં જો બળ હોય તો અશ્વને તે છોડાવી જાય) સેના સાથે પોતાનું ચક્રવર્તીપણું કબુલ કરાવવા માટે મોકલી આપ્યો. કેટલોક સમય રાહ જોઇ પણ સૈનિકો કે અશ્વ કોઇ પાછું

આવ્યું નહિ. આથી રાજના સાઠ હજાર પુત્રો અશ્વની શોધમાં નીકળ્યા; પણ તે પણ પાછા આવ્યા નહિ. આથી સગર રાજનો પૌત્ર અંશુમાન અશ્વની શોધ કરવા નીકળ્યો. ફરતાં ફરતાં કપિલ ઋષિના આશ્રમ આગળ તેણે યજ્ઞના અશ્વને ચરતો દીઠો. કપિલે તેને કહ્યું: “ તારા કાકાએ મારા રોષથી અહીં ભસ્મ થઈને પડ્યા છે. તેમના ઉદ્ધારનો એક જ રસ્તો ખુલ્લો છે, અને તે એ કે ગંગાપ્રવાહ તેમની રાખોડી ઉપરથી જાય એવું કરવું જોઈએ.” પછી અંશુમાન અશ્વને લઈને ઘેર આવ્યો અને યજ્ઞ પૂર્ણ કર્યા પછી કાકાએના ઉદ્ધાર માટે તે નીકળ્યો. ગંગાને પ્રસન્ન કરવા માટે તેણે તપ કર્યું, પરંતુ તે ગંગાને પ્રસન્ન કરી શક્યો નહિ. અંશુમાન પછી તેના પુત્ર દિલીપે અને દિલીપના પુત્ર ભાગીરથે બહુ જ પ્રયત્ન કર્યો. આખરે ભગીરથને સફળતા મળી અને ગંગા નદી પ્રસન્ન થઈ. અસંખ્ય અડચણો અને વિધ્નને લીધે પોતાના કાર્યનો ત્યાગ કરવાનો પ્રસંગ ભગીરથ ઉપર ઘણી વખત આવ્યો હતો; તોપણ તેણે હિંમતથી પ્રયત્ન ચાલુ રાખ્યો અને તેમાં વિજય મેળવ્યો. એટલા માટે ‘ભગીરથ પ્રયત્ન’ એ શબ્દ ‘પરમાવધિનો પ્રયત્ન’ એ અર્થમાં વાપરવામાં આવે છે. ગંગાએ ઉતરતાં પહેલાં ભગીરથને પ્રશ્ન કર્યો: “ હું ભૂમિ ઉપર ઉતરીશ તો લોકો મારી અંદર પોતાનાં પાપ ધોઈને મને અપવિત્ર કરશે તે માટે શો ઉપાય કર્યો છે ?” ભગીરથે ઉત્તર આપ્યો: “તું સાધુસંતના સમાગમથી નિર્મળ રહીશ.” આ પ્રમાણે કહેવાથી ગંગા સ્વર્ગ-માંથી વિષ્ણુના ચરણ પાસેથી નીકળીને શંકરના મસ્તક ઉપર થઈ નીચે પૃથ્વીતલ ઉપર વહેતી વહેતી હરિદાર, પ્રયાગ, વારાણસી વગેરે ઠેકાણે થઈ પૂર્વ સમુદ્રને જઈને મળી. સગરના

પુત્રોનો તેણે ઉદ્ધાર કર્યો. જ્યાં આગળ સગરના પુત્રો
 ભસ્મ થઇને પડ્યા હતા તે સમુદ્રને સાગર એ નામ મળ્યું.
 જેઠ શુદ્ધ ૧૦ ને મંગળવારે હસ્ત નક્ષત્ર વખતે ભાગીરથી (ગંગા)
 ભૂલોકમાં આવી માટે આ દિવસ ગંગોત્સવનો ઠર્યો. ગંગાસ્નાનથી
 દશ જાતનાં પાપોનો નાશ થાય છે એમ લખેલું હોવાથી ગંગાને
 દશહરા પણ કહે છે. દશ પાપમાં કઠોર ભાષણ, અસત્ય ભાષણ,
 ચાડી, વૃથા ખોલવું, ચોરી, હિંસા, અનીતિકારક વિષય-
 ભોગ, પરાપહાર, અનિષ્ટચિંતન અને દુરાશ્રહની ગણતરી
 કરી છે.

શાસ્ત્રોક્ત વિધિ અને ચાલુ રીતી

જેઠ શુદ્ધ ૧ થી ૧૦ સુધી ગંગા અથવા ખીજી નદીમાં
 સ્નાન કરવું. ગંગાની પ્રતિમા દેવીની માફક તૈયાર કરી તેની
 પૂજા કરવી. તે જ પ્રકારે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ્વર, સૂર્ય,
 હિમાલય અને ભગીરથની પૂજા કરીને દશ શેર તલ, દશ શેર
 જવ અને દશ ગાયો બ્રાહ્મણોને આપવી. એમ કરવાથી દશ
 જન્મનાં દશ પાતક નષ્ટ થાય છે, એવું સ્કંદપુરાણમાં લખેલું
 છે. નદીમાં રહેનારાં માછલાં, દેડકાં, મગર અને ખીજાં
 જલચરોની તેમજ હંસ, કૌચ વગેરે પક્ષીઓની પ્રતિમા કરીને
 નદીમાં પધરાવવી. તેવી જ રીતે તલ, ઘૃત અને સકતુના
 અર્ધ્ય નદીને આપવા અને દશ બ્રાહ્મણોને ભોજન કરાવવું.
 જે દિવસે ઘણો સારો યોગ હોય છે તે જ દિવસની આ જેઠ
 શુદ્ધ ૧૦ લેવામાં આવે છે, કારણકે તેથી અધિક પુણ્ય મળે છે.
 આ ઉત્સવની ચાલુ રીતી જોતાં જણાય છે કે, કૃષ્ણા, વેણી,
 ગોદાવરી, નર્મદા, ગંગા ઇત્યાદિ પ્રસિદ્ધ નદીઓને કાંઠે આવેલાં
 ગામોમાં ગંગોત્સવ થાય છે. નાશિક, વાંઘ, કાશી, હરિદ્વાર

ત્રિવેણીસંગમ એ ઠેકાણે આ ઉત્સવ મોટા પાયા ઉપર થાય છે. નદી પ્રીત્યર્થે એક દેવીની મૂર્તિની સ્થાપના કરીને તેને તે નદીનું નામ આપવામાં આવે છે. દાખલા તરીકે ગોદાવાહ, કૃષ્ણાવાહ વગેરે. ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં ગંગાને ગંગાજળ, ગંગામાતા એવા નામથી સંબોધે છે. ગંગોત્સવને દિવસે દાન, કથાકીર્તન, બ્રાહ્મણુભોજન વગેરે થાય છે. હિન્દુધર્મમાં સ્નાનમાહાત્મ્ય વિશેષ છે, અને સ્નાન કરવાથી દશ ફળ પ્રાપ્ત થાય છે તથા પુણ્યના યોગથી ઉત્તમ યોનિમાં જન્મ મળે છે, એવું શાસ્ત્રમાં કહેલું છે. એટલા માટે અમુક અમુક પ્રસંગે આ દેશમાં પ્રસિદ્ધ તીર્થોમાં

સ્નાનયાત્રા

ભરાય છે. મકરસંક્રાંતીને દિવસે હુગલી અને ગંગા નદીના સંગમ પાસે એવી એક મોટી જત્રા ભરાય છે. આ સંગમને ગંગાસાગર કહે છે. આ મેળો જોવાથી હિન્દુઓનાં અંતઃકરણમાં તીર્થસ્નાન માટે કેટલોખંધો પૂજ્યભાવ છે તે દેખાઈ આવશે. ખંગાળ, ઓરિસ્સા, દક્ષિણ દેશ, નેપાળ, પંજાબ, ઉત્તર હિન્દુસ્તાન વગેરે ભાગમાંથી ઓછામાં ઓછા એક લાખ જત્રાળુઓ ત્યાં ભેગા થાય છે. તે વખતે આસપાસના નાના વેપારીઓ પણ ત્યાં આવે છે. આ મેળો ત્રણ દિવસ ચાલે છે. અસંખ્ય જત્રાળુઓ આ વખતે જળ, રત્ન વગેરે નદીને અર્પણ કરે છે. પેટે સંતાન ન હોય તો સંતાનપ્રાપ્તિને માટે ગંગાને માનતા કરવાનો અને સંતાન થાય ત્યારે પહેલું બાળક ગંગાસાગરને અર્પણ કરવાનો રિવાજ અસલના વખતમાં હતો એમ કહેવાય છે; પણ હાલ એવો પ્રકાર મુદ્દલ નજરે ચડતો નથી. સ્નાનયાત્રાને વખતે

ક્ષૌરવિધિ કરીને પિતૃનો પિંડ આપવાનો રિવાજ છે. ગંગાસાગર ઉપર કપિલનું દેવાલય છે. ત્યાંની વ્યવસ્થા કારતક મહિનાના મેળાને વખતે વૈષ્ણવ મહાંત તરફથી અને માઘ-મેળાને વખતે શૈવ મહાંત તરફથી થાય છે. માઘમેળાનું ઉત્પન્ન રામાનંદના પાંચ મહાને મળે છે. દેવાલયની સામે રામ, હનુમાન અને કપિલની શુભારે ચાર હાથ ઉંચાઈની મૂર્તિ છે. દેવાલયની પાછળ સીતાકુંડ નામનું મીઠા પાણીનું એક નાનું તલાવ છે. તેની અંદર પાણી બાર માસ સુધી ભરેલું રહે છે. તેના પાણીનું સર્વ જાત્રાળુઓ આચ્છન્ન કરે છે અને તેને માટે દેવાલયના મહાન્તને થોડી દક્ષિણા આપવી પડે છે.

ચૈત્ર વદ ૧૩ને દિવસે 'વારુણિ' નામનો સ્નાનનો ઉત્સવ ઉત્તર દેશમાં ચાલે છે. જો શતભિષા અને શુભયુજ્ઞ નક્ષત્રોનો યોગ તે દિવસે હોય તો એ ઉત્સવને મહાવારુણિ કહે છે. મહાવારુણિના યોગને વખતે ગંગામાં સ્નાન કરવાથી દશ લાખ સૂર્યગ્રહણોને વખતે સ્નાન કરવા જેટલું પુણ્ય મળે છે, અને મહામહા-વારુણિને વખતે સ્નાન કરવાથી ત્રીસ લાખ પૂર્વજોનો ઉદ્ધાર થાય છે, એવી ત્યાંના હિન્દુઓની માન્યતા છે. બંગાળા અને ઓરિસ્સા પ્રાંત માંહેના હજારો જાત્રાળુઓ તે વખતે ચિનસુરાથી એ ગાડ ઉપર આવેલા ત્રિવેણી સંગમ પર સ્નાનને માટે ભેગા થાય છે. આ ગામનું 'છોટી પ્રયાગ' એવું નામ પડ્યું છે. દશહરાના દિવસમાં પણ ત્યાં મોટી જાત્રા ભરાય છે. હસ્ત નક્ષત્રનો યોગ હોય તો તે વખતે જાત્રાળુઓની ભીડ વિશેષ હોય છે. ભાવિક લોક નદીના એક કિનારાથી બીજા કિનારા સુધી ફૂલની માળાઓ બાંધીને તીર્થનાં સ્થાનો માટેની પોતાની ભક્તિ દર્શાવે છે.

જેઠ મહિનાની પૂનમે ઓરિસ્સા પ્રાંત માંહેના પુરી ક્ષેત્ર આગળ પ્રચંડ સ્નાનયાત્રા ભરાય છે. તે વખતે ત્યાં મોટા રથોત્સવ થાય છે. આ રથોત્સવ જોવા માટે આશરે દોઢ લાખ માણસ દૂરદૂરના મુલકમાંથી આવે છે. સર્વ જાત્રાળુઓના મોઢામાંથી નીકળતા 'જય જય જગન્નાથ' ના અવાજથી આકાશ ગાજી રહે છે. આ ઉત્સવને વખતે જગન્નાથનું દર્શન કરવા માટે ગીતામાં કહેલા અત્યંત પવિત્ર એવા વર્તનના જ્ઞાનીથી માંડીને તે પતિત માનેલા ચાંડાળ સુધીના સર્વ લોકને છૂટ હોવાથી જગન્નાથપુરીમાં ઘણાં માણસો એકઠાં થાય છે. આ વખતે વૈષ્ણવ ધર્મનું અત્યંત ઉજ્જવલ અને ઉદાર સ્વરૂપ દૃષ્ટિએ પડે છે. ઉત્સવની શરૂઆતમાં જગન્નાથની મૂર્તિને સુગંધી તેલથી નવરાવે છે અને ઉત્તમ પોષાક પહેરાવી રથ ઉપર ખેસારે છે. આ સ્નાનવિધિ ઉપરથી જ આ જાત્રાનું નામ સ્નાનયાત્રા પડ્યું છે. જે હજારો યાત્રાળુઓ અહીં આવેલા હોય છે તે આ જ વખતે સ્નાન કરે છે. હરિદ્વારમાં કુંભમેળો માઘ માસમાં ભરાય છે.

ખંગાળમાં અષાઢ વદ અને રોજ ગોસહસ્તી નામની યાત્રા ભરાય છે. તે વખતે ગંગામાં સ્નાન કરવાથી એક હજાર ગાયો દાનમાં આપ્યાનું પુણ્ય થાય છે અને તે ગાયોનાં શરીર ઉપર જેટલા વાળ હોય છે તેટલાં વર્ષ સુધી તે પુણ્યને લીધે સ્વર્ગમાં રહેવાનું મળે છે એમ હિન્દુઓ માને છે.

સપ્તર્ષિયોગ, કપિલાપષ્ટિયોગ, સિંહસ્તપર્વણી વગેરે યોગને વખતે તીર્થક્ષેત્રસ્નાન કરવાને નિમિત્તે હજારો યાત્રાળુઓ દૂરદૂરના પ્રદેશમાંથી આવે છે. ગંગાનદીનું સુરસરિતા અથવા

દેવોની નદી

એવું નામ છે. તેની ત્રણ શાખાઓ છે એમ કદીને ત્રિપથ-
ગામિની એવું નામ પણ પ્રાચીન આર્યોએ તેને આપ્યું છે. તેની
એક શાખા સ્વર્ગમાં, બીજી મૃત્યુલોકમાં અને ત્રીજી પાતાળમાં
એ પ્રમાણે વહે છે, એવી પૂર્વ કાળની માન્યતા છે. કાલિદાસે
તેને માટે ત્રૈલોક્યસમ્ વંદે એમ કહેલું છે. ગંગાનું પાણી શુદ્ધ અને
રોગનાશક છે એમ શાસ્ત્રીય શોધમાં સાબીત થયું છે. ઉત્તર
હિન્દુસ્તાનમાં ગંગાને ‘મા’ (માતા) કહે છે. ઉત્તરના પ્રાચીના
આર્યોમાં ગંગાના કસમ ખાવાની રીત છે. હરિદ્વાર, પ્રયાગ અને
કાશીને ગંગાને લીધે જ મહત્ત્વ મળ્યું છે. બદ્રિનાથ, કેદાર અને
ગંગોત્રી સુધી મુસાફરીની અડચણો સહન કરીને જે અસંખ્ય
જાત્રાળુઓ ત્યાં જાય છે તેમના મુખ્ય ઉદ્દેશ ગંગાનું દર્શન
કરવાનો જ હોય છે. ગંગાના કાંઠાનો પ્રદેશ ક્ષણદ્રુપ અને સુંદર છે.
બદ્રિનાથ અને લક્ષમણ ઝુલા તરફનો ગંગાનો કાંઠો, તેનો પ્રવાહ
અને આળુઆળુની કુદ-તી રચના જોતાં જ તે જગાને પ્રાચીન
બ્રહ્મવેત્તા ઋષિજનોએ અને સાધુઓએ શા માટે પસંદ કરી અને
તે ઠેકાણે શાથી જ્ઞાનતપ ચલાવ્યું તે સમજાઈ આવશે. તે
જગા એટલી બધી શાંત અને પવિત્ર છે કે ગમે તેવો ચિંતાગ્રસ્ત
મનુષ્ય ત્યાં ગયો હોય તો તેનું પણ ચિત્ત પ્રસન્ન થાય
છે અને તે ઇશ્વરચિંતનમાં મગ્ન થાય છે. ગંગાની મહત્તા
અનેક સાધુઓએ ગાયેલી છે. કવિઓએ તેના સંબંધમાં પ્રેમાળ
કાવ્યો રચેલાં છે. પ્રસિદ્ધ શંકરાચાર્ય કહે છે, “હે દેવી, તારા
જલનું પાન કરીને સર્વ વિષયોથી અલિપ્ત થઈ હું ભગવંતનું
પૂજન કરું એવી મારી ઇચ્છા છે. તું ત્રિવિધ તાપનું નિવારણ
કરનારી છે અને સ્વર્ગમાં જવા માટે નીસરણી જેવી છે.” વાલ્મીકિ
કવિએ કહેલું છે, “માતા, પુણ્યમાળા પ્રમાણે પૃથ્વીને શોભા

સ્વર્ગ આપનારી અને તરફ જવાના રસ્તા તરીકે થઇ રહેલી હે પર્વતકન્યા, હું તને વંદન કરું છું. તારા ઉપરના તરંગોના સૌંદર્યનું અવલોકન કરતો અને તારૂં જલપાન કરતો તારે કાંઠે હું વાસ કરીને રહું. તારૂં નામસ્મરણ કરતો હોઉં તે વખતે મારો દેહ પડે. ” કાલિદાસે નીચેના શબ્દોમાં ગંગાની સ્તુતિ કરી છે: “હે દેવિ, જે તારે કાંઠે રહે છે તેમને ગર્વ નથી; તે જ્ઞાની છે, મિતાહારથી તેમણે પોતાનો દેહ શુદ્ધ કર્યો છે અને સુંદર યુવતીઓથી ભરપૂર ભવ્ય રાજમન્દિરોનો અને રાજોપ-ભોગોનો ત્યાગ કરીને તેઓ આનંદમાં રહે છે.” આવા ભવ્ય વિચારો જાગ્રત કરનારી ગંગાનું મહત્ત્વ અદાપિ કમી થયું ન હોય તેમાં શું આશ્ચર્ય ? તીથ તરીકે

વેદકાળમાં ગંગાની ખ્યાતિ

નહોતી. જે કે તેનું અસ્તિત્વ તત્કાલિન આર્યોની જાણમાં હતું, તોપણ એટલી વાત તો ખરી છે કે ઋષિઓએ નદીઓની સ્તુતિ અનેક રીતે કરેલી છે. નદીઓને લીધે ખેતીને મદદ મળતી તેમજ આર્યોની ઉન્નતિ અને સુખનો વધારો થતો, માટે તેમણે નદીઓનો ઉપકાર માન્યો. પ્રાચીન કાવ્યમાં નદીને સુંદર સ્ત્રીની ઉપમા આપેલી છે. સરસ્વતી નદીને તો સાક્ષાત્ દેવી તરીકે જ માનતા. સર્વ યજ્ઞયાગાદિક સરસ્વતીને કાંઠે થતો અને પુરાણ કાળમાં તેને બ્રહ્માની દુહિતા અને પત્ની બનાવવામાં આવી. (આ સંબંધીનું વિવેચન ‘દત્તજયન્તિ’ના મથાળા નીચે જુઓ) આ સરસ્વતી નદી કાળે કરીને ગુપ્ત થઇ, તથાપિ તેનો પ્રવાહ જે દેશમાં થઇને વહેતો હતો તે કુરુક્ષેત્ર અને સ્થાનેશ્વરની વચ્ચેનો મુલક હજી સુધી પવિત્ર માનવામાં આવે છે. વેદકાળમાં નદીઓની યોગ્યતા આર્યો

કેટલી બધી માનતા હતા તે નીચેના ઋગ્વેદના (મંડળ ૧, સૂક્ત ૨૪) ઉતારા ઉપરથી જણાઇ આવશે.

અપ્સુ મે સોમો અબ્રવીદન્તવિશ્વાનિ મેષજા ।

અગ્નિં ચ વિશ્વશમ્ભુવમાપશ્ચ વિશ્વમેષજીઃ ॥ ૨૦ ॥

આપઃ પૃણીત મેષજં વરૂથં તન્વે ૩ મમ ।

જ્યોક્ ચ સૂર્યં દશે ॥ ૨૧ ॥

ઈદમાપઃ પ્ર વહત યત્કિં ચ દુરિતં મયિ ।

યદ્વાહમભિદુદ્રોહ યદ્વા શેષ ઉતાનૃતમ્ ॥ ૨૨ ॥

આપો અદ્યાન્વચારિષં રસેન સમગસ્મહિ ।

પયસ્વાનમ્ર આ ગહિ તં મા સં સૃજ વર્ચસા ॥ ૨૩ ॥

અર્થઃ—“મને સોમે કહ્યું, જલના અંતરંગમાં સર્વ ઔષધી છે, અને અગ્નિ એ સર્વનો કલ્યાણકર્તા છે. પાણી એ ખરેખર સર્વ રોગનો નાશ કરનાર છે. અહો જળ, માંડે શરીર સર્વદા તંદુરસ્ત રહે અને હું ચિરકાળ સૂર્યનું દર્શન કરી શકું માટે મને વલ્કૃષ્ટ ઔષાધ આપો. અહો જળ, મારામાં જે કાંઈ દુષ્ટપણું વાસ કરી રહ્યું હોય, મેં કોઈની સાથે જે શત્રુતા કરી હોય, મેં કોઈનું કાંઈ ખૂંડે છલ્લ્યું હોય અથવા મેં કંઈ અસત્ય વર્તન કર્યું હોય તો મારાં તે સર્વ પાપ ધોઈ નાંખો. અહો જળ, આજે હું તેમની સમીપ આવ્યો છું. હે જળનિવાસી અગ્નિદેવ, તું મને પ્રાપ્ત થા અને મને તેજસ્વી બનાવ. ” આ પ્રમાણે તેમણે પાપક્ષાલન કરવા માટે જળની અને નદીઓની પ્રાર્થના કરેલી, અને તેમની પાસે તેજ, સંતતિ અને આયુષ્યની યાચના કરેલી માલમ પડે છે. એક ઠેકાણે (મંડળ ૨, સૂક્ત ૧૬)

સરસ્વતી નદીની પ્રાર્થના કરતી વખતે એવા ઉદ્દગાર કાઢેલા છે કે “ હે શ્રેષ્ઠ માતા, હે શ્રેષ્ઠ નદી, હે શ્રેષ્ઠ દેવતા સરસ્વતી અમે અંધકારમાં પડેલા જેવા છીએ; માટે હે માતા, તું અમને પ્રખ્યાત કર”.

પુરાણકાળમાં નદીઓની મહત્તા

ધાર્મિક દૃષ્ટિથી વધતી ગઇ. નદીઓમાં મુખ્ય દેવતાઓનો અંશ છે એમ પુરાણોમાંની એક કથામાં લખેલું છે. એક વખત બ્રહ્માદિક સર્વ દેવતાઓએ એક શુભ કાર્યના આરંભ વખતે સાવિત્રીનું અપમાન કર્યું. તે વખતે ગુરુસામાં સર્વ દેવતાઓને તેણે શાપ આપ્યો કે તમે નદીઓ થશો. તે પ્રમાણે વિષ્ણુની કૃષ્ણા નદી, મહાદેવની મહા નદી અને બ્રહ્મદેવની બ્રહ્મપુત્રા નદી બની. બીજા દેવદેવતાઓની પણ નદીઓ થઇ. આ ઉપરથી જણાય છે કે પુરાણકાળમાં સર્વ નદીઓને પવિત્ર માનવામાં આવતી હતી. તીર્થ સમજીને તેમનામાં સ્નાન કરવાથી પાપનો નાશ થાય છે એવી હિન્દુઓની દ્રઢ ભાવના હતી. ‘ સાગરે સર્વ તીર્થાણિ ’ અર્થાત્ બધી નદીઓ સમુદ્રને જઇને મળે છે માટે તે સર્વ તીર્થોનું સ્થાન છે અને તેથી પરમ પવિત્ર છે એમ હિન્દુઓ માનવા લાગ્યા. જેમજેમ ભૂર્તિપૂજનનું મહત્ત્વ વધતું ગયું તેમ તેમ ઠેકાણે ઠેકાણે દેવાલયોની સ્થાપના થઇ. મુખ્યત્વે કરીને નદીકાંઠાના નૈસર્ગિક સુંદર સ્થળો ઉપર ભાવિક લોકોએ મોટાં મોટાં દેવાલયો બંધાવ્યાં અને ત્યાં પૂજારીને લીધે અનેક ઉત્સવો જન્મ પામ્યા તથા એ સ્થાનો તીર્થક્ષેત્ર બન્યાં. કાશીવિશ્વેશ્વરનું દર્શન કરીને ગંગાજળથી ભરેલો લોટો હિન્દુસ્તાનને દક્ષિણ છેડે આવેલા રામેશ્વર સુધી લઇ જઇને તેના ઉપર ભક્તિપુરઃસર

રેડવો, અને ત્યાંથી સેતુ પાસેની રેતી લઈ ફરીથી ૧૫૦૦ માઇલ
 દૂર આવેલી ગંગાના પાત્રમાં નાંખવી અને તેનું આચમન
 લીધા બદલનો મોબદલો આપવો વગેરે પ્રકાર હજી સુધી ચાલુ
 છે. આવી જાતના જત્રાળુઓને મૂર્ખ કહી તેમના તરફ હસવું
 એના કરતાં જે ભક્તિના જોરપર આ સર્વ કાર્ય ભાવિક
 લોક અતિ આનંદથી કરે છે તે ભક્તિના મૂળમાં રહેલા
 વિશ્વાસની, શ્રદ્ધાની અને તે શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન કરનાર પુરાણકારોની
 તારીફ કરવી એ જ યોગ્ય છે. હિન્દુસ્તાનમાં જત્રાળુઓની
 ઘણી જ ગંદી હોય છે. જત્રા એટલે જ તીર્થયાત્રા
 એવું માનવામાં આવે છે. ગંગાનદીનું દર્શન પુણ્યદાયી છે અને
 તેને સંતુષ્ટ કરવા માટે સાકરની ગુણો અને અનાજના
 કાથળા તેમાં નાંખવા એને સત્કૃત્ય મનવામાં આવે છે;
 તેથી આજકાલ કેટલાએક શ્રીમતો ગંગાને અનાજ, સાકર
 વગેરે અર્પણ કરીને પોતાની ભક્તિ દર્શાવે છે. કેટલાએક
 ગંગા, યમુના વગેરે નદીઓની પ્રદક્ષિણા કરવાનો સંકલ્પ
 કરે છે અને પોતાનું આખું આયુષ્ય પ્રદક્ષિણા પગે કરવામાં
 ગાળે છે. યમુનાને કિનારે સર્વ સુખોનો ત્યાગ કરીને માત્ર પુણ્ય-
 પ્રાપ્તિના હેતુથી સંન્યાસીની મારફત રાતદહાડો પ્રવાસનું દુઃખ
 સહન કરીને મુસાફરી કરનારા તીર્થભક્તોની શ્રદ્ધા વખાણવા-
 લાયક છે. જે ભાગીરથી નદીને રામચંદ્રે પવિત્ર માની તે નદીને
 આજે પણ સર્વ હિન્દુઓ પૂજ્ય માને અને તેની ભક્તિપૂર્વક
 પૂજા કરે તેમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી. મરણ વખતે ગંગાજળનો
 છોટો મુખમાં નાંખી શકાય માટે સર્વ ઉંચા વર્ગના હિન્દુઓ
 પોતાને ઘેર ગંગાજળ લાવી મુકે છે. મરનારનાં અસ્થિ ગંગામાં
 નાંખવાં એ અત્યંત ધાર્મિક કૃત્ય ગણાય છે. ‘મને ગંગાસ્નાન

કરવાનું મળ્યું ' એ શબ્દ ઉચ્ચારતી વખતે દરેક ભાવિક હિન્દુને પરમાનંદ થાય છે. ગંગા નદીના જોટલું મહત્ત્વ જો કે ખીજી નદીઓનું નથી, તોપણ તેમને અને તેમની શાખાઓને પવિત્ર માનવામાં આવે છે. સાધારણ રીતે એમ કહી શકાય કે હિન્દુ-સ્તાનમાંની ઘણીખરી નદીઓ, અનેક તળાવો, કેટલાએક સ્વયંસિદ્ધ કુંડ, સરોવર, દેશની ત્રણે બાજુએ પથરાયેલો સમુદ્ર, એ સર્વની ગણતરી તીર્થોમાં થાય છે અને લાખો માણસો તેમાં સ્નાન કરે છે. દર સાલ લાખો જાત્રાળુઓ જુદે જુદે પ્રસંગે કાશી, પ્રયાગ, ગંગોત્રી વગેરે ઠેકાણે જઈ ગંગાનું દર્શન કરી આવે છે. તેમાં પિતૃ પ્રીત્યર્થ પિંડ અર્પણ કરીને અથવા તેમનાં અસ્થિ નાંખીને પોતે તેમનો ઉદ્ધાર કર્યો એમ કેટલાએક ભાવિક લોક માને છે. ચાલુ કલિયુગને માથે અનેક પાપો લાદવામાં આવેલાં છે, અને તેથી કલિના પાંચ હજાર વર્ષો પુરાં થતાં જ

ભાગીરથીના લોપ

થશે એવું સનતકુમાર-સંહિતામાં કહેલું છે. કલિયુગને અંતે તે જતી રહેશે એમ વિષ્ણુપુરાણમાં પણ લખેલું છે. સરસ્વતી નદી એક વખતે આ દેશમાં વહેતી હતી. કાળે કરીને જે પ્રમાણે તેનો લોપ થયો તે જ પ્રમાણે ગંગાનો પણ થશે એવું ભવિષ્ય વિષ્ણુપુરાણકારોએ કહેલું હશે, પણ જો કલિયુગના ૫૦૦૦૦ વર્ષ થતાં જ આ નદી મૃત્યુલોક છોડીને જશે એ ભવિષ્ય ખરું હોત તો આજે તેનો લોપ થવો જોઈતો હતો; પરંતુ તે તો વહે છે. સનતકુમાર-સંહિતામાં એમ પણ કહેલું છે કે ૨૫૦૦ વર્ષ પછી ગ્રામદેવતાનો લોપ થશે, પણ પ્રાચીન ઇતિહાસ જોતાં એમ જણાય છે કે આ દેવતાની ઉત્પત્તિ જ

આશરે એક કે દોઢ હજાર વર્ષ પહેલાં થયેલી છે. કલિયુગ કાળ ધ્યાનમાં લઇએ તો આ દેવતાઓનો લોપ થયાં આજે અઢી હજાર વર્ષો થવાં જોઈતાં હતાં. આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે આવાં વચનો ઉપર ભરોસો રાખવામાં વિશેષ અર્થ નથી. ગંગા નદી સંબંધીનો ઉલ્લેખ ઋગ્વેદ જે અત્યંત પ્રાચીન છે તેમાં મળી આવે છે એવું ઉપર કહેલું છે. એક ઠેકાણે એવી ઋચ્યા છે કે

અધિ બૃહુઃ પળીનાં વર્ષિષ્ઠે મૂર્ધન્નસ્યાત્ ।

उरुः कक्षो न गाङ्ग्यः ॥ (मं ६, सू० ४५-३१)

અર્થ:-ગંગાના કિનારા ઉપર જે પ્રમાણે મોટું વિસ્તીર્ણ વૃક્ષ ઉગ્યું હોય તે પ્રમાણે પણીના કુળમાં આ બધા ઉચ્ચ પુરુષનું સ્થાન ભોગવે છે. હાલની ગંગાની શાખા યમુનાનો ઉલ્લેખ પણ વેદમાં (પમા મંડળમાં સૂ. ૫-૧૭) છે અને તેના કાંઠા ઉપરના ગોધન અને ઘોડાઓના પથકોનું તેમાં વિવેચન કરેલું છે. આ ઉપરથી સાગર અને ભગીરથ જન્મ્યા પહેલાં ઘણા વર્ષો અગાઉ ગંગા નદી આ સ્થળે હતી એમ સિદ્ધ થાય છે. તો પછી ભગીરથ તેને આ લોકમાં લઇ આવ્યો તેનો શો અર્થ ? એનો પ્રશ્ન સહજ ઉભો થાય છે. વિચારને અંતે એમ જણાય છે કે આ કથામાં પ્રાચીન ઇક્ષ્વાકુ વંશના સામ્રાજ્યના વિસ્તારનો ઇતિહાસ લખાયેલો છે. કપિલ *

*એ બુદ્ધ પૂર્વે સુમારે ૧૦૦-૧૫૦ વર્ષ અગાઉ થઇ ગયેલો સાંખ્ય સૂત્રકાર કપિલમૂનિ નહોતો, કારણ કે ભગીરથ પછી કેટલાએક શતકો થઇ ગયા બાદ એ જન્મ્યો હતો. કપિલની આજ્ઞાથી કપિલવસ્તુ શહેર ઇક્ષ્વાકુ વંશના રાજાઓએ વસાવ્યું એવું પાલી ભાષામાં પાલીદતવંશમાં લખેલું છે. આ કથા કપિલ તે સમજતું નથી.

ગંગાના મુખ સુધી પહોંચ્યો હતો. ત્યાં સુધી એટલે કપિલના આશ્રમ સુધી સાગરના સાઠ હજાર પુત્રે અર્થાત્ પુત્રવત્ પાળેલા પ્રજાજને પૂર્વ તરફનો પ્રદેશ કબજે કરવા માટે સ્વારી કરી. તેમાં તે સર્વ મરાયા. તેમણે હાથમાં લીધેલું મહત્કાર્ય તેમની પછીની ત્રણ પેઢીઓએ ચલાવ્યું. ભગીરથે આર્યોની વિનયપતાકા ગંગા કાઢે આવેલા પ્રદેશો ઉપર ધરકાવી. સગરનું સ્મરણ રાખવાને માટે તે સમુદ્રને સાગરનું નામ આપ્યું અને જે ભગીરથે અનેક અડચણો અને સંકટો સહન કરીને ગંગા નદીના કાંઠા ઉપરનો સર્વ પ્રદેશ કબજે કર્યો તેનું નામ રાખવા તે પ્રદેશમાંથી વહેનારી નદીને ભાગીરથી એ નામ આપવામાં આવ્યું. આ ઐતિહાસિક કથા છે. તેની ઉપર દંતકથા, અતિશયોક્તિ વગેરેનાં આવરણો ચડીને મૂળની ઐતિહાસિક ઘટના જતી રહી છે.

આર્યોની અસલની વસાહત

પંજાબમાં હતી. પરંતુ તેમનામાં વસ્તી વધતી જતી હોવાથી તેમને માટે સાંકડા પ્રદેશમાં રહેવું અશક્ય થયું. વેદકાળમાં કૃતલાએક સાહસિક આર્યો પંજાબ છોડીને ગંગા અને યમુના નદીની બન્ને બાજુએ વસાહત કરવા લાગ્યા. કાળે કરીને તેમનામાં પાંચ કુળ થયાં. આ કુળોએ જે જુદા જુદા પાંચ પ્રદેશ કબજે કર્યા તે પંચક્ષિતિના નામથી ઓળખાયા. તે પૈકી કુરુ એ એક કુળ હતું. ઐતરેય બ્રાહ્મણ ઉપરથી જણાય છે કે ઉત્તર કુરુ અને ઉત્તર મદ્ર જેઓ હિમાલયની પેઢી બાજુએ રહેતા હતા તેઓ જ પૂર્વ તરફ વળ્યા અને પછી હસ્તિનાપુર સુધી સત્તા સ્થાપી. તે જ પ્રમાણે પિંડેહી અને ધરમકુ વંશની સત્તા અપેક્ષ્યા તરરના

પ્રદેશમાં સ્થપાઈ. સંગરની કારકીર્દીમાં જે મહત્કાર્યોનો પ્રારંભ થયો તેને ભગીરથના પ્રયત્નને લીધે મૂર્ત સ્વરૂપ મળ્યું અને શ્રીરામે તેને પૂરું કર્યું. સાહસી, ઉત્સાહી અને શરા એવા સગરપુત્રોનું નામ ઇતિહાસમાં સંસ્મરણીય અને ચિરસ્થાયી થયું છે. તેના ઋણમાંથી મુક્ત થવાને માટે તેમના વંશજોએ કરેલો પ્રયત્ન ક્ષણભૂત થયો માટે જ તેમનો ઉદ્ધાર થયો ને તેઓ સ્વર્ગમાં ગયા એવું પ્રાચીન લેખમાં છે. એ દૃષ્ટિએ જોતાં ગંગોત્સવ કેવળ ધાર્મિક ઉત્સવ નથી, પરંતુ ઐતિહાસિક ઉત્સવ છે એમ કહેવાને હરકત નથી. આવી રીતે રૂપક દ્વારા ઇતિહાસ કહેવાની પ્રાચીન લેખકોની પદ્ધતિ હતી. તેના અનેક દાખલાઓ આપી શકાશે. તે પૈકી એક બે દાખલા અહીં આપીએ છીએ.

ઇક્ષ્વાકુ અને વિદેહી

વંશના લોકોએ પૂર્વ તરફ જે વસાહત કરી હતી તેના સંબંધમાં શતપથ બ્રાહ્મણમાં લખેલું છે કે વિદેધ માધવે અગ્નિવૈશ્વાનરને પોતાના મુખમાં સમાવી દીધો. તેના પુરોહિત ગૌતમ રાહુગણ ઋષિ પણ તેની સાથે હતા. ત્યાર પછી અગ્નિ એકાએક બહાર નીકળી, જઈ જમીન ઉપર પડ્યો. માધવ તેને કાપમાં લઈ શક્યો નહિ. તે વખતે માધવ સરસ્વતી નદી પાસે હતો. અગ્નિ ત્યાંથી સળગતો સળગતો આગળ પૂર્વ તરફ ચાલ્યો. માધવ અને ગૌતમ પણ તેની પાછળ ચાલ્યા. અગ્નિએ રસ્તામાં આવેલી સર્વ નદીઓ, સૂકવી નાંખી. ઉત્તર તરફથી આવનારી પડનિરા (ગંડકી) માત્ર અગ્નિએ શોષી નહિ. અગ્નિએ તેના ઉપર અનુયજ્ઞ કર્યો ન હોવાથી બ્રાહ્મણોએ

પૂર્વકાળમાં તે ઝોળંગી નહોતી. અગ્નિએ તે જમીન બાળેલી ન
 હોવાથી તે તદ્દન ભેજવાળી અને ખેતીના કામ માટે નકામી
 થઈ હતી, પરંતુ બ્રાહ્મણોએ યજ્ઞયાગાદિક કરીને તે જમીનનો
 અગ્નિ પાસે સ્પર્શ કરાવ્યો તેથી તે વસાહત માટે યોગ્ય થઈ.
 વિદેશ માધવે અગ્નિને સવાલ કર્યો કે હું કયા રહું ? ત્યારે
 અગ્નિએ જવાબ આપ્યો કે આ નદીની પૂર્વ તરફ તું રહે. અઘાપિ
 પર્યંત એ નદી કોસલ અને વિદેહ વંશના પ્રદેશની સીમા છે.
 એ માધવના વંશજ હતા. સરસ્વતીની પૂર્વ તરફ ગંડકી નદી
 સુધી આર્યોની વસાહત કેવી રીતે થતી ગઈ અને આર્યો
 સ્થાનાન્તર કરીને નવો દેશ કબજે કરતી વખતે પોતાના પુરોહિતને
 અને ઇષ્ટદેવતાઓને કેવી રીતે સાથે લઈ જતા, જમીન બાળીને
 ખેતી માટે કેવી રીતે યોગ્ય કરતા હતા વગેરે હકીકત એ શત-
 પથમાંના (જેતાં જ વિચિત્ર જણાતા) ઉતારા ઉપરથી જણાઈ
 અ.વશે. બીજો દાખલો રામાયણમાંના અગસ્ત્ય મુનિનો છે.
 ગંગાને દક્ષિણ કાંડે વિશ્વામિત્રનો સિદ્ધાશ્રમ હતો અને વામદેવ
 ઋષિ પણ ત્યાં જ રહેતા હતા. આર્યોએ અગ્નિ ખૂણા તરફથી
 (ઓરિસ્સા પ્રાંતમાંથી) દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમાં પ્રથમ પ્રવેશ કર્યો.
 પરંતુ આ રસ્તો બહુ લાંબો હોવાથી વિંધ્ય પર્વત ઝોળંગી તે
 પ્રદેશમાં જવું રહેલું પડે તેમ હતું. આ કાર્ય અગસ્ત્યે કર્યું. વિંધ્ય
 પર્વતની મધ્યમાંથી તેણે રસ્તો કાઢ્યો અને જનસ્થાન (મહારાષ્ટ્ર)માં
 પરિવાર સહિત વસાહત કરી આર્યોનો વિરોધ કરનારા રાક્ષસોનો
 ધનુષ્યબાણથી તેણે નાશ કર્યો. પછી રામ ત્યાં આવ્યા ત્યારે
 શત્રુસંહારનું કામ રામને સોંપી તેને એક ધનુષ્ય, એક તલવાર
 અને કેટલાંએક બાણ આપ્યાં એમ રામસાક્ષીમાં લખેલું છે.
 અગસ્ત્યના પરાક્રમને લીધે તેની ખ્યાતિ થઈ અને તેના સ્મરણાર્થે

દક્ષિણ તરફના એક તેજઃપુંજ નક્ષત્રને તેનું નામ આપવામાં આવ્યું. વેદકાલિન સુપ્રસિદ્ધ ઋષિઓનાં નામ આર્યોનાં અંતઃ-કરણમાં કાયમ રહે તે માટે ઉત્તર દ્રુવ ઉપર ચળકનારાં સાત નક્ષત્રોને તેમનાં નામ આપવામાં આવ્યાં.

નિગૃહ્ય તરસા મૃત્યુ લોકાનાં હિતકામ્યયા ।

દક્ષિણા દિક્ કૃતા યેન શરણ્યા પુણ્યકર્મણા ॥

અર્થાત્ લોકકલ્યાણના હેતુથી અગસ્ત્યે દક્ષિણ દિશા હસ્તગત કરી એવું વાલ્મીકિએ કહેલું છે. આ ઉપરથી દક્ષિણ તરફની આર્ય વસાહતની પહેલાંનો ઇતિહાસ ધ્યાનમાં આવશે. કાળે કરીને અગસ્ત્યના પરાક્રમની વિચિત્ર કથાઓ લોકોમાં ચાલુ થઈ. વિંધ્ય પર્વત એટલો બધો વધતો ગયો કે તે સૂર્યમંડળને ભેદી નાંખશે એવી બીક ઋષિઓને લાગી, તેથી તેઓ અગસ્ત્યને શરણે ગયા. અગસ્ત્યે વિંધ્ય પર્વતને આડા પડવાની આજ્ઞા કરી એટલે પર્વતે ઋષિના ચરણ ઉપર મસ્તક મૂક્યું. ઋષિ દક્ષિણ તરફ ચાલ્યા ગયા અને આજ્ઞા કરતા ગયા કે હું આવું ત્યાં સુધી તારે એવી જ રીતે પડી રહેવું. એ આજ્ઞા શિરસા વંધ માની તે પર્વત હજી સુધી અગસ્ત્યની રાહ જુએ છે એવી કથા છે. આ ઉપરથી અગસ્ત્યના પરાક્રમનું કેવી જીદી જ રીતે વર્ણન કરવામાં આવ્યું એ જણાઈ આવે છે. રામાયણ, મહાભારત અને પુરાણોમાં આર્યોના પરાક્રમનો ઇતિહાસ આવાં રૂપકોમાં લખાયેલો હોવાથી તેનો અર્થ સમજતો નથી અને તેથી આપણને બહુ તુકસાન થાય છે. આપણે તે પ્રાચીન આર્યશિરોમણિના વંશજો હોઈ તે સર્વ પુરાણોનું સંશોધન કરી તેમાંથી ઇતિહાસ એકત્ર કરવાની વ્યવસ્થા કરવી

જોધ્યે. આ દેશના લોકોએ મોટું ડંડ કરી આ કાર્ય માટે વિદ્વાન શોધકોની યોજના કરવી જોઈએ. ઇતિહાસસંશોધક મંડળે, સનાતનધર્મમંડળે અને ખીજા ધર્મવિચારક સંસ્થાઓએ આ કાર્ય તરફ નજર પહોંચાડી અઢાર પુરાણો અને અઢાર ઉપપુરાણોમાંથી ઇતિહાસ શોધી કાઢવો જોઈએ. રાષ્ટ્રહિતની દૃષ્ટિએ આ કાર્ય અત્યંત મહત્વનું છે. આ સંબંધીની જાગૃતિ લોકોમાં કરવામાં આવે તો સર્વ પૈસાદાર અને ગરીબ લોક આ પ્રાચીન ઇતિહાસસંશોધનના સન્કાર્યમાં શક્તિ મુજબ મદદ કર્યા વગર રહેશે નહિ.

ગંગોત્સવ ઉપરથી બોધ

શ્રી લેખો તે વિષે વિચાર કરતાં જાણુશે કે અનેક કારણોને લીધે આ ઉત્સવ મહત્વનો છે. જે ભગીરથને લીધે ગંગાના કાંઠાનો પૂર્વ તરફનો સર્વ પ્રદેશ આર્યોએ હસ્તગત કર્યો, તેને માટે દરેક આર્ય કહેવડાવનારને અભિમાન હોવું જોઈએ. આ દૃષ્ટિએ ગંગાનું દર્શન કરવું એ દરેક આર્યનું પવિત્ર કર્તવ્ય છે. પરંતુ આ મહાન પ્રયત્ન કરનારા ભાગીરથના વંશજ કહેવડાવનારા આપણે આજકાલ કેવી રીતે વર્તીએ છીએ તેનો વિચાર કરીએ. કાર્ય નાનું હોય અથવા મોટું હોય, તે સંબંધી પ્રયત્ન કરીને તે પૂર્ણ કરવાની મહત્વાકાંક્ષા આપણામાંથી દિવસે દિવસે નષ્ટ થતી જાય છે અને આપણે નિરાશાવાદી અને દૈવવાદી બન્યા છીએ. નસીબમાં હશે તે જ થશે, અહ્મદેવે લલાટે લખ્યું હશે તે જ પ્રમાણે યશાપયશની પ્રાપ્તિ થશે, પૂર્વકર્મનુસાર આપણું નસીબ નિર્માયું છે, વગેરે કલ્પના દહેતર થવાને લીધે આપણી કર્તૃત્વશક્તિ જતી ગઈ છે. જ્યારથી હિન્દુઓનાં મગજમાં આ દૈવવાદનું ભૂત પેઠું

ત્યારથી તેમની પ્રગતિનો માર્ગ બંધ થયો, અને તેઓ પાછા પડવા લાગ્યા એમ કહેવું જોઈએ. ષડ્મિર્યત્નો મનુષ્યાણાં સપ્ત-
મં દૈવચિંતનમ્ એવું કહેનારા ઉદ્યોગવાદી લોકો પ્રયત્નથી
પરમેશ્વર પણ મળે છે એવું બતાવવાને આગળ આવ્યા, પરંતુ
અનુભવ અને ઉપદેશનો લાભ હિન્દુ સમાજે લીધો નહિ. પોતાનું
ઉચ્ચતમ ધ્યેય આગળ રાખીને પોતાનું કર્તવ્યકર્મ કરવાથી નરના
નારાયણ થઈ શકે છે એવું કેટલાએક સત્પુરુષોનાં ચરિત્ર ઉપરથી
જણાઈ આવે છે. અવતારમાહાત્મ્ય ઉપરથી પણ આપણને
જણાશે કે મનુષ્ય જ નહિ પરંતુ મત્સ્ય, કૂર્મ જેવાં ક્ષુદ્ર પ્રાણીઓ
અને વરાહ જેવાં પશુઓ પણ દેવત્વ મેળવી શકે છે તો પછી
પશુ, પક્ષી અને ખીજાં સર્વ પ્રાણીઓ કરતાં શ્રેષ્ઠ એવો મનુષ્ય
શું નહિ કરી શકે ? મુશ્કેલીઓને લીધે કદાચિત તે ગભરાયો હોય,
અનેક જાતની દુર્જાળતાને લીધે તે નિરાશ બન્યો હોય, તોપણ
તેનું ધ્યેય એ હોવું જ જોઈએ. દિવસના ૨૪ કલાક સાંસારિક
વિચારમાં અથવા શીકરમાં ગુમાવનારો અને પોતાની દુર્જાળતાને
લીધે ક્ષીણ થતો જનારો મનુષ્ય ‘હું આર્યોનો વંશજ છું’ એમ
કહે તો તે યોગ્ય નથી. હું અમુક ઋષિના કુળમાં જન્મ્યો, હું અમુક
ગોત્રનો છું, એવી લવરી કરવામાં શો અર્થ છે ? દરેક જણે
પોતાની શક્તિ પ્રમાણે નાનું અથવા મોટું ધ્યેય પોતાની સામે
રાખી તે સાધ્ય કરવાનો ભગીરથ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. તેને
માટે કેવી રીતે શ્રમ કરવો એ શીખવું હોય તો ભગીરથના
પ્રયત્નનો દાખલો લેવો. ગંગોત્સવ જેવા ઉત્સવ ઉપરથી આ
બોધ આપણા બંધુઓ લેશે તો સમાજનાં સ્ત્રીપુરુષોની
દુર્જાળતા નષ્ટ થઈને આપણો હિન્દુ સમાજ અદ્ય કાળમાં સૌથી
ઉંચી પાયરીએ ચડશે એમાં સંશય નથી.

જન્મતાં જ પુત્ર તરીકે પિતૃને માટે કંઈક કર્તવ્ય કરવાની જવાબદારી આપણે આપણા ઉપર લદાયે છીએ. પુત્ર એ પિતાના ઉદ્ધાર માટે છે એવું હિન્દુ સમાજની પેઠે પૃથ્વી ઉપરનો ખીજે કોઈ પણ સમાજ માનતો નથી. સગર પછી કેટલીક પેઢીઓ થઈ ગયા બાદ તેના પુત્રોનો ઉદ્ધાર થયો અને તે પણ તેના વંશમાં જન્મેલા અને જવાબદારી જાણનારા તેના વંશજો તરફથી જ થયો. અર્થાત્ તે કાળમાં આપણા પૂર્વજો પોતાના કર્તવ્યની અને પિતૃઋણની જવાબદારી જાણતા હતા. ત્યારે આ કાળમાં પિતાએ કરેલું કરજ આપવાનો પ્રસંગ પોતાના ઉપર આવતાં કરજ કરનાર પિતા અનાયારી, કુમાર્ભી અને બેજવાબદાર હતો એવું ન્યાયાસનની સામે કહેનારા કેટલાક પુત્રો આપણે જોઈએ છીએ. આ ઉપરથી સમાજની સ્થિતિ કેટલીબધી શોચનીય છે તે ધ્યાનમાં આવશે. આવી સ્થિતિમાં સગરના વંશજોની યાદગીરી આપનારો ગંગાસ્વ સમાજને યોગ્ય રસ્તો બતાવવાને સમર્થ છે એવું કહીએ તો એરવ્યાજ્ઞી ગણાશે નહિ; પરંતુ દિલગીર થવા જેવું એટલું જ છે કે ધાર્મિક દૃષ્ટિથી પાપપુણ્યની વિચિત્ર કલ્પનાઓની જાળમાં સપડાયેલા લોકોને આ ઉત્સવથી પોતાના ખરા કર્તવ્યની યાદ થતી નથી; તેથી ફળ ન મળતાં શકિતનો, પૈસાનો અને આયુષ્યનો દુરપયોગ થાય છે.

ગંગા નદીમાં અથવા ખીજ નદીમાં ડુબકી મારવાથી પાપનો નાશ થાય છે એવી સમજણ અર્થવગરની છે, પરંતુ આવા પ્રકારની ભાવનાનું પરિણામ શું આવ્યું તેનો દરેકે વિચાર કરવો ઘટે. સ્નાનના જેવા કૃત્રિમ ઉપાયોથી પાપનો નાશ થાય એ વાત અસંભવિત છે. કડવી

દુધી મંગામાં બોળા લાવીયે તોપણ તે કડવી જ રહેશે. તે જ પ્રમાણે જેનું અંતઃકરણ કડવું છે, જેના શરીરમાં લોહીના ધરવા સાથે અન્યાય અને અનાયારની કલ્પનાઓ પણ ફરે છે અને જેના હાથે ખરાબ કૃત્યો થયેલાં છે, એવા માણસને એક વખત નહિ પણ સો વખત મહા પવિત્ર માનેલા જળમાં બોળાને બહાર કાઢીયે તોપણ તે જેવો ને તેવો જ રહેશે. કેટલાક મનુષ્ય જન્મતાની સાથે જ પોતે પાપી છે એવું સમજે છે. આ કલ્પના સારી છે કે ખરાબ એ સ્વતંત્ર વાદ્યસ્ત પ્રશ્ન છે. ઇશ્વરની આજ્ઞાને ભંગ કરવા માટે મૂળ પુરુષ આદમના પુત્રો (સર્વ મનુષ્યપ્રાણી) જન્મથી જ પાપી હોય છે અને ઇશુનો જન્મ ભકતોનાં પાપનો નાશ કરવા માટે પૃથ્વી ઉપર થયો, એવું ખ્રિસ્તી લોક માને છે. હિન્દુઓ તો પાપોહમ્ પાપકર્માહમ્ પાપાત્મા પાપસંભવઃ । (હું પાપી, પાપાચરણી, પાપપૂર્ણ અને પાપને લીધે જ જન્મ પામેલો છું) એવું માને છે. આ કલ્પના કરતાં ‘હું પુણ્યને લીધે મનુષ્યજન્મ પામ્યો અને પુણ્યસંચયના યોગથી જન્મનું સાર્થક કરીશ’ એવું જે દરેક મનુષ્ય કહેતો હોય અને માનતો હોય તો કેટલું સારું થાય ! જે પ્રમાણે ખ્રિસ્તે પોતાના અનુયાયીઓને એક મનથી અને પૂર્ણ વિશ્વાસથી પોતાને આવી મળવાનો ઉપદેશ કર્યો, તે જ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણે પણ અર્જુનને કહેલું છે કે:-

सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकम् शरणं ब्रज ।

अहं त्वां सर्वगपेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥

“અનેક પ્રકારની ધર્મ સંબંધીની કલ્પના છોડી દઇને મારે જ શરણે આવીને રહે; સધળા પાપથી તને હું છોડાવીશ, તું શીકર ન કર.” આ ઉપદેશ ક્યાં અને ગંગાસ્નાનથી પાપ

ધૈવાધ જાય છે એ કલ્પના કયાં? પરમેશ્વર ઉપર પૂર્ણ વિશ્વાસ,
 પ્રવિરતા મારે સતત પ્રયત્ન, જાણતાં કે અજ્ઞાણતાં દુષ્ટતા થાય તો
 તે બદલ અંતઃકરણપૂર્વક પશ્ચાત્તાપ, એ પાપમુક્ત થવાના
 ખરા ઉપાય છે. અસલના વખતના આર્યો આવી જાતના
 ઉપાયો કરતા હતા એવું દેખાય છે. ઋગ્વેદ માહેના દેવતાઓમાં
 વરુણ બધા કરતાં નીતિમાન અને સદ્ગુણી ગણાતો.
 તેના ભકતોએ કરેલી પ્રાર્થના કેટલી બધી અંતઃકરણ-
 પૂર્વકની છે, એ ઋગ્વેદના કેટલાક સૂકતો ઉપરથી દેખાઈ
 આવશે. (મં. ૫-૬, મં. ૧-૨૪, મં. ૭-૮૬ અને ૮૯.) આ
 પ્રમાણે પશ્ચાત્તાપપૂર્ણ અંતઃકરણથી ઇશ્વરને શરણે જવાનો ખરો
 માર્ગ છોડીને બીજો જ રસ્તો આપણે જવા લાગીએ તો તેનાથી
 ફાયદો ન થતાં હલટા પાછળ પડવાનું થશે એમાં શંકા નથી.
 ॐ નમઃ શિવાયૈ નારાયણ્યૈ દશહરાયૈ ગંગાયૈ નમો નમઃ । એ મંત્ર પાંચ
 હજાર વખત જપવાથી અથવા દશહરાના દિવસમાં નદીમાં
 સ્નાન કરવાથી શરીર ઉપરના મેલની માફક અંતઃકરણનો
 મેલ પણ ધોઈ શકાતો હોત તો સર્વ લુપ્ત અને નિંદ્રા
 વર્તનના લોકોને પરમેશ્વરપ્રાપ્તિનો સુલભ માર્ગ મળી જત, અને
 સર્વ ઠેકાણે અનર્થ કાયમ રહેત. બીજી એક અત્યંત મહત્ત્વની
 બાબતનો વિચાર આપણે કોઈ દિવસ કરતા નથી. તે એ કે
 ભગીરથે ગંગાને કહ્યું કે ‘સાધુનો સમાગમ થવાથી તું શરીથી
 પુનિત થઈશ.’ એ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે પ્રત્યક્ષ ગંગાને પણ
 પાપથી મુક્ત કરવાની શક્તિ સાધુજનોમાં છે; તોપણી સાધુ-
 સમાગમ ગંગાસ્નાન કરતાં અધિક શ્રેષ્ઠ અને અધિક ફલપ્રદ
 છે. ‘સાધૂંચી સંગતિ હાચિ સ્વર્ગવાસ’ એ તુકારામ જીવાના કહેવા
 પ્રમાણે સાધુજનોનો સમાગમ આપણે કરી લેવો. તેઓ ખરા

કર્તવ્યની ઓળખાણ કરાવીને આપણે હાથે યોગ્ય કાર્યો કરાવશે
અને આપણી જીવનયાત્રા સુખાવહ બનાવશે. જેમણે આ
કાળ રૂપી રણમાં પોતાનાં સત્કૃત્ય રૂપી પગલાં પાડી સન્માર્ગગામી
લોકોને મારે નિશાનીઓ કરી મુકી છે, એવા સાધુઓનો
શોધ કરીને જો તે જ રસ્તે આપણે જઈએ તો ગંગાસ્નાનનું
મહત્વુણ્ય આપણને મળ્યા વગર રહેશે નહિ.

વટસાવિત્રી

હર સાલ હિન્દુ સ્ત્રીઓ જેઠ મહિનાની પૂનમને દિવસે પ્રાચીન સાધ્વીશિરોમણી સાવિત્રી પ્રીત્યર્થે જે વ્રત કરે છે તે વટસાવિત્રીના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. આ વ્રત વિષેની હકીકત એવી છે કે પૂર્વ કાળમાં મદ્ર દેશમાં અશ્વપતિ નામનો એક ક્ષમાશીલ અને સત્યપ્રતિષ્ઠ રાજા થઈ ગયો. તેને સંતાન નહોતું તેથી તેણે સવિત્રનું (સૂર્યનું) પુરસ્કરણ કર્યું. આ વ્રતના યોગથી તેને જે કન્યા થઈ તે સાવિત્રીના નામથી ઓળખાઈ. એ કન્યા સ્વરૂપવાન, નીરોગી અને ખુદ્દિમાન હતી. તે પરણવાલાયક થઈ ત્યારે તેને માટે કોઈના તરફથી પણ માગણી થતી નથી એવું જોઈને રાજાએ તેને પોતાનો પતિ શોધી કાઢવા કહ્યું, અને અનેક દેશમાં ફરવા માટે યોગ્ય તૈયારી કરી આપી. પોતાના બાપના એક વૃદ્ધ મંત્રીને સાથે લઈને તે પતિની શોધ માટે અનેક દેશમાં ફરી, પરંતુ મનપસંદ પતિ તેને મળ્યો નહિ. આખરે શાલ્વ દેશનો રાજ્યભ્રષ્ટ થયેલો રાજા દુમત્સેન જે

અરણ્યમાં રહેતો હતો ત્યાં તે ગધ. ધુમ્તસેનના આશ્રમમાં તેને
 પુત્ર સત્યવાન પણ હતો. તેનું શુદ્ધ વર્તન, મીઠી વાણી, સુદૃઢ
 પ્રકૃતિ અને અત્યંત પ્રેમાળ સ્વભાવ જોઈને સાવિત્રીએ
 તેને વરવાનો નિશ્ચય કર્યો. સત્યવાનની સ્થિતિ ગરીબ હતી,
 પણ આવા સદ્ગુણી પતિના સહવાસમાં અરણ્યવાસ પણ
 આનંદદાયક થશે એવું તે રાજકન્યાને લાગ્યું. પાછા
 આવીને સત્યવાનને પોતે વરી ચુકી છે એવું તેણે પોતાના
 બાપને કહ્યું, અને તેની સાથે પોતાને પરણાવવા માટે વિનંતિ
 કરી. અશ્વપતિ રાજાએ પણ સાવિત્રીનું કહેવું કબૂલ રાખી લગ્નની
 તૈયારી કરવા માંડી; પરંતુ એટલામાં ત્યાં નારદ ઋષિ આવ્યા અને
 વિવાહ પછી એક વર્ષ સત્યવાન નક્કી મરણ પામશે એવું
 તેમણે ભવિષ્ય ભાખ્યું. અશ્વપતિ ખિચારો ગભરાયો, પરંતુ
 સાવિત્રીએ નિશ્ચયપૂર્વક કહ્યું: “જે સત્યવાનને હું મનથી અને
 વાચાથી વરી છું તે અપ્પાયુષી હોય અથવા દીર્ઘાયુષી હોય,
 તોપણ હું તેને જ પરણીશ.” તેથી યોગ્ય સમયે તેનો સત્યવાન
 સાથે વિવાહ થયો અને તે તેની સાથે આશ્રમમાં રહેવા લાગી.
 રાજવૈભવના અલંકાર કાઢી નાંખી તેણે પોતાની સાસુની
 માફક સાદાં વસ્ત્રો પરિધાન કર્યાં. શરમાળ સ્વભાવ, સાત્ત્વિક
 વર્તણૂક વગેરે ગુણોથી તે પોતાનાં સાસુ, સસરા અને પતિને
 અત્યંત પ્રિય થઈ પડી. નારદે કહેલો તેના પતિના મૃત્યુનો
 વખત નજીક આવ્યો. આખરે એક વર્ષ પૂરું થવાને ફક્ત
 ચાર દિવસ બાકી રહ્યા ત્યારે તે એકાગ્ર ચિત્તથી હંશ્વર ઉપર
 શ્રદ્ધા રાખી તેની ભક્તિ કરવા લાગી. અનન્યતાને તેણે ત્યાગ
 કર્યો. ચોથે એટલે છેલ્લે દિવસે તો તેણે પતિની સાથે જ રહેવાનો
 નિશ્ચય કર્યો અને તેની સાથે કંદમૂળ લાવવા માટે અરણ્યમાં

ગા. ફળો ભેગાં કર્યા પછી સત્યવાન હોમને માટે લાકડાં ચીરવા લાગ્યો. થોડીક વારે તેના મસ્તકમાં અને હૃદયમાં વેદના ઉત્પન્ન થઈ અને તે એકદમ જમીન પર પડ્યો. સાવિત્રીએ તેનું મસ્તક પોતાના ખોળામાં લીધું. અત્યંત ચિંતાતુર થઈ તેને પવન નાંખી સાવધ કરવાનો તે પ્રયત્ન કરવા લાગી. પણ એટલામાં સત્યવાનનો પ્રાણ હરણ કરવા માટે ચમદેવ ત્યાં આવ્યો, અને તેનો પ્રાણ લઈને તે ચમપુરી તરફ જવા લાગ્યા કે તરત જ સાવિત્રી પણ તેની પાછળ પાછળ ચાલવા લાગી. પોતાની પાછળ આવવાનું કારણ યમે તેને પૂછ્યું ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો: “જ્યાં પતિ ત્યાં જ હું; આ ન્યાય પ્રમાણે હું તેમની પાછળ આવીશ.” પછી યમનું અને તેનું ઘણું વખત સુધી સંભાષણ થયું. તેનું સામુસસરાના રાજપાટ ફરીથી પ્રાપ્ત કરી આપવાનું ચમરાજ્ઞએ તેને વરદાન આપ્યું, અને તેના પિતાને પણ પુત્રપ્રાપ્તિ થાય એવું વરદાન પણ આપ્યું; તોપણ સાવિત્રી પાછી ફરી નહિ. આખરે તે પુત્રવતી થાય એવો વર તેણે ચમ પાસે માગ્યો. સાવિત્રીના પતિપ્રેમની પરમાવધિ જોઈને પોતે શું કહે છે તેનો વિચાર ન કરતાં ચમદેવે ‘તથાસ્તુ’ કહ્યું. વૈધવ્યદશામાં પુત્રપ્રાપ્તિ થાય એ શક્ય નથી, અર્થાત્ પતિને જીવિતદાન આપવું એ એક જ માર્ગ ચમ રાજને માટે ખુલ્લો રહ્યો. તેથી તેણે સાવિત્રીની પતિભક્તિની તારીફ કરીને સત્યવાનને સજીવન કર્યો. તેને લીધે બન્ને કુળોનું કલ્યાણ થયું. આ ઉપરથી સાવિત્રીવ્રત પ્રચારમાં આવ્યું.

શાસ્ત્રોક્ત વિધિ

પતિ આયુષ્યમાન થાય તેટલા માટે સાવિત્રીનું વ્રત જેઠ શુદ્ધ ૧૩થી પૂનમ સુધી આચરવું. ત્રણ રાત સુધી અપવાસ ન થઈ

શકે તો તેરશને દિવસે નકોડો અપવાસ કરીને ચૌદશને દિવસે અયાચિત અને પૂનમને દિવસે અપવાસી રહેવું. સાવિત્રીની સુવર્ણપ્રતિમા કરીને અથવા વટવૃક્ષ નીચે સાવિત્રી, સત્યવાન અને યમનાં ચિત્રો કાઢીને તેમની ષોડષોપચારે પૂજા કરવી. સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીઓએ એકબીજાએને વાયન આપવાં. પૂનમને બીજે દિવસે દંપતિભોજન કરાવી સાંજને વખતે સાવિત્રીની કથા વાંચવી અથવા પુરોહિતને મુખે શ્રવણ કરવી. આ વ્રત કરવા સાડ ત્રણ દિવસ પાળવાના છે. તે પૂનમના નિર્ણયાનુસાર તેરશથી લેવા. પૂનમ સૂર્યાસ્ત પહેલાં છ ઘડી કમી હોય તો બીજે દિવસે એ વ્રત આચરવું.

ચાલુ રૂઠી

મહારાષ્ટ્રનો જ વિચાર કરીએ તો દક્ષિણ દેશનાં સ્માર્ત સંપ્રદાયી બ્રાહ્મણોમાં આ વ્રતનો વિશેષ પ્રચાર હોવાનું જણાઇ આવે છે. તે દિવસે સ્ત્રીઓ અપવાસ કરીને વટવૃક્ષની પૂજા કરે છે. બ્રાહ્મણવર્ગ સિવાય બીજા વર્ગની સ્ત્રીઓએ પણ આ વ્રત પાળવાનો હાલમાં આરંભ કરેલો છે. મુખ્યત્વે કરીને મુંબઈ જેવા શહેરમાં સાંપત્તિક અને બીજા બાબતોની સગવડો સર્વ વર્ણમાં ઘણે ભાગે સરખી જ હોય છે. તેથી ઉપલા વર્ગના લોકોએ આચરેલી કેટલીએક ધર્મની બાબતો સાધારણ રીતે વિદ્યા અથવા જ્ઞાનમાં પ્રજાત રહેલા લોકોએ કેવળ અનુકરણની ખાતર પોતાના સમાજમાં દાખલ કરવાની શરૂઆત કરી છે. બંગાળમાં વટસાવિત્રીવ્રત પાળવાની રીત જરા જુદી છે. તે દિવસે સ્ત્રીઓ પોતાના પતિની પૂજા કરે છે. તેમ રીરે સુગંધી તેલ લગાડે છે અને ચંદનનો લેપ

કરે છે. દુસોનો હાર તેમના ગળામાં ધાલવો, હાથમાં દુલનો તોરો આપવો, વગેરે પૂજનાત્મક વિધિ પુરો થયા પછી નવીન વસ્ત્ર પતિને અર્પણ કરવામાં આવે છે. તે જ પ્રમાણે ચમરાજની પૂજા કરીને પુષ્પ, શળ અને વટાક્ષની નાની ડાંખળી તેને સમર્પણ કરવામાં આવે છે. આ વ્રત 'સાવિત્રીવ્રત'ના નામથી ત્યાં પ્રખ્યાત છે. દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમાં આ વ્રત પ્રચારમાં નથી. સાવિત્રીની વાત હિન્દુસ્તાનમાં સર્વ ઉપલા વર્ગની હિન્દુ સ્ત્રીઓ ભણે છે અને તેને માટે બહુ આદર અતાવે છે.

સાવિત્રીવ્રત એ કૌટુંબિક ઉત્સવોમાંનું એક છે. પતિના આયુષ્યની દોરી કવખતે તુટી ન જાય માટે મૃત્યુદેવની પૂજા કરવી, સાવિત્રીની કથા વાંચવી અથવા શ્રવણ કરવી, રંગભૂમિ ઉપર સાવિત્રી નાટકનો પ્રયોગ જોવો વગેરે પ્રકારથી આ તહેવાર સ્ત્રીઓ આનંદમાં ગુજારે છે. વડના પાનના પડીયા બનાવી તેમાં ફળો અને સૌભાગ્યદ્રવ્યો મુકીને તે વાયન પડોશની સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીઓને આપવામાં આવે છે. ગોરગ્રાની તે દિવસની ધાંધલનું શું વર્ણન કરવું ! ખાસ કરીને શહેરમાં સ્ત્રીઓ પોતપોતાને ઘેર વડની નાની ડાંખળી લાવીને તેની પૂજા કરે છે. આથી પુરોહિતને 'પોતાના યજમાનનું' કામ વખતસર આટોપી દ્રવ્ય મેળવવા વાસ્તે ઘણી મહેનત કરવી પડે છે. ગામડાંની સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીઓ એક વડના ઝાડ નીચે ભેગી થઈને ત્યાં પૂજા કરે છે. વિધવા સ્ત્રીઓ શક્ત ઉપોષણ કરે છે. સાવિત્રીના ચરિત્ર ઉપરથી એક મહત્વની બાબત એ જણાઈ આવશે કે

પ્રાચીનકાળમાં વિવાહ

હાલની માફક નાની ઉંમરમાં થતા નહોતા. દરેક છોકરીનો વિવાહ થવો જ જોઈએ એવું પણ ન હતું. છોકરીઓ અવિવાહિત રહેતી અને તેમને પુત્રની માફક કેટલોક ભાગ મિલકત તરીકે પણ મળતો હતો. તે વખતે સમાજમાં વિવાહના જુદા જુદા પ્રકાર ચાલુ હતા. એ સર્વનું વર્ગીકરણ કરીને સ્મૃતિકારોએ વિવાહના મુખ્ય આઠ પ્રકાર ઠરાવ્યા. તેમનાં નામ નીચે પ્રમાણે હતાં. ૧ બ્રાહ્મ, ૨ દૈવ, ૩ આર્ષ, ૪ પ્રાજ્ઞપત્ય, ૫ આસુર, ૬ ગાન્ધર્વ, ૭ રાક્ષસ અને ૮ પૈશાચ. તેમાંના પહેલા ચાર પ્રકાર બ્રાહ્મણોમાં ચાલુ હતા, તોપણ બ્રાહ્મ વિવાહ-પદ્ધતિ * સર્વમાં શ્રેષ્ઠ મનાતી. ક્ષત્રિયોમાં ગાન્ધર્વ અને રાક્ષસ

* બ્રાહ્મ વિવાહમાં વરનું કુળ, શીલ, વિદ્વત્તા, આચરણ, આરોગ્ય વગેરે જોઈને પોતાની કન્યા માટે તે સર્વ રીતે યોગ્ય પતિ છે એવું જણાઈ આવે તો, તેને સુમુહૂર્ત પર કન્યા અર્પણ કરવામાં આવતી. દૈવ વિવાહમાં યજ્ઞને વખતે યજમાન પોતાની કન્યા પુરોહિતને આપતો. આર્ષ વિવાહમાં વર પાસેથી બે ગાયો લઈને કન્યા આપવામાં આવતી. આ એક પ્રકારનો કન્યાવિક્રય હોવાને લીધે આ પદ્ધતિને દોષિત ઠરાવેલી છે. પ્રાજ્ઞપત્ય વિધિમાં વર પાસેથી કાંઈ ન લેતાં કન્યા યોગ્ય વરને આપવામાં આવતી. આસુરી વિવાહમાં કન્યાના માળાપને શુદ્ધક અથવા કન્યાનું મૂલ્ય આપવું પડતું. કૈકેયીનો દશરથ સાથે અને માદ્રીનો પાંડુ સાથે આ પદ્ધતિથી વિવાહ થયો હતો. ગાન્ધર્વ વિવાહમાં ઉપવર કન્યા પોતાના વડીલોને ન જણાવતાં પોતાને પસંદ એવા પુરુષ સાથે લગ્ન કરતી હતી. શકુંતલા અને દુષ્યન્તનું લગ્ન ગાંધર્વ પદ્ધતિથી થયું હતું. રાક્ષસ વિવાહપદ્ધતિ ખડુ ભયંકર હતી. કન્યાનું હરણ બળજબરીથી કરવામાં આવતું. કન્યાના સાર્થઓની ઈચ્છા વિરૂદ્ધ તેને બળાત્કારથી લઈ જતા. કૃષ્ણે

વિવાહપદ્ધતિ ચાલુ હતી. ઉપરાંત બ્રાહ્મ પદ્ધતિથી તેમનામાં લગ્નવિધિ કરતા. ગાન્ધારી અને ધૃતરાષ્ટ્રનો વિવાહ બ્રાહ્મ પદ્ધતિથી થયો હતો. સાવિત્રીનો વિવાહ પણ એવી જ રીતે થયો હતો. તે વખતે સ્વયંવરની પદ્ધતિ પ્રચારમાં હતી. કન્યા પરણવાયોગ્ય થતી ત્યારે તેને યોગ્ય પતિ શોધી કાઢવાનું કામ તેના માતૃપિતા કરતાં અથવા કન્યાને પણ યોગ્ય પતિ પસંદ કરવા માટે કહેવામાં આવતું; પરંતુ આવી રીતે કન્યાએ પસંદ કરેલા પતિને પરણતાં પહેલાં તે બાળપણમાં પોતાના પિતાની સંમતિ તેને લેવી પડતી. જ્યારે સાવિત્રીએ પોતાનો પતિ પસંદ કર્યો અને તે ઘેર પાછી આવી ત્યારે તેના બાપે કહ્યું:

પ્રાર્થિતઃ પુરુષો યશ્ચ સ નિવેદ્યસ્ત્વયા મમ ।

વિમૃશ્યાહં પ્રદાસ્યામિ વરય ત્વં યથેષિતમ્ ॥

—વનં ૨૯૩-૩૩

અર્થ:-તેં જેને પસંદ કર્યો તે કોણ છે તે મને કહે. હું તેને માટે વિચાર કરીને પછી તને તેની સાથે પરણાવીશ. પ્રાચીન કાળમાં છોકરીઓને પોતાનો પાત પસંદ કરવાની છૂટ હોવાને લીધે કોઇ કોઇ વખત જીવાન છોકરીઓની પસંદગી બૂલ-ભરેલી નીવડતી. ઋગ્વેદના ૧૦ માં મંડળમાં (સૂક્ત ૨૭, ઋ. ૧૨) કહેલું છે કે વિવાહને માટે છોકરીઓ પોતાનું મન જીતનારની સંપત્તિથી લોભાઇને તેને પરણવા કબૂલ થાય છે; પરંતુ જે છોકરી સુશીલ અને સુસ્વરૂપ હોય છે તે

૩કિમણીનું હરણ આવી જ રીતે કર્યું હતું. વિચિત્રવીર્યને માટે લાંબા પંજ અંગિકા અને અંબાલિકાનું હરણ રાક્ષસ વિવાહપદ્ધતિથી જ કર્યું હતું. પૈશાચ વિવાહમાં કન્યા નિદ્રામાં અથવા મૂર્છિત હોય ત્યારે તેને લઇ જવામાં આવતી.

પોતાને જે પ્રિય હોય છે તેને જ વરે છે. વર નિશ્ચિત થયા પછી વર્ણાશ્રમ ધર્મ પ્રમાણે યોગ્ય એવી વિવાહપદ્ધતિથી કન્યાને શણગારીને વરને આપવામાં આવતી. વધુ અને વર સંસારની જવાબદારી માથે લેવાને સમર્થ હતાં; તેમજ વિવાહને વખતે જે પ્રતિજ્ઞા લેતાં તે ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે ઉમરમાં અને બુદ્ધિમાં તેઓ પ્રૌઢ હતાં. ઋગ્વેદમાં (મં. ૧૦-૮૫) વિવાહ સંબંધીની પ્રાર્થના છે તે પરથી તે કાળમાં બ્રાહ્મણો કેવી રીતે લગ્નકાર્ય કરતા તે જણાઈ આવે છે. ચાલુ જમાનામાં વરવધુ ઉભયપક્ષ તરફની પ્રતિજ્ઞા બંનેને બદલે પુરોહિત લે છે; પરંતુ તેનો અર્થ પુરોહિત સિવાય બીજા કોઈને વાણંતના અવાજમાં સમજતો નથી. આ સ્થિતિ શોચનીય છે. નમુના તરીકે કેટલીએક ઋચાઓનો અર્થ નીચે આપીએ છીએ:—

૨૨. હે વિશ્વાવસુ, અહીંથી ઉડ. અમે નમ્રપણે તને પ્રણામ કરીએ છીએ. પૂર્ણ ઉમરે પહેલેલી આ કન્યા પાસે જઈને તેને પતિ સાથે સંલગ્ન કર.

૨૩. વિવાહયોગ્ય કન્યાની શોધ માટે જે માર્ગથી અમારા મિત્રો જાય છે તે માર્ગ સુલભ અને નિષ્કંટક થાઓ. હે દેવ, પતિ અને પત્નીનું પૂર્ણ ઐક્ય થાઓ.

૨૪. હે કન્યા, તને દૈદીપ્યમાન સૂર્યે (કૌમારાવસ્થાના) પાશ વડે બદ્ધ કરી હતી. તે પાશ હવે ખુલ્લા કરીએ છીએ. તને પતિના સમાગમમાં રાખીને જે ગૃહ સત્ય અને સત્કૃત્યનું નિવાસસ્થાન છે એવા ગૃહમાં તને રાખીએ છીએ.

૨૫. આ પિતૃગૃહમાંથી કાઢીને પતિના ગૃહમાં તને ઉત્તમ પ્રકારે સ્થાપિત કરીએ છીએ. હે ઇંદ્ર, તે ભાગ્યશાળી અને સુપુત્રોની માતા થાઓ.

૨૬. તારા પતિને ઘેર જી અને ત્યાંની ગૃહસ્વામિની થા-
સર્વના પ્રેમ જીતીને તેમની ઉપર તારો અમલ ચલાવ.

૨૭. તને પુત્રપ્રાપ્તિ થાઓ; તને સુખ મળો; તારું
ગૃહકાર્ય તું લક્ષ્યપૂર્વક કર; વૃદ્ધાવસ્થા સુધી તું તારા ઘરમાં
અધિકાર ચલાવ.

૪૨. અહો વધુવર તમે અહીં એકત્ર રહો. કોઇપણ
દિવસ એકબીજાને છોડશો નહિ. અનેક પ્રકારના સુગ્રાસોનું
સેવન કરો. સ્વગૃહમાં વાસ કરીને પુત્રપૌત્રોના સહવાસમાં સુખથી
કાળ ગાળો.

૪૩. (વધુવર કહે છે) હે પ્રજાપતિ, અમને સંતતિ આપો.
વૃદ્ધાવસ્થા સુધી અમને બન્નેને આર્યમત એક ઠેકાણે રાખો.
(વધુને) હે વધુ, તારા પતિના ગૃહમાં સુલક્ષણી થઇ પ્રવેશ કર;
અમારાં દાસદાસી અને ઢોરોને સારી રીતે રાખ.

૪૪. તારા નેત્રમાં ક્રોધ ન રહે. તારા પતિના સુખ માટે
પ્રીત કર રાખ. અમારા ગોધનની બરદાસ કર. તારું ચિત્ત ઉદ્દાસિત
રહે અને તારું સૌન્દર્ય ઉજ્જવલ રહે. વીર પુત્રોની તું માતા થા
અને દેવતાઓની તું ભક્ત થા. અમારાં દાસદાસી અને ઢોરોને
સારી રીતે રાખ.

૪૫. હે ઇન્દ્ર, આ સ્ત્રી ભાગ્યશાળી અને સુપુત્રોની માતા
થાય એમ કર. તેને દસ પુત્ર થાય. પછી પતિ સાથે આ ઘરમાં
અગીયાર પુરુષો થશે.

૪૬. (વધુને) તારા સસરા અને સાસુ પાસે તારા
શબ્દનું માન રહે. દીયર અને નણંદો ઉપર તારો અધિકાર
રાણી માફક ચાલે.

૪૭. (વધુવર કહે છે) સર્વ દેવ અમારા હૃદયનું એકીકરણ કરે. (અર્થાત્ અમે સર્વ કાર્યમાં એકદિલથી વર્તીએ એવું કરે.)

આજકાલ આપણામાં

ઢીંગલાઢીંગલીના વિવાહ

કેવી મિનજવાબદાર રીતે થાય છે તેનો વિચાર કરીએ તો આપણે આપણી ફરજ અરાબર બજાવતા નથી અને પૂર્વજ્ઞેની આજ્ઞાનો ભંગ કરીએ છીએ એ સ્પષ્ટ માલુમ પડે છે. રાત્રીપદ ભોગવવાનું તો એક બાળુ રહ્યું, ઉલટું કેટલાક મૂર્ખાધભરેલા રિવાજોને લીધે આપણી કોમલ ભગિનીઓના જે હાલ થાય છે તે માટે સર્વ દેવ આપણા સમાજ ઉપર શાપનો વર્ષાવ કરતા હશે. આર્યોનો લગ્નવિધિ કેવળ વિપયોપભોગની ઇચ્છાથી થતો નથી. તે ધાર્મિક અને પવિત્ર સંસ્કાર છે; તેમાં દૈવી તેજ છે. તે જે વ્યક્તિઓનો કરાર નથી; પણ ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચતુર્વિધ પુરુષાર્થ સાધ્ય કરવાના સદ્દેશુથી પંચમહાભૂત અને સમાજને સાક્ષી રાખીને એકબીજા સાથે પ્રેમથી બંધાયેલી જે જવાબદાર વ્યક્તિનો (પુરુષ અને પ્રકૃતિનો) શુદ્ધ સંકલ્પ બતાવનારો મંગલવિધિ છે. તે સર્વ રીતે મંગલદાયક થાય એ જોવાની જવાબદારી સમાજના જ આગેવાનો ઉપર છે. હાલમાં જે સામાજિક અવનતિ આપણે ભોગવીએ છીએ તે વિવાહની આમતમાં ઇશ્વરની આજ્ઞાઓ તોડવાની શિક્ષા તરીકે છે એવું કહીએ તો તે ભૂલભરેલું નથી. આપણા સમાજનું નિરીક્ષણ કરીને

શ્રી સ્વામી રામતીર્થ

હિન્દુસ્તાનમાં એક વ્યાખ્યાન વખતે એવું કહેલું કે લગ્નસંબંધ એ અત્યંત પવિત્ર સંબંધ છે; પરંતુ આપણે તેને

અપવિત્ર અને કલુષિત કર્યો છે તેથી તેને લીધે ઉત્પન્ન થયેલી સર્વ પ્રજા કંગાલ સ્થિતિમાં છે. આ અત્યંત મહત્વના અને પવિત્ર વિધિ તરફ અતિશય બેદકારી અને નિર્લજ્જપણું બતાવવામાં આવે છે. પત્રિકા બેઠા મુહૂર્ત કાઢે, મંગલષ્ટાકો બોલવામાં આવે, સ્તોત્રો ગાવામાં આવે અને અનેક ધાર્મિક સંસ્કાર કરવામાં આવે તોપણ હિન્દુ સમાજનાં લગ્નો કુમુહૂર્ત ઉપર, અમંગલ અને અપવિત્ર જ થાય છે. પોતાને અનુકૂળ સ્થાનના બેર ઉપર વિવાહિત થનારાં કોમળ અને અપરિક્ષિત બેઠાંબેઠાંને આકાશમાંનો કોષપણુ બ્રહ્મ પોતાના મંગલ સ્થાનમાં રહેવાની હિંમત કરતો નથી. આ અમાનુષ્ય પ્રસંગ બેઠાને જ તે બ્રહ્મ કંપાયમાન થાય છે અને પોતાના સ્થાનમાંથી બ્રહ્મ થાય છે. એવાં બેઠાંબેઠાં બ્રહ્મ લગ્નને ધાર્મિક સ્વરૂપ આપીને તેને પવિત્ર કરવાની શક્તિ વૈદિક મંત્રમાં નથી, એટલું જ નહિ. પણ એવાં લગ્ન અર્થહીન અને નકામાં હોય છે. અયોગ્ય, કર્તૃત્વહીન અને નિરૂપયોગી લગ્નો આગળ કયો દેશ શાલીકુલી શકે ?

બે સમાજની ઉન્નતિ કરવી હોય તો આ દુષ્ટ રિવાજ એકદમ બંધ કરવો બેઠાયે. છોકરાછોકરીઓનો વિક્રય કરવાનો આસુરી રિવાજ નાશ થઇને ખરો બ્રાહ્મ વિવાહ સર્વ ઠેકાણે ચાલુ થાય એવા પ્રયત્નો કરવા બેઠાયે. આપણે આપણાં બાળકો અને આપણા દેશની ઉન્નતિ ખાતર આ આંધળા રિવાજો બંધ કરવા બેઠાયે એમ આપણને સાવિત્રીનું વ્રત નથી સૂચવતું ? આ કથામાં જે

યમ સંબંધીના કથાભાગ

છે તેનો ખુલાસો કરવો આવશ્યક છે. જે પ્રમાણે હિન્દુઓની કલ્પના છે તે જ પ્રમાણે બીજા ધર્મના લોકો પણ એવું

સમજે છે કે તે મૃત્યુ લાવનારો દેવ છે અને મનુષ્ય માત્રનું આયુષ્ય પૂરું થતાં જ તેને તે આ લોકમાંથી લઇ જાય છે. ચાલુ જમાનામાં શાસ્ત્રજ્ઞોએ જન્મમરણ સંબંધના પ્રયોગો ચક્રાવીને ચમરાળને મૃત્યુલોકમાંથી હટાપાર કર્યો છે. તેનો કાશુ આપણાં જીવિત ઉપર નથી, અને પોતાને હાથે મૃત્યુ પામવું જે પ્રમાણે શક્ય છે તે જ પ્રમાણે પ્રયત્નથી તેને દૂર કરવું એ પણ શક્ય છે, એવું તેઓ સપ્રમાણ સિદ્ધ કરે છે. આ પ્રમાણે હોય તો યમે પોતાના પાશથી સત્યવાનને બાંધ્યો વગેરે વાતો કેવી રીતે માની શકાય ? તે જ પ્રમાણે અરાગર એક વર્ષ પછી સત્યવાનને મૃત્યુ પ્રાપ્ત થશે એવું ભવિષ્ય માખવું એ શક્ય છે કે કેમ એ પણ એક પ્રશ્ન છે. માટે આ વિષે જુદાજુદા તર્ક કરવા કરતાં આ કથાનો શો સાર છે એટલું જ જાણવું વિશેષ યોગ્ય થશે. હજારો વર્ષથી સમાજમાં દંતકથાને રૂપે રૂઢ થયેલી વાતોમાં ફેરફાર થતો ગયો અને જે વખતે તે સ્વપ્નમાં આવી તે વખતે તેમાં અલૌકિક ભાગ દાખલ કરવામાં આવ્યો. તેથી ખરાખોટાની ચુંટણી કરી વ્યાવહારિક દૃષ્ટિથી આ કથાનો અર્થ ખેસારવાનું કામ અઘરું થયું છે. અમારા મતથી સાવિત્રી અને ચમનું સંભાષણ તો એક રૂપક માત્ર છે. એવી જ જાતનું એક જીજ્ઞું પણ રૂપક જડી આવે છે.

કડોપનિપદમાં એવી કથા છે કે વાજશ્રવસે નચિકેતસ નામના પોતાના પુત્રને ચમને ત્યાં મોકલ્યો. ચમની મુલાકાત થતાં સુધી તે ત્રણ દિવસ ચમને આંગણે રાહ જાેતો ખેસી રહ્યા તે માટે ચમને દુઃખ થયું અને તેણે તેને ત્રણ વર આપવાનું કહ્યું. નચિકેતસે પહેલો વર માગ્યો કે હું

મૃત્યો, મારા પિતા ગૌતમ મારા પર શાંતચિત્ત, પ્રસન્નહૃદયી અને અદોષી રહે. યમે તથાસ્તુ કલ્પું, એટલે તેણે બીજને વર માગ્યો કે જે યજ્ઞમાનને સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થાય છે તે અગ્નિ દ્વારા દેવત્વ પામે છે તે અગ્નિનું જ્ઞાન મને આપો. એ જ્ઞાન યમ પાસેથી મળ્યા બાદ તેણે ત્રીજો વર માગ્યો કે:—

યેયં પ્રેતે વિચિકિત્સા મનુષ્યેઽસ્તીત્યેકે નાયમસ્તીતિ ચૈકે ।
મનુષ્ય મરણ પામ્યા છતાં આત્મા અસ્તિત્વમાં હોય છે એવું કેટલાએક કહે છે, અને કેટલાએક કહે છે કે આત્મા જ નથી. એમાં ખરું શું છે? યમદેવે આ પ્રશ્નનો ઉત્તર ન આપતાં વાત ઉડાવી અને કલ્પું કે તારે જે જોધયે તે સુખ માગી લે, તે આપીને તને સંતુષ્ટ કરીશ. પરંતુ નચિકેતસે યમને કલ્પું કે ધન, કનક, કાન્તા વગેરે નશ્વર વસ્તુ મારે જોધતી નથી. યમે નચિકેતસને અનેક રીતે સંતુષ્ટ કરવાને કલ્પું; પરંતુ જ્યારે તેણે તે કયુલ કર્યું નહિ ત્યારે તેણે કલ્પું:—

તં દુર્દર્શં ગૂઢમનુપ્રવિષ્ટં ગુહાહિતં ગન્ધરેષ્ટં પુરાણમ્ ।

અધ્યાત્મયોગાધિગમેન દેવં મત્વા ધીરો હર્ષશોકૌ જહાતિ ॥૧૨॥

एतत् श्रुत्वा संपरिगृह्य मर्त्यः प्रवृष्ट धर्म्यमणुमेतमाप्य ।

स मोदते मोदनीयं हि लब्ध्वा विवृतं सद्य नचिकेतसं मन्ये ॥ १३॥

દેખાવમાં કહેણુ, ગહન, ઢંકાયેલો, બુદ્ધિ (ગુહા) ને ઢંકાણે સ્થિત, અનેક સંકટો સહન કર્યા પછી પ્રાપ્ત થનારો, પ્રાચીન, એવા આત્મામાં ચિત્તનો લય કરવાથી તેનું જ્ઞાન થાય છે. એ જ્ઞાન થયા પછી બુદ્ધિમાન મનુષ્ય હર્ષ અને શોક એ બન્નેનો ત્યાગ કરે છે, શ્રવણ કરીને તેનું મનન કરે છે અને ધર્મરૂપ એવું પૃથક્કરણ કરીને (એટલે આત્મા એ શરીરથી બિન્ન છે એવું સંમજીને) સુક્ષ્મરૂપ આત્માનો સાક્ષાત્કાર થયા પછી મનુષ્ય તે

આનંદદાયક વસ્તુની પ્રાપ્તિ થવાથી આનંદ માને છે. માટે હે નચિકેતસ, મને લાગે છે કે તારે માટે બ્રહ્મજ્ઞાનનાં દ્વાર ખુલ્લાં થયેલાં છે.

આ તરુણ પુરુષને જેવી રીતે બ્રહ્મજ્ઞાનપ્રાપ્તિ એ જ અંતિમ ધ્યેય છે એમ લાગતું હતું, તેવી જ રીતે સ્ત્રીઓને પતિ તે જ આદ્ય દૈવત એમ લાગતું હતું. તેના સમાગમમાં જ પોતાનું સર્વ આયુષ્ય જાય એટલા માટે મૃત્યુ સાથે લડવાને પણ તેઓ તૈયાર થતી હતી એવું દેખાય છે. નચિકેતસે બ્રહ્મજ્ઞાનને આ લોકના સર્વ સુખોપભોગ કરતાં શ્રેષ્ઠ માન્યું. સાવિત્રીએ પતિ વગરનું જીવન નકામું સમજીને પોતાના પતિનો ખ્યાવ કરવા માટે આખરનો પ્રયાસ કર્યો અને આખરે પોતાના જીવની દરકાર ન કરતાં પતિની સાથે જવાને યમ પાછળ ગઈ.

અશબ્દમસ્પર્શમરૂપમવ્યયં તથાડરસં નિત્યમંગ્ધવચ્ચં યત્ ।
અનાદ્યનંતં મહતઃ પરં દ્રુવં નિચાટ્ય તન્મૃત્યુમુક્ષાત્પ્રમુચ્યતે ॥૧-૧૫॥

શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, ક્ષય, રસ, ગંધ અને આદિ અંત રહિત, નિત્ય, શ્રેષ્ઠ અને શાશ્વત એવું બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાથી જન્મ-મરણમાંથી છુટકારો થાય છે, એવું યમે નચિકેતસને કહ્યું. આ ઉપરથી યમ એ કેવળ પ્રાણહરણ કરનારો અને પુરાણકારોએ વર્ણવેલો એવો ભયાનક કાળ પુરુષ નથી, પણ મહાજ્ઞાની અને માનવીનું કલ્યાણ ઇચ્છનાર દેવ છે, એવું ઉપનિષદકાર માનતા હતા એમ સિદ્ધ થાય છે; માટે જ તેણે સાવિત્રીને તેનો પતિ પાછો આપીને તેની ઇચ્છા પૂર્ણ કરી. (આ સંબંધીની માહિતી ભાઈબીજના મથાળા નીચે જોવી.) સ્વયંવરની રૂઢી અમલમાં આવી તે પહેલાં, એટલે કે રામાયણ

અને મહાભારતના કાળ પહેલાં સાવિત્રીની કથા લોકોની જાણમાં હોવી જોઈએ. જગતમાં મનુષ્ય ઉપર અકસ્મિત દુઃખના પ્રસંગ આવે છે; પરંતુ તે વખતે ન ગમરાતાં સંકટોની સામે જ નહિ, પરંતુ મૃત્યુ સામે પણ બાથ લીડવાની આપણી તૈયારી હોવી જોઈએ એમ ધૃતરાષ્ટ્રને ખતાવવા માટે મહાભારતમાં અશ્વપતિ રાજા અને તેની કન્યા સાવિત્રીની કથા કહેવામાં આવી છે. પુરાતન કાળની આર્ય સ્ત્રીઓ જ્ઞાન અને શ્રદ્ધાના જોરે મૃત્યુથી પણ ન ડરતાં તેઓ પોતાનું ધ્યેય સંપાદન કરવામાં કેટલી દક્ષ હતી એ સ્પષ્ટ છે. હાલના વખતમાં આ કથા ઉપરથી

શો બોધ લઈ શકાય

તે જોઈએ. હાલના વિચારયુગના સિદ્ધાન્તને અનુસરીને આપણે જોઈએ તો આટલી વાત કમુલ કરવાને હરકત નથી કે સાવિત્રીના સમયમાં છોકરીઓને પોતાનો પતિ પસંદ કરવાની છૂટ હતી. જેવી રીતે લગ્ન થતાં જ સાવિત્રીએ પોતાના પીયરનો ઠાકમાઠ છોડી દીધો અને અરણ્યમાં પર્ણકુટિમાં પતિ સાથે રહેવાને તૈયાર થઈ, તેવી જ રીતે ખીજ સ્ત્રીઓ પણ તૈયાર હતી, તેમ જ તે વિવાહને વખતે પ્રૌઢ વયની હોવાને લીધે પોતાની સાંસારિક જવાબદારી સમજતી હતી, અને પતિ એ જ આપણું સર્વસ્વ છે એમ માનીને તેના સુખદુઃખમાં ભાગ લેવા અને તેના કાર્યમાં મદદ કરવાને તૈયાર રહેતી. દીકરાની વહુ માટે સાસુસસરાનો અપ્રતિમ પ્રેમ, તેનાથી પોતાના કુળની વૃદ્ધિ અને ઉન્નતિ થાય એવી સદિશ્ચ, તે જ પ્રમાણે સાસુસસરાને માતાપિતાને ઠેકાણે ગણવાની વહુઓની વૃત્તિ, એ સર્વ બાબતોનો વિચાર કરીને

તો પ્રાચીન કાળમાં આપણે સમાજ ધણી ઉત્તતાવસ્થાએ
 પહોંચ્યો હતો એવું સિદ્ધ થાય છે. જે સદ્ગુણોનો નાશ
 થવાને લીધે આપણી અવનતિ થઈ છે તે સદ્ગુણો સમાજમાં
 વધારવા એ જ ખરો પ્રગતિનો માર્ગ છે, એવું આપણા
 લોકો સમજશે તો જ આપણું હિત થશે, અને હાલ જે
 અધોગતિ સમાજમાં નજરે પડે છે તે દૂર થશે. જેઠ શુદ્ધ
 પૂનમને દિવસે વટવૃક્ષની પૂજા કરવા સાર એકત્ર થનારી
 સ્ત્રીઓએ પૂજનને માટે નીકળતાં પહેલાં ગંધ સાલમાં પતિના
 સુખ માટે આપણે કેટલી સંભાળ લીધી, તેની આજ્ઞાઓ માનીને
 તેના દુઃખમાં ભાગ લેવા આપણે કેટલો પ્રયત્ન કર્યો, એનો
 પૂર્ણ વિચાર કરવો અને એ બાબતોમાં આપણું વર્તન બરાબર
 ન જણાય તો, સતી સાવિત્રીની પશ્ચાત્તાપપૂર્વક ક્ષમા માગી,
 નવા વરસમાં સદ્ગુણી થવાનો નિશ્ચય કરવો. દરરોજ પતિ
 સાથે અતદું વર્તન રાખીને, તે દિવસે માત્ર વટવૃક્ષની નીચે
 બેસીને પતિનું આયુષ્ય અને તંદુરસ્તી વધે તે માટે સાવિત્રીની
 પૂજા કરવી એનો કંઈ જ અર્થ નથી. સંકલ્પ પ્રમાણે
 આચરણ રાખવાથી જ વ્રતની પૂર્ણતા થાય છે. ગંધ, પુષ્પ, ફળ
 વગેરે તો બહારની વિધિ છે. તેમાં મચી રહીને અંદરનું
 ખરું કર્તવ્ય ચૂકવામાં સાર નથી. તે જ પ્રમાણે જે સ્ત્રીઓ
 પોતાનું કર્તવ્ય બરાબર બજાવતી નથી તે ગૃહણીપદને માટે
 લાયક નથી. અશ્વપતિનું પ્રેમાળપણું અને સત્યવાનના ગુણો
 પોતાનામાં આવે એ માટે પુરુષોએ કાળજી રાખવી જોઈએ અને
 પોતાનું ધર સદા આનંદથી પરિપૂર્ણ રહે એમ કરવું જોઈએ.
 ગરીબાઈમાં તેમજ શ્રીમંતાઈમાં સત્ય માર્ગે ચાલીને પોતાના
 કુટુંબનાં માણસો સાથે મામાળુપણે ચાલવું એ કુટુંબનાં મુખ્ય

માણસોની ફરજ છે. બાળક જન્મ્યા પછી અથવા લગ્ન કર્યા પછી જો કંઈ દુઃખ આવે તો તે બાળકના અથવા વહુના ખરાબ પગલાંને લીધે આવ્યું એમ માનવું તદ્દન મૂર્ખાઈ બરું છે વગેરે બાબતો જો આપણે સાવિત્રીની કથા ઉપરથી શીખીશું તો એ કથા બહુ સાર્થક થશે.

અપાડ મહિનો

અપાડ મહિનો જુન મહિનાના અરસામાં આવે છે. આ મહિનામાં કર્કસંક્રમણ થાય છે અને આ સંક્રમણથી મકરસંક્રમણ સુધી દક્ષિણાયન હોય છે. આ સંક્રાંતિને દિવસે દાન, ઉપવાસ વગેરે કરવાનો રિવાજ છે. અપાડ મહિનામાં એક માસ સુધી એક વખત જન્મવાથી ધનધાન્ય અને પુત્રની પ્રાપ્તિ થાય છે. તે જ પ્રમાણે જોડા, છત્રી, લવણ, આમળાં વગેરેનું દાન કરવાથી વામન (વિષ્ણુ) ની સેવા થઈ એમ ગણાય છે. શ્રી રામનો રથોત્સવ પુણ્ય નક્ષત્રવાળી અથવા સાદી અપાડ શુદ્ધ પીઠને દિવસે કરવો. અપાડ સુદ દશમ અને પૂનમ એ મન્વાદિ છે. અપાડ શુદ્ધ ૧૧ ને દિવસે વિષ્ણુના શયનનો ઉત્સવ કરવો અને તે દિવસે શૈવ, સૌર, (સૂર્યોપાસક) અને વૈષ્ણવ એ સર્વેએ ચાતુર્માસ કરવાનો સંકલ્પ કરવો અને વ્રત પાળવું. આ ઉપરાંત તમ્ભુદ્રાધારણ, કોકિલાવ્રત, શોકાવ્રત, શિવશયનોત્સવ અને વ્યાસપૂજા એ વ્રતો પણ આ મહિનામાં જ કરવાં.

મહાએકાદશી

ગુજરાતમાં મહાએકાદશી કરવાનો રિવાજ છે. ગુજરાત અને કાઠીયાવાડમાં કુમારિકાઓ લગ્નની પહેલાં ચાર વરસ સુધી અને લગ્ન પછી એક વરસ સુધી 'મેળાકત' નામનું વ્રત પાળે છે. આ વ્રત અષાઢ શુદ્ધ ૧૨થી વદ પ્રતિપદા સુધી ચાલે છે. પહેલા ચાર દિવસ સુધી કાઠીયામાં અથવા વાડકીઓમાં અનાજ વાવી જીવારાની પૂજા કરે છે. એ પૂજા પ્રકૃતિ અને પુરુષની અથવા શંકરપાર્વતીની છે એવું માનવામાં આવે છે. તે દિવસોમાં ઘઉં અથવા ચોખા ખાવામાં આવે છે. ચોથે દિવસે રાત્રે જાગરણ કરવામાં આવે છે અને પાંચમે દિવસે જીવારાને નદીમાં અથવા તળાવમાં પધરાવવામાં આવે છે. એવું કહેવામાં આવે છે કે બાણાસુરની કન્યા ઉપાએ ચોગ્ય વર મળવા માટે આ વ્રત આચર્યું હતું. લગ્ન પછી પહેલે વર્ષે કન્યા જ્યારે આ વ્રત આચરે છે ત્યારે વર તરફથી

ક્રુરાળ અને એક રૂપીયો કન્યાને મોકલવાનો રિવાજ છે. તે વખતે કન્યાનો બાપ કન્યાને બે અથવા તેથી વધારે રૂપીયા આપે છે. કણ્ણીઓમાં પણ આ વ્રત પાળવામાં આવે છે.

અષાઢ વદ અમાસને ગુજરાતમાં દીવાસો કહે છે; પરંતુ તે દિવસે દીવાની પૂજા કરવામાં આવતી નથી. ધરમાં તે દિવસે ખીરરોટલી કરવાનો રિવાજ છે. અષાઢ વદ ૨ થી ત્રાવણુ વદ ૨ સુધી ઠાકોરજીને હીડોળા ઉપર બેસાડવામાં આવે છે.

કૃષ્ણ અને શુકલ પક્ષની અગીયારમી તિથિ એકાદશીના નામથી ઓળખાય છે. વૈષ્ણવ અને શૈવ સંપ્રદાયના લોકો એકાદશી નામની દેવીની પ્રીત્યર્થે તે દિવસે અપવાસ કરે છે. તેમાં અષાઢ શુદ્ધ ૧૧ને મહાએકાદશી કહેવામાં આવે છે અને તે દિવસે વિષ્ણુ શયન કરે છે એમ માનવામાં આવે છે. ચાતુર્માસનો આરંભ એ દિવસથી થાય છે. વિષ્ણુ કાર્તિક શુદ્ધ ૧૧ને દિવસે જાગે છે, માટે તે દિવસને બોધિની એકાદશીનું નામ આપવામાં આવ્યું છે. આ એકાદશીનું માહાત્મ્ય પુરાણમાં અને મહાભારતમાં વિશેષ વર્ણવેલું છે. પ્રાચીન કાળમાં પાંડવો, રુક્માંગદ રાજા, અંબરીષ રાજા વગેરેએ એકાદશી વ્રત પાળ્યાનું પુરાણમાં કહેલું છે. તેમના ઉપર આવેલાં ભયંકર સંકટોનો નાશ વિષ્ણુએ કર્યો એની કથા ભાવિક લોક તે દિવસે ખડુ જ પ્રેમથી વાંચે છે. એકાદશીની ઉત્પત્તિ વિષે એવી કથા છે કે પુરાતન કાળમાં દેવ અને દાનવોની વચ્ચે વિરોધ ચાલતો હતો. તે વખતે કુંભ નામના દૈત્યના પુત્ર મૃદુમાન્યે પોતે અમર થાય એવો વર શંકર પાસેથી મેળવ્યો. તેનું પરિણામ એ આવ્યું તે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, શિવ વગેરે દેવોથી અજીત થયો અને તેનાથી

ગભરાઇને દેવોને સંતાઇ જવાની જરૂર પડી. સર્વ દેવો ત્રિકૂટ પર્વત ઉપર ધાત્રી ઝાડની નીચે એક ગુફામાં સંતાઇ બેઠા. ત્યાં તેમને ખાવાનું ન મળવાથી ઉપવાસ થયા; પણ તેમના એકત્ર થયેલા શ્વાસથી એક શક્તિ ઉત્પન્ન થઇ. તેણે દેવોની વિનંતિ ઉપરથી ગુફાના દાર પાસે લપાઇ બેઠેલા મૃદુમાન્ય દૈત્યનો નાશ કર્યો. તે શક્તિ એકાદશીના નામથી પ્રસિદ્ધિ પામી. તેનામાં સર્વ દેવોનું તેજ એકત્ર થયું હતું માટે એકાદશી વ્રત શિવ તેમજ વિષ્ણુ બન્નેના ભક્તોમાં ચાલુ થયું.

શાસ્ત્રોક્ત વિધિ

અગીયારશને દિવસે શ્રી વિષ્ણુની ચતુર્ભુજ મૂર્તિને લક્ષ્મી સાથે આસન ઉપર બેસાડી તેમની પૂજા કરવી. દશમને દિવસે એક વખત જમીને એકાદશીને દિવસે ઉપવાસ કરવો. રાત્રે જાગરણ કરીને હરિમંજનમાં વખત ગાળવો. બારશને દિવસે પેરાઢીયામાં ભોજન કરવું. એકાદશીને દિવસે સમુદ્રસ્નાન કરવું. વિષ્ણુને તુલસીમાળા અર્પણ કરીને તે ગળામાં ધારણ કરવી. દશમી, એકાદશી અને દ્વાદશી એ ત્રણે દિવસે હરિચિંતનમાં ગાળીને વિષયોપભોગનો ત્યાગ કરવો. આષાઢી અને કાર્તિકી એકાદશીને દિવસે વૈષ્ણવોએ તપમુદ્રા* ધારણ કરવી. અષાઢ શુદ્ધ ૧૨ ને દિવસે વામનની પૂજા કરવાથી નરમેધ યગ્નનું ૧૧ મળે છે.

ચાલુ રૂઢિ

એકાદશીની બાબતમાં સ્માત અને ભાગવત એવા બે સંપ્રદાય છે. એ વ્રત સ્માર્ત અને વૈષ્ણવ લોક જોડેલા આદરથી

* આ સંબંધમાં મતભેદ છે. કેટલાએક ગ્રંથમાં પ્રતિકૂળ મત છે અને કેટલાએકમાં સાનુકૂળ મત છે.

પાળે છે તેટલા જ આદરથી સર્વ વર્ણના લોકો પણ તે પાળે છે. વિશેષે કરીને નીચલા વર્ણના લોકોમાં એકાદશીને દિવસે ઉપવાસ કરવાનો રિવાજ વધારે છે. કેટલાક એક જ વખત જમીને આ વ્રત પાળે છે. દેશપરતે તે દિવસે કેટલાએક પદાર્થ વર્જ્ય કરવાનો ચાલ છે. તે દિવસે કેટલેક ઠેકાણે ઘઉં અને કેટલેક ઠેકાણે ચોખા ખાવામાં આવતા નથી. ઉપવાસને દિવસે રોજના ભોજનને બદલે રલાકાર કરીને રહેનારા અપવાસી લોકોની સંખ્યા મોટી છે. દશમ અથવા બારશને દિવસે લોક એક વખત જમે છે. વિષ્ણુનાં પ્રસિદ્ધ દેવાલયો જે ઠેકાણે છે ત્યાં જાત્રા ભરાય છે. ધણીખરા લોક તે દિવસે ઉપવાસ કરીને હરિભજનમાં કાળ ગાળે છે. વિષ્ણુનાં નાનાંમોટાં સર્વ દેવાલયોમાં તે દિવસે ઉત્સવ થાય છે. હિન્દુ લોક અનેક દેવોના પૂજક છે એવું જો કે પ્રથમ લાગે છે, તો પણ એ સર્વ દેવો વિષ્ણુ અને શિવ એ બે મુખ્ય દેવતાઓનાં રૂપાંતર છે.

શ્રી વિષ્ણુ

ની બાબતમાં પ્રાચીન ગ્રંથો ઉપરથી જે માહિતી મળે છે તે જોવાથી આ દેવને હિન્દુઓના અંતઃકરણમાં અગ્રસ્થાન કેમ મળ્યું એ સમજાઈ આવે છે. વિષ્ણુ સંબંધના વિચારો વેદ-કાળમાં હાલના કરતાં જુદા હતા એ નીચેના વિવેચન ઉપરથી જણાશે. વેદમાં સૂર્યને વિષ્ણુનું નામ આપેલું છે. તેને ઇંદ્ર, વરુણ, સવિત્ર, અગ્નિ વગેરે દેવતાઓ કરતાં ઓછા પરાક્રમવાળા ગણવામાં આવેલા છે. શતપથ બ્રાહ્મણમાં ઇંદ્રે વિષ્ણુનો શિરચ્છેદ કર્યાનો ઉલ્લેખ છે. તથાપિ સર્વ જગતનું પાલનપોષણ જે દેવતાના પ્રદાશને લીધે થાય છે તે દેવતા

વિષ્ણુ છે અને તેને સૂર્ય તરીકે માનવામાં આવે છે. આ સૂર્યરૂપી વિષ્ણુની અનેક પ્રકારે સ્તુતિ કરેલી જણાય છે. તેમાંથી કેટલાએક ઉતારા અહીં આપીએ છીએ.

“આ વિશ્વનો અધિપતિ ભક્તરક્ષક, કૃપાળુ અને ઉદાર છે, તોપણ તેણે ત્રણ જ પગલાં વડે ભૂલોકનું આક્રમણ કર્યું; આનો ઉદ્દેશ મનુષ્ય ઉન્નતિ અને દીર્ઘાયુષ્ય પ્રાપ્ત કરે તેવો હતો. આ પરાક્રમની અમે વિશેષ સ્તુતિ કરીએ છીએ. (ઋ. મ. ૧-૧૫૫) આકાશમાં વસેલા અને સર્વને જોવાવાળા વિષ્ણુનાં આ ૨૬ ક્રત્તે પગલાં જોઈને જ માણસ આશ્ચર્યથી દંગ થઈ જાય છે; તેના ત્રીજા પગલા તરફ જોવાની તો કોઈનામાં તાકાત નથી. પાંડિતોની મહા સમર્થ બુદ્ધિ અને કવિઓની ભવ્ય કલ્પના પણ ત્યાં પહોંચી શકતી નથી. ચાર પ્રકારનાં નામથી ૯૦ વિલક્ષણ સ્થિત્યંતરો તે એકાદ ગોળ પૈડાની માફક ચક્ર ચક્ર ફેરવે છે. એ શરીરે એટલો બધો અનંત છતાં ભક્તિથી રહેજો માપી શકાય છે. તરુણ પરંતુ બાળકરૂપ નથી એવો આ વિષ્ણુ હાક મારતાં આવીને ઉભો રહે છે.”

ઉપલા ઉતારામાં જે વિચારો જણાવેલા છે તેના જ આધારથી પુરાણમાં અનેક કથાઓ રચવામાં આવી છે તેમાં સંદેહ નથી. વિષ્ણુનાં ત્રણ પગલાં એટલે સૂર્યનો ઉદય, મધ્ય અને અસ્ત. એ ઉપરથી વામન અવતારની કથા અસ્તિત્વમાં આવી, એમ કેટલાએક પ્રતિપાદન કરે છે. વિષ્ણુનું ત્રીજું પગલું કે જેની પ્રાપ્તિ કોઈને પણ થતી નથી તે પરમપદની પ્રાપ્તિ એ જ આર્યોનું ધ્યેય ગણાય છે. વેદમાં નીચે પ્રમાણે

વિષ્ણુલોકનું વર્ણન

કરેલું મળે છે. “જ્યાં ઇશ્વરના ભક્ત આનંદમાં તરલીન હોય

છે તે વિષ્ણુનો પ્રિય લોક મને પણ પ્રાપ્ત થશે. અમૃતનો અક્ષય ઝરો વિષ્ણુલોકમાં છે. એવો ઉત્તમ લોક તમને પ્રાપ્ત થાય એવી જ અમારા અંતઃકરણની અભિલાષા છે. અતિશય ચપળ અને શૃંગયુક્ત એવી અનેક દિવ્ય ઘેનુઓ ત્યાં હોય છે. જુઓ, તે સર્વવ્યાપક વીરના આ અત્યંત શ્રેષ્ઠ સ્થાનમાંથી આપણા ઉપર ભરપૂર પ્રકાશ પડે છે.” (ઋગ્વેદ મં. ૧-સૂ. ૧૫૪થી ૧૫૬) વિષ્ણુનો પ્રિય લોક એ જ પુરાણકાળમાં વૈકુંઠના નામથી ઓળખાયો. જે પ્રમાણે વૈકુંઠનો પરમાનંદ અવર્ણનીય હોવાનું સાધુસંતોએ વર્ણવેલું છે તે જ પ્રમાણે વેદકાલિન ઋષિઓ પણ તે અવર્ણનીય હોવાનું લખે છે. ભક્તને માટે નાના થનારા અને ઉચ્ચનીચપણું ન માનનારા વિષ્ણુ સર્વને પ્રિય હોય તેમાં શું આશ્ચર્ય ? ભાગવત, વિષ્ણુપુરાણ અને બીજા વૈષ્ણવ ગ્રંથોમાં વિષ્ણુની સ્તુતિ જે શબ્દોમાં કરી છે તે જ શબ્દોમાં વેદકાળમાં પણ કરવામાં આવી હતી એ નીચેના ઉતારા ઉપરથી જણાઇ આવશે.

“ તે પુરાણપુરુષ તો છે જ, પરંતુ નવો કહીયે તોપણ ચાલે. તે સૃષ્ટિનિયામક અને સ્વયંભુ છે. માટે જે આ પરમ શ્રેષ્ઠ વિષ્ણુના અવતારની સ્તુતિ કરે છે તેને દિવ્ય ઐશ્વર્ય ભોગવવાનો વખત જરૂર આવે છે જ. હે લોકો, સકલ ધર્મબ્યવસ્થાનું આદિકારણ સ્વાભાવિક રીતે વિષ્ણુ જ છે. માટે તમે તમારી શક્તિ પ્રમાણે તેના અવતારનું સ્તવન કરી તેને પ્રસન્ન કરો. તેનાં જે જે ચરિત્રોની વર્ણન કરો. હે વિષ્ણુ, તારા તમને માહિતી હોય તેનું જેવા પરમશ્રેષ્ઠની કૃપાનો અનુભવ અમે હરઘડી લખ્યે છીયે.” (ઋગ્વેદ મં. ૧-૧૫૬)

વેદકાળમાં આર્યોનાં અંતઃકરણમાં વિષ્ણુને માટે અત્યંત પૂજ્યપુદ્ધિ હતી. સ્થાવર જંગમ સૃષ્ટિનું પ્રેમથી પોષણ કરનાર દેવ તે એક શ્રીવિષ્ણુ છે એવી ભાવના તેમના મનમાં દૃઢ થઈ હતી. આ ભાવનાનો વિકાસ થતાં થતાં આખરે વિષ્ણુ-ભક્તિનું માહાત્મ્ય એટલું બધું વધ્યું કે વિષ્ણુ કરતાં શ્રેષ્ઠ કોઈ દેવ નથી એવું લોકો માનવા લાગ્યા.

एकः समस्तं यदिहास्ति किञ्चित्
तदच्युतो नास्ति परम् ततोऽन्यत् ।
सोऽहं स च त्वं स च सर्वमेतत्
आत्मस्वरूपं त्यज भेदमोहम् ॥

“ જે સર્વ કંઈ અહીં છે તે વિષ્ણુ છે, ખીજું કોઈ નથી. તે હું છું, તે તું છે તે આ સર્વ છે, તે આત્મા છે. ભેદભેદનો મોહ છોડી દે.” આવા પ્રકારનો સમાજનો મત બંધાતો ગયો અને વિષ્ણુ માટે પ્રેમ અને ભક્તિની વૃદ્ધિ થતી ગઈ. વિષ્ણુના ત્રણ પદ એટલે સૂર્યનો ઉદય, મધ્ય અને અસ્ત એવું જિજ્ઞાસુઓએ ઠરાવ્યું. તોપણ જેમની વૃત્તિ ધર્મ તરફ હતી તેમણે એ પદોનો સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ અને કારણલોક એવો અર્થ કર્યો. અને જેને વેદગાયકોએ ‘પરમમ્ પદમ્’ અને પુરાણકારોએ ‘વૈકુંઠ’ એવું નામ આપ્યું તેને વેદાંતીઓએ ‘નિર્ગુણ બ્રહ્મપદ’ નામ આપ્યું. પુરાણ, રામાયણ અને મહાભારતના કાળમાં વિષ્ણુ અધર્મનો નાશ કરવા માટે ફરી ફરીને મૃત્યુલોકમાં અવતરે છે એવી માન્યતા દૃઢ થઈ. એવા

વિષ્ણુના અવતારોનું વર્ણન

સર્વ પુરાણોમાં એક જ પ્રકારનું મળતું નથી. વાયુપુરાણમાં બે ઠેકાણે અવતારોનું વર્ણન છે. પહેલા વર્ણનમાંના બાર અવતાર

વિષ્ણુના નથી. ખીજ દશ અવતાર વિષ્ણુના છે અને તેમાંના નવનાં નામ વરાહ, નૃસિંહ, વામન, પરશુરામ, રામ, કૃષ્ણ, દત્તાત્રેય, વેદવ્યાસ અને કલ્કી એમ આપેલાં છે. દત્તાત્રેયે અલર્ક અને પ્રહ્લાદને આન્વક્ષિકી (ધ્યાનયોગ) શીખવ્યો તેમજ યદુ અને હૈહયને યોગ શીખવ્યો એમ કહેવાય છે. આ પ્રહ્લાદ વિષ્ણુભક્ત હતો અને તેણે પોતાના પિતા હિરણ્યકશ્યપુની ઈચ્છા વિરૂદ્ધ વિષ્ણુભક્તિનો પંથ વધાર્યો. કેટલાંએક પુરાણોમાં હંસ, કૂર્મ, મત્સ્ય, હયગ્રીવ વગેરે અવતારો મળે છે. સાંખ્યશાસ્ત્રના ઉત્પાદક કપિલ, આયોષધી વિદ્યાના ઉત્પાદક ધન્વંતરી, બદ્રિકા-શ્રમમાં તપશ્ચર્યાના યોગથી બ્રહ્મત્વને પહોંચેલા નર અને નારાયણ, જેના ઉપરથી આ ભૂગોળનું નામ પૃથ્વી પડ્યું તે પૃથુરાજ, એ સર્વેને વધતાઓછા પ્રમાણમાં વિષ્ણુના અવતાર માનવામાં આવે છે. ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણે કહ્યા પ્રમાણે આ વિષ્ણુત વિભૂતિને અવતાર તરીકે ગણવામાં આવી એમાં સંદેહ નથી. શ્રી કૃષ્ણે કહે છે:—

યદ્યદ્વિભૂતિમત્સત્ત્વં શ્રીમદ્ગૃજિતમેવ વા ।

તત્તદેવાવગચ્છ ત્વં મમ તેજોઽશસંભવમ્ ॥

ગીતા. અ-૧૦-૪૧.

અર્થ:—જે જે વિભૂતિ ઐશ્વર્યયુક્ત, શોભાયુક્ત અથવા ખીજ કોઇ પણ પ્રભાવવાળો હોય તે મારા તેજના અંશમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી છે. આ અર્થ પ્રમાણે અનેક વિભૂતિ થઇ, તથાપિ તે પૈકી મત્સ્ય, કૂર્મ વગેરે દસ અવતારને જ મહત્ત્વના માનવામાં આવ્યા; અને તેમાં શ્રીરામ અને શ્રીકૃષ્ણ એ તો સર્વમાન્ય થયા તથા તેમની પૂજા સર્વ હિન્દુ લોકોએ કરવા માંડી. કેટલેક ઠેકાણે દત્તાત્રેયની પણ ભક્તિ

કરવામાં આવે છે. ખાસ કરીને મહારાષ્ટ્રમાં તે વિશેષ થાય છે. કોઈ ઠેકાણે વિષ્ણુનું દેવાલય હોતું નથી. પણ તેને બદલે તેના એકાદ અવતારની સ્થાપના કરેલી હોય છે. નૃસિંહ, રામ, કૃષ્ણ, નારાયણ એ અવતાર પ્રીત્યર્થ વિષ્ણુનાં દેવાલયો ઠેકાણે ઠેકાણે સ્થાપન થએલાં છે. ઉપર કહેલા

અવતારોનું રહસ્ય

ઉત્ક્રાંતિના તત્ત્વને અનુસરીને છે એવું કેટલાએક કહે છે. મત્સ્ય * એ હાથ પગ વગરનો પહેલો અવતાર છે. ખીજો કૂર્માવતાર એ મત્સ્ય કરતાં ઉપલી કોટિનો અવતાર માલમ પડે છે. આગળની પાયરી જે ચતુષ્પાદ પશુ તેનો દાખલો વરાહાવતાર છે. એ પછી નૃસિંહ એ નર અને પશુનું એકીકરણ છે, અને પૂર્ણાવસ્થાએ પહોંચેલો મનુષ્ય જન્મ પ્રાપ્તે તે પહેલાંનો આ અવતાર છે. આ પછી યાચક રૂપે અવતીર્ણ થયેલો દીંગણો વામન, એ અપૂર્ણ દશાએ પહોંચેલી માનવી પ્રકૃતિનો અવતાર છે. ત્યાર પછીનો પરશુરામ અવતાર એ તામસી વૃત્તિથી ભરેલ અને બળવાન દેહવાળો પૂર્ણરીતે વધેલો મનુષ્ય છે. આ પછીના રામ જેમનામાં તામસી વૃત્તિનો લોપ થઈને સાત્ત્વિક વૃત્તિ વધ્યાનું બતાવેલું છે. રામની પછી કૃષ્ણ, જેમનામાં સત્ત્વ, રજ, તપ, રાગદ્વેષ નથી એવો, કેવળ સત્યતા જોર પર જૂઝનારો, પરંતુ બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરીને નિષ્કામ કર્મ કરનારો મુત્સદ્દી છે. અર્થાત્ રામ કરતાં પણ

*મહાપ્રલયની કથા સાથે મત્સ્યાવતારનો સંબંધ છે અને એવો પ્રલય એક કાળે થયો હતો એવું ખ્રિસ્તી અને ઇસ્લામી ધર્મ પણ કહે છે. પ્રલય સંબંધમાં ખીજા દેશના લોકોમાં કેવી રીતે કલ્પના આવી તે માટે અનેક તર્ક કરવામાં આવ્યા છે.

ઉપલે પગથીયે ચઢેલો, જગતમાંનાં સુખદુઃખ તરફ સમભાવે
 જોનારો એ જીવનમુક્ત પુરુષ છે. પોતાની જાતે જીવનમુક્ત થવામાં
 કાંઈ વિશેષ નથી, પરંતુ આત્મજ્ઞથી આખા માનવસમાજને
 પૂર્ણવસ્થાએ પહોંચાડવો જોઈએ એવું પ્રતિપાદન કરનારો
 પૂર્ણપ્રજા યુદ્ધ તે પછી થયો. અર્થાત્ મત્સ્ય પછી ક્રમે ક્રમે
 વરાહ નૃસિંહ થયા; શરૂઆતમાં પૂર્ણદશાએ નહિ પહોંચેલો
 મનુષ્ય તે જ વામન; ત્યાર પછી રાગદ્વેષથી ભરેલો મનુષ્ય તે
 પરશુરામ; તેનાથી સાત્ત્વિક તે રામ. રામ કરતાં ઉચ્ચ
 સામાજિક પ્રગતિ બતાવનાર શ્રીકૃષ્ણ; અને સર્વ જગતનો
 ઉદ્ધાર કરવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા કરનારો મનુષ્ય તે યુદ્ધ; એવી
 રીતે આ અવતારોની સંકલના છે એવું ઉત્ક્રાંતિવાદી હિન્દુઓ
 કહે છે.

વિષ્ણુલક્ષિતનો સંપ્રદાય

એક જ રીતે ચાલતો આવેલો છે એમ નથી. બીજમ પિતામહ
 બાણશ્યા પર હતા ત્યારે યુધિષ્ઠિરે તેમને અનેક પ્રશ્ન
 પૂછેલા, તે વખતે ‘સર્વમાં શ્રેષ્ઠ દેવ કોણ?’ એ પ્રશ્નનો બીજમે
 ઉત્તર આપેલો કે વિષ્ણુ એ જ પરમશ્રેષ્ઠ દેવ છે. તેને આદિ
 અથવા અંત નથી, તે વિકારરહિત છે; અને જે શ્રદ્ધાથી
 તેની ભક્તિ કરવામાં આવે તો તેથી પરમપદની પ્રાપ્તિ થાય
 છે. સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરીને તેનું રક્ષણ કરનાર તે વિષ્ણુ મહાસમર્થ
 છે. શાન્તિપર્વમાં ‘નરનારાયણનું’ આખ્યાન છે તેમાં
 કહેલું છે કે સ્વાયંભુવ નારાયણથી નર, નારાયણ હરિ અને
 કૃષ્ણ એ ચાર મૂર્તિ ધર્મને પેટે ઉત્પન્ન થઈ. તે પૈકી નર
 અને નારાયણ એ બે ભાઈઓએ દેહરૂપી રથમાં બેસીને ઉત્તર-
 તપશ્ચર્યા કરી. આ ઋષિઓની ખ્યાતિ સર્વત્ર ફેલાવાને લીધે

અનેક માણસો તેમનાં દર્શન કરવા માટે જતાં હતાં. એક વખત નારદ મુનિ તેમને મળવા ગયા અને સ્વાયંભુવ દેવાધિ-
 દેવ નરનારાયણ (વિષ્ણુ) ની મુલાકાત પોતાને કેવી રીતે
 થશે એવો સવાલ કર્યો ત્યારે તેમણે નારદને નારાયણનું
 નિવાસસ્થાન જે શ્વેતદ્વીપ, ત્યાં જવાને માટે કહ્યું. તે પ્રમાણે
 નારદ ત્યાં ગયા અને નારાયણનાં દર્શનનો લાભ તેમને મળ્યો.
 આ દેવતાનું દર્શન યજ્ઞયાગ અને તપશ્ચર્યા કરવાથી
 થતું નથી. વળી આખ્યાનમાં એમ પણ કહેલું છે કે એક
 વાર એકત, દ્વિત અને ત્રિત નામના ત્રણ ઋષિ શ્વેત-
 દ્વીપમાંથી પાછા આવ્યા અને એવું જણાવ્યું કે જેના
 અંતઃકરણમાં નારાયણને માટે અનન્ય ભક્તિ છે તેને જ
 નારાયણનાં દર્શન મળે છે. નારદ એ પોતાનો પરમભક્ત છે
 એવું જાણીને જ નારાયણે તેને પાંચ રાત્રિ સુધી સિદ્ધાન્ત
 નામનો ભક્તિમાર્ગ કહ્યો હતો. ભગવાન નારાયણે કહ્યું કે
 ' હિંસા કરીને યજ્ઞયાગાદિક કરનારાઓને મારી પ્રાપ્તિ થતી
 નથી. મારાં ચાર રૂપ થયાં. તે વાસુદેવ, સંકર્ષણ, પ્રદ્યુમ્ન
 અને અનિરુદ્ધ, અથવા પરમાત્મા, જીવાત્મા, મન અને
 અહંકાર એવાં છે. વાસુદેવને ઠેકાણું પૂર્ણ ભક્તિ રાખવી. જે
 એકનિષ્ઠાથી વાસુદેવની પૂજા કરે છે તે ભક્ત સર્વમાં શ્રેષ્ઠ છે.
 પંચરાત્ર સિદ્ધાન્ત એ સર્વ વેદનો સાર છે અને તેની રચના
 ચિત્રશિખંડી નામથી વિખ્યાત થયેલા સમર્પિએ કરી છે. એ
 પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ એ બન્ને માર્ગોનો પોષક છે. તે સિદ્ધાન્ત
 પૃથ્વી પર નારદે પ્રચલિત કર્યો એવું શાન્તિપર્વમાં લખેલું છે.
 પંચરાત્ર સિદ્ધાન્ત એ જ પરમાત્મપ્રાપ્તિનો સહેલો ઉપાય છે.
 વળી તેને

વાસુદેવ ધર્મ

એવું નામ પણ આપી શકાય. આ વાસુદેવ ધર્મ એક વખતે આપણા દેશમાં ચાલતો હતો. જે વખતે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવ એમની પૂજા રૂઠ થઈ નહોતી તે વખતે સર્વ લોકો વાસુદેવને પરમપૂજ્ય દેવ માનીને તેની જ ભક્તિ કરતા હતા. જે વખતે મહાભારત કાળમાં યજુર્ગાય અને હિંસા માટે અનુકૂળ મત નહોતો તે વખતે ભક્તિપ્રધાન એકેશ્વરી વાસુદેવ ધર્મ ફેલાતો ગયો. પતંજલી, પાણિની વગેરે પ્રાચીન લેખકોના વખતમાં વાસુદેવને પરમ શ્રેષ્ઠ દેવ તરીકે લોકો માનતા હતા, એવું તેમના લેખોમાંનાં કેટલાએક વાક્યો ઉપરથી જણાય છે. નિવૃત્તિ અને નિષ્કામ ભક્તિ વાસુદેવધર્મનાં મુખ્ય અંગ છે, તોપણ પ્રવૃત્તિમાર્ગમાં રહીને નિવૃત્તિ પર મન રાખવું એ જ યોગ્ય છે એમ તેમાં કહેલું છે. શ્રીકૃષ્ણે પણ ગીતામાં વાસુદેવભક્તિની મહત્તા વર્ણવેલી છે અને સર્વ રીતે વાસુદેવને શરણુ જઈને તેની તન, મન અને ધનથી સેવા કરનારો જ ભક્ત શ્રેષ્ઠ છે એમ કહેલું છે.

बहूनां जन्मनामंते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते ।

वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥

અર્થ:—ઘણા જન્મ પછી વાસુદેવ એ જ સત્ય છે એવી ભાવનાથી જ્ઞાની મનુષ્ય મને ભજે છે; પરંતુ એવો મહાત્મા દુર્લભ છે. આ જ વાસુદેવ ભગવાનના નામથી પણ સંબોધાતા અને વાસુદેવ ધર્મના અનુયાયીઓ ભાગવતના નામથી ઓળખાતા.

‘ॐ नमो भगवते वासुदेवाय’ એ અત્યંત પવિત્ર મનાયેલા તારક મંત્રનો ભાગવત સંપ્રદાયી લોક આજે પણ જપ કરે છે. વિષ્ણુ પ્રીત્યર્થે શાંતિઆમની પૂજા કરવાનો વૈષ્ણવોમાં રિવાજ છે.

વાસુદેવ પૂજ્ય દેવ હોવાને લીધે જ ગૃહવિધિમાં તેનો નામો-
ચાર કરવાનો રિવાજ પડ્યો અને શ્રાદ્ધની પૂર્ણતા પિતૃસ્વરૂપી
જનાર્દનો વાસુદેવઃ પ્રીયતામ્ પ્રીતો ભવતુ એ શબ્દથી થવા
લાગી એ ખુલ્લું છે. શ્રીકૃષ્ણે ગીતોપદેશ કર્યો તે વખતે વાસુદેવ,
નારાયણ અને વિષ્ણુ એ એક જ છે એવી માન્યતા નહોતી
એમ દેખાય છે; કારણ કે કૃષ્ણે અર્જુનને વિશ્વરૂપ દર્શન આપ્યું
તે વખતે આદિત્યાનામહમ્ વિષ્ણુઃ એટલે આદિત્યોમાનો હું
વિષ્ણુ * છું એમ કહ્યું. અર્થાત્ તે વખતે સૂર્યને ઠેકાણે વિષ્ણુને
માનવામાં આવતા હતા.

કાળે કરીને કૃષ્ણનું મહત્ત્વ વધવાથી કૃષ્ણ એ જ
ભગવાન, એ જ વાસુદેવ અને એ જ વિષ્ણુ છે એમ માનવામાં
આવ્યું. વિષ્ણુ સર્વની પહેલાં અંત્યમાં જન્મ પહોંચ્યા માટે જ
તે શ્રેષ્ઠ છે એવું તૈત્તરીય આરણ્યકમાં કહેલું છે. શતપથ
બ્રાહ્મણમાંના વામનાવતારની કથા ઉપરથી એ વિશ્વવ્યાપી હોવાનું
સિદ્ધ થાય છે. આત્મા માર્ગક્રમણ કરતાં આખરે વિષ્ણુનું
પરમપદ પામે છે એમ કહેલું છે. મૈત્રી ઉપનિષદમાં અન્તે
વિષ્ણુ તરીકે ગણેલ છે, અને જગતની તે યોષણ કરનારી
વસ્તુ હોવાથી તેની સ્તુતિ કરેલી છે. આ પ્રમાણે વિષ્ણુનું
મહત્ત્વ ધીમેધીમે વધતુ ગયું. ગૃહસંસ્કારોમાં પણ વિષ્ણુને
મહત્ત્વ મળ્યું. આપસ્તંબ, હિરણ્યાક્ષિન વગેરે સુત્રકારોએ
ગૃહવિધિમાં તેમને અગ્ર સ્થાન આપ્યું છે. વધુવરને ઉદ્દેશીને
'સપ્તપદીની વિધિ'માં વિષ્ણુ તમને માર્ગ બતાવે અને તમારી

*વર્ષના બાર મહિનાને બાર આદિત્ય અથવા સૂર્ય હોવાનું
પ્રાચીન કાળમાં માનવામાં આવતું, અને મધુમાસનો જ આદિત્ય
તે જ શ્રેષ્ઠ સમજીને તેને વિષ્ણુ કહેતા.

સાથે રહે, એવું કહેલું છે. આ ઉપરથી વિષ્ણુને કેટલા પૂજ્ય માનવામાં આવતા તે જણાઇ આવશે. મહાભારતમાં વિષ્ણુની સ્તુતિ અનેક રીતે કરી છે.

एको विष्णुर्महद्भूतं पृथग्भूतान्यनेकशः ।

त्रील्लोकान्व्याप्य भूतात्मा भुंक्ते विश्वभुगव्ययः ॥

—અનુ૦ ૧૪૯-૧૪૦

अहं नारायणो नाम प्रभवः शाश्वतोऽव्ययः ।

विघाता सर्वभूतानां संहर्ता च द्विजोत्तम ॥

—વન૦-૧૮૯-૪

અર્થાત્ વિષ્ણુ જગતની ઉત્પત્તિ કરનાર, રક્ષણ કરનાર અને સંહાર કરનાર છે. તે ત્રણ લોકમાં રહેલ છે. તે આવનાશી, અવ્યય અને પ્રાણીમાત્રનો અન્તરાત્મા છે, એવું અમે સેંકડો વર્ષથી માનીયે છીયે. વાસુદેવ ધર્મ એ જ વૈષ્ણવ ધર્મ અને એને જ

ભાગવત ધર્મ

નું નામ મળેલું છે. પ્રાચીન કાળમાં તેનો પ્રચાર થયો હતો. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી આ ધર્મને પ્રાચીન કરાવવા માટે કંઈક આધાર મળે છે. ખ્રિસ્તી શક પહેલાં બસોથી ચારસો વર્ષ સુધીના જે લેખ મળે છે તેમાં ભાગવત ધર્મનો ઉલ્લેખ છે. ત્રેવીસસો વર્ષ પહેલાં ચંદ્રગુપ્તની પાસે મેગેસ્થનિસ નામનો ગ્રીસ દેશનો ગૃહસ્થ આવ્યોહતો. તેણે તે કાળમાં વાસુદેવ કૃષ્ણની પૂજા લોકોમાં ચાલુ હતી એવું લખેલું છે. ખ્રિસ્તી શકના ચોથા સૈકામાં ગુપ્ત વંશના રાજાઓ રાજ્ય કરતા હતા. તેમનાં નામ પર પરમ ભાગવતઃ એવા અક્ષરો છે. ભાગવત ધર્મ એટલો સરસ

હતો કે ગ્રીક જેવા પરદેશીઓએ પણ એ ધર્મ સ્વીકાર્યો હતો, એની સાક્ષી ઇતિહાસ આપે છે. ભાગવત ધર્મના જેવો ભક્તિ-પ્રાધાન્ય સાર્વલૌકિક અથવા વિશ્વધર્મ પરદેશીઓને પસંદ પડે એમાં આશ્ચર્ય નથી. ઇશ્વરમાં નિઃસીમ પ્રેમ, તેનું નામ-કીર્તન, તેના ગુણનું મનન, ચિંતન અને નિદિધ્યાસન તથા તેની નિષ્કામ સેવા, એના જેવા સહેલા અને આનંદદાયક સંસાર-તાપને લુલાવનારા ભક્તિના પ્રકાર સર્વમાન્ય થયા તેમાં નવાઈ નથી. ભાગવત ધર્મનો સ્વીકાર કરવામાં જાત, ધર્મ, લિંગ અથવા ખીજે કોઈ પણ ભેદભાવ આડે આવતો નથી અને તેના પ્રવર્તક જેમ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને દિગ્ગજ થઈ ગયા તે જ પ્રમાણે સામાજિક વર્ણવ્યવસ્થામાં નીચ મનાયેલા શૂદ્ર, અતિશૂદ્ર, ઢેઢ, ચમાર અને મ્લેચ્છ પણ થાય છે.

આમ આ ભાગવતધર્મ વિદ્વાન અને અવિદ્વાન, શ્રીમંત અને ગરીબ, ઉચ્ચ અને નીચ, પ્રાગતિક અને પુરાણમતવાદી એ સર્વને માન્ય થયો અને તેથી તેની ધ્વજા આજ સુધી આખા દેશમાં ફરકી રહી છે; તથા તે દીર્ઘકાળ સુધી ફરકતી રહેશે એમાં પણ સંશય નથી. હાલના વખતમાં વૈષ્ણવ, શૈવ, સૌર, ગાણપત્ય, સમાજિસ્ટ, થીઓસોફિસ્ટ અને ખીજા અનેક ધર્મપંથના અનુયાયીઓ વધતા ઓછા પ્રમાણમાં ભાગવત ધર્મના અનુયાયી છે એમ કહેવું જોઈએ. આ ભાગવત ધર્મનું પૌરાણિક કાળમાં

વૈષ્ણવ ધર્મ

નામ પડ્યું અને તેના અનેક પ્રવર્તક થયા. તેમણે પોતાના સદ્કર્તનના અને ભક્તિના જોરથી આ ધર્મનું મહત્ત્વ વધાર્યું.

બૌદ્ધ ધર્મના પ્રતિસ્પર્ધી અને વેદપ્રણીત ધર્મનું પુનરુજ્જીવન કરનારા સુપ્રસિદ્ધ શંકરાચાર્યે ભાગવત ધર્મીઓના પંચરાત્ર સિદ્ધાન્તનું ખંડન પોતાના ભાષ્યમાં કરેલું છે. (વેદાન્તસૂત્રભાષ્ય અધ્યાય ૨-૨-૪૨-૪૫) તેમણે એમ પ્રતિપાદન કર્યું છે કે દરેક મનુષ્ય પરમેશ્વરનો અંશ છે અને જ્ઞાનના બળથી બ્રહ્મ-સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. જગત મિથ્યા છે અને આપણે જે દેખીએ છીએ તે સર્વ ઇશ્વરી માયાના આવરણથી આપણને સત્યસ્વરૂપે દેખાતું નથી. નેત્ર ઉપરનાં અજ્ઞાન પડળ દૂર થયા સિવાય આપણે સત્યને ઓળખી શકીશું નહિ. કર્મથી જીવને બંધન પ્રાપ્ત થાય છે.

જ્ઞાનાદેવ મોક્ષઃ ન તુ કર્મસમુચ્ચયાત્ ।

માટે જ્ઞાનને જ શ્રેષ્ઠ માનવું. પરમેશ્વર અને મનુષ્ય એમનામાં સેવ્યસેવકનો સંબંધ છે અને જીવ તથા શિવ જુદા છે, એ ભાગવત ધર્મનો મુખ્ય મુદ્દો છે. તેને શંકરાચાર્યના સિદ્ધાન્તથી ધક્કો લાગ્યો ત્યારે ભાગવત ધર્મના અનુયાયીઓ શંકરાચાર્યના મતને ઉખેડી નાંખવા માટે આગળ આવ્યા. પ્રથમ વિશિષ્ટાદ્વૈત મતના સંસ્થાપક રામાનુજાચાર્યે શ્રુતિ, ઉપનિષદ, બ્રહ્મસૂત્રો અને પુરાણોને આધારે બ્રહ્મ એ નિર્ગુણ નથી પણ અનેક ગુણોથી ભંડિત છે, એમ પ્રતિપાદન કર્યું. જે કે જ્ઞાન અને કર્મનો સમુચ્ચય મોક્ષ સાધવાને માટે આવશ્યક છે, પણ જ્ઞાન કરતાં ભકિતથી જ મોક્ષપ્રાપ્તિ થાય છે એવો રામાનુજનો મત છે. તેમણે નીચેના ત્રણ મુદ્દાઓનો વિચાર કરેલો છે. ૧. વિષ્ણુ એ જ પરમાત્મા છે. ૨. જીવાત્મા એ આણુ પરિમાણ છે તથા પરબ્રહ્મમૂર્તિનો અંશ છે; અને દરેક જીવાત્મા સ્વતંત્ર છે. ૩. સર્વ દશ્ય પદાર્થો તે આત્મા નથી. આત્મા અમર

છે અને અત્યંત સૂક્ષ્મ છે, તથા તેનામાં વાસ કરનારો ઇશ્વર એ જ અંતસ્થ આત્માનો શાસ્તા છે; પરંતુ મનુષ્યનો આત્મા અને પરમાત્મા એ ભિન્ન છે. પરમેશ્વરની પ્રાપ્તિ કરી લેવાનો માર્ગ ગીતામાં કહ્યા પ્રમાણે જ્ઞાન અને ભક્તિપૂર્વક કરેલું નિષ્કામ કર્મ છે. રામાનુજના પ્રતિપાદનનો સાર પણ એ જ છે. દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનના તામીલ પ્રાન્તમાં રામાનુજ સંપ્રદાયના લોક છે. આ સંપ્રદાયને શ્રીસંપ્રદાય કહે છે. સેંકડે ૧૫ ટકા આ સંપ્રદાયના છે અને ૭૫ ટકા શંકરાચાર્યના મત પ્રમાણે ચાલનારા છે તથા બાકીના મધ્વ અને વદ્વલપંથી હોવાનું વસ્તીગણતરીના આંકડા ઉપરથી જણાય છે. રામાનુજની પછી ખ્રિસ્તી શકના ૧૩મા સૈકામાં

મધ્વાચાર્ય ઉર્ફે આનંદતીર્થ

થઈ ગયા. એમણે દ્વૈત મતનું પ્રતિપાદન કર્યું. વિષ્ણુ એ એક જ અનાદિ અને અનન્ત પરમાત્મા છે. મનુષ્ય અને તેનામાં સેવક અને ધણીનો સંબંધ છે. બીજી વસ્તુઓની માફક બ્રહ્મા અને શિવનો પણ યોગ્ય વખતે નાશ થવાનો છે. ૫કત વિષ્ણુ એ જ અવિનાશી છે. ભક્તિથી વિષ્ણુને આરાધવા, તેનાં આયુષો શરીર ઉપર ધારણ કરવાં, કીર્તન કરી તેના ગુણ ગાવા વગેરે ભક્તિના પ્રકાર તેમણે કહ્યા છે. તમમુદ્રા અને ગોપીચંદનની મુદ્રા ધારણ કરવાની રીત તેમના ઉપદેશથી વૈષ્ણવોમાં ચાલુ થઈ. દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમાં મદ્રાસ ઇલાકાના ધણાખરા ભાગમાં અને મુંબઈ ઇલાકામાં દક્ષિણ ભાગમાં મધ્વ મત ચાલુ છે. એ મતને માધ્વ સંપ્રદાય કહે છે. ઉત્તર દેશમાં નિંબાર્કે વિષ્ણુભક્તિ વધારી. તેનો સંપ્રદાય 'સનક સંપ્રદાય'ના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. વિષ્ણુને બદલે રાધાકૃષ્ણની પૂજા કરવાનો રિવાજ નિંબાર્કે પાડ્યો.

અંગાળા, મથુરા વગેરે ભાગમાં સનકસંપ્રદાયી લોક છે. તે પછી

ઉદાર મતવાદી રામાનંદ

વૈષ્ણુવમતપ્રવર્તક તરીકે આગળ આવ્યા. એમણે ખ્રિસ્તી શકના ૧૪મા સૈકામાં કાશી, આગ્રા વગેરે ભાગમાં વિષ્ણુભક્તિ વધારી. તે રામાનુજની માફક જ વિશિષ્ટાદ્વૈતી હતા, પરંતુ કર્મકંડ નહોતા. તે વર્ણુભેદને માન આપતા નહોતા. વિષ્ણુ અને લક્ષ્મીની પ્રીત્યર્થ રામસીતાની પૂજા કરવી એવું તેમણે કહ્યું છે. રામાનંદને ઘણા શિષ્યો હતા. તે પૈકી ૧૩ શિષ્ય પ્રસિદ્ધ થયા. તેમાં એક રજપૂત, એક મુસલમાન (કપ્પીર), એક હજમ, એક જાટ, એક ચમાર એ પ્રમાણે જુદી જુદી જાતના લોક હતા. પદ્માવતી નામની એક સ્ત્રી પણ આ શિષ્યમંડળમાં હતી. રામાનંદના શિષ્ય કપ્પીરે રામભક્તિનો પંથ વધાર્યો. તે પછી વાલ્મીકિના અવતાર ગણાતા તુલસીદાસે રામચરિત્ર લખીને ઉત્તર હિન્દુસ્તાનના લોકોને રામભક્તિમાં લગાડ્યા. પછી વલ્લભાચાર્યે લોકોમાં પુષ્ટિમાર્ગ નામનો સંપ્રદાય ચાલુ કર્યો અને વિષયોપભોગનું મહત્ત્વ વધાર્યું. રાધાકૃષ્ણની પૂજા કરવી અને નવવિધા ભક્તિથી તેમની આરાધના કરતી વખતે વિષયોપભોગને તિરસ્કાર્યો નહિ, એવું કહેવાથી વલ્લભી પંથ નીતિમાર્ગથી પડ્યો. માટે આ પંથમાં સુધારણા કરીને નૈતિક આચરણોની પદ્ધતિ અમલમાં લાવવા માટે ગુજરાતમાં સ્વામીનારાયણે પ્રયત્ન કર્યો અને આશરે અઢી લાખ લોક આ પંથમાં ભળ્યા. પંદરમા સૈકામાં

સાધુ ચૈતન્ય

કૃષ્ણુભક્તિ અત્યંત શુદ્ધ સ્વરૂપમાં વધારી લોકોને કીર્તનનું મહત્ત્વ બતાવ્યું અને પોતાના પ્રેમાળ વર્તનથી અનેક લોકોને કૃષ્ણુભક્તિ

તરફ વાળ્યા. ચૈતન્ય કૃષ્ણના અવતાર છે એમ માનવામાં આવે છે. કૃષ્ણ નામનો ઉચ્ચાર કરીને અત્યંત ભક્તિથી તેને શરણુ જવાનો અધિકાર સર્વ વર્ણના લોકોને સરખો છે, એવો ચૈતન્ય સંપ્રદાયી લોકોનો મત છે. ચૈતન્યનાં ‘શિક્ષાશતક’ નામનાં પદો પ્રાસાદિક છે. રામાનંદ, કબીર, ચૈતન્ય એમના સિવાય મીરાંબાઈએ પણ કૃષ્ણભક્તિ વધારી. એણે રચેલાં પદ હજારો ભક્તો આનંદથી ગાય છે. રજપુતાનામાં દાદુ નામના પીંજરાએ કૃષ્ણભક્તિનો સંપ્રદાય વધાર્યો. તેના અનુયાયીઓને દાદુપંથી કહેવામાં આવે છે. અકબરની કારકીર્દિમાં મજવાસી સૂરદાસ પ્રાસદ્ધિમાં આવ્યો. તે આંધળો હતો. તેનાં પદો ભક્તિરસથી ભરપૂર છે અને મહારાષ્ટ્રમાં જે પ્રમાણે તુકારામના અભંગ અત્યંત પ્રેમથી ગવાય છે તે જ પ્રમાણે ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં સૂરદાસનાં પદો હજારો લોકો આનંદથી ગાય છે. તેની પછી મેવાડ પ્રાન્તમાં સુંદરદાસ વિષ્ણુભક્તિથી પ્રસિદ્ધિ પામ્યા. દોઆબ (સંયુક્ત પ્રાન્ત)માં અદ્વારમા સૈકામાં ગિરિધારી નામના કવિએ પણ વૈષ્ણવ ભક્તિ વધારવામાં પોતાનાં પ્રાસાદિક પદોથી મદદ કરી. જે પ્રમાણે ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં અનેક સાધુસંતે જન્મીને વૈષ્ણવમતનો પ્રચાર કર્યો તે જ પ્રમાણે

મહારાષ્ટ્રમાં ભાગવત ધર્મનો પ્રચાર

કરનારા અનેક સાધુસંત જન્મ્યા. સંસ્કૃત ભાષાનો જ્ઞાનભંડાર સામાન્ય જનોને અગમ્ય થવા લાગ્યો. બ્રાહ્મણ ન હોય તેને બ્રહ્મજ્ઞાનનો અધિકાર નથી એમ સાધારણ રીતે ઠરવાથી તેમને મટે વ્રતાદિકનો એક જ રસ્તો ખુલ્લો છે એમ થયું. બકારની ટાપટીપનું મહત્ત્વ વધવાથી ખરો ધર્મ જતો રહ્યો. એવે વખતે સન્માર્ગનો બોધ કરનારા જે અનેક સાધુઓ જન્મ્યા

તેમણે મહારાષ્ટ્ર ઉપર અનંત ઉપકાર કર્યા છે. તેમણે સંસ્કૃત ભાષામાંનો જ્ઞાનભંડાર ખુલ્લો મુકીને પ્રાકૃત જનોને તે છૂટે હાથે લૂંટવાની સગવડ કરી આપી. ઇશ્વર અને મનુષ્યપ્રાણીની વચ્ચે સેવ્ય અને સેવકનો સંબંધ છે માટે ભક્તિથી ઇશ્વરને પોતાનો કરી લેવો જોઈએ. ઇશ્વરસેવા કરવાનો અધિકાર સ્ત્રી-પુરુષને સરખો છે અને જાતિનો ઉચ્ચનીચ ભેદ ઇશ્વરને ધેર હોય એ સંભવિત નથી એવું સંતોએ પ્રતિપાદન કર્યું. તેમનું વર્તન પવિત્ર, ભાવિક અને પ્રેમાળ હતું તેમજ તેમનું અંતઃકરણ રાગદ્વેષથી અલિપ્ત, પરમ શુદ્ધ અને ક્રોમળ હતું. વળી તેમણે બતાવેલો ઇશ્વરપ્રાપ્તિનો માર્ગ સુલભ અને સુખદાયક હતો તેથી તેમના ઉપદેશની છાપ લોકો ઉપર પડે અને ધર્મ સદ્ગુણ થાય તેમાં શું આશ્ચર્ય? આ સંતજનોના ઉપદેશનું પરિણામ ઉત્તમ આવ્યું. મહારાષ્ટ્રમાં શુમારે પાંચસો વર્ષથી ભાગવત ધર્મ સંબંધી જે હીલચાલ ચાલતી હતી તેનું ચતુર્થ વર્ણન કૈ. ના. માધવરાવ રાનડેએ મરાઠાઓના ઇતિહાસમાં નીચે પ્રમાણે કર્યું છે: “આ પાંચસો વર્ષમાં આશરે પચાસ સાધુસંત આ દેશમાં જન્મ્યા. તેમાં કેટલીએક સ્ત્રીઓ, થોડાધણા હિન્દુધર્મ સ્વીકારેલા મુસલમાનો, અરધે ભાગે બ્રાહ્મણ અને બાકી રહ્યા તેમાં સોની, મરાઠા, કણબી, દરજી, માળી, કુંભાર અને ઢેડ હતા. કેટલીએક વેશ્યાઓ અને દાસીઓ પણ હતી. આ ધર્મજગૃતિની વિશેષ ખૂબી એ હતી કે ધર્મનાં ઉન્નત તત્ત્વોની છાપ એક જ વર્ગ પર ન બેસતાં સમાજના સર્વ વર્ગના અંતઃકરણ પર બેઠી હતી. સ્ત્રીઓ અને પુરુષો, ઉચ્ચ અને નીચ, સુશિક્ષિત અને અશિક્ષિત, હિન્દુ અને મુસલમાન એ સર્વ લોકો ઉપર આ ધર્મવિચારોના સંસ્કાર પડ્યા.

જ્યાં સાર્વજનિક જગૃતિ છે એવાં ઠેકાણાં બાદ કરતાં બીજા કોઈ જગ્યાએ આ પ્રકારનું ચમત્કારિક, ધાર્મિક પરિણામ જગતમાં બીજા કોઈ દેશમાં બન્યું હોય એમ ઇતિહાસ ઉપરથી દેખાતું નથી. પંજાબમાં હિન્દુ અને મુસલમાનોનું ધાર્મિક ઐક્ય કરવાનો નાનકે મહાપ્રયત્ન કર્યો. પૂર્વમાં બંગાળામાં શક્તિ અને કાલીની ઉપાસનામાંથી લોકોને ભાગવતધર્મમાં ખેંચવાનો પ્રયત્ન ચૈતન્યે કર્યો. રામાનંદ અને કબીર, તુલસીદાસ અને સૂરદાસ, જયદેવ અને રાધદાસ એ સર્વેએ ધર્મોન્નતિના કાર્યમાં પોતાનાથી બનતી મદદ કરી. એનું પરિણામ ઇષ્ટ અને કાયમનું આવ્યું. પરંતુ મહારાષ્ટ્રના સંતોએ તેના કરતાં પણ વિશેષ મહત્ત્વનું કાર્ય કર્યું. ચાંગદેવ અને જ્ઞાનદેવ, નિવૃત્તિ અને સોપાન, મુક્તાબાઈ અને જની, આકાબાઈ અને વેણુબાઈ, નામદેવ અને એકનાથ, રામદાસ અને તુકારામ, શેખ મહમ્મદ અને શાંતિ બહામણી, દામાજી અને ઉદ્ધવ, ભાનુદાસ અને કૂર્મદાસ, બોદલે ખુવા અને સંતોબા પવાર, કેશવ સ્વામી અને જયરામ સ્વામી, નરસિંહ સ્વામી અને રંગનાથ સ્વામી, ચોખામેળા અને દોઢે કુંભાર, નરહરિ સોની અને સાંવતો માળી, બહિરામ ભટ્ટ અને ગણેશનાથ, જનાર્દનપંત અને મુઘોપંત એમનાં અને બીજા કેટલાએકનાં ચારિત્ર્યો ઉપરથી મહારાષ્ટ્રમાં આ ધર્મજગૃતિની હીલચાલ કેટલી મહત્ત્વની હતી એ જણાઈ આવશે. એ સર્વમાં જ્ઞાનેશ્વર, નામદેવ, એકનાથ અને

શ્રી સાધુ તુકારામ

એમણે કીર્તનનું માહાત્મ્ય બહુ વધાર્યું. તુકારામને તો સંતોના મુકુટમણિ તરીકે માનવામાં આવે છે. ભાગવતધર્મી સંતોનું

અને તેમના શિષ્યોનું ભૂમિ ઉપરનું વૈકુંઠ પંઢરપુર હતું. વિઠોબા એ
 વૈકુંઠનો અધિપતિ હતો અને આષાઢી અગીયારસ એ મહોત્સવનો
 દિવસ હતો. ભાગવત મંપ્રદાયના લોકોનો તે દિવસનો આનંદ
 ગગનમાં પણ સમાતો ન હતો. પંઢરપુર અને વિઠોબાની
 માહિતી ગુરુવર્ય ડૉ. ભાંડારકરે નીચે પ્રમાણે પ્રસિદ્ધ કરી છે
 અસલના સંસ્કૃત શબ્દ વિષ્ણુમાંથી વિઠોબા એ પ્રાકૃત શબ્દ
 નીકળેલો છે. વિષ્ણુનું કાનડીમાં વિઠું એ રૂપ થયું. ' બા '
 અને ' લ ' એ કામળના દર્શક પ્રત્યય છે. વિઠુબા, વિઠૂલ
 એનાં જ વિઠોબા, વિઠું, વિઠૂલ એ રૂપાંતરો થયાં છે.
 વિઠુબાનું દેવાલય ક્યારે બાંધવામાં આવ્યું એ જાણવાને સાધન
 નથી. એક તામ્રપટ ઉપરથી એમ જણાય છે કે દેવગિરિમાં
 જ્યારે યાદવ વંશનો કૃષ્ણ રાજા રાજ્ય કરતો હતો ત્યારે
 તેના સેનાપતિ મલ્લીસેટ્ટીએ શકે ૧૧૭૧ (ઇ. સ. ૧૨૪૯)
 માં બેલગામ જીલ્લામાં બીમરથી નદીને કાંઠે આવેલા પૌંડરિક
 ક્ષેત્રમાંનું એક ગામડું ઇનામ તરીકે આપ્યું. એ ગામડું વિષ્ણુ-
 દેવની નજીક જ છે એવો ઉલ્લેખ તામ્રપટમાં છે. પૌંડરિક ક્ષેત્ર
 પંઢરી અથવા પંઢરપુર હોવું જોઈએ અને તામ્રપટમાં જે વિષ્ણુદેવનો
 ઉલ્લેખ છે તે જ હાલના પ્રસિદ્ધ વિઠોબા હશે. બીજા એક
 શિલાલેખ ઉપરથી જણાય છે કે, શકે ૧૧૯૨ (ઇ. સ. ૧૨૭૦)
 માં કેશવના પુત્ર બાનુએ પાંડુરંગપુરમાં યજ્ઞ કર્યો હતો. તે વખતે
 અસંખ્ય લોકોને તેમ જ વિઠૂલ અને બીજા દેવતાઓને પણ
 બહુ આનંદ થયો હતો. આ ઉપરથી પંઢરપુરનું પાંડુરંગપુર પણ
 નામ હતું એમ દેખાય છે. હેમચંદ્રના મત પ્રમાણે પંડરંગ
 અથવા પંડુરંગ એ રૂદ્રનું અથવા શિવનું નામ છે, અને
 પંડુરંગ પરથી તે ગામનું નામ પાંડુરંગપુર પડ્યું હશે. હાલ

પણ પંઢરપુરમાં શિવનું દેવાલય છે, અને વિઠોબાનાં દર્શન કરતાં પહેલાં તેનાં દર્શન કરવામાં આવે છે. પરંતુ હાલ તો વિઠોબાને જ પાંડુરંગ કહે છે. મૂળમાં એ શિવનું નામ હતું, પરંતુ વિષ્ણુનું (વિકૃલનું) મહત્ત્વ વધ્યું ત્યારે વિકૃલનું પણ તે જ નામ પડ્યું હશે. એવી કથા છે કે એક વખતે પુંડલિક નામનો સાધુ પોતાના માળાપત્ની સેવામાં રોકાયેલો હતો. તે વખતે શ્રીકૃષ્ણ તેની મુલાકાતે આવ્યા. તેની આગતાસ્વાગતા ન કરતાં તેણે તેમને એક (વીટ) ઇંટ આપી અને પોતાનું સેવાનું કામ પૂરું થાય ત્યાં સુધી તે ઇંટ ઉપર ઉભા રહેવાનું કહ્યું. ઇંટ (વીટ ઉપર ઉભા રહેલા શ્રીકૃષ્ણનું વિઠોબા એવું નામ પડ્યું. રુકિમણી પણ ત્યાં આવીને ઉભાં રહ્યાં. આ કથાનો ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી વિચાર કરીએ તો એમ જણાય છે કે મહારાષ્ટ્રમાં વિષ્ણુ (કૃષ્ણ) અને રઘુમાઈ (રુકિમણી) ની ભક્તિનો માર્ગ સ્થાપન કરનાર પુંડલિક સાધુ હતો. તે તરફનો ભાગવત ધર્મનો મૂળ પ્રવર્તક પુંડલિક હોવાથી એના નામ ઉપરથી પંઢરપુરનું પૌંડરિક ક્ષેત્ર નામ પડ્યું હશે. એ નામ તામ્રપટમાં છે. બીજાં એ કે ઉત્તર દેશમાં કૃષ્ણની પૂજા (પરવધુ) રાધા સાથે કરવાનો રિવાજ નિંબાર્ક, વલ્લભ અને ચૈતન્યે પાડ્યો. આથી 'રાધાકૃષ્ણ'ની ભક્તિ ત્યાં વધી. કૃષ્ણની ધર્મપત્ની જે રુકિમણી તે જ રઘુમાઈ અથવા રઘુમાળાઈના નામથી મહારાષ્ટ્રમાં પ્રસિદ્ધિ પામી. અર્થાત્ પંઢરપુરનાં વિઠુ અને રઘુમાઈને કૃષ્ણ અને રુકિમણી તરીકે સમજવામાં હરકત નથી. મહારાષ્ટ્રના ધર્મગ્રંથમાં કૃષ્ણને રાધાસ્વલભ ન કહેતાં રુકિમણીપતિ અથવા રુકિમણી-વર કહેલા છે. આ ઉપરથી મહારાષ્ટ્રમાં કૃષ્ણભક્તિનો સંપ્રદાય વશેષ શુદ્ધ સ્વરૂપનો છે એમ સિદ્ધ થાય છે. રાધિકા

ઉપરથી રાહી એ અપભ્રંશ થયો, પણ રાહીને કોઇ વિશેષ માનતું નથી. જોકુળમાં થતા કૃષ્ણના ખેલ (ગોપાળકાલા વગેરે). વિઠોબાના ઉત્સવ વખતે કરવામાં આવે છે. પરંતુ મથુરા, વૃંદાવનના ઉત્સવની માફક આ કાલાનો ઉત્સવ મહત્વનો નથી. જે પ્રમાણે રામાનંદે વૈષ્ણવમતનો અથવા ભાગવત ધર્મનો પ્રચાર નીચ ગણાયેલી જાતોમાં કર્યો, તે જ પ્રમાણે તુકારામ, નામદેવ વગેરે ચતુર્થ વર્ણોના સાધુઓને લીધે નીચ માનેલા લોકોનાં અંતઃકરણ ઉપર ધર્મની છાપ પડી. જ્ઞાનેશ્વર મહારાજના વખતથી એટલે ઇ. સ. ૧૨૯૦ની પહેલાંથી આપાઢી અગીયારસને દિવસે પંઢરપુરમાં શ્રી વિઠોબા રખુમાધના દર્શને જવાનો સંપ્રદાય અસ્તિત્વમાં આવ્યો. એ

વારકરી સંપ્રદાય

ના નામથી મહારાષ્ટ્રમાં શુમારે ૭૦૦ વર્ષથી ચાલુ છે. ધ્વજ નિશાન હાથમાં લઇને ભક્તિથી રસબસ થયેલાં અંતઃકરણથી દેહભાન ભૂલી જઇને નાયતા નાયતા જનારા વૈષ્ણવ વીરો સર્વત્ર અને સર્વ જાતોની અંદર જોવામાં આવે છે. શુમારે ૮૦ વર્ષથી હૈબતરાવે જ્ઞાનોબાની પાલખી પંઢરપુરમાં લઇ જવાનો રિવાજ પાડ્યો. હૈબતરાવ જ્ઞાનેશ્વર મહારાજનો પરમ ભક્ત હતો. તે સતારા પાસે આરણ ગામમાં રહેતો હતો. વિરકત થયા પછી તે આળંદી જઇને રહ્યો. જ્ઞાનોબાની પાદુકાઓ પાલખીમાં સુકીને પંઢરપુરમાં ધામધુમથી લઇ જવાનો જે રિવાજ તેના વખતથી પડ્યો તે હજી સુધી ચાલુ છે. હાલ પંઢરપુરમાં દરસાલ મુખ્ય આઠ પાલખીઓ જાય છે. ૧ આળંદીથી શ્રી જ્ઞાનેશ્વરની ૨ દેહથી તુકારામ ખુવાની ૩ પૈંજણથી એકનાથ મહારાજની, ૪ અંબકજીથી નિવૃત્તિનાથની, ૫

એદલાખાદથી મુકતાખાઈની, ૬ મચ્છેંદ્રગઢથી મચ્છેંદ્રનાથની,
 ૭ સાસવડથી સોપાનદેવની અને ૮ આરણગામથી સાંવતાં
 માળીની. આ પાલખીઓ નીકળી, રસ્તામાં મુકામ કરતી કરતી
 આસરે પંદર વીશ દિવસે દશમની રાતે પંદરપુરમાં જઈ
 પહોંચે છે. આ પાલખીઓના નીકળવાના અને મુકામના દિવસ
 ઠરેલા છે. બધું કામ વારકરી પંથીઓ તરફથી બિનચૂક અને
 વ્યવસ્થિતપણે થાય છે. રસ્તામાં વારકરી લોકો પાલખીઓ
 સાથે આવી મળે છે અને ભજનોનો અવાજ ગગનમાં ગાજી
 રહે છે. આ પ્રમાણે વારકરીઓનો જમાવ વધતાં વધતાં તેમની
 સંખ્યા શુમારે દોઢથી બે લાખ સુધી થાય છે. આસપાસનાં
 ગામડાંના લોકો વારકરીઓને ગાડાંનાં ગાડાંઓ ભરીને રોટલા
 લાવી આપે છે. તે જ પ્રમાણે જત્રાણુઓના ભોજનની સગવડ પણ
 ગામવાળાઓ તરફથી થાય છે. આળંદીની પાલખી જેઠ મહિનાની
 નોમને દિવસે નીકળીને પુણા, સાસવડ, કાપુરવળ, શિરવળ,
 લોણુંદ, તરટગામ, ફલટણ, ખરડ, નાતેપોતે, માળશિરસ,
 વેળાપુર, શેગામ અને વાંખરીને રસ્તેથી પંદરપુર જાય છે. બીજી
 પાલખીઓ આ પાલખીને રસ્તામાં આવી મળે છે. પંદરપુરમાં
 જત્રાણુઓની ગરદી હોય છે; તેમાં વારકરી સંપ્રદાયના ભક્તો
 આવીને મળતાં તે ક્ષેત્ર પ્રચંડ ભક્તસમુદાયને લીધે ભરાઈ જાય
 છે. વિકૂલના નામની ગર્જના, તાલ, મૃદંગના અવાજ,
 પુંડલિકના નામનો જયધોષ, કીર્તન, ભજન, પુરાણ વગેરેથી
 પંદરપુર દેવનગરી બની જાય છે અને ભાવિક લોકો દેહભાન
 ભૂલી જાય છે. પગલે પગલે તુકારામના અભંગ કાનપર પડીને
 મનને શાંતિમાં તરબોળ કરે છે. સંસારનું ગાડું ખેંચતાં ખેંચતાં
 અત્યંત થાકેલા સંસારી માણસને ભક્તિરસનું ઔષધ આપીને

ભવરોગ સારો કરવાને સમર્થ થયેલા આ સાધુસંતોને ધન્ય છે. જ્યાં સુધી તેમના શબ્દોને શિરસાવધ માનીને હિન્દુ લોકો સન્માર્ગે ચાલશે ત્યાં સુધી ભાવિસ્થિતિ માટે નિરાશ થવાનું કારણ નથી. તુકારામ ખુવાના કહેવા પ્રમાણે આ સંતોનો અવતાર નવીન ધર્મ સ્થાપવા માટે નથી, પરંતુ મૃત ધર્મનું પુનરુજ્જીવન કરવા માટે હોય છે.

તુકારામ વગેરે સંતોએ નિવેદન કરેલા ભાગવત ધર્મમાં પ્રેમ, આનંદ અને ઇશ્વરી સાક્ષાત્કાર પૂર્ણપણે ભરેલા છે. આ સંતજનોની પૂર્ણ ખાત્રી હતી કે જ્ઞાનમાર્ગ કરતાં ભક્તિમાર્ગ શ્રેષ્ઠ છે અને તેનો સ્વીકાર કરવો એ જ આ લોક અને પર લોકના સુખ માટે જરૂરનું છે. આ સંતજનો માનતા હતા કે પોતે અંગીકાર કરેલો ભક્તિમાર્ગ ઇશ્વરપ્રાપ્તિનો ખરો ઇલાજ છે. બ્રહ્મજ્ઞાન, સ્વર્ગવાસ, ભોગ, તપશ્ચર્યા, યજ્ઞ, દાન એ સર્વ કરતાં ભક્તિમાર્ગ શ્રેષ્ઠ હોવાનું તેઓ સમજતા.

એકંદરે ઉપલા વિવેચન ઉપરથી વિષ્ણુભક્તિનો સંપ્રદાય વેદકાળથી રૂપાંતર થતો થતો આજ સુધીમાં કદાચ સ્થિતિએ પહોંચ્યો છે તે જણાઈ આવશે. જે સર્વ જગત ઉપર સરખો પ્રેમ રાખે છે, અને જેને લીધે જગતનું પોષણ અને રક્ષણ થાય છે એવા વિષ્ણુને ધણું જ મહત્ત્વ મળ્યું; અને વાસુદેવ અથવા ભાગવત ધર્મ એ જ વૈષ્ણવ ધર્મના નામથી પ્રચાર પામ્યો. તે સહેલો, આનંદદાયક અને કર્મના આડંબરથી મુક્ત હોવાને લીધે સર્વ વર્ગના લોકો તેને સ્વીકારી શકે એમ હોવાથી જનસમાજે પોતાની જુદી જુદી બુદ્ધિથી તેનો સ્વીકાર કર્યો. અસલનાં પુરાણો શિવ વિષે લખાયેલાં હતાં. પણ વિષ્ણુનું

મહત્ત્વ વધતાં જ તેને વૈષ્ણવી વલણ મળવા લાગ્યું. ભાગવત અને વિષ્ણુપુરાણને લીધે વિષ્ણુભક્તિનું મહત્ત્વ વધ્યું. સર્વ પર દયા રાખવી, ત્યાગવૃત્તિથી ઇશ્વરને ચરણે કાયા, વાચા અને મન અનન્ય અર્પણ કરવાં એ જ વૈષ્ણવ ધર્મનો સાર છે અને તે સાર્વલૌકિક ધર્મનું લક્ષણ છે એમ કોઈ પણ ક્યુલ કરશે. અવતાર માહાત્મ્યને લીધે સજ્જનોની મહત્તા લોકોને સમજવા લાગી અને એવા સત્પુરુષોના હસ્તે લોકોનું કલ્યાણ કરવાને પરમેશ્વર સદા તૈયાર હોય છે એવી ભાવના હિન્દુઓનાં અંતઃકરણમાં દૃઢ થઈ. અધર્મની અવધિ થતાં જ પરમેશ્વર મૃત્યુલોકમાં અવતાર લઇને તેનો નાશ કરે છે એ આશાજનક ભાવના હિન્દુઓના સર્વ વ્યવહારમાં ચૈતન્ય પૂરે છે. દુષ્ટોનો સંહાર કરવા અને નિરપરાધી જનોનું રક્ષણ કરવા માટે વિષ્ણુએ અનેક અવતાર લીધા છે એવું હિન્દુધર્મ માને છે. જ્યારે જ્યારે કોઈ પણ સ્ત્રીએ કે પુરુષે અધર્મ સામે ઝૂઝીને ધર્મનું રક્ષણ કર્યું છે ત્યારે ત્યારે દુનીયાએ તેને ઇશ્વરી અવતાર તરીકે માનેલ છે; અને જ્યાં સુધી મનુષ્યના અંતઃકરણમાં સાધુત્વ અને ચારિત્ર્યને માટે આદર કાયમ રહેશે ત્યાં સુધી સમાજના કલ્યાણ માટે પ્રયત્ન કરનાર સત્પુરુષોને તે દેવની માફક જ વંદ્ય માનશે. એકાદશી દેવીની કથા પણ એ જ બતાવે છે. ઉન્મત્ત દૈત્યોનો સંહાર કરવા માટે એકાદશી દેવીએ જન્મ લીધો એવું પુરાણમાં લખેલું છે. પરંતુ આવી પૌરાણિક કથાઓ ઉપર હાલના ચિકિત્સક ખુદ્દિના લોકોનો વિશ્વાસ બેસવાનો સંભવ નથી. અર્થાત એકાદશી દેવીના અસ્તિત્વને માટે જ સંશય આવ્યા પછી તેને માટે આદર અથવા ભક્તિ કઈ રીતે રહેશે ? મહાભારતનો થોડો ભાગ અને પુરાણો લખાયાં તે

વખતે આર્યોનાં અંતઃકરણમાં એકાદશી માટે અત્યંત પૂજ્યભાવ વસતો હશે. કાળે કરીને તે દિવસને વૈષ્ણવવ્રતનું ધાર્મિક સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયું તોપણ મૂળમાં આ દિવસ ઐતિહાસિક મહત્વનો હતો એવું અનુમાન કરીએ તો તે ભૂલભરેલું નહિ ગણાય. દેવ અને દૈત્યનો ઇતિહાસ વૃત્તિહાસવતારના સંબંધમાં કરેલા વિવેચનમાં આવ્યો છે. એકાદશીની કથા પણ તે

ઇતિહાસમાંનો એક અધ્યાય

છે. હિરણ્યકશ્યપુની પછી દેવોનો દ્વેષ કરનારા અનેક દૈત્યો અને દાનવો ઉત્પન્ન થયા. તે પૈકી પ્રહ્લાદનો પુત્ર બલિ અને પૌત્ર મૃદુમાન્ય બહુ પરાક્રમી હતા. તેમના ઉપર વિષ્ણુએ જ્ય મેળવ્યો અને દેવોને તેમના જીલમમાંથી મુક્ત કર્યા. પ્રહ્લાદના પુત્ર કુંભ અને તેના પુત્ર મૃદુમાન્યનો બ્રહ્મા, શિવ અને વિષ્ણુએ એકાદશીને દિવસે નાશ કર્યો. તે અસુર હતો. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવના શ્વાસથી જે શક્તિ ઉત્પન્ન થઈ તેનું પુરાણકારોએ એકાદશી દેવી તરીકે આલંકારિક ભાષામાં વર્ણન કર્યું છે. તેનો સરળ અર્થ એ છે કે મૃદુમાન્ય રાક્ષસ જ્યારે સર્વને હેરાન કરવા લાગ્યો ત્યારે આ ત્રણે દેવોએ મળીને અસુરોનો નાશ કર્યો. કેટલાએક અસુરો તપશ્ચર્યા કરી આ દેવો પાસેથી વરદાન મેળવતા એવી કથા અનેક પુરાણોમાં મળે છે. એક દેવે આપેલા વરદાનને લીધે બળવાન થયેલા રાક્ષસનો નાશ કરવા માટે બીજા દેવોને ઘણી યુક્તિપ્રયુક્તઓ કરવી પડતી. આ ઉપરથી એમ દેખાય છે કે આ દૈત્યો સામ, દામ, દંડ, ભેદ વગેરે બાબતોમાં કુશળ હતા અને તપશ્ચર્યા કરી, વરદાન મેળવી પોતાનું બળ વધે એવી યુક્તિ કરતા હતા તથા મુખ્ય બળવાન દેવને પોતાના પક્ષમાં ખેંચતા. દૈત્યો દેવોના ભાષાઓ હોવાથી દેવ

તેમને માટે લાગણી ધરાવતા, પરંતુ તેનું પરિણામ જોઈ આવવાનું છે એમ જાણતાં જ ખીજ દેવ આગળ આવતા અને પોતાના ભાઈઓની ભલમનસાધથી ઉત્પન્ન થયેલું સંકટ દૂર કરતા. મુખ્ય દેવ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવ. એમાં શિવ ભોળા હોવાથી તેમને પ્રસન્ન કરવાનું કામ ધણું સહેલું હતું. શિવ ધણી વખત દૈત્યને વરદાન આપતા તેથી (અર્થાત્ તેમની ઉપર શસ્ત્ર ન ઉપાડવાના સોગન લેતા તેથી) વિષ્ણુને ધણી વખતે અવતાર ધારણ કરવો પડતો. મૃદુમાન્યના પરાક્રમથી દેવોના આ ત્રણ નાયકોને સંતાપ બેસવાનો પ્રસંગ આવ્યો. પરંતુ આખરે તેમને એકાદશીને દિવસે જ્ય મળ્યો તેથી તે વિજય પ્રીત્યર્થ આ દિવસને અત્યંત મહત્વનો માનીને તેને તહેવાર તરીકે પાળવાની રીટી પડી. દિવસે દિવસે દૈત્ય અને દેવોના સંબંધનો સાચો ઇતિહાસ લોકોના સ્મરણમાંથી નષ્ટ થતો ગયો. દેવ અને દાનવ માટે જે દંતકથાઓ અસ્તિત્વમાં હતી તેના ઉપરથી પુરાણકારોએ આ ઇતિહાસને ધાર્મિક વલણ આપ્યું. આ રીતે એકાદશી તદ્દન ધાર્મિક તહેવાર થઈ ગયો છે, છતાં પણ નવી દૃષ્ટિથી

એકાદશીનું મહત્ત્વ

વધારે છે એમ કહેવામાં હરકત નથી. તે દિવસે કરોડો હિન્દુઓ પ્રેમથી ઇશ્વરસ્મરણ કરીને આર્યાવર્તના વાતાવરણમાં જે દૈવી તેજ ઉત્પન્ન કરે છે તે તેજ આગળ અમારે નમ્ર ન થવું જોઈએ શું? પ્રાચીન દેવદેવતા અને તેમના ભક્તો માટે અભિમાન ઉત્પન્ન કરવામાં સાધનભૂત થનારો આ દિવસ. સાધુસંતોએ તે દિવસને માટે બતાવેલો પ્રેમ, તે દિવસના સુસુહૃત્ ઉપર ઉભી કરેલી ભાગવત સંપ્રદાયની વિજયપતાકા,

તેના આશ્રય નીચે જ્ઞાનયુક્ત ભક્તિપ્રણુત નિષ્કામ કર્મ કરવા સંબંધીનું સાધુસંતોએ આપેલું અનુપમ પ્રોત્સાહન, આ સર્વનો વિચાર કરીએ તો આપણે હિન્દુ કહેવડાવનારાઓએ આ દિવસ શું ન પાળવો જોઈએ ? આ એકાદશી જેવા દિવસો તો રાષ્ટ્રીય મહોત્સવના દિવસો છે. આવા ઉત્સવોમાં સમાન ધાર્મિક વૃત્તિને લીધે સર્વ વર્ગના અને સર્વ વર્ણના લોકોને ભેગા થવાનો પ્રસંગ મળે છે. આવા પ્રસંગોને લીધે એકબીજાની અંદરનો મતભેદ નાશ પામે છે. શિવરાત્રી જેવો પ્રસંગ આવે ત્યારે શ્રીક્ષેત્ર કાશી અથવા ગોકર્ણુ જેવા સુપ્રસિદ્ધ ઠેકાણે રાષ્ટ્રીય હેમતોત્સવ કરવો જોઈએ; મહાએકાદશીને દિવસે પંઢરપુર ક્ષેત્રમાં રાષ્ટ્રીય ગ્રીષ્મોત્સવ કરવો જોઈએ; શ્રીકૃષ્ણાષ્ટમીને દિવસે વૃંદાવન મથુરામાં વર્ષાઋતુનું રાષ્ટ્રીય સંમેલન ભરવું જોઈએ; વસંતોત્સવનો સમારંભ શ્રીરામનવમીને દિવસે અયોધ્યા નગરીમાં અને વાર્ષિક રાષ્ટ્રીય મહોત્સવ નવરાત્રમાં ખંગ દેશમાં કલકત્તામાં ભરાવો જોઈએ. આની અંદર સર્વ વર્ગોના, સર્વ વર્ણોના, સર્વ મતના અને સર્વ વિચારના લોકોએ ભાગ લેવો જોઈએ. આ રીતે સર્વ એકઠા મળીને કામ કરવાથી આપણામાં પ્રેમ, સહભાવ, અને ધર્મનિષ્ઠા વગેરે સદ્ગુણો ઉત્પન્ન થશે. આવા પ્રસંગ વખતે રાષ્ટ્રમાંના સર્વ જનોએ, સ્ત્રીઓ તેમજ પુરુષોએ ઉત્સાહપૂર્વક પોતપોતાને ભાગે આવેલું કર્તવ્ય કરવું જોઈએ. તે દિવસે નગરકીર્તનો કરાવવાં જોઈએ તથા ભજન, ગાયન અને નામની સાથે ગામડાં તેમજ શહેરોમાં વરઘોડા કાઢવા જોઈએ. ભાગવત સંપ્રદાયને લીધે ઉત્પન્ન થયેલી હરિકીર્તનની સંસ્થા શુદ્ધ સ્વરૂપની થાય અને કર્તવ્યનિષ્ઠ, સદ્વર્તની, નિરપૃહી તથા સ્પષ્ટવક્તા હરિદાસો

લોકોમાં વારંવાર સત્યનિકા ઉત્પન્ન કરવાનો પ્રયત્ન કરે એવી વ્યવસ્થા થવી જોઈએ. લોકોમાં નિષ્કામ કર્મ કરવાની વૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય એવો દરેક જણે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આવા ઉત્સવો પ્રસંગે કળાકૌશલ્ય અને ઉદ્યોગધંધાનું પ્રદર્શન, સાધુ-સંતોને માટે આદર ઉત્પન્ન થાય એવા દેખાવો, (ચાલતાં ચિત્રો-સીનેમેટોગ્રાફ) પદાર્થસંગ્રહાલયો, ગ્રંથસંગ્રહાલયો, ક્રીડાલુવનો, પ્રયોગશાળાઓ, વ્યાખ્યાનો, જુદી જુદી બાબતનો વિચાર કરનારી રાષ્ટ્રીય પરિષદો, નાટકો, મદર્મની ખેલો, ક્રિકેટ અને ફુટબોલની રમતો વગેરે ગોઠવી તેમાં જુદાજુદા પ્રાન્તના લોકોએ એકત્ર થઈને આપણે સર્વ એક જ હિન્દુમાતાનાં બાળકો છીએ, એક જ ધર્મના અનુયાયી છીએ, એવી ભાવના પોતામાં દઢ કરવી જોઈએ,—પ્રેમ, ન્યાય અને સમતાની ધળ ઉભી કરવી જોઈએ. હિન્દુધર્મ એ જ હિન્દુસ્તાનના ઉદ્ધારનો ખરો માર્ગ છે; ભાગવત સંપ્રદાય એ તેનું મહત્ત્વનું અંગ છે. જે સંપ્રદાયનો આશરો પકડવાથી પ્રાચીન કાળમાં ધ્રુવ, પ્રહ્લાદ, અંબરીષ, રૂકમાંગદ, નારદ, સનક, સનતકુમાર વગેરેને પ્રભુની પ્રાપ્તિ થઈ અને જેનાથી ચૈતન્ય, તુકારામ, નામદેવ, જ્ઞાનોબા વગેરે અનેક સાધુસંતોનો ઉદ્ધાર થયો તે સંપ્રદાયના તમે પણ અનુયાયી થાઓ એવું એકાદશી સ્પષ્ટ રીતે કહે છે.

ચાતુર્માસ

અષાઢ શુદ્ધ ૧૧થી ચાર મહિના સુધી આ વ્રત કરવું એવું મહાભારતમાં કહેલું છે. આ ચાતુર્માસમાં ક્યાં ક્યાં વ્રતો આચરવાં એ ધર્મસિંધુ, ભવિષ્યોત્તર અને બીજાં પુરાણોમાં લખેલું છે. ભાવિક હિન્દુઓ આ દિવસોમાં મહાભારત, રામાયણ, ભાગવત વગેરે ગ્રંથો શ્રવણ કરે છે અથવા વાંચે છે. સંન્યાસીઓ એકાદું એકાંત સ્થળ જોઈને ત્યાં ચોમાસાના ચાર મહિના મુકામ કરે છે, અને કેટલાએક પોતાના આધ્યાત્મિક જ્ઞાનનો લાભ નજદીક રહેનારાં ભાવિક સ્ત્રીપુરુષોને આપે છે. આ દિવસોમાં ઘણાં વ્રતો આવે છે. ચાતુર્માસમાં ખાસ કરીને આહારવિહાર સંબંધી વિશેષ બંધન છે. છીપલીઓ અને હાડકાંનો ચુનો, ટોશ અથવા પખાલનું પાણી, મોટાં લીંબુ, માતુલિંગ, મસુર, માંસ એ પદાર્થોનો ત્યાગ કરવો. વૈશ્વદેવ કયાં વગર અથવા વિશ્ણુને નૈવેદ્ય અર્પણ કયાં વગર અન્ન ગ્રહણ કરવું નાહિ. વાલ, વાક્ષોળ, ચોખા, અથાણું, રીંગણાં, તરચુચ, કેળાં, મુળા, કોળું,

શેરડી, ખોર, આમળાં, આમલી, મધ, પંડોળાં, અડદ, કળથી, મેગરી વગેરે ખાવાં નહિ એવી શાસ્ત્રની આજ્ઞા છે. વળી, વિષયભોગ કરવો નહિ, ટાટું અને બળી ગયેલું અનાજ, જમીનમાંનું મીઠું વગેરેનું પણ સેવન કરવું નહિ એવું શાસ્ત્રમાં લખેલું છે. પરંતુ તે પાળવાનું ધણેભાગે અશક્ય હોવાથી અત્યંત કર્મકંડ હિન્દુઓ સિવાય ખીજા લોકો એ પ્રમાણે વર્તતા નથી.

આહારવિહારમાં નિયમિતપણું રાખવું એ આરોગ્યદૃષ્ટિથી લાભદાયક છે એવી પ્રાચીન કાળમાં માન્યતા હતી એમ પુરાણોમાંની કેટલીએક કથાઓ ઉપરથી દેખાય છે. કેટલાએક પુરાણમતવાદી લોકો એવું પ્રતિપાદન કરે છે કે ચાલુ જમાનામાં પ્રજા ક્ષીણ અને હતવીર્ય હોવાનું કારણ એટલું જ છે કે લોકોએ આહારવિહારનું નિયમિતપણું તદ્દન છોડ્યું છે. તેમની આ માન્યતા ખોટી છે એમ કહેવાય નહિ. શહેરવાસી લોકોની આ આખતમાં બહુ જ બેકાળજી દેખાય છે. ગલીકુંચીઓમાં, શહેરોની અંદર, હોટલોમાં, ટાઢા, ઉન્હા, સ્વચ્છ, અસ્વ છ પદાર્થો વગેરે ખાધને યુવકોને પોતાના પૈસા અને શરીરને બરબાદ કરતા જોઈએ છીએ ત્યારે ખરેખર દુઃખ થાય છે. ધણા જ ગરમ, (ચા-કૉફી) ધણા જ ઠંડા (આઈસ્ક્રીમ, ઠંડા સોડા) વગેરે પદાર્થો અનિયમિતપણે ખાવાથી શરીરને નુકસાન પહોંચે છે. ભુખ વગર માત્ર શૌખને જ ખાતર ભજ્યાં વગેરે ખાવાથી, ચા, કૉફી પીવાથી તંદુરસ્તી બગડે છે. આવી સ્થિતિ શોચનીય છે અને તેને અટકાવવી એ કુટુંબના મુખ્ય માણસનું કર્તવ્ય છે. વૈદકશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી વિચાર કરીને આહાર સંબંધી કેવા પ્રકારના નિયમો ઠરાવવામાં આવ્યા છે તેની સંક્ષિપ્ત માહિતી નીચે આપીએ છીએ. તંદુરસ્તીને ખાતર

ઋતુપરત્વે આહાર

કરવો. નેપથ્યે એમ લાગવાથી તેમણે શિશિર, વસંત અને ગ્રીષ્મ ઋતુમાં અમુક જાતનો ખોરાક લેવો અને વર્ષા, શરદ તથા હેમંત ઋતુમાં તેનો ત્યાગ કરવો એમ ધર્મશાસ્ત્રમાં કહેલું છે. ગ્રહણ કરવું અને ત્યાગ કરવો એ અર્થના આદાન અને વિસર્ગ શબ્દો. અનુક્રમે યોગ્યતા માલમ પડે છે. ઉત્તરાયન અને દક્ષિણાયનમાં સૂર્યની ગરમી સરખા પ્રમાણમાં મળતી નથી; તેથી હવામાં ફરક થાય છે અને તેની મનુષ્યના શરીર પર પણ અસર થાય છે. આથી ઋતુ પ્રમાણે તેની પ્રકૃતિ સશક્ત અથવા અશક્ત બને છે એમ માનેલું છે. ગ્રીષ્મ અને વર્ષા ઋતુમાં શરીરપ્રકૃતિ ક્ષીણ થાય છે, શરદ અને વસંતમાં તે મધ્યમ હોય છે અને હેમંત તથા શિશિરમાં તે ઉત્તમ હોય છે; માટે પાચન કરી શકાય એવા પદાર્થોનું સેવન કરવું. છેલ્લી બન્ને ઋતુઓમાં માંસ, દૂધ વગેરે પૌષ્ટિક પદાર્થોનું સેવન કરવામાં આવે તો તે પચીને શરીરસામર્થ્ય વધે છે. તેલમર્દન, અભ્યંગસ્નાન અને ગરમ કપડાંથી જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત રાખવાને માટે આ કાળ યોગ્ય છે. શિશિર ઋતુમાં તીખા અને ખાટા પદાર્થોનું નિયમસર સેવન કરવું એ સાફ છે. વસંતમાં રેચક પદાર્થોનો ઉપયોગ કરવો, ઠંડા અને સુવાસિક પાણીથી સ્નાન કરવું, જડ અન્નનું સેવન કરવું નહિ. ગ્રીષ્મ ઋતુમાં આહારવિહારની બહુ સંભાળ લેવી, શારીરિક અને માનસિક શ્રમ બહુ કરવો નહિ; વળી અતિ શીત, અતિ ઉષ્ણ અને માદક પદાર્થોનું સેવન કરવું હાનિકારક છે. વર્ષા ઋતુમાં ખાટા અને પચે એવા પદાર્થ ગ્રહણ કરવા અને વાયડા પદાર્થોનો ત્યાગ કરવો. શરદ ઋતુમાં પત્તપ્રકોપ કરનારા પદાર્થ સેવન કરવા નહિ અને સખત કામ

કરવું નહિ. મૂળમાં વૈદકશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી ઠરાવવામાં આવેલા આ નિયમોનો ધર્મની અંદર સમાવેશ કરવામાં આવ્યો અને તેમાં પાપપુણ્યની કલ્પના દાખલ કરવામાં આવી. ઉત્તરના દેશમાં આહારનું બંધારણ આ નિયમ પ્રમાણે ઠરેલું છે. ત્યાં ઋતુ પરત્વે અનેક ધાન્ય, શાક અને પદાર્થોનો ત્યાગ કરવામાં આવે છે. એને લીધે દક્ષિણના અનિયમિતપણે ચાલનારા લોકો કરતાં તેમનાં શરીરના બાંધા વધારે તંદુરસ્ત હોય છે. ચાતુર્માસમાં કેટલાએક પદાર્થોનો ત્યાગ કરવાના નિયમો ખરી રીતે વૈદકશાસ્ત્રના પાયાપર રચેલા હતા, પણ વ્રતવૈકલ્યોનું તૂટ વધતાં જ તે નિયમોનું બંધારણ તૂટી ગયું અને તેમને માટેનો આદરભાવ જતો રહ્યો તેમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી. જૂના અને નવા રિવાજો બરાબર તપાસી તેમાંથી વાજબી લાગે તેનો આદરપૂર્વક સ્વીકાર કરવો જોઈએ. આહારવિહાર વિષે અત્યંત ઉપયોગી નિયમો પ્રાચીન ગ્રંથોમાંથી મળી આવે છે. ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણે ઉપદેશ કર્યો છે તે પણ મનન કરવા જેવો છે.

યુક્તાહારવિહારસ્ય યુક્તચેષ્ટસ્ય કર્મસુ ।

યુક્તસ્વપ્નાવશોધસ્ય યોગો ભવતિ દુઃખહા ॥ ૬—૧૭ ॥

અર્થ:—જે નિયમસર ખાય છે અને ભોગ ભોગવવામાં તથા કામકાજ કરવામાં પણ જે નિયમથી ચાલે છે, ઉંઘવું અને જાગવું એ પણ જેનું નિયમસર છે, તેને માટે દુઃખનો નાશ કરવાના યોગ છે. સારાવલી નામક ન્યોતિષગ્રંથમાં કહ્યું છે કે:

પથ્યાશિનાં શીલવતાં નરાણાં । સદ્વૃત્તમાજાં વિજિતેન્દ્રિયાણામ્ ।

एवंविधानामिदमायુરેव । सत्यं भवेत् वृद्धमुनिप्रणीतम् ॥

ભાવાર્થ:—અહીં ગ્રહમાન પ્રમાણે ઠરેલું આયુષ્ય જે કોઈ શીલવાન, સદ્વર્તની, પથ્યભોજી અને જીતેન્દ્રિય હશે તેને જ મળશે.

તાત્પર્ય એ છે કે નિયમિતપણું અને સદાયરણુ જો રાખવામાં ન આવે તો આયુષ્યની દોરી અકાળે તૂટી પડે છે. આય વૈદકના સુપ્રસિદ્ધ પંડિત વાગ્ભટે કહેલું છે કે:

નિત્યં દ્વિતાહારવિહારસેવી । સમીક્ષ્યકારી વિષયેષ્વસક્તઃ ॥

દાતા શમઃ સત્યપરઃ ક્ષમાવાન્ । આત્મોપસેવી ચ ભવેત્યરોગઃ ॥

અર્થ:--જો માણસ રોજ હિતકારક આહારવિહારનું સેવન કરે છે, કાર્યમાં વિચારપૂર્વક પ્રવૃત્ત થાય છે, વિષયલંપટ ન થતાં દાનશીલ, સમદષ્ટિ, સત્યવક્તા, ક્ષમાવાન અને સન્માર્ગી હોય છે તે નીરોગી રહે છે. આ રીતે નીરોગી રહીને શરીર અને મનની સ્વસ્થતા ન બગડવા દેવાનું વ્રત યોમાસામાં જ નહિ, પરંતુ આખી જીંદગી સુધી પાળવું જોઈયે.

ચાતુર્માસનો પ્રાચીન ઇતિહાસ

ધ્યાનમાં લઈયે તો એમ દેખાય છે કે પ્રાચીન કાળમાં ચાતુર્માસનો રિવાજ અત્યારના જેવો ન હતો. દરેક ગૃહસ્થાશ્રમી માણસે ૧૯ ગૃહ્યસંસ્કાર, ૭ પાક્યજ્ઞ, ૭ હવિર્યજ્ઞ અને ૭ સોમયજ્ઞ કરવાનો રિવાજ હતો. પ્રસિદ્ધ સૂત્રકાર બોધાયને જે સૂત્રો લખેલાં છે તેના શ્રૌતસૂત્ર, કર્મોત્તસૂત્ર, દ્વૈધસૂત્ર, ગૃહ્યસૂત્ર, ધર્મસૂત્ર અને શુલ્બસૂત્ર એવા છ ભાગ કરેલા છે અને તેમાં ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચતુર્વિધ પુરુષાર્થ સાધ્ય કરવા માટે ગૃહસ્થે કેવી રીતે વર્તવું તે પણ કહેલું છે. તેમાં હવિર્યજ્ઞ અને સોમયજ્ઞની માહિતી શ્રૌતસૂત્રમાં આપેલી છે. જે સાત હવિર્યજ્ઞ કહેલા છે તેમનાં નામ નીચે પ્રમાણે આપેલાં છે: ૧ અગ્ન્યધન, ૨ અગ્નિહોત્ર, ૩ દર્શપૂર્ણમાસ, ૪ આગ્રયણ, ૫ ચાતુર્માસ્ય, ૬ નિરુધપશુબ્ધ અને ૭ સૌત્રમણિ. તે પૈકી

આહ્વાણે સવાર-સાંજ અગ્નિહોત્ર પ્રગટ કરતા હતા અને દરેક અમાસે અને પૂનમે ઇષ્ટી હવિર્યજ કરવાનો રિવાજ હતો.

દરેક ચાર મહિને ઋતુના ફેરફાર વખતે જે હવિર્યજ કરવામાં આવતો તેને ચાતુર્માસ્ય કહેતા. વસંત અને ગ્રીષ્મ ઋતુની આખરે એક, વર્ષાઋતુ અને શરદઋતુની આખરે એક તથા હેમંત અને શિશિરઋતુની આખરે એક, એ પ્રમાણે ત્રણ હવિર્યજ થતા. હાલમાં યજ્ઞની કલ્પના તદ્દન જતી રહી છે અને ચાતુર્માસ એ એક જુદી જ બાબત થઈ પડી છે. આ ચાતુર્માસના નિમિત્તથી અનેક વ્રતો નિર્માણ થયાં અને પુણ્યપ્રાપ્તિનો સહેલો ઇલાજ લોકોના જાણવામાં આવ્યો તેથી સ્ત્રીઓ કોકિલાવ્રત, શાકાવ્રત, દધિવ્રત, પિઠોરીવ્રત, નકત-સોમવારવ્રત, સંકષ્ઠીવ્રત, દુગ્ધવ્રત, હસ્તાગૌરીવ્રત વગેરે અનેક વ્રતો કરે છે. સૂત્રકારોએ જેમનો નિર્દેશ કર્યો છે એવા પાક-યજ્ઞ, હવિર્યજ અને બીજા ગૃહ્યવિધિનો મનુના કાળમાં લોકોએ થોડોધણો ત્યાગ કર્યો હતો એવું તેના લખવા ઉપરથી જણાય છે. દિવસે દિવસે સમાજની પરિસ્થિતિ બદલાતી ગઈ અને તે મુજબ આચારવિચારમાં ફેરફાર થતો ગયો, અને આજે તો પ્રાચીન પદ્ધતિથી તદ્દન જુદો જ વિધિ જેવામાં આવે છે. ચાલુ જમાનાનું ચાતુર્માસ પ્રકરણ એ તેનો એક દાખલો છે.

આપણે વ્રતાદિક પાળતા હોઈએ અને ચારિત્ર્ય ન હોય તો તેનો કશો જ અર્થ નથી. પુનર્જન્મના અર્થાત્ જન્મ-મરણના ફેરામાંથી છુટા થવું એ જ આર્યોનું અંતિમ ધ્યેય છે. તે ધ્યેય સાધવા માટે વ્રતવૈકલ્ય મદદ ન કરતાં ઉલટાં તેમાં વધારે ફસાવે છે. ગીતામાં પણ એમ જ કહેલું છે. મનુ કહે છે:-

કામાભ્યતા ન પ્રશસ્તા ન ચૈવેહાસ્ત્યકામતા ।

કામ્યો હિ વેદાધિગમઃ કર્મયોગશ્ચ વૈદિકઃ ॥૨-૨॥

સંકલ્પમૂલઃ કામો વૈ યજ્ઞાઃ સંકલ્પસંભવાઃ ।

વ્રતાનિ યમધર્માશ્ચ સર્વે સંકલ્પજાઃ સ્મૃતાઃ ॥૨-૩॥

સકામ ભકિતથી કોઈ પણ કર્મ કરવું તે યોગ્ય નથી.

ખરે શાશ્વત અને સનાતન ધર્મ ક્યો છે એ સમજી લઈને તેને જ અનુસરવાનો દરેક જણે નિશ્ચય કરવો જોઈએ. આધિભૌતિક અવનતિ થવાનાં જે કારણો છે તે શોધી કાઢી તેનો નાશ કરી આપણે ઉત્કર્ષ જે ઉપાયોથી થાય તે ઉપાયો આપણે લેવા જોઈએ.

ચાલુ માનો

ઉન્નતિના કાર્યને માટે અનુકૂળ છે. હિન્દુ માતાના પુત્ર અથવા પુત્રી તરીકે આપણે ભાગે આવેલું કાર્ય અત્યંત મહત્ત્વનું, પરમ-મંગલ અને સ્ફૂર્તિદાયક છે. લાંબી ઉંઘ લીધા પછી તાજ થઈને ઉઠ્યા બાદ આ જન્યુતિના વખતમાં જો પાછા પડીને આપણે બગાસાં ખાતા જેસીયે તો પ્રાચીન ઋષિઓના વંશજ કહેવડાવવાની યોગ્યતા આપણામાં રહેશે નહિ. દુરાભિમાનનો ત્યાગ કરીને, આપણે બધા એક જ હિન્દુ માતાનાં બાળકો છીએ એવો ભાવ મનમાં ધારણ કરી સત્કાર્યને માટે દેહ અર્પણ કરવાનો નિશ્ચય કરીશું તો જ આપણે હાથે શુભ કાર્યો થશે. આત્મોન્નતિ સાધનારાએ કેવળ ચાતુર્માસમાં જ નહિ, પરંતુ આજન્મ વ્રતરથ રહેવું જોઈએ. વ્રત એ એક દિન્ય યજ્ઞ છે અને તે કરવાથી મહાયજ્ઞ કર્યાનું કૃણ મળે છે. અનેક પંથ, અનેક મત, અનેક તત્ત્વજ્ઞાન વિષયક દુષ્પ્રનાના વમળમાં પડવાથી આપણે ખરા

આદર્શમાંથી ચુકીયે છીયે. જે કર્મના યોગથી મનને શાંતિ મળતી નથી, જેના યોગથી સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપની ઓળખાણ થતી નથી એવાં કર્મો કરવાથી શો ફાયદો છે ? અનેક વ્રતવૈકલ્ય કરવાથી પણ જીવ અને શિવની મુલાકાત થતી નથી તો પછી તે કરવામાં શી મતલબ ? માટે દરેક સ્ત્રીપુરુષે વ્રતસ્થ રહીને સદાચરણ, આત્મસંયમ અને સ્વાર્થત્યાગથી પરમ ન્યાયી પરમેશ્વરની કૃપા સંપાદન કરવી. ખીજા કોઇ પણ ઉપાયોથી આપણી ધાર્મિક અથવા નૈતિક ઉન્નતિ થશે નહિ. માણસ તરીકે આપણા ઉપર જે જવાબદારી છે તે સમજીને તે પાર પાડતી વખતે આપણું મુખ્ય ધ્યેય ભૂલી જવું ન જોઇયે. જેનું ચિંતન આપણું મુખ્ય કર્તવ્ય છે એવા પરમેશ્વરની પ્રાપ્તિનો ખરો ઉપાય શો છે તે બરાબર સમજી લઇ તેને અતુસરવાનો નિશ્ચય કરવો. એને જ વ્રતસ્થપણું કહે છે. આ વ્રત ચાતુર્માસ પૂરતું જ નહિ, પરંતુ કાયમનું પાળવું જોઇયે. શક્ત મગ અને મસુર છોડવાથી અથવા ચાર મહિના દહીંદૂધ પીને રહેવાથી પરમેશ્વરની પ્રાપ્તિ થશે નહિ. તુકારામ, રામકૃષ્ણ પરમહંસ વગેરે જે સાધુઓ થઇ ગયા તેમણે મગ, મસુર પર રચેલા ધર્મની કિંમત ગણી નથી. શ્રી સ્વામી રામતીર્થે કહ્યા પ્રમાણે ‘ હે, ધાર્મિક હિન્દુઓ આપણું બ્રહ્મત્વ ઓળખીને મોહ અને દુર્ગંજતાનો ત્યાગ કરો, તેમને વશ કરો. અંધ શ્રદ્ધા રાખનારાઓને ગતિ નથી, માટે ઉલ્હાસવૃત્તિથી સત્યસાગરમાં પ્રવેશ કરો. ’

શ્રાવણ મહિનો

શ્રાવણ મહિનો અત્યંત પવિત્ર ગણાય છે. મહારાષ્ટ્ર પૂરતો જ વિચાર કરીએ તો આ મહિનામાં ધણાખરા દિવસોએ કાંઈ ને કાંઈ ધર્મકૃત્ય કરવામાં આવે છે. શંકર પ્રીત્યર્થ દરેક સોમવારે એકટાણું અથવા નકોડો અપવાસ કરવામાં આવે છે. મંગળવારે સ્ત્રીઓ મંગળાગૌરીનો ઉત્સવ કરે છે. ગુરુવારે દત્તાત્રેયનું ભજનપૂજન ચાલે છે અને ગુરુચરિત્રનું પઠન થાય છે. શુક્રવારે સ્ત્રીઓ લક્ષ્મીની પૂજા કરે છે. શનિવારે શનિ પ્રીત્યર્થ અથવા મારુતિ પ્રીત્યર્થ પાળવામાં આવે છે, અને રવિવારે સૂર્યની પૂજા કરીને તેને ઘરો (દુર્વા) ચડાવવાનો ચાલ કેટલીએક બ્રાહ્મણ સ્ત્રીઓમાં જોવામાં આવે છે. ચાતુર્માસમાં શ્રાવણ મહિનાને શ્રેષ્ઠ માનવામાં આવે છે અને તેથી અમાસથી પડવા સુધી ઘણા પૈસાદાર લોકો દ્રવ્ય ખરચીને હજારો ગરીબગુરુમાં અને બ્રાહ્મણોને ભોજન જમાડે છે. કથા, પુરાણ, મંત્ર, જાગરણ વગેરેને લીધે દેવસ્થાનોમાં વિશેષ ઉત્સાહથી ઉત્સવો ચાલે છે. ઉત્તર દેશમાં શ્રાવણ મહિનામાં ખાસ પાળવામાં આવનારા તહેવારો ઝુલનખત્રા,

રક્ષાબંધન, જન્માષ્ટમી અને નંદોત્સવ છે. તેમાંથી ઝુલન-
 જત્રા અને નંદોત્સવ દક્ષિણ દેશમાં પ્રચલિત નથી. ઝુલનજત્રા
 એ એક પ્રકારનો દોલોત્સવ છે. પૂનમને દિવસે કૃષ્ણ અને
 રાધાને હીંડોળાપર બેસાડી હીંચકા નાંખવામાં આવે છે અને
 સ્ત્રીઓ તેમને ગીત ગાય છે. આ ઉત્સવ અગીયારશથી પૂનમ
 સુધી ચાલે છે. કેટલાએક લોકો તેરશથી ત્રણ દિવસ સુધી આ
 ઉત્સવ પાળે છે. ગીત, વાદ્ય વગેરેથી આ તહેવાર ઘેરઘેર ઉજવ-
 વામાં આવે છે. રાધાકૃષ્ણની પૂજા કરીને બ્રાહ્મણ અને સૌભાગ્ય-
 વતી સ્ત્રીઓને ભોજન કરાવવામાં આવે છે. પૈસાદાર લોકોને ત્યાં
 કૃષ્ણચરિત્રમાંનો કેટલોએક ભાગ નાટકરૂપે ભજવવામાં આવે છે;
 તે વખતે તે જોવા માટે આસપાસના લોકો આવે છે. કૃષ્ણ-
 જન્મને ખીજે દિવસે નંદોત્સવ ઉજવાય છે. નંદને ત્યાં પુત્ર-
 જન્મ થયો એથી આ તહેવાર પાળવામાં આવે છે અને
 ગાયન, નાચ, નાટક વગેરેના જલસા થાય છે. ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં
 તે દિવસે એકખીજ ઉપર રંગ છાંટવાનો રિવાજ છે. દક્ષિણ
 હિન્દમાં મુખ્યત્વે કરીને જે તહેવારો આવળુ મહિનામાં પાળવામાં
 આવે છે તેમાં નીચેના તહેવારો મહત્વના છે. ૧ નાગપંચમી,
 ૨ મંગળાગૌરી, ૩ આવળી (બજેવ), ૪ પોંવતી પૂનમ, ૫
 નારીયેળી પૂનમ, ૬ શ્રીકૃષ્ણ જન્માષ્ટમી, ૭ પિટોરી અમાવાસ્યા
 અને ૮ પોળા.

ગુજરાતમાં આવળુ શુદ્ધ ૬ને રાંધણીકાંડ કહે છે. તે
 દિવસે સાંઈ સાંઈ ખાવાનું તૈયાર કરી મુકવામાં આવે છે. ખીજ
 દિવસને ટાઠી અથવા શીતળા સાતમ કહે છે. મંદિરોમાં
 પવિત્રા એકાદશી પાળવાનો રિવાજ છે. તે દિવસે દેવના
 ગળામાં રેશમના હાર પહેરાવવામાં આવે છે. પૂનમને દિવસે

રાખડી બાંધવામાં આવે છે. પિઠોરી અમાવાસ્યાનો રિવાજ
ગુજરાતમાં નથી. પોળો ધનતેરશને દિવસે જ પાળવાનો રિવાજ
છે. આવળુ વદ દશમને દિવસે કદલિકા નામનું વ્રત આચરવામાં
આવે છે. તે દિવસે વિવાહિત સ્ત્રીઓ અપવાસ કરીને મહાદેવની
પૂજા કરે છે અને તેના ઉપર એક હજાર ટુલો, અથવા
ચોખ્ખાના એક હજાર દાણા ચડાવે છે. વ્રતરાજ નામના ગ્રંથમાં
આ વ્રતની હકીકત આપવામાં આવેલી છે.

નાગપંચમી

શ્રાવણ શુદ્ધ પાંચમને દિવસે નાગની પૂજા કરવામાં આવે છે તે ઉપરથી આ તહેવારને નાગપંચમી કહે છે. આ તહેવારની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઈ તેની કથા પુરાણમાં બીજે કોઈ ઠેકાણે મળતી નથી. પરંતુ આ તહેવાર હિન્દુસ્તાનમાં ઘણા ભાગમાં પ્રચલિત છે. આ ઉપરથી આ તહેવારને ધાર્મિક દૃષ્ટિથી મહત્ત્વ પ્રાપ્ત થયું હશે એમ લાગે છે.

શ્રીકૃષ્ણે કાલીનાગનો પરાજય કર્યો તે દિવસ શ્રાવણ શુદ્ધ પનો હતો; તે ઉપરથી નાગની પૂજા પ્રચારમાં આવી એમ કેટલાએકનો મત છે. કૃષ્ણના વખતમાં નાગ જાતના લોક હતા અને તેમનો આગેવાન કાલીયા હતો; તેનો પરાજય કૃષ્ણે તદ્દન નાની ઉંમરમાં કર્યો હતો, એવો કેટલાએકનો તર્ક છે. ગમે તેમ હોય, પણ જે નાગનો પરાજય કર્યો તે નાગની પૂજા અર્ચા

કરીને તેની પ્રીત્યર્થ તહેવાર પાળવની પદ્ધતિ પ્રચારમાં આવી એ વાત સંભવિત નથી. તે દિવસે જો કદાચ કૃષ્ણની પૂજા કરવાની રૂઢિ દાખલ થઇ હોત તો તે વાત કદાચ સંભવિત લેખાત.

ખીજ એક વાત એવી છે કે માણુપુરમાં (અંગાળામાં) અસલના વખતમાં એક ગામડીયો રહેતો હતો. તેણે પાંચમને દિવસે પોતાની જમીન ખેડી. તે વખતે એક નાગણુનાં બચ્ચાંઓને ધજ્જ પહોંચી અને તે મરણુ પામ્યાં. તેથી નાગણુને બહુ જ રીસ ચડી અને તે ગામડીયાને તેમજ તેના કુટુંબનાં સર્વ માણુસોને કરડી. પછી તે નાગણુ તે ગામડીયાની પુત્રીને કરડવા માટે તેના પતિને ઘેર ગઇ. પરંતુ તે છોકરી તે વખતે નાગની પૂજા કરતી હતી. તેણે તેની આગળ દૂધ વગેરે ધર્યું. આથી નાગણુને સંતોષ થયો અને તે છોકરીને ન કરડતાં તેના બાપે કરેલા કામની હકીકત કહી અને પોતે કેવી રીતે વેર લીધું હતું તે પણ જણાવ્યું. તે છોકરીએ પોતાનાં બધાં સગાંઓને જીવતાં કરવા માટે નાગણુની પ્રાર્થના કરી, તેથી નાગણુ તેને અમૃત આપ્યું. તેનું સિંચન કરવાથી બધાં માણુસો જીવતાં થયાં. ત્યારથી લોકો એ વ્રત કરવા લાગ્યા.

મણિપુર ગામ તો અંગાળામાં છે, અને આ કથા અહીં કેવી રીતે ચાલુ થઇ તે સમજાતું નથી. સર્પથી પોતાનું રક્ષણ થાય તે માટે અંગાળામાં હિન્દુ લોકો મનસા નામની દેવીની પૂજા કરે છે. એ અનાર્ચની દેવી છે છતાં આર્યો પણ તેને પૂજે છે. ત્યાં જે દંતકથા ચાલે છે તે ઉપરથી જણાય છે કે મનસા એ શેષનાગની બેન અને જરતકાર ઋષીની પત્ની હતી. તે હેમવર્ણની સુંદર સ્ત્રી છે અને કમળપર બેઠેલી છે. તેનું આખું શરીર સર્પથી છવાયેલું છે. સાપના ઝેરની બીલકુલ અસર

ન થવા દેવાની તેનામાં શક્તિ છે, એવી માન્યતા હોવાથી તેનું નામ ‘વિષહરા’ પડ્યું છે. મનસા દેવીનો મોટો ઉત્સવ થાય છે, તે વખતે એક બે દિવસ અગાઉથી દૂધની ખીર ખનાવીને એકાદા ઝાડ નીચે વાસણમાં મુકવાનો રિવાજ છે. આ પ્રમાણે કરવાથી સર્પ કરડતો નથી એવી બંગાળા તરફની માન્યતા છે. તેની જત્રાને વખતે મદારી લોકોને જત્રાણુઓ તરફથી ઘણો પૈસો મળે છે. મદારી (ગાર્ડી) મંત્રસામર્થ્યથી સર્પને તેના દરમાંથી બહાર બોલાવે છે અને ગમે તેટલું કાતિલ વિષ હોય તોપણ દેવીની કૃપાથી તેને કંઈ ઈજા થતી નથી એમ સર્વ લોકો માને છે. આ તહેવાર માટે

શાસ્ત્રોક્ત વિધિ

એવી છે કે પાંચમને દિવસે સવારે જીવતા નાગની અથવા તેની માટીની પ્રતિમાની પૂજા કરવી. ઘરના બારણાની બન્ને બાજુએ સુખડથી અથવા ચાકથી સર્પની આકૃતિ કાઢીને તેની પૂજા કરવામાં આવે તોપણ ચાલે. નૈવેદ્યને માટે દહીં, દૂધ, ઘી અને ધાણી અર્પણ કરવી. આ દિવસ ચોગ્ય રીતે પાળવામાં આવે તો આખા વર્ષમાં સર્પ તરફથી ઇજા પહોંચે નહિ.

अनंतं वासुकिं शेषं पद्मनाभं च कंबलम् ।

शंखपालं धृतराष्ट्रं च तक्षकं कालियं तथा ।

વગેરે સ્તોત્રોનું હમેશાં પઠન કરવામાં આવે અને નાગની નવ જાતની આરાધના કરવામાં આવે તો વિષની અસર થાય નહિ અને સર્વત્ર યશ મળે એવું કહેલું છે.

ગુજરાતમાં નાગપાંચમ કેટલાએક શુદ્ધ પક્ષમાં અને કેટલાએક વદ પક્ષમાં પાળે છે. આ દિવસને તહેવાર કરીને માનવામાં

આવતો નથી, પણ તે દિવસે અપવાસ કરીને નાગનું ચિત્ર ભીંત ઉપર કાઢી તેની પૂજા કરવામાં આવે છે, અને બાજરીના લોટમાં ગોળ ભેળવી તે (કુલેર)નું નૈવેદ્ય ધરાવે છે.

ચાલુ રૂઢિ

આ તહેવારની ચાલુ રૂઢિ દેશપરત્વે ભિન્ન ભિન્ન હોય છે. મહારાષ્ટ્ર, દક્ષિણ હિન્દુસ્તાન, ગુજરાત, સંયુક્તપ્રાંત અને બંગાળ પ્રાંતમાં આ તહેવાર પ્રચલિત છે. તે દિવસે માટીની, પથ્થરની અથવા તો લોટની બનાવેલી નાગની પ્રતિમાની પૂજા કરવામાં આવે છે. કેટલાંએક દેવાલયો નાગપ્રીત્યર્થ સ્થાપન કરવામાં આવેલાં છે. તે દિવસે એ દેવાલયોમાં મોટો ઉત્સવ થાય છે. પુરુષો, સ્ત્રીઓ અને છોકરાંઓ સર્વને આ તહેવારનું મહત્ત્વ વધારે હોય છે. ઘણે ઠેકાણે તે દિવસે નિશાળો અને કચેરીઓમાં રજા હોય છે. તે દિવસે પંડોળાંનું શાક પણ (સર્પના જોવો તેનો આકાર હોવાથી) સ્ત્રીઓ સમારતી નથી; ખેડૂતો કે ખીજા કોઈ પણ લોકો જમીન ખોદતા નથી; ચુલા ઉપર કોઈ પણ ચીજ તળવામાં આવતી નથી. મહારાષ્ટ્રમાં તે દિવસે સ્ત્રીઓ હળદરકંકુનો સમારંભ કરે છે. હીંચકા પર હીંચકા ખાઈને તથા રમત ગમતમાં તે દિવસ ઘણા આનંદથી ગાળવામાં આવે છે. ઘરમાં નાનાંમોટાં સર્વ જણુ તે દિવસે જીવતા નાગને અથવા નાગની પ્રતિમાને દૂધ, ધાણી અને ધરો અર્પણુ કરે છે. નાગને લઈને તે દિવસે ગાડી લોકો ઘેરઘેર ફરે છે, તેથી બાવિક લોકો તરફથી તેમને દૂધ, ધાણી અને પૈસા મળે છે. પહેલવાન લોકો નાગપાંચમને દિવસે ઘાટ ઉપર કુસ્તીઓ, આટાપાટા અને ખીજા અનેક મર્દાની ખેલો કરે છે. નાગપાંચમીનો દિવસ વિધારંભ કરવા માટે શુભ દિવસ

ગણુતો હોવાથી તે દિવસે છોકરાંઓ પાસે ગણુશપૂજ કરાવી બ્રાહ્મણ પાસે તેમના અબ્યાસનો અરંભ કરાવવામાં આવે છે. દેવીનાં દેવાલયોમાં પણ આ તહેવાર પાળવામાં આવે છે, અને તે દિવસે એ દેવીના ઉપાસકો તેમ ખીજા લોકો પણ યજ્ઞોપવિતધારણુવિધિ કરે છે.

નાગનો અધિપતિ રાખેશ્વર (અથવા શિવ) છે એવું માનીને પાંચમને દિવસે ડુંગરાળ પ્રદેશમાંના કેટલાએક લોકો તેની પૂજા કરે છે. નાગપંચમીને રાખુપંચમીનું નામ પણ ત્યાં આપેલું છે. તે દિવસે ધરના બારણા પાસે કંઈક વનસ્પતિ લાવીને નાંખવાથી કોઈ દિવસ ઝેરી જનાવર ધરમાં આવતું નથી એવી ઉદેપુરના લોકોની માન્યતા છે. નેપાળમાં આ દિવસ બારે ઉત્સવનો ગણાય છે, કારણકે તે દિવસે નાગ અને ગરૂડની વચ્ચે મોટું યુદ્ધ થયું હતું એવી કથા ત્યાં પ્રચલિત છે. નાગના દરમાં દૂધલાત મૂકીને ‘ સર્પ સર્પ ’ ના શબ્દોથી અને આમંત્રણ કરવાનો રિવાજ અયોધ્યા અને સંયુક્ત પ્રાન્તોમાં છે. કાંચા (પંજાબ)માં દિવાળી પછી નાગને માટે છેલ્લો તહેવાર પાળવામાં આવે છે. તે વખતે છાણુનો નાગ બનાવી તેની પૂજા કરવામાં આવે છે. તે પછી જો સર્પ નજરે પડે તો તેને દારૂ મારવામાં આવે છે. કેટલેક ઠેકાણે તે દિવસે બ્રાહ્મણોને દક્ષિણા અને સિંધું આપવાનો રિવાજ છે. સુતાર અને ખીજા કારીગર લોકો તે દિવસે પોતાનાં હથીયારોની પૂજા કરે છે. આ રિવાજ શક્ત સંયુક્ત પ્રાન્તમાં જ છે. બિહારમાં હલકા વર્ણની સ્ત્રીઓ બે ત્રણ દિવસ સુધી પોતે જ નાગની પત્નીઓ છે એવું સમજીને રસ્તામાં નાગનાં ગીત ગાતી ગાતી શ્રે છે. તે વખતે તેમને જે પૈસા મળે છે તેમાંથી અરધા

પૈસા બ્રાહ્મણોને આપીને બાકીના પૈસામાંથી તેઓ મીઠું અને મિઠાઇ ખરીદે છે. પછી ગામડામાંના સર્વ લોક તે ખાય છે. ગલ્લવાલ પ્રાન્તમાં છાણુ અથવા માટીથી જમીન લીપીને તે ઉપર સુખડ અથવા હળદરની ભુકીથી સર્પની પાંચ, સાત અથવા નવ આકૃતિઓ કાઢે છે, ચણામમરા શેકીને તેને ઘરે છે અને ધૂપદીપથી તેની આરતિ કરે છે. આમ દિવસમાં બે વખત પૂજા કરવામાં આવે છે અને રાત્રે નાગની કથા કહેવામાં આવે છે. નાગપૂજા ક્યારે અને શા કારણથી પ્રચારમાં આવી એ કહેવાય એમ નથી, તોપણ પુરાતન કાળમાં આર્ય લોકોમાં નાગપૂજા ચાલુ હતી તે બાબતનો પ્રાચીન ગ્રંથોમાં ઉલ્લેખ મળે છે. આસરે બે અઢી હજાર વર્ષ પહેલાં

નાગની પ્રીત્યર્થ પાક્યજ્ઞ

કરવામાં આવતો હતો. ગૃહસ્થાશ્રમી પુરુષને જે ધાર્મિક ગૃહ-કૃત્યો કરવાં પડતાં તેનું ગૃહ્યવિધિ એવું નામ હતું. આ વિધિનો ઉલ્લેખ ગૌતમ નામના સૂત્રકારે ‘ગૃહ્યસૂત્ર’માં કરેલો છે. ઓગણીસ ગૃહ્યવિધિ, સાત પાક્યજ્ઞ, સાત હવિર્યજ્ઞ અને સાત સોમયજ્ઞ, એ પ્રમાણે ૪૦ ગૃહ્યવિધિ દરેક ગૃહસ્થાશ્રમીને કરવા પડતા હતા. તે પૈકી શ્રાવણી નામનો પાક્યજ્ઞ શ્રાવણ મહિનાની પૂનમને દિવસે નાગની પ્રીત્યર્થ કરવામાં આવતો હતો. સર્પથી કુટુંબનાં માણસોને હાનિ પહોંચે નહિ એટલો જ આ યજ્ઞનો હેતુ હતો. તે વખતે મંત્ર ભણવામાં આવતા. હાલમાં શ્રાવણ મહિનામાં નાગ પ્રીત્યર્થ યજ્ઞ કરવામાં આવતો નથી અને શ્રાવણી એ ઉપકર્મવિધિ થઇ ગયો છે. પૂનમને દિવસે કરવામાં આવતો પાક્યજ્ઞ જતો રહી તેને બદલે પાંચમને દિવસે નાગને દૂધ અને ઘાણી અર્પણ કરવાની રીતિ પ્રચારમાં આવી છે. શુભ

૮૦૦ વર્ષ પહેલાં આલ્મેરની નામનો પ્રવાસી હિન્દુસ્તાનમાં આવ્યો હતો. તેણે પોતાના પ્રવાસવર્ણનમાં લખ્યું છે કે શ્રાવણ મહિનાની પૂનમને દિવસે દરેક ઘરમાં આલ્મોજન કરાવવામાં આવતું હતું. તેમાં નાગપૂજનો અથવા ઉપાકર્મ-વધિનો ઉલ્લેખ નથી. તે ઉપરથી તે વખતે એ બંને ધર્મ-કૃત્યો રૂઢ નહોતાં થયાં એમ લાગે છે. તે વખતના કેટલાએક તહેવારો આજે ચાલુ નથી, તેમજ તે વખતે ચાલુ નહોતા એવા અનેક તહેવારો કાળે કરીને આજે રૂઢ થયા છે. ઉત્તર તરફના દેશમાં શ્રાવણી પૂનમને રાખી પૂનમ કહે છે અને તે દિવસે સર્પથી રક્ષણ થાય તે માટે બહેન રાખી નામનો દોરો બાંધને હાથે બાંધે છે. (રાખુ એ સર્પનું નામ છે એ ઉપર જણાવેલું છે.) શ્રાવણી એ પાક્યસતુ રૂપાંતર છે એમ કહેવામાં હરકત નથી. ધર્મદષ્ટિથી

મનુષ્ય અને સર્પ

ની વચ્ચેનો સંબંધ ધ્યાનમાં લઇએ તો જણાશે કે સર્પને બહુ જ મહત્વ મળ્યું છે. ખ્રિસ્તી ધર્મમાં સર્પને શયાનની ઉપમા આપવામાં આવી છે. મૂળ પુરુષ આદમને પરમેશ્વરની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવા લલચાવનાર તે જ હતો એમ કહેલું છે. પરમેશ્વરે આદમ અને ઇવનું જોડું પેદા કર્યું અને તેમને જ્ઞાનવૃક્ષનાં ફળ સિવાય બીજાં ફળો ખાવાની પરવાનગી આપી; પરંતુ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ એ જ શ્રેષ્ઠ છે એમ તેમને સમજાવીને સર્પે તેમની પાસે ઇશ્વરની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરાવ્યું. તેથી આદમ અને ઇવથી ઉત્પન્ન થયેલી આખી મનુષ્યજાત ઇશ્વરના કોપને પાત્ર થઇ. આખી મનુષ્યજાતિ પાપી છે એમ ખ્રિસ્તી ધર્મ માને છે. કુરાનમાં પણ એ જ મતલબની હકીકત છે. જ્ઞાનવૃક્ષનાં ફળો

ખાધને ઇશ્વરની માફક અમર થવાની શયતાને આદમને સલાહ આપી. આ શયતાન અને બાઇબલમાં વર્ણવેલો સર્પ બન્ને એક જ છે. આથી સર્પ માણસને અમરત્વ અને જ્ઞાનની પ્રાપ્તિનો માર્ગ બતાવનાર અને દેવનો શત્રુ છે એમ બતાવેલું છે.

હિન્દુધર્મમાં સર્પનું મહત્ત્વ

જુદી જ રીતે વર્ણવેલું છે. શ્રીમદ્ ભાગવતમાં (સ્કંધ ૪, અ. ૨૫) નીચે મુજબની કથા છે. તે સંસારી અને પરમાર્થ દાષ્ટથી મહત્ત્વની હોવાથી અહીં આપીએ છીએ. પુરંજન (શરીરો ઉત્પન્ન કરનારો જીવ) નામનો એક મોટો અને કીર્તિમાન રાજા હતો. તેનો અવિજ્ઞાત (જેતું નામ કોઇને ખબર નથી એવો-પરમેશ્વર) નામનો એક પરમમિત્ર હતો. તેની કૃતિની કોઇને ખબર પડતી નહોતી. પછી તે પુરંજન રાજા પોતાને આશ્રય (શરીર) મળે એટલા માટે પૃથ્વી ઉપર ફરવા લાગ્યો. પૃથ્વી ઉપરનાં સર્વ શહેરો (શરીરો) તેણે જોયાં, પરંતુ તેમાંથી એક પણ તેને પસંદ પડ્યું નહિ. આગળ જતાં હિમાલયની દક્ષિણે તેમણે નવ દરવાજાવાળું શહેર (શરીર) જોયું. તે શહેરની બહાર પોતાને આશ્રય (શરીર) મળે એટલા માટે પૃથ્વી ઉપર ફરવા લાગ્યો. આગળ જતાં હિમાલયની દક્ષિણે પૃથ્વી ઉપર સર્વ ઉત્તમ વૃક્ષોથી ભરેલું એક ઉપવન (વિષયસમૂહ) હતું. તે ઉપવનમાં એક સુંદર સ્ત્રી (બુદ્ધિ) સ્વેચ્છાથી આવેલી તેણે જોઇ. તે સ્ત્રીને દશ સેવક (દશ ઇન્દ્રિયો) હતા અને દરેક સેવકના હાથ નીચે બીજા સેંકડો અનુચર (ચિત્તવૃત્તિ) હતા. એક પાંચ ફેણુવાળો સર્પ (પંચપ્રાણ) તે સ્ત્રીનું હંમેશાં રક્ષણ કરે છે, એમ તેણે જોયું. રાજાએ તેને પૂછ્યું, 'તું કોણ છે ?' ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો, 'મને ખબર

નથી મને એટલી જ માહિતી છે કે સુસાયાં મયિ જાગર્તિ
 નાગોડયં પાલયન્ પુરોમ્ । (મારા સૂઈ ગયા પછી પણ આ
 નાગ જાગતો રહીને શહેરનું રક્ષણ કરે છે.)’ આટલી વાતચીત
 પછી તે બન્નેનો એકબીજા સાથે પરણવાનો નિશ્ચય થયો.
 લગ્ન થયા પછી તે લોકો સો વર્ષ સુધી સાથે રહ્યાં; પરંતુ
 ગંધર્વરાજ ચંડવેગના ૩૬૦ ગંધર્વો અને ૩૬૦ ગંધર્વ-
 પત્નીઓ, (દિવસ અને રાત મળીને ૭૨૦) અનુચરોએ પુરં-
 જનનું શહેર લૂંટીને ૧૦૦ વર્ષ સુધી લાગલાગાટ તેની સાથે
 યુદ્ધ કર્યું તેથી તે બિચારો થાકી ગયો. તાપ, ભય, જરા અને
 મૃત્યુના હલ્લાથી તે હેરાન થયો. સર્પે પરાકાષ્ટા કરી, પરંતુ
 તેનું કાંઈ જ ચાલ્યું નહિ ત્યારે આખરે તે ક્ષીણ સર્પ
 બહુ જ દુઃખી થઈને ચાલ્યો ગયો અને પુરંજન શત્રુના હાથમાં
 સપડાયો. પછી પુનર્જન્મ પ્રાપ્ત થયા બાદ તેની અને તેના
 મિત્રની (દેવની) મુલાકાત થઈ અને તે સુખી થયો. ”

આ કથામાં સર્પ હમેશાં રક્ષણ કરે છે એવું દર્શાવેલું
 છે. યોગશાસ્ત્રમાં સર્પાસનનું મહત્ત્વ બહુ વર્ણવેલું છે અને
 પ્રાણાયામ કરીને તેને અનુકૂળ કરવાથી જીવને જ્ઞાન મળે છે
 અને તે અમર થાય છે એમ લખેલું છે. પાંચપ્રાણ એ જ પાંચ
 ફેણવાળો નાગ છે એમ ભાગવતની કથા ઉપરથી સ્પષ્ટ દેખાય
 છે. સ્થૂલ દૃષ્ટિથી જોઈએ તો સર્પ એ ધરનો, દ્રવ્યનો અને
 ગામનો અધિપતિ છે અને તે જ તેનું રક્ષણ કરે છે એવી જો
 જૂના વખતમાં સમજ હતી તે ઉપલી કથા ઉપરથી સિદ્ધ થાય
 છે. એ જ સ્થિતિ આજે પણ છે. દરેક મનુષ્યનું અને ઉપવનનું
 રક્ષણ સર્પ કરે છે એ જૂની કલ્પનાને મૂર્તસ્વરૂપ આપીને સર્પને
 પૂજ્ય માનવાનો રિવાજ પડ્યો હશે એવું કહીએ તો તે
 ભૂલભરેલું ગણાશે નહિ. હાલમાં ઉપરની કલ્પના ઉપરથી ૩૬

થયેલું નાગપંચમીનું વ્રત નાગની પ્રીત્યર્થે આપણે આચરીએ છીએ તેમાં ખોટું શું છે ? પંચપ્રાણની કલ્પના સાથે મળતો આવનારો પાંચ ફેણવાળો નાગ અને તેની પ્રીત્યર્થે પાળવામાં આવતી પાંચમની તિથિનો એકબીજા સાથે સંબંધ છે એમ જોઈએ તો તે ભૂલભલું નાહ ગણાય. પ્રાણની ઉપાસના તો અસલની છે; પણ કથામાંનું રૂપક ન સમજવાથી પ્રાણને બદલે નાગ-સર્પની ઉપાસના શરૂ થઈ અને નાગનાં માંદરે પણ સ્થપાયાં. સર્વ પુરાણોમાં અત મહત્ત્વનું જે

વિષ્ણુપુરાણ

તેમાં સર્પ સંબંધી ઉલ્લેખ ઘણે ઠેકાણે કરેલો છે. પૃથુરાજએ જ્યારે પૃથ્વીને કારભાર પોતાના હાથમાં લીધો ત્યારે શેષને સર્વ નાગનો અધિપતિ નીમ્યો એમ કહેલું છે. શેષનું નિવાસસ્થાન પાતાળ છે. તે વિષ્ણુના તમોગુણથી ઉત્પન્ન થયો છે અને તેણે પૃથ્વીને પોતાના મસ્તક ઉપર ધારણ કરી રાખી છે. તેને હજાર મસ્તક છે અને દરેક મસ્તક ઉપર અકેક પ્રકાશિત હીરો છે. મહાસાગરમાં શેષનાગની ઉપર દરેક કલ્પની આખરે વિષ્ણુ શયન કરે છે. દ્વાપરયુગમાં વિષ્ણુએ જ્યારે કૃષ્ણાવતાર લીધો ત્યારે શેષનાગે બળરામ તરીકે અવતાર લીધો હતો. જ્યારે લાખો ગંધર્વોએ નાગદેવતા ઉપર હલ્લો કર્યો ત્યારે તેઓ વિષ્ણુને શરણ ગયા હતા. નર્મદાએ પુરુકુત્સને મદદ કરીને ગંધર્વોના ત્રાસમાંથી નાગદેવતાનું રક્ષણ કર્યું હતું તે ઉપરથી નાગોએ એવો આશીર્વાદ આપ્યો હતો કે સર્પના ત્રિપથી રક્ષણ થવા માટે જે કોઈ નર્મદાની પ્રાર્થના કરશે તેને સર્પની ખીક રહેશે નહિ, એવું વિષ્ણુપુરાણમાં લખેલું છે. લક્ષ્મણ પણ શેષનો જ અવતાર હતા એવું માનવામાં

આવે છે; શિવજીને પણ નાગનાં જ ધરેણું હોવાનું પુરાણોમાં
 લખેલું છે; ગણપતિની કમરે પણ નાગ વિંટળાયેલો. જોવામાં
 આવે છે. સર્પપ્રીત્યર્થે યજ્ઞ સમયે ગાવાની ઋચા યજુર્વેદમાં છે
 તે ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે પ્રાચીન કાળમાં નાગ માટે પૂજ્યભાવ
 હતો. વળી ઉત્તર તરફના આર્યોની માફક જ દક્ષિણ તરફના
 દ્રાવિડો પણ નાગની પૂજા કરતા હતા. જે પ્રમાણે આર્યો અગ્નિ,
 વાયુ, જલ વગેરે પંચમહાભૂતોની (તે પરમેશ્વરનાં સ્વરૂપ છે
 એમ માનીને) પૂજા અને પ્રાર્થના કરતા તે જ પ્રમાણે
 દ્રાવિડો પણ મનુષ્યને ઇજા કરનારા સર્પાદિક પ્રાણીઓની, પિશાચોની
 અને દેવતાઓના નિવાસસ્થાન તરીકે મનાયેલાં કેટલાંએક
 વૃક્ષોની પૂજા કરતા. દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમાં ઠેકાણે ઠેકાણે નાગનાં
 દેવસ્થાનો છે. કેટલાંએક રાષ્ટ્રોએ પણ નાગનાં દેવાલયો
 તરીકે માનવામાં આવે છે. ગામના સીમાડા ઉપર નાગની
 પથ્થરની પ્રતિમા મુકેલી હોય છે. મુસાફરો તેમને નમન કર્યા
 સિવાય આગળ જતા નથી. સુશ્રદ્ધાળુ, અનંતશયન વગેરે
 નાગનાં દેવાલયો છે અને હજારો ભાવિક લોક તેનાં દર્શનનો
 લાભ લે છે. સંતાનપ્રાપ્તિ માટે નાગબળિ અને સર્પ-
 સંસ્કારનો વિધિ ત્યાં કરવામાં આવે છે. સંતાનપ્રાપ્તિ માટે
 નાગની બાધા રાખી તેને નાનાં પારણાં અર્પણ કરવાનો ચાલ
 દક્ષિણ દેશમાં છે. સર્પથી માણસોના જીવની બહુ હાનિ થાય
 છે તેથી તેની પૂજા કરવાનો રિવાજ પડ્યો હશે એમ કેટલાક
 નું માનવું છે. બંગાળામાં અને બીજાં ઠેકાણે દર સાલ હજારો
 લોકો સર્પદંશથી મરી જતા હોવાથી સર્પને પૂજાથી
 સંતુષ્ટ કરવાનો રિવાજ પડ્યો હશે એમ પણ કેટલાકનું
 માનવું છે; પરંતુ આ તર્ક વ્યાજબી હોય એમ દેખાતું નથી,

કારણકે સર્પને શુદ્ધ અને પવિત્ર માનવામાં આવે છે. સર્પ એ બ્રાહ્મણ છે અને તેને મારવાથી બ્રહ્મહત્યાનું મોટું પાપ લાગે છે એમ કેટલાક માને છે.

સર્પને હેરાન કરવામાં આવે તો તે હેરાન કરનારના ઉપર વેર લીધા સિવાય રહેતો નથી, જેના હાથે સર્પહત્યા થાય છે તેના કુળનો નાશ થાય છે વગેરે માન્યતાનો વિચાર કરીએ તો માત્ર બીકથી જ નાગપૂજની ઉત્પત્તિ થઈ હશે એવું જણાતું નથી. જે દિવસે (તહેવાર) નાગપંચમી આવે છે તે જ દિવસે ગણેશચતુર્થી અને હોળીના તહેવારો પણ આવે છે. આથી કોંકણમાં 'નાગા, ગણા, શાગા' એમ કહેવાનો રિવાજ છે.

હેતુ અને યોધ

દરેક દૃશ્ય અને અદૃશ્ય પદાર્થ પરમેશ્વરે જ પેદા કરેલો છે અને તેમની ઇચ્છાથી સર્વ જગત ચાલે છે એવી આસ્તિક લોકોની માન્યતા છે. માણસ જ્ઞાનમાં ગમે તેટલો આગળ વધશે તોપણ કેટલીક વસ્તુઓ તેને અગમ્ય જ રહેવાની. એનો પાર એ કદી પામવાનો નહિ અને તર્કવિતર્કથી તેના મનનું સમાધાન કરવામાં તેને સંતોષ થશે એ વાત પણ નિર્વિવાદ છે. આવી બાબતોમાં કાંઈ કહી શકાય એમ નથી. પરિસ્થિતિને અનુકૂળ તર્ક કરીને તે પ્રમાણે સમાજ ચાલતો આવેલો છે. આ જગતમાં અતર્ક્ય એવી બાબતો ઘણી છે. તેથી જ પરમેશ્વરની અગાધ લીલા માટે અંતઃકરણમાં પૂજ્યયુક્તિ જાગૃત થાય છે અને ઇશ્વરની સેવા કરવાને માટે મનુષ્ય સદા તત્પર રહે છે. મનુષ્યના હૃદયની સંસ્કૃતિના પ્રમાણમાં એ ભાવના ઓછાવધતા પ્રમાણમાં ઉદાત્ત હોય છે. પ્રથમ ઇશ્વરની અતર્ક્ય શક્તિને માટે મનુષ્યને જે વખતે

અચંખો લાગ્યો, અને તેની સેવા કરવી એટલે તેણે નિર્માણ કરેલાં સર્વ પ્રાણી, પદાર્થ વગેરેની સેવા કરવી એમ તેને લાગ્યું, તે જ વખતે નાગપૂજા જેવા રિવાજ ચાલુ થયા હશે. એ પ્રાણીને પણ ઇશ્વરે ઉત્પન્ન કરેલ છે માટે તે ગમે તેવું ઝેરી હોય તોપણ તેનો પ્રાણ લેવાનો અધિકાર આપણને નથી, એવું લાગવાથી તેનો નાશ કરવો એ બહુ જ અઘોર કૃત્ય છે એવું આજેવાનોએ ઠરાવ્યું. સર્વ પદાર્થોમાં ઇશ્વર છે એવું સમજનારા હિન્દુ લોકોએ સારા અને નહારા સર્વને સેવા કરીને સંતુષ્ટ કરવા એવી યોજના કરી. જે દેશનું તત્ત્વજ્ઞાન બહુ ઉંચી પાયરીએ પહોંચ્યું, જે દેશના શ્રેષ્ઠ ઋષિવર્યોએ અનેક યુગ સુધી વિચાર કરીને સમ્યક્જ્ઞાનસ્વરૂપની શોધ કરી અને શાશ્વત સુખ કયું એ જ્ઞાનતપના યોગથી નિશ્ચિત રીતે ઠેરવ્યું તે જ દેશના—તે જ ઋષિઓના વંશજો પથરા, લાકડાં, પશુ, પક્ષી, ઝાડ, સર્પ વગેરે પદાર્થોની પૂજા કરે એ અનુચિત છે એમ કેટલાએક ઉપરઉપરથી જોનારા લોકો કહે છે. પરંતુ કયા કારણથી આવી પૂજા પ્રચારમાં આવી તેનો તેમણે જ્યાં સુધી વિચાર કર્યો નથી ત્યાં સુધી તેમને આ વિલક્ષણ વૈષમ્ય જણાશે. તોપણ એટલી વાત તો ખરી છે કે મનુષ્યપ્રાણીનું ધ્યેય સત્ય, જ્ઞાન અને પ્રગતિ એ હોવું જોઈએ; રૂઢિતું પ્રાપ્ત્ય ગમે તેટલું બળવાન હોય તોપણ તેની શંખખા ધીમે ધીમે તોડી નાંખીને ધર્મનું ખરૂં સ્વરૂપ ઓળખવાનો અને સમ્યક્જ્ઞાનસ્વરૂપ શરણ મેળવવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. જેમનાં મન સુસંસ્કૃત થયાં છે તેમણે આવા પસંદ ન પડનારા પૂજાદિક ઉપચારોથી અલિપ્ત રહીને સમાજનો ત્યાગ કરવાથી પોતાનું કર્તવ્ય પૂરું થયું એમ ન સમજતાં ધર્મભોજા લોકોમાં મળીને તેમને ખરા શ્રેષ્ઠ, શાશ્વત અને સાર્વલૌકિક ધર્મ તરફ દોરવા જોઈએ.

મંગળાગૌરી

મહારાષ્ટ્રમાં દરેક વરસે શ્રાવણ મહિનામાં મંગળવારે મંગળાગૌરીનો ઉત્સવ કરવાનો રિવાજ કેટલાએક આહ્લણોમાં છે. છોકરીનાં લગ્ન થયા પછી પાંચ વર્ષ સુધી મંગળાગૌરીની પૂજા કરાવે છે અને તે પ્રતના પાલનથી પતિનું આયુષ્ય લાંબુ થાય છે એવું નીચેની કથા ઉપરથી દેખાય છે. ગ્રામીન કાળમાં કુંડિન નગરીમાં ધર્મપાલક નામે એક આહ્લણ રહેતો હતો. તેને પુત્ર-સંતતિ નહોતી તેથી તે અને તેની પત્ની હમેશાં દિલગીર રહેતાં હતાં. જેને પુત્રસંતાન ન હોય તેના હાથની ભિક્ષા લેવી અનુચિત છે એવું શાસ્ત્રનું વચન હોવાથી તેના ઘર આગળથી એક યોગી હમેશાં ભિક્ષા લીધા વગર જતો હતો. એથી તેમનાં મનને વધારે દુઃખ થતું હતું. પરંતુ એક દિવસે યુક્તિથી તેમણે તેની ઝોળામાં ભિક્ષા નાખી. આથી યોગીને અત્યંત ગુસ્સો આવ્યો અને કપડથી શાસ્ત્રની આજ્ઞાનો ભંગ કર્યો

માટે તે દંપતીને પુત્ર ન થાય એવો તેણે શાપ આપ્યો. પરંતુ તેમણે યોગી મહારાજના ચરણ પકડી અનેક પ્રકારે તેમની વિનંત કરી ત્યારે પ્રસન્ન ત્યત્થી યોગીએ કહ્યું કે નીલવસ્ત્ર પરિધાન કરો અને કાળા રંગના ઘોડા ઉપર બેસીને તમે ઘોર અરણ્યમાં જાઓ. જતાં જતાં જો ઠોકાણે ઘોડાએને ઠોકર વાગે ત્યાં જમીન ખોદજો એટલે એક દેવીનું મંદિર નીકળશે. તે દેવી તમને ઇચ્છિત વર આપશે. પુત્રસંતાનની પ્રાપ્તિ માટે અધીરાં થયેલાં તે પતિપત્નીએ યોગીની આજ્ઞા પ્રમાણે જંગલનો માર્ગ લીધો અને જતાં જતાં જ્યાં ઘોડાએને ઠોકર વાગી ત્યાં આગળ જમીન ખોદી, તો તેમાંથી એક દેવીનું દેવાલય મળી આવ્યું. તે દેવાલયમાંની દેવીની તેમણે આરાધના કરવાથી તેણે પ્રસન્ન થઈ તેમને કહ્યું, જો તમારે દીર્ઘાયુષી પુત્ર જોઈતો હશે તો હું તમને અંધ પુત્ર આપીશ; જો ગુણવાન અને સુસ્વરૂપ પુત્ર જોઈતો હશે તો તે અદ્વાયુષી મળશે; માટે તમારે કેવો પુત્ર જોઈએ છે તે કહો. તે બન્ને દેવી-ભક્તોએ વિચાર કરીને અદ્વાયુષી પણ ગુણવાન પુત્ર મળે એવી દેવીની પ્રાર્થના કરી. દેવીએ 'તથાસ્તુ' કહ્યું અને પછી અંતર્ધાન પામી. વરદાન પ્રમાણે તે સ્ત્રીને પેટે પુત્ર જન્મ્યો. તેમણે તેનું નામ શિવ રાખ્યું. યોગ્ય ઉમર પ્રાપ્ત થતાં જ તેનો ઉપનયન સંસ્કાર કરવામાં આવ્યો. પછી તે વિવાહ કરવા લાયક થતાં જ કાશીની યાત્રા કરવા માટે તે માતાપિતા પોતાના પુત્ર સાથે નીકળ્યાં. ત્યાં પહોંચ્યા પછી એક દિવસે તેમણે એક વિલક્ષણ વાત સાંભળી. કેટલીએક છોકરીઓ તળાવ પાસે રમતી હતી, તે વખતે તેમનામાં કાંઈ કારણસર તકરાર થઈ. તકરારમાંથી મોટો કળથો થયો અને એકબીજાએને

ગાળો દેવા લાગી. (હાલ પણ સામાજિક, રાજકીય, ધાર્મિક
 વગેરે વાદવિવાદનું પરિણામ એવું જ આવે છે; તે અટકાવવાને
 એકાદું 'મૌન' વ્રત ઉપસ્થિત કરવામાં આવે તો સાફ.)
 પોતાને માટે અપશબ્દ વપરાયેલા સાંભળીને સુશીલા નામની
 એક છોકરી બોલી: 'આ તમારી ગાળોથી માફ કરું જ
 નુકસાન થવાનું નથી; કારણકે મારી માતા મંગળાગૌરીનું વ્રત
 આચરે છે તેથી માફ કરું બુદ્ધિ ન થતાં મને અખંડ સૌભાગ્ય
 જ પ્રાપ્ત થશે.' ધર્મપાલકને લાગ્યું કે સુશીલા જોવી છોકરી
 આપણા છોકરાની વહુ થાય અને તેને હાથે મંગળાગૌરીનું
 વ્રત કરાવવામાં આવે તો છોકરાનો આવરદા વધે. આથી તેણે
 તે છોકરીનાં માબાપની અનુમતિ મેળવીને તેનો વિવાહ
 પોતાના દીકરા સાથે કર્યો. એક દિવસે પરોઢીયામાં મંગળા-
 ગૌરીએ સુશીલાને સ્વપ્નમાં દર્શન આપ્યાં અને કહ્યું:
 'તારા પતિને દંશ કરવા માટે એક મોટો સર્પ આવે છે.
 એમાંથી તેને ઉગારવા માટે એક ઘડામાં દૂધ ભરીને
 રાખી મુક. તે પીવા માટે સર્પ અંદર દાખલ થાય કે
 તરત જ ઘડાનું મોં તારી ચોળાવડે બંધ પડી દેશે અને બીજો
 દિવસ સવારમાં તારી માતાને તે ભેટ તરીકે મોકલાવશે.'
 સુશીલા જાગી ઉઠી અને જોયું તો તેણે સર્પને આવતો દીઠો.
 તેણે દૂધનો ઘડો તેના મુખ આગળ મુક્યો અને સર્પ અંદર
 દાખલ થતાં જ તેનું મોઢું બંધ કર્યું. પછી દેવીના કહેવા
 પ્રમાણે બીજો દિવસે પોતાની માતાને તેનું વાચન મોકલાવ્યું. તેની
 માતાએ ઘડાનું મોઢું ઉઘાડ્યું તો અંદર સર્પને બદલે મોતીનો
 હાર જોયો. કેટલાએક દિવસો વીત્યા બાદ સુશીલાનો પતિ મૃત્યુ
 પામ્યો ત્યારે તે માટે મંગળાગૌરી ચમરાજના દૂતો સાથે લડી

અને યમની પાસેથી શિવનો પ્રાણ પાછો લાવી આપ્યો; આથી શિવ જીવતો થયો. આ પ્રમાણે સુશીલા મંગળાગારીના કૃપાપ્રસાદથી અખંડ સૌભાગ્યવતી થઈ. અર્થાત્ મંગળાગૌરી સૌભાગ્યદાયિની દેવી વ તેની પૂજા કરવાનો રિવાજ પડ્યો છે.

શાસ્ત્રોક્ત વિધિ

લગ્ન થયા પછી સૌભાગ્યવતી છોકરીએ શ્રાવણ મહિનાના દરેક મંગળવારે મંગળાગૌરીની પૂજા કરવી. ઉમામહેશ્વરની પૂજા પહેલે વર્ષે પીયરમાં અને ત્યાર પછીનાં ચાર વર્ષો સુધી પતિને ઘેર કરવી. પૂજા પૂરી થયા બાદ હાથ જોડીને

પુત્રાન્દેહિ ધનં દેહિ સૌભાગ્યં દેહિ મંગલે ।

અન્યાંશ્ચ સર્વકામાંશ્ચ દેહિ દેવિ નમોઽનુત્તે ॥

પુત્ર આપ, ધન આપ, સૌભાગ્ય આપ અને મારા બીજા સર્વ મનોરથ પૂર્ણ કર, એ પ્રમાણે તેની પ્રાર્થના કરવી. પછી એક પાત્રમાં હળદરકંકુ અને ડાળળ, કાંસડી, તાંબુલ દક્ષિણા, ફૂલોની વેણી, નારીયેળ વગેરે મુકીને પોતાની સૌભાગ્યવતી માતા અથવા માતૃપક્ષની બીજી કોઈ સૌભાગ્યવતી-ને તે વાચન આપવું. ગોરને દક્ષિણા અને વાચન આપ્યા બાદ તે દિવસે ૧૬ સુવાસિની સાથે મૌનપણે ભોજન કરવું. રાત્રે દેવીને ૧૬ દિવેટની આરતી કરવી. (આ વ્રતમાં ૧૬નું માહાત્મ્ય વિશેષ છે. અઘાડો, ધંતુરો, શેવતી, ધરો વગેરે ૧૬ પ્રકારનાં ફૂલો અને પાંદડાં ૧૬-૧૬ એ પ્રમાણે દેવીને અર્પણ કરવાં એવો વિધિ કહેલો છે.) સુવાસિનીએનો ખોજો ભરવો. રાત્રે જમવું નાહ. ગાયન, નૃત્ય વગેરે

રમતગમતથી દેવીને સંતુષ્ટ કરવી. રાતનો વખત આનંદમાં ગાળ્યા બાદ બીજે દિવસે સવારે ગૌરીને સૌભાગ્યદ્રવ્ય અર્પણ કરીને તેનું વિસર્જન કરવું. ગૌરીની પ્રતિમા હોય તો તે ભટજીને દાનમાં આપવી. આ પ્રમાણે પાંચ વર્ષ સુધી આ વ્રત પાળવું એમ ભવિષ્યપુરાણમાં કહેલું છે. મહારાષ્ટ્રમાં આ વ્રત સંબંધી

ચાલુ રૂઠિ

એવી છે કે ફક્ત કેટલાક દક્ષિણાત્ય સ્માર્ત સંપ્રદાયી બ્રાહ્મણમાં આ વ્રત પળાય છે. મુંબઈ, પૂના અને બીજાં કેટલાંક શહેરોમાં બ્રાહ્મણ સિવાયની બીજી સ્ત્રીઓ પણ આ વ્રત પાળે છે. મંગળાગૌરીનું વ્રત ઉત્તર અથવા દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમાં કોઈ પાળતું નથી. શાસ્ત્રોક્ત વિધિ પ્રમાણે સોળ સુવાસિનીઓને ભોજન અથવા મોટાં કિંમતી વાચનો આપવાં જ જોઈએ એવું નથી. દેવી આગળ રમકડાં ગોઠવવાં, રાત્રે ગાયન ગાવાં, પલાળેલા ચણાથી કુમારિકા અને સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીઓના બોળા ભરવા વગેરે અનેક પ્રકાર ચાલુ છે. કોઈક ઠેકાણે પુરોહિતને બોલાવી તેની પાસે મંગળાગૌરીની કથા કહેવડાવવામાં આવે છે. દહાડે દહાડે આ વ્રતનું ધાર્મિક મહત્ત્વ કમી થતું ગયું છે અને તે નવવધુનું કેવળ આનંદનું અને રમતગમતનું એક સાધન જ થઈ પડ્યું છે. આ વ્રત બાલવયમાં કરવામાં આવતું હોવાથી ધર્મદૃષ્ટિથી તેનું મહત્ત્વ કોઈ વધારે માનતું નથી. ગુજરાતમાં મંગળાગૌરીની પૂજા કરવાનો રિવાજ નથી. કેટલાક ગુજરાતી બ્રાહ્મણોમાં પંચલેલી છોકરીઓ મહાદેવ, પાર્વતી અને ગણપતિનું પૂજન કરીને રાત્રે જાગરણ કરે છે.

આ પ્રત સંબંધી વિચાર

કરીયે તો એમ જણાય છે કે ધર્મની સમજણ ઉપર આ વ્રતની ઉત્પત્તિ થઈ છે. જે પ્રમાણે આ અને બીજાં કેટલાંયે વ્રતો મહારાષ્ટ્રમાં રૂઢ છે પણ બંગાળામાં અને ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં રૂઢ નથી, તે જ પ્રમાણે ત્યાંનાં કેટલાંક વ્રતો આ ભાગમાં રૂઢ નથી. દાખલા તરીકે માધ શુદ્ધ ૬ને રોજ બ્રહ્મવૈવર્તપુરાણાંતર્ગત પ્રકૃત ખંડમાં કહેલું શીતલાપદીનું* વ્રત બંગાળામાં સ્ત્રીઓ પાળે છે. બાળકોનું આયુષ્ય અને આરોગ્ય વધે અને તેમને દેવીનો ઉપદ્રવ ન થાય તે માટે એ વ્રત પાળવામાં આવે છે. તે દિવસે રાંધવામાં આવતું નથી. આગલે દિવસે જ રસોઈ કરી મુકે છે અને બીજે દિવસે તે જમે છે. એકાદ વડના ઝાડ નીચે માણસના માથા જેટલો એક પથરો મુકી દેવી તરીકે તેની પૂજા કરવામાં આવે છે. ચૈત્રદ્વાદશીની તિથિ પદ્મીના નામથી ત્યાં પ્રસિદ્ધ છે. એ દેવી બાળકોનું રક્ષણ કરનારી છે એવું ત્યાંની સ્ત્રીઓ માને છે. આપણા દેશમાં છોકરું જન્મ્યા પછી છઠ્ઠે દિવસે તેના રક્ષણ માટે પદ્મીદેવીની પૂજા કરવાનો રિવાજ છે. આ દેવીને પ્રાકૃતમાં છઠ્ઠ કહે છે. જે શુદ્ધ પૂનમને દિવસે પદ્મીની પૂજા એ જ હેતુથી કરવામાં આવે છે. આ પૂજા અરણ્યમાં કરવી એવું શાસ્ત્રમાં કહેલું છે તેથી તેને અરણ્યપદ્મી કહેવામાં આવે છે. તે દિવસે પ્રકૃત કંદમૂળપર

* મુળપદ્મી દ્વાકામાં ધણે ફેલાણે આ દેવીનાં દેવાલયો છે. જ્યારે છોકરાંએને માતા નીકળે ત્યારે તેમનું રક્ષણ કરવા માટે તેની માનતા રાખવામાં આવે છે. મુંબાદેવી પાસે શીતલા દેવીનું એક દેવળ છે. મુંબઈનાં હિન્દુ લોકો તે દેવીને ભજે છે.

નિર્વાહ કરવો એવું પણ શાસ્ત્રમાં કહેલું છે. ઉત્તર દેશનાં આ વ્રતો અહીં કોઇ પાળતું નથી; પરંતુ આ સર્વ વ્રત શા કારણથી ઉત્પન્ન થયાં તેનો વિચાર કરવો જોઇએ. મંગળાગૌરી અથવા બીજાં કોઇપણ વ્રતો અસ્તિત્વમાં આવવાનું મુખ્ય એક જ કારણ છે, અને તે અપત્યપ્રીતિ છે. પુત્ર માટે એક દંપતીનાં અંતઃકરણમાં ઉત્કટ ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઇ, તેથી એક યોગીના આદેશ પ્રમાણે દેવીને પ્રસન્ન કરવાનો તેમણે યત્ન કર્યો. ભવિષ્યોત્તરપુરાણ જ્યારે અસ્તિત્વમાં આવ્યું ત્યારે સમાજની એવી માન્યતા હતી કે દરેક દંપતીને પુત્રપ્રાપ્તિ અવશ્ય જરૂરની છે; અને તેવી સમજ આજે પણ છે. પુત્રપ્રાપ્તિની આવશ્યકતા સાંસારીક દૃષ્ટિથી પણ છે એવું કેટલાક સૈકાથી હિન્દુ લોકો માનતા આવેલા છે.

પુનામ્નો નરકાદ્યસ્માત્રાયતે પિતરં મૃતઃ ।

તસ્માત્પુત્ર ઇતિ પ્રોક્તઃ સ્વયમેવ સ્વયંભુવા ॥ મનુ ૯-૧૩૮

પું નામના નરકમાંથી પિતૃઓને પુત્ર તારે છે માટે તેને પુત્ર કહે છે.

પુત્રેણ લોકાઞ્જયતિ પૌત્રેણાનન્ત્યમશ્નુતે ।

અથ પુત્રસ્ય પૌત્રેણ બ્રહ્મણ્યપ્રોતિ વિષ્ટપમ્ ॥ મનુ ૯-૧૩૭

પુત્ર થવાથી પિતરોને સ્વર્ગલોકની પ્રાપ્તિ થાય છે; પૌત્રને લીધે ચિરકાળ સ્વર્ગસુખ મળે છે; અને પુત્રના પૌત્રને લીધે આદિત્ય લોક પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રમાણે પુત્રપાત્રાદિકના યોગથી પિતૃઓને માટે સ્વર્ગનાં દ્વાર ખુલ્લાં થાય છે. આ માન્યતા મનુના કાળમાં હિન્દુ લોકોનાં અંતઃકરણમાં દૃઢ થઇ હતી. અત્યંત પ્રાચીન કાળમાં પણ પુત્રજન્મને આર્ય લોકો મહત્ત્વ આપતા હતા. જો પોતાને પુત્ર ન હોય અને તેવે પ્રસંગે પારકાના છોકરાને

દત્તક લેવો પડતો તો તેમને માફું લાગતું. ઋગ્વેદના સાતમા મંડળમાં નીચેના અર્થનાં સૂકતો છે.

‘હે અગ્નિ, ખીજનો પુત્ર અમારે ન જોધ્યે. અજ્ઞાની લોકોના આ માર્ગનું અવલંબન કરીશ નહિ. ખીજનો પુત્ર અમને સુખ આપી શકશે, પરંતુ તે કદી પણ અમારો થશે નહિ. જે અમને અત્ર લાવી આપે અને અમારા શત્રુનો નાશ કરે એવો પુત્ર અમને આપ.’

આ ઉપરથી જણાઇ આવશે કે પુત્રપ્રાપ્તિની ઇચ્છા રાખનાર સ્ત્રીપુરુષ એવા પુત્રની અપેક્ષા કરતાં હતાં કે જે તેમને અન્નવસ્ત્ર પૂરાં પાડે અને શત્રુનો નાશ કરે. મરણ પછી પુત્રની જ તિલાંજલિથી સ્વર્ગલોકમાં જવાની યોગ્યતા આવે છે એવી કલ્પના તે વખતે ન હતી, પરંતુ કાળે કરીને એ માન્યતા સમાજમાં ફેલાઇ હશે; માટે જ મહાભારતમાં ‘અપુત્રસ્ય ગતિર્નાસ્તિ’ (જેને પુત્ર નથી તેને સદ્ગતિ મળતી નથી) એમ કહેલું છે. દશરથના મરણના સમાચાર સાંભળતાં જ રામે પણ તેમને જવના પિંડ આપ્યા હતા એવું રામાયણમાં લખેલું છે. ભારતીય યુદ્ધની શરૂઆતમાં અર્જુને જે ઉદ્દગાર કાઢ્યા છે તે પ્રસિદ્ધ જ છે. તેણે કહ્યું કે ‘કુળક્ષય થવાથી પ્રાચીન કાળથી ચાલતો આવેલો કુળધર્મ નષ્ટ થાય છે. ધર્મનો નાશ થાય તો આખા કુળમાં અધર્મનું બળ વધે છે. અધર્મના પ્રાબલ્યથી સ્ત્રીઓ પતિત થાય છે અને તેથી પ્રજા વર્ણસંકર થાય છે.’

संकरो नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च ।

पतंति पितरो ह्येषां लुप्तपिंडोदकक्रियाः ॥ —ગીતા ૧-૪૨.

‘પ્રજા વર્ણસંકર થાય એટલે કુળક્ષય કરનારને અને કુળને પણ નરકની પ્રાપ્તિ થાય છે; કારણકે પિંડદાન અને

તર્પણની ક્રિયા લુપ્ત થાય તો પિતૃઓ અધોમતિ પામે છે.’

અર્જુનના આ વિચાર એ તે સમયના હિન્દુ સમાજના જ વિચાર હતા એમ કહીએ તો ચાલે. આ વિચારનું પોકળપણું જાણીને શ્રીકૃષ્ણે જે ખરો માર્ગ કહ્યો તે અત્યંત શ્રેષ્ઠ છે. શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:

યામિમાં પુષ્પિતાં વાચં પ્રવદંત્યવિપશ્ચિતઃ ।

વેદવાદરતાઃ પાર્થ નાન્યદસ્તીતિ વાદિનઃ ॥

—ગીતા ૨-૪૨-૪૪

હે અર્જુન, વેદ વિષે નકામી બડબડ કરવામાં રોકાયેલા, ખીજું કંઈ જ નથી એવો વાદ કરનારા, સકામ કર્મ કરનારા, સ્વર્ગ-સુખને જ સવસ્થ માનનારા જે મૂઢ લોકો છે તે ઐશ્વર્ય-ભોગ તરફ જ ધ્યાન રાખે છે. અને જે કર્મથી શરીરની પુનર્જન્મ પ્રાપ્ત થાય છે એવાં કર્મ કરવા માટે સુંદર ભાષણ કરે છે; તેમનું આ ભાષણ ભોગ અને ઐશ્વર્યને માટે અશક્ત થયેલા લોકોનું ચિત્ત હરણ કરે છે. આથી અંતઃકરણની એકાગ્રતા કરવાની દૃઢ પુદ્ધિ તેમને થતી નથી.

હિન્દુસ્તાનની સાંપ્રત સ્થિતિ

ધ્યાનમાં લઈએ તો શ્રીકૃષ્ણના વિચારોને અનુસરવાથી જ આ દેશની ઉન્નતિ થવી સંભવિત છે. સકામ કર્મો કરવાની દુર્બુદ્ધિને આપણે તદ્દન છોડી દેવી જોઈએ. ઈશ્વર પાસે દરેક વખતે ‘મને આ આપ, અને મને તે આપ’ એવું કહેવાની આપણી દેવ અત્યંત ખરાબ છે. આવી રીતે વર્તવાથી આપણે દેવોને તેમનું દેવત્વ છેડી દેવાની શરૂ પાડીએ છીએ. આ સ્વાર્થી લેવડ-દેવડની સ્થિતિ અતિશય શેષનીય છે. પહેલાંની અને હાલની

સ્થિતિમાં બહુ ફેર છે તે અપણે જાણવું જોઈએ. હાલ વસ્તી વધી છે અને રાષ્ટ્રદષ્ટિએ જોઈએ તો જીવનકલહને લીધે આપણે કેટલા બધા પછાત છીએ તે તરત જણાઈ આવશે. જીવનકલહમાં સારી રીતે રહી શકાય એવું કરવા આ દેશના લોકોનું ધ્યાન ખેંચાય એ ઇષ્ટ છે. મરણ પછી થનારી સ્વર્ગપ્રાપ્તિનો આધાર પુત્રજન્મ ઉપર છે એવી કલ્પનાથી મૂર્ખ મનુષ્યો સંસારની ખેડીઓ પગમાં પહેરી લે છે; પણ કુટુંબનો નિર્વાહ બરાબર ચલાવવાની તાકાત ન હોવાથી મરણ પહેલાં જ પોતાનું ઘર નરકલોક જેવું કષ્ટમય કરી મુકે છે. દરેક સ્ત્રી અને પુરુષના વિવાહ થવા જ જોઈએ એવી ધાતકી કલ્પના આપણા મગજમાંથી નીકળી ગયા સિવાય આપણી સ્થિતિ સુધરવાની નથી. આશરે ૮૦૦ વર્ષ પહેલાં આલ્મેડનીએ હિન્દુ સમાજનું સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ કરીને સ્ત્રીઓ અને પુરુષોની માનસિક અને શારીરિક નબળાઈનો જે ઉલ્લેખ કરેલો છે તેનો વિચાર કરીએ, તો આજે કેટલા બધા સૈકાથી આપણી શારીરિક સ્થિતિ ખરાબ છે તે સમજાઈ આવશે. આપણે હાલ જે સામાજિક અવનતિ ભોગવીએ છીએ તેનું મુખ્ય કારણ જોઈએ તો વિવાહના હાનિકારક રિવાજો જ છે. પરમેશ્વરે રચેલા કાયદાઓનો ભંગ કરવાથી આપણે શિક્ષા ભોગવીએ છીએ. હાલનો અદ્વરદર્શીપણાનો રિવાજ બંધ પડવો જોઈએ. બાળવિવાહને લીધે ઉત્પન્ન થયેલાં નિર્બળ અને અલ્પ વયનાં બાળકો, બાળવિધવાઓ, રોગગ્રસ્ત માઆપો વગેરેની સંખ્યા કમી કરવાનો એક જ ઉપાય છે અને તે એ જ કે આપણાં જે પ્રતો પ્રચારમાં આવેલાં છે તેનો હેતુ શો છે તે સમજીને સમાજમાં તેનો ખરો હેતુ સંદર્ભ થાય એવો પ્રયત્ન કરવો.

શ્રાવણી

દરેક શ્રાવણ માસની પૂનમને દિવસે શ્રવણ નક્ષત્ર હોય તો શ્રાવણી નામનો યજ્ઞોપવિત પહેરવાનો વિધિ બ્રાહ્મણ લોકો કરે છે. તે જ પ્રમાણે ણીજ દિગ્ધે પણ તે દિવસ પાળે છે. ઋગ્વેદી, યજુર્વેદી અને સામવેદીઓને યજ્ઞોપવિત ધારણ કરવા માટે જુદો જુદો વખત કહેલો છે. શ્રવણ નક્ષત્ર, પંચમી અને હસ્તનક્ષત્ર એ ત્રણ કાળ ઋગ્વેદીઓને માટે કહેલા છે અને તેમાં શ્રવણ નક્ષત્ર એ મુખ્ય કાળ છે. શ્રવણ ન મળે તો પંચમી અથવા હસ્તનક્ષત્રનો સમય લેવો. યજુર્વેદના અનુયાયીઓએ શ્રાવણી પૌર્ણિમાને જ મુખ્ય કાળ માનવો. તેમનામાં જે જુદી જુદી શાખાઓ છે તેમણે શ્રાવણી માટે કદ પૌર્ણિમા લેવી તે સંબંધીનો નિર્ણય સામ્રાજ્યોએ કરેલો છે; અને કેટલીક શાખાઓના દિગ્ધેએ અષાઠની તો કેટલાકોએ ભાદરવાની પૌર્ણિમાનો વખત લેવો એવું ઠરાવવામાં આવેલું

છે. સામવેદીઓ માટે ભાદરવા મહિનામાં શુકલપક્ષનું હસ્ત નક્ષત્ર એ ઉપાકર્મનો મુખ્ય સમય છે; તથાપિ કોઈ પ્રસંગે આ સમય બદલવો પડે છે એવું નિર્ણયસિંધુમાં કહેલું છે. નૂતન મેંજીબંધન થયેલાઓએ શ્રાવણી કયા નક્ષત્રમાં કરવી તે માટે પણ વિચાર કરવામાં આવેલો છે. એ પ્રમાણે દરેક વર્ષે શ્રાવણીનો વિાધ આટોપવામાં આવે છે. તે દિવસનો શાસ્ત્રોક્ત વિધિ એવો છે કે ઉપનયન થયેલા બ્રહ્મચારી છોકરાઓએ અને ગૃહસ્થાશ્રમી પુરુષોએ ગામના પ્રસિદ્ધ દેવાલયોમાં એકત્ર થઈને ઉપાધ્યાયની સૂચના મુજબ શાસ્ત્રોક્ત મંત્રોચ્ચારપૂર્વક શ્રાવણીનો વિધિ કરવો. પ્રારંભમાં શરીર-શુદ્ધયર્થે પંચગવ્ય* પ્રાશન કરવું. હોમસિદ્ધિ કરીને ઘરમાં તૈયાર કરેલા ચરૂની આહુતિ આપવી. આને ઉપાકર્મવિધિ કહે છે. ત્યાર પછી સ્નાન કરીને સમર્પિ અને અરંધતીની પૂજા કરવી અને હોમ સળગાવીને દધિસકતૂતી આહુતિ આપવી. આને દિસર્જનવિધિ કહે છે. તે પછી ગુરુ અને વડિલોને નમસ્કાર કરીને તેમને યજ્ઞોપવિત આપવું. ત્યાર પછી દશ ગાયત્રીમંત્રોથી મંત્રેલું યજ્ઞોપવિત ધારણ કરવું અને જૂની જનોમ કાઢી નાંખવી. શ્રાવણીનો એ ત્રીજો અને છેવટનો વિધિ છે. આ વિધિને યજ્ઞોપવિતધારણવિધિ કહે છે. પછી મૃત પિતૃકોને તિલતર્પણ આપવું. જેમણે તર્પણ કર્યું હોય તેમણે એક ટંક જમવું. શ્રાવણી સંબંધી

ચાલુ રીઠિ

એવી છે કે પુરાણમતવાદિ લોક આ વિધિ ભક્તિપૂર્વક પાળે છે.

*ગાયત્રી હતપત્ર થયેલા પાંચ પદાર્થ: દૂધ, ધી, દહીં, છાણ અને મૂત્ર.

ગામડાંઓમાં દેવાલયમાં શ્રાવણી થાય છે. શહેરોમાં ધણેભાગે એકાદ સાર્વજનિક જગાએ અથવા પ્રતિષ્ઠિત લોકોને ઘેર શ્રાવણી થાય છે અને તે વખતે આસપાસના લોકો ત્યાં ભેગા મળે છે. નવીન મતના લોકો વિધિને બહુ મહત્ત્વ આપતા નથી, એટલું જ નહિ પણ તે આવશ્યક ધર્મવિધિ છે એવું કોઈ કહે તો કેવળ અસુજનોએ ભટજના તંત્ર પ્રમાણે કરવાની ક્વાયત છે એમ કહીને તેની મશ્કરી કરે છે. આર્યસમાજપંથના અનુયાયીઓએ શ્રાવણીનો વિધિ તેમના મત પ્રમાણે જુદો જ બેસાડેલો છે. ચર અને દધિસકતૂને બદલે ઉત્તમ શીરો બનાવી આ પંથના લોક તેની આહુતિ અગ્નિને આપે છે, અને હોમમાં ચંદનનાં લાકડાં અને ધી નાંખી અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરે છે; પછી ફેટલીએક વેદઋચા બોલીને યજ્ઞોપવિત ધારણ કરે છે. ગુજરાતમાં શ્રાવણી ધણેભાગે નદી ઉપર અથવા તળાવ ઉપર કે ધર્મશાળામાં કરવાનો રિવાજ છે. પ્રાર્થનાસમાજની મંડળીમાં નવીન પ્રકારનો ઉપનયન-સંસ્કાર ચાલુ છે, છતાં તેમણે શ્રાવણીને રજા આપી છે. હાલમાં શ્રાવણી માટે બ્રાહ્મણ અને બીજા ઢિજ્ઞેની જે સમજીત થઈ છે તે વિલક્ષણ છે.

શ્રાવણી એટલે શું

એતું તેમને જ્ઞાન જ નથી એવું તેમના એકંદર વર્તન ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે. શ્રાવણીનો અર્થ યજ્ઞોપવિત ધારણ કરવાનો વિધિ એવો નથી. યજ્ઞોપવિતધારણ એ શ્રાવણીતું અત્યંત ગૌણ અંગ છે, પરંતુ અત્યારે તો તેને જ માત્ર મહત્ત્વ આપેલું છે. કોઈ પણ ધર્મકૃત્ય કરતા પહેલાં યજ્ઞોપવિત ધારણ કરવું એમ શાસ્ત્રમાં કહેલું છે. તે જ પ્રમાણે શ્રાવણીને

વખતે બ્રહ્મચર્ય પહેલાં યજ્ઞોપવિત ધારણ કરવું પડે છે એટલું જ. આચાર્યનાં મુખ્ય અંગ ઉપાકર્મ અને ઉત્સર્જન—અર્થાત્ અધ્યયનનો આરંભ અને અધ્યયનની સમાપ્તિ—છે. હાલમાં ઉપાકર્મ અને ઉત્સર્જન એ બન્ને કાર્યો એક જ એકકમાં આટોપવામાં આવે છે. અધ્યયનનો આરંભ કરવાની તૈયારી કરવી અને તૈયારીની સાથે જ તેની સમાપ્તિ કરવી એ વિલક્ષણ છે. ઉપાકર્મવિધિ અને ઉત્સર્જનવિધિની વચ્ચે કેટલાએક મહિના જવા જોઈએ એટલું તો ઉપરચોટીયું જોનારા પણ કબુલ કરશે. પ્રાચીન કાળમાં ઉપાકર્મવિધિ અને ઉત્સર્જનવિધિ શા માટે કરવામાં આવતા તે કહેતાં પહેલાં,

ઉપનયન સંસ્કાર

આ વિધિનાં મૂળમાં હોવાથી તેના સંબંધીની ટુંક હકીકત નીચે આપીએ છીએ. અત્યંત પ્રાચીન કાળમાં—એટલે વેદ-કાળમાં—ઉપનયનની વિધિ રૂઢ હતી કે કેમ એ કહેવું શક્ય નથી. વેદમાંના યજ્ઞમાળાદિકનું વર્ણીકરણ કરીને તે કેવી રીતે કરવા એનું વિવેચન ‘બ્રાહ્મણ’ નામના ગ્રંથમાં કરવામાં આવ્યું છે. તે પછી સૂત્રકારોએ કૌટુમ્બિકોએ કરવાના શુભારે ૪૦ મુખ્ય ગૃહ્યવિધિ ઠરાવ્યા તે સમાજને માન્ય થયા. સ્મૃતિકારોએ આ વિધિને અથવા સંસ્કારોને કાયદાનું સ્વરૂપ આપીને ઠરાવ્યું કે તે દિવ્યત્વનાં હોતક છે અને દિવ્યત્વ કાયમ રાખવાને માટે આવશ્યક છે. ગૃહ્યસૂત્ર રચવામાં આવ્યાં તે વખતે ઉપનયનની વિધિ અત્યંત સાદી રીતની હતી. યોગ્ય ઉમર પ્રાપ્ત થતાં જ વિદ્યાર્થી કોઈ નજીક રહેનારા વિદ્વાન, સદાચારી અને જ્ઞાનનિષ્ઠ ગુરુ પાસે જઈને પોતાને વિદ્યાદાન આપવા માટે વિનંતિ કરતો. થોડી વિધિ થયા બાદ શિષ્યને

(બ્રહ્મચર્ય કરવા માટે) ઉપવિત પહેરાવવામાં આવતું. તે જ વખતે વેદાધ્યયનના આરંભ તરીકે ગાયત્રીમંત્રનો ઉપદેશ કરવામાં આવતો. આ પ્રમાણે વિધિ પૂરો થયા પછી તે વિદ્યાર્થીને દ્વિજન્મ * પ્રાપ્ત થતું. અધ્યયન કરવાને માટે ગુરુ પાસે સદા જવો તેને જ ઉપનયન કહે છે. આ પ્રમાણે વેદાધ્યયન કરવાના હેતુથી અનેક વિદ્યાર્થીઓ ગુરુ પાસે જતા. ભારદ્વાજનો પુત્ર સુકેશ, શિખિનો પુત્ર સત્યકામ, ગાર્ગી ગોત્રોત્પન્ન સૌર્યાપણિ અશ્વલનો પુત્ર કૌસલ્ય, વિદર્ભ દેશનો ભાર્ગવ અને કાત્યાનો પુત્ર કબંધી એ સર્વ પરબ્રહ્મનું જ્ઞાન સંપાદન કરવા માટે પિષ્પલાદ મુનિ પાસે ગયા એવું પ્રશ્નોપનિષદમાં કહેલું છે. આરણ્યનો પુત્ર શ્વેતકેતુ બાર વર્ષની ઉમરે પિતાની આજ્ઞાથી પોતાના કુળગુરુના આશ્રમમાં બાર વર્ષ સુધી રહ્યો. (છાંદોગ્ય) આ પ્રકારનાં ઘણાં દ્રષ્ટાન્તો આપી શકાશે. તે વખતના ગુરુઓને હાલના ખાનગી નિશાળના માલિકોની માફક નિશાળીયાઓ પોતાને ત્યાં આવે એવી ઇચ્છા થતી. તૈત્તિરીયોપનિષદમાં નીચેની પ્રાર્થના છે:

“મારે ત્યાં બ્રહ્મચારીઓ (શિષ્યો) આવે. તે શિષ્યો શમદમથી યુક્ત એવા થાય. લોકોમાં હું યશસ્વી થાઉં, હું શ્રેયસ્કર થાઉં, હું દ્રવ્યવાન થાઉં.”

* દ્વિજ એટલે જે વખત જન્મ પામેલો. માતા અને પિતાથી પહેલો જન્મ અને ગાયત્રીરૂપી માતા તથા આચાર્યરૂપી પિતા એમનાથી બીજો જન્મ; એવી રીતે દરેક દ્વિજને જે જન્મ હોવાનું માનેલું છે.

અધ્યયન પૂરું થયા પછી ગુરુઓને શક્તિ અનુસાર દક્ષિણા આપીને તેમનો આશીર્વાદ લેવામાં આવતો હતો અને તે વખતે શિષ્યોનું સમાવર્તન કરવામાં આવતું. અભ્યાસ પૂરો થયા સિવાય સમાવર્તન કરતા નહોતા. કમલપુત્ર ઉપકોસલ સત્યકામ જાગ્રતીને ઘેર અધ્યયનને માટે અહ્યયર્થપૂર્વક રહ્યો હતો. સત્યકામે ખીજા સર્વ શિષ્યોનું (બાર વર્ષ પછી) સમાવર્તન કર્યું, પરંતુ ઉપકોસલનું સમાવર્તન કર્યું નહિ. શિષ્ય પાસેથી લેવાની ગુરુદક્ષિણા તેને પૂર્ણ જ્ઞાન થયા સિવાય તે લેતા નહોતા. યાજ્ઞવલ્ક્યને વિદેહી જનકરાજાએ એક હજાર ગાયો આપવાની ક્યુલ કરી ત્યારે યાજ્ઞવલ્ક્યે કહ્યું; “પિતા મેડમન્યત નાનુશિષ્યં હરેતેતિ (શિષ્યને પૂર્ણ જ્ઞાન આપ્યા પહેલાં તેની પાસેથી કંઈ લેવું નહિ એવો મારા પિતાનો અભિપ્રાય હતો.) આચાર્યો પાસેથી જેમ વિદ્યા પ્રાપ્ત કરતા તે જ પ્રમાણે

પિતા પાસેથી જ્ઞાન સંપાદન

કરવાનો યાત્રા પણ જૂના વખતમાં હતો. તે માટે અનેક પ્રાચીન ગ્રંથો સાક્ષી પૂરે છે. માતા તરફથી પણ છોકરાઓને શિક્ષણ મળતું, અને કેટલાએક રાજાઓ પણ આચાર્યો પાસે જતા. તેથી જ રીતે વિદ્વાન રાજા પાસે પણ અનેક જ્ઞાતાસુ વિદ્યાર્થીઓ હાથમાં સમિધા લઈને જતા. સ્ત્રીઓ ગુરુના આશ્રમમાં રહીને અધ્યયન કરતી કે કેમ તે સમજાતું નથી, તોપણ તેઓ ઘરમાં અધ્યયન કરીને અહ્યવાદિનીનું નામ મેળવતી એમ તો દેખાય છે. વચકનૂતી કન્યા ગાર્ગી અહ્યજ્ઞાની હતી. યાજ્ઞવલ્ક્ય પાસેથી તેની પત્ની મૈત્રેયીએ અહ્યજ્ઞાન

સંપાદન કર્યું હતું. આ પ્રમાણે પુરુષો અને સ્ત્રીઓ બ્રહ્મજ્ઞાની હોવાથી માતા, પિતા અથવા આચાર્યો પાસેથી છોકરાઓને ઉપદેશ મળતો. સ્ત્રીઓએ બ્રહ્મચારીને ઉપદેશ આપવો એવું દેવસનું મત છે. જે પ્રમાણે પુરુષોને ઉપનયનવિધિ કરવામાં આવતો તેવી જ રીતે સ્ત્રીઓનેા વ્રતબંધ પણ જૂના વખતમાં થતો હતો. એક ઠેકાણે યમનું વચન મળી આવે છે કે:—

પુરાકલ્પે તુ નારીણાં મૌંજીબંધનમિષ્યતે ।

અધ્યાપનં ચ વેદાનાં સાવિત્રીવચનં તથા ॥ —નિર્ણયસિન્ધુ ।

દ્વાદશ વર્ષાણિ વેદ બ્રહ્મચર્યં ઉપનયનાદૂર્ધ્વં ॥ —સૂત્ર ।

આ ઉપરથી સ્ત્રીઓનું મૌંજીબંધન કરીને બ્રહ્મચર્ય પળાવવામાં આવતું એ સિદ્ધ થાય છે. આ પ્રમાણે સ્ત્રીઓને મૌંજીબંધન, વેદાધ્યયન મહામંત્રોપદેશ વગેરેનો અધિકાર તે વખતે હતો, માટે જ ઉપનયનને વખતે તેમને ગુરુ થવાનો અધિકાર હતો. કેટલીએક સ્ત્રીઓ જે શ્રુતતાં સુધી અધ્યયન અને અધ્યાપનમાં વખત ગાળતી તે સમાજમાં પૂજ્ય મનાતી. ગાંગી વાયકનવી, કુંવા, પ્રાતિથેયી, સુવ્રભા, મૈત્રેયી વગેરેને તેમના જ્ઞાનને લીધે બ્રહ્મવાદિનીનું નામ મળ્યું હતું. તેમના નામથી તર્પણ આપવું એવું આશ્વત્થાયાનાએ કહેલું છે. ગુરુને ઘેર હોય ત્યારે અને ઉપનયનને વખતે મહામંત્રોપદેશ થયા પછી ગુરુ પાસેથી

બ્રહ્મચારીને ઉપદેશ

મળતો તે અત્યંત મહત્વનો હતો. આ ઉપદેશનો દાખલો તૈત્તિરીયોપનિષદમાં નીચે પ્રમાણે આપેલો છે. તેનું વિદ્યાર્થીદલામાંના સ્ત્રીપુરુષોએ મનન કરીને તે પ્રમાણે આચરણ કરવા જેવું છે

સત્યં વદ । ધર્મં ચર । સ્વાધ્યાયાન્મા પ્રવદઃ । સત્યાન્ન
 પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।
 મૃત્યૈ ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચ્નાભ્યાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।
 દેવપિતૃકાર્યાભ્યાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ । માતૃદેવો યથા । પિતૃદેવો
 ભવ । આચાર્યદેવો ભવ । અતિથિદેવો ભવ । યાન્યનવદ્યાનિ
 કર્માણિ તાનિ સેવિતવ્યાનિ; નો હ્તરાણિ । યાન્યસ્માકશ્લુચરિતાનિ
 તાનિ ત્વયોપાસ્યાનિ; નો હ્તરાણિ । યે કે ચાસ્મચ્છ્રેયાસો બ્રાહ્મણઃ
 તેષાં ત્વયાડસનેન પ્રશ્નસિતવ્યમ્ । અદ્યા દેયમ્ । અઅદ્યાડદેયમ્ ।
 ત્રિયા દેયમ્ । દ્વિયા દેયમ્ । મિયા દેયમ્ । સંવિદા દેયમ્ ।
 આચાર્યાય પ્રિયં ધનમાહૃત્ય પ્રજાતન્તું મા વ્યવચ્છેત્સીઃ ॥

અર્થઃ—સત્ય ભાષણ કર. ધર્મ પ્રમાણે વર્તન રાખ. અધ્યયનમાં પ્રમાદ કરીશ નહિ. ધર્મ સંબંધી વિષયોમાં પ્રમાદ કરીશ નહિ. આપણું કુશળ થાય તે કર્મ કરવામાં પ્રમાદ કરીશ નહિ. ભૂતમાત્ર માટે કર્મ કરવામાં પ્રમાદ કરીશ નહિ. સ્વાધ્યાય અને પ્રવચન માટે પ્રમાદ કરીશ નહિ. દેવકાર્ય અને પિતૃકાર્યમાં પ્રમાદ કરીશ નહિ. માતાને દેવની માફક માન. પિતાને દેવની માફક સમજ. આચાર્યને દેવની માફક માન આપ. અતિથિને દેવની માફક સમજ. જે કર્મ નિંદ્ય નથી તેનું જ આચરણ કર; ખીજાં કર્મનું આચરણ કરીશ નહિ. અમારાં (ગુરુનાં) જે સત્કર્મ હોય તેનું જ આચરણ કર; ખીજાં કર્મનું આચરણ કરીશ નહિ. જે અમારાથી ઐષ્ટ બ્રાહ્મણ હોય તેમને આસન આપીને તેમના અમનો પરિહાર કર. જે ઠાંધ આપવાનું હોય તે શ્રદ્ધાથી આપ; અશ્રદ્ધાથી આપીશ નહિ. મર્ચાદાયુક્ત આપવું; બીતિયુક્ત આપવું; ઝાળખાણ કરીને આપવું. (અધ્યયન પૂરું

થયા પછી) આચાર્યને પ્રિય એવું ધન આપીને ગૃહસ્થાશ્રમનો ઉપભોગ લે.

આ ઉપરાંત કોઇ પણ વિકટ પ્રસંગને વખતે વર્તન કેવું રાખવું તે બદલ શંકા આવે તો વિદ્વાન, નિસ્પૃહ, સચ્છીલ, મદાચારસંપન્ન એવા મહાજનોની સલાહ લઇને તે પ્રમાણે આચરવું એમ પણ કહેલું છે. આ ઉપદેશ અમૃતતુલ્ય છે એવું કોણ નહિ કહે ? અધ્યયનને માટે વિદ્યાર્થી આચાર્યને ઘેર ઘણો વખત ગાળતા. તે મુદતમાં જ્ઞાનસંપાદન માટે તેમને દેશપર્યાટન પણ કરવું પડતું એમ દેખાય છે. બૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાં લલાનો પુત્ર ભુજયુ અધ્યયનવ્રત આચરતો હતો તે વખતે એ મદ્રદેશમાં પર્યાટન માટે ગયો હતો એવો ઉલ્લેખ છે. તે વખતે અધ્યયનનો અર્થ ગોખણપટ્ટી થતો નહોતો. દરેક વિષય બરાબર સમજ્યા સિવાય આગળ અભ્યાસ કરવાની પરવાનગી નહોતી. વેદાધ્યયન એ અભ્યાસનું મહત્ત્વનું અંગ હતું અને તે અર્થ સમજીને કરવું પડતું. હાલની પોપટપંચીની અને અર્થજ્ઞાન સિવાયની પાઠ કરવાની વૈદિકમાં જે રીત છે તે અત્યંત અશ્લાઘ્ય માનવામાં આવતી. આ સંબંધી નીચેની ઋચા ઋગ્વેદમાં મળે છે.

ઋત્વો અંક્ષરે પરમે વ્યોમન્યસ્મિન્દેવા અધિવિશ્વે નિષેદુઃ ।

યસ્તન્ન વેદ કિમૃચા કરિણ્યતિ ય ઇત્તદ્વિદુત્તે ઇમે સમાસતે ॥

અર્થ:—જેને ડોકાણે સર્વ દેવ છે એવા પરબ્રહ્મ માટે સર્વ મંત્ર છે. જે પરબ્રહ્મને જાણતો નથી તેને ઋચાઓ શા ઉપયોગની થશે ? જે તે પરબ્રહ્મને જાણે છે તે જ માત્ર તત્સ્વરૂપ તરંશ જાય છે.

उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाचमुत त्वः शृण्वन्न शृणोत्येनाम् ।
उतो त्वस्मै तन्वं ? विसस्त्रे—

અર્થઃ—જે પુરુષ માત્ર વેદપાઠ જ કરે છે અને તેનો અર્થ સમજતો નથી તે વેદવાણી જુએ છે છતાં જોતો નથી. જેને અર્થજ્ઞાન નથી તે વેદ સાંભળતાં છતાં સાંભળતો નથી. જેને અર્થજ્ઞાન છે તેને જ શ્રુતિ પોતાનું તન અર્થાત્ રહસ્ય પ્રકાશિત કરે છે. જ્ઞાન સિવાય કરેલા પાઠાંતરોની મદદથી મોક્ષનો અને ધર્મનો માર્ગ બતાવનારા વૈદિક અને તેમના પર ભરોસો રાખીને કર્માટંબરમાં વીંટળાઇ ગયેલા અતુળન એ બંનેની સ્થિતિ સરખી જ શોચનીય છે. ઉપનિષદ્કાળમાં ઉપનયનની જે પદ્ધતિ હતી તે બદલાઇને સ્મૃતિ અને પુરાણ-કાળમાં ઉપનયન તથા અધ્યયનના પ્રકાર પણ બદલાયા. દરેક વર્ણુના દરજ્જા અને અધિકાર સંબંધીના નિયમો સ્મૃતિકારોએ ઠરાવ્યા. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ જે મુખ્ય ચાર ભેદ છે તે પૈકી પહેલા ત્રણ વર્ણુને ઉપનયનનો સંસ્કાર અવશ્ય થવો જોઇએ એવું ઠરાવવામાં આવ્યું. શૂદ્રો અને સ્ત્રીઓને જતોઇ પહેરવાનો અધિકાર નથી એમ ઠરાવ્યું, કારણકે સ્ત્રીઓને શૂદ્રવત્ માનવી એવો મત સ્મૃતિકારોએ આપ્યો હતો. આચાર્યને ઘેર બ્રહ્મચર્યથી રહીને અધ્યયન કરવાનો ચાલ સ્મૃતિ-કાળમાં હતો એવું દેખાય છે, કારણકે સ્મૃતિમાંની અનુજ્ઞા ઉપરથી તે વિષેનો તર્ક થઇ શકે છે. પરંતુ આ પ્રાચીન પદ્ધતિનો ધીમે ધીમે લોપ થતો ગયો અને ઘેર જ ઉપનયન કરીને બાપ અથવા બીજા કોઇ નજદીકના સગાને મંત્રોપદેશ પુરતા ગુરુ કરવાનો ચાલ પડ્યો. પણ હાલમાં તો પુરુષની બાબતમાં બ્રહ્મચર્ય, ગુરુને ઘેર વાસ, વેદાધ્યયન વગેરે સર્વ લુપ્ત થયાં

છે અને છોકરાની જનોઈ થતાં જ તેના વિવાહ કરવાની તૈયારી થતી અનેક કુટુંબોમાં જોવામાં આવે છે. આજે ઉપનયન, આવતી કાલે સમાવર્તન, કાશીયાત્રાએ જવાનો નાટકી ઘાટ, કાશીયાત્રાએ જવાનો ડોળ કરીને નીકળેલા આઠદસ વર્ષની ઉમરના બટુકને દીકરી આપીને ગૃહસ્થાશ્રમી બનાવવાની વાત કરીને તેને પાછા ફેરવવાનો તમાશો, ભિક્ષાવળીનો કર, બ્રહ્મચર્યની દીક્ષા આપવા માટે તૈયાર કરેલા મંડપમાં પ્રદક્ષિ કરેલા અગ્નિનારાયણ સામે નૃત્યાંગનાઓનો નાચ, દાડમાઠથી થતો ભોજનસમારંભ વગેરે જોઈએ છીએ ત્યારે આપણે ઉપનયનનું ખરું મહત્ત્વ ભૂલી ગયા છીએ એમ સિદ્ધ થાય છે. ઋષિઓના વંશજો, દિગ્ગે, બ્રાહ્મણો, ક્ષત્રિયો અને વૈશ્યો ! આવા પ્રકાર તમે કેટલા વખત સુધી ચાલુ રાખશો ? સદ્ભિમાનપૂર્વક હાલની સ્થિતિ સુધારવી એ તમારું કર્તવ્ય નથી શું ?

ઉપાકર્મ અને ઉત્સર્જન

ઉપસા વિવેચન ઉપરથી જણાઈ આવશે કે પ્રાચીન કાળમાં ઉપનયનનો સંસ્કાર એ જ વિધાબ્યાસનો આરંભ હતો; પરંતુ લાગલાગટ વર્ષ સુધી અધ્યયન ચાલતું નહોતું. દરેક મહિનામાં અનધ્યાયની (રજની) કેટલીએક તિથિઓ હતી. ખરા અધ્યયનનો વખત ચોમાસું ગણીને તેની શરૂઆતમાં શ્રાવણ શુદ્ધ પંચમી અથવા પૂનમને દિવસે વેદાધ્યયનનો પ્રારંભ કરવામાં આવતો. પ્રારંભ પૂર્વે જે હોમવિધિ કરવામાં આવતો તેને જ ઉપાકર્મવિધિ કહેતા. શ્રાવણ માસની શરૂઆતથી ચોમાસું પૂરું થઈને ઠંડીના દિવસ આવે ત્યાં સુધી અધ્યયન ચાલતું, અને માધ મહિનામાં તે સાલતું અધ્યયન પૂરું થયું સમજીને હોમ સળગાવીને જે વિધિ કરવામાં આવતો

તેને જ ઉત્સર્જન કહેતા. આ પ્રમાણે વર્ષમાં ફક્ત છ સાત
 મહિના સુધી જ અધ્યયન ચાલતું. બાકીના ચારપાંચ મહિના
 સુધી વિદ્યાર્થીઓ અધ્યયન કરેલા વિષયોનું મનન કરવામાં
 અને બીજા સામાન્ય વિષયોનું જ્ઞાન કરી લેવામાં
 ગાળતા. તે વખતે યૌદ વિદ્યા અને ચોસડ કળાનું જ્ઞાન દરેક
 જણને હોવું જોઈએ એમ લોકો માનતા હતા. મૃચ્છકટિક
 નાટકના ઉપોદ્ધાતમાં શ્વેક રાજા માટે લખવામાં આવેલું છે
 કે તે ઋગ્વેદ, સામવેદ, ગણિત, ચોસડ કળા અને હસ્તિશિક્ષણ-
 વિદ્યામાં કુશળ હતો. આ રાજા વિષે સ્કંદપુરાણમાં પણ એક
 વાત કહેવામાં આવેલી છે. શ્રીકૃષ્ણ અને શ્રીરામ વેદવિદ્યામાં
 અને તત્ત્વજ્ઞાનમાં જેટલા પારગંત હતા તેટલા જ તેઓ યુદ્ધ-
 કળામાં અને રાજધર્મમાં પણ પારગંત હતા. તેમનું શિક્ષણ
 આચાર્યોના આશ્રમમાં જ પૂરું થયું હતું. એ આશ્રમ હાલના
 સુધરેલા રાષ્ટ્રની 'બોર્ડિંગ સ્કુલ' જેવા હતા અને ઋષિ એ
 'પ્રોફેસર' હતા. આ વિદ્યાલયોમાંથી બહાર પડનારા વિદ્યાર્થીઓ
 તેજ:પુંજ, સ્વાવલંબી, સદાચરણી, ધીરોદાત્ત અને
 પ્રેમળ હતા. વયોવૃદ્ધ અને જ્ઞાનવૃદ્ધ લોકો માટે તેમજ તેમના
 પરમપૂજ્ય ગુરુ માટે તેમનાં અંતઃકરણમાં પૂજ્યભુક્તિ
 હતી. હાલમાં આર્યસમાજીઓ પ્રાચીન પદ્ધતિ પ્રમાણે
 ગુરુકુલ નામની સંસ્થા સ્થાપન કરીને ઉત્તમ નાગરિકો
 તૈયાર કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. કવિવર્ય ડૉ. રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના
 શાંતિનિકેતનમાં પણ અનેક આર્યપુત્રો જ્ઞાન સંપાદન કરે છે
 એ શુભ ચિહ્ન છે. જે પ્રમાણે ખરી રીતે આવણી એ ઉપાકર્મ
 અને ઉત્સર્જનનો ધાર્મિક વિધિ છે અને આજકાલ તેને
 માટે યજ્ઞોપવિતધારણવિધિની જે સાર્વત્રિક સમજણ છે

તે ભૂલ ભરેલી છે, તે જ પ્રમાણે ઉપનયનની પછી સમાવર્તન ચતાં સુધી આચાર્યોના આશ્રમમાં નિયમિત રીતે અધ્યયન ચાલતું હોઇને તથા ઉપાકર્મ અને ઉત્સર્જન વિધિ અધ્યયન સંબંધી જ હોવાથી સમાવર્તન થયું હોય એવા વિદ્યાર્થીઓએ અને વિવાહ થઇને ગૃહસ્થાશ્રમમાં દાખલ થયા હોય એવા વિદ્યાર્થીઓએ આ વિધિ દર સાલ કરવો કે કેમ એ પણ એક પ્રશ્ન છે. કારણકે જેમનું વેદાધ્યયન જ બંધ પડેલું છે અથવા જે વેદાધ્યયન કરતા નથી એવા બોકોએ આ ઉપાકર્મ-ઉત્સર્જન વિધિ દર સાલ કરવો એ સયુક્તિક દેખાતું નથી. હે દિગ્ધે ! તમે ઉપનયન અને સમાવર્તન સંબંધીનું અધ્યયન, બ્રહ્મયજ્ઞ, ગુરુગૃહમાં વાસ વગેરે બાબતો તમારા ઉપનિષદ્કાલીન પૂર્વજોની માફક કરો છો કે ? હાલ શ્રાવણીને દિવસે જ ઉપાકર્મ અને ઉત્સર્જન એક જ બેઠકે કરો છો તે યોગ્ય છે શું ? તમારા વૈદિકો તે દિવસે જે શ્રુતિસ્મૃતિશાસ્ત્રપુરાણોકત વિધિ તમારે હાથે કરાવે છે તેનો મર્મ અને તેમણે પોથીમાંથી વાંચી બતાવેલા વાક્યોનો અર્થ મને અથવા તમને સમજાય છે શું ? શ્રાવણીનું મુખ્ય અંગ એટલે યજ્ઞોપવિતધારણ એમ જે તમે સમજો છો તે ભૂલભરેલું છે એમ તમને લાગતું નથી શું ? વાર, યજ્ઞોપવિતને ઢાળે એવું તમારું વર્તન છે ?

યજ્ઞોપવિત પહેરવાની રીત

આચાર્યોના ઉચ્ચ વર્ણોમાં છે. આ રીત પહેલવહેલી યજ્ઞયાગાદિકનો વિધિ કરવામાં આવ્યો તે વખતે—એટલે કે બ્રાહ્મણો અને ઉપનિષદો એ ગ્રંથો અસ્તિત્વમાં આવ્યા ત્યારે જ—પ્રચારમાં આવી. શતપથ બ્રાહ્મણમાં કહેલું છે કે જ્યારે સર્વ મનુષ્યો પ્રજાપતિ પાસે આવ્યા ત્યારે દેવ અને પિતરોએ

યજ્ઞોપવિત પહેર્યું હતું. કૌશિતકી ત્રિકાલ સૂર્યની પ્રાર્થના કરતો હતો અને પ્રભાતસમયે ઉપાસનાને વખતે યજ્ઞોપવિત ધારણ કરતો હતો. એવું કૌશિતકીકપનિષદમાં કહેલું છે. અર્થાત્ સૂર્યોપાસનાને તે યજ્ઞ જેવી માનતો હતો. હાલમાં ગાયત્રીનો જપ કરતી વખતે યજ્ઞોપવિત હાથમાં ધારણ કરવાની જે પદ્ધતિ છે તે કૌશિતકીની સૂર્યોપાસનાની પદ્ધતિને મળતી આવે છે.

હાલની સ્થિતિ ધ્યાનમાં લઇએ તો યજ્ઞોપવિત સંબંધીનાં ધર્મકૃત્યો વિસરાયાં છે, છતાં તેમનું મહત્ત્વ બધાને જણાવા લાગ્યું છે; અને જેમને યજ્ઞોપવિત પહેરવાનો અધિકાર નથી

* ગાયત્રીમંત્રને અત્યંત પવિત્ર અને શ્રેષ્ઠ માનવામાં આવે છે. છાંદોગ્યોપનિષદમાં કહેલું છે કે:—

ગાયત્રી વા इदं सर्वं भूतं यदिदं किं च वाग्वै
गायत्री वाग्वा इदं सर्वं भूतं गायति च त्रायते च

‘ગાયત્રી એ જ સર્વ પ્રાણીજાત અથવા સ્થાવરજંગમાદિ જાત છે. ગાયત્રીનો અર્થ વાણી છે. આ સર્વ પ્રાણીજાત પાસે વાણી જ શબ્દ કરાવે છે અને સર્વનું રક્ષણ કરે છે.’ વળી આગળ એક ઠેકાણે કહેલું છે કે ‘પુરુષ એ જ યજ્ઞ છે. તેનાં જે ચોવીશ વર્ષો તે જ પ્રાતઃસ્તવન. ગાયત્રીના ચોવીશ અક્ષરો છે અને પ્રાતઃસ્તવન ગાયત્રીમંત્રથી કરવામાં આવે છે.’ જૃહદારણ્યકોપનિષદમાં નીચેની હકીકત છે: ‘ગાયત્રી અધ્યાત્મરૂપી પ્રાણને ઠેકાણે સ્થિત છે. પ્રાણ એ ગાય. તેણે ઇંદ્રિયોત્તરક્ષણ કર્યું માટે તે ગાયત્રી. આચાર્ય જે વખતે સવિતૃ દેવાત્મક ગાયત્રીનો ઉપદેશ કરે છે ત્યારે તે તેના પ્રાણનું રક્ષણ કરે છે. અગ્નિ એ જ ગાયત્રીનું મુખ છે. જે પ્રમાણે અગ્નિમાં ગમે તે હોમવાથી તે સર્વનો નાશ થાય છે તે જ પ્રમાણે ગાયત્રીવિદ્યાથી પાતકોનો નાશ થઈને (મનુષ્ય) પુનીત, જરારહિત અને મૃત્યુરહિત થાય છે.’

એવું શાસ્ત્રકારોએ ઠરાવ્યું હતું, અથવા જેઓ દિન હોવા છતાં રૂઢિને લીધે અથવા બેદરકારીથી યજ્ઞોપવિત ધારણ કરતા ન હતા તે બધા મૌંજીઅધનાદિ સંસ્કાર પોતાની જાતમાં દાખલ કરવા માટે ઉદ્યુક્ત થયા છે. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની સ્થાપના થઇ ત્યારથી ધર્મસ્વાતંત્ર્ય અને વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યનો વાવટો આ દેશમાં રોપાયો છે. આનું પરિણામ એ આવ્યું કે દરેક જાતિ પોતાની રિથિતિનો વિચાર કરવા લાગી અને પોતાની યોગ્યતા અનેક ઉપાયોથી વધારવાનો યત્ન કરવા લાગી. ધર્મની બાબતમાં બ્રાહ્મણોનો દાખલો લઇને તેમના રિવાજોનો પોતાનામાં પ્રચાર કરવાનો ધણા યત્ન કરે છે. દરેક વર્ષે કન્યાકુમારીથી હિમાલય સુધી જે હજારો જાતિપરિષદો ભરાય છે તેમણે પસાર કરેલા ઠરાવો તરફ જોઇએ તો તેમનું અંતિમ ધ્યેય પોતાની ઉન્નતિ કરવી એ જ છે એમ દેખાય છે. નીચલી વર્ણના લોક પોતાનો સમાવેશ ઉપલી વર્ણમાં (જાતમાં) કરી લેવાનો યત્ન કરે છે. કેટલાએક પોતાને બ્રાહ્મણ તો કેટલાએક ક્ષત્રિય અને કેટલાએક પોતાને વૈશ્ય કહેવડાવવામાં માન સમજે છે અને ઉચ્ચ વર્ણના પુરાણમતવાદી લોકો એમ સમજે છે કે નીચલા વર્ણનો આવો પ્રયત્ન કલિયુગને શોભે તેવો છે અને તેથી જગપ્રલય જલદી જ થશે એવું તેઓ અંતઃકરણપૂર્વક માને છે. જિનગર (દક્ષિણમાં વાઘરીના જેવી એક હલકી જાત છે) જેવા અસ્પૃશ્ય માનેલા લોકોએ પણ જનોઇ પહેરી બ્રાહ્મણોની બરોબરી કરવાનો યત્ન ચલાવ્યો છે; તે જ પ્રમાણે બીજા કેટલીએક શૂદ્ર જાતો ઉધાડેછોગે જનોઇ પહેરવા લાગી છે. બીજા બાજુએ બ્રાહ્મણ વર્ણના શિક્ષણ મેળવેલા લોકો જાતિભેદને મહત્ત્વ ન આપતાં ધણાક તો તેને તોડી પાડવાનો પ્રયત્ન

કરે છે. વળી ચમાર અને બીજા આસરે પાંચ કરોડ અસ્પૃશ્ય માનાયેલા લોકોને ફળવણી આપીને તેમને સમાજમાં સરખા હક અને અધિકાર મળે એવા પ્રયત્ન કેટલાક કરવા લાગ્યા છે. ટુંકામાં કહેવાનું કે નીચલા વર્ણના સુશિક્ષિત લોકો ઉચ્ચ વર્ણમાં દાખલ થવાનો અને શ્રેષ્ઠ વર્ણના સુશિક્ષિત લોકો સર્વ વર્ણોને એક જ પાયરી પર લાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. દુઃખની વાત એટલી જ છે કે જે હલકી મનાયેલી જતો ઉચ્ચ જતોમાં પોતાની ગણતરી થાય તેટલા માટે યત્ન કરે છે તે તેમનાથી હલકી-નીચ મનાયેલી જતોને પોતામાં સામેલ કરી લેવાને અથવા પોતાની બરોબરીની ગણવાને તૈયાર હોતી નથી.

હેતુ અને બોધ

ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચતુર્વિધ પુરુષાર્થ સાધવા માટે પ્રાચીન કાળમાં સમાજે તે વખતની પરિસ્થિતિને અનુસરીને આચાર સંબંધી નિયમો ઠરાવેલા હતા. ત્રિકાલાબાધત એવા નિયમ ઠરાવવા શક્ય નથી. જે પ્રમાણે મનુષ્યના અનુભવમાં ઉમેરો થાય તે પ્રમાણે સમાજના વિચાર બદલાય છે, અને નવીન પરિસ્થિતિને યોગ્ય એવા સામાજિક નિયમો ઠરાવવામાં આવે છે. આવી રીતે સમય પ્રમાણે વર્તનક્રમમાં યોગ્ય ફેરફાર કરવો એ સમાજના જીવંતપણાનું અને પ્રગતિનું લક્ષણ છે. આપણા દેશમાં વેદકાળથી આજસુધી કેટલા બધા ફેરફાર થયા છે! રાજકીય અને બીજા પ્રકારના ફેરફાર થવાથી પણ લોકોના આચારવિચારમાં ફેરફાર થાય છે. તથાપિ પુરાણપ્રિયતાનો ગુણ આપણા હિન્દુઓમાં વિશેષ બલવત્તર હોવાથી આપણે કેટલાએક અત્યંત પ્રાચીન રીતરિવાજોને વળગી રહ્યા છીએ. પરંપરાગત રૂઢિમાં શું રહસ્ય છે, તેમાં

ગ્રાહ્ય ભાગ ફેટલો છે વગેરે જોધને છીપ નાંખી દધ મોતી
 લેવાનો પ્રયત્ન આરંભ્યા વગર આપણી ઉન્નતિ થશે નહિ.
 આવણીનો દિવસ પ્રાપ્ત થતાં જ આપણા ઉપનયનસંસ્કારની,
 જૂના ઋષિઓની અને પ્રાચીન આશ્રમોની યાદ રહેજે
 આવે છે. આવે વખતે આપણું પગલું યોગ્ય માર્ગમાં છે કે
 કેમ તેનો વિચાર કરીને આપણે પોતાને માટે અને ભાવિ પ્રજા
 માટે સદ્ભિમાનપૂર્વક ખરો માર્ગ આંકીને તૈયાર કરવો
 જોઈએ. ચાલુ પરિસ્થિતિમાં માત્ર વેદાધ્યયન ઉપર
 અવલંબી રહેવું શક્ય નથી. માટે વેદ એટલે જ્ઞાન;
 અને એ અર્થથી સમયાનુસાર જે જ્ઞાન આપણે સંપાદન
 કરીએ છીએ તે જ જ્ઞાન બ્રહ્મચર્યવ્રત પાળી ઉત્સાહથી સંપાદન
 કરવામાં શી હરકત છે ? તે જ પ્રમાણે માઆપોએ, શાળા અને
 મહાવિદ્યાલયોના ગુરુજનોએ ઉપનિષદનો અમૂલ્ય ઉપદેશ
 ભાવિ પ્રજાના હૃદયપર ઠસાવવા માટે યત્ન કેમ ન કરવો
 જોઈએ ? કોઈ પણ પ્રકારની સ્થિતિમાં જ્ઞાનવૃદ્ધિ કરવાનો
 ઉમંગ ભાવિ પ્રજાના અંતઃકરણમાં ઉત્પન્ન કરી આપવો એના
 જેવું ખીજું કોઈ પુણ્યકર્મ નથી. વડિલ માણસો, ગુરુ
 અને સમાજના આગેવાન લોકોએ આ કાર્યનું મરહુવ
 જાણીને તેને શક્તિ અનુસાર મદદ કરવી જોઈએ. અમે તો
 એમ જ સમજીએ છીએ કે આવણી એ અધ્યયન માટેનું
 જ્ઞાનનિષ્ઠ લોકોનું એક સંમેલન છે. સર્વ વિદ્વાનોએ અને
 જ્ઞાનાર્જનની ઇચ્છા રાખનારા તરુણોએ તે દિવસે ભેગા થઈને
 જ્ઞાનાર્જન માટેની પોતાની લાગણી વ્યક્ત કરવી, નાનાઓએ
 મોટાઓ માટે આદર વ્યક્ત કરવો અને જ્ઞાનતપ કરનારાઓએ
 ચિહ્ન (Badge) તરીકે યજ્ઞોપવિત ધારણ કરીને તેને શ્રેષ્ઠ

એવું વર્તન રાખવાનો નિશ્ચય કરવો. યજ્ઞોપવિત પહેરનારને
 ઓઝે વિદ્યા, કળા, જ્ઞાન અને ધર્મની વ્યાપ્તમાં શ્રેષ્ઠત્વ
 સંપાદન કરીને પોતાનાથી નીચેની પાયરીના લોકોને ઉપલી
 પંક્તિમાં લાવવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. નિરક્ષર અને
 અજ્ઞાની લોકોએ બ્રાહ્મણકુળમાં જન્મ થયો માટે પોતાને
 બ્રાહ્મણત્વ પ્રાપ્ત થયું એમ માનવું કદાપિ યોગ્ય થશે નહિ.
 માટે પોતે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય કે શૂદ્ર હોય તોપણ પોતાની
 યોગ્યતા વધારીને ઉપવિત ધારણ કરવાનો પોતાનો અધિકાર
 છે એમ તેણે સાબિત કરવું જોઈએ; એટલે પછી ઉપવિતના
 અધિકાર બદલ તકરાર રહેશે નહિ.

(રાખડી) પોવતી પૌર્ણિમા

દરેક શ્રાવણી પૌર્ણિમાને દિવસે પોવતી ધારણ કરવાને ચાલ હિન્દુસ્તાનના ઘણા ભાગોમાં જોવામાં આવે છે. ધર્મશાસ્ત્રમાં આ વિધિને પવિત્રારોપણ નામ આપેલું છે. તે પોવતીઓની લંબાઈ કેટલી રાખવી અને કેટલી ગાંઠો મારવી તે પણ કહેલું છે, અને તે તૈયાર કરનારો જે જ્યોતિષી અને ગોરજનો વર્ગ તેને તે દિવસે કંઈક મહત્ત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. પોવતીઓમાં ઉત્તમ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ એવા ત્રણ વર્ગ છે. તેમને વિષે ધર્મગ્રંથમાં ઉપલબ્ધ થયેલી માહિતી નીચે પ્રમાણે છે. કપાસના સુતરની નવસુતી, એકસો આઠ આંટાવાળી, મૂર્તિના છુટણુ સુધી પહોંચે એટલી લાંબી અને ચોવીસ ગાંઠોવાળી પોવતીને ઉત્તમ સમજવી. ૫૪ ફેરાવાળી, જાગસુધી પહોંચે તેટલી અને બાર ગાંઠોવાળી પોવતીને મધ્યમ સમજવી. નાલિ સુધી લાંબી અને આઠ ગાંઠોવાળી પોવતીને કનિષ્ઠ સમજવી. આ પ્રમાણે પોવતી

તૈયાર કર્યા પછી સુતરની નવસુતીને ૧૨૦ અથવા ૭૦ આંટા મારીને તેની પગ સુધી લાંબી એવી ૧૦૮ અથવા ૨૪ ગ્રંથીની વનમાલા કરવી. પછી નવસુતીનું ૧૨ આંટાનું અથવા ૧૨ ગ્રંથીનું ગંધપવિત્ર બનાવવું. નવસુતીના ૨૭ ફેરાનું ગુરુપવિત્ર બનાવી ત્રણસુતીની અંગદેવતાની પોવતી કરવી. શિવલિંગના આકારની માફક શિવની પોવતી કરવી. ત્યાર પછી પંચગવ્યથી પ્રોક્ષણ કરીને તેને શુદ્ધ કર્યા બાદ ૧૦૮ વખત અભિમંત્રણ કરવું. પોવતીઓની ગાંઠોને કંકુ લગાડ્યા પછી તેને પાત્રમાં સુકી દેવની સામે ધરવી અને સર્વ પ્રકારના વિધ્નોનો નાશ તેમ જ ક્રિયાત્રોષ થવા માટે ક્ષમા કર એવી રીતે દેવની પ્રાર્થના કરવી. તે પછી તે પોવતીઓને ઠેકાણે ઝંકાર, સોમ, વહ્નિ, નાગેશ, સૂર્ય, શિવ, વિશ્વદેવ, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ વગેરે અનેક દેવતાઓનું આવાહન કરીને તે દેવને અર્પણ કરવી. ધૂપ, દીપ, નૈવેદ્યાદિક ઉપચારોથી દેવની અને પોવતીઓની પૂજા કર્યા પછી ગુરુની પૂજા કરવી અને તેને પોવતી આપવી. કુટુંબમાંનાં સર્વ સ્ત્રીપુરુષોએ પોવતી હાથે બાંધવી. બ્રાહ્મણ સાથે મિષ્ટાન્ન ભોજન કરવું. આવળુ શુદ્ધ આડમ અને ચૌદશ એ પોવતી ધારણ કરવાની તિથિઓ છે, તોપણ શાસ્ત્રોક્ત રીતે તે વિધિ કરવામાં આવતો ન હોવાથી પૌર્ણિમાને દિવસે તે આટોપી લેવામાં આવે છે. પવિત્રારોપણ હમેશાં કરવું એમ શાસ્ત્રમાં કહેલું છે, પરંતુ હાલમાં તે પ્રમાણે કોઈ કરતું નથી.

ઉત્તર તરફ આ વિધિને રક્ષાબંધન કહેવામાં આવે છે, માટે જ આ પૌર્ણિમાને ત્યાંના લોકો રાખીપૂનમ કહે છે. રજપૂત લોકોમાં આ રક્ષાબંધનનો ચાલ છે. જુના વખતમાં તે દિવસે આવળી નામનો પાક્યજ નાગ પ્રીત્યર્થે કરવામાં

આવતો હતો. નાગથી ઇજા ન પહોંચે તેટલા માટે આ યજ્ઞ કરવામાં આવતો. તેનું જ રૂપાંતર થઈને રક્ષાબંધનનો વિધિ પ્રચારમાં આવ્યો હશે; કારણકે મુખ્યત્વે કરીને નાગ જેવા ઝેરી પ્રાણીના દંશથી અપમૃત્યુ પ્રાપ્ત ન થાય માટે રક્ષાબંધન કરે છે, અને ધણુંકરીને બેન ભાઈને હાથે રક્ષા બાંધે છે. શત્રુના સ્થાનમાં વગર ડરે જઈને તે દિવસે રજપૂત સ્ત્રીઓ પોતાના પતિ સાથે યુદ્ધ કરનારા દુશ્મનને હાથે પણ રક્ષા બાંધતી હતી; તેથી દ્વેષભાવ મટી જઈને ઉભય પક્ષમાં સલાહ થતી એમ કહેવાય છે. જે પ્રમાણે પરસ્પર પ્રેમ અને મૈત્રી વધારવા માટે ‘તિલગુળ’ (સંક્રાંતિને દિવસે સાકરના પાકમાં ઘોળીને તૈયાર કરેલા તલ) આપવાનો સંપ્રદાય ચાલુ છે તે જ પ્રમાણે આ રક્ષાબંધનનો વિધિ સમાજમાં ઐક્ય અને પ્રેમભાવ વધારવા માટે યુદ્ધકુશળ એવા રજપૂત લોકોમાં રૂઢ થયો હશે.

હેતુ અને બોધ

શ્રાદ્ધ અથવા બીજા ધાર્મિક કૃત્ય કરતી વખતે ગોરળ પોતાની કરાંગુલી પાસેની આંગળીમાં દર્બનું વેષ્ટન ચડાવે છે. તેને પવિત્ર એવું નામ આપેલું છે. પવિત્રારોપણ કર્યા વગર શુભાશુભ કૃત્યનો આરંભ થઈ શકતો નથી. તેનો અર્થ શો ? દેવ અથવા પિતરના સાન્નિધ્યમાં હોવાની જ્યારે આપણે કલ્પના કરીએ છીએ ત્યારે શરીર ઉપર પાવિત્ર્યનું અધિષ્ઠાન કરવું એ આવશ્યક છે, અર્થાત્ દેવ અને દેવની માશક પૂજ્ય એવા પિતરો સાથે સંબંધ રાખવાની પાત્રતા આપણામાં પાવિત્ર્યને લીધે જ આવે છે. દર્બનું વેષ્ટન અથવા સુતરનો ધાગો એ પાવિત્ર્યની નિશાનીઓ માનેલી છે. જે પ્રમાણે તે ‘પવિત્ર’

થઈ શકતી નથી તે જ પ્રમાણે તેમને લીધે શરીરમાં પાવિત્ર્યનો પ્રાદુર્ભાવ થવો શક્ય નથી. મૂર્તિ કાંઈ દેવ નથી, પરંતુ ઇશ્વરનું સાન્નિધ્ય મૂર્તિરૂપે નેત્રમાં સ્થાપિત કરવાને મૂર્તિની સાધન રૂપે જરૂર છે. તેવી જ રીતે પોવતી જેવું શરીરમાં પાવિત્ર્ય લાવનારૂં માદળીયું પાસે ન હોય તો પણ પાવિત્ર્ય રાખવા માટેનું મહત્ત્વ આપણા મનમાં ઠસે છે અને તે ઠસવું જોઈએ. પરંતુ માત્ર આવણુ મહિનાની પૂનમે જ એ ‘ પવિત્ર ’ ધારણુ કરવાનું છે એમ નથી, પણ તે દરરોજ ધારણુ કરવું જોઈએ. પછી આપણે કોઈનાથી પણ ડરવાનું કારણુ રહેશે નહિ. કાયા, વાયા અને મનને સદોદિત પાવિત્ર્યની સત્તા નીચે રાખવાં જોઈએ. અપવિત્ર આચરણુને લીધે પરમેશ્વરે આપેલી કાયાનૌકાનો નાશ થાય છે. આપણા દેશ માટે, આપણા ધર્મ માટે, આપણા દેહ માટે અને આપણા મન માટે, ઇહલોક માટે અને પરલોક માટે આપણે પૂર્ણ પવિત્ર રહેવું જોઈએ. પાવિત્ર્ય વગર શૌર્ય નથી, પાવિત્ર્ય વગર ઐક્ય નથી અને પાવિત્ર્ય વગર શાન્તિ નથી. આપણે હિન્દુ લોકો સમજીએ છીએ કે આપણી ઉત્પત્તિ પરબ્રહ્મથી થયેલી છે. પછી તે મુખમાંથી થઈ હોય કે પગમાંથી થઈ હોય. પરમેશ્વરનું મુખ જેટલું પવિત્ર છે તેટલા જ તેના પગ પણ પાવત્ર છે. આપણે બધા જોઈએ ઇશ્વરભૂત છીએ, તેના જ વિરાટ દેહના અંશ છીએ તો પછી તેની જ માફક પવિત્ર રહેવું એ શું આપણું કર્તવ્ય નથી ? અનીતિના માર્ગે જવાથી દુઃખી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તે સુધારવા માટે દેવની સ્તુતિ કરવામાં અથવા ‘ હે દેવ તું અમુક કર ’ એવાં રોદણાં રડવામાં કંઈ જ અર્થ નથી. તેના ઉપર પૂર્ણ વિશ્વાસ રાખીને સત્કાય માં નિષ્કામ બુદ્ધિથી સદોદિત

તલ્લીન રહેવું એ એક જ માર્ગ આપણે આર્યોને માટે
 ક્ષિપ્ત છે. ક્ષણભંગુર સુખને માટે અથવા જીવિતને માટે
 વ્યવહારમાં અપવિત્રતા રૂપી પશાચનું મિત્રત્વ સંપાદન કરવું
 એના જેવું ખીજું ઘાતકી કૃત્ય કોઈ નથી. તેના યોગથી હૃદય
 વિદોર્ણ કરનારી વેદનાઓ, અસ્વાસ્થ્ય અને અધોગતિ પ્રાપ્ત
 થઈને આપણે આર્યત્વથી પતન પામ્યા વગર રહેશું નહિ.
 પ્રેમના નામથી કામવાસનાને પોષવી, અનેક વિપયોની લાલસાથી
 આપણા સુખમાં ઉમેરો થશે એવું માનવું એના જેવું પાપ એક
 નથી, અને એવા પાપથી આપણે સદા મુક્ત રહીએ તેને માટે
 જે ઈશ્વરે આપણને ઉત્પન્ન કર્યા છે તેની પ્રાર્થના કરીને આપણા
 અંતરને સદા પવિત્ર રાખવું જોઈએ. કૃત્રિમ ઉપાયોથી પાવિત્ર્ય
 આવવું શક્ય નથી. આ પાવિત્ર્યની અભેદ ઢાલ જેની પાસે
 હશે તે જીવનકલહમાં અનિર્મ્ય થશે એ નિઃસંદેહ છે.

નારળી પૌર્ણિમા

દરેક શ્રાવણ મહિનાની પૂનમે વરુણ દેવતા પ્રીત્યથે સમુદ્રની પૂજા કરીને તેને નાળાયેર અર્પણ કરવું એવું શાસ્ત્રમાં કહેલું છે, તે ઉપરથી તે દિવસને નારળી પૌર્ણિમા કહેવામાં આવે છે. હિન્દુસ્તાનના પૂર્વ અને પશ્ચિમ કિનારા ઉપરના હિન્દુ લોકો—મુખ્યત્વે કરીને વેપારીઓ—આ તહેવારનું વિશેષ મહત્ત્વ માને છે. મુંબઈ શહેરની માશક વેપારની બાબતમાં અત્યંત શ્રેષ્ઠ પાયરીયે પહોંચેલા શહેરી હિન્દુ પ્રમાણે બીજા ધર્મના વેપારી લોકો પણ આ દિવસને મહત્ત્વના માનીને મોટા સમારંભથી સમુદ્રના દર્શને જાય છે અને તેને નાળાયેર અર્પણ કરે છે. આ વિધિ કરવાથી સમુદ્ર ઉપર સત્તા ચલાવનારો વરુણ દેવ (Uranus) તૃપ્ત થઈને માલ લઈ આવનારાં અને લઈ જનારાં વહાણોને નુકસાની પહોંચાડતો નથી એવી સાર્વાત્રિક માન્યતા છે. ચોમાસાનું જોર જોડ અને

અપાડ મહિનામાં વિશેષ હોય છે. તે વખતે વહાણો સફર કરતાં નથી. શ્રાવણી પૌર્ણિમાથી જલમાર્ગે વેપારની શરૂઆત થાય છે. તે અરસામાં વાદળાંની દહેશત કમી થવાથી વેપારી લોકો પેતાના આયાત નિર્ગત વેપારનું ધોરણ નક્કી કરે છે. આડતીયાનો ધંધો કરનારા વેપારીઓ અપાડ વદ અમાસને દિવસે પોતાનું વેપારી વરસ પૂરું કરીને ગઈ સાલના હિસાબનો ઉતારો પોતાના વેપારીઓ તરફ મોકલે છે. આ તહેવાર ઉપરથી હિન્દુઓના વેપારવિષયક ઉદ્યોગધંધાની યાદ આવે છે.

જળમાર્ગની મુસાફરી અને વેપાર

કરવાની રીઠી અસલના વખતથી હિન્દુસ્તાનમાં પ્રચલિત છે એમ કહેવામાં હરકત નથી. અત્યંત પ્રાચીન કાળમાં જે વખતે આયો અનાયો સાથે યુદ્ધ કરવામાં રોકાયેલા હતા તે વખતે પણ તેઓ જળમાર્ગે પ્રવાસ કરતા હતા એવા ઉલ્લેખ ઋગ્વેદમાં મળી આવે છે. સમુદ્ર ઉપર સત્તા ચલાવનારા દેવને ‘મગો વરુણો મિત્રઃ’ એટલે ‘ભાગ્યદાતા લોકમિત્ર વરુણ’ એમ કહેલું છે. ‘સંપત્તિ મેળવવાની લાલચ રાખનારા વેપારીઓ ઉપણુ નિઃશ્વાસ નાંખનારાં વહાણો પર આરૂઠ થઈને સફર કરવા માટે સમુદ્રનો માર્ગ ખુલ્લો કરે છે’ એવો ઉલ્લેખ ઋગ્વેદના ચોથા મંડળના પદમાં સૂક્તમાં છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે તે વખતે પણ જળમાર્ગે વેપાર ચાલતો હતો અને સંપત્તિ મેળવવાની ઇચ્છા પરદેશ સાથે વેપાર કરવાથી જ પૂર્ણ થાય છે એવું લોકો માનતા હતા. અશ્વિન દેવતાએ લુન્નયનું રક્ષણ કર્યું તે માટે અશ્વિનની સ્તુતિ કરતી વખતે એક ઋષિ કહે છે:

‘ હે અશ્વિન, જેવી રીતે એકાદો મૃત મનુષ્ય વૈભવનો ત્યાગ કરીને જ્ય છે તેવી રીતે ખરેખર તુએ જુજ્યુને પાણીના પ્રવાહમાં નાંખી દીધો હતો; અન્તરિક્ષમાં ઉડ્યન કરનારી અને પાણીના સ્પર્શથી અલિપ્ત રહેનારી નૌકામાં બેસાડીને તમે તેને સુરક્ષિત રીતે લઇ ગયા ! હે સત્યસ્વરૂપ દેવતાઓ, ત્રણ દિવસ અને ત્રણ રાતના કરતાં વધારે વખતમાં તમે તેને પાણીથી ભરેલા સમુદ્રની પેઢે પાર સુધી જમીન ઉપર લઈ ગયા. ’ (ઋગ. ૧-૧૧૬-૩) આ ઉપરથી જણાય છે કે અત્યંત વેગથી જનારી નૌકાઓ તે વખતે તૈયાર થતી હતી; તેમજ વાયુવેગે રાતદહાડે ચાલનારી નૌકાએ ત્રણ દિવસ અને ત્રણ રાત સુધી અદ્રાટ અને તોફાની સમુદ્રમાં જુજ્યુને લઇને મુસાફરી કરી એ પણ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે. ત્રણ દિવસ અને ત્રણ રાત સુધી જે જલપ્રવાસ કરે છે તે પતિત થાય છે એવો કાયદો સ્મૃતિકારોએ પાછળથી પસાર કર્યો. જે આ કાયદો ઋગ્વેદના કાળમાં હોત તો જુજ્યુના રક્ષણ માટે અશ્વિનના સ્તુતિસ્તોત્રો ગાવામાં ઋષિજન ગર્ક ન થયા હોત, પણ જુજ્યુને પુનિત કરવા પ્રાયશ્ચિત્તને માટે યજ્ઞના અગ્નિની સ્તુતિ તેમણે કરી હોત. વરુણ દેવની સત્તા સમુદ્ર ઉપર છે એવું માનીને તેને વેદ નામઃ સમુદ્રિયઃ એટલે સમુદ્રનિવાસી હોવાને લીધે વહાણનો રસ્તો તેને ખબર છે એમ કહેલું છે. તે વખતે સમુદ્રમાં વહાણ ધક્કેલવાનો પણ કાંઈક વિધિ કરવામાં આવતો હતો એવું નીચેની ઋચા ઉપરથી જણાય છે:

ઉવાસોષા ઉચ્છાન્ન નુ દેવી જીરા સ્થાનમ્ ।

ये अस्या आचरणेषु दक्षिरे समुद्रे न श्रवस्यवः

—ઋગ. ૧-૪-૩

અર્થ:-પ્રાતઃકાળ થતાં જ માર્ગક્રમણ કરવા સાર તૈયાર કરી રાખેલા રથ ચલાવવાની પ્રેરણા કરનારી ઉષાદેવી પ્રથમ પ્રભાતકાળ કરતી હતી અને હજી પણ કરે છે. તે જ પ્રમાણે પૈસા મેળવવાની ઇચ્છા રાખનાર વાણીયાઓ સમુદ્રમાં જવા માટે તૈયાર કરી રાખેલી નૌકાઓ ચલાવવાની પ્રેરણા કરે છે.' એ પ્રાચીન વિધિ ઉપરથી હાલની નારણી પૌર્ણિમા પ્રચારમાં આવી એમ કહીએ તો ખોટું નથી.

હિન્દુસ્તાનમાં આર્યોએ પ્રવેશ કર્યા પછી પોતાની સત્તા સ્થાપન કરવા માટે અનાર્યો સાથે લડવામાં તેમનાં કેટલાંએક વર્ષ ગયાં. કાળે કરીને શાન્ત સ્થપાયા બાદ ખેતી અને બીજા ધંધાઓની ખીલવણી થવા લાગી અને ઉદ્યોગથી ઉત્પન્ન થએલો માલ પરદેશમાં જવા લાગ્યો. તે ક્ષિયત બાવે વેચવાની તેમને આકાંક્ષા ઉત્પન્ન થઈ. આ પ્રમાણે પૂર્વ અને પશ્ચિમ તરફના અનેક દેશો સાથે તેમનો વેપાર શરૂ થયો. ખ્રિસ્તી શકના છઠ્ઠા સૈકાના અરસામાં ગ્રીસ દેશમાં પિથેગોરસ નામનો એક મોટો તત્ત્વજ્ઞાની થઈ ગયો. તેણે હિન્દુ લોકોના તત્ત્વજ્ઞાનનું પરિશીલન કરીને આર્યોના કેટલાંએક સિદ્ધાન્ત ગ્રાહ્ય છે એવું તેણે પોતાના લેખમાં પ્રતિપાદન કર્યું હતું. પુનર્જન્મ, બ્રહ્મ, અહિંસા વગેરે વિષયોનું તેને ઉત્તમ જ્ઞાન થયું હતું. તેના પછી આશરે સો વરસ બાદ હેરોડોટસ નામના ગ્રીક ઇતિહાસકારે હિન્દુઓના સંબંધમાં ઘણી પરચુરણ માહિતી લખેલી છે. આ ઇતિહાસકારે હિન્દુસ્તાનની ભૂમિ ઉપર કોઈ પણ વખતે પગ મુક્યો નથી; છતાં આ દેશના લોકોનો ધાર્મિક ઇતિહાસ લખવાનાં સાધનો તેને ક્યાંથી મળ્યા શક્યાં? ખ્રિસ્તી શક પૂર્વે પાંચસો છસો વર્ષે ગ્રીસ દેશમાં આપણા વાહમયે પ્રવેશ કર્યો.

તત્ત્વજ્ઞાન જોવો. અહીંનો ગહન વિષય ત્યાંના પંડિતોને સમજાવવા માટે આર્ય પંડિતો તે દેશમાં ગયા હોવા જોઈએ. તે વગર અહીંના ગહન વાડામયનો પ્રવેશ તે દેશમાં થવો સંભવિત નથી. ત્યાર પછી ખ્રિસ્તી શક પહેલાં ૪૦૦ વર્ષો બાદ મેંગેરથેનસ નામનો ગ્રીક પ્રવાસી હિન્દુસ્તાનમાં આવ્યો. તે ચંદ્રગુપ્તની નોકરીમાં (ખ્રિસ્તી શક પહેલાં ૩૧૭ થી ૩૧૨) હતો. તેના વખતમાં આર્યોએ ધણોખરો ઉત્તર અને દક્ષિણ હિન્દુસ્તાન કબજે કર્યો હતો. મેંગેરથેનિસે અનેક પ્રસિદ્ધ શહેરોનું, હિન્દુઓના ઉદ્યોગનું, અનેક પ્રતાપશાળી રાજાઓ વગેરેનું વર્ણન પોતાના લેખમાં કર્યું છે. તેમાં વેપારને લીધે પ્રસિદ્ધિમાં આવેલાં બંદરોની માહતી પણ આપી છે. તેના ઉપરથી એવું દેખાય છે કે આપણા લોકો નૌકાની મદદથી દૂરના દેશોમાં અહીંનો માલ વેચવાને માટે લાઇ જતા હતા.

ઇલીયન નામના ઇતિહાસકારે લખેલું છે કે પૂર્વ કિનારા ઉપરના કાલંગ દેશના રાજાને તાપ્રોબેનના લોકો જંગલમાંથી હાથી લાવીને વેચતા હતા. આ ઉપરથી હાથીને લઇ જવા જોવી નૌકાઓ પણ તે વખતમાં તૈયાર થતી હતી એવું દેખાય છે. હિન્દુ લોકો જુદા જુદા ધંધામાં કુશળ હતા એવું મેંગેરથેનિસે કહેલું છે, અને ખ્રિસ્તી શક પહેલાં કેટલાયે સૈંકા અગાઉ અરબસ્તાન, ગ્રીસ, ઇજીપ્ત વગેરે દેશોમાં હિન્દુઓની કારીગરીનાં કામો જઇ પહોંચ્યાં હતાં, એવું તેણે લખેલું છે. ખ્રિસ્તી શક પહેલાં ૫૦ વર્ષ અગાઉ સીલોન (લંકા) બેટ મગધ દેશના વિજય નામના રાજાપુત્રે જત્યો હતો. ત્યાં હિન્દુઓની વસાહત પણ થઇ હતી. આ દેશને ગ્રીક ઇતિહાસકારોએ તાપ્રોબેન એ નામ આપ્યું છે, તે સંસ્કૃત તામ્રપર્ણી અથવા પાલી બાપાના તાંબપર્ણી

એ શબ્દનો અપભ્રંશ છે. જયધીર રાજાએ પોતાના વકીલને વહાણથી સિંહલદીપ મોકલ્યો હતો એવું રાજતરંગિણી ગ્રંથમાં લખેલું છે. તે ઉપથી હિન્દુ લોકો એ અઢી હજાર વર્ષ પહેલાં જળમાર્ગે પ્રવાસ કરતા હતા એવું શું સિદ્ધ નથી થતું? ખીજે એવો પણ પુરાવો મળે છે કે અહીંના લોકોએ કેટલાએક શતકો પહેલાં અન્ય ધર્મી અને અન્ય ભાષા બોલનારા લોકોના દેશમાં જઈને ત્યાં વસાહત કરી હતી. ઇ. સ. ૪૦૦ના અરસામાં ચીન દેશનો બૌદ્ધ બિશ્વક ક્ષા-હાયન આ દેશમાં બૌદ્ધ ધર્મીય ગ્રંથો ભેગા કરવા માટે આવેલો હતો. સિલોન બેટ સુધી પ્રવાસ કરીને તે ત્યાંથી કેટલાએક ગ્રંથો સહિત સ્વદેશ જવા માટે વહાણમાં નીકળ્યો. રસ્તામાં તોફાન લાગવાથી તે જવા બેટમાં ઉતર્યો. ત્યાં વસાહત કરીને રહેલા અનેક બ્રાહ્મણો તેની નજરે પડ્યા. ત્યાર બાદ કેટલાએક મહિના પછી ચીન દેશ જવા માટે તે જળમાર્ગે પ્રવાસ કરતો હતો, એટલામાં ફરીથી તોફાન થઈને વહાણ ખુડવાની તૈયારીમાં હતું તે વખતે વહાણ ઉપરના કેટલાએક બ્રાહ્મણોએ માન્યું કે તે બિશ્વકને લીધે જ પ્રવાસમાં ફરીફરીને વિઘ્ન આવે છે તેથી તેમણે તેને કોઈ પણ બેટમાં પાછળ મુકવાનો વિચાર કર્યો એવું ક્ષા-હાયને પોતાના પ્રવાસના વર્ણનમાં લખેલું છે. તે ઉપરથી જણાય છે કે તે વખતમાં જવા બેટમાં બ્રાહ્મણોની વસાહત હતી અને દૂરનો પ્રવાસ કરનારા બ્રાહ્મણો તેના વહાણમાં હતા. પ્રાચીન કાળમાં

સુમાત્રા બેટમાં હિન્દુઓની વસાહત

હતી એવો પ્રાચીન વસ્તુસંશોધકોનો મત છે. વળી, થીઓસોફિસ્ટ નામના માસિક પુસ્તકમાં શ્રીયુત નરસિંહનો તે સંબંધી

એક લેખ પ્રસિદ્ધ થયો છે. તેનો ટુંક સાર નીચે મુજબ છે:— હિન્દુસ્તાનના દ્વીપસમુદ્ધમાં જવા બેટનું બેટલું મહત્ત્વ છે તેટલું જ સુમાત્રા બેટનું પણ છે. જવા, સુમાત્રા, બોર્નિયો, સેલિબીસ, સંજાવા એ બેટનાં નામ અનુક્રમે યવ, સુમિત્ર, ભરણી, શલભા અને સંવલ એ સંસ્કૃત શબ્દોમાંથી નીકળેલાં છે. હિન્દુસ્તાનમાંથી વસાહત કરવા માટે જે લોકો બહાર નીકળ્યા તેમનો સુમિત્ર નામનો એક ઉપરી હતો અને તેના નામ ઉપરથી એક બેટનું નામ સુમાત્રા પડ્યું હશે. આ બેટમાંનું અગ્નિ નામનું એક શહેર અને તે જ નામનો પશ્ચિમ તરફનો પ્રાંત પહેલાં સુમિત્ર એ નામથી ઓળખાતા હતા. પ્રાચીન કાળમાં સુમિત્ર શહેર આ બેટની રાજધાની હતું અને તેનો અવશિષ્ટ ભાગ હાલ પણ જોવા મળે છે. આ બેટમાં આંગલીનાં ઝાડ ઘણાં થાય છે અને તેમના ઉપર વાંદરાંની ભારે વસ્તી છે. તે ઉપરથી ત્યાંના લોકોની એવી માન્યતા છે કે રામાયણમાંનું કિષ્કિન્ધા નામનું પ્રસિદ્ધ સ્થળ તે આ જ બેટ છે. વળી તેઓ વાલી, સુગ્રીવ વગેરેને રહેવાની જગ્યા પણ બતાવે છે. સુમાત્રા બેટની વધારેમાં વધારે લંગાઘ અને પહોળાઘ અનુક્રમે ૧૦૪૭ અને ૩૩૦ માઇલની છે અને એકંદર ક્ષેત્રફળ ૧,૬૧,૬૧૨ માઇલનું છે. આ બેટમાં લોકવસ્તી બહુજ થોડી છે. ત્યાંની લોકસંખ્યા આસરે પાંત્રીશ લાખ હશે. ત્યાંનો પ્રદેશ ડુંગરાળ છે; તેમાં ઇંદ્રજિત, હરિ, વાણી, શક વગેરે નામની નદીઓ છે. સિવાય જવાલામુખી પર્વત અને સરોવરો પણ ત્યાં છે. સરોવરનાં નામ મણુદ્રિ, શંકર વગેરે છે. આઠકાણાના અસલ લોકો નરમાંસભક્ષક હતા તેથી આર્યો ત્યાં ગયા પછી

તેને દરયુ અને રાક્ષસના નામથી સંબોધતા હતા. ઇસવી સનનાં ૭૮મે વર્ષે હિન્દુ લોકો જાવા બેટમાં રહેવા માટે ગયા તે વિષે સર્વ ઇતિહાસકારો એકમત છે. સુમાત્રાની વસાહત જાવાની વસાહત કરતાં જુની હશે એમ માનવામાં આવે છે. સુમત્ર નામનો હિન્દુ ત્યાં વસાહત કરવા માટે ગયો. કૃષ્ણા નદીના મુખ પાસે શ્રીકકુલ નામનું શહેર હતું ત્યાંથી તે નીકળ્યો હતો. આ વસાહત વાળા લોકોને સુમાત્રાના અસક્ષના રહેવાશીઓ તરફથી ધણી હરકતો સહન કરવી પડી હતી. ચોથા સૈકામાં ગુજરાત અને સિંધ પ્રાંતના બૌદ્ધધર્મના કેટલાએક લોકો પ્રથમ સિલોન ગયા અને પછી તેઓ સુમાત્રા તરફ ગયા. હિન્દુ અને બૌદ્ધ એ બન્ને ધર્મના લોકો આ બેટમાં રહેવાથી રહેતા હતા. તેમનાં અનેક દેવાલયો હાલ એકબીજાની નજીક આવેલાં જોવામાં આવે છે. ત્યાંના લોકો પોતે સૂર્યવંશી અથવા ચંદ્રવંશી છે એવું અભિમાનથી કહે છે. પોતે સિકંદરના વંશજો છે એવું કહેનારા પણ કેટલાક લોકો ત્યાં છે. સુમાત્રા બેટનો રાજ્યકારભાર જાવા બેટના રાજાના હાથમાં હતો. સુમાત્રા બેટમાં ઠેકઠેકાણે રામ, શિવ, સીતા, જાવાની, દુર્ગા, મહાદેવ, મહેશ, સુગ્રીવ, રૂદ્ર ઇત્યાદિ હિન્દુ દેવાલયોના અવશિષ્ટ ભાગ મળી આવે છે. જે પ્રમાણે અહીંના લોકો પરદેશમાં જતા હતા તેજ પ્રમાણે પરદેશના લોકો આ દેશમાં આવીને રહેતા હતા એવું પણ દેખાય છે; કારણ કે પ્રસિદ્ધ સ્મૃતિકાર મનુએ કેટલાએક પરસ્થ લોકોનો નામનિર્દેશ નીચે પ્રમાણે કર્યો છે:

પૌષ્ઠકાશ્વોદ્દ્રવિહાઃ કામ્બોજા યવનાઃ શકાઃ ।

પારદાપલ્હવાશ્વીનાઃ કિરાતા દરદાઃ સ્થલાઃ ॥

—મનુ ૧૦-૪૪

સ્વદેશમાંના પૌણ્ડ્રક (ઉત્તર અંગાળાના લોક), ઝોઢીયા પ્રાન્તના અને દક્ષિણ તરફના દ્રવિડ ઉપરાંત કાંબોજ (કામ્બુલી), યવન (ગ્રીક), શક (ટચુરેનીયન), પાર્થ, પલ્હવ (પારસી), ચિની વગેરે પરસ્થ લોકો આ દેશમાં હતા. એ લોકો પ્રથમ ક્ષત્રિયો હતા, પરંતુ ક્રિયાલોપને લીધે પતિત થયા એવું મનુએ કહેલું છે. તેમનાં પરાક્રમની જગેજગ તારીફ થવાથી તેમને પતિત થયેલા ક્ષત્રિય ગણવામાં આવ્યા હશે. યવનોના જ્ઞાન માટે પણ આદર વ્યક્ત કરીને ઋષિવત્તેષિ પૂજ્યાઃ એટલે ઋષિ જેવા પૂજ્ય હોવા વિષે જોતિષગ્રંથમાં યવનોચાર્યની તારીફ કરેલી છે. ચંદ્રગુપ્તે સેલ્યુકસ નામના યવન રાજાની દીકરીનું પાણિયહણ કર્યું હતું. આંધ્રવંશીય શાતવાહન કુળનો પુલુમાયી શકની છોકરીને પરણ્યો હતો. આ ઉપરથી પરદેશીઓ સાથે અહિંના લોકોનો સંબંધ ઘાટો હતો એમ દેખાય છે. આ સ્થિતિ ચાલુ રહે તે યોગ્ય નથી એવું તે સમયના ધર્માભિમાનીઓને લાગવાથી તેમણે અનેક પ્રતિબંધ કરીને યવન વગેરે પરદેશીઓ સાથે કોઇ પણ પ્રકારનો વ્યવહાર કરવો નહિ એવું દરાવ્યું. સ્મૃતિમાં પણ એવો જ મત મળી આવે છે. મુખ્યત્વે કરીને બ્રાહ્મણોની યોગ્યતા અને તેમનું ધાર્મિક પાવત્ર્ય અત્યંત શ્રેષ્ઠ દરજ્જાનાં હોવાથી તેમને માટે કડક નિયમ કરવામાં આવ્યા હતા. હાલમાં હિન્દુઓ જેને અત્યંત પૂજ્ય માને છે તે

પ્રસિદ્ધ સ્મૃતિકાર મનુ

એ જ હિન્દુઓનો મુખ્ય આચાર્ય છે, અને ધાર્મિક અથ, કામ, મોક્ષાદિ ચતુર્વિધ પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરી લેવાનો માર્ગ તેણે જ બતાવ્યો છે. તેણે જે નિયમો કરી આપ્યા છે તેને આજ એ સવા એ હજાર વર્ષોથી અનુલ્લંઘનીય માનીને હિન્દુઓ

માન આપતા આવ્યા છે. મનુએ દરેક જાતિનાં કર્તવ્યકર્મો નિવેદન કર્યાં છે. વળી, દ્વિજોએ અમુક બાબતો કરવી ન જોઈએ-પૂર્વ યુગમાં તે ચાલતી હતી પરંતુ કલિયુગમાં તે વર્જ્ય છે-એમ કહેલું છે. બીજા સ્મૃતિકારોએ તે જ બાબતો માટે ભિન્ન ભત પ્રદર્શિત કરેલા છે. કલિયુગમાં વર્જ્ય કરવાની કેટલીએક બાબતમાંનું સમુદ્રયાન પણ એક છે. મનુની પહેલાં સૂત્રો અસ્તિત્વમાં આવ્યાં. તેમાં શ્રુતિ ઉપરથી થયેલાં શ્રૌતસૂત્રો અને સામાજિક વ્યવસ્થા માટે અસ્તિત્વમાં આવેલાં ધર્મસૂત્રો એવા બે ભાગ છે. એ જ ધર્મસૂત્રો એકત્ર કરીને તેમને વ્યવસ્થિત રૂપ આપવાનું શ્રેય મનુ અને યાજ્ઞવલ્ક્યને છે. મનુના કાળ પહેલાં ધર્મસૂત્રો ગદ્યપદ્યાત્મક હતા અને તે મોઢે કરવા એ શિક્ષણનું એક અંગ ગણાતું. સમાજની એક જવાબદાર વ્યક્તિ અને રાજ્યના નીતિથી ચાલનાર એક નાગરિક તરીકે પોતાનાં કર્તવ્ય બરાબર બજાવવા માટે આ સૂત્રોનો પાઠ કરવો પડતો. આવી પાઠપદ્ધતિને લીધે ઉપલબ્ધ રહેલાં સૂત્રો ઉપરથી મનુએ સ્મૃતિ નામનો ગ્રંથ તૈયાર કર્યો. આ મનુ પહેલાં તે જ નામનો બીજો એક મોટો ધર્મસૂત્રકાર થઈ ગયો. તેનાં માનવસૂત્રો મહાભારત-રામાયણ કાળમાં લોકોને મોઢે હતાં, તેથી એ બન્ને ઇતિહાસોમાં એ સૂત્રો મનુસ્મૃતિમાં આપેલાં સૂત્રો પ્રમાણે જણાય છે. મનુસ્મૃતિ છંદોબદ્ધ અને વ્યવસ્થિત છે. વસિષ્ઠ, ગૌતમ, બોધાયન અને આપસ્તંબ એ પ્રસિદ્ધ ધર્મસૂત્રકાર હતા. પરાશર એ કલિયુગને માટે ઉદારમતવાદી ધર્મબંધન કહેનારા સ્મૃતિકાર હતા.

વેદકાળમાં જાતિભેદ

હાલની માફક નહોતો એ આગળ કહેલું છે. વેદમાં વર્ણ એ

શબ્દ છે. ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણે પણ તે જ શબ્દ વાપરેલો છે. આર્ય અને અનાર્યમાંનો વર્ણભેદનો એ દ્વોતક છે અને ‘આર્ય’ વર્ણનું રક્ષણ કર્યું અને દસ્યનો વધ કર્યો—હત્વી દસ્યન્પ્રાર્ય વર્ણમાવત્—એ પ્રમાણે વેદમાં ઈદ્રની પ્રાર્થના કરેલી છે. (ઋગ. ૩-૩૫) ક્ષત્રિય એ શબ્દ મૂળમાં તેજોબળદર્શક હતો. ઋગ્વેદમાં દેવોના પરાક્રમનું વર્ણન કરતી વખતે તેમને ક્ષત્રિય કહેલા છે. કાળે કરીને એ શબ્દ જાતિવાચક થયો. તે જ પ્રમાણે બ્રાહ્મણ અને વિપ્ર એ શબ્દ વિદ્વતાદર્શક હતા, તે ધીમે ધીમે જાતિવાચક થયા. યુક્તના વખતમાં જાતો ઘણા ઉચ્ચ સ્વરૂપમાં હતી. તેમનો પ્રતિકાર કરવાના હેતુથી યુદ્ધ ધર્મ-સુધારક તરીકે આગળ આવ્યા. પછી બૌદ્ધ ધર્મ ક્ષીણ થઈને હિન્દુ ધર્મનું પુનરુજ્જીવન થયું. એવે પ્રસંગે જુદી જુદી જાતોનું ભિન્નત્વ ખુલ્લી રીતે જણાઈ આવે માટે અનેક પ્રતિબંધ ઠરાવવામાં આવ્યા. મયૂખ, નિર્ણયસિંધુ વગેરે ગ્રંથોમાં યૌદ્ધનારદીય પુરાણનાં કેટલાંએક વચનો કલિવર્જ્યના મથાળા નીચે આપેલાં છે.

સમુદ્રયાતુઃ સ્વીકારઃ કમંડલુવિધારણમ્ ।

એટલે સમુદ્રયાન કરેલા મનુષ્યનો સ્વીકાર કરવો અને સંન્યાસ લેવો એ બાબતો કલિયુગમાં વર્જ્ય છે. આદિત્યપુરાણમાંનું નીચેનું વચન પણ તેમાં મળે છે:

દ્વિજસ્યાન્ધૌ તુ નૌયાતુઃ શોધિતસ્યાપ્યસંગ્રહઃ ।

દ્વિજે સમુદ્રયાન કરે અને તેમને પ્રાયશ્ચિત્ત આપીને શુદ્ધ કરવામાં આવે તોપણ તેમની સાથે વ્યવહાર કરવો નહિ. આ ત્રિષે મિતાક્ષરીમાં બૌદ્ધાયન ઋષિનું વચન છે અને તેમાં સમુદ્રયાન તથા બીજી બાબતો માટે જુદાં જુદાં પ્રાયશ્ચિત્તો કહેલાં છે.

વ્યવહારમયૂખમાં નારદનું વચન છે, તેમાં નૌકામાં બેસી જળમાર્ગથી ક્ષીપાંતરે જનારને ઔરસપુત્ર હોય તોપણ ભાગ મળતો નથી એમ કહેલું છે. વિલાયત જવું નહિ એ માટે જે વચનમાં નિષેધ છે તેમાં બીજા દેશોનો પણ સમાવેશ કરેલો છે. તે એવો કે:—

સિંધુસૌવીરસૌરાષ્ટ્રાંસ્તથા પ્રત્યંતવાસિન : ।

અંગવંગકલિંગાશ્ચ ગત્વા સંસ્કારમર્દતિ ॥

એટલે સિંધુ (સિંધ), સૌવીર (હોદ્કરશાહીમાંહેનો સિંધુ નદી પાસેનો પ્રદેશ), સૌરાષ્ટ્ર (ગુજરાત માંહેનો સોમનાથના દેવાલયની આસપાસનો મુલક), પરધર્મીઓનો દેશ, અંગ (કુરુક્ષેત્ર પાસેનો મુલક), અંગ (બંગાલ), કલિંગ (મદ્રાસ ધલાકા માંહેનો સર્કારપ્રાંત), એ સર્વે દેશોમાં જઈ આવ્યા પછી સંસ્કાર કરવો જોઈયે. સમુદ્રયાનની માફક બીજી પણ અનેક બાબતો બૃહન્નારદીય પુરાણમાં કલિયુગમાં વર્ણ્ય કહેલી છે. દાખલા તરીકે: સંન્યાસગ્રહણ, મધુપર્કમાં પશુનો વધ, શ્રાદ્ધને વખતે માંસદાન, કન્યાનું પુનર્દાન, દીર્ઘકાલ બ્રહ્મચર્ય, આજન્મ તીર્થયાત્રા, મામાની છોકરી સાથે વિવાહ. પરંતુ હાલની સ્થિતિ તરફ જોઈએ તો આ સર્વ બાબતો ઉઘાડેછોગે ચાલે છે, એટલું જ નહિ પણ દિનમાં શ્રેષ્ઠ એવા જે બ્રાહ્મણો તેમનામાં પણ ચાલે છે; પછી નૌકાગમનમાં શું પાપ રહ્યું? વળી, જે દેશો કલિવર્ણ્યમાં કહેલા છે તે હિન્દુસ્તાનના દેશોમાં તો આપણે આજે હજારો વર્ષથી જઈએ આવીએ છીએ. બૃહસ્પતિ અને કલિવર્ણ્યનો પુરસ્કર્તા દેવલ ઋષિ સિંધપ્રાંતના હતા. ધૃતરાષ્ટ્રનો જમાઈ જયદ્રથ પણ ત્યાંનો રહેનારો હતો અને કૌરવો તેને ત્યાં જતા આવતા હતા. કૌરવો કલિયુગમાં જ

થયા એવી ઇતિહાસ સાક્ષી આપે છે. આ સર્વ વર્ગ્ય દેશમાં
 કેટલી બધી બ્રાહ્મણ વસ્તી છે ? બીજા દેશના બ્રાહ્મણો પણ
 ત્યાં જઈને વગર હરકતે રહે છે. અંગ દેશની રાજધાની
 કર્ણાલય (કર્ણાલ)માં દાનેશ્વરી કર્ણ રાજ્ય કરતો હતો ત્યારે
 તેના ઔદાર્યનો લાભ લેવા માટે હજારો બ્રાહ્મણો તે ઠેકાણે
 દૂરદૂરના મુલકમાંથી જતા હતા. ઔદાર્યન સૂત્રકાર ખ્રિસ્તી
 શકના પાંચસો છસો વર્ષ પહેલાં થઈ ગયો. ઉત્તર હિન્દુસ્તાનના
 લોકો સમુદ્રયાત્રા કરે છે એવું તેણે જણાવ્યું છે અને તે દેશની
 રૂઠી મુજબ આ કૃત્ય નિષિદ્ધ માનવું નહિ એવો તેનો મત
 છે; પરંતુ જે ઠેકાણે તે કરવાનો સંપ્રદાય નથી ત્યાં જ નિષિદ્ધ
 માનવું એવું તેણે કહેલું છે. અર્થાત્ ઉત્તર હિન્દુસ્તાનના દિગ્ગેને
 જે કરવાની છૂટ છે તે જ બાબત કેવળ રૂઠિના અભાવથી
 દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનના દિગ્ગેને કરવાની છૂટ ન હોય એ વિચિત્ર
 છે. કોઈ પણ પદ્ધતિનું દીર્ઘકાળ સુધી અવલંબન કરવું તેને જ
 રૂઠિ કહે છે. આવી રીતે કોઈ પણ બાબત ચાલુ રહેતાં રહેતાં
 તેનો સમાવેશ રૂઠિમાં થઈ શકે છે એ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ.
 ત્રિકાલાબાધિત એવા સામાજિક નિયમ ઠરાવવા એ કોઈ પણ
 મનુષ્યપ્રાણીને માટે શક્ય નથી. સમય પ્રમાણે સામાજિક
 નિયમોમાં પણ ફેરફાર કરવાની આપણી તૈયારી હોવી જોઈએ. જે
 આપણે ઈ. સ. પૂર્વે બે હજારની વાતો અત્યારની વીસમી
 સદીમાં પકડી રાખવાનો મૂર્ખાઈભરેલો આગ્રહ કરીશું તો
 આપણે દુનીયાના બીજા લોકો સાથે કદી ટકી શકીશું નહિ.
 હાલનો જીવનકલહ કેટલો તીવ્ર છે એ ધ્યાનમાં લઈને આપણે
 આચારવિચારમાં યોગ્ય ફેરફાર નહિ કરીએ તો આપણો નાશ
 થશે અને પૃથ્વીના ૫૩ ઉપરથી બૂંસઈ જઈશું. અમે પૂર્વજોનું

અભિમાન રાખીયે છીયે એવું કહેનારાઓએ પોતાના પૂર્વજોનાં પરાક્રમે પણ બરાબર ધ્યાનમાં રાખવાં જોઈયે. પુષ્કરતીર્થમાં જ્યારે મોટો યજ્ઞ કરવામાં આવ્યો ત્યારે હબશી, ચીની અને ઇરાની રાષ્ટ્રના લોકોને આમંત્રણ કરવામાં આવ્યું હતું. રાજસૂય યજ્ઞની પહેલાં બીમ, અર્જુન, નકુલ અને સહદેવ એ પાંડુપુત્રો પરદેશમાં ગયા હતા એવું પ્રાચીન લેખો કહે છે. ખુદ રામચંદ્રે સમુદ્ર ઓળંગીને તે કામમાં પોતાની અનુમતિ આપેલી છે. સમુદ્રને પેલે પાર જઈને જે પ્રમાણે રામે સીતાની પ્રાપ્તિ કરી તે જ પ્રમાણે ગમે તે સમુદ્ર ઓળંગીને આપણે વિદ્યા અને કળા સંપાદન કરવી જોઈયે. કૂપમંડુકની હલકી સ્થિતિ છોડી દઈને જે દિવસે આપણે સત્ય માર્ગનું અવલંબન કરવાને ઉત્સાહથી આગળ આવીશું, અને જે દિવસે આપણા આચાર્યો તેમજ પંડિતો દેશના યુવાનોને જ્ઞાન, કળા અને વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવાને પરદેશ જતાં આશીર્વાદ આપશે અને એ જ સચો ધર્મ છે એમ સમજાવશે તે દિવસથી આર્યાવર્તની ઉન્નતિનો કાળ શરૂ થશે; ત્યારે જ લોકોમાં નવું તેજ અને નવું ચેતન આવશે. જેમને આપણે અજ્ઞાનને લીધે ભ્રષ્ટ મનતા હતા તે અસપણાથી ફેટલા બધા આગળ વધ્યા છે ? સુદૈવે તેમના પ્રગતિશીલ વિચારોને લીધે આપણને વિદ્યાનો લાભ મળીને આપણને આગળ વધવાની તક મળે છે. એવે પ્રસંગે ધર્મની લાકડી આડી ધરી આપણને પાછા ખેંચનારા લોકો હજી પૂરા જાગ્યા નથી એમ કહેવાની શરજ પડે છે.

આપણી ચાલુ સ્થિતિ

ધ્યાનમાં લઈયે તો એમ જણાય છે કે બીજાં સુધરેલાં રાષ્ટ્રો સાથે સરખામણી કરતાં સાંપત્તિક દૃષ્ટિથી આપણે બહુ પડતી

સ્થિતિમાં છીયે. બીજી બાજતો (તત્ત્વજ્ઞાન, શોધ, શાસ્ત્રીય જ્ઞાન)માં પણ આપણી સ્થિતિ સંતોષકારક નથી. એનું કારણ એટલું જ કે આપણે આપણી પોતાની દૃષ્ટિનો ઉપયોગ ન કરતાં પુરાતન કાળમાં થઇ ગયેલા ઋષિઓ, સૂત્રકારો અને સ્મૃતિકારોની દૃષ્ટિનો ઉપયોગ કરીયે છીયે. સ્મૃતિકાર, શ્રુતિના મંત્રદ્રષ્ટા, સૂત્રકાર, પુરાણકાર અને ઇતિહાસકારોમાં પગલે પગલે મતભેદ હોવાનું જોવામાં આવે છે. એનું કારણ એટલું જ છે કે તે જે જે કાળમાં થઇ ગયા તે તે કાળને અનુસરીને તેમના વિચાર હતા; પરંતુ આપણે તેનો ખ્યાલ ન કરતાં રૂઢિ પરત્વે જે મતો આપણે ગ્રહણ કર્યા છે તેને જ વળગી રહેવાનો યત્ન કરીયે છીયે. એ હજાર વર્ષ પહેલાંનું નાણું આજે કેવી રીતે ચાલશે ? શોખ ખાતર તે સંઘર્ષનું અથવા ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ તે મહત્ત્વનું છે એમ સમજીને તેને પાસે રાખવું એ વિષે કોઈ ના નથી કહેતું, પરંતુ આજે તે ચલાવવાની ખટપટ કરવી એ તદ્દન દુરાગ્રહ છે. જે પ્રમાણે કનિષ્કનું નાણું શિવાજી મહારાજની દારકીર્દીમાં ચાલવું શક્ય નહોતું તે જ પ્રમાણે શિવરાઈ નાણું આજે ચાલે એ જનવાજ્ઞેગ નથી. સ્મૃતિમાંના કાયદાઓની પણ એવી જ સ્થિતિ સમજવી. પૂર્વસ્થિતિ ફરીથી પ્રાપ્ત કરી લેવી એ જ પરમ ધ્યેય છે એવું કહેનારા ભવિષ્યની મહત્ત્વાકાંક્ષાને જુદા પ્રકારનું જ વલણ આપે છે એમ મોટી દિલગીરી સાથે કહેવું પડે છે. શ્રુતિસ્મૃતિમાંથી આધાર આપીને તેને માટે નકામી માથાફૂટ કરવી તેના કરતાં સ્વાતુભવ અને દેશનો ઇતિહાસ શું કહે છે તેનો વિચાર કરવો એ જ વધારે શાયદા-કારક છે. જૂનાં ગોદડાંને થીંગડાં લગાડીને તેનું મૂળ સ્વરૂપ

પણ બદલી નાંખ્યું એ શું બસ થયું નથી ? એ પ્રમાણે વર્તીને જ પૂર્વજોનું અભિમાન રાખવું જોઈએ એમ કહેનારા આપણા હિન્દુ ભાઈઓની સ્થિતિ ખરેખર દયાજનક છે. કાયદાઓ મનુષ્યને માટે છે, પરંતુ મનુષ્ય કાયદાઓને માટે નથી એ સત્ય જે દિવસે હિન્દુઓનાં અંતઃકરણમાં ઉતરશે તે જ દિવસ સુદ્ધિન સમજવો. ત્યાં સુધી સૂર્ય જો કે આર્યાવર્તની ઉપર પ્રકાશ પાડે છે તોપણ ત્યાં રાત્રિનું જ રાજ્ય ચાલે છે એમ કહેવામાં હરકત નથી. જૂનાને માન આપવું ખરું, પરંતુ નવામાંથી યોગ્ય વસ્તુ લેતાં શરમાવું ન જોઈએ. સત્યાનંદા, ભૂતદયા, પ્રેમ, સ્વાર્થત્યાગ, પારમાર્થિક વૃત્તિ, જ્ઞાનાનંદા એ ગુણો પૂર્વજો પાસેથી લેવા અને હિંમત, ઉત્સાહ, પ્રયત્નવાદ, ઉદ્યમશીલતા એ ગુણ નવામાંથી લેવા. જૂનાની અને નવાની યોગ્ય પ્રમાણમાં મિલાવટ એનું નામ જ દેશની ખરી ઉન્નતિ. હાલના સમયમાં આવા પ્રકારના ગુણોનો સમાજમાં પ્રાદુર્ભાવ કરનારા સ્મૃતિકારો જોઈએ છે. સતત ઉદ્યોગ, સ્વાર્થત્યાગ, ઉદ્દાસવૃત્તિ, સત્ય, સ્વાવલંબન, પાવિત્ર્ય અને આત્મવિકાસ એ સાત સાધનોની મદદથી પોતાનો ઉત્કર્ષ કરી લેવાની આર્યોએ તૈયારી કરવી જોઈએ. છોકરા છોકરીઓને શબ્દજ્ઞાન થાય કે તરત ઉત્કર્ષનો આ મહામંત્ર શીખવી તેમને દેશના આધારસ્તંભ બનાવવા જોઈએ. માતાના દૂધમાંથી બાળકો આ ઉત્કર્ષામૃતનું માન કરી શકે એવા ઇલાજ સમાજે લેવા જોઈએ. સમુદ્રયાત્રાના વિધિનિષેધનો પ્રશ્ન બાળુએ મુકી પોતાના દાખલાથી તેની ઉપયોગિતા જનતાની નજરમાં લાવી આપવી જોઈએ એમ આ

સમુદ્રપૂજનનો દિવસ

સર્વ આર્યોને નિવેદન કરે છે. પ્રાચીન કાળમાં જન, પુદ્ગલ, બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર વગેરે લોકો સમુદ્રયાત્રા કરતા હતા. ઇજિપ્ત

ગ્રીસ, લંકા, બ્રહ્મદેશ, ચીન, જાવા ઇત્યાદિ દેશોમાં જમને પોતાના દેશની સંપત્તિ વેપાર કરીને વધારતા હતા. હિન્દુસ્તાનમાં ઉત્પન્ન થયેલો કળાકૌશલ્યનો માલ જેવી રીતે તેમણે તે દેશોમાં પહોંચાડ્યો તેવી રીતે અહીંના તત્ત્વજ્ઞાન, ધર્મ અને દેવતાઓનું આવાહન પણ ત્યાં કર્યું. બૌદ્ધ ધર્મનો પ્રચાર જાપાન સુધી કરનારા પણ હિન્દુઓ જ હતા. ગ્રીસ દેશમાં તત્ત્વજ્ઞાન ફેલાવનારા પણ હિન્દુઓ જ હતા. એવા લોકોની—એવા પરમ પૂજ્ય પૂર્વજોની—કીર્તિ નારણી પૌર્ણિમાને દિવસે આપણે એકદિલથી ગાવી જોઈએ. તેમની સંતતિ, દેવાલયો, દેવ અને ભાષા આજ સુધી જાવા બેટમાં હયાત છે. હમણાં જ ચીન દેશમાં હિન્દુઓનું એક દેવાલય જમીનમાં દટાયેલું મળી આવ્યું છે. જે પુણ્યાત્માઓ આપણા દેવતાઓને સાત સમુદ્રોની પેલે પાર લઇ ગયા તેમને અને બીજે ઠેકાણે વસાહત કરી રહેલી હિન્દુ જાતિના પિતરોને યાદ કરી તેમને સમુદ્રોદકથી તિલતર્પણ આપવું જોઈએ. હાલ વિદ્યાને અને વેપારઉદ્યોગને માટે જે અનેક આર્યબાંધવો પરદેશ ગયા છે તેમને યાદ કરી તેમના કલ્યાણને માટે વરુણ દેવની પ્રાર્થના કરવી જોઈએ. ગઇ સાલ જળમાર્ગથી આપણો વેપાર કેટલો ચાલ્યો, તે કેવી રીતે વધારવો વગેરે પ્રશ્નોનો વિચાર વેપારીઓએ તે દિવસે કરવો જોઈએ. એમ કરવાથી આપણા વેપારની સ્થિતિ કેવી છે તેની તેઓ અટકળ બાંધી શકશે. નારણી પૌર્ણિમાનો તહેવાર એ પ્રમાણે પાળવાથી સ્વાર્થ અને પરમાર્થ એ બન્ને સાધી શકાશે.

અર્વાચીન કાળના ઋષિ

સ્વામી રામતીર્થ કહે છે કે ‘મારા હિન્દુ ભાઈઓ, યોગ્ય

કેરશર કરવાથી કંટાળા જામીને જૂના રિવાજો અને ચાલતા આવેલા સંસ્કારોને અતિ મહત્ત્વ આપશે નહિ. તેમ કરવાથી હાલના કરતાં પણ તમે હીન થશો. હિન્દુસ્તાનના પ્રાચીન ઋષિઓના તમે વંશજ છો એ મને કબુલ છે, પરંતુ તેમના કુળમાં આજે તમે રહેતા નથી. જગતની ચાત્રુ ચળવળમાંથી તમે પોતાની જાતને અજાણી રાખી શકશો નહિ. વરાળનાં યંત્રો, આગબોટો, તારયંત્રો એ તમારી આસપાસ પથરાયેલાં છે. વીસમી સદીમાં યુરોપ, અમેરિકા વગેરે દેશોના શાસ્ત્રજ્ઞ, શિક્ષક અને મનુરો સાથે તમારે બાથ બીડવાની છે. આ યુદ્ધને તમારાથી ટાળી શકાશે નહિ. આ નવા જ્ઞાનને મેળવીને તેને તમારું પોતાતું બનાવવું ન હોય તો તમે પણ તમારા પૂર્વજોની સાથે પિતૃલોકમાં જામીને રહો. બાહ્ય વસ્તુઓ ગ્રહણ કરો અને તમારી પોતાની ઉન્નતિ કરી લો. માત્ર શ્રુતિરૂપી પ્રાણુ તમે તમારા હૃદયમાં જાગતો રાખજો.’

શ્રીકૃષ્ણજન્માષ્ટમી

શ્રીકૃષ્ણનો જન્મોત્સવ હિન્દુસ્તાનના સવ વંશના લોક ખડુ જ આનંદથી દરેક વર્ષે આવણુ વદ આઠમને દિવસે પાળે છે. શ્રીકૃષ્ણનું ચરિત્ર અત્યંત આનંદ અપનારૂ અને પાવન કરનારૂ છે એમ પ્રાચીન કાળથી હિન્દુ લોકો માનતા આવેલા છે. મહાભારત, હરિવંશ, ભાગવત અને જૈમિની અશ્વમેધમાં એ ચરિત્ર મળે છે. તે અહીં વિગતવાર આપવું શક્ય નથી, એટલે શ્રીકૃષ્ણચરિત્રમાંની મહત્ત્વની વાતો ટુંકામાં નીચે આપીએ છીએ.

શ્રીરામચંદ્રના વખતમાં યમુના નદીના દક્ષિણ ભાગમાં મધુવન નામનો એક અત્યંત રણરૂપ અને રમણીય મુલક શત્રુદ્ધને કબ્જે કર્યો હતો. તેને શરસેન દેશ કહેતા હતા. પહેલાં મધુ નામના એક રાક્ષસે તે દેશમાં વસાહત કરીને રાજધાનીનું જો શહેર સ્થાપ્યું હતું તેને મધુપુરી અથવા મથુરા કહેતા

હતા. કેટલાએક વખત સુધી શત્રુદ્ધનના વંશજોએ તે દેશ ઉપર સત્તા ચલાવી. કાળે કરીને તેમની સત્તાનો નાશ થયા બાદ શરસેન દેશમાં યાદવ, અંધક, ભોજ, ભૌમ, કુકર, દાશાર્હ અને વૃષ્ણિ એ સાત ચંદ્રવંશી ક્ષત્રિયોના કુળોએ વસાહત કરી. તે પૈકી યાદવો મુખ્ય હતા અને વસુદેવ નામનો યાદવ જગીરદાર ભોજ રાજાનો માંડલિક હતો. તે ચમુના નદીની સામી બાજુએ ગોવર્ધન નામની ટેકરી પાસે પોતાની જગીરમાં રહેતો હતો. યાદવો અને બીજી ક્ષત્રિય જાતિનો તે વખતનો મુખ્ય ધંધો ખેતી, ગૌરક્ષણ અને વેપારનો હતો. (કાળે કરીને વૈશ્યોએ ખેતી અને ગૌરક્ષણ ધંધો હલકો ગણ્યો તેથી તે ચતુર્થ વર્ણ તરફ ગયો.) જે ઠેકાણે હવા, પાણી અને ચારાની અનુકૂળતા હતી તે ઠેકાણે ક્ષત્રિય લોકો ગાયોનાં ટોળાં પાળીને રહેતા હતા અને ગોવાળીયાનો ધંધો કરતા હતા. તેમાં વસુદેવ મુખ્ય હતા અને બધા ગોવાળી-આઓ તેમનો હુકમ ઉઠાવતા હતા. તે વખતે શરસેન દેશનો રાજા ઉગ્રસેન હતો. તે ધણો સદાચરણી હોવાથી તેની પ્રજા ધણી જ સુખી હતી. પરંતુ તેનો પુત્ર કંસ ધણો દુષ્ટ નીકળ્યો. ભાઈની મદદથી તેણે પોતાના બાપને કેદ કર્યો અને પોતે રાજ્યકારભાર ચલાવવા લાગ્યો. કૂર કંસે પોતાની પ્રજાને અનેક રીતે હેરાન કરવાની શરૂઆત કરી. ઉગ્રસેનની કન્યા (કંસની બેન) દેવકી વસુદેવની સ્ત્રી હોવાથી વસુદેવ પોતાના સસરાની વતી સામે થશે એવી બીક કંસને લાગવાથી તે તેને શત્રુ માનવા લાગ્યો. વસુદેવના છોકરાઓ તરફથી પોતાને ધન ન પહોંચે માટે જન્મતાં જ તેમને મારી નાંખવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો. તેણે પોતાની બેનનાં છ બાળકોને જન્મતાં જ

પથ્થર પર પછાડીને ઠાર કર્યાં. સાતમા વખતે બીકને લીધે દેવકીને ગર્ભ ગળી પડ્યો. વસુદેવને રોહિણી નામની બીજ એક સ્ત્રી હતી. તે દેવકી કરતાં મોટી હતી. તે એ વખતે ગર્ભવતી હોવાને લીધે વસુદેવે કંસની બીકથી તેને પોતાના મિત્ર નંદને ઘેર મોકલી દીધી. તેને જ છોકરો થયો તેનું નામ સંકર્ષણ રાખવામાં આવ્યું. પાછળથી તેને બળરામના નામથી બોલાવતા હતા. દેવકી આઠમે વખતે ગર્ભવતી થઇ કે તરત જ તેને અને વસુદેવને કંસે પાકા બંદોબસ્તમાં રાખ્યાં. આ છોકરાનો તેને વિશેષ ભય હતો, કારણકે તેના હાથથી કંસનો નાશ થશે એવું નારદે ભવિષ્ય ભાખ્યું હતું. કર્મધર્મસંયોગે આઠમા મહિનામાં દેવકીને પ્રસવ થયો. શ્રાવણ વદ આઠમને દિવસે મધ્યરાત્રે જોરમાં વરસાદ પડતો હતો તે વખતે શ્રીકૃષ્ણનો જન્મ થયો. આ છોકરાને કાંઈ પણ રીતે બચાવવાનો વસુદેવે નિશ્ચય કર્યો હતો, તેથી પહેરાવાળાને ભરઉંઘમાં પડેલા જોધને તે બાળકને લઇને મહેલમાંથી બહાર નીકળ્યા અને યમુના નદી ઓળંગીને નંદને ઘેર જઇ પહોંચ્યા. તે વખતે નંદની પત્ની યશોદા પણ તરત જ પ્રસુતા થઇ હતી, અને તેને પેટે કન્યાનો જન્મ થયો હતો. પોતાના સુકુમાર બાળકને ત્યાં સુકીને નંદની છોકરીને લઇને તે પાછા પોતાના મહેલમાં આવીને દાખલ થયા. બીજે દિવસે કંસ કારાગૃહમાં આવ્યો અને દેવકીની આજીજીઓને ધ્યાનમાં નહિ લેતાં તે છોકરીને પથ્થર પર પછાડી જમને ઘેર રવાના કરી. તે વખતે કંસને ભાસ થયો કે એક તેજઃપુંજ દિવ્ય શક્તિ તે કન્યામાંથી નીકળી અને તેણે કંસને કહ્યું કે તારાં સોએ વરસ પૂરાં થઇ રહેવા આવ્યાં છે. નંદની એ જ કન્યાને શક્તિ તરીકે માનવામાં આવી અને તે ભગવતી તરીકે પ્રસિદ્ધ છે.

આ પ્રમાણે પોતાના શત્રુનો નાશ કર્યો છે એવું માનીને કંસ પાછો ગયો. આ તરફ નંદને ઘેર પુત્રજન્મ થયો તે માટે સર્વને બહુ આનંદ થયો. તેનું નામ કૃષ્ણ રાખવામાં આવ્યું. નંદ ગોકુળનો રાજા હતો. આશરે ચારપાંચ મહિના પછી તે સરકારી મહેસુલ ભરવા માટે કૃષ્ણ સહિત મથુરામાં આવ્યા ત્યારે કૃષ્ણ પોતાનો છોકરો છે એમ બીજા કોઈને ન જણાવતાં વસુદેવે તેને નિહાળીને જોયો અને તેને જન્મદી પાછા લઈ જવાનો નંદને આગ્રહ કર્યો.

કૃષ્ણ જાતે ઘણો મસ્તીખોર, ચાલાક અને નાનામોટાનું ચિત્ત આકર્ષણ કરી લેનારો હતો. યશોદાને તે એક ક્ષણ પણ શાંત બેસવા દેતો ન હતો. મસ્તીખોર બાળક માખાપને પ્રિય હોય છે, એટલે તેનાં કૌતુકો જોવામાં નંદ યશોદાનો કાળ ભારે આનંદમાં જતો હતો તેમાં નવાઈ નથી. રામ અને કૃષ્ણની જોડી હતી. તે જરા મોટા થયા અને હરવા રરવા લાગ્યા ત્યારે ગોપગોપીઓને બહુ પ્રિય થઈ પડ્યા. કૃષ્ણ અને રામ સાત વર્ષના થયા કે તરત નંદ તેમને ગાયો ચારવા મોકલવા લાગ્યા. બાળ ગોવાળીયાઓ ઉપર કૃષ્ણે ટુંક મુદતમાં સ્વામિત્વ મેળવ્યું અને તેમનો ઉપરી બન્યો. તેના ઉપરીપણા નીચે ગોકુળના સર્વ બાળગોવાળીયાઓ ઝાડના છાંયડા નીચે અનેક રમતો રમતા.

તે કાળના ગોવાળીયાઓના રિવાજ મુજબ નંદે ગોકુળમાંથી પોતાનું થાણું ઉઠાવી તેના કરતાં વધારે સારા મુલકમાં જવાનો વિચાર કર્યો. તે પ્રમાણે સર્વ ગોપગોપીઓ પોતાનો સરસામાન અને ઢોરો લઈને ઉત્તર તરફ ગયા અને ઘંઢાવન નામના એક નવા જંગલમાં તેમણે પોતાનું થાણું જમાવ્યું.

તે વખતે કૃષ્ણની ઉમર આશરે ચૌદ વરસની હતી. બળરામ તેનાથી પાંચ છ મહિને મોટો હતો. તે બન્ને ગાયો ચારવાનો ધંધો બહુ આનંદથી કરવા લાગ્યા. કૃષ્ણ મોરલી વગાડવામાં બહુ હુશિયાર હતો. તેની મનોહર રાગિણીઓથી પશુપક્ષીઓ પણ તલ્લીન થતાં હતાં તો પક્ષી ગોપગોપીઓ તે મધુર મોરલીના અવાજથી તલ્લીન થાય તેમાં શી નવાઈ? ગોવાળીયાઓની સોબતમાં રહેવાથી આ બન્ને બાઇઓને કુસ્તી કરવાની ટેવ પડી. બન્ને જણા મલ્લવિદ્યામાં હુશિયાર થયા. દૂધધીના જેવો સાત્ત્વિક આહાર, નિર્મળ હવા અને પ્રેમળ તથા શુદ્ધ વિચારની કેળવણીને લીધે તે ધણા જ શક્તિમાન થયા. તેમનું સૌન્દર્ય જોઈને વ્રજવાસી સ્ત્રીપુરુષો મોહિત થવા લાગ્યાં.

એ વ્રજની પાસે જ ગાયોને પાણી પાવાનો એક મોટો ધરો હતો. નાગ નામનો એક ઉન્મત્ત માણસ તે ધરામાં ઝેર નાંખતો હતો તેથી ત્યાં પાણી પીનારાં ઢોરો મરણ પામતાં હતાં. કૃષ્ણે તે નાગને વશ કર્યો અને તેને ત્યાંથી હાંકી કાઢ્યો. તે જ અરસામાં ધેનુકાસુર અને પ્રલંબ નામના બે દૈત્યો ગાયોનાં ટોળાંમાં જઈને તેમને ચોરી જવાની ખટખટ કરવા લાગ્યા. તેમને પણ તે પરાક્રમી બાઇઓએ મારી નાંખ્યા. આ ઉપરથી કૃષ્ણના બાઇ સંકર્ષનાં બળદેવ, બળરામ અને પ્રલંબહન એવાં નામો પડ્યાં. શરદ્ ઋતુના પ્રારંભમાં ગોવાળીયાઓ ઇંદ્રના નામથી શક્રોત્સવ કરતા હતા. પરંતુ કૃષ્ણની સૂચનાથી તે ઓચ્છવ કરવાનો વિચાર માંડી વાળીને જે ગોવર્ધન પર્વતને લીધે ગાયોને બરપૂર ચારો મળતો તેનો ઉત્સવ ઉજવ્યો. આથી ઇંદ્રને ગુસ્સો ચઢ્યો અને તેણે વ્રજ ઉપર સાત દિવસ સુધી બચંકર વૃષ્ટિ દરી બધાંને હેરાન કરવાનો

નિશ્ચય કર્યો. ત્યારે શ્રીકૃષ્ણે ગોવર્ધનને ઉપાડી તેની નીચે
 બધાઓને રહેવાની સગવડ કરી. આ પ્રમાણે કૃષ્ણનાં પરાક્રમની
 વાતો આનુબાનુના દેશમાં ફેલાઈ. બળરામ અને કૃષ્ણનો ચહેરો
 એકસરખો હોવાથી તે બન્ને વસુદેવના જ પુત્રો હોવા જોઈએ
 એવું લોકો કહેવા લાગ્યા. કૃષ્ણજન્મ સંબંધીની ખરી વાત
 જ્યારે ખુદ કંસને કાને ગઈ ત્યારે તે ગુસ્સાથી રાતોપીળો થઈ
 ગયો. વસુદેવે પોતાને છેતર્યો છે એવું જ્યારે કંસના જાણવામાં
 આવ્યું ત્યારે દરબાર ભરીને તેણે વસુદેવનું કઠોર વાણીથી
 અપમાન કર્યું અને કૃષ્ણ તથા બળરામને પોતાની નગરીમાં
 બોલાવી તેમને ઠાર કરવાનો વિચાર કર્યો. તેમને બોલાવવા માટે
 તેણે અકૂરને ઘજ તરફ મોકલ્યો. એ બન્ને ભાઈઓ જ્યારે ત્યાંથી
 આવવા નીકળ્યા તે વખતે ઘજનાં સર્વ સ્ત્રીપુરુષોએ જે શોક
 કર્યો તેનું વર્ણન અનેક પ્રાસાદિક કવિઓએ કર્યું છે. તે જ્યારે
 સાંભળીએ છીએ ત્યારે હજી પણ આપણાં મન ઉપર ભારે અસર
 થાય છે. કૃષ્ણ અને બળરામ સાથે મુષ્ટિક અને ચાણુરે ઘણો વખત
 મુઠ્ઠી કુસ્તી કરી. આખી મથુરા નગરી આ ખેલ જોવા માટે
 આવી હતી. આખરે તે બન્નેનો બળરામ અને કૃષ્ણે પરાજય
 કરી સંહાર કર્યો. દરવાજા પાસે એક ગાંડા હાથીને ઉભો
 રાખી કૃષ્ણ અને બળરામને મારી નાંખવાની કસે યુક્તિ કરી
 હતી તે પણ નિષ્ફળ ગઈ. આવી રીતે તે ગોવાળીયાના
 છોકરાઓ ભારે થઈ પડ્યા એવું જોતાં કંસ ધણો જ ગુસ્સે
 થયો અને વસુદેવ તથા રામ-કૃષ્ણ માટે કટુ ભાષણ કરવા
 લાગ્યો. આથી જે પ્રમાણે સિંહ હરણના ઉપર તરાપ મારે
 છે તે પ્રમાણે કૃષ્ણ કંસના ઉપર દોડી ગયા અને એક ઝપાટે
 તેને જમીન પર પછાડી મારી નાંખ્યો. ઘંટી કંસના વૃદ્ધ અને

નીતિમાન પિતા ઉચ્ચસેનને રાજ્ય પાછું સોંપી કૃષ્ણ અને રામ
 પોતાનાં ખરાં માઆપને ઘેર રહેવા ગયા. અહીં એક
 વાત કહેવી જોઈએ કે ઉચ્ચસેનનો આગ્રહ હતો છતાં કૃષ્ણે
 મથુરાની ગાદી ઉપર બેસવાનું કમ્પુલ્ય કર્યું નહિ અને પોતાને હાથે
 ઉચ્ચસેનને તે રાજમુકુટ પહેરાવ્યો. કૃષ્ણના આ નિસ્પૃહપણા માટે
 ધન્ય છે એમ કોણ નહિ કહે? નંદને ઘેર રહેવાથી
 ક્ષત્રિયોને યોગ્ય એવા જે જનોઈ વગેરે સંસ્કાર બાકી રહ્યા
 હતા તે સર્વ વસુદેવે પૂરી રીતે કરાવ્યા અને બન્ને પુત્રોને
 ઉજ્જયિનીમાં સાંદીપનિ ગુરુના આશ્રમમાં વેદાધ્યયન અને
 ધનુર્વિદ્યા શીખવા મુક્યા. અલ્પકાળમાં તેઓએ આ વિદ્યા
 શીખી લીધી અને ગુરુની અનેક પ્રકારે સેવા કરીને શિષ્યોએ
 તેમને સંતુષ્ટ કર્યા. ગરીબ બ્રાહ્મણ-પુત્ર સુદામા તેમનો ગુરુબંધુ
 હતો. અધ્યયન પૂરું થયા પછી રામ-કૃષ્ણ મથુરા પાછા આવ્યા.
 વ્રજવાસીઓની માફક મથુરાના તમામ લોકો પણ તેમના ઉપર
 અત્યંત પ્રેમ રાખતા હતા. જરાસંધ રાજાની બે દીકરીઓ (અસ્તિ
 અને પ્રામિ) કંસની પટરાણીઓ હતી. કૃષ્ણ અને બલરામે
 કંસને મારી નાંખ્યો તેથી તેનું વેર લેવું જોઈએ એવું કંસની
 રાણીઓએ પોતાના બાપને કહ્યું. જરાસંધ બહુ પરાક્રમી અને
 સાર્વભૌમ રાજા હતો અને તેના તાબામાં ઘણા સંસ્થાનિકો
 હતા. કરુણ દેશનો રાજા દંતવક્ર, ચેદી દેશનો શિશુપાલ,
 વિદર્ભનો ભીષ્મક અને તેનો યુદ્ધકુશલ પુત્ર રુકમી, કાશ્મીર
 દેશનો ગોનર્દ, સૌવીરનો શૈષ્ય, તેમજ કાશી, વિદેહ, મદ્ર,
 ત્રિગર્ત, શાલ્ય, દરદ વગેરે દેશના રાજાઓની મદદથી
 જરાસંધે મથુરાને ઘેરો ઘાલ્યો. કૃષ્ણ અને રામના સેનાપતિપણા
 નીચે યુદ્ધ શરૂ થયું. તેમાં અનેક રાજાઓનો પરાભવ થયો.

આખરે ૨૮ દિવસે ઘેરો ઉઠાવી જરાસંઘ પોતાની રાજધાની તરફ પાછો ફર્યો. પણ ફરી પાછો લડવાની તૈયારી કરીને જરાસંઘ મથુરા ઉપર ચઢી આવ્યો. ત્યારે આપણે લીધે મથુરા ઉપર આ જીલમ ગુજરે છે એ વ્યાજખી નથી એમ વિચારી કૃષ્ણે બલરામ સાથે મથુરા છોડી દક્ષિણ દેશ તરફ જવાનો વિચાર કર્યો. આ ખખર જરાસંઘને મળ્યા એટલે તેણે મથુરા ઉપર ઘેરો ન ધાલતાં કૃષ્ણ-બળદેવની પૂઠ પકડી તેમને ગોમન્ત પર્વતની તળેટીમાં પકડી પાડ્યા. પણ ફરીથી જરાસંઘના લશ્કરનો પરાભવ થયો એટલે તે સ્વદેશ તરફ પાછો ફર્યો. કૃષ્ણે ફરીથી મથુરાનો રસ્તો લીધો. રસ્તામાં કરવીરના રાજા શૃંગાલની સાથે ઠઠ્યુદ્ધ થયું તેમાં તેને ઠાર કર્યો અને તેના પુત્રને સિંહાસન ઉપર બેસાડી પોતે મથુરામાં આવ્યા. આ વખતે કૃષ્ણની ઉંમર આશરે ૨૨-૨૩ વર્ષની હતી. એ જ અરસામાં તેની ફધ કુંતી (વસુદેવની બેન)ને પાંડુના મૃત્યુને લીધે વૈધ-ય પ્રાપ્ત થવાથી અકરને હસ્તિનાપુર તરફ મોકલી પોતાની ફધના છોકરાઓ (ધર્મ, ભીમ અને અર્જુન)ની પ્રેમથી સંભાળ રાખવા માટે ધૃતરાષ્ટ્રને સંદેશો મોકલ્યો. મથુરામાં પરચકની ખીક જતી રહેલી હોવાથી શાંતિ સ્થાપવા લાગી. થોડા જ વખતમાં કુંડિનપુરમાં ભીષ્મક રાજાએ પોતાની દીકરી રુકિમણીનો સ્વયંવર કરવાનો વિચાર કરી દેશોદેશના રાજાઓને નિમંત્રણ કર્યું. પરંતુ તે અને તેનો પુત્ર રુકમી એ જરાસંઘના પક્ષના હોવાથી તેમણે કૃષ્ણને નિમંત્રણ મોકલ્યું નહોતું. રુકિમણીની ઇચ્છા કૃષ્ણને જ વરવાની હતી, પરંતુ તે શી રીતે અને એની તેને સમજ પડતી ન હતી. તેટલામાં કૃષ્ણ ત્યાં આવી પહોંચ્યા. કૃષ્ણ મૂર્ધાભિષિક્ત રાજા ન હોવાથી તેને સ્વયંવરમાં

આવવાનો અધિકાર તમી એવું જ્યારે ત્યાં લ વગેરે રાજ્ય
 એએ પ્રતિપાદન કર્યું ત્યારે કૃષ્ણના પક્ષ પૈકીના એક રાજ્યએ
 પોતાનું અરજી રાજ્ય કૃષ્ણને આપી તેને મુદ્દાબધેક પણ કર્યો.
 આથી વિરુદ્ધપક્ષીએને રીસ ચડી અને તે પાછા ચાલ્યા ગયા.
 કૃષ્ણે મિત્રનું રાજ્ય પાછું આપ્યું અને પોતે પણ મથુરા પાછા
 ગયા. અર્થાત્ સ્વયંવરનું કામ બંધ રહ્યું. જરાસંધ અને
 કાલયવને (એ જ કાલીયો નાગ હોવો જોઈએ) શ્રીથી મથુરા
 પર હસ્તો કર્યો. કૃષ્ણે તેને યુક્તિથી બીજાની મારફતે ઠાર
 કરાવ્યો. પોતાને લીધે ફરી શ્રીથી મથુરા ઉપર જીલમ જુજરે
 છે એવું ધ્યાનમાં લઇને તે નગરી છોડી જવાનો કૃષ્ણે નિશ્ચય
 કર્યો અને પશ્ચિમમાં દારકાબેટ ઉપર યાદવો સહિત જઈ તેણે
 વસાહત કરી.

દારકાની નગરરચના બહુ જ સુંદર કરવામાં આવી.
 તે ઠેકાણે યાદવોની સંતતિ અને સંપત્તિ દિવસે દિવસે વધતી
 ગઈ અને લોકો દારકાને ઇંદ્રપુરીની ઉપમા આપવા લાગ્યા.
 કૃષ્ણ દારકામાં આવી રહ્યા પછી રુકિમણીના વિવાહનો વિચાર
 ચાલવા લાગ્યો અને તેને રુકમીની સલાહથી શિશુપાલ સાથે
 પરણાવવાનું હતું. કૃષ્ણનો પ્રેમ રુકિમણી પર અને રુકિમણીનો
 પ્રેમ કૃષ્ણ ઉપર હતો. રુકિમણી તરફથી આ બાબતનો કાગળ
 કૃષ્ણને મળતાં વાર જ લગ્નસમારંભને વખતે કૃષ્ણે કુંડિન-
 પુરમાં જઈને તેનું યુક્તિથી હરણ કર્યું અને તેને રથમાં બેસાડી
 દારકા તરફ લઈ ચાલ્યા. તે વખતે કૃષ્ણની ઉંમર પચીસ વર્ષની
 અને રુકિમણીની ઉંમર અઠાર વર્ષની હોવી જોઈએ. સુમહર્ષ
 ઉપર કૃષ્ણરુકિમણીનાં લગ્ન થયાં. થોડા વખત પછી
 અત્યંત સુંદર એવો પ્રદ્યુમ્ન તેમને પેટે જન્મ્યો. રુકિમણી

શિવાય કૃષ્ણને ખીજ સાત સ્ત્રીઓ હતી. તેમનાં નામ સત્યભામા, નામજિતી સત્યા, સુદતા, લક્ષ્મણા, જમ્બુવંતી, મિત્રાવંદા અને કાલિંદી હતાં. તેમને પેટે અનેક વીર પુત્ર અને વીર કન્યા જન્મ્યાં. જમ્બુવંતીનો પુત્ર સાંખ મોટો વીર હતો. કૃષ્ણને પોતાની બધી સ્ત્રીઓ ઉપર સરખો પ્રેમ હતો અને તેમના સમાગમમાં તે આનંદમાં વખત ગાળતો હતો. આ જુદી જુદી સ્ત્રીઓ સાથે કૃષ્ણનો વિવાહ કારણપરત્વે થયાનું ભાગવતમાં લખેલું છે. કૃષ્ણના વૃદ્ધ પિતા વસુદેવ જીવતા હતા તેને હસ્તે તેણે અનેક યજ્ઞ કરાવ્યા, સત્પાત્રોને અનેક દાન અપાવ્યાં. આ પ્રમાણે ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીને કૃષ્ણે મધ્ય વયનો પૂર્વાર્ધકાળ દારકામાં ગાળ્યો.

ધૃતરાષ્ટ્રના છોકરાઓ કૌરવો કૃષ્ણની રક્ષના પુત્રો ધર્મ, ભીમ, અને અર્જુનનો દ્વેષ કરતા હતા અને આગળ જતાં તેમનો નાશ કરવાનો ઉપાય પણ કરવા લાગ્યા. તેમનો નાશ કરવાથી આપ્ત રાજ્ય આપણને મળશે એવી આશ્વાથી ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોએ લાખનું ધર તૈયાર કરી તેમાં પાંડુપુત્રોને રાખ્યા અને એક રાતે તે ધરને આગ લગાડી. કૌરવોનું કપટ પાંડવોના જાણવામાં આવવાથી તેઓ વખતસર તે ધરમાંથી નીકળી ગયા; પણ આની કૌરવોને ખબર ન હતી તેથી તે લોકો તો પાંડવો મરી જ ગયા છે એમ માનવા લાગ્યા. પણ દ્રૌપદીના સ્વયંવર વખતે પાંડવો પ્રમથ થયા અને મચ્છવેધ કરીને પાંચે ભાઈઓ દ્રૌપદી સાથે પરણ્યા. જ્યારે કૌરવોને ખબર પડી કે પાંડવો જીવતા છે ત્યારે તેમને ભય લાગ્યો અને કૃષ્ણ તથા પાંચાલના રાજાની મદદ લઈ તેઓ યુદ્ધ ન કરે એટલા માટે તેમણે વિદુરને પાંડવો પાસે મોકલ્યા અને ગંગાના કાંઠા ઉપરનો

રૂળદ્રુપ પ્રદેશ પોતે રાખીને યમુનાના કાંઠા ઉપરનો જંગલી
 પ્રદેશ પાંડવોને આપ્યો. કૃષ્ણની સલાહથી પાંડવોએ આ વાત
 કમ્બુલ રાખી અને ઇંદ્રપ્રસ્થ નામનું રાજધાનીનું શહેર વસાવ્યું.
 પછી કૃષ્ણ દારકા તરફ પાછા ગયા. દ્રૌપદીને તે બેનની માફક
 માનવા લાગ્યા. પાંડવોની દિવસે દિવસે ચડતી ચવા લાગી.
 કોઈક દોષના નિવારણ માટે અર્જુન બાર વરસ સુધી તીર્થ-
 યાત્રા કરવા નીકળ્યો હતો. દારકાથી ઘેર પાછા ફરતી વખતે
 તેણે બળરામની બહેન (કૃષ્ણની ઓરમાન બહેન) સુભદ્રાનું
 યુક્તિથી હરણ કર્યું; પણ પછી તેમનો વિવાહ યથાવિધિ થયો.
 કૃષ્ણની સલાહથી પાંડવોએ ખાંડવ વન બાળી ત્યાંનો વિસ્તૃત
 પ્રદેશ વસાહતને લાયક કર્યો. પાંડવો વૈભવશિખરે પહોંચ્યા
 પછી મયાસુર નામના કારીગરે પોતાનાં કળાકૌશલ્યથી ઇંદ્ર-
 પ્રસ્થને સ્વર્ગપુરીનું રૂપ આપ્યું. પાંડવોના પરાક્રમની કીર્તિ
 સર્વ ઠેકાણે પ્રસરી રહી.

પોતાના કાકાના છોકરાઓને નિર્જન પ્રદેશ આપી પોતે
 રૂળદ્રુપ મુલક રાખ્યા છતાં પાંડવોનો વૈભવ બહુ વધ્યો છે એ
 જોઈને કૌરવોનાં અંતઃકરણમાં મત્સર અને દ્વેષ ઉત્પન્ન થયા.
 તેવામાં પાંડવોએ રાજસૂય યજ્ઞ કરીને દેશદેશના રાજાઓને
 અને કૌરવોને આમંત્રણ કર્યું તે વખતે તેમની સંપત્તિ જોઈને
 સર્વને આશ્ચર્ય લાગ્યું. પાંડવોની સંપત્તિ કેવી રીતે હરણ
 કરવી તેનો વિચાર તે વખતથી જ કૌરવો કરવા લાગ્યા. રાજસૂય
 યજ્ઞ કરતાં પહેલાં શ્રીકૃષ્ણે પાંડવોને સલાહ આપી કે યજ્ઞ નિર્વિધન-
 થઈ પાર પડે એટલા માટે દુષ્ટ અને બલિષ્ઠ જરાસંઘનો પ્રયત્ન
 નાશ કરવો જોઈએ. ત્યારે ધર્મરાજાએ અર્જુન અને ભીમને
 કૃષ્ણની સાથે જરાસંઘના દેશમાં મોકલ્યા. તેમણે જરાસંઘને

દ્રુઢ યુદ્ધ માટે આવાહન કર્યું. આ મલ્લયુદ્ધમાં જરાસંધ બીમના
 હાથે માર્યો ગયો. જરાસંધે કેદ કરેલા અનેક ક્ષત્રિયોને બંધન-
 મુક્ત કર્યા પછી જરાસંધનું રાજ્ય તેના છોકરાને સોંપીને
 શ્રીકૃષ્ણ, બીમ અને અન્તુન ઇંદ્રપ્રસ્થમાં પાછા આવ્યા.
 જરાસંધને કૃષ્ણે મારી નાંખાવ્યો. અને તેનું માન દિવસે
 દિવસે વધતું જાય છે એ જોઈને કૃષ્ણનો દ્વેષ કરનારો પૌંડ્ર-
 વાસુદેવ (વાસુદેવનો પુત્ર) તેની સાથે યુદ્ધ કરવા માટે આવ્યો.
 કૃષ્ણની માદ્રક પૌંડ્ર-વાસુદેવ પણ વનમાલા અને શંખ ચક્રાદિ
 આયુધો ધારણ કરતો હતો, અને પોતે શ્રી વિષ્ણુનો અવતાર
 છે એમ મનાવતો હતો. કૃષ્ણે પોતાના ચક્રથી તેનું શર કાપી
 નાંખ્યું. યુધામન્યુ પોતાના ચારે ભાઈઓને ચારે દિશા જીતવા
 માટે મોકલ્યા અને પોતાનું સ્વામિત્વ અનેક દેશો ઉપર સ્થાપન
 કર્યા પછી માંડલિક રાજાઓને નિમંત્રણ કરીને રાજસૂય યજ્ઞ
 બહુ ઠાઠમાઠથી શરૂ કર્યો. આ સમારંભમાં દેવોને હવીથી,
 બ્રાહ્મણોને દક્ષિણથી, રાજાઓને અનુપમ સત્કારથી અને બીજા
 લોકોને ઉત્તમોત્તમ પંકવાનથી સંતુષ્ટ કર્યા. આખરે સમારંભ
 માટે આવેલી મોટી મોટી વ્યક્તિઓનું પૂજન કરવાનો વિધિ
 ચાલુ થયો. બીજમની સલાહથી અગ્રપૂજનનું માન શ્રીકૃષ્ણને
 આપવામાં આવ્યું, ત્યારે શિશુપાલ (જરાસંધનો સેનાપતિ
 અને ચેદીનો રાજા) ક્રોધાયમાન થઈને કહેવા લાગ્યો, “હે
 પાંડવો, મૂર્ખની માદ્રક કૃષ્ણને પહેલું માન તમે શા આધારથી
 આપો છો? વૃદ્ધ ગણીને જો તમે એની પૂજન કરતા હો તો
 તેનો બાપ જો તેનાથી વૃદ્ધ છે તે અહીં હાજર છે, માટે તેની
 પૂજા કરો. આચાર્ય ગણીને જો તેને શ્રેષ્ઠ ગણતા હો તો
 દ્રોણાચાર્ય તેના કરતાં અગ્ર માનને લાયક છે. વેદ

જાણનારો ગણી કૃષ્ણને શ્રેષ્ઠ ગણતા હો. તો પ્રત્યક્ષ વ્યાસ મહર્ષિ જે અહીંમાં હાજર છે તેમના જેટલો વેદવિદ્ જાણે કોઈ નથી. રાજા તરીકે તમે તેને શ્રેષ્ઠ ગણતા હો. તો તેના કરતાં શ્રેષ્ઠ દુર્યોધન, બીષ્મક, કૃતલક્ષણ, પાંડવ, શાલ્વ, શલ્ય, સુક્રો અને મહાન રાજાઓ અહીંમાં છે.” આવી રીતે ભાષણ કરીને તેણે કૃષ્ણની કઠોર શબ્દમાં નિર્ભત્સના કરી. બીષ્મે કૃષ્ણની યોગ્યતા સમાજનોને સમજાવી દઇ આખરે કહ્યું કે, ‘કૃષ્ણ એ જ્ઞાનવૃક્ષ, બલવૃક્ષ અને ધનવૃક્ષ છે. તે સર્વ દિગ્ગેષમાં શ્રેષ્ઠ છે. વેદવેદાંગો તે જાણે છે અને સત્ત્વબલસંપન્ન એવા જે શ્રીકૃષ્ણ તે બધાના આચાર્ય, પિતા અને ગુરુ છે.’ આ સાંભળતાં જ શિશુપાલ બડબડ કરવા લાગ્યો. થોડી પળમાં જ દંડયુક્તના આવાહન સુધી વાત આવી પહોંચી અને કૃષ્ણે ચક્ર ફેંકી તેને જમને ઘેર મોકલી આપ્યો. શ્રીકૃષ્ણની હિંમત અને પરાક્રમ જોઈને સર્વ સભા ભસ્મિત થઇ ગઇ અને શિશુપાલનો વધ કરવા માટે તેમણે કૃષ્ણની સ્તુતિ કરી. યજ્ઞકાર્ય યોગ્ય વખતે પૂરું થયા બાદ બધા પોતપોતાને ઘેર ગયા, પરંતુ આ યજ્ઞમાં જ મહાભારતના યુદ્ધનું મૂળ રહ્યું હતું.

રાજસૂય યજ્ઞ પછી કૌરવોએ ધર્મ, બીમ વગેરે ભાઈઓને હસ્તિનાપુરમાં બોલાવી કપટથી દૂત (જુગાર) રમવાની અને તેમનું રાજ્ય ખુંચવી લેવાની યુક્તિ કરી. આ કપટકાર્યમાં તેમણે કુશળ એવા શકુનીની મદદ લીધી. દુંકામાં કહેવાનું કે આ રમતમાં ધર્મે

તાનું રાજ્ય ગુમાવ્યું, એટલું જ નહિ પણ પોતે પોતાના ભાઈઓ સહિત હાર ખાધી અને પાંડવોને કૌરવોનું દાસત્વ

સ્વીકારવા પ્રસંગ આવ્યો. આખરે દ્રૌપદીને પણ પાંડવોએ જીતવામાં મુકી. તેને હાર્યા પછી દુર્યોધને તેને રાજસભામાં બોલાવી અને તેનાં વસ્ત્રો સર્વેની સમક્ષ ઉતારવાની તેણે દુઃશાસનને આજ્ઞા કરી. તે નીચ તેનાં લુગડાં ઉતારવા લાગ્યો ત્યારે દ્રૌપદીએ બહુ જ આજીજીથી કૃષ્ણની મદદ માટે સ્તુતિ કરી. કૃષ્ણે અંતરિક્ષ રહીને તેનાં વસ્ત્રો પૂર્યાં. આખરે થાકીને દુઃશાસન નીચે બેઠો ત્યારે સભ્ય-જનોએ તેનો ધિક્કાર કર્યો અને દ્રૌપદીની સ્તુતિ કરી. ઘૃતરાષ્ટ્રે પણ પ્રસન્ન થઈને તેને વર માગવાને કહ્યું, ત્યારે પોતાના પતિએને દાસત્વમાંથી છુટા કરી તેમનું રાજ્ય પાછું આપવાને માટે તેણે તેની પ્રાર્થના કરી. વિદુરના કહેવાથી ઘૃતરાષ્ટ્રે તે પ્રાર્થના માન્ય રાખી; પરંતુ તેના પુત્રોએ ઠરાવ્યું કે ફરીથી એક વખત ઘૃત રમવું. તેમાં જે હારે તેણે બાર વર્ષ વનવાસ અને એક વર્ષ અજ્ઞાતવાસ ભોગવવો જોઈએ. તેમણે કપટથી પાંડવોને હરાવ્યા તેથી તેમને વનવાસમાં જવાની શરૂ પડી.

કૃષ્ણને આ ઘૂતની અને પાંડવોની દુર્દશાની ખબર પાછળથી મળી. તેવામાં તેના નગર ઉપર શાલ્વે સ્વારી કરી તેને બહુ હેરાન કર્યો. હાલની મારક તે લડાઈમાં શાલ્વે સૌભ નામના આકાશવિમાનનો ઉપયોગ કર્યો હતો એવું મહાભારતમાં લખેલું છે. પછી શાલ્વની પાછળ પડીને કૃષ્ણે તેનો નાશ કર્યો. પાંડવોની થોડા વખત પછી તેણે વનમાં મુલાકાત લીધી. જે કૌરવોએ કપટથી રાજ્યહરણ કર્યું અને મહાસતી દ્રૌપદીનું અપમાન કર્યું તે કૌરવોનો નાશ કરીને ફરીથી તમને વૈભવશિખરે પહોંચાડીશ એવું કહીને

કૃષ્ણે તેમને આશ્વાસન આપ્યું. તે વખતે કૃષ્ણની ઉંમર આશરે સિતેર વર્ષની હતી. પછીનાં તેર વર્ષ કૃષ્ણે દારકામાં રહીને તપશ્ચર્યામાં અને વૈરાગ્યમાં કાઢ્યાં. આ વખતે તેમણે ઉપનિષદોનો અભ્યાસ કર્યો અને તે યોગીશ્રેષ્ઠ હોવા બદલ તેમની કીર્તિ ફેલાઈ. હાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં (અ. ૩-૧૬, ૫.) દેવકીનો પુત્ર કીકૃષ્ણ ચૌર આંગિરસ પાસેથી આત્મવિદ્યા શીખ્યો એમ કહેલું છે.

વનવાસમાંથી પાછા ફર્યા પછી પાંડવોએ કૌરવો પાસે પોતાનું રાજ્ય માગ્યું, પણ તેમણે આપ્યું નહિ. કૃષ્ણે કરેલા ઉપદેશની પરવા ન કરતાં તેઓ લડવા માટે તૈયાર થયા. આ મહાયુદ્ધમાં કૌરવો તરફથી અગીયાર અક્ષૌહિણી (૩૩ લાખ) અને પાંડવોની તરફથી સાત અક્ષૌહિણી (૨૧ લાખ) સૈન્ય લડાઈમાં ઉતર્યું. કૃષ્ણે અને પક્ષોને મદદ કરવાનું કબુલ કર્યું. તેણે કૌરવોને લશ્કરની મદદ આપી અને અર્જુનનું સારથીપણું સ્વીકાર્યું. યુદ્ધ ચાલતું હતું ત્યારે અનેક પ્રકારની સલાહ આપીને તેણે પાંડવોને વિજય અપાવ્યો. આ ઘનધોર સંગ્રામનું વર્ણન (મહાભારતમાં) વાંચીએ છીએ ત્યારે શરીરનાં રૂવાંટાં ઉભાં થાય છે. આખરે કૌરવોનો સમૂળગો નાશ થયો અને પાંડવો ફરીથી સાર્વભૌમ રાજા થયા. ન્યારે યુદ્ધની શરૂઆતમાં અર્જુનને મોહ ઉત્પન્ન થવાથી તેણે લડવા માટે ના પાડી ત્યારે કૃષ્ણે કર્તવ્યકર્મ સંબંધી તેને અમૂલ્ય ઉપદેશ કરી તેનો મોહ દૂર કર્યો. એ જ ઉપદેશને ગીતાપનિષત્ અથવા ગીતા કહે છે.

મહાભારતના યુદ્ધ વખતે કૃષ્ણની ઉંમર આશરે ૮૩ વર્ષની હતી. તેણે પોતાની પાછલી જીંદગી વિદેહીની માણક બ્રહ્મો-

પાસનામાં ગુજરી. પછી યાદવોમાં મઘનું વ્યસન વધ્યું. તેઓ સંપત્તિના મદથી ઉન્નત થયા અને અનીતિથી વર્તવા લાગ્યા ત્યારે તેમનો અંતકાળ પાસે આવ્યો છે એવું કૃષ્ણને જાણ્યું. થોડા જ વખતમાં યાદવોમાં આપસમાં બચકર લડાઇ થઇ અને સર્વ વીરોનો નાશ થયો. બળરામ તે પહેલાં જ સંસારનો ત્યાગ કરીને યોગસાધનામાં નિમગ્ન થયા હતા. તેમના આશ્રમમાં જઇને કૃષ્ણે યોગીની માફક બ્રહ્માસન માડ્યું. તે ધ્યાનસ્થ બેઠા હતા એટલામાં એક શિકારીએ તેને હરણુ સમજીને તેના ઉપર બાણ છોડ્યું. આથી કૃષ્ણનું મૃત્યુ થયું. શ્રીકૃષ્ણ અને બળરામનાં પ્રેતો શોધી કાઢીને વ્રજેએ તેમની ઉત્તરક્રિયા કરી. દ્વારકાના અનર્થની ખબર અર્જુનને મળતાં જ અનાથ સ્ત્રી-પુરુષોને પોતાના દેશમાં લઇ આવવા માટે તે ત્યાં ગયો. જેવો અર્જુન બધાંને લઇ દ્વારકા બહાર નીકળ્યો કે તરત જ સમુદ્ર આગળ વધ્યો અને શ્રીકૃષ્ણે વસાવેલી પવિત્ર દ્વારકા નગરી પાણીમાં ડુબી ગઈ. મરતી વખતે કૃષ્ણની ઉંમર ૧૦૧ વર્ષની હશે એવું જ્યોતિષ અને ગણિતશાસ્ત્રોએ ઠરાવ્યું છે.

શાસ્ત્રોક્ત વિધિ

આવળુ વદ આઠમને દિવસે અપવાસ કરીને મધ્યરાત્રે બાલકૃષ્ણની ષોડષોપચારે પૂજા કરવી. પૂજન પછી માત્ર સુંઠની વડી લેવી. બીજે દિવસે આઠમ પૂરી થયા પછી ભોજન કરવું. પૂજન માટે માટીની પ્રતિમા આણેલી હોય તો તેને જળમાં વિસર્જન કરવી. કૃષ્ણજન્મના ઉત્સવકાળ માટે શાસ્ત્રકારોએ નિશ્ચિત કાંઇ જ કહેલું નથી. કેટલાએક કૃષ્ણના ઉપાસકો શહિદી નક્ષત્રયુક્ત અષ્ટમી હોય તેને જ જન્મઘટી માને છે. કેટલાએક જે દિવસે અષ્ટમી તિથિ હોય

તે દિવસે મધ્યરાત્રિને વખતે રોહિણી નક્ષત્ર હોય કે ન હોય
પણ તે જ વખતે કૃષ્ણજન્મ થયો એમ પ્રતિપાદન કરે છે.
કૃષ્ણનો જન્મ મધ્ય રાત્રે મથુરામાં થયો, પરંતુ બીજે દિવસે
સવારે ગોકુળમાં તેની પ્રસિદ્ધિ થઇ એ ઉપરથી તે જ
દિવસને મુખ્ય માનીને કેટલાએક લોકો જન્મોત્સવ કરે છે.
આ ઉત્સવને ગોકુળાષ્ટમીનું નામ આપવામાં આવ્યું છે.

ચાલુ ૩૬

કૃષ્ણ જન્માષ્ટમીનો દિવસ આખા હિન્દુસ્તાનમાં વધતા ઓછા
પ્રમાણમાં પાળવામાં આવે છે. ગોકુળ, મથુરા, વૃંદાવન, દ્વારકા
વગેરે ઠેકાણે આ ઉત્સવ મોટા દમામથી પાળવામાં આવે છે.
વૈષ્ણવ મતના પ્રતિપાદક અને પ્રવર્તક એવા કેટલાએક
આચાર્યો આ દેશમાં થઇ ગયા તેમને લીધે કૃષ્ણભક્તિનું
મહત્ત્વ આ દેશમાં બહુ વધ્યું. કૃષ્ણ એ ભુદ્ધ અથવા ખ્રિસ્તની
માફક એક વિશિષ્ટ ધર્મ સ્થાપન કરનારો પુરુષ હતો,
તેણે ધર્મની દિશા દેખાડી આપી, એટલું જ નહિ પણ સર્વ
પ્રચલિત ધર્મોની અને કાળે કરીને અસ્તિત્વમાં આવવાજોગી
અનેક ધર્મપંથની એકવાક્યતા કરી આપીને તે બધા
એક જ પરમેશ્વરને પ્રાપ્ત કરી લેવાના ગુદા ગુદા રસ્તાઓ
છે એમ બતાવી આપ્યું. તેટલા માટે પ્રાચીન અને અર્વા-
ચીન લોકો કૃષ્ણને જગદ્ગુરુનું નામ આપે છે. આ દેશમાં
જેમને લીધે કૃષ્ણભક્તિ ફેલાઇ એવા અનેક આચાર્ય અને
સાધુસંત થઇ ગયા. તેમના સંબંધી વિગતવાર હકીકત
'મહાએકાદશી'ના તહેવારના વિવેચનમાં જોવી. હાલમાં
કૃષ્ણાષ્ટમી પાળવાનો જે રિવાજ ચાલે છે તે ધ્યાનમાં લઇએ
તો શ્રીકૃષ્ણના સંબંધમાં તેનો ઉત્સવ ૩૬ થવા માટે જે સત્ય

ઘટનાઓ બની છે તે લોકોના ધ્યાનમાં હોય એમ દેખાતું
 નથી. કૃષ્ણ એ વિષ્ણુનો અવતાર છે, એટલું જ નહિ પણ તે
 પ્રત્યક્ષ જગતના રક્ષણ કરનાર વિષ્ણુ દેવતા છે એમ માનીને
 તેની પ્રતિમાની પૂજા કરવી અને તેણે બાલવયમાં કરેલી લીલાતું
 ભક્તિથી કથન અને શ્રવણ કરવું એટલે આપણી ધાર્મિક જવાબ-
 દારીની પરિસમાપ્તિ થઈ એમ અત્યારના લોકો માને છે.
 કેટલાએક તે દિવસે પ્રહરરાત્રિની અંદર પૂજાઅર્ચા આટોપી
 પ્રલાહાર કરે છે. કેટલાએકને ઘેર ગોકુળનો સુંદર અને કાલ્પ-
 નિક દેખાવ તૈયાર કરી તેમાં કૃષ્ણજન્મનો ઉત્સવ કરવામાં
 આવે છે. સર્વ વર્ણના લોકો આ દિવસને મહત્વનો માને છે.
 તેમાં પણ વૈષ્ણવ મતાનુયાયીઓ આ દિવસને વિશેષ
 આસ્થાથી પાળે છે. કોઈ કોઈ વખત વિષ્ણુનાં દેવાલયોમાં
 દીપારાધના, પાલખીનો વરઘોડો, આંદોલનોત્સવ, કૃષ્ણલીલાનાં
 ખેલ, ભાગવતનું વાચન, હરિીતન, ભજન, ગાન વગેરે
 પ્રતિપદાથી અષ્ટમી સુધી ચાલે છે.

મથુરા, ગોકુળ અને વૃંદાવન

માં લાખો જનારો તે દિવસે ભેગા થાય છે. કૃષ્ણચરિત્ર સાથે
 મથુરા, ગોકુળ અને વૃંદાવનનો ઘાડો સંબંધ હોવાને લીધે તેમની
 માહિતી અહીં આપીએ છીએ. બ્રહ્મવૈવર્ત પુરાણમાં એવી
 કથા છે કે સત્યયુગમાં કેદાર નામનો એક ઉત્તમ રાજા થઈ
 ગયો. જૈગીષ્વય ઋષિના ઉપદેશથી તેણે પોતાના છોકરાને રાજ
 સોંપી અરણ્યવાસ કર્યો. તેને વૃંદા નામની એક કન્યા હતી.
 તેણે આજન્મ અવિવાહિત રહેવાનું વ્રત સ્વીકારીને
 યમુનાને કિનારે તપશ્ચર્યા શરૂ કરી. તેથી શ્રીકૃષ્ણ
 સંતુષ્ટ થયા અને કહ્યું કે ‘વર માગ’. ત્યારે વૃંદાએ બે હાથ

બેડી વર માએ કે 'તમે મારા પતિ થાઓ'. કૃષ્ણે તેની
 વિનંતિ માન્ય કરી અને તેને પોતાને ઘેર લઇ ગયા. જે
 વનમાં તે રાજનાંદિનીએ લપ કયું તેનું નામ વૃન્દાવન
 પડ્યું. શ્રીકૃષ્ણના કાળથી વૃન્દાવનની ખ્યાતિ વધતી ગઇ.
 મથુરા નગરીથી આગળ યમુનાને પેલે પાર ગોકુળ નામનું
 ગામડું છે. તે ઠેકાણે ધનનાં ઢોરો ચરાવવામાં આવતાં હતાં.
 ગોકુળની પાસે જે જમાણા ઢોરો ચરતાં હતાં તે જગાનું ગૃહ-
 દત્ત (મહાવન) નામ છે. પ્રાચીન લેખો ઉપરથી જણાય
 છે કે ગોવર્ધન ટેકરી સુધી મથુરાનો વિસ્તાર હતો અને ત્યાં
 ઢોરોને ચારવા માટે શ્રીકૃષ્ણ બાળ ગોવાળીયા સાથે જતા હતા.
 ધન ઉપર ધનધોર વરસાદ પડીને જ્યારે ગોવાળીયાની ઝુંપડીઓ
 જમીનદોસ્ત થઇ અને તેઓ બચળીત થયા ત્યારે તેમને લઇને
 કૃષ્ણ ગોવર્ધનને આશ્ચરે ગયા અને તેમનું રક્ષણ કર્યું; તે
 ઉપરથી પણ ગોવર્ધન પાસે હતો એમ સિદ્ધ થાય છે. યમુના
 નદી પણ તે ટેકરી પાસે વહેતી હતી એવું જૂના લેખો ઉપરથી
 સિદ્ધ થાય છે. પરંતુ કાળે કરીને યમુનાનો પ્રવાહ બીજી તરફ
 વળવાથી વૃન્દાવન તથા ગોવર્ધન પાસેથી તે ગુપ્ત થઇ અને
 હાલ તે ખેતી વચમાં ચૌદ માઇલનું અંતર પડેલું છે. વૃન્દા-
 વનમાં ગોવર્ધનગિરિ છે એવો ઉલ્લેખ સ્કંદપુરાણમાં મળે છે.
 વૃન્દાવનનો વિસ્તાર પાંચ યોજન (વીસ કોસ) હોવાનું તેમાં
 જણાવેલું છે. એ જ પ્રદેશમાં નિંબવન નામના સ્થળમાં
 મહર્ષિ અરુણીનો પુત્ર આરુણી નામનો એક નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી
 તપશ્ચર્યા કરતો હતો. નિંબવનને નિંબગ્રામ પણ કહે છે. કૃષ્ણે
 ગોકુળ છોડ્યા બાદ વૃન્દાવનમાં ગોવર્ધનની પાસે આરુણી
 મહર્ષિએ મુકામ કર્યો; તે પ્રદેશનું પણ નિંબગ્રામ એ જ નામ

છે. આરુણી મહા પાવત્ર અને શાની હતા એવું દેવર્ષિ નારદે
ભક્તિસૂત્રમાં કહેલું છે. હાલમાં પંચુ તે બન્ને નિઃશ્રામેને
આરુણીની તપોભૂમિ ગણીને પૂજ્ય માનવામાં આવે છે.
આરુણી ઋષિને નિમ્બાર્ક પણ કહે છે. એ સનક સંપ્રદાયના
અવર્તક હતા.

વૃન્દાવન ગામ યમુનાના કાંઠા ઉપરનું વિસ્તૃત નગર હતું.
તેની સાબીતી હાલમાં ત્યાંના નંદઘાટ અને ચીરઘાટના અસ્તિત્વ
ઉપરથી મળે છે. તે ઘાટ પ્રાચીન કાળમાં નદીમાં સ્નાન કરવા
માટે બાંધવામાં આવેલા હતા. પરંતુ યમુનાનો પ્રવાહ ત્યાંથી
બદલાયો અને આજે તે તેના પ્રવાહથી કેટલાયે ગાઉ દૂર છે.
વૃન્દાવનથી હાલનું મથુરા છ માઇલ દૂર છે. શ્રીકૃષ્ણના વખતમાં
આ અંતર જરા વધારે હતું એમ જણાય છે, કારણકે
વૃન્દાવનવાસીઓને મથુરા પહોંચતાં બે પ્રહર લાગતા હતા
એવું અનુમાન ભાગવત પરથી નીકળે છે. કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધનું
અનિષ્ટ પરિણામ વૃન્દાવન, મથુરા અને વ્રજભૂમિને પણ ભોગવવું
પડ્યું. એ યુદ્ધમાં શરૂ વ્રજોનો નાશ થયો. બૌદ્ધધર્મીઓએ વ્રજ-
ભૂમિ ઉપર પોતાના ધર્મની છાપ બેસાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો
અને હજારો બૌદ્ધ ભિક્ષુઓ ત્યાં વાસ કરીને રહ્યા હતા, એવું
ચીનના પ્રસિદ્ધ મુસાફરો ફા-હાચન અને હુએન-ત્સિઆંગના
લેખો ઉપરથી જણાય છે. પછી ઇ. સ. ૧૦૧૭માં
મહમ્મદે વીસ દિવસ સુધી મથુરા ઉપર હલ્લો કરીને તે નગરી
ઉઠ્ઠાડ કરી. ઇ. સ. ૧૫૦૦માં સુલતાન સિકંદર લોદીએ
મથુરાનો નાશ કર્યો, પરંતુ તે વખતે નિમ્બાર્ક સંપ્રદાયી સાધુ
કેશવ કાશ્મીરી ભટ્ટાચાર્યે સિકંદરને યુક્તિપ્રયુક્તિથી વશ
કરી તેને ત્યાંથી રવાના કર્યો. પછી શ્રી કેશવાચાર્યની શિષ્ય-

શાખામાંથી વધારે યોગ્યતાવાળા ગોસ્વામી પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યા અને
 મોગલો, પેશ્વા, વગેરે અધિકારસંપન્ન લોકો તરફથી મથુરાનાં
 ધાર્મિક વૈભવમાં વધારો થતો ગયો. માત્ર ઔરંગઝેબે અનેક
 દેવાલયો જમીનદોસ્ત કર્યાં. અંગ્રેજ સત્તા સ્થાપન થઈ ત્યારથી
 મથુરામાં શાંતિ છે. ગોવિંદદેવ, મદનમોહન, ગોપીનાથ, જુગલ-
 કિશોર, રાધાવલ્લભ વગેરે પુરાતન જગન્મંદિરો ઐતિહાસિક
 સ્થાન તરીકે પ્રાચીન ઇતિહાસની સાક્ષી આપે છે. તેમની
 નજદીક હાલમાં બીજાં નવીન મંદિરો સ્થાપન કરવામાં
 આવેલાં છે. શ્રી રંગનાથ શેઠજીનું મંદિર, શાહજીનું મંદિર,
 લાલબાબુનું મંદિર અને શ્રી બ્રહ્મચારીજીનું (ગ્યાલીયરના
 મહારાજનું) મંદિર એ બધાં જોવાલાયક છે. ઘાટોમાં ભરત-
 પુરની લક્ષ્મીરાણીનો ઘાટ જોવાલાયક છે. વંશીવટ, સેવાકુંજ,
 શ્રંગારવટ, કૈવારવટ અને નિધુવન એ સુપ્રસિદ્ધ પ્રાચીન સ્થાનો
 છે. વૃન્દાવનમાં શ્રાવણ મહિનામાં જુલન અથવા દોલોત્સવ
 અત્યંત જોવાલાયક થાય છે. સંયુક્ત પ્રાંતના આર્યસમાજે
 વૃન્દાવનને પોતાના કાર્યક્ષેત્રનું કેન્દ્ર બનાવીને વ્રજમંડળ ઋષિ-
 કુળ અને આચાર્ય કુળ નામની બે ઉત્તમ સંસ્થાઓ સ્થાપન
 કરી છે. રામકૃષ્ણ (પરમહંસ) મિશનની વતી એક ધર્માદા
 દેવાખાનું ત્યાં ચાલે છે. યમુના નદીના પ્રવાહનું વહેણ બદલીને
 તે વૃન્દાવન પાસે થઈને જાય એવું કરવા માટે સરકાર અને
 રજવાડાઓનું ધ્યાન ખેંચાયું છે અને આશરે આઠ લાખ રૂપિયા
 તે કામ માટે ખર્ચ કરવામાં આવે તો વૃન્દાવનને પ્રાચીન સૌંદર્ય
 પ્રાપ્ત થશે એમ કહે છે. શ્રીકૃષ્ણનું નામ અજરામર થયેલું છે,
 છતાં તેમના વૃન્દાવનમાં સુધારણા કરીને તેને પ્રાચીન સૌંદર્ય અને
 વૈભવ પ્રાપ્ત કરાવી આપવાં એ સર્વ કૃષ્ણભક્તોનું પ્રથમ કર્તવ્ય

છે. શ્રીકૃષ્ણનું એ એક સ્મારક છે એમ કહીયે તો વાંધો નથી. આરોગ્યદૃષ્ટિથી વૃન્દાવનની સુખાકારી સારી નથી, પણ તે સુધારવાનો યત્ન સરકાર અને બોકો કરે છે એ અત્યંત આનંદની વાત છે.

કૃષ્ણને અવતારોમાં ગણે છે, માટે અવતારની દૃષ્ટિએ તેના હાથે ક્યાં ક્યાં મહત્કાર્યો બન્યાં એનો વિચાર કરતા પહેલાં અવતારની વ્યાખ્યા જે શ્રીકૃષ્ણ પોતે જ કહેલી છે તેનો અર્થ બરાબર સમજી લેવો આવશ્યક છે. શ્રીકૃષ્ણે ગીતાપદેશ કરતી વખતે અર્જુનને કહ્યું છે કે:

परित्राणाय साधूनाम् विनाशाय च दुष्कृताम् ।

धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥

સાધુનું પરિત્રાણ કરવા માટે, દુષ્ટત્યોનો નાશ કરવા માટે અને ધર્મની સ્થાપના કરવા માટે હું દરેક યુગમાં જન્મ લઉં છું એવું જે શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું હતું તેને અનુસરીને તેના હાથે કાર્યો કેવી રીતે બનતાં ગયાં તે જોઈએ તો કૃષ્ણ એ અવતાર હતા એમ સમજવાનું સહેલું થઈ પડશે. પ્રથમ

परित्राणाय साधूनाम्

એ દૃષ્ટિથી કૃષ્ણચરિત્રનો વિચાર કરીએ. દેવકીને પેટે શ્રીકૃષ્ણનો જન્મ થયા બાદ તેને નંદ જોવાળીયાને ઘેર લઈ જવામાં આવ્યા. તે જોવાળીયાઓ અસલ ક્ષત્રિય હતા, પરંતુ તેમણે સમશેર ચલાવી રક્તપાત કરવાનો વ્યવહાર મુકી દધને ગાયો પાળવાનો અને ગોરસ વેચવાનો ધંધો સ્વીકાર્યો હતો. આવા વ્યવસાયમાં પડેલા લોકો સ્વાભાવિક રીતે જ યુદ્ધકળાવિશારદ અને રાજકાર્યમાં મુંઝાયેલા તેમના ક્ષત્રિય જ્ઞાતિભાઈઓની માફક સંપત્તિમાન અથવા અધિકારયુક્ત નહોતા. વસુદેવની જોન પાંદું

રાજને આપી હતી, અર્થાત્ રાજકુટુંબો સાથે યાદવોનો સંબંધ હતો, તોપણ સાંપત્તિક દૃષ્ટિથી યાદવોની સ્થિતિ સારી નહોતી. તે સમ્બંધીલ, સદાચારી અને પ્રેમાળ હતા. શ્રીકૃષ્ણ તેમનામાં ઉછર્યા તેથી તેમના સાત્ત્વિક ગુણો તેનામાં રહેજે વિકાસ પામ્યા. દીન સ્થિતિમાં દ્વિવસ કાઢનારાં ગોપગોપીઓને માટે તેના અંતઃકરણમાં આદર ઉત્પન્ન થયો. પ્રેમનો વિકાસ થવાથી સર્વ ઠેકાણે મમત્વપ્રુદ્ધિ પ્રસ્થાપિત થાય છે તેથી સ્વાર્થત્યાગનો અનુપમ ગુણ મનુષ્યમાં ઉત્પન્ન થાય છે. પોતાનો સ્વાર્થ ન જ્ઞેતાં શ્રીકૃષ્ણે જે મહત્ત્વનાં કામો કર્યાં છે તેનું ખરું કારણ જોઈએ તો ગરીબ ગોવાળીયાઓમાં તેણે ગાળેલું બાલપણ છે. દહીંશાટલા ઉપર નિર્વાહ કરનારા અને નિષ્કાંચન ગોવાળીયાઓમાં મોટા થયેલા કૃષ્ણ પરાક્રમથી પ્રાપ્ત કરેલા રાજ્યપદનો ઉપભોગ લેવાને બદલે તે યોગ્ય વારસને હવાલે કરે અને આવેલા વૈભવને તરછોડે તેના કરતાં શ્રેષ્ઠ સ્વાર્થત્યાગ કયો હોય ? કંસ, જરાસંધ, શૃગાલ વગેરે કેટલાએક આસુરી સ્વભાવના રાજાઓને યમસદને પહોંચાડ્યા પછી તેમનાં રાજ્યો પર પોતાનું સ્વામિત્વ સ્થાપન કરવાનો વિચાર જ તેને આવ્યો નથી, એટલું જ નહિ પણ તે રાજ્યો તેણે યોગ્ય વારસોને હવાલે કર્યાં. જે યાદવોમાં તેનું બાળવય ગયું તેમના ગુણ ઉપર લુબ્ધ થઈને તેમની સાંપત્તિક સ્થિતિ સુધારવાનો તેણે યત્ન કર્યો. વખત જતાં યાદવો ધનાઢ્ય થયા અને તેની દ્વારકા નગરી ઇંદ્રપુરીથી અદકી બની. જ્યારે ગરીબ સુદામો તેની ખરી જાહેજલાલીને વખતે મળવા માટે આવ્યો ત્યારે કેટલાએક આધુનિક ધનવાન ગુરુશ્રંધુની માફક દરવાજોથી તેને પાછો ન કાઢતાં અનેક

પ્રકારે પોતાનો પ્રેમ દર્શાવીને તેની ગરીબાઈ દૂર કરી. પાંડવો અને કૌરવો બન્ને તેના સગા હતા; પરંતુ પાંડવોનો પક્ષ સત્પક્ષ છે એમ જાણીને તેમને વિજય અપાવવા પોતે સારથી જેવું કામ પણ સ્વીકાર્યું. પાંડવ વન બાળીને નવીન પ્રદેશ તૈયાર કરવાના કામમાં તેણે અર્જુનને મદદ કરી. રાજસૂય યજ્ઞની વખતે તેણે રસોધ્યાઓ સાથે પણ કામ કર્યું. અર્થાત્ સાધુના પરિત્રાણ માટે પ્રસંગાનુસાર જે ઉચ્ચનીચ કામો તેને કરવા જેવાં લાગ્યાં તે તેણે ઉત્તુકતાથી કર્યાં. રજસુ અને તમસુ ગુણ કરતાં સત્ત્વ ગુણ શ્રેષ્ઠ છે અને સત્ત્વસ્થ લોકોને જ્યારે રજોગુણી અને તમોગુણી લોકો તરફથી ત્રાસ થાય છે ત્યારે સાત્ત્વિક જનોનું રક્ષણ કરવું એ આપણું પ્રથમ કર્તવ્ય છે એમ શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને કહ્યું હતું. સાદા અને સરળ ઉપાયોથી સાધુનું પરિત્રાણ કરી શકાય એમ નથી. કૃષ્ણે દુર્યોધનને અનેક રીતે સમજાવ્યો અને કૌરવોની અંદરનો ટોટો મટાડવાનો અનેક રીતે યત્ન કર્યો, પરંતુ તે જ્યારે તેમાં સંશય થયો નહિ ત્યારે જ તેણે પાંડવોને યુદ્ધને માટે ઉભા થવાની સલાહ આપી. સારાંશ કે સાધુનું રક્ષણ કરીને તેમને દુષ્ટોના હાથમાંથી છોડાવવાનો એક જ રસ્તો ખુલ્લો છે અને તે યુદ્ધનો છે. અવતારકૃત્યો પૈકી જે બીજું કૃત્ય

વિનાશાય ચ દુષ્કૃતામ્

તે પણ શ્રીકૃષ્ણે સાંગોપાંગ પાર પાડ્યું. બાલવયમાં કાળીયા નાગ અને મધુકૈટભના જીલમમાંથી પ્રજને છુટું કર્યું, કંસને યમસદન મોકલી મથુરાની પ્રજાનો ત્રાસ દૂર કર્યો અને નરમેધ કરવા સુધી તૈયાર થયેલા જરાસંધને જમરાજાને ઘેર

પહોંચાડી અનેક રાજ્યોને બંધનમુક્ત કર્યાં. શિશુપાલ, શૃંગાલ વગેરે અર્ધિષ્ઠ અને નીચ પ્રવૃત્તિના રાજ્યોનો નાશ કરીને પ્રજાને સુખી કરી. દુર્યોધનાદિ દુષ્ટ, મત્ત અને જીલમી કૌરવકુળનો નાશ કરવા માટે અર્જુનનું સારથીપણું સ્વીકારીને પાંડવોને હાથે તેમનો નાશ કરાવ્યો. પોતાનાં સગાંવહાલાં ચાદવો દુર્યોધનમાં સપડાઇને અધોર કૃત્ય કરવા લાગ્યા, તે જોતાં જ તેમના ઉપર પ્રેમ હોવા છતાં પણ જૂ-ભાર કમી કરવા માટે તેમનો નાશ કરવામાં શ્રીકૃષ્ણે આંચકો ખાધો નહિ. આ પ્રમાણે દુષ્ટકૃત્યોનો વિનાશ કરવાના કામમાં તેમણે અલૌકિક પરાક્રમ, સાહસ, બળ અને નિશ્ચય જગતને બતાવ્યાં. અવતાર-કૃત્યો પૈકી ત્રીજું અને અત્યંત મહત્વનું એવું

ધર્મસંસ્થાપનાનું કાર્ય

શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું. તે વખતે ધર્મસંસ્થાપના કરવાની શી જરૂર હતી એ પ્રશ્ન સહેજ ઉભો થાય છે. શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને કહ્યું છે કે
 यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।

अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥

હે ભારત, જ્યારે જ્યારે ધર્મ ક્ષીણ થાય છે અને અધર્મનું પ્રાપ્ત્ય થાય છે ત્યારે ત્યારે હું જન્મ લઉં છું. અર્થાત્ જ્યારે ધર્મસંસ્થાપનાનું કામ શ્રીકૃષ્ણને ભારતકાળમાં કરવું પડ્યું ત્યારે અધર્મનું પ્રાપ્ત્ય કેવી રીતે વધ્યું હતું તે જોઈએ. મુખ્યત્વે કરીને સમાજનું બંધારણ બરાબર રહે અને વ્યવહાર સીધી રીતે ચાલે તે માટે આ ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચતુર્વિધ પુરુષાર્થ ઉત્તમ પ્રકારે કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરી લેવા એનું જ્ઞાન લોકોને હોવું જોઈએ. સમાજમાં કેવળ સાત્ત્વિક વૃત્તિનો વધારો થાય એટલે પ્રગતિ થઈ એમ

સમજવું નહિ. ઇહલોક અને પરલોકમાં સદ્ગતિ પ્રાપ્ત થાય તે માટે સત્ત્વ, રજસ્ અને તમોગુણથી યોગ્ય કર્મના નિયમો સમાજનાયકોએ ઘડવા જોઈએ. પુરુષાર્થને માટે ઉલટી કલ્પના લોકોમાં રૂઢ થાય તો તેનું પરિણામ વિપરીત થાય છે. એક બાબુથી પ્રવૃત્તિપર વર્તનનું જોર તો ખીજી તરફથી નિવૃત્તિનું ધાંધલ મચાવવામાં આવે છે. પ્રવૃત્તિના માર્ગે જવું એ ખરી ઉત્તતિની દૃષ્ટિથી જોટલું અનિષ્ટ છે તેટલું જ નિવૃત્તિપર કર્મમાં લીન થઈ જવું એ હાનિકારક છે. એ બન્નેમાં સમતોલપણું રહેવું જોઈએ. પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ અથવા નિવૃત્તિપર પ્રવૃત્તિ હોવી એ અત્યંત મહત્ત્વનું છે. તેમના સમતોલપણામાં ચુક પડે તો સમાજના સમતોલપણામાં પણ ભૂલ પડી એમ સમજવું. એનું પરિણામ એ આવે કે કદાચ દિશામાં પગલું ભરવું તે સમાજને માલુમ ન પડતાં સમાજ અવળે જ રસ્તે જશે. આ સ્થિતિ સુધારવા માટે ધર્મસંસ્થાપકો પૃથ્વી ઉપર વખતો-વખત જન્મ્યા છે. બધા ધર્મસંસ્થાપકોએ એ જ કાર્ય કર્યું છે એમ બારીકપણે જોવાથી માલુમ પડશે.

પાંડવો અને કૌરવો તે વખતના નિવૃત્તિ અને પ્રવૃત્તિના પુરસ્કર્તા હતા એમ કહી શકાય. એક પક્ષે સંન્યસ્ત વૃત્તિનો સ્વીકાર કર્યો તો બીજાએ બધી રીતે પ્રવૃત્તિને આશરો આપ્યો. તેને લીધે, દરેક ઠેકાણે ધર્માધર્મનો અને કર્તવ્યાકર્તવ્યનો વિચાર કરીને પગલું ભરનારા પાંડવો જે પ્રમાણે બહીતાં બહીતાં ઐહિક કર્તવ્યકર્મો આચરતા હતા તેવી જ રીતે દુર્યોધન અને તેના જરાસંધ વગેરે મિત્રો બેશમ થઈને ન ઇચ્છવા-યોગ્ય કૃત્યો કરવામાં લીન થઈ ગયા હતા. ધર્મ, અર્જુન વગેરે નિવૃત્તિપ્રેમી સમાજના નેતાઓ કર્તવ્યકર્મથી પરાવ્રત્ત

થમને ધર્મ સંબંધીની ભળતી જ કલ્પનાઓ પ્રમાણે વર્તતા
 હતા. પાપપુણ્યનો ઉલટો જ અર્થ તે લોકો કરતા હોવાથી
 જગતના વ્યવહારોનો વિચાર તાત્ત્વિક દૃષ્ટિથી કરવાની તેમનામાં
 તાકાત રહી ન હતી. અનેક દેવતાઓની ઉપાસના, તે
 દેવતાઓને સંતુષ્ટ કરવા માટે અનેક યજ્ઞયાગાદિક ઉપાય,
 મોહને લીધે ખુદ્દિનાશ થવાથી કર્તવ્યપરાડમુખતા, દેહ
 અને આત્માને માટે યોગ્ય જ્ઞાનનો અભાવ, દેવ માટે અંધ-
 શ્રદ્ધા, સદ્ધર્મનું રહસ્ય પારખવામાં સમાજની અપાત્રતા,
 કેવળ જન્મ ઉપરથી જ વર્ણનું ઉચ્ચનીચપણું માનવાની દૂષિત
 પદ્ધતિ વગેરે અનેક બાબતો જોઈને શ્રીકૃષ્ણે સદ્ધર્મનો
 અર્જુનને ઉપદેશ કર્યો અને તેના મોહનો નાશ કરીને યોગ્ય
 કર્મ કરવા માટે તેને સલાહ આપી. આ દિવ્ય ઉપદેશને
 ભગવદ્ગીતા કહે છે. પ્રવૃત્તિમાંથી નિવૃત્તિના માર્ગ તરફ લઇ
 જવાને માટે આ ગીતાપદેશ જોડેલો સમર્થ છે તેટલો જ તે
 નિવૃત્તિપરાયણ ને સત્કર્તવ્યની દિશા દેખાડનારો છે. હિન્દુ-
 સ્તાનમાં આજે સેંકડો વર્ષથી આ ઉપદેશની અસર સમાજપર
 થઇ છે અને આડે રસ્તે જનારાઓને તે ફરીફરીથી સીધે
 માર્ગે લાવે છે. અજ્ઞાનનો નાશ કરનારો આ ઉપદેશ કોટિ ભાસ્કર
 તુલ્ય પ્રકાશમાન છે. આ ગીતામૃત પીને આ દેશમાં અનેક આર્યોને
 પરમધામ અને શાંતિનો લાભ મળેલો છે. સ્ત્રીઓ, શૂદ્ર, પતિત
 અને ચાંડાળ માનેલા લોકોને માટે પણ આ દિવ્ય ઉપદેશ કરી
 સાધુસતોએ સ્વર્ગનાં કમાડ ખુલ્લાં કર્યાં છે, એટલું જ નહિ
 પણ અત્યારના જમાનામાં તો પૃથ્વીના બધા લોકો ગીતાધર્મ
 ઉપર ગાંડા થાય છે. અમેરિકા અને યુરોપમાં ગીતાધર્મને
 અમૂલ્ય અને તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિથી અદિતીય માનવામાં આવે છે.

શ્રીકૃષ્ણે કહેલો. ધર્મ પરમ વંદ્ય અને સર્વમાન્ય થવા લાગ્યો છે. આ દૃષ્ટિથી જોતાં શ્રીકૃષ્ણ એ હિન્દુસ્તાનને માટે જ ધર્મસ્થાપન કરનાર મહાત્મા થઈ ગયા એમ ન કહેતાં. સર્વ જગતને માટે વિશ્વધર્મ કહેનાર ધર્મસ્થાપક થઈ ગયા એમ કહીએ તો ખોટું કહેવાય નહિ.

જે ભગવદ્ગીતા ઉપર સેંકડો ટીકાત્મક ગ્રંથો રચાયા છે અને આજે પણ રચાય છે, જે ગીતાની મદદ વડે લોકોનો ઉદ્ધાર કરવા માટે શ્રી શંકરાચાર્ય, જ્ઞાનેશ્વર, વામનપંડિત, વિદ્યાર્ચ દિગ્ગજ વગેરે સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષાભિન્ન જનોએ પ્રયત્ન કર્યા છે, જેની મહત્તા પૃથ્વી ઉપરના સર્વ વિદ્વાનો કબૂલ કરે છે તેનું યોગ્ય વિવેચન આ નાનકડા લેખમાં કરવું એ શક્ય નથી. માટે સામાન્ય રીતે આ ગીતાપદેશની અલ્પ-સ્વલ્પ ઓળખાણ થાય તેટલા માટે બહુ જ ટુંકામાં તેનો સાર આપીએ છીએ. પોતાને આર્ય કહેવડાવનારા દરેક જણે અભ્યાસ કરીને પોતાનું કર્તવ્યકર્મ સમજી લેવું જોઈએ.

ભગવદ્ગીતાપદેશ

આ શરીરનું નામ ક્ષેત્ર છે અને શરીરને જાણનારને ક્ષેત્રજ્ઞ કહે છે. પરમેશ્વર પોતે જ ક્ષેત્રજ્ઞ દેહ અને દેહી છે. ક્ષેત્રથી ક્ષેત્રજ્ઞ ભુદો છે. ક્ષેત્ર અટલે દેહ અને ક્ષેત્રજ્ઞ અટલે દેહી અથવા આત્મા. આત્મા એ નિત્ય, અવિનાશી અને અપ્રમેય (પૂર્ણપણે ન સમજાય તેવો) છે. તે અજન્મા પુરાણપુરુષ છે. મનુષ્ય જે પ્રમાણે જૂનાં વસ્ત્ર ફેંકી દઈ નવાં વસ્ત્ર પહેરે છે તે પ્રમાણે આ દેહી જૂનો દેહ તજી દઈ નવો દેહ લે છે. આત્મા એ અવ્યક્ત, અચિંત્ય

અને અવિકાર્ય છે. દેહને ઇન્દ્રિયા, દેષ, સુખ, દુઃખ, ચેતના, ધૈર્ય, જન્મ, મરણ વગેરે છે, આત્મા એ બધાથી અળગો છે. માટે પોતાની ફરજનો વિચાર કરીને, જન્મને લીધે પ્રાપ્ત થયેલાં કર્મ કરવામાં માણસે પાછળ પડવું ન જોઈએ. કર્મ છેવટ સુધી કરવું જ જોઈએ. કારણકે કર્મથી કોઈ છુટી શક્યો નથી. પરંતુ એટલું ધ્યાનમાં રાખવું કે કર્મ કરવા

જેટલો જ મનુષ્યને અધિકાર છે; જળને માટે

કર્મચોગ

કોઈપણ વખત અધિકાર નથી. માટે યોગયુક્ત

થઈને, હૃપણું છોડી દઈને કર્મનું આચરણ

કરવું. લાભ, હાનિ, સિદ્ધિ, અસિદ્ધિ માટે સમખુદ્ધિ રાખવી. આ સમખુદ્ધિને જ યોગ કહે છે. કર્મફળની આસક્તિ છોડનારાઓ જન્મબંધનમાંથી મુક્ત થઈને સાયુજ્યપદને પામે છે. આપણી ફરજ આપણે બજાવવી જોઈએ. તે કાર્ય સિવાય ચાલે તેમ નથી. વિદ્વાનોએ જનતાને સુમાર્ગ બતાવવો જોઈએ; આપણે આસક્તિ રહિત કર્મ કરીને અજ્ઞાનમાં તેનો દાખલો બેસાડવો જોઈએ; કારણકે શ્રેષ્ઠ લોકો જે પ્રમાણે ચાલે છે તે પ્રમાણે જ બીજા લોકો પણ ચાલે છે એ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ.

કર્મનો ત્યાગ કરવો એમ કેટલાએક કહે છે, પરંતુ તેઓ એટલું સમજતા નથી કે કર્મ ન કરવું એ કાંઈ કર્મત્યાગ નથી. શ્લેષ્ઠારહિત કર્મ કરવું તેને જ

કર્મત્યાગ

અને

મનોવિનય

કર્મત્યાગ સમજવો. કર્મના જળની

આસક્તિ તજીને જે કર્મ કરે છે તે જ

ખરો સંન્યાસી અને તે જ ખરો યોગી

છે. જે નિષ્કામ થયો તે રાગદ્વેષથી મુક્ત થયો છે. સર્વ

સ્થળે જોને બ્રહ્મ દેખાય છે તેને જ પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે. આપણે જ આપણા ઉદ્ધાર કરી લેવો જોઈએ. આપણે જ આપણા મિત્ર અને આપણે જ આપણા શત્રુ થઈએ છીએ તે ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ. જેણે પોતે વિવેકથી પોતાનું મન જીત્યું છે તે જ પોતાનું હિત કરી શકે છે; પરંતુ જે અવિવેકી છે તે પોતે જ પોતાનો શત્રુ બને છે. માટે અંતઃકરણ બહુ શાંત રાખીને, નિર્ભય થઈને, બ્રહ્મચર્યવ્રત પાળીને, મનનો ઉત્તમ પ્રકારે નિરોધ કરીને, પરમેશ્વરમાં ચિત્ત રાખીને, પરમેશ્વર એ જ સર્વસ્વ છે એમ માનીને રહેવું. આ પ્રમાણે ચિત્તનો નિરોધ કરનારો આખરે નિર્વાણ-શાંતિ પામે છે. મન સ્વાભાવિકરીતે ચંચલ છે, માટે અભ્યાસથી તેને જીતવું જોઈએ. ધૈર્યથી ગુહિને સંયમમાં રાખી, વિષયોથી ધીમે ધીમે અળગા થવું અને મનને ઉત્તમ રીતે આપણી સાથે નિશ્ચલ કરવું, તેમજ આડીઅવળી કલ્પનાઓ ન કરતાં સ્થિર રહેવું.

જે પ્રકારથી લોકો પરમેશ્વરને ભજે છે તે પ્રકારનું તે ફળ આપે છે. માણસો ગમે તે રીતે પરમેશ્વરનું પૂજન કરતા હોય તોપણ અંતે તેઓ પ્રભુને જ જઈને મળે છે.

રોગપીડિત, જિજ્ઞાસુ (એટલે આત્મજ્ઞાન ભકિતયોગ મેળવવાની ઇચ્છા રાખનારા); અર્થાર્થી (એટલે ભોગસાધનની ઇચ્છા કરનારા)

અને જ્ઞાની એવા ચાર પ્રકારના લોક ઇશ્વરને ભજે છે. તેમાં જ્ઞાની શ્રેષ્ઠ છે. જન્મ અને મૃત્યુથી છુટવાને માટે પરમેશ્વરનો આશ્રય લઈને જે પ્રયત્ન કરે છે તેમને બ્રહ્મનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. તેઓ સર્વ અધ્યાત્મજ્ઞાન બાળે છે અને સર્વ કર્મ પણ બાળે છે. અંતકાળને વખતે ઇશ્વરનું સ્મરણ કરતાં કરતાં જે આ

હને છોડી દે છે તે ઇશ્વરસ્વરૂપમાં મળી જાય છે. અનન્ય ભક્તિથી સદાસર્વદા ઇશ્વરનું સ્મરણ કરનારા, નિરંતર શાન્ત ચિત્તવાળા યોગીને પરમેશ્વર પ્રાપ્ત થાય છે. જેનામાં સર્વ ભૂત-માત્રેનો અંતર્ભાવ થયો છે અને જેના સામર્થ્યથી આ વિશ્વ નભે છે, તે પરમ પુરુષ અનન્ય ભક્તિથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. જે પરમેશ્વરમાં ચિત્ત રાખીને અને તેમાં જ જીવ લગાડીને, એકબીજાને ઇશ્વર વિષે જ્ઞાન આપે છે અને સર્વકાળ સંતોષ માને છે તે જ ઇશ્વરને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. જે અનન્ય ભાવે ઇશ્વરનું ચિંતન કરીને સર્વદા સ્થિર ચિત્તથી તેને ભજે છે, તેમના યોગક્ષેમની શીકર ઇશ્વરને જ હોય છે. ઇશ્વર પ્રીત્યર્થે શુદ્ધ ચિત્તથી અને ભક્તિથી કંઈ નજીવું પણ અર્પણ કરવામાં આવે, તો તે ભક્તિપૂર્વક અર્પણ કરેલા ઉપાહારનો સ્વીકાર તે મોટા પ્રેમથી કરે છે. આપણે જે કાંઈ કરીએ, તે બધું ઇશ્વરને અર્પણ થાય એવી બુદ્ધિથી કરવું જોઈએ. એમ કરવાથી કર્મોના બંધનથી મનુષ્ય મુક્ત રહેશે અને એ પ્રમાણે મુક્ત થયેલો મનુષ્ય ઇશ્વરને પામશે. પરમેશ્વર સર્વ ભૂતો તરફ સમબુદ્ધિથી વર્તે છે; પરંતુ તેની જે ભક્તિ કરે છે તેઓ તો તેની સાથે તદાકાર બની રહે છે. ભક્તિથી ગમે તે સ્થિતિના મનુષ્યને ઇશ્વરપ્રાપ્તિ થાય છે, કારણ કે ઇશ્વરને ઘેર જરાપણ ઉચ્ચનીચ ભાવ નથી.

જ્ઞાનયોગ એ સર્વમાં શ્રેષ્ઠ છે. જે શ્રદ્ધાવાન છે, જેની જ્ઞાન તરફ એકનિષ્ઠા છે, જેણે ઇન્દ્રિયોનો સંયમ કરેલો છે તેને જ તે પ્રાપ્ત થાય છે. જ્ઞાનપ્રાપ્તિના યોગથી ઘણી જ શાંતિ મળે છે. જે અજ્ઞાની છે અને જેને શ્રદ્ધા નથી, જેનું મન સદા સંશયી હોય છે તે નાશ પામે છે. તેને માટે આ લોક નથી,

પરલોક નથી અને સુખ પણ નથી. આત્મજ્ઞાનથી જેનું અજ્ઞાન જતું રહેલું છે તેનું તે આત્મજ્ઞાન પરમેશ્વરના સ્વરૂપને પ્રદર્શિત કરે છે. પરમેશ્વરમાં જેઓ પોતાની બુદ્ધિ અને મન લગાડે છે, તેનામાં જ પોતાની નિષ્ઠા રાખે છે અને સર્વદા તેમાં જ નિમગ્ન રહે છે, તેઓના જ્ઞાનથી

જ્ઞાનયોગ

તેમનાં પાતક ધોવાઈ જાય છે અને તેઓ પુનર્જન્મમાંથી છુટે છે. જેઓ જ્ઞાની છે

તેમને આપપરભાવ અથવા ઉચ્ચનીચ ભાવ નડતા નથી. તેઓની દષ્ટિ બધા ઉપર સરખી હોય છે. જેમના મનમાં સમતા ઉત્પન્ન થઈ છે તેઓ આ લોકમાં છે છતાં તેમણે સંસાર જીત્યો છે, કારણકે બ્રહ્મ એ નિર્દોષ અને સર્વત્ર સમાન છે માટે બ્રહ્મમાં તેઓ સ્થિર છે. સર્વ કર્મોના ફળનો અંતર્ભાવ જ્ઞાનના ફળમાં હોય છે.

સર્વ જડ પદાર્થોનું જે મૂળ સ્વરૂપ તેનું નામ પ્રકૃતિ. પ્રકૃતિનો જે ચૈતન્યરૂપ માલિક તેને પુરુષ કહે છે. તે જ પરમાત્મા છે. જીવ એ પરમાત્માનો અંશ છે.

પરમેશ્વરી માયા

પ્રકૃતિ અને પુરુષ એ બન્ને અનાદિ છે.

પ્રકૃતિને અંગે સત્ત્વગુણ, રજોગુણ અને તમોગુણ એવા ત્રણ ગુણ એટલે શક્તિ છે. સત્ત્વગુણ એટલે પ્રૌઢતા, રજોગુણ એટલે ચંચલતા અને તમોગુણ એટલે મંદતા. એ ત્રણેમાં સત્ત્વગુણ શ્રેષ્ઠ છે. પ્રકૃતિને ઠેકાણે આ ગુણોનો જેમ જેમ ઉત્કર્ષ અથવા અપકર્ષ થશે તેમ તેમ તેવા પ્રકારનાં કાર્યો બનશે. તેમને લીધે જ જગતમાં ફેરફાર થાય છે. આ ત્રણ ગુણોના ઉત્કર્ષ અને અપકર્ષનું કારણ એ બહુ ગૂઢ બાબત છે. તે પરમેશ્વરની અગાધ માયા છે. પરમેશ્વરના આધારથી સર્વ બ્રહ્માંડો માળાના મણકાઓની

માદ્રક ગુંથાયેલા છે. આ અતિ દિવ્ય અને ત્રિગુણાત્મિકા ધશ્વરી માયા બહુ જ દુસ્તર છે. જેઓ અનન્યભાવથી ધશ્વરને બળે છે તેઓ આ માયામાંથી પાર પડે છે. સર્વનો અધિપતિ જે ધશ્વર તેના આશ્રયથી પ્રકૃતિ સર્વ ચરાચરને ઉત્પન્ન કરે છે, અને તેથી બધું જગત ફરીફરીને ઉદય પામે છે. મૂર્ખ મનુષ્ય વ્યર્થ અહંતા ધરીને કહે છે, “ મેં ફલાણું કર્યું, મેં દીકણું કર્યું, ” પરંતુ ખરી હકીકત જુદી જ છે. પ્રકૃતિના ગુણને લીધે જ આ સર્વ ફેરફારો થાય છે. ઇન્દ્રિયો અને વિષયોની વચમાં એકબીજાની પસંદગી ઠરેલી છે. તેને અનુસરીને તેમનાં કાર્યો થાય છે; પરંતુ પરમેશ્વરે મનુષ્યને બુદ્ધિનું સ્વાતંત્ર્ય આપેલું હોવાથી તેના પાપપુણ્યનું ફળ તેને જ ભોગવવું પડે છે. પરમેશ્વરની આસપાસ યોગમાયાનો એટલે અઘટિતઘટના-ચાતુર્યનો પડદો છે, એટલે પરમેશ્વર બધાને પ્રત્યક્ષ દેખાતો નથી. જગત મૂઢ છે અને તેથી પરમેશ્વર અનાદિ, અવ્યય છે એ વાત તે સમજી શકતું નથી.

માણસે પોતાની ખરી સ્થિતિ જાણી લેવી જોઈએ. તેણે નિષ્કામ વૃત્તિથી પોતાનાં કર્તવ્યકર્મો માનવી ધ્યેય કરવાં જોઈએ અને કર્મના અસંખ્ય દોષોમાંથી મુક્ત રહેવા માટે પોતાનું અંતઃકરણ શુદ્ધ રાખીને અનન્ય ભક્તિભાવથી પરમેશ્વરને ચરણે જવું જોઈએ. મનને સંયમમાં રાખી નિષ્કામ કર્મ કરવું જોઈએ, ભક્તિથી પરમેશ્વરને પ્રાપ્ત કરી લેવો જોઈએ અને જ્ઞાનના યોગથી પરમ શ્રેષ્ઠ પરમ અક્ષર અને કદી પણ વિકાર ન પામનાર એવા બ્રહ્મમાં લીન થઈ જવું જોઈએ. એ જ મનુષ્યને તરવાનો રસ્તો છે, અને પરમાત્મસ્વરૂપનાં લય પામવું એ જ તેનું અંતિમ ધ્યેય છે.

આ રીતે ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચતુર્વિધ પુરુષાર્થ સાધી આપનારો ધર્મોપદેશ જેણે કર્યો અને જેણે અર્જુનનો મોહ દૂર કરી તેને કર્તવ્યકર્મમાં પ્રવૃત્ત કર્યો, જેણે દુષ્ટોનો સંહાર કરીને અને કરાવીને સાધુઓનું રક્ષણ કર્યું તે

શ્રીકૃષ્ણ વિષે ગેરસમજણ

આ દેશમાં ઘણી છે એવું આપણે જોઈએ છીએ. કૃષ્ણે ગોપીઓની સાથે નાની ઉંમરમાં અશ્લાઘ્ય વર્તન કર્યું, તે બહુ રસિક હતો અને રાસક્રીડા વગેરે ખેલોમાં રાધા જેવી પરવધુ સાથે વિષયોપભોગમાં મગ્ન રહેતો વગેરે ઘણા આરોપ શ્રીકૃષ્ણની ઉપર મુકવામાં આવે છે. એ વાતો શક્ય માનીને પણ શ્રીકૃષ્ણને માટે હિન્દુ લોકો શી રીતે આદર ખતાવે છે, તે અન્ય ધર્મના લોકો અને આપણામાંના કેટલા-એક નવીન મતના લોકો પણ સમજી શકતા નથી. ખરું જોતાં ઉપર વર્ણવેલાં કૃત્યોનો મહાભારતમાં ઉલ્લેખ નથી. અને કૃષ્ણને માટે પ્રમાણવાળો ગ્રંથ તો મહાભારત જ છે. રાજસૂય યજ્ઞને વખતે બીજમે કહ્યું હતું કે કૃષ્ણ જ સભામાં મુખ્ય સ્થાને બેસવાને લાયક છે; કારણ કે ઉદારતા, વ્યવહાર-ચાતુર્ય, વેદજ્ઞાન, શૌર્ય, વિનય, પરાક્રમ, વિદ્વત્તા, સૌન્દર્ય વગેરે સર્વ ગુણોથી સંપન્ન કૃષ્ણ સવાય બીજો કોઈ નથી. વળી એની વૃત્તિ પણ નિષ્કામ છે. (સભાપર્વ અ. ૩૮. ૧૯-૨૮૦) કૃષ્ણ અર્જુન કરતાં ૧૮ વર્ષે જ મોટો હતા, પરંતુ અર્જુનને તેને વિષે અત્યંત પૂજ્યબુદ્ધિ હતી. અર્જુન કૃષ્ણની સાથે જ રહેતો, તેની સાથે જ રમતો, તેની સાથે જ જમતો. કૃષ્ણ જો કપટી અને દુરાચારી હોત તો તેના ઉપદેશની અસર અર્જુન પર બિલકુલ થાત નહિ, એટલું જ નહિ પણ તેના

ઉપદેશ સાંભળવાને પણ અર્જુન તૈયાર થાત નહિ. વસ્ત્રહરણને વખતે દ્રૌપદીએ તેને ગોપીજનપ્રિય એ નામથી સંબોધ્યા છે. કૃષ્ણનો ગોપીઓ સાથેનો વ્યવહાર જો શુદ્ધ અને નિમળ ન હોત તો તેનો ગોપીઓની સાથે સંબંધ છે એ વાતનો ઉલ્લેખ તે સભામાં કરત પણ નહિ, અને બીજાના પાવિત્ર્ય પર હુમલો કરનાર કૃષ્ણને પોતાના પાવિત્ર્યનું રક્ષણ કરવા બોલાવત પણ નહિ. કૃષ્ણ અને ગોપીઓ વચ્ચેનો પ્રેમ શુદ્ધ હતો એ દેખીતું છે. શ્રીકૃષ્ણે જે ધર્મોપદેશ કર્યો છે તેમાં સ્ત્રીઓને પણ અનન્ય ભક્તિભાવથી પુરુષોની જેમ મોક્ષ મળી શકે છે એમ તેમણે કહ્યું છે. સ્ત્રી, ચાંડાળ, વેશ્યા અને શૂદ્ર એ પણ મોક્ષના અધિકારી છે એમ તેમણે જણાવ્યું છે. આ પરથી તે કેટલા ઉદારમતવાદી હતા એ દેખાઈ આવે છે. રાજસૂય યજ્ઞને વખતે શિશુપાલે જે ભાષણ કરેલું તે આ વાતનો ભારેમાં ભારે પુરાવો છે. અર્ધહરણને વખતે ક્રોધાંધ થઈને તે કૃષ્ણને ઢાલે તેમ બોલ્યો છે. તેણે કહ્યું, “કૃષ્ણે પૂતના આદિનો વધ કર્યો આથી જ તમે તેને મહાન ગણો છો ?” આમ એણે કૃષ્ણની ઘણી નિંદા કરી, પણ એના આખા ભાષણમાં કૃષ્ણની અનીતિનો ઉલ્લેખ સરખો નથી. કૃષ્ણ જો ખરેખર અનીતિમાન હોત તો શિશુપાલ એનું પોગળ બહાર પાડ્યા વિના રહેત નહિ.

ઘૂતમાં હારી જવાથી પાંડવો જ્યારે હતાશ થઈ ગયા હતા ત્યારે તેમને આશ્વાસન આપી કૃષ્ણે તેમને શાંત કર્યા અને દુનીયાને આદર્શ બનવાનો અર્જુનને ઉપદેશ કર્યો. એવા કૃષ્ણ પોતે અનીતિમાન હતા એમ કહેવું એ કેટલું મૂર્ખાઈભરેલું છે ! નાનપણથી તે ગોપીઓ સાથે રહેતા. તેમની સાથેનું તેનું વર્તન જો શુદ્ધ ન હોત તો ઇંદાવનના ગોપ એની પાછળ

ઘેલા ન થયા હોત અને જો મધ્યવિદ્યા અને શારીરિક બળને
 માટે તે વિખ્યાત થયા તે પણ તે પ્રાપ્ત કરી ન શકત. કૃષ્ણ
 ચોરી કરવામાં પ્રવીણ હતા વગેરે અનેક વાતો એને વિષે જોમણે
 રચી છે તેમણે સીમંતક મણિની કથા ધ્યાનપૂર્વક વાંચવી.
 ચોરીના આરોપમાંથી છુટવા માટે જોણે અત્યંત સાહસનાં
 કર્મો કરી છેવટે મણિ શોધી કાઢ્યો તે કૃષ્ણ દૂધ, દહીં, માખણ
 વગેરે જેવી નજીવી વસ્તુઓની ચોરી કરતા એમ કેમ કહી
 શકાય ? ભારતીય યુદ્ધ પછી અભિમન્યુની સ્ત્રીને જ્યારે મૃત
 બાળક જન્મ્યું ત્યારે સર્વ લોકો કૃષ્ણ પાસે આવીને શોક
 કરવા લાગ્યા. કૃષ્ણનું હૃદય પીગળ્યું અને મૃત બાળકને ખોળામાં
 લઈ તેણે નીચેનાં વચન ઉચ્ચાર્યાં : “ જો મેં આજ સુધી
 વિનોદમાં પણ અસત્ય બાષણ ન કર્યું હોય અને યુદ્ધમાં પાછી
 પાની ન કરી હોય, ધર્મ અને તેના સંસ્થાપકો-બ્રાહ્મણો-
 જો મને પ્રિય હોય, વિજયને સમયે પણ ખીજનો વિરોધ
 ન કર્યો હોય, કંસ અને કેશીનો વધ ધર્મથી જ કર્યો હોય,
 તો આ મૃત બાળક સજીવન થજો. ” (અશ્વમેધ પર્વ)
 આ ઉપરથી સત્ય વચન અને ધાર્મિક વર્તનથી જ કૃષ્ણ
 સર્વે સ્થળે વિજયી થયા, તેમજ તેનું વર્તન પ્રારંભથી જ
 નિષ્કલંક હતું એમ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. મહાભારત ઉપરથી
 એકંદર રીતે કૃષ્ણના ચરિત્રનો વિચાર કરતાં તે એ કાળના
 મોટા મુત્સદ્દી, વીર પુરુષ અને મહાત્મા હતા એમ જણાઈ
 આવશે. ભારતીય યુદ્ધ અને ખીજ કેટલાએક પ્રસંગે તેણે કપટ
 અને અન્યાયથી શત્રુનો નાશ કર્યાનું વર્ણન છે, પણ આ વર્ણન
 મહાભારતની કેટલીએક આવૃત્તિઓમાં છે તો કેટલીએકમાં નથી.
 વળી, કાળ, પ્રસંગ અને ઉપયોગિતાનો વિચાર કરી તેણે કરેલાં

અથવા કરાવેલાં કાર્યો યોગ્ય હતાં કે કેમ તેનું વિવેચન કરવાનો આપણા જેવા સામાન્ય જીવોને શો અધિકાર ? માટે એ વિષે વિચાર કરવામાં વધારે જગ્યા ન રોકતાં જોમણે

કૃષ્ણ વિષેની સારીનરસી વાતો

સમાજમાં પ્રચલિત કરી તેમનાં લખાણોનો વિચાર કરીયે. પુરાણોની વાતો એકબીજાને મળતી નથી આવતી. કૃષ્ણનો ઉલ્લેખ જોટલો હરિવંશમાં છે એટલો વિષ્ણુપુરાણમાં નથી. કૃષ્ણની લીલાનું વર્ણન ભાગવતમાં વધારે છે. બ્રહ્મવૈવર્ત પુરાણમાં તેની લીલાનું છટાદાર વર્ણન કરેલું છે. પરંતુ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ એ બધું કંઈ જ કામનું નથી. જોખીએ સાચે રાસકીડા કર્યાનું વર્ણન વિષ્ણુપુરાણમાં છે, પરંતુ તેમાં રાધાનો ઉલ્લેખ નથી. બ્રહ્મવૈવર્ત પુરાણમાં બ્રહ્માએ મધ્યસ્થ રહી રાધા સાચે કૃષ્ણનો વિવાહ કર્યાનો ઉલ્લેખ છે. એ બંને પ્રથોમાં રાસલીલાનું વર્ણન છે, પરંતુ ભાગવતમાં તે વધારે વિસ્તારપૂર્વક કરેલું છે. એ ઉપરથી એટલું સિદ્ધ થાય છે કે ભાગવત અને બ્રહ્મવૈવર્ત પુરાણના લેખકોએ પોતાના કલ્પના-ચાતુર્યથી આ લીલાનું વર્ણન કરેલું છે. હરિવંશમાં કૃષ્ણે પોતાના આયુષ્યના છેલ્લા ભાગમાં કરેલાં કાર્યોનું, તેણે ભારતીય યુદ્ધમાં કરેલાં પરાક્રમોનું અથવા અનીતિમાં પડેલા પોતાના જ બાઈએ યાદવોનો નાશ કર્યાનું વર્ણન નથી. પોતાના શત્રુનો સંહાર કર્યા પછી વ્રજમાં જઈને નંદ-યશોદાની મુલાકાત કરીને ઋષિનું દર્શન કરવા પુષ્કરતીર્થ ગયા એટલું જ હરિવંશમાં કહેલું છે. ભારત અને વિષ્ણુપુરાણમાં પણ સંપૂર્ણ કૃષ્ણચરિત્ર મળતું નથી. કૃષ્ણની સ્ત્રીઓ માટે હરિવંશમાં એમ લખેલું છે કે પ્રાગ્જયોતિષપુરના રાજા નરકાસુરે કેદમાં રાખેલી સ્ત્રીઓને મુક્ત કર્યા બાદ તેમણે કૃષ્ણને વરમાળા આરોપી; પરંતુ એ

સ્ત્રીઓની સંખ્યા ૧૬,૦૦૦ હતી એવું તેમાં કહેલું નથી. ત્યાર પછીના લેખકોએ સ્ત્રીઓની સંખ્યા ૧૬,૦૦૦ ઉપર ઠરાવી. જેણે ધર્મનું પ્રતિપાદન ઉત્તમ રીતે કર્યું અને અર્જુનને વિષયોના મોહથી મુક્ત થવાનો માર્ગ બતાવ્યો,

મન્મના ભવ મદ્ગત્તો મદ્યાજી માં નમસ્કુર ।

મામેવૈષ્યસિ સત્યં તે પ્રતિજાને પ્રિયોડસિ મે ।

(એટલે “ તું મારામાં ચિત્ત એકાગ્ર કરી મારી ભક્તિ, પૂજન અને વંદન કર, એટલે તું ખરેખર મને આવીને મળીશ.”) એવો આશીર્વાદ જેણે અર્જુનને અને તેની મારશત માણસ-જાતને આપ્યો, તે જ શ્રીકૃષ્ણ ૧૬,૦૦૦ સ્ત્રીઓના ધણી હતા, રાધાના વદનલ હતા એવી વાતો ઉપર આપણે વિશ્વાસ રાખી શકીએ ? હિન્દુઓએ આવી વાતોને માની લીધી એ તેમનું દુર્દૈવ છે. વૈષ્ણવધર્મ જેવા સાર્વજનિક ધર્મમાં આવા વિચારો અને વાર્તાઓને સ્થાન મળ્યું એ દુર્દૈવની વાત છે. તે પંથની અવનતિનું મુખ્ય કારણ જ આ વાર્તાઓ છે. ભાગવત એ એક ઉત્કૃષ્ટ અને રસપૂર્ણ ગ્રંથ છે એ સહુકોઇને માન્ય છે, પરંતુ આપણે ધારીએ છીએ એટલે તે પ્રાચીન નથી. લગભગ ૪૦૦ વર્ષ પહેલાં બંગાળામાં મુસલમાનોના રાજ્યના વખતમાં થઈ ગયેલા ‘ઓપદેવ’ નામના વિદાને એ ગ્રંથ લખ્યો છે. કૃષ્ણભક્તિનો પ્રચાર એ ગ્રંથથી વધ્યો એ ખરું, પરંતુ એ ઇતિહાસ નથી એ વાત ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ. કૃષ્ણની લીલાના અનેક અર્થ કરવામાં આવે છે. ઇંદાવનની ગોપીઓ એટલે મનોવૃત્તિઓ અને કૃષ્ણ એટલે પરમાત્મા. મનોવૃત્તિઓ પરમાત્મામાં લય પામે છે. વળી રાધા એટલે જીવાત્મા અને કૃષ્ણ એટલે

પરમાત્મા. વળી ગોપીઓ યમુનામાં સ્નાન કરતી હતી તે દરમ્યાન કૃષ્ણે તેમનાં વસ્ત્રો સંતાડી દીધાં અને ગોપીઓ નગ્નાવસ્થામાં તેની સામે પાણીમાંથી બહાર આવી, એ સર્વ સંગનો પરિત્યાગ કરી શ્રીકૃષ્ણને ચરણે પોતાની જાત અર્પણ કરવી એનું સૂચક છે એમ વેદાંતીઓ પ્રતિપાદન કરે છે. પરંતુ આવી વાતોથી કૃષ્ણના ઐતિહાસિક અસ્તિત્વને આઘાત પહોંચે છે. આવી વાતો માત્ર કવિના કલ્પનાચાતુર્યથી ઉત્પન્ન થયેલી છે. લોકોએ તે આનંદની સાથે વધાવી લીધી છે, પણ તેથી એ કંઈ ખરી ન માની લેવી જોઈએ. બીજી પણ અનેક ચમત્કારની વાતો જો કૃષ્ણચરિત્રમાંથી બાદ કરવામાં આવે તો તેથી શ્રીકૃષ્ણની યોગ્યતા ઘટી નહિ જાય. એક ઠોંસાથી ઉન્મત્ત હાથીનો સંહાર કર્યો, ગોવર્ધન પર્વતને ટચલી આંગળી પર ધારણ કર્યો, મૃત બાળકને સજીવન કર્યું, સાત ફેણવાળા નાગને* વશ કર્યો એટલા પરથી તે અવતાર નથી મનાયા; પરંતુ તેમની તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ અને સત્કર્મ કરવાની તત્પરતાને લીધે તેમને અવતારપદ અપાયું છે. કૃષ્ણ એ મનુષ્યની જેમ જન્મ્યા, મનુષ્યની જેમ ઉછર્યા અને મનુષ્યની જેમ જ મરણ પામ્યા; પરંતુ તેને હાથે થયેલાં મહાન કાર્યોને લીધે તેને દેવત્વ પ્રાપ્ત થયું. નર કરની

* નાગ અને આર્યોની વચ્ચે લાંબા વખત સુધી લડાઈ ચાલી આખરે સુલેહ થઈ, અને આર્યોએ તેમના પર હુમલો કરવો નહિ તેમજ નાગોએ આર્યોને ઇજા કરવી નહિ એવું ઠર્યું. આ સલાહનું સૂચક નાગપંચમીનો તહેવાર છે અને વિષ્ણુપુરાણની કથાનો ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી અર્થ ખેસાડી શકાય એમ પ્રતિપાદન કરનારા લોકો છે. એને માટે કાંઈ જ નિશ્ચિત કહી શકાતું નથી. તેથી આજકાલ નાગપંચમીના ૩૬ અર્થમાં જ અહીં તેનું વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે.

કરે તો નર કા નારાયણ હો જાય એનું શ્રીકૃષ્ણ એ સરસમાં સરસ ઉદાહરણ છે.

હિંદુ અને યોધ

શ્રાવણ વદ આઠમને દિવસે જે શ્રીકૃષ્ણનો જન્મોત્સવ હિંદુ લોકો મોટા ગ્રેમથી અને ભક્તિપૂર્વક ઉજવે છે તેનો અવતાર સાધુઓનું રક્ષણ કરવા માટે અને દુષ્ટોનો વિનાશ કરવાને માટે તથા ધર્મસ્થાપનાને માટે આશરે ૩૦૦૦ વર્ષ પહેલાં આ દેશમાં થયો. કૃષ્ણના સમકાલીન મહામુનિ વ્યાસે કૃષ્ણના આયુષ્યમાંની જે મુખ્ય અને મહત્વની વાતો મહાભારતમાં આપેલી છે તે ઉપરથી શ્રીકૃષ્ણ એ એક હિંમતવાળા, દૂરદર્શી મુતસદી અને ધર્મજ્ઞ હતા એ સ્પષ્ટ થાય છે. તેમના વખતમાં ધર્મ અને કર્તવ્યકર્મનું જ્ઞાન સમાજના આગેવાનોને પણ ન હતું; જેને લીધે જગત ચાલે છે તે ધર્મનો ઉપદેશ નિર્ભયતાથી કરનાર અધિકારી પુરુષોની આવશ્યકતા તે વખતે ભાસવા લાગી હતી. અને એ અવતારકાર્ય શ્રીકૃષ્ણે ઉત્તમ પ્રકારે બજાવ્યું. વેદ અપૌરુષેય છે માટે તેને પૂજ્ય ગણી તેમાં ખતાવેલી વિધિ પ્રમાણે યજ્ઞયાગાદિ મારશ્વત સ્વર્ગપ્રાપ્તિ કરી લેવી એવો કેટલાએકનો મત હતો, તો કેટલાએક જ્ઞાનુઓ જગતની ઉત્પત્તિ કેમ થઈ, તે કઈ શક્તિથી ટકી રહ્યું છે, તેનો લય કેમ થાય છે, જગત સાથે આપણો શા સંબંધ છે, આપણે કોણ છીએ, શા માટે આવેલા છીએ, અને આખરે ક્યાં જવાના છીએ, વગેરે પ્રશ્નોનો ઉકેલ કરવામાં રાતદિવસ રોકાયેલા રહેતા હતા, પરંતુ બધા પોતપોતાની દૃષ્ટિથી જ વિચાર કરતા હોવાથી સમાજ ગોટાળામાં પડ્યો હતો. તે કાળે પ્રચલિત થયેલા

તત્ત્વજ્ઞાન ઉપરથી, કૃષ્ણ પછી ધણો વખત વીત્યા બાદ ગૌતમ, કણ્વાદ, કપિલ, પતંજલિ, જૈમિનિ અને વ્યાસ એમણે અનુક્રમે ન્યાય, વૈશેષિક, સાંખ્ય, યોગ, મીમાંસા અને વેદાંત એ શાસ્ત્રો રચ્યાં. આ શાસ્ત્રોને પશ્ચાત્ત્વ કહેછે. શ્રી કૃષ્ણે તે સમયના તત્ત્વજ્ઞાન વિષયક વિચારોમાં યોગ, સાંખ્ય અને વેદાંતમાં જે ઐક્ય રહેલું છે તે ખતાવીને અને તેમનો એકબીજા ઉપરનો આધાર સિદ્ધ કરીને સમાજનો ભ્રમ દૂર કર્યો. તેમાં પણ તત્ત્વજ્ઞાન સાથે ભક્તિનો મેળ કરી આપવાથી સર્વ વર્ણના લોકોને ધર્મપ્રાપ્તિનો માર્ગ સુગમ થયો. માયાવાદમાં રસાધ જવાથી કર્તવ્યશૂન્ય બનેલા સમાજને શ્રીકૃષ્ણે ઐહિક અને પારલૌકિક કર્તવ્યકર્મની યોગ્ય દિશા ખતાવી. કર્મ, ઉપાસના અને જ્ઞાન એ ત્રણની મદદથી આ ભયંકર દેખાતો ભવસાગર તરીને દરેક જણ સુરક્ષિત રીતે પેલે પાર જઇ શકે છે, અને સર્વ દરિયાદસ્ય પદાર્થનું આદિકરણ જે બ્રહ્મસ્વરૂપ તેમાં મળી જઇ જન્મમરણના અસપ્પ્ય ફેરામાંથી છૂટી શકે છે એ શ્રીકૃષ્ણે જગતને ખતાવ્યું માટે જ તેને જગદ્ગુરુ ગણેલા છે.

નરજન્મનું મહત્ત્વ

ધ્યાનમાં લેવા માટે શ્રીકૃષ્ણે કરેલો ઉપદેશ દરેક મનુષ્યે હૃદયપર કોતરી રાખવો જોઇએ. તે ઉપદેશનો મુદ્દો ધ્યાનમાં લઇને પોતાનું આચરણ શુદ્ધ રાખવું એ જ તરણોપાય છે.

देहो देवालयः प्रोकः जीवो देवः सनातनः ।

त्यजेदज्ञाननिर्माल्यं सोऽहंभावेन पूजयेत् ॥

આ માનવદેહ એ દેવાલય છે અને તેની અંદરનો રહેવાશી જીવ એ દેવ છે. અજ્ઞાનરૂપી નિર્માલ્યનું વિસર્જન કરીને

અંતર્ય આત્મા કેવળ ધર્મ છે એવી ભાવનાથી તેની પૂજા કરવી. દેહ એ દેવાલય છે એવી દરેક મનુષ્યની ખાત્રી થયા પછી તે દેવાલયને પવિત્ર રાખવા માટે આપણે જોટલો પ્રયત્ન કરીએ તેટલો ઓછો છે. આત્માને આ દેહનો કંટાળો ન આવે તેટલા માટે આપણે તેની ખૂબ સંભાળ રાખવી જોઈએ. આ દેહની બક્ષિશ આપણને આપી તે માટે આપણે ધર્મરતો ઉપકાર માનવો જોઈએ. પરંતુ દેહ એ દેવાલય છે એ ભાવના દૃઢ ન થવાથી આપણે હાથે પગલે પગલે અસંખ્ય અપરાધો થાય છે અને એવા અપવિત્ર સ્થાનમાં રહેવાનો ધર્મરતો પણ કંટાળો આવે છે. બધા ધર્મના વિદ્વાન લોકો ભગવદ્ગીતાને માન આપે છે. તેમાં શ્રીકૃષ્ણે કહેલું કર્મયોગનું બંધારણ આપકે અને ધર્મ, નીતિ તથા વેદાંત એ ત્રણ ઉદાર તત્ત્વો ઉપર રચાયેલું હોવાથી બધા લોકો તેનાં વખાણ કરે છે. માનવ ઉન્નતિમાં ધર્મ, નીતિ અને વેદાંતનો ઉપયોગ કેવી રીતે થાય છે તે જુઓ. સ્ત્રી અને પુરુષ, ઉચ્ચ અને નીચ, એ સર્વના અંતઃકરણમાં પ્રેમ, સહભાવ, સમતા અને સદસદ્વિવેકયુક્તિ ઉત્પન્ન કરનારો ધર્મ મનુષ્યને સન્માર્ગનું અવલંબન કરવાની દ્રશ્ય પાડે છે. અર્થાત્ મનુષ્ય પાપભીરૂ થાય તો જ તેનું વર્તન શુદ્ધ અને સરળ થઈ શકે છે. સમાજનો સંબંધ સરળ રીતે ચાલે તે માટે નૈતિક બંધન જરૂરનું છે. નીતિ ઉપર જ કુટુંબ, સમાજ, રાજ્ય અને રાષ્ટ્રનાં સુખ, શાન્તિ અને પ્રગતિનો આધાર છે. નીતિ વિરુદ્ધ કૃત્યો કોઈ ન કરે તેટલા માટે રાજશાસનની વ્યવસ્થા કરેલી હોય છે. રાષ્ટ્ર રાષ્ટ્ર વચ્ચે બ્યારે અનીતિનું વર્તન ચાલે છે ત્યારે યુદ્ધ ઉપસ્થિત થાય છે અને શસ્ત્રથી અન્યાયનો પ્રતિકાર કરવા

માટે રાજ અને તેની પ્રજા ધરખાર છોડીને આગળ આવે છે. આ બધા કરતાં વેદાંતનું ધ્યેય એક પગલું આગળ વધેલું છે. આખી માનવજાતિને એક કરવા અને જાતિ, ધર્મ, પંથ, ભાષા અને દેશને લીધે ઉત્પન્ન થયેલા કૃત્રિમ ભેદભાવને દૂર કરવાનો વેદાંત પ્રયત્ન કરે છે. તેમ કરવાને વેદાંત જ સમર્થ છે. વેદાંત એ સાર્વલૌકિક ધર્મ અને ત્રિકાલાબાધિત નીતિ છે. સુખદુઃખના ચક્રાવામાં સપડાયેલા અને સદાના દુઃખી રહેનારા જીવને વેદાંત સચ્ચિદાનંદની ઓળખાણ કરાવી આપે છે. જગતના ઉદ્ધાર માટે શ્રીકૃષ્ણે ગાયેલી ગીતા એ વેદાંતનો શુભ સંદેશો છે. જેમને શ્રીકૃષ્ણને માટે પૂજ્યપુદ્ગિ છે તેમણે ગીતામાં કહેલા સન્માગ પ્રમાણે ચાલીને પોતાનો ઉદ્ધાર કરી લેવો એમ આ જન્માષ્ટમીનો તહેવાર સૂચન કરે છે. પ્રેમ, ઐક્ય અને જ્ઞાનની વૃદ્ધિ શ્રીકૃષ્ણની કૃપાથી થજો એવી પ્રાર્થના દરેક મનુષ્યે દરરોજ કરવી અને શ્રીકૃષ્ણમાં લીન થવાનો પ્રયત્ન કરવો.

પિઠોરી અમાવાસ્યા

આવણુ વદ અમાસને દિવસે કેટલાએક વર્ષુમાં પિઠોરી વ્રત કરવાનો રિવાજ છે. મંગળાગૌરી, હરિતાલિકા વગેરે જે વ્રતો હાલના કાળમાં સ્ત્રીઓમાં રૂઢ છે તેમાંનું એક પિઠોરી વ્રત છે અને મુખ્યત્વે કરીને સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીઓ સંતાનપ્રાપ્તિ અર્થે આ વ્રત પાળે છે. આ વ્રત પાર્વતી પ્રીત્યર્થે છે. ભવિષ્યોત્તર પુરાણમાં એવી કથા છે કે પાર્વતીએ ઇંદ્રાણીને આ વ્રતનો મહિમા જાતાવ્યો અને એ વ્રત આચરવાથી સૌભાગ્ય, સંતાન અને ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત થાય છે એમ કહ્યું. જે કથા ઉપરથી આ વ્રત અસ્તિત્વમાં આવ્યું તે કથા નીચે પ્રમાણે છે. જૂના વખતમાં શ્રીધર નામના એક બ્રાહ્મણને સુમિત્રા નામની સ્ત્રી હતી. તેના જ્યેષ્ઠ પુત્રનું નામ શંકર અને તેની પત્નીનું નામ વિદેહા હતું. વિદેહાને દરેક વરસે આવણુ માસની અમાસે પ્રસવ થતો અને તે પછી છોકરું મરી જતું. તેનાં સાસુસસરાનું

આદ્ય પણુ તે જ દિવસે આવતું હોવાથી તે પાળી શકાતું ન હતું. આથી ઘરનાં માણસોની સલાહથી તેના પતિએ તેને ઘરની બહાર કાઢી મુકી. તેથી નવા જન્મેલા બાળકને સાથે લઈ તે એક અરણ્યમાં ગઈ. ત્યાં તેને એક દેવીની સાથે મુલાકાત થઈ. દેવીએ પ્રસન્ન થઈને તેને કહ્યું કે આ ઠેકાણુ ૬૪ દેવીઓ આવે છે. તેમનું દર્શન કરવાથી તારી મનકામના પૂર્ણ થશે. પછી જ્યારે દેવીઓ ત્યાં આવી ત્યારે વિદેહા તેમને શરણુ ગઈ અને તેમના આશીર્વાદથી તેને પતિસમાગમ થયો અને તે આઠ દીર્ઘાયુષી પુત્રની માતા થઈ.

શાસ્ત્રોક્ત વિધિ

શ્રાવણ વદ અમાસને દિવસે અપવાસ કરી સાયંકાળે પહેલા પ્રહરમાં આઠ કળશ ગોઠવીને ખાહ્લી, કૌમારી, વૈષ્ણવી, વારાહી, ઇંદ્રાણી, મહેશ્વરી અને ચામુંડી એટલી દેવીઓની પ્રતિમા સ્થાપન કરવી. તે ઉપરાંત ૬૪ સોપારીઓ ગોઠવીને જુદી જુદી ૬૪ દેવીઓની તેમાં આરાધના કરવી. તેમની પૂજા કરીને ઐશ્વર્ય અને પુત્રપ્રાપ્તિને માટે તેમની પ્રાર્થના કરવી. પછી ઘરની કુમારિકાઓને પુરણપોળીનું વાચન આપવું.

ચાલુ રૂઢિ

વટસાવિત્રી અથવા મંગળાગૌરી જેટલું આ વ્રત રૂઢ નથી. ધર્મશાસ્ત્રમાં પણ તેનો ઉલ્લેખ નથી. જેને સંતાન જીવતાં ન હોય એ સ્ત્રી આ વ્રત આચરે છે. સોળ સોમવાર નામનું શિવનું પણ વ્રત પાળવાનો રિવાજ શૈવ સાંપ્રદાયી લોકોમાં છે. મુંબઈના ગૃહસ્થ લોકોમાં આ વ્રતનો પ્રચાર વિશેષ છે. ભીંત ઉપર ૬૪ દેવતાનાં ચિત્ર કાઢીને તેમની પૂજા કરવામાં આવે છે. આ વ્રત વિષે વિચાર કરીયે તો એમ જણાય છે કે મંગળાગૌરી,

હરિતાલિકા વગેરે કામ્ય વ્રતોની માફક આ વ્રત પણ હમણાં જ અસ્તિત્વમાં આવેલું છે. વૈતાળપચ્ચીશીની વાતોના જેવી એક સામાન્ય વાત ઉપરથી આ વ્રત ઉત્પન્ન થયું તેથી નવાઇ લાગે છે. દરેક વરસે પ્રસુતિ થઇને છોકરું મરણ પામે એટલા માટે વિદેહાને સુવાવડી હોવા છતાં ધરમાંથી હાંકી મુકવામાં આવી, એ ઉપરથી જે પુરાણમાં આ વાત લખી છે તે ભવિષ્યપુરાણના સમયમાં હિન્દુ સમાજની સ્થિતિ કેટલી ખગડેલી હશે એનું અનુમાન થઇ શકે છે. સ્ત્રી એટલે ધરમાં આણેલી એક દાસી છે અને તેને લીધે જો કોઇ પણ પ્રકારની અડચણ આવે તો તેનો તરત ત્યાગ કરવામાં કંઇ જ હરકત નથી એવી માન્યતા આજ કેટલાંએક શતકોથી આ દેશમાં રૂઢ થયેલી છે. ધર્મશાસ્ત્રકારોએ સ્ત્રી જાતિ માટે જે અયોગ્ય તિરસ્કાર બતાવેલો છે તેનું પરિણામ આપણે આજે ભોગવી રહ્યા છીએ. સ્મૃતિકાર મનુએ સ્ત્રીઓની યોગ્યતા અને તેમના સ્વાતંત્ર્ય ઉપર શાસ્ત્ર-વ્યવસ્થાની કુહાડી મારીને તેમની વ્યાજબી યોગ્યતા પણ ઘટાડી દીધી છે. અર્ધાંગિની ગૃહિણીના પદથી તેમને પદચ્યૂત કરવામાં આવી તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે મનુના કાળથી સ્ત્રીઓને અજ્ઞાન અવસ્થામાં રાખવામાં આવી. મનુને મત કેટલો અનુદાર હતો તે સંબંધી અનેક ઉતારા આપી શકાશે. (અ. ૯, ૧૪—૧૫) સ્ત્રીઓને જાતકર્માદિ ક્રિયા અથવા મંત્રનો અધિકાર નથી. તેમને અસત્યની માફક ગણવી. તેઓ સ્વભાવે આળસુ, દંભી, કામક્રોધથી ભરેલી, ખીજાઓની શરમ ન રાખનારી છે એવું મનુનું કહેવું છે. જે આર્યાવર્તમાં સીતા, દમયંતી, સાવિત્રી, અરૂંધતી, વાયકૂનવી જેવી અસંખ્ય સાધ્વી સ્ત્રીઓ થઇ ગઇ તે દેશની સ્ત્રીઓ વિષે મનુએ ઉપર જણાવ્યા મુજબનો

મત શા માટે પ્રદર્શિત કર્યો હશે તે કહી શકાતું નથી. તેણે કહેલું છે કે સ્ત્રી બાળક હોય, તરુણ હોય કે વૃદ્ધ હોય, તોપણ તેણે કોઈ પણ કાર્ય સ્વતંત્રપણે કરવું નહિ. તેણે બચપણમાં બાપના, યૌવનમાં પતિના અને વૈધવ્ય સ્થિતિમાં પુત્રના કલ્યાણમાં રહેવું. અનેક કારણોથી સ્ત્રીઓનો ત્યાગ કરવાનો પતિને અધિકાર છે એવા અર્થનાં અનેક સ્મૃતિવચનો છે. તેમાંનું નીચેનું સ્મૃતિવાક્ય તો અત્યંત અનુદારપણાનું છે:

વન્ધ્યાષ્ટમેઽધિવેદ્યાબ્દે દશમે તુ મૃતપ્રજા ।

एकादशे स्त्रीजननी सद्यस्त्वप्रियवादिनी ॥ (૧-૮૧)

છોકરાં ન થતાં હોય તો આઠમે વર્ષે, છોકરાં થઈને મરી જતાં હોય તો દશમે વર્ષે, માત્ર છોકરીઓ જ થતી હોય તો અગીયારમે વર્ષે અને અપ્રિયવાદિની હોય તો તત્કાલ સ્ત્રીનો ત્યાગ કરવો. વિદેહા આમાંની બીજી કલમ પ્રમાણે અપરાધી ઠરવાથી પ્રસવની સાથે જ તેને અરણ્યનો રસ્તો લેવો પડ્યો. હિન્દુ સમાજમાં આવા નિયમોની અસર આજે પણ થોડીધણી જોવામાં આવે છે. પવિત્ર વિવાહસંસ્કારની આવી રીતે અવગણના થાય તો પછી તે સંસ્કારોથી ઉત્પન્ન થતી પ્રજાની અધોગતિ થાય તેમાં શી નવાઈ ? ઉપરથી તદ્દન ઉલટું સ્ત્રીધર્મને વિશે લખતાં સ્મૃતિકારોએ સ્ત્રીઓને નીચે પ્રમાણે આજ્ઞા કરી છે.

विशीलः कामवृत्तो वा गुणैर्वा परिवर्जितः ।

उपचर्यः स्त्रिया साध्व्या सततं देववत्पतिः ॥

नास्ति स्त्रीणां पृथग्यज्ञो न व्रतं नाप्युपोषितम् ।

पतिं शुश्रूषते येन तेन स्वर्गे महीयते ॥

૬-૧૬૪-૬૫૫

પતિ શીલ વિનાનો, દુર્ગુણી અથવા ગમે તેવો હોય તોપણ
 એ દેવ પ્રમાણે પૂજ્ય છે એમ માનીને તેની સેવા કરવી.
 પતિની સેવાચાકરી એ જ સ્ત્રી માટે સ્વર્ગપ્રાપ્તિનો માર્ગ
 છે. યજ્ઞ, વ્રત કે ઉપવાસથી તેમને સ્વર્ગપ્રાપ્તિ થશે નહિ.
 મનુસ્મૃતિમાં પરમાત્માસ્વરૂપ, બ્રહ્મચર્ય, ઇન્દ્રિયનિગ્રહ,
 ગુરુજનોની યોગ્યતા, અતિથિસત્કાર, પતિપત્નીના ધર્મ, ન્યાય-
 નિરૂપણ ઇત્યાદિ વિષે આપેલા કેટલાએક નિયમો જોટલા સર્વ-
 વ્યાપી, ઉદાર અને હિતકર છે તેટલા જ સમાજનું અંગ જે
 સ્ત્રીઓ તેમને વિષેના વિચારો વિધાતક છે. સ્ત્રીઓની
 સ્થિતિ સુધારવાનું કામ રાષ્ટ્રહિતની દૃષ્ટિએ અત્યંત આવશ્યક
 છે, માટે સુશિક્ષિત સ્ત્રીપુરુષોએ આપણા સ્ત્રીસમાજને
 અજ્ઞાન પંકમાંથી બહાર કાઢવો જ જોઈયે. વિદ્યાર્થી જેમનાં
 મન સંસ્કારી થયાં છે તેમણે પોતાની બહેનો, પુત્રીઓ અને
 પત્નીઓનું અજ્ઞાન દૂર કરવાને બનતો પ્રયત્ન કરવો જોઈયે.
 મનુ પછી ધણે વખતે પુરાણો લખાયાં. ત્યાર પછી તંત્રો
 રચાયાં અને શક્તિપૂજનનું મહત્ત્વ વધ્યું. દેવીમાં સંતતિ અને
 સંપત્તિ આપવાની શક્તિ છે એવું તંત્રકારોએ અને પુરાણોના
 લેખકોએ પ્રતિપાદન કર્યું. જે દેવીઓની આરાધના કરવાથી
 પુત્રપ્રાપ્તિ થાય છે એમ કહેવાય છે તે દેવીઓનાં નામ જ કેટલાં
 ભયાનક છે તે જોવા જેવું છે. પ્રેતાક્ષી, ડાકિની, નિશાચરી,
 રૂદ્રવૈતાલી, વિરૂપાક્ષી, નરભોજના, કલહપ્રિયા, રાક્ષસી, ભયંકરી,
 દ્વંસિની, દુર્મુખી, પ્રેતવાહના, ત્રાટકી, યમદૂતિ, દીર્ઘલંબોષી,
 કાકદૃષ્ટિ, ભક્ષણી, વ્યાધી, પ્રેતભક્ષણી, મુંડધારિણી વગેરે. અને
 એ નામોનો અર્થ ધ્યાનમાં લઈએ તો દેવની શક્તિને એટલી
 બધી ભયાનક અને કદરૂપી બનાવવી એ યોગ્ય છે કે કેમ એની

શંકા થાય છે. દેવોમાં અત્યંત સાત્ત્વિક અને શ્રેષ્ઠ ગુણ છે અને તેથી તે જ ગુણ તેમનામાં આરોપવા જોઈએ. સંતતિ અધ્યાયુષી થવાનાં કારણો કયાં છે એ સ્ત્રીઓએ બરાબર સમજી લેવું જોઈએ અને ઉપર જણાવેલી દેવીઓનો ધરમાં પગપેસારો ન થાય તેની સમાજે ખાસ કાળજી રાખી તેમનું અજ્ઞાન દૂર કરવું જોઈએ. જીવનકલહ સામે તેઓ ટકી શકે એવું તેમને શિક્ષણ આપવું જોઈએ, એટલે કે આરોગ્ય દેવતાની પૂજા કરવી જોઈએ અને ધરનું આરોગ્ય કાયમ રહે તે માટે સ્વચ્છ હવા અને અજવાળું પુષ્કળ મળે તેવી વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ. તેમ કરવાથી પીઠોરી અમાવાસ્યાના પ્રતિપાલનનું પુણ્ય મળશે તેમજ મનવાંછિત ફળ પણ પ્રાપ્ત થશે.

પોળા અથવા વૃષભોત્સવ

આવણી અમાસને દિવસે ખેડૂત લોકો પોળા નામનો તહેવાર પાળે છે. આ તહેવાર બળદને માટે છે. તે દિવસે તેમને રંગીને અને શણગારીને ગાંભમાં ફેરવે છે. ઘાટ ઉપરના કેટલા-એક ભાગોમાં આ તહેવાર રૂઢ છે. સતારા જીલ્લામાં અષાઢ મહિનામાં મૂળ નક્ષત્રને દિવસે ખેડૂત લોકો આ તહેવાર પાળે છે. ત્યાં તે ‘ખેંદર’ નામથી પ્રસિદ્ધ છે. સોલાપૂર, દોંડ, પૂના, કર્ણાટક અને મહારાષ્ટ્રના કેટલાક ભાગમાં ભાદરવા મહિનાની અમાસને દિવસે ‘પોળા’નો તહેવાર પળાય છે. પોળાને દિવસે ખેડૂત લોકો પોતપોતાનાં ઢોરોનું પ્રદર્શન કરવા આતુર હોય છે. તે દિવસે બળદોની શરતો દોડાવવામાં આવે છે. આવી રીતે આખો દિવસ ખેડૂતો આનંદમાં ગાળે છે. રાત્રે વાજતેગાજતે બળદોનો વરઘોડો કાડવામાં આવે છે ત્યારે નાનામોટા સર્વે લોકો તે જોવાને ભેગા મળે છે. આ તહેવારને

માટે શાસ્ત્રોક્ત વિધિ નથી, તથાપિ કેટલાએક ખાલણોમાં તે દિવસે માટીનો બળદ બનાવી તેની પૂજા કરવાનો રિવાજ ચાલુ હોય એમ જણાય છે. આપણા દેશમાં પુરાણ કાળથી જ

ગોધનનું મહત્ત્વ

વિશેષ માનેલું છે. વેદકાળમાં તો ગાયો સંપત્તિ તરીકે મનાતી હતી. ગાયોની અનેક ઠેકાણે સ્તુતિ કરેલી છે, અને તેમનું શત્રુથી રક્ષણ થાય તે માટે ઘણીવાર ઇંદ્રની સ્તુતિ કરેલી જોવામાં આવે છે. મહાભારતકાળમાં પણ ગાયોને ધન તરીકે ગણતા હતા. ગાયોનું પાલણપોષણ કરવું એ અત્યંત પવિત્ર અને પુન્યનું કામ છે એવું હિન્દુઓનું માનવું છે. એથી જ શ્રીકૃષ્ણનું ‘ગોપાળ’ નામ અત્યંત પ્રચલિત થયેલું છે. કેટલેક ઠેકાણે તો ગાયનું રક્ષણ કરવા માટે શત્રુની ઉપર હથીયાર ચલાવવાનું પણ પુરાણોમાં લખેલું છે. ગાયને પવિત્ર માનવી, તેને દેવ તરીકે ગણી તેની પૂજા કરવી એ હિન્દુ ધર્મનું એક ખાસ લક્ષણ છે.

નંદી (પોઠીયો) ને શંકરના વાહન તરીકે દરેક શિવમંદિરમાં અગ્રસ્થાન મળે છે. લિંગાયતોને ‘બસવ’ નામ બહુ પ્રિય છે. બસવનો અર્થ બળદ થાય છે. દેવતાઓનાં જે જીદાં જીદાં વાહન છે તેમાં ‘બસવ’ એ એક જ નામ પ્રચારમાં આવેલું જણાય છે. અસલના વખતમાં જે આર્યોએ બળદની મદદથી ખેતીના ધંધાનું મહત્ત્વ વધાર્યું, તેમણે તેની કાળજી સારી રીતે રાખીને આ દેશની સંપત્તિમાં ઉમેરો કર્યો. હાલ ખેડૂતવર્ગની સ્થિતિ સારી ન હોવાથી તેમની પાસે પૂરતાં ઢોર નથી, તેથી તેઓ જમીનની સંભાળ સારી રીતે રાખી શકતા નથી. પહેલાં જેમ દરેક કુટુંબમાં એક બે ગાય રાખવાનો રિવાજ હતો તેમ

આજે નથી, અને કદાચ કોઈ ઠેકાણે હોય તો તે એટલી દુર્બળ
 હોય છે કે તે આરોગ્યવર્ધક અને શક્તિદાયક દૂધ આપી
 શકતી નથી. ભરપૂર દૂધદહીં વિના બાળકો સશક્ત થઈ જ
 ન શકે, અને શહેરમાં રહેનારાઓને તો શુદ્ધ દૂધની જે મળે છે
 તેની ખબર જ નથી હોતી. ચહાની દુકાનોમાં દિવસે-દિવસે જલ-
 મિશ્રિત દૂધનો ખપ વધતો જતો હોવાથી વધારે ભાવ આપીને
 પશુ સારું દૂધ મેળવવું અશક્ય થઈ પડ્યું છે. પોળા જેવા
 તહેવારનો લાભ લઈને સુશિક્ષિત લોકો આ બાબતમાં ઘણો
 સુધારો કરી શકે તેમ છે. આવા તહેવારોમાં ભાગ લઈને ખેડૂત-
 વર્ગનાં દુઃખો શાં છે, તેમની જરૂરીયાતો શી છે વગેરે બાબતોને
 તે દૂર કરવાના પ્રયત્ન કરવા જોઈએ અને ઢોરોની સ્થિતિ
 સુધારવાના પ્રયત્ન કરવા જોઈએ. 'પ્રદર્શનો ભરીને તથા ધનામે
 આપીને આ કામને ઉત્તેજન આપી શકાય. જે તેમ કરવામાં
 નહિ આવે અને ચાલુ સ્થિતિ સુધારવામાં નહિ આવે તો
 આપણા અનદાતા બળદ અને બળદ આપનારી ગાયો આપણા
 સત્વર ત્યાગ કરશે.

ભાદરવો મહિનો

ભાદરવા મહિનામાં એકાન્ત વ્રત કરવું. તેથી ધન, ધાન્ય અને આરોગ્યની વૃદ્ધિ થાય છે એવું શાસ્ત્રમાં કહેલું છે. આ મહિનામાં હૃષીકેશને દૂધપાક, ખીરંજ અને મીઠું ધરાવવાથી તે સંતુષ્ટ થાય છે. ગણેશચતુર્થી, જ્યેષ્ઠાગૌરી અને વામનદાદશીના તહેવારો આ મહિનામાં આવે છે. તે સવાય હરિતાલિકા અને ઋષિપંચમીનાં વ્રત પણ સ્ત્રીઓ પાળે છે. અનંતવ્રતનું આચરણ કુલાચાર મુજબ ભાદરવા સુદ ચૌદશને દિવસે કરવામાં આવે છે. ગુજરાતમાં ભાદરવા સુદ આઠમને દિવસે દુર્ગાષ્ટમીનું વ્રત પાળવામાં આવે છે. તે દિવસે સ્ત્રીઓ ગણપતિને ધરો ચડાવે છે, તેનું પૂજન કરી અપવાસ કરે છે અને કુલેર ખાય છે. આ વ્રતનું વર્ણન વ્રતરાજમાં કરેલું છે. તેમાં સુદ ૮થી ૧૬ દિવસ સુધી કરવાનું જે મહાલક્ષ્મીવ્રત તેનું વર્ણન પણ આપેલું છે. મહારાષ્ટ્રમાં આ વ્રત પ્રચલિત નથી. ગો-ત્રિરાત્રિ નામના વ્રતમાં ભાદરવા સુદ તેરશથી ત્રણ દિવસ સુધી અપવાસ કરી ગાયત્રી પૂજા કરવામાં આવે છે અને ચોથે દિવસે પારણું કરવામાં આવે છે. આ વ્રત સૌભાગ્ય અને સંતતિ આપનારું છે. સ્ત્રીઓ ચાર પાંચ વરસ સુધી આ વ્રત પાળે છે. મહારાષ્ટ્રમાં આ વ્રતનો પ્રચાર નથી, તોપણ સૌભાગ્ય અને સંતતિની પ્રાપ્તિ માટે ગાયત્રી પૂજા કરવાને રિવાજ છે. ભાદ્રપદનો કૃષ્ણપક્ષ પિતરોની પ્રીત્યર્થ શ્રાદ્ધાદિક કર્મો કરવા માટે યોગ્ય છે અને તે મહાલય પક્ષના નામથી ઝોળખાય છે.

હરિતાલિકા

હરિતાલિકા એ તહેવાર નથી, પણ એક કૌટુંબિક વ્રત છે અને માત્ર કેટલાએક દાક્ષિણાત્ય આદ્વણોમાં જ તેનો પ્રચાર છે. તેની ઉત્પત્તિ વિષે પુરાણોમાં એવી કથા છે કે પૂર્વકાળમાં જ્યારે પર્વત રાજની કન્યા પાર્વતી વરવા યોગ્ય થઈ ત્યારે નારદની સલાહથી તેના પિતાએ તેને વિષ્ણુ સાથે પરણાવાનો વિચાર કર્યો. પરંતુ પાર્વતીના મનમાં શંકરની સાથે પરણવાનો વિચાર હતો, તેથી તેણે પોતાની સખીઓ મારફતે પોતાના આપને સંદેશો કહેવડાવ્યો કે ‘તમે મને વિષ્ણુ સાથે પરણાવશો તો હું પ્રાણ-ત્યાગ કરીશ.’ આટલું કહીને જ તે અટકી નહિ, પણ પોતાની સખીઓ સાથે મસલત કરીને ઘરમાંથી નાસી જવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો. તે પ્રમાણે નાસી જઈને એક અરણ્યમાં શિવને પ્રસન્ન કરવા માટે તેણે તપશ્ચર્યા શરૂ કરી. કાળે કરીને શિવજી પ્રસન્ન થયા અને પાર્વતી સાથે પરણ્યા. તેણે જે વ્રત કર્યું તે જ

ત્રત પાળવાથી ઇચ્છિત વર પ્રાપ્ત થાય એટલા માટે હરિતાલિકાગૌરીના નામથી ગૌરીની પૂજા સખીઓ સાથે કરવામાં આવે છે.

શાસ્ત્રોક્ત વિધિ

ભાદરવા સુદ ત્રીજને દિવસે પ્રાતઃકાળમાં સર્વ કન્યાઓએ અને સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીઓએ મંગળસ્નાન કરી નદીની શુદ્ધ રેતી લાવી તેનાં ત્રણ લિંગો બનાવી સ્થાપન કરવાં. પછી તેમની પૂજા કરી બ્રાહ્મણને પાનસોપારી, દક્ષિણા અને સૌભાગ્યવાયન આપીને તેનો આશીર્વાદ લેવો. તે દિવસે અપવાસ કરવો. રાત્રે જાગરણ કરીને હરિતાલિકાની કથાનું શ્રવણ કરવું. બીજે દિવસે પરોઢીયામાં લિંગોની ઉત્તર-પૂજા કરી તેમને વિસર્જન કરવાં. પૂજાને માટે શેષ હોય તે તૃતીયા લેવી. બીજે દિવસે તૃતીયા માત્ર એક મુદ્દર્ત હોય તો પણ ગૌરીવ્રત તે જ દિવસે કરવું, કારણ કે ચતુર્થાનો દિવસ શુભ માનેલો છે.

આ વ્રતની રૂઢી

માત્ર મહારાષ્ટ્રમાં કેટલાએક સ્માર્ત સંપ્રદાયી બ્રાહ્મણોમાં છે. એકંદર કથાનો ભાતાર્થ જોતાં તો આ વ્રત કુમારિકાઓએ પાળવું જોઈએ; પરંતુ કેટલીએક સ્ત્રીઓ લગ્ન થયા બાદ પણ આ વ્રત પાળે છે અને પતિના મરણ પછી તેને લગતાં અપવાસ, પૂજા વગેરે કરે છે. પાર્વતી અને તેની સખીની માટીની બનાવેલી રંગીન મૂર્તિઓની અને શિવલિંગની પૂજા કરવામાં આવે છે. શ્રાવણ સુદ ત્રીજને દિવસે મુવર્ણગૌરી (મધુશ્રાવણિકા) નું, શ્રાવણ વદ ત્રીજને દિવસે કનજલીગૌરીનું, અને ભાદરવા સુદ ત્રીજને

દિવસે સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીઓએ હરિતાલિકા ગૌરીનું પૂજન કરવું એમ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે.

બંગાળામાં હરિતાલિકાને બદલે વરદ્યતુર્થીનું વ્રત પ્રચારમાં છે. તે માધ પૂર્ણિમાને દિવસે ઇચ્છિત વરપ્રાપ્તિ માટે સ્ત્રીઓ પાળે છે. તે દિવસે શિવની પૂજા કંદપુષ્પોથી કરવી એવું પદ્મપુરાણ અને બીજા ગ્રંથોમાં કહેલું છે. એથી તે દિવસને કંદ્યતુર્થી પણ કહે છે. જોકે સ્ત્રી અને પુરુષ બન્નેએ ગૌરીની પૂજા કરવી એવું કહેલું છે, તથાપિ માત્ર સ્ત્રીઓ જ તે દિવસ પાળે છે. તે દિવસે કુમારિઓને ધનધાન્ય, મોદક વગેરેનાં વાચન આપવાં એવું દેવીપુરાણમાં કહેલું છે. દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમાં માધ સુદ બીજથી ત્રણ દિવસ સુધી ગૌરી ઉત્સવ ચાલે છે. તેમાં કુમારિકાઓ તથા વિવાહિત સ્ત્રીઓ ભાગ લે છે. હરિતાલિકા ગૌરીના

વ્રત ઉપરથી બોધ

શેા લઘ શકાય તે જોઈએ. આની ઉત્પત્તિનું કારણ પાર્વતી છે એવું બનાવીને લિંગપૂજા વગેરે કથાઓ પુગણકારો આગળ લાવ્યા એ વાત જોકે ખરી છે, તોપણ શિવ અને પાર્વતી એ બન્ને એકબીજાને પરસ્પર્ય તે વખતે શિવપ્રીત્યર્થ લિંગ-પૂજા કરવાનો રિવાજ નહોતો. (શિવરાત્રિનો તહેવાર જુઓ.) પ્રાચીન કાળની કથા ઉપરથી આ પ્રતિવિવાહની કથા લખતી વખતે પુરાણલેખકે તે વખતમાં પ્રચલિત લિંગપૂજાનો પ્રકાર આ કથામાં દાખલ કર્યો એ જ વાત ખરી છે. શિવ વિષે જે વખતે પૂજ્યપુદ્ધિ વધી અને તેની ગણના દેવોમાં થવા લાગી, એટલું જ નહિ પણ તેને પ્રત્યક્ષ મહાદેવ માનવા લાગ્યા તે વખતે જુદી જુદી વિધિઓથી શિવની પૂજા કરવાની પદ્ધતિ શરૂ થઈ. પાર્વતી

જ્યારે શિવને પરણ્યાં ત્યારે તે તેને દેવ માનીને પરણ્યાં નહોતાં. પોતાને યોગ્ય વર એ જ છે એવું સમજીને જ તેને પરણ્યાં અને પોતાના આપની મરજી વિરુદ્ધ તેણે એ પ્રીતિવિવાહ કર્યો. એવા વિવાહ પ્રાચીન કાળમાં થયાના અનેક દાખલાઓ પુરાણો અને ઇતિહાસમાં મળી આવે છે. સુભદ્રા બળરામની મરજી વિરુદ્ધ અર્જુનને પરણી; શકુંતલાએ કણ્વમહર્ષિની અનુમતિ લીધા વિના જ દુષ્યંત રાજા સાથે ગાંધર્વવિવાહ કર્યો; સાવિત્રીએ તો પોતે જ સત્યવાનને પસંદ કર્યો; નળ અને દમયંતીના વિવાહની કથા તો અત્યંત રસપૂર્ણ છે; શ્રીકૃષ્ણને વરવાનો રુકિમણીએ નિશ્ચય કર્યો અને અંતે બીજાને વરવાનો વખત આવ્યો ત્યારે તેણે તે કેવી યુક્તિથી ટાળ્યો એ વાત પ્રસિદ્ધ છે. સ્વયંવર અને પ્રીતિવિવાહમાં રહેજ બેદ હતો. કારણકે સ્વયંવરમાં તો શરત પૂરી કરનારને જ કન્યાએ પરણવું એવું બંધન હોવાથી તેમાં પસંદગી કે નાપસંદગીનો સવાલ જ રહેતો નહોતો. ઉપર જે દાખલાઓ આપેલા છે તે જુદી જાતના છે અને તે ઉપરથી કન્યાઓ યોગ્ય ઉમરે પહોંચ્યા પછી પોતાની સાંસારિક જવાબદારી પૂર્ણપણે સમજીને યોગ્ય પુરુષો સાથે ટેવી રીતે પરણતી તે જણાઈ આવે છે. અંબાના મનમાં બીજાની સાથે જ પરણવાનું હતું, પરંતુ બીજા આજન્મ અવિવાહિત રહેવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે એમ જાણતાં છતાં તેણે બીજા કોઈની સાથે વિવાહ કર્યો નહિ એ વાત ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે. એવી રીતે પ્રાચીન કાળમાં બનેલા કેટલાયે દાખલા આપી શકાય તેમ છે. આ ઉપરથી એટલું જ જણાય છે કે રામાયણ-મહાભારતકાળમાં પોતાનો પતિ પસંદ કરવાની સ્ત્રીઓને છૂટ હતી, એટલું જ નહિ પણ એ રિવાજ

ત્યાર પછી પણ ચાલુ હતો અને ક્ષત્રિયોમાં એવા વિવાહ થયાના અનેક દાખલા પણ છે. તેમાંનો એક દાખલો પૃથ્વીરાજ ચહુઆણુનો છે. જ્યારે જયચંદ રાજ્યે સંયુક્તાનો સ્વયંવર ભરી અનેક દેશના રાજ્યોને નિમંત્રણ કર્યું, ત્યારે તેની કન્યાએ જેને મનથી વર્ષો હતો તે પૃથ્વીરાજને નિમંત્રણ ન કરતાં તેનું અપમાન કરવાના હેતુથી દરવાજા પર તેનું એક પુતળું ઉભું કર્યું. તે વખતે સંયુક્તાએ સ્વયંવરમંડપ તરફ નજર કરી, પણ બીજા કોઈની સાથે ન વરતાં તેણે બારણા પરના નિર્જીવ પુતળાના ગળામાં માળા પહેરાવી. અને શ્રી કૃષ્ણની માફક પૃથ્વીરાજ પણ તેને પોતાના રથમાં બેસાડીને પોતાની રાજધાનીમાં લઇ ગયો. (આ કથા ભવિષ્યપુરાણમાં પણ આપેલી છે.) સારાંશ કે એવી જાતના વિવાહ પહેલાં થતા હતા અને હાલ હિન્દુ સિવાય બીજા ધર્મના લોકોમાં તે થાય પણ છે. પારસી અને ખ્રિસ્તી ધર્મના લોકોમાં કન્યા પોતાનો પતિ પસંદ કરે છે. પરંતુ છુટાછેડા (divorce) કરવાની છૂટ તે ધર્મે આપેલી હોવાથી અને કાયદાએ એ બાબતમાં પુરુષ અને સ્ત્રીને ઘણી છૂટ આપેલી હોવાથી એ પ્રીતિવિવાહનો ચાલ સમાજના સ્થાયીને અને નૈતિક પ્રગતિને કેટલેક અંશે વિધાતક છે એમ કેટલાકનું માનવું છે. તોપણ બે અજ્ઞાન બાળકો વચ્ચે જીવનસંબંધ જોડી દેવો એ કંઈ ઓછું અનિષ્ઠ નથી. વિવાદસંસ્કારની પવિત્રતા સમજીને આપણે હિન્દુઓએ બાળલગ્નનો રિવાજ બિલકુલ બંધ કરવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. મહેસુર અને વડોદરા એ રાજ્યોએ આ બાબતમાં કાયદા કરી એનું મહત્ત્વ લોકોની નજર આગળ મુક્યું છે અને તેથી તેઓ સર્વ હિન્દુઓની સ્તુતિને પાત્ર બન્યા છે.

સસાર એટલે શું, પતિ અને પત્નીનો સંબંધ કેટલો પવિત્ર
છે, પતિ અને પત્નીનું એકબીજાને સર્વ રીતે અનુકૂળ હોવું
એ કેટલું બધું અગત્યનું છે વગેરે બાબતોનો પૂર્ણ વિચાર
કરી આપણાં બાળકોનાં લગ્ન કરવાં જોઈએ. પક્ષાના
રૂપમાં બને તેટલી મોટી રકમ કઢાવવાની કન્યાપક્ષની રાક્ષસી
મહત્વાકાંક્ષાનો વરપક્ષ ભોગ થઈ પડે છે અને તેથી વિવાહ
કાર્યમાં જે સાંપત્તિક અડચણો આવે છે તેથી કેટલાંયે
કુટુંબો પાયમાલ થઈ જાય છે. આ બાબતનો વિચાર કરતાં
આ આસુરી ચાલ કાઢી નાંખવો જોઈએ. જંગાળમાં બનેલો
સ્નેહલતાની આત્મહત્યાનો હૃદયદ્રાવક દાખલો આ દુષ્ટ રિવાજનો
નાશ કરવાને માટે બધા વડીલ જનોને અને તરણોને વિનવે
છે. જરહ-કુમારી વિવાહ, અજ્ઞાન બાળકોના વિવાહ, કેવળ
દ્રવ્યની આશાથી થનારા વિવાહ બધે પાડો એમ હસ્તિનાલકા
વત કહે છે. ગૌરીએ વૃદ્ધ શંકર સાથે લગ્ન કર્યું એવું જે
વર્ણન છે તે તદ્દન અસત્ય છે એમ શંકરે વિવાહ પછી
કરેલાં અદ્ભુત પરાક્રમે ઉપરથી જણાઈ આવશે. શંકર-
પાર્વતીના જરહ-કુમારી વિવાહ વિષેની વાતો પુરાણકારોએ
વિનોદ ખાતર રચી હશે. આર્ય ઋષિઓના વંશજો ! તમારા
વિવાહસંસ્કારમાં દાખલ થયેલી અનીતિ તદ્દન કાઢી નાંખો
અને તેને શુદ્ધ કરો. એથી તમારું આર્યત્વ કાયમ રહેશે ને
તમારો સમાજ શ્રેષ્ઠ બનશે.

ગણેશચતુર્થી

જેના નામમાં વિઘ્ન સમુદ્રનું અગસ્ત્યની પેઠે શોષણ કરવાનું સામર્થ્ય છે અને જે વેદાન્તનું જ્ઞાન કરાવે છે તે ગણપતિનો વાર્ષિક મહોત્સવ દરેક ભાદરવા સુદ ચોથને દિવસે પાળવામાં આવે છે. દરેક હિન્દુ માહનાની શુક્લ પક્ષની ચતુર્થી સિદ્ધિવિનાયકીના નામથી પ્રસિદ્ધ છે, અને ભાદરવા સુદ ચોથ એ મહાસિદ્ધિવિનાયકી કહેવાય છે. કૃષ્ણ પક્ષની ચતુર્થીનું નામ સંકષ્ટચતુર્થી છે. એ તિથિ મંગળવારે આવે તો તેને અંગારકી સંકષ્ટચતુર્થી માનીને તે દિવસે ચંદ્રોદય વખતે ગણપતિની પૂજા કરવાથી સર્વ પ્રકારનાં સંકટોનો નાશ થાય છે એમ ભાવિક હિન્દુઓ માને છે. શ્રાવણ અને માઘની અંગારકી વિશેષ શ્રેષ્ઠ મનાય છે. ગણપતિની ઉત્પત્તિ વિષે અનેક કથાઓ પુરાણમાં મળે છે. મુઠદલ પુરાણ, ગણેશ

પુરાણ અને ગણેશ ભાગવત એ ત્રણ સંસ્કૃત ગ્રંથ ઉપપુરાણાત્મક છે અને તેમાં આવેલી કથાઓમાં મેળ નથી. તોપણ ગણેશની ઉત્પત્તિ વિષે સામાન્ય રીતે નીચેની કથા કહેવામાં આવે છે :

મત્સ્ય પુરાણમાં લખેલું છે કે એક વખત પાર્વતીએ પોતાના શરીરનો મેલ કાઢીને તેનું એક પુતળું બનાવ્યું. તેને હાથીનું મોઢું હતું અને બાકીનો ભાગ પુરુષના જેવો હતો. પછી તેણે તે પુતળાને પાણીમાં નાંખ્યું એટલે તેણે વિશાળ દેહ ધારણ કર્યો. દેવોએ તેને ગંગાપુત્ર માનીને તેની પૂજા કરી. બ્રહ્મદેવે વિનાયક નામક રૂદ્રગણોની સરદારી તેને આપી. પાર્વતીના શરીરના મેલથી તેની ઉત્પત્તિ થઈ માટે તેને શિવપુત્ર કહે છે. બીજી એક કથા એવી છે કે તારકાસુરના સૈન્યમાંના ગન્ગસુર નામના અસુરે શંકરના કમંડળને લાત મારી તેનું અપમાન કર્યું. એ કૃત્ય પોતાના દ્વારપાલ ગણપતિનું જ હોવું જોઈએ એમ સમજીને શંકરે તેના શિરચ્છેદ કર્યો. પરંતુ પોતાના પુત્રનો નાહક શિરચ્છેદ કર્યા માટે વિલાપ કરતી પાર્વતી પાસેથી તેને ખરી હકીકત જણાઈ ત્યારે તેણે ગન્ગસુરનું હાથી જેવું શિર કાપીને ગણપતિના ધડ ઉપર બેસાડ્યું. એ ગન્ગસુર તારકામય સંગ્રામમાં કપાલીરૂદ્રના હાથે મરણ પામ્યો એવું મત્સ્ય પુરાણમાં કહેલું છે. એવી પણ કથા છે કે ગન્ગસુરનો વધ કરવા માટે વિષ્ણુએ પાર્વતીને પેટે જન્મ લીધો, તેનું યોગ્ય વખતે અષ્ટ સિદ્ધિઓ સાથે લગ્ન થયું અને તેમણે તેને દરેક કાર્યમાં મદદ કરી. ગણપતિની ઉત્પત્તિનો તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ વિચાર કરીને ગણપતિ એ પ્રણવસ્વરૂપ હોવાનું ગણેશ પુરાણના બારમા અધ્યાયમાં વિસ્તારથી કહેલું છે. ગણપતિ

એ મૂળમાં ગણેશ ન હોતાં ગુણેશ એટલે કે સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્ એ ત્રણ ગુણોના અધિપતિ હતા. સૃષ્ટિને વ્યાપનારો પરમેશ્વર ઓં પ્રણવવાચ્ય છે એમ માની ગણપતિ તેનું જ રૂપાંતર છે એમ ખતાવેલું છે. એકદંત, વક્રદંત એ પ્રણવના ઉપરના ભાગ છે, માટે એ નામો ગણપતિને આપવામાં આવેલાં છે. ચતુર્થીને દિવસે ગણપતિપૂજનનો રિવાજ છે તેનો અર્થ એવો છે કે ચતુર્થ તૂર્યાવસ્થામાં પરમેશ્વરનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. તે દિવસે ચંદ્રદર્શનનો નિષેધ છે, કારણ કે ચંદ્ર એ મનની દેવી છે અને મન ચંચળ હોય છે. ચંદ્રદર્શન ન કરવું તેનો અર્થ મનને એકાગ્ર કરવું એવો છે. ગણપતિનું વાહન જે ઉંદર તેને કાળરૂપ સમજવો. ઉંદર જે પ્રભાણે અહર્નિશ પદાર્થમાત્ર કોતરે છે તે જ પ્રભાણે કાળ પણ સૃષ્ટ પદાર્થોનો નિરંતર નાશ કરે છે. એ કાળને જ જોણે જીતીને પોતાનું વાહન બનાવેલું છે તે ભૂતમાત્રનો પતિ ગણુરાજ શ્રેષ્ઠ છે એવો આ દેવનો તાત્ત્વિક અર્થ છે.

શાસ્ત્રોક્ત વિાધ અને રૂઢિ

ભાદરવા સુદ ચોથને દિવસે ગણપતિની માટીની મૂર્તિની પૂજા કરવી. આ દેવને દુર્વા અને મોદક બહુ પ્રિય હોવાથી તેનું નૈવેદ્ય ધરવું. શકિત અનુસાર નવવિધા ભક્તિથી તેને સંતુષ્ટ કરવા. દોઢ, પાંચ, સાત, દસ અથવા એકવીસ દિવસ પછી ગણપતિનું જળમાં વિસર્જન કરવું. ત્યાં સુધી ઓચ્છવ ચાલુ રાખવો. ગણેશચતુર્થી પાળવાની પદ્ધતિ દક્ષિણમાં વિશેષ દેખાય છે. દક્ષિણ દેશમાંથી જે લોકો ઉત્તર તરફ જઈને વસ્યા છે તેમનામાં પણ આ ઓચ્છવ રૂઢ છે. મુંબઈ ઇલાકાના કેટલાએક ભાગમાં તે દિવસે કાગળ ઉપર અથવા પાટલાપર

ચંદનથી ગણપતિનું ચિત્ર ઠાઠીને તેની પૂજા કરે છે. અન્ય ધર્મીઓના જીવનમાં દેશત્યાગ કરીને જંગલમાં નહાસી જવાનો પ્રસંગ આવવાથી પોતાની ધાર્મિક વિધિનું રક્ષણ કરવા માટે આ રિવાજનો આપણા પૂર્વજોએ સ્વીકાર કર્યો હશે તે રિવાજ કોકણના કેટલાએક ભાગમાં આજે પણ જોવામાં આવે છે. કેટલાએક લોકો ચિત્રને બદલે માટીની પ્રતિમાની સ્થાપના કરે છે. ત્રીજે દિવસે શંકર અને ગૌરીની મૂર્તિઓની પૂજા કરવાનો રિવાજ કેટલેક ઠેકાણે છે. કોકણ, મહારાષ્ટ્ર અને મુંબઈમાં સાતમથી નામ સુધી જ્યેષ્ઠાગૌરીનો ઓચ્છવ ઠાઠી પાળવામાં આવે છે અને એક જ દિવસે ગૌરી ગણપતિનું વિસર્જન કરવામાં આવે છે. બ્રાહ્મણથી શૂદ્ર સુધી સર્વ વર્ણના લોકો એ દેવની પૂજા ભક્તિથી કરે છે. બંગાળમાં ગણપતિનો ઓચ્છવ રૂઢ નથી, પરંતુ શિવના બે ગણોની પૂજા કરવામાં આવે છે. કાગણ સુદ ચૌદશને દિવસે ઘંટાકર્ણ નામના ગણની પૂજા થાય છે, અને એ ગણ અતિશય સુંદર હોવાને લીધે તેના પૂજનથી સૌંદર્ય પ્રાપ્ત થાય છે એવી ત્યાંના લોકોની માન્યતા છે. આ ગણના સૂચક તરીકે પાણીથી ભરેલા એક ઘડાની પૂજા કરવામાં આવે છે. તે જ મહિનામાં ઘેંટૂ નામના બીજા એક ગણની પૂજા કરવામાં આવે છે અને ચામડીનું કાષ્ઠપણ દર્દ ન થાય તે માટે તેની પ્રાર્થના કરવામાં આવે છે. દ્રવિડ દેશમાં રામેશ્વર સુધી ગણેશોત્સવ ચાલુ છે. તે જુદા જુદા પ્રદેશમાં જુદી જુદી રીતે પળાય છે. કાનડી લોકો ગણેશ ચતુર્થીને 'બેનકન હળ્લ' અને તેલુગુ લોકો 'પિલ્લેપર ચવનિ' કહે છે. તે લોકોએ ગણપતિને પિલ્લેપર નામ આપેલું છે. ત્યાંના લોકોની એવી માન્યતા છે કે

આહિણીના આરાધ્ય દેવ શંકર, ક્ષત્રિઓના વિષ્ણુ, વૈશ્યોના
 બ્રહ્મા અને શૂદ્રોના ગણપતિ છે. ગણપતિની પૂજા ચતુર્થ
 વર્ષના લોકો પણ ભાવપૂર્વક કરે છે તે ઉપરથી ત્યાંના લોકોની
 એવી માન્યતા થઈ હશે. દરેક દેશી રાજ્ય અને રાજસંન્યાસીઓ
 પણ આ તહેવાર મોટા ઠાઠથી પાળે છે. મુંબઈ, પૂના વગેરે
 પ્રસિદ્ધ ઠેકાણે ચિત્રોના સાર્વજનિક દેખાવો એ પ્રસંગે
 ખતાવવામાં આવે છે. હાલમાં ગણપતિનો સાર્વજનિક ઉત્સવ
 કરવાનો રિવાજ બંધ પડવા લાગ્યો છે અને તે સમયે
 ગણપતિની મૂર્તિ સામે પુરાણ, કથા અને કીર્તન ઉપરાંત જુદા
 જુદા વિષયો ઉપર વ્યાખ્યાનો આપવાનો રિવાજ શરૂ થયો છે.
 બજનમંડળીઓનો રિવાજ કેટલાંએક કારણોને લીધે નિષ્ણ
 નીવડ્યો. હરિતાલિકા અને ગંજેશચતુર્થી દક્ષિણની માશક
 ગુજરાતમાં પાળવામાં આવતાં નથી. કેટલેક ઠેકાણે હરિતાલિકાની
 પૂજા કરવાનો રિવાજ શરૂ થયેલો છે. ગંજેશ ચતુર્થીને વિશે
 આજરીના લોટમાં ગોળ અને ઘી નાંખીને તેની કુલેર બનાવી મુકે
 છે, તે ઉંદરો આવીને ખાઈ જાય છે. કાઠીયાવાડમાં ઘેર ઘેર
 ગણપતિની મૂર્તિ હોય છે. ત્યાં વૈશાખ સુદ ચોથને દિવસે મૂર્તિને
 તેલ અને સિંદુર ચડાવી પૂજા કરવામાં આવે છે અને નૈવેદ્ય
 ધરવામાં આવે છે. મહારાષ્ટ્રની માશક બહારથી ગણપતિ લાવી
 તેની સ્થાપના કરવાનો રિવાજ નથી, હિન્દુસ્તાનમાં બધે ઠેકાણે
 આ ચોથનો તહેવાર ચાલુ હોવાનું જણાતું નથી, તથાપિ

ગણપતિ વિષે પૂજ્યબુદ્ધિ

તો દરેક હિંદુના અંતઃકરણમાં પૂર્ણપણે વસે છે. એ દેવ
 વિદ્યોનો નાશ કરવામાં સમર્થ હોવાથી નિત્યપૂજના
 પંચાયતનમાં તેનો સમાવેશ થયેલો છે. સર્વ શુભાશુભ
 સંસ્કારોમાં ગણેશની પૂજા પ્રથમ થાય છે. નેપાળથી

ઠેક રામેશ્વર સુધી ગણેશની પૂજનો રિવાજ જોવામાં આવે છે. તેનું કારણ એ છે કે શૈવ અને વૈષ્ણવ એ બન્ને પંથના લોકો આ દેવને ભજે છે, અને તેઓ પોતપોતાના મત પ્રમાણે તેને શિવ-સ્વરૂપ અથવા વિષ્ણુસ્વરૂપ માને છે. હિન્દુસ્તાનના દરેક ગામમાં વિધનહર્તા ગણપતિનું દેવાલય હોય છે અને કેટલાએક તો તેને કુળદેવતા સમજે છે. તામીલ દેશમાં તેને ‘તુળિકાષ્ઠ અલવર’ એટલે ખુદ્દિમાન ગજનન એમ કહે છે. તંજાવરમાં ગણપતિનું પ્રસિદ્ધ દેવાલય છે. ત્રિચિનાપલ્લીમાં પણ ઉચ્ચિપિલ્લેયર નામનું ગણપતિનું દેવાલય અત્યંત ભવ્ય અને સુંદર છે. અનેક સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ગ્રંથોના આરંભમાં ગણેશસ્તવન કરેલું જોવામાં આવે છે. મરાઠીમાં ગણેશપ્રતાપ, ગણેશલીલામૃત, ગણેશભાગવત, ગણેશપુરાણ, ગણેશવિજય વગેરે અનેક જૂના ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ છે. તેમાંની શ્લોકસંખ્યા દોઢ લાખથી વધારે હશે. આ દેવના અનુયાયીઓનો પંથ જુદો જ છે. તે

ગાણપત્ય પંથ

ના નામથી ઓળખાય છે. આ વિષે એવી કથા છે કે વેદમાંનો રુદ્ર, મરુત વગેરે અનેક ગણોનો અધિપતિ મનાતો હતો. આ ગણમાં રુદ્રના જ ગુણ વાસ કરતા હતા એવું માનીને તેને પણ રુદ્ર કહેવામાં આવતો. તે રુદ્રોનો અથવા ગણોનો નાયક હતો અને તેને ગણપતિનું નામ આપવામાં આવેલું હતું. અથર્વશીર્ષ ઉપનિષદમાં અનેક દેવ અને જૂનો રુદ્ર એ નામ આપેલું છે. તેમાંના એકનું નામ વિનાયક છે. વિનાયક એ સર્વ ઠેકાણે છે અને મનુષ્યના દરેક કૃત્ય પર તેની નજર હોય છે એવું મહાભારત (અનુશાસન પર્વ)માં કહેલું છે. વિનાયક, ગણેશ્વર અથવા ગણપતિ અનેક હોવાનો ઉલ્લેખ છે; અને વિના-

યકોની પ્રાર્થના કરવાથી તેઓ સંકટનું નિવારણ કરી કાર્યસિદ્ધિ
 કરી આપે છે, એટલા માટે તેમનું નામ સિદ્ધિવિનાયક
 પડ્યું. માનવ ગૃહ્યસૂત્રમાં ચાર વિનાયક હોવાનું કહેલું છે
 અને તેનો સંચાર જે મનુષ્યના હૃદયમાં થાય તેને હાથે
 અસાધારણ કાર્ય અને છે એવો ઉદ્દેશ છે. તેમનો કોપ થાય
 તો છોકરાંઓ મરે છે અને એવી બીજી અનેક જાતની હાનિ થાય
 છે. માટે વિનાયકને સંતુષ્ટ કરવા સારૂ માંસ, મત્સ્ય, અન્ન
 અને ખીચડીનો બલિ અર્પણ કરવો તથા દુર્વા વગેરેથી ઢાંકીને
 જે ઠેકાણે ચાર રસ્તા મળતા હોય તે ઠેકાણે મુકવો એવા
 અનેક જાતના વિધિ કહેલા છે. રુદ્ર અને બ્રહ્મદેવે વિનાયકને
 ગણોનો નાયક નીમ્યો અને મનુષ્યમાત્રના કાર્યમાં વિઘ્ન
 ઉપસ્થિત કરવાનું રતુત્ય (?) કામ તેને સોંપ્યું. એક જ
 વિનાયક જ નામથી પ્રસિદ્ધ છે. તેને બલિ અર્પણ કરીને
 સંતુષ્ટ કરવા વગેરે વિવેચન યાજ્ઞવલ્કય સ્મૃતિમાં કરેલું છે.
 અંબિકા એ વિનાયકની માતા છે અને તેની પણ પૂજા કરવી
 એવો યાજ્ઞવલ્કયનો મત છે. આ ઉપરથી જણાઈ આવશે કે
 વિનાયક એ રુદ્ર જેવા જ ભયાનક છે, પરંતુ પ્રસન્ન કરી
 લેવામાં આવે તો હિત કરનારા છે. ગૃહ્યસૂત્રો લખાયાં ત્યારે
 ચાર વિનાયક હોવાની માન્યતા હતી. સ્મૃતિકાળમાં વિનાયક
 એક જ છે એવું ઠરાવવામાં આવ્યું અને એની માતા અંબિકા
 છે એવો સામાન્ય મત થયો. વિનાયકનાં કૃત્યો, તેને આપવામાં
 આવનારો મત્સ્યમાંસાદિક બલિ એ સર્વ જોતાં તો તેને ભૂત-
 પિશ્ચાચાદિના નાયક અથવા આગેવાન માનવામાં આવતા
 એવું સિદ્ધ થાય છે. પૌરાણિક કાળમાં ગણપતિ-વિનાયક
 હિન્દુઓના અત્યંત પૂજ્ય દેવ બન્યા. તે વિઘ્નહર્તા છે એ દૃષ્ટિથી

અધા તેની તરફ જોવા લાગ્યા અને તેથી કાર્યારંભમાં તેનું ચિંતન કરવું એ દરેક કૃત્યમાં મહત્ત્વનો વિધિ થઈ પડ્યો. ખ્રિસ્તી શકના ત્રીજા અથવા ચોથા સૈકા સુધી ગણપતિ-વિનાયકની મહત્તા વધી નહોતી. ત્યાર પછી જ તેની પૂજા કરવાનો રિવાજ પડ્યો એવો ડૉ. ભાંડારકરનો મત છે. જોધપુરની વાયવ્ય દિશામાં ૨૨ માઇલ પર આવેલા ઘટિયાલામાં વિક્રમ સંવત ૯૧૮ (ઇ. સ. ૮૬૨) માં બાંધેલો એક મિનારો છે અને તેના શિખર પર ચારે બાજુએ વિનાયકનાં ચિત્ર કોતરેલાં છે. તેમાં શરૂઆતમાં તેની પ્રાર્થના કરેલી જોવામાં આવે છે. કેટલાંએક પ્રાચીન કોતરકામોમાં પણ ગણપતિની મૂર્તિ કોતરેલી હોય છે. આ ઉપરથી આશરે એક હજાર વર્ષ પહેલાં ગણપતિ-વિનાયકની ઉપાસના કરવાનો રિવાજ આ દેશમાં ચાલુ હતો એમ સિદ્ધ થાય છે.

ગણપતિના ગજનન ક્યારે અને કેવી રીતે થયા એનો ખુલાસો મળતો નથી. પુરાણમાં તેને માટે કારણો આપેલાં છે તે ઉપરથી તેના ઘડ ઉપર ગજતુંડ એસાડયું એ સચુકિતક દેખાતું નથી. રુદ્ર અને તેની પત્ની ગજયર્મ્મ ઓઢતાં હતાં. જે અરણ્યમાં રુદ્રનો અને તેના વિનાયક વગેરે ગણોનો વાસ હતો તે સ્થળને હાથીઓનું રહેઠાણ સમજી વન્યપશુમાં વિશેષ ખુદ્ધિમાન જે હાથી તેનું શિર વિનાયકને જોડવાની કલ્પના પુરાણકાળમાં ઉદ્ભવી હશે. શિવના અન્ય ગણોને પણ બીજા પ્રાણીઓ (વાનર, બિલાડી, સિંહ) નાં માથાં છે એવું પુરાણો ઉપરથી જણાઈ આવે છે. એ સર્વ ગણોમાં ગણપતિને અત્યંત ખુદ્ધિમાન અને વિદ્વાન માનવામાં આવે છે. વેદમાં બૃહસ્પતિને અત્યંત જ્ઞાનવાન અને ખુદ્ધિશાળી ગણીને તેને ગણપતિ તરીકે સંબોધેલા છે.

गणानां त्वा गणपतिं हवामहे

कविं कवीनामुपमश्र्वस्तमम् ।

ज्येष्ठराजं ब्रह्मणं ब्रह्मणस्पत

आ नः शृण्वन्नूतिभिः सीद सादनम् ॥

(મં ૨-૨૩ સૂ.)

અર્થ, “ તું સમુદાયોના પ્રભુ હોવાથી ગણપતિ છે, જ્ઞાની જનોમાં તું અત્યંત જ્ઞાની છે, જેમની કીર્તિ અતિશય ઉત્કૃષ્ટ છે તેવામાં પણ તું શ્રેષ્ઠ છે. તું રાજધિરાજ છે, તને અમે આદરથી બોલાવીએ છીએ. હે સૂક્ત દેવતા બ્રહ્મણસ્પતિ ! અમારો સાદ સાંભળી તારી સર્વ શક્તિ સહ આ આસન ઉપર વિરાજમાન થા. ” એ જ સૂક્તથી ગણપતિની પણ સ્તુતિ કરેલી આપણે હાલ જોઈએ છીએ. એટલે કે વેદદાળમાં ગણપતિ કેવળ સ્ત્રોના અથવા ભૂતપિશાચ આદિના નાશક તરીકે જ પ્રસિદ્ધ હતા. પુરાણો રચાયાં ત્યારે તે જ ગણપતિ વિઘ્નહર્તા, સિદ્ધિવિનાયક અને વિદ્યાધર બૃહસ્પતિ થયા એ ઉપલા વિવેચન ઉપરથી સ્પષ્ટ દેખાય છે. અથર્વ વેદનો મુખ્ય મંત્ર ॐ યં ગણપતયં નમઃ : ’ એ હાલના ગણપતિ માટે નથી એવો વિઠાનોનો મત છે. પરંતુ પાણિનીની પહેલાં તૈત્તિરીયારણ્યકના અરસામાં રચાયેલા નારાયણોપનિષદમાં ગણપતિનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કરેલો છે. આ ઉપરથી ગણેશભક્તિ ખ્રિસ્તી શકની શરૂઆતમાં પ્રચારમાં આવી એવું સાબિત થાય છે. આનંદગિરિએ શંકરદિગ્વિજયમાં ગણપત્ય પંથના છ વિભાગ હોવાનું કહેલું છે. તે નીચે મુજબ છે : ૧ મહા ગણપતિ પંથ—એ પંથના લોકો ગણપતિ એ જ જગત્કર્તા છે અને તેણે જ બ્રહ્માદિ દેવ તથા એકંદર વિશ્વ ઉત્પન્ન કર્યું એમ માને છે. ૨ હરિદ્રા ગણપતિ પંથ—તે પંથના

લોકો ઉપર જણાવેલા સૂક્તમાંના બ્રહ્મણુસ્પતિ એ જ ગણુપતિ છે અને તે સર્વમાં શ્રેષ્ઠ છે એમ માને છે. ગણુપતિની મૂર્તિ, તેનું યજ્ઞોપવીત, વસ્ત્રો વગેરે પીળા રંગનાં હોવાં જોઈએ, તેની સુંદર અને એકદંતની તમ્ભુદ્રાઓ સારીરપર ધારણ કરવામાં શ્રેષ્ઠતા રહેલી છે એવો આ પંથનો મત છે. એ પંથ મધ્વાચાર્યના વૈષ્ણવ પંથ પછી અસ્તિત્વમાં આવ્યો હોવો જોઈએ અથવા મધ્વાચાર્યે તમ્ભુદ્રાધારણુ સંબંધી કરેલી આજ્ઞાની તેનાપર અસર થયેલી હોવી જોઈએ. ૩ ઉચ્છિષ્ટ ગણુપતિ પંથ—આ પંથના લોકો વામમાર્ગ પ્રમણુ નિંદા રીતે તેની ભક્તિ કરે છે. ૪ નવનીત ગણુપતિ પંથ, ૫ સ્વર્ણ ગણુપતિ પંથ, ૬ સંતાન ગણુપતિ પંથ—આ પંથના લોકો પેતે શ્રુતિ પ્રમાણુ ગણુપતિની પૂજા કરે છે એમ કહેલું છે. ગણુપતિ એ જ આદિકારણુ છે અને તે દેવાધિદેવ હોવાને લીધે દરેક શુભકાર્યના આરંભમાં તેની પૂજા કરવામાં આવે છે એમ તેઓ પ્રતિપાદન કહે છે. આ પંથના લોકો મહારાષ્ટ્રમાં પ્રાચીન કાળમાં હતા અને હાલ પણ છે. ચિંચવડ ગામમાં લગભગ અઢીસો વર્ષ પહેલાં શ્રી. મોરયા દેવ, ધરણીધર, ગોસાવીનંદન, નિરંજન, ચિંતામણિ દેવ ઇત્યાદિ ગણુપતિના પરમ ભક્ત થઈ ગયા. પહેલા માધવરાવ પેશ્વા પણ ગણુપતિના ઉપાસક હતા અને ચેઉરના ગણુપતિની ઉપાસના મનોભાવથી કરતા હતા. પૂના પાસેના ચિંચવડ, કોંકણમાંના પુળે અને ઉત્તર કાનડા જીલ્લાના ઇડગુંજ ગામમાંના ગણુપતિનાં મંદિરો હજી ચાલુ છે. પ્રસિદ્ધ અષ્ટ વિનાયકોનાં આઠ પવિત્ર સ્થળો પણ મહારાષ્ટ્રમાં જ છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે એક વખતે દક્ષિણ પ્રાંતમાં ગાણુપત્ય પંથે લોકોના ધર્મવિચારો ઉપર અસર પાડી હતી. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો એમ કહેવામાં હરકત નથી કે વેદકાળ પહેલાં

સુરાસુરો (દેવદૈત્ય)માં જે મોટી લડાઈ થઈ તેમાં ગણપતિ તે સમયના સેનાપતિ હોવા જેછયે. ગમે તેવાં વિધ્નો આવે તોપણ પોતાના બુદ્ધિસામર્થ્યથી તેનો નાશ કરીને અને શત્રુઓને પગલે પગલે અડચણો ઉભી કરીને પોતાના પક્ષને જય મળે એવું તેણે કર્યું હશે માટે જ તેને વિધ્નરાજ અને વિધ્નહર્તા એ બન્ને નામ મળ્યાં હશે. કાળે કરીને ગણપતિનું ઐતિહાસિક અસ્તિત્વ અને તેનાં પરાક્રમોનું વર્ણન અસાધારણ મનાયું અને તેથી તેને ધાર્મિક સ્વરૂપ અને મહત્ત્વ પ્રાપ્ત થયાં. હાલમાં આ દેવની પૂજા

વિધ્નવિનાશક મંગળમૂર્તિ

તરીકે કરવામાં આવે છે. તે સોળ વિદ્યા અને ચોસઠ કળાથી પૂર્ણ છે અને તેની કૃપાથી સદ્બુદ્ધિ અને સદ્વિદ્યા પ્રાપ્ત થાય છે એવું આપણે આર્યો માનીયે છીએ. કાર્ય ગમે તેટલું મહત્ત્વનું અથવા નજીવું હોય, પણ તે ખાતરીથી સફળ થશે જ એ કહેવું કઠણ છે. અદક્ષ્ય વિદ્ધો અણીને વખતે કેવી રીતે નડશે એ કહેવું અશક્ય હોય છે. માટે દરેક કાર્યની શરૂઆતમાં વિધ્નહર્તા પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરીને તેના કૃપાછત્રની નીચે કાર્ય કર્યા જવું એ મનુષ્યમાત્રનો ધર્મ છે. વિધ્નો વારંવાર ઉપસ્થિત થાય અને આપણી પ્રગતિને આડે આવે તોપણ ન ડગમગતાં ઈશ્વરભક્તિરૂપી અમેઘ ઢાલ હાથમાં લઈને આગળ દૂર કરતા જવું એમાં જ પુરુષાર્થની ચાવી રહેલી છે. આ જમાનામાં ગણપતિ જેવા ગજતુંડધારી અને સચ્ચિદાનંદ પરમેશ્વર બન્ને એક છે એમ માનવું અશક્ય થયું છે તેથી જેમના વિચાર પ્રગલ્ભ છે એવા લોકો ચતુર્થા જેવો તહેવાર પાળવામાં આવે સારે જરા તિરસ્કાર બતાવે છે. એવા વિચારી

અને જ્ઞાની લોકોએ આ તહેવારને શુદ્ધ અને વિશાળ સ્વરૂપ આપવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. અસલના વખતમાં આપણા દેશમાં હાલની પદ્ધતિ પ્રમાણે ‘કલબ’ અથવા સમાજ ન હતા તે વખતે આવા તહેવારોથી લોકો એકબીજા સાથે ભળતા ને આનંદ કરતા. આજે પણ તેમ કરવું શક્ય છે. હલકા વર્ગના લોકો આ દિવસે ખૂબ મઘપાન કરે છે. આપણા ગરીબ ભાઈઓને આવાં અધાર્મિક કૃત્યોથી બચાવી ખરો નીતિનો-ધર્મનો માર્ગ બતાવીને તેમને સારે રસ્તે દોરવાનો પ્રયત્ન સુશિક્ષિત લોકોએ અવશ્ય કરવો જોઈએ અનેક દેવાને ઠેકાણે એક જ દેવ છે એ સમજવાનું સામર્થ્ય લોકોમાં ઉત્પન્ન કરવાને માટે પુરાણિકોએ અને હરિદાસોએ આવા તહેવારોને વખતે પ્રયત્ન કરવો એ યોગ્ય છે. કેવળ પેટ ભરનારા પુરાણિક અને હરિદાસને હાથે કોઈપણ સામાજિક સત્કાર્ય થવું શક્ય નથી. આવે પ્રસંગે પસિદ્ધ ચિત્રકારો પાસેથી ગણપતિનાં ચિત્રો તૈયાર કરાવીને તેનાં પ્રદર્શનો ગામેગામે ભરવામાં આવે તો ચિત્રકળાને ઘણું પોષણ મળે. વિખ્યાત લેખક રચિતનના કહેવા પ્રમાણે ચિત્રકળામાં સામાજિક, નૈતિક અને બીજી ઉન્નતિ રહેલી છે. એટલા માટે સમાજ-હિતેચ્છુઓએ ચિત્રકારોને ઇનામો આપીને ઉત્તેજન આપવું જોઈએ અને આ મહત્ત્વની બાબત તરફ લોકોનું ધ્યાન ખેંચવું જોઈએ. સ્વામી વિવેકાનંદે એક જગ્યાએ કહ્યું છે કે “ભારતવર્ષમાં નવજીવન સ્ફુરે એવા પ્રયત્ન આજે અત્યંત આવશ્યક છે.” વિધ્નહર્તા પરમેશ્વરની સહાયતાથી એવા પ્રયત્નો એકાગ્રચિત્તે આગળ ચલાવવાની ફરજ આજકાલના સુશિક્ષિત નેતાઓ અને નવજીવવાનોની છે. સમાજની નૈતિક ઉન્નતિ સાધવા માટે

સંસ્કારી અને નિસ્પૃહ આગેવાનો

કમર કસશે તો આપણા હેતુઓ જોતજોતામાં પાર પડશે. જગતનો ઇતિહાસ એની સાક્ષી આપે છે. આજ સુધીનો અનુભવ એવો છે કે મહાન વ્યક્તિઓના પ્રયત્નથી જ સામાજિક ક્રાંતિઓ થઈ છે અને જે સમાજે સુધરવાની ના પાડી છે તેનો નાશ થયો છે. ગ્રીસ અને રોમ દેશનો ઇતિહાસ આની સાક્ષી પૂરે છે. ત્યાંના તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ વખતોવખત કરેલા ઉપદેશને ન ગણકારતાં એ રાષ્ટ્રોએ માત્ર શુષ્ક ધાર્મિક વિધિનો સ્વીકાર કર્યો અને તેને પરિણામે તે મહાપરાક્રમી રાષ્ટ્રોનો નાશ થયો. પ્રાચીન જાતિઓમાંથી શક્ત જ્યુ અને હિન્દુજાતિ જ બાકી રહી છે. હિન્દુલોકોએ પરિસ્થિતિ પ્રમાણે પોતાના વિચાર અને વર્તનમાં ફેરફારો કર્યા અને હાલ પણ કરે છે. અને આપણે એમ કહ્યું તેથી જ જીવતા રહ્યા છીએ. વેદકાળમાં અનેક દેવોની ઉપાસના ચાલુ હતી, પણ પછી ઉપનિષદકાળમાં દેવ એક જ છે એમ નક્કી થયું. અને પરમેશ્વરના દિવ્ય સ્વરૂપનું ઋષિમુનિઓ ધ્યાન ધરવા લાગ્યા. વેદકાલીન યજ્ઞની કલ્પનાનું રૂપાંતર આત્મયજ્ઞમાં થયું. સત્યજ્ઞાનની મહત્તા સમજતાં જ સમાજ જનમૃત થયો. પછી જ્ઞાન શુષ્ક લાગવાથી શ્રીકૃષ્ણે તેની સાથે ભાક્તનો મેળ જોડી તેને અપ્રતિમ સુંદર સ્વરૂપ આપ્યું અને તેને અનુસરવા હિન્દુરાષ્ટ્ર તૈયાર થયું. પણ અનેક આક્રમકોના સપાટામાં આ રાષ્ટ્ર સપડાયું અને તેથી સહેજે જ્ઞાનાભિવૃદ્ધિનો રસ્તો ન મળવાથી તે દૈવવાદની અને બીજા ધાર્મિક વિધિની જાળમાં સપડાયું. પણ આજે ફરીથી વિચારક્રાંતિ થઈ ઉચ્ચતર ધર્મતત્ત્વો અને નીતિતત્ત્વોનો ઉદ્ધય થવા લાગ્યો છે. અસલના વખતમાં

ઋષિમુનિઓએ અને હાલના વખતમાં સંતોએ પ્રચાર કરેલા
 વિશાળ જ્ઞાનમાર્ગને અનુસરવા તરફ જ બધાનું વલણ છે,
 એ એક શુભ ચિહ્ન છે. આવે પ્રસંગે આ બંદલાયેલા વાતાવરણમાં
 શુદ્ધ, સાત્ત્વિક અને શાશ્વત સુખનો લાભ કરી આપનારું દિવ્ય
 તેજ ઉત્પન્ન થાય એટલા માટે દરેક આર્યમાતાના શરણે આગળ
 આવવું જોઈએ. આ મહત્કાંચમાં વિધ્નહર્તા પરમેશ્વરની મદદથી
 અમને યશ પ્રાપ્ત થજો.

ઋષિપંચમી

ઋષિપંચમી એ તહેવાર નથી. તે એક વ્રત છે અને માત્ર સ્ત્રીઓ તે પાળે છે. એ વ્રતનો દિવસ ભાદરવા સુદ પાંચમ છે. અને તે દિવસે સ્ત્રીઓ ઋષિઓની પૂજા કરે છે, એ ઉપરથી તે દિવસને ઋષિપંચમીનું નામ મળ્યું છે. આ વ્રત માટે નીચેની એ કથાઓ ભવિષ્યોત્તર પુરાણમાં મળી આવે છે. એક સમયે વૈદર્ભ દેશમાં ઉત્તંક અને સુશીલા નામનું સ્ત્રીપુરુષનું જોડું રહેતું હતું. તેમને એક પુત્ર અને એક કન્યા એમ બે બાળકો હતાં. એક સમયે તેમણે કન્યાનો વિવાહ કર્યો. તેની નાની ઉમરમાં જ તેનો પતિ મરી જવાથી વૈધવ્યના કષ્ટમય દિવસ માતૃપિતાની સેવામાં ગાળવા લાગી. પછી ઉત્તંક વાનપ્રસ્થાશ્રમ સ્વીકારી સ્ત્રી અને છોકરોસંચો સાથે ગંગાકિનારે એક પર્ણકુટીમાં રહેવા લાગ્યો. એક દિવસે એવો ચમત્કાર થયો કે તે વિધવા

કન્યા સુધ ગયા પછી થોડી વારમાં તેનું આખું શરીર જીવડાંમાં પડી ગયું. ઉત્તકે આના કારણના જવાબમાં જણાવ્યું કે ગત જન્મમાં તે રજસ્વલા હતી ત્યારે તેના હાથે પાપ થયું હતું તેથી તેની આવી દશા થઈ છે. એણે પ્રાયશ્ચિત્ત તરીકે તેની પાસે ઋષિપંચમીનું વ્રત કરાવ્યું; તેથી તેને ફરીથી મૂળસ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયું. (ઉત્તકે આ વ્રત કહ્યું ત્યાં સુધી તેની પત્નીને તે વિષે માહિતી નહોતી એવું સિદ્ધ થાય છે. કન્યાનાં જીવડાં થયાં, જીવડાંની ફરી કન્યા થઈ, પણ તે કેવી રીતે અને ક્યારે બન્યું અને છોકરીને જ હસ્તે આ વ્રત કરાવ્યું કે જીવડાં પાસે કરાવ્યું તેના ખુલાસો આ કથા ઉપરથી થતો નથી.)

આ વ્રત વિષે બીજી એક કથા એવી છે કે ઉપર જણાવેલા વિદર્ભ દેશમાં સુમિત્ર નામનો એક બ્રાહ્મણ રહેતો હતો. તેની પત્ની રજસ્વલા હતી ત્યારે ઘરમાં અડકી, તેથી બન્ને પતિપત્નીને અનુક્રમે કુતરાનો, બળદનો અને જીવડાંનો અવતાર મળ્યો, પણ સમર્પિતું પૂજન કરવાથી તેમનો ઉદ્ધાર થયો. (વિદર્ભ દેશમાં આ બન્ને વાતો બની એવું તેના લેખકોએ જણાવેલું છે. જીવડાંનો અવતાર મળ્યા પછી આ વ્રત તેમણે કેવી રીતે કર્યું તે સમજાતું નથી.)

શાસ્ત્રોક્ત વિધિ અને રીતી એવી છે કે મધ્યાહ્ન વખતે નદી અથવા કુવા પાસે જઈને આ વ્રતનો સંકલ્પ કરીને પંચગવ્ય પ્રાશન કરવું. અધોડાની સમિધાથી દાંત સાફ કરીને સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીએ શરીરે હળદર ચોપડવી અને વિધવાએ ગોંમય ચોપડવું. પછી ઠંડા પાણીએ સ્નાન કરવું. એ પ્રમાણે ૧૦૮ વર્ષન

સ્નાન કર્યા પછી પાટલા ઉપર સપ્તર્ષિના નામની સાત સોપારીઓ મુકીને તેમની પૂજા કરવી. બ્રાહ્મણોને વાયન અને દક્ષિણા આપવી અને ઋષિઓની કથા શ્રવણ કરવી. આ પંચમીને દિવસે કંકત કંદમૂળનો આહાર કરવો, બળદના શ્રમથી પેદા થયેલી ચીજો વાપરવી નહિ. આ પ્રમાણે આ વ્રત સાત વરસ સુધી પાળવામાં આવે તો પાપનો નાશ થાય છે. (અર્થાત્ શરીરના કીડા બનવાની અથવા કીડાનો જન્મ પ્રાપ્ત થવાની બીક રહેતી નથી.) કાઠીયાવાડમાં કેટલેક ઠેકાણે પુરુષો પણ ઋષિપંચમીનું વ્રત આચરે છે. આ વ્રત આચરવાનો રીવાજ ઘણેભાગે કોંકણની કેટલીએક બ્રાહ્મણની સ્ત્રીઓમાં છે એવું જણાય છે. મહારાષ્ટ્રની અને કેટલીએક બ્રાહ્મણ સ્ત્રીઓ તદ્દન ન્હાનપણથી એ વ્રત પાળે છે, તો કેટલીએક તદ્દન વૃદ્ધાવસ્થામાં આચરે છે. બંગાળામાં આ વ્રત રૂઢ નથી. પણ ત્યાં એક એવી માન્યતા છે કે અષાઢ મહિનામાં પૃથ્વી ત્રણ દિવસ રજસ્વલા હોય છે. તે ત્રણ દિવસ સુધી કોઈ જમીન ખેડતું નથી અથવા બી વાવતું નથી. એ દિવસોને ત્યાંના લોક ‘અંબુવાસી’ કહે છે. તે દિવસે બળદના શ્રમથી પાકેલા પદાર્થનું સેવન કરવું નહિ એમ કહેલું હોવાથી બીજી રીતે પેદા કરેલું મીઠું, ધાન્ય વગેરે વસ્તુઓનો યથેચ્છ ઉપભોગ લેવામાં આવે છે. આ

વિચિત્ર વ્રત

તદ્દન અર્વાચીન છે. રજસ્વલા સ્ત્રીઓ કેટલાએક વખત સુધી ઘરકામથી અળગા રહેવું એ આરોગ્યદૃષ્ટિએ જરૂરનું છે. આરોગ્યનું મહત્ત્વ જે ધર્મમાં વિશેષ કહેલું છે તે ઝરતુસ્ત (પારસી) ના ધર્મમાં રજસ્વલા સ્ત્રીઓ માટે કડક

નિયમો છે; પરંતુ વ્રત-અપવાસ વગેરે બાબતોની તે લોકોને ખબર નથી. હિન્દુ ધર્મમાં એ વસ્તુઓને મહત્વનું રૂપ પ્રાપ્ત થયું છે. કર્મકંડ લોકો રજસ્વલા સ્ત્રીનો શબ્દ કાને પડે તો પણુ સ્નાન કરે છે; કેટલાંએક મંત્રવાદી કહેવડાવનારાઓ ભોજન કરતી વખતે એવી સ્ત્રીનો શબ્દ કાને પડે તો જમણુ છોડીને જતા રહે છે. એવી સ્ત્રીનો પડછાયો નાના બાળક ઉપર પડે તો તે અશક્ત થાય છે એમ માનનારા અજ્ઞાની લોકો પણ આપણા દેશમાં ઘણા છે. રજસ્વલા સ્ત્રીના પડછાયાથી પ્રાપ્ત થયેલી નબળાઇ ઉપર દવા આપવાનો પણ રિવાજ છે. સમરક્ષામંત્રિત ભસ્મ પણ બાળકોને શરીરે ચોપડવામાં આવે છે. આ વ્રતની ઉત્પત્તિની કથા જોટલી અસંભવનીય અને છોકરવાદી છે તેટલી જ તે વ્રત આચરવાની રીત પણ કંટાળો ઉપજાવનારી છે; ગોમય, માટી વગેરે પ્રકાર ખરેખર ચીતરી ચઢે એવા છે. આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે આવી કથાઓ ઉપર વિશ્વાસ રાખી અવળાં કર્મો કરનાર આપણી સ્ત્રીઓ

ઋષિ એટલે કોણ

અને આ પંચમીનું મહત્વ કેટલું છે એ ન જાણતી હોવાથી આવી વિચિત્ર રીતે આ વ્રત પાળે છે. આસરે છ સાત હજાર વર્ષ પહેલાં આર્ય લોકો હાલના હિન્દુસ્તાન દેશની વાયવ્ય દિશામાં રહેતા હતા. (નૃસિંહજયંતિના વર્ણનમાં કહ્યા મુજબ) કાળે કરીને તેમનામાં ભયંકર કલહ ઉત્પન્ન થયો, ત્યારે તેમાંનાં કેટલાંએક કુટુંબો પૂર્વ તરફ વળ્યાં અને તેમણે પંજાબમાં પ્રવેશ કર્યો. અહીં આવ્યા પહેલાં યુદ્ધમાં અને બીજી બાબતોમાં તેમને જય અપાવનાર ઈંદ્ર, રુદ્ર, વિષ્ણુ વગેરે નાયકોને

તેમણે દેવ તરીકે સ્વીકાર્યા અને તેમનાં પરાક્રમોનું અનેક રીતે વર્ણન કર્યું. તેમને માટે યજ્ઞયાગાદિક કરીને અગ્નિ દ્વારા તેમને સંતુષ્ટ કરવાનો ક્રમ આરંભ્યો. આ દેશના અસલના જે લોકો હતા તેમના આચારવિચાર ભિન્ન પ્રકારના હોવાથી આર્યોને તેઓ અનેક રીતે ત્રાસ આપતા. આથી પોતાને યુદ્ધમાં વિજય મળે અને શત્રુઓનો નાશ થાય એટલા માટે આર્યોના આગેવાનો અને તેમના વંશજોએ પોતાના પૂર્વજોની પ્રાર્થના માટે સૂક્તો રચ્યાં અને તેમની સહાયતા માટે પ્રાર્થના કરી. તે લોકો વિશ્વનાં મહાન્ તત્ત્વો—જેવાં કે પૃથ્વી, તેજ, વાયુ, પાણી વગેરે—ને પોતાના પૂર્વજો માનતા હતા; માટે તેમની બહુ જ દિવ્ય અને ભવ્ય ભાષામાં તેમણે પ્રાર્થના કરી. આ પ્રમાણે જ્યાં સુધી આર્યો અને અનાર્યોનું યુદ્ધ ચાલુ રહ્યું ત્યાં સુધી પ્રાસાદિક અર્થ-પૂર્ણ સૂક્તો રચાતાં જ રહ્યાં. આ પ્રાર્થનાના સ્તોત્રોને ‘વેદ’ કહે છે. વેદ એટલે જ્ઞાન. વેદને ડોકાણે શ્રુતિ * શબ્દ પણ વપરાયો છે.

* વેદ અપૌરુષેય છે અને તેમને આપેલું ‘શ્રુતિ’ એ નામ યથાર્થ દેખાય છે. અપૌરુષેય કહેવાનું કારણ કે જેમની સ્તુતિ માટે તે રચાયાં તે સર્વ દેવ છે એમ માનવામાં આવે છે, અને તે કોણે રચ્યાં એ કહેવું શક્ય નથી એવી માન્યતા છે. તે વખતે લેખનકળા અસ્તિત્વમાં આવી ન હતી માટે વેદનું રક્ષણ શ્રવણ દ્વારા કરવામાં આવતું. તેથી જ તેમને શ્રુતિનું નામ આપવામાં આવ્યું હશે. પારસી લોકોના દેવાધિદેવ અહુરમઝદ (અસુર મહત્) ઝરતુસ્ત્રનો કહેલો ધર્મ જે ઝંદ અવસ્તા નામના ધર્મગ્રંથમાં છે તેને ‘ઓશ’ કહે છે. ઓશનો અર્થ શ્રુતિ એવો થાય છે. ઝંદનો અર્થ પણ લગભગ વેદ અથવા જ્ઞાન એવો થાય છે. એ ઉપરથી જણાશે કે પ્રાચીન ઇરાની

શ્રુતિ એટલે ઇશ્વરને મુખે શ્રવણ કરેલું જ્ઞાન. એટલે વેદ એ મનુષ્યે રચેલા નથી, પણ દેવ તરફથી પ્રાપ્ત થયા છે; તેટલા-
માટે તેમને અપૌરુષેય કહે છે. એવા વેદ ચાર છે અને તેમનાં
નામ ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ અને અથર્વવેદ એ પ્રમાણે
છે. એમાંના પહેલો એ બધામાં શ્રેષ્ઠ છે અને છેવટનો
અથર્વણ એ બધામાં કનિષ્ઠ છે. ઋગ્વેદ એ અત્યંત પ્રાચીન-
કાળમાં જે સંસ્કૃત ભાષા પ્રચલિત હતી તેમાં લખાયેલો છે.
પરદેશના અને આપણા દેશના અનેક પંડિતોના પરિશ્રમને લીધે
ચારે વેદોનાં ભાષાંતર અંગ્રેજી અને બીજી પરદેશી તથા સ્વદેશી
ભાષામાં ઉપલબ્ધ થયાં છે અને તે ઉપરથી સુસંબદ્ધ એવો
પ્રાચીન ઇતિહાસ પણ લખવામાં આવ્યો છે. વેદનાં સૂક્તો
જે મહાપુરુષોએ રચ્યાં અને ગાયાં તેમને ‘ઋષિ’ એ બહુ-
નામની સંજ્ઞા આપવામાં આવી. તેમને મંત્રદ્રષ્ટા પણ કહે છે
અને તેમણે રચેલાં છંદબદ્ધ સૂત્રોને મંત્ર કહે છે.

વેદરચનાનું કામ આશરે પાંચસો વર્ષ સુધી ચાલ્યું
અને તે રચવામાં અનેક ઋષિઓએ મહેનત લીધી. પુરાણ
કાળમાં અનેક ઋષિઓ થઈ ગયા. તે બધાએ વેદનું રક્ષણ
કર્યું અને વેદધર્મનો પ્રચાર કર્યો. હાલનો દરેક દિન પોતે
કોઈ પ્રાચીન ઋષિનો વંશજ છે એમ માને છે. તે હમૈશાં
સંધ્યા કરતી વખતે પોતાના ગોત્રનો ઉચ્ચાર કરીને પોતાનો

અને આર્યો એક જ પ્રકારના ધર્મવિચારોથી પ્રેરિત હતા; પરંતુ દરેક-
ના વિચારોની દિશા માત્ર ભિન્ન હતી. મહામ્મદી અને ખ્રિસ્તી
ધર્મના લોકો પણ તેમનો ધર્મ પ્રત્યક્ષ ઇશ્વર તરફથી પ્રાપ્ત થયો
એવું માને છે. તે કથન કરનારો એ જ તેમનો દેવદૂત, દેવપુત્ર અથવા
ચૈત્યંબર છે.

સંબંધ પ્રાચીન ઋષિઓ સાથે છે એનું સ્મરણ કાયમ રાખે છે. સર્વ વેદમાં મુખ્ય જો ઋગ્વેદ તેનાં દશ પ્રકરણ અથવા મંડળ છે. તેમાં પહેલું અને છેવટનું મંડળ અનેક ઋષિઓને હાથે રચાયેલું છે. ભૃગુકુસોત્પન્ન ગૃત્સમદ અને તેના વંશજોએ બીજું મંડળ, વિશ્વામિત્ર ત્રીજું, વામદેવે ચોથું, અત્રીએ પાંચમું, ભારદ્વાજે છઠ્ઠું તથા સાતમું, કણ્વે આઠમું અને અંગીરસે નવમું એ પ્રમાણે વચલાં આઠ મંડળો જુદા જુદા ઋષિઓએ રચ્યાં. તેમણે જુદાજુદા તેત્રીસ* દેવતાઓની સ્તુતિ કરેલી છે. પરંતુ એ સ્તુતિનું પરિણામ ‘ઈશ્વર એક જ છે’ એ ભાવનામાં થયેલું છે. વેદકાળમાં એકંદર ૯૧ ઋષિઓ થઈ ગયા એવું મત્સ્ય પુરાણમાં કહેલું છે.

તે ઋષિઓનું આયુષ્ય બે ત્રણ હજાર વર્ષો કરતાં પણ અધિક હતું કે કેમ એવો સવાલ રામાયણ, મહાભારત અને બીજાં પુરાણો ઉપરઉપરથી વાંચનારાઓ તરફથી ઉપસ્થિત થવાનો સંભવ છે. એક જ ઋષિ પુરોહિતે ત્રીસત્રીસ પેઢી સુધી અમુક કુળમાં પુરોહિતપણું કર્યું એમ જણાય છે. આનો ખુલાસો કરવો કઠણ નથી. એવી માન્યતા થવાનું મુખ્ય કારણ એટલું જ છે કે પ્રાચીન મહાન ઋષિઓની અનેક પ્રચલિત દંતકથાઓનો સમાવેશ જુદાજુદા ગ્રંથોમાં લેખકોએ અભિમાનપૂર્વક કરેલો છે. મહાભારતના લેખક વ્યાસ જ પુરાણોના લેખક થવાને યોગ્ય છે એમ માનીને તેની પછીના પુરાણોના લેખકોએ એ માન પણ પ્રથમ લેખક વ્યાસને

*આ ૩૩ પ્રકારના દેવો પરથી પુરાણકારોએ દેવોની સંખ્યા ત્રીસ કરોડની કરી.

જ આપ્યું. એક જ ઋષિનું નામ અનેક પેઠી સુધી ચાલવાનું બીજું કારણ એ પણ છે કે મૂળ ઋષિનું નામ તેના વંશજોએ ઉપનામ તરીકે વાપરવાનો રિવાજ રાખ્યો. એ પ્રમાણે વ્યાસ, વિશ્વામિત્ર, વસિષ્ઠ વગેરે એક જ વ્યક્તિનાં નામો તેની શાખાના સર્વ પુરુષોએ ઉપનામ તરીકે વાપર્યાં. પ્રાચીન ઋષિમાંના જે મહર્ષિ વિશેષ પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યા તેમનાં નામ ચિરસ્મરણીય કરવા માટે ઉત્તર તરફના દ્રુવ નક્ષત્રની આસપાસ ફરનારા નક્ષત્રપુંજમાંના સાત તેજ:પુંજ નક્ષત્રોને સાત ઋષિનાં અને એકને એક ઋષિપત્નીનું નામ આપવામાં આવેલું છે. તેમને સપ્તર્ષિ કહે છે. તેમનું નામ કશ્યપ, અત્રિ, ભારદ્વાજ, વિશ્વામિત્ર, ગૌતમ, જમદગ્નિ અને વસિષ્ઠ એ પ્રમાણે છે, અને તેમાંના વસિષ્ઠની પત્નીનું નામ અરૂંધતી છે. આ

સપ્તર્ષિની પૂજા

ઋષિપંચમીને દિવસે સ્ત્રીઓ કરે છે. તે પૂજાથી રજોદર્શન વખતે કરેલાં પાપ ધોવાઈ જાય છે એમ તેઓ માને છે. એ ઋષિઓ હાલનાં લોકોની માફક ગૃહસ્થાશ્રમી હતા, પણ પારમાર્થિક લાભ સાધવા તરફ તેમનું વલણ વધારે હતું તેથી તેમણે ઉચ્ચ દૃષ્ટિબિંદુથી જગતના સુખ:દુઃખ તરફ જોયું એટલું જ. બાકી બીજી બધી રીતે તેઓ ગૃહસ્થાશ્રમી સત્પુરુષ હતા. તેમનામાં કેટલાએક બ્રાહ્મણ, કેટલાએક ક્ષત્રિય અને કેટલાએક વૈશ્ય-વૃત્તિના હતા તેની વેદ સાક્ષી આપે છે. આ ઋષિઓના આચારવિચારોનું નિરીક્ષણ કરીને તેમના વ્યવસાયનુસાર તેમને 'વેવર્ષિ', 'બ્રહ્મર્ષિ' અને 'રાજર્ષિ' એવાં અર્થપૂર્ણ નામો

પુરાણકારોએ આપેલાં છે. દાખલા તરીકે નારદમુનિની ગણત્રી દેવર્ષિઓમાં અને વસિષ્ઠ કણ્ણવાદિની બ્રહ્મર્ષિઓમાં કરવામાં આવી છે. જે પ્રમાણે પૂર્વ કાળમાં અનેક ઋષિઓ થઈ ગયા તે પ્રમાણે આધુનિક કાળમાં પણ આપણા દેશમાં અનેક પુરુષ આ પદવીને યોગ્ય થઈ ગયા. દેવેન્દ્રનાથ ઠાકુર, માધવરાવ રાનડે, ગોપાળ કૃષ્ણ ગોખલે, સ્વામી વિવેકાનંદ અને તેમના જેવા કેટલાએક સત્પુરુષો ચાલુ જમાનામાં ઋષિપદે પહોંચ્યા છે. રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર, ડૉક્ટર ભાંડારકર જેવા જ્ઞાનનિષ્ઠ આર્ય ઋષિઓ હજી જીવે છે. ઋષિઓની આ પરંપરા આપણા દેશમાં અવ્યાહત ચાલુ છે. તેના તરફ નંજર નાંખી આશાપૂર્ણ દૃષ્ટિથી આપણે ભવિષ્ય કાળ તરફ જોવું જોઈએ. જે આર્ય-પુત્રોએ અને પુત્રીઓએ આપણા ધર્મનું કંઠણ પ્રસંગે રક્ષણ કરીને આપણી યોગ્યતા અને આપણું શીલ વધાર્યું તેમની પ્રીત્યર્થે આ

ઋષિપંચમીના દિવસ

સર્વ તરુણ અને વૃદ્ધોએ, સ્ત્રીઓએ અને પુરુષોએ પાળવો જોઈએ. તે દિવસે કથાકીર્તન, નાટકો અને વ્યાખ્યાનો કરીને પ્રાર્થના મહાંતોનું સ્મરણ આર્યમાતાના પુત્રોને યાદ રહે એવું કરવું જોઈએ. દેહાત્મયુદ્ધિનો ત્યાગ કરીને સત્ય, શાશ્વત અને સુખદાયક ધ્યેયનો વિચાર દરેક જણે કરવો જોઈએ એમ આ તહેવાર સૂચવે છે. ઋષિઓના ગુણાનુવાદ ગાંધીને અને તેમને જ આપણા આદર્શ માનીને ચાલીએ તો આપણું કલ્યાણ થયા વગર રહેશે નહિ. આર્ય મહિલાઓ! અજ્ઞાનને ફેંકી દઈને જ્ઞાનના સામ્રાજ્યમાં દાખલ થાઓ. ઋષિપંચમીના મત વિષે જે કથા ઉપર આપી છે તેનો પૂર્ણ વિચાર કર્યા

પછી પણ એ વ્રત હાલની માફક જ કરવું જોઈએ એવું તમને
 લાગે છે? જેમ અમે અમુક વ્રત કરીશું જ એવી હઠ
 પકડીને ખેસવું એ તમારે માટે યોગ્ય નથી તેમ આડા
 કર્મમાર્ગમાં ધકેલનારાં વ્રતો તમારા હાથે કરાવવાં એ તમારા
 પુરુષોને માટે પણ અયોગ્ય છે. માટે નકામી હઠ પકડીને ન
 ખેસતાં તમારું ખરું ધ્યેય શું છે અને તમારો ખરો ધર્મ શામાં
 રહેલો છે તે ખરાબર સમજી લો. આ વ્રતના મૂળમાં રહેલો
 પ્રધાન હેતુ ભુલશો નહિ. તમારા પોતાના અને તમારા પુત્ર-
 પૌત્રોના આરોગ્ય માટે રજોદર્શનને વખતે પાળવાના નિયમો
 તમે પૂર્ણ રીતે પાળો. એ પ્રમાણે વર્તવું એ તમારું કૌટુંબિક
 કર્તવ્ય છે, તમારો સ્ત્રીધર્મ છે. તમારી દષ્ટિ પ્રાચીન કાળ
 તરફ ફેરવો અને તે વખતે સ્ત્રીઓની યોગ્યતા શા માટે વિશેષ
 મનાતી હતી તે ખરાબર સમજી લો. પુરુષોની માફક કેટલીએક
 સ્ત્રીઓ પણ ઋષિપદે પહોંચી હતી માટે જ તેઓ વંદ્ય થઈ
 હતી તે ધ્યાનમાં રાખો. કેટલીએક આર્યદુહિતાઓએ વેદનાં
 સ્મૃતો રચ્યાં છે, તેાં કેટલીએકે ઉપનિષદના તત્ત્વજ્ઞાનમાં
 ઉમેરો કર્યો છે તે યાદ કરો. ગાર્ગી, અરૂંધતી, લોપામુદ્રા,
 સુલભા, અહલ્યા, અનસૂયા, સીતા, દ્રૌપદી, તારા વૃંદા વગેરે
 મહિલાઓનાં નામ અજરામર કેમ થયાં તેનો વિચાર કરો.
 આજકાલ સરલાદેવી ઘોસલ, રમાબાઈ રાનડે, કાશીબાઈ
 કાનિટકર, ચિમણબાઈ સાહેબ ગાયકવાડ, સરોજિની નાયક
 વગેરેનાં નામ પ્રસિદ્ધ કેમ થયાં તેનો પણ વિચાર કરો. તેમનું
 જીવન સમજી લઈને તમારી યોગ્યતા વધારો. અહલ્યાબાઈ
 હોળકર, જિજ્ઞાબાઈ, મિરાંબાઈ, પત્તા દાસી, મુક્તાબાઈ, જના-
 બાઈ વગેરે સાધ્વીઓનાં નામથી તમને અભિમાન થવું જોઈએ.

તમે પણ તેમના જેવી થશો. તો તમારે પેટે ઋષિ અને
 ઋષિપત્નીઓ અવતાર લેશે. ગૃહિણી તરીકે તમારા
 પર આવેલી જવાબદારી અને તમને સોંપેલાં કાર્યો જે
 અત્યંત મહત્ત્વનાં છે તે યોગ્ય રીતે પાર પાડો. અધેડાનાં
 પાન, મૂળીયાં અથવા પંચગવ્ય ચાખવાથી અને છાણુ, માટી
 અથવા હળદર ચોપડીને ૧૦૮ વખત સ્નાન કરવાથી તમારા
 આત્માની સદ્ગતિ થશે નહિ; તે તો ફક્ત સદાચરણુ, પરોપકાર
 અંતર્યામી શુદ્ધતાથી જ પ્રાપ્ત થશે. માટે તે પવિત્ર દિવસે
 અર્ધંધતી સહ સમર્પિને નમસ્કાર કરીને તેમનો આશીર્વાદ મેળવો.
 એટલે તમારી ઉન્નતિ થશે.

જ્યેષ્ઠાગૌરી

ભાદરવા મહિનાના શુક્લ પક્ષના અનુરાધા નક્ષત્રમાં ગૌરીનું આવાહન, જ્યેષ્ઠા નક્ષત્રમાં પૂજન અને મૂળ નક્ષત્રમાં વિસર્જન કરવાનો રિવાજ મહારાષ્ટ્ર અને દક્ષિણા હિન્દુસ્તાનમાં છે, અને તે તહેવાર જ્યેષ્ઠાગૌરી અથવા મહાલક્ષ્મીના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. એ તહેવાર પ્રચારમાં આવવાનું કારણ પુરાણમાં એમ બતાવ્યું છે કે પ્રાચીન કાળમાં દૈત્યોએ દેવાને અતિશય હેરાન કર્યા ત્યારે સ્ત્રીઓને પોતાનું સૌભાગ્ય કેવી રીતે સચવાશે તેની ફિકર પડી. તેમણે ભેગમં થઈને આ સંકટમાંથી મુક્ત થવા માટે મહાલક્ષ્મીની વિનંતી કરી. એથી પ્રસન્ન થઈને મહાલક્ષ્મીએ ઉન્મત્ત થયેલા દૈત્યોનો સંહાર કર્યો અને પોતાના ભક્તોને સુખી કર્યા. તેમ કરેલા આ ઉપકાર માટે આ તહેવાર પાળવામાં આવે છે. આ તહેવાર ત્રણ દિવસ

આલે છે. ગણપતિ ઉત્સવ પછી બે ત્રણ દિવસમાં જ ગૌરીની
 સ્થાપના કરવામાં આવે છે. આ તહેવાર ઘણે ભાગે ભાદરવા
 સુદ આઠમને દિવસે હોય છે. એ તિથિને દુર્ગાષ્ટમી પણ
 કહે છે. અનેક ઠેકાણે ગૌરી સાથે જ ગણપતિવિસર્જન
 કરવાનો ચાલ જોવામાં આવે છે. મુખ્યત્વે કરીને સ્ત્રીઓને
 આ તહેવાર વધારે પ્રિય હોય છે. એનું કારણ એટલું જ કે
 મહાલક્ષ્મીના પૂજનથી આપણે અખંડ સૌભાગ્યવતી થઈ
 એમ તેમને લાગે છે. કેટલેક ઠેકાણે પુરુષો પણ આ
 તહેવાર પાળે છે. દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમાં ગૌરીઉત્સવના આ
 ત્રણ દિવસ મોટા આનંદથી પાળવામાં આવે છે. ગૌરીપૂજનના
 પ્રકાર દેશપરત્વે ભિન્નભિન્ન હોય છે. કેટલાએક લોકો ધાતુની
 તો કેટલાએક લોકો માટીની મૂર્તિઓ કરી અને ઘણા લોક
 કાગળ ઉપર ગૌરીનું ચિત્ર કાઢી તેની પૂજા કરે છે. બ્રાહ્મણ
 વર્ગના બધા લોકો આ તહેવાર પાળતા નથી. કેટલાએક
 ભાદરવા સુદ ત્રીજને દિવસે સ્થાપેલી ગૌરી સામે વાયન મુકીને
 તેના ઉપર દીવા મુકે છે. આ ગૌરીને અર્પણ કરેલાં સૌભાગ્ય-
 દ્રવ્યો (કંકુ, ફણી, ચીડીયા, બંગડીઓ વગેરે)
 વાપરવાનો ચાલ કેટલાએક દક્ષિણાત્ય બ્રાહ્મણોમાં જોવામાં
 આવે છે. તૃતીય અને ચતુર્થ વર્ણના લોકોમાં આ તહેવારનો
 પ્રચાર વિશેષ છે. કેટલાએક બ્રાહ્મણોમાં ગૌરીની પૂજા કરવાની
 પદ્ધતિ નીચે પ્રમાણે છે: કુંભારને ત્યાંથી પાંચ નવી માટલીઓ
 લાવીને એકમાં ધાન્ય મુકે છે અને તેની સાથે પીળા રંગનો
 દોરો, ટોપરાના પાંચ વાટકાઓ અને પાંચ ખારેકો મુકે છે.
 પછી માટલીઓ એક ઉપર એક ગોઠવે છે અને સૌથી
 ઉપર ગૌરીનું મોઢું બેસાડે છે. આ મોઢું માટીનું, કાગળનું

અથવા નાની ઢાંકણી ઉપર રંગેલું હોય છે. તેવી જ એક
 બીજી ગૌરી કરીને પાસે બેસાડે છે. ત્રણ દિવસ સુધી ગૌરીનાં
 ગીત, પૂજા વગેરે ચાલે છે. ત્રીજે દિવસે માટલીઓ
 નીચે ઉતારીને સ્ત્રીઓ ખારેક અને ટોપરાના કકડાઓ પીળા
 રંગના દોરામાં સાત ગાંઠો વાળી ગળામાં પહેરે છે. આવી
 જાતના દોરાઓ છોકરાઓના ગળામાં બાંધવા માટે પણ
 તૈયાર કરવામાં આવે છે. પંછી શુભ દિવસ જોઈને તે દોરાઓ
 દૂધ અને દહીંમાં પલાળી ખેતરમાં વાવવામાં આવે છે.
 કાંકણના કેટલાએક લોકોમાં—કાળી, મરેડા વગેરે વર્ગમાં—તે
 દિવસ પુરુષોના મેળા નીકળે છે અને કેટલાંએક તરફથી દારૂની
 દુકાનોને પોપણ મળે છે. કાળીઓનાં બેરાંઓ વસ્ત્રાલંકાર પહેરી
 ગાતાં ગાતાં અને નાચતાં નાચતાં જઈને ગૌરીને પાણીમાં
 વિસર્જન કરે છે. ગૌરી પાસે ધન, ધાન્ય, સમૃદ્ધિ, અને
 દીર્ઘાયુષ્ય માગવું એ જ આ તહેવારનો મુખ્ય હેતુ દેખાય છે.
 શકિતપૂર્ણના અનેક પ્રકારોમાંના જ્યેષ્ઠાગૌરી એ એક
 પ્રકાર છે એમ કહેવામાં હરકત નથી. ધન, ધાન્ય, સમૃદ્ધિ અને
 દીર્ઘાયુષ્ય માગનારા દેવીના ઉપાસકોએ દારૂના ધાતકી વ્યસનને
 આધીન થઈને દ્રવ્યનો નાશ કરવો તેના કરતાં વધારે દુઃખદ
 વિષય શો હોઈ શકે? મુંબઈમાં ગૌરીઉપાસકોનો ભરાવો નીચલા
 વર્ગમાં વધારે છે. એવા લોકોને ધર્મનું ખરું રહસ્ય સમજાવીને
 ઠેકાણે લાવવાનો પ્રયત્ન તારદેવ પાસે રહેનારા કેટલા-
 એક લોકો તરફથી થાય છે એ અત્યંત આનંદની વાત છે.
 જે લોકોમાં આવા અનીતિના અને અધર્મના રિવાજ ચાલુ
 છે તે લોકોને દરેક વરસે આ તહેવારને વખતે મદ્યપાન
 વિરુદ્ધ આખ્યાન આપવાથી કાંઈ વળશે નહિ તેમનું અજ્ઞાન

દૂર કરવામાં આવશે તો સહેજે તેમની આંખો ઉધડશે અને તેઓ ઠેકાણે આવશે. માટે વિદ્યાપ્રચારની પાછળ પડેલા લોકોને ખરે પ્રગતિનો માર્ગ કયો છે તે સમજવી દષ્ટિ એટલે આખ્યાનોની આવશ્યકતા નહિ રહે.

વામનદ્વાદશી

દશ અવતારમાંનો પાંચમો જે વામન તેના નામે બાદરવા મહિનાની શુક્લ દ્વાદશી માળવામાં આવે છે. વામન અવતારની કથા વામન પુરાણમાં એવી છે કે પ્રાચીન કાળમાં બલિ નામનો એક વિષ્ણુભક્ત ચક્રવર્તી રાજા થઈ ગયો. તે પ્રસિદ્ધ દૈત્યકુલોત્પન્ન વિષ્ણુભક્ત પ્રહ્લાદનો પુત્ર હતો; તે પાપભીરૂ અને સદાચરણી હતો. વળી, તે દાની તરીકે સર્વ ઠેકાણે પ્રસિદ્ધ હતો. તેણે પોતાનાં પરાક્રમથી અખૂટ સંપત્તિ મેળવી. તેની સત્તા દશે દિશામાં સ્થપાઈ હતી અને તેની રૈયત આનંદથી સુખસમૃદ્ધિ ભોગવતી હતી. દેવોને પણ તે ત્રાસ આપતો ન હતો તેથી તેની સાથે મુદ્દ કરવાને તેમને યોગ્ય કારણ મળતું નહોતું; એટલા માટે બલિરાજાનું સામ્રાજ્ય કપટથી લેવાના

વિચારથી દેવાએ તે કામ માટે અદિતિના પુત્ર વામનની યોજના કરી. તેણે બ્રહ્મચારીના વેષ ધારણ કર્યો અને બલિના યજ્ઞ વખતે યજ્ઞસમારંભમાં હાજર રહી પોતાની વિદ્વતાથી તેણે રાજાને ચક્રિત કર્યો. રાજાએ સંતુષ્ટ થઈને તેને પૂછ્યું કે “ તારે જે જોઈએ તે માગ.” ત્યારે વામને માત્ર ત્રણ પગલાં ભૂમિની ચાચના કરી ! બલિના ‘પુરોહિત શુક્રાચાર્ય’ વામનનું કપટ જાણી ગયા અને ભૂમિનું દાન ન આપવા માટે તેમણે બલિને સૂચના કરી. પરંતુ તે પહેલાં જ બલિએ દાન આપવાનું કબૂલ કરેલું હોવાથી તેને પોતાનું વચન પાળું ખેંચી લેવું ગમ્યું નહિ. પછી ભૂમિદાન આપવા માટે વામનના હાથ ઉપર પાણી રેડતાં જ વામને પોતાનું ખરૂં વિશ્વરૂપ પ્રગટ કર્યું અને બે પગલાંમાં જ તેણે ભૂમિ અને સ્વર્ગ વ્યાપી દીધાં. હવે ત્રીજું પગલું ક્યાં મુકવું તે માટે તેણે બલિને સવાલ કર્યો, ત્યારે બલિએ પોતાનું શિર નમાવ્યું ને વામને તેના મસ્તક ઉપર પગ મુકીને તેને પાતાળમાં પહોંચાડી દીધો. બલિનું શીલ, તેનું દાન, વીરતા અને સદ્વતન જોઈને વામનને સંતોષ થયો અને ‘હું તારો દારપાળ થઈને રહીશ ’ એવું તેણે તેને વચન આપ્યું. એ વચન પ્રમાણે આજ સુધી તેઓ તેના દારપાળ તરીકે ઉભા છે.

શાસ્ત્રોક્ત વિધિ અને રૂઢિ

ભાદરવા સુદ એકાદશીને દિવસે ઉપવાસ કરવો. બપોરને વખતે વામનની પૂજા કરવી, રાત્રે તેની કથા વાંચવી અને આખો દિવસ હરિકીર્તન, વિષ્ણુનામસ્મરણ, તથા ભજનકીર્તન કરવાં. આખી રાત ઉજાગરો કરી ઠાઠશીને દિવસે તેની પૂજા કરવી અને બ્રાહ્મણોને દાન આપવું. દહીં અને દૂધ ભરીને

વાસણ, છત્રી, જોડા વગેરે દાન આપવાં અને બ્રાહ્મણને
 ભોજન કરાવવું. એ પ્રમાણે એકાદશી અને દ્વાદશીના
 દિવસો વિષ્ણુરમરણમાં ગાળવા. આ તહેવારની રૂઢિ મહારાષ્ટ્રમાં
 કેટલાએક વૈષ્ણવસંપ્રદાયી બ્રાહ્મણોમાં જ પ્રચલિત છે.
 મલબારમાં આ તહેવારનો ઉત્સવ બહુ જ જોવાલાયક હોય છે.
 તેને ‘ઓનમ્’ કહે છે. મલબારમાં તે વખતે ચોમાસું પૂરું
 થઈને ધન્યધાન્યની સર્વત્ર સમૃદ્ધિ હોય છે. ધરના દરવાજા
 ઉપર કુલનાં તોરણો બાંધવામાં આવે છે. રાત્રે દીપોત્સવ થાય છે.
 તે જ દિવસે નવાં કપડાં અને વાસણો વેચાતાં લેવાનો ત્યાં
 રિવાજ છે. આ તહેવાર બધા વર્ણના લોકો પાળે છે.
 જમણ વગેરે થયા પછી રમતો રમવામાં આવે છે. તે જોવા
 માટે ગામના લોકો ભેગા થયા છે. અસુરોનું રાજ્ય જઈને
 દેવોનું રાજ્ય સ્થપાયા પછી પ્રજાની સાંપત્તિક સ્થિતિ કેવા
 પ્રકારની થઈ તે જોવા માટે તે દિવસે બલિરાજ પૃથ્વી ઉપર
 અવતરે છે. પોતાનો વૈભવ તેમને બતાવવા માટે લોકો આ
 તહેવાર પાળે છે. ગુજરાતમાં વામનની પૂજા ભાદરવા સુદ બારશને
 દિવસે ન કરતાં શ્રાવણ સુદ પાંચમને દિવસે કરવામાં આવે
 છે. તે દિવસને બજેવ કહે છે. વામને તે દિવસે બલિનો પરા-
 જય કર્યો એવું માનીને બલિની યાદગીરી ખાતર આ બજેવનો
 તહેવાર પાળવામાં આવે છે. તે દિવસે બ્રાહ્મણો નદીકાંઠે જઈને
 શ્રાવણીની જેમ શરીરશુદ્ધિ કરે છે. સપ્તર્ષિની પૂજા કર્યા બાદ
 યજ્ઞોપવીત ધારણ કરવામાં આવે છે અને જૂનું યજ્ઞોપવીત
 નદીમાં વિસર્જન કરવામાં આવે છે. નદીનું શુદ્ધ પાણી લોટામાં
 ભરીને તેનો ઋષિઓને અર્ધ્ય આપ્યા પછી આ શરીરશુદ્ધિ
 થયેલી ગણાય છે. ત્યાર પછી ગોર બ્રાહ્મણોના જમણા હાથને

કાંડે રાખડી* બાંધે છે. આ રક્ષાબંધનનો વિધિ રોગથી સુરક્ષિત રહેવા માટે થાય છે. નદીપરથી ઘેર આવ્યા બાદ ભાષ્યબંધને પણ રાખડી બાંધવામાં આવે છે. મહારાષ્ટ્રના શ્રાવણી, પોવતી પૂનમ અને વામનદ્વાદશી એ ત્રણ તહેવારોનો થોડો થોડો ભાગ ગુજરાતના બળેવના તહેવારમાં જોવામાં આવે છે. ખરી રીતે જોઇએ તો આ દિવસને કોઇ તહેવાર તરીકે ગણતું નથી. પુરાણો અસ્તિત્વમાં આવ્યા પછી અનેક

પ્રાચીન ઐતિહાસિક વાતોનું રૂપાંતર

કેવી રીતે થયું તે સમજવા માટે વામનાવતારની વાત એક ઉત્તમ દાખલો છે. આ કથાનો ખરો અને સરળ અર્થ એવો છે કે દેવોની વતી વામને આવીને તેમનું બધું રાજ્ય પચાવી બેઠેલા બલિ પાસે થોડી જમીન માગી. બલિ ઉદાર હૃદયનો હોવાથી તેણે દેવોની વિનંતિ માન્ય કરીને તેમને પોતાના રાજ્યમાં આશ્રય આપ્યો. પરંતુ તેનું પરિણામ એ થયું કે દેવોએ ધીમે ધીમે તેનું આખું રાજ્ય કમળે કરી લીધું. દેવ અને દૈત્ય અથવા સુર અને અસુરોની વચ્ચે વારંવાર લડાઇઓ થતી હતી. (તેનું વર્ણન નૃસિંહાવતારની કથામાં આવેલું જ છે.) બલિ ધર્મનિષ્ઠ હોવાથી તેની પ્રજા પણ સંતુષ્ટ અને રાજનિષ્ઠ હતી. તેથી તરવારના જોર પર તેને હરાવવો એ દેવોને માટે અશક્ય હતું. તેથી રાજનીતિ-શાસ્ત્રના ચતુર્વિધ માર્ગોમાં જો કપટનો ઉપાય તે થોડો દેવોએ બલિને છેતર્યો અને કાળે કરીને પોતાનો હેતુ સિદ્ધ કરી લીધો. આ વેદકાળ પહેલાંની વાત છે. શ્વેતપથ બ્રાહ્મણમાં

* નકલી મોતી, રેશમી કુલ્લ વગેરેને રેશમના અથવા સુતરના દોરામાં પરોવે છે તેને રાખડી કહે છે.

આ પરિવર્તનનું વર્ણન સીધી રીતે આપેલું છે તે ઉપરથી પણ ઉપર આપેલા ઐતિહાસિક પુરાવાને પોષણ મળે છે. તેમાં કહેલું છે કે દેવ અને દૈત્યની વચ્ચે લડાઈ થઈ ને દેવો હાર્યા. દૈત્યોને લાગ્યું કે હવે દેવો પોતાનું માથું ઉંચું કરી શકશે નહિ. ત્યારે વિષ્ણુએ વામનરૂપ ધારણું કરીને અસુરો પાસે થોડી જમીન માગી અને દૈત્યોએ તેને રહેવા જેટલી જમીન આપવાનું વચન આપ્યું. પછી વિષ્ણુએ વિરાટરૂપ ધારણુ કરીને સર્વ વિશ્વ વ્યાપી લીધું. આ વાત બન્યા પછી ઘણો વખત ગયા બાદ વેદ અસ્તિત્વમાં આવ્યા ત્યારે વેદમાં તે જ વાત બીજી રીતે લખીને વિષ્ણુની સ્તુતિ કરવામાં આવી. ઋગ્વેદમાં (મં. ૧-૧૫૪-૨ અને ૩) નીચેની ઋચાઓ મળી આવે છે:—

પ્ર તદ્વિષ્ણુઃ સ્તવતે વીર્યેણ મૃગો ન ભીમઃ કુચરોગિ રિષ્ટાઃ ।

યસ્યારુષુ ત્રિષુ વિક્રમણશ્વધિક્ષિયન્તિ ભુવનાનિ વિશ્વા ॥

પ્ર વિષ્ણવે શશમેતુ મન્મ ગિરિક્ષિત ઉરગાયાય વૃષ્ણે ।

ય इदं दीર્घं પ્રયતં સઘસ્થમેકો વિમમે ત્રિમિરિત્પદેભિઃ ॥

અર્થ:—“વિષ્ણુની તેના પરાક્રમને લીધે જ બહુ સ્તુતિ થાય છે. પર્વત અને ગુફાઓમાં રહીને ધોર પ્રદેશમાં સંચાર કરનારા સિંહની માફક તે મહાપરાક્રમી છે, અને તેનાં ત્રણ સર્વવ્યાપક પગલાંમાં જ વિશ્વનાં સર્વ ભુવનો સહેજે સમાઈ જાય છે. આ મનોહર કવિતા વિષ્ણુના કાન પર જાઓ. પ્રેમાળ સ્તુતિનો ભોક્તા અને જેનો યશ પૃથ્વી ઉપર પ્રસરેલો છે એવો એ વીર છે. આ એકંદર વિશ્વ ઘણું વિસ્તૃત અને ભવ્ય છે અને તે તેના એકલાનાં ત્રણ પગલાંમાં જ સમાયેલું છે.” મૂળ વાત ઐતિહાસિક છે અને વેદ ગાયકોએ તેનું અભિમાનપૂર્વક વર્ણન કરેલું છે; પરંતુ કાળે કરીને અદિતિ અને અદિતિપુત્રના

ખરા અર્થનો લોપ થયો અને આકાશ એટલે અદિતિ અને અદિતિપુત્ર એ જ વામન (વિષ્ણુ) એટલે સૂર્ય એવો અર્થ થયો અને ત્રણ પગલાંનો અર્થ ઉદય, મધ્ય અને અસ્ત એ પ્રમાણે કરવામાં આવ્યો. વામનાવતારની કથાનો ઇતિહાસ આ પ્રમાણે છે. વામને બલિને પાતાળમાં ધક્કેલી દીધો એનો અર્થ એટલો જ સમજવો કે તેને પદચ્યુત કરી દેશમાંથી હાંકી મૂક્યો. તોપણ તેણે તેનું યોગ્ય પ્રકારે રક્ષણ કર્યું અને તેની પ્રીત્યર્થે દર વર્ષે દીવાળીને વખતે મોટો ઉત્સવ કરીને તેનું નામ ચિરસ્મરણીય રહે એવું કરવાનું પણ આશ્વાસન આપ્યું.

હાલમાં આ તહેવારને બધી રીતે ધાર્મિક સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયું છે. હિંદુ લોકો ઇતિહાસનું મહત્ત્વ સમજતા નથી અને તેથી તેઓ ઇતિહાસ લખતા નથી એમ કેટલાકનું કહેવું છે. પણ એ વાત ખરાબર નથી. માત્ર જે પ્રસંગો ધાર્મિકદષ્ટિએ મહત્ત્વના લાગ્યા તેની જ યોગ્યતા વિશેષ છે એવું માનીને તત્કાલીન લેખકોએ તે નોંધી રાખ્યા. પુરાણો, રામાયણ અને મહાભારત એ તો ઇતિહાસ છે. તેમાંનો પ્રક્ષિપ્ત અને અતિ-શયોક્તિનો ભાગ ગાળવામાં આવે તો તેમાં શુદ્ધ ઇતિહાસ જ જણાશે. વેદાંત પણ આર્યોનો ઇતિહાસ છે. ઉપનિષદો ઉપરથી પણ તે વખતના સમાજની કલ્પના થાય છે. અહીંના લોકોમાં અનેક કારણોને લીધે ધાર્મિક પ્રવૃત્તિ વધતી ગયેલી હોવાથી પ્રાચીન ઇતિહાસને બધી રીતે ધાર્મિક વલણ પ્રાપ્ત થયું. વામનદાદશી જેવા ઐતિહાસિક મહત્ત્વના દિવસો પણ તદ્દન ધાર્મિક તહેવાર બની ગયા તેનું પણ એ જ કારણ છે. આ તહેવાર ઉપરથી એક શો લઘુ શકાય તે તપાસીયે. આ સર્વ વિશ્વ જેમ ચમત્કારયુક્ત છે તેમ આ વિશ્વમાં બનનારી ઘટનાઓ પણ

ચમત્કારી જ છે. પૃથ્વીનો નકશો અને જગતનો ઇતિહાસ એવું વિચારપૂર્વક નિરીક્ષણ કરીએ તો એવું જણાશે કે પ્રાચીન કાળથી તે આજ સુધીમાં જગતમાં હજારો રૂપાંતરો થઇ ગયાં છે. રાજ્ય-તૃણાને લીધે નિરપરાધીઓ ઉપર જુલમ ગુજર્યો. ‘બળીયાના બે ભાગ’ એ ન્યાય પ્રમાણે જલિમ લોકોએ નિર્બળ લોકોને પાદાક્રાંત કર્યા. આવા લોકોને હરાવવા માટે કોઇ વખત કળનો તો કોઇ વખત બળનો ઉપયોગ કરનારા લોકો આગળ આન્યા. આ પૃથ્વી ઉપર કોઇ વખત દેવોનું તો કોઇ વખત દાનવોનું રાજ્ય થયું છે, પરંતુ જેમનામાં સત્ત્વગુણ વિશેષ હતો અને આપ-પરભાવ ઓછો હતો, જેનામાં સત્ય, ન્યાય અને સમતા માટે પરિપૂર્ણ આદર હતો એવાઓની સત્તા સુખકારી અને સ્થાયી થઇ છે. સામ, દામ, દંડ, ભેદ વગેરે સીધા અને કપટના માર્ગોનો આશ્રય પ્રસંગાનુસાર સેવામાં આવેલો છે. વામન ઉપર કપટી નીતિનો આરોપ મુકનારાઓ જગતનો ઇતિહાસ તપાસી જુએ તો તેમને માલમ પડશે કે આ આરોપમાંથી કોઇ પણ રાષ્ટ્ર મુક્ત નથી. પરંતુ કુટિલનીતિ તાત્કાલિક લાભદાયી હોય તોપણ રાષ્ટ્રની ખરી ઉન્નતિ ચારિત્ર્ય ઉપર આધાર રાખે છે. રાજ અને પ્રજા સદાચારી હોય તો જ રાષ્ટ્રનું કલ્યાણ થાય છે. બલિ પોતે શીલવાન હતો, પરંતુ તેની દૈત્ય પ્રજા આસુરી વૃત્તિની હતી અને દેવોને ત્રાસ આપવામાં મણા રાખતી નહોતી. તેનું કળ તેમને મળ્યું. શીલવાન બલિનું નામ અજરામર થયું, પરંતુ તેના જોર પર ઉન્મત્ત થઇને ઉધે રસ્તે ચાલનારા દૈત્યોનો આખરે પરાજય થયો, એ જાણીને દરેકે આસુરી વૃત્તિનો ત્યાગ કરવો જોઇએ. એ જ પ્રગતિનો માર્ગ છે. એ જ માર્ગે સર્વ સાધુ,

જાની જન તથા સર્વ મહંતો ગયા છે. એ જ માર્ગે આપણે
આર્યોએ પણ જવું જોઈયે. આપણે આ વામનદાદશીના
તહેવાર ઉપરથી આટલું શીખીએ તોપણ આ તહેવાર
ફલ થયાનું સાર્થક થશે.

ગયા જન્મમાં દાનધર્મપરાડમુખ ધનિક હતો અને મનનું સામાધાન કરવા પુરતું એકખીજને દાન કરનારી પૂર્વ જન્મની આ બે બહેનો સરોવર રૂપે છે. ગધેડો અને હાથી એ રક્ત તારા ક્રોધ અને ગર્વના સૂચક છે. આવું સ્પષ્ટીકરણ થતાં જ તેણે અનંતની દયા માગી એટલે તે શરીથી વૈભવસંપન્ન થયો.

શાસ્ત્રોક્ત વિધિ તથા રૂઢિ

બપોરને સમયે સુશોભિત મંડપમાં શુદ્ધ પાણીથી ભરેલો તાંબાનો ઘડો સ્થાપન કરવો. તેને બે પંચીયાં આંધવાં અને દબની શેષ તૈયાર કરી મુકવો. ઘડા ઉપરના પાત્રમાં મોહિની સાથે અનંતની પ્રતિમા અથવા શાલિગ્રામ સ્થાપન કરીને ષોડશોપચારે તેની પૂજા કરવી. તેવી જ રીતે ચૌદ ગાંઠોવાળા રેશમી દોરાની પણ પૂજા કરવી. રાત્રે નૃત્ય, ગીત, વાદ્ય, કથાશ્રવણ વગેરે કરીને અનંતની સેવા કરવી અને પૂજા પૂરી થયા પછી બ્રાહ્મણોને પકવાનનું વાચન અને દક્ષિણા આપવાં. એ પ્રમાણે ચૌદ વરસ સુધી વ્રત કરવાથી ઇચ્છિત હેતુ સિદ્ધ થાય છે. અનંતવ્રત શેષ પ્રિત્યર્થ છે અને દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમાં વૈષ્ણવ લોકમાં તેનો વિશેષ પ્રચાર છે. બંગાળામાં પણ એ વ્રત આચરનારા લોકો છે, પરંતુ ત્યાં તે કૃષ્ણ પ્રીત્યર્થ પાળવામાં આવે છે અને તે દિવસે અનેક પ્રકારનાં રજો અને મિઠાઈ કૃષ્ણને અર્પણ કરવામાં આવે છે. આ વ્રત ચૌદ વર્ષ સુધી પાળવામાં આવે તો વિષ્ણુલોકની પ્રાપ્તિ થાય છે એવું ત્યાંના લોકો માને છે. હાલમાં સત્યનારાયણનું માહાત્મ્ય વિશેષ વધ્યું છે અને મહારાષ્ટ્ર અને ગુજરાતમાં તે વધારે માન્ય થતું ચાલ્યું છે. મુંબઈમાં તો સાર્વજનિક સત્યનારાયણ સુધી લોકો આવી પહોંચ્યા છે. સર્વ

કામ્ય કુર્મેના ત્યાગ

કરીને નિષ્કામ બુદ્ધિથી જગતના સર્વ વ્યવહાર કરવા એવું કહેનાર શ્રીકૃષ્ણ, જગતનાં સુખદુઃખ તરફ નિસ્પૃહ વૃત્તિથી જોનારા ધર્મરાજ પાસે આ વ્રત કરાવે એ સંભવનીય નથી. મહાભારતમાં ઘણો ભાગ પ્રક્ષિપ્ત છે. તેમાંનો જ આ અનંતવ્રત વિષેનો ભાગ છે એવો વિદ્વાન શોધકોનો મત છે. કેવળ વ્રતાચરણથી મનકામના સિદ્ધ થતી હોત તો સાત અક્ષૌહિણી સૈન્યની મદદથી પોતે સારથી પછું સ્વીકારીને પાંડવોની વતી સમરાંગણ પર જવાની તસ્દી શ્રીકૃષ્ણે લીધી ન હત. હાલના કાળમાં અસ્તિત્વમાં આવેલા સત્યનારાયણ, સત્યવિનાયક વગેરે વ્રતોના જેવું જ અનંત વ્રત છે અને તેના ઉત્પત્તિ કર્તાઓએ જેમ તેનો સંબંધ પુરાણકાળ સાથે જોડ્યો તેમ અનંતવ્રતનો સંબંધ શ્રીકૃષ્ણની સાથે જોડી દીધો હશે એ નિર્વિવાદ છે. આવાં વ્રતો કેટલેક અશે ઇશ્વર ઉપરની શ્રદ્ધા ઓછી કરવાને અને મનુષ્યને નાહિંમત કરવાને કારણ બૂત થાય છે; કારણકે માનતા પ્રમાણે કાર્યસિદ્ધિ ન થાય તો મનુષ્ય ઇશ્વરની શક્તિ વિષે સાશંક બને છે, એટલું જ નહિ પણ તે દૈવવાદી બનીને દૃઢ પ્રયત્નનું મહત્ત્વ ભૂલી જાય છે. આર્ય કહેવડાવનારાઓએ ધર્મની બાબતમાં નિષ્કામ ભક્તિ કરવા તરફ અને મન ઇશ્વરમય કરવા તરફ ધ્યાન આપવું જોઈએ. ઉપલી કથામાં સર્વ અસંબદ્ધ અને પ્રાચીન તત્ત્વજ્ઞાન સાથે મેળ ન ખાય એવાં જે વિધાનો છે તે ઉપરથી આ વ્રતની કથા રચનારને કોઈ પણ ઉપાયે સાંસારિક દૃષ્ટિથી તેનું મહત્ત્વ વધારવાનો વિચાર હતો એવું સિદ્ધ થાય છે. પુનર્જન્મના વિધાન મુજબ કોઈ પણ જીવ આંખો અથવા સરોવર થઈને પુનર્જન્મ પામે એ અશક્ય છે. તેમનો જન્મ પ્રાણીઓમાં જ

થવાનો. ગધેડો સહનશીલ હોય છે અને હાથી બુદ્ધિશાળી હોય છે. આ કથામાં તેમની તુલના રાગ અને ગર્વ સાથે કરી છે. પંચતંત્રની વાતો ઉપરથી જે પ્રમાણે બોધ લઈ શકાય છે તે જ પ્રમાણે અનંત વ્રતની કથા ઉપરથી પણ બોધ લઈ શકાશે. તે એટલો જ કે અનંતની કૃપા વગર જંગલમાંના કોઈપણ સ્થાવર જંગમ પદાર્થને પૂર્ણાવસ્થા પ્રાપ્ત થઈ શકતી નથી. આંબાને અનંતની કૃપાથી માધુર્ય પ્રાપ્ત થાય છે. સરોવરનો જન્મ મળેલી બહેનોએ પરોપકાર અને સદ્કર્મની ખરી દિશા ઓળખી હોત તો તેઓ નિરૂપયોગી જલાશય થઈને પડી ન હોત. ઇશ્વર ઉપર શ્રદ્ધા રાખ્યા વગર કરેલાં કર્મોનું ફળ તેમને આવી રીતે મળ્યું. વિકૃત્તા હોય છતાં તેનો લાભ જે બીજાને આપતો નથી તેની દશા ઉપર જાણાવેલા બળદની મારક થવાની છે. અનંતનો વાસ સર્વત્ર છે અને તેની કૃપાથી જ સર્વ જંગલ ચાલે છે તથા જેમનામાં ઉત્તમ ગુણ નથી તેમનામાં અનંત અથવા ઇશ્વર સમાયેલો નથી એવું અનંત વ્રત કહે છે.

અનંતવ્રતની રખીયા બાંધનારાઓએ બીજા એક વાત ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ. અનંત એ પરમેશ્વર છે અને સર્વ પદાર્થોનો નાશ થાય તોપણ આખરે જે કાંઈ શેષ રહે છે તે કાળ રૂપી શેષનું આ વ્રતમાં અધિષ્ઠાન કરવામાં આવે છે. અનંતની રક્ષા તેની અદ્ભુત શક્તિ દર્શાવે છે અને તે શક્તિના સૂત્ર ઉપર હિંદુ ધર્મે માનેલા ચૌદ ભુવનોને ગાંઠોને રૂપે મણિકા પ્રમાણે ગ્રથિત કરેલા છે. આવા આ પરમ સમર્થ અનંતનું સ્મરણ સદાસર્વદા રાખવા માટે વ્રતસ્થ થઈને હાથમાં યજ્ઞ-કંકણ પ્રમાણે બાંધેલા દોરાને જાળે એવું વર્તન રાખવાનો અનંતના દરેક ઉપાસકે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, એટલે કાલાતીત જે અનંત તેનામાં જ તે લીન થઈ જન્મમરણના ફેરામાંથી કાયમનો છુટશે-અર્થાત્ તેને પરમપદની પ્રાપ્તિ થશે.

મહાલય પક્ષ

દરેક બાદરવા મહિનાનો કૃષ્ણપક્ષ પિતૃકાર્યને માટે અત્યંત યોગ્ય છે એવું શાસ્ત્રકારોએ ઠરાવ્યું છે. હાલમાં તે 'પિતૃપક્ષ' અથવા 'મહાલય પક્ષ'ના નામથી ઓળખાય છે. હિન્દુ ધર્મની રચના પિતૃભક્તિના પાયા ઉપર થયેલી છે અને તેની રચના કરનારાઓએ સૂક્ષ્મ વિચારપૂર્વક આપણાં કર્તવ્ય-કર્મની દિશા ઠરાવી મુકી છે. દેહથી અળગા શાશ્વત અને નિર્લેપ આત્માની સત્તા અને મરણ પછીની સ્થિતિની કલ્પના ઉપર અનેક સંસ્કાર અસ્તિત્વમાં આવેલા છે. હિન્દુ અને પારસી ધર્મમાં પ્રચલિત અંત્યેષ્ઠિ સંસ્કાર, તેમની પછી કરવામાં આવતી ક્રિયા, શ્રાદ્ધકાર્ય વગેરે સર્વ ઉપલી કલ્પનાથી જ રૂઢ થયાં છે. આત્મા દેહથી અળગો છે જ નહિ એવું ધર્મનું

મત હોય તો આવા સંસ્કાર ૩૬ થવા શક્ય નથી. પુન-
ર્જન્મ ઉપર વિશ્વાસ ન રાખનારા ખ્રિસ્તી અને મુસલમાન
ધર્મમાં શ્રાદ્ધ જેવા ધર્મવિધિ પ્રચલિત નથી. હિંદુ ધર્મ
પુનર્જન્મનું પ્રતિપાદન કરે છે અને જેમ મરણ પછી જીવાત્માને
કર્માનુસાર ઉત્તમ, મધ્યમ અથવા કાનંદ યોનિમાં જન્મ
પ્રાપ્ત થાય છે તેમ સારાં નરસાં કર્મ પ્રમાણે તેને સ્વર્ગ
અથવા નરકવાસ મળે છે એવું મનાય છે. ‘ક્ષીણં પુણ્યં મર્ત્ય-
લોકં વિશંતિ’ એ ન્યાયે પુણ્યસંચય એ જ સ્વર્ગમાં જવાને
અને ત્યાં રહેવા માટે સાધન છે અને તેનો વ્યય થતાં જ
પ્રાણી મૃત્યુલોક પર જન્મ લે છે એવું ગીતાવાક્ય
છે. સ્વર્ગમાં ચડવું અથવા મૃત્યુલોકમાં ઉતરવું એ
માર્ગને ઉપનિષદ્ધકારેએ ‘પિતૃયાન’ એવું નામ આપેલું છે, અને
જે માર્ગને લીધે જીવ જન્મમરણના ફેરામાંથી કાયમનો છૂટે
છે તે માર્ગને દેવયાન કહે છે. આ-

દેવયાન અને પિતૃયાન

વિષેની માહિતી છાંદોગ્ય, બૃહદારણ્યક, મુંડક વગેરે
ઉપનિષદોમાં અને ગીતા, ભાગવત વગેરે પ્રાચીન અને અર્વાચીન
ગ્રંથોમાં મળે છે. બૃહદારણ્યકોપનિષદમાં તે માહિતી ધણા જ
વિસ્તારપૂર્વક આપેલી છે. દેવયાનના અર્થમાં પ્રકાશનો ભાવ
જતાવેલો છે.

દેવયાનના જોડીયા શબ્દ ૧ દેવપથ, ૨ બ્રહ્મપથ, ૩
સૂર્યમાર્ગ, ૪ વિરજમાર્ગ, ૫ જ્ઞાનમાર્ગ, ૬ વિદ્યુન્માર્ગ, ૭
અર્ચરાદિ માર્ગ, ૮ નિવૃત્તિમાર્ગ અને ૯ શ્રેયમાર્ગ છે.
પિતૃયાન એ પ્રકાશનો અભાવ અથવા અજ્ઞાનનું સૂચક છે
અને તેના જોડીયા શબ્દ ૧ ધૂમ માર્ગ, ૨ ચંદ્રમાર્ગ, ૩
કર્મમાર્ગ, ૪ પિતૃપથ, ૫ સંસૃતિમાર્ગ, ૬ શ્રેય માર્ગ, અને

૭ પ્રવૃત્તિમાર્ગ છે. આ બે માર્ગનો સ્વીકાર કરવાથી બિન્ન ક્ષણો પ્રાપ્ત થાય છે. બ્રહ્મની ઉપાસના કરવાથી દેવયાન માર્ગની પ્રાપ્તિ થાય છે અને તે પગલે પગલે આક્રમવો પડે છે. અગ્નિ, તેજ, દિવસ, શુકલપક્ષ, ઉત્તરાયણના ૭ મહિના, દેવલોક, આદિત્યલોક, ચંદ્રલોક, વિદ્યુલ્લોક અને છેવટે બ્રહ્મલોક એ પ્રમાણે દેવયાનના મુકામો છે. છેલ્લે પગથીયે પહોંચેલો બ્રહ્મજ્ઞાની પુરુષ પુનર્જન્મ પામતો નથી. પિતૃયાન માર્ગનો સ્વીકાર કરનારા લોકો ધૂમલોક, રાત્ર, કૃષ્ણપક્ષ, દક્ષિણાયનના ૭ મહિના, પિતૃલોક, આકાશ અને છેવટે ચંદ્રલોકમાં જન્મને પહોંચે છે. જીવાત્માઓ ચંદ્રલોકમાં પહોંચ્યા પછી ત્યાંથી સ્વર્ગલોકમાં જાય છે. ત્યાં પુણ્ય ખૂટે કે તરત નીચે ઉતરતાં ઉતરતાં સ્વર્ગમાંથી ચંદ્રલોક, ત્યાંથી આકાશ, વાયુલોક, મેઘ, વૃષ્ટિજલ, વનસ્પતિ, અન્ન અને ત્યાંથી પિંડરૂપે પુનર્જન્મ પામે છે; એવો આ પ્રવૃત્તિમાર્ગ છે. તે લોકનાં નામ જીદી જીદી જાતનાં હોય છે; તોપણ સામાન્ય રીતે ઉપલું વર્ણન વિશેષ માન્ય થયેલું દેખાય છે. ચંદ્રલોકમાં પિતરો પહોંચ્યા પછી ત્યાં તેઓ અમૃતાન્નનું સેવન કરીને નિર્વાહ કરે છે. આ અમૃતાન્ન ચંદ્રકલાની સાથે કૃષ્ણપક્ષમાં ક્ષીણ થતું જાય છે. માટે કૃષ્ણપક્ષમાં અહીંથી તેમના વંશજોએ અન્ન પહોંચાડવું જોઈયે, અને એટલા માટે જ શ્રાદ્ધની અને પિંડોદકની યોજના કરી છે. આમાસને દિવસે તો પિતૃકાર્ય અવશ્ય કરવું જોઈયે એવું શાસ્ત્રમાં કહેલું છે. મનુષ્ય મરી ગયા પછી એક વરસે ચંદ્રલોકમાં જઈ પહોંચે છે. ત્યાંસુધી જીવાત્માને અન્નોદક પહોંચાડવા માટે મૃતના નામથી શ્રાદ્ધ કરવું જોઈયે. (ગૃહ્ય સુત્ર) એક વર્ષ પછી મૃત જીવ પિતૃસ્વરૂપ થાય છે.

શ્રાદ્ધના કાળ

જુદા જુદા કહેલા છે. એ વિષે વિષ્ણુ પુરાણમાં આપેલી માહિતી (૩-અ-૨૪) એવી છે કે દરેક અમાસે અને અષ્ટમીને દિવસે શ્રાદ્ધ કરવું જોઈયે. તે ઉપરાંત યોગ્ય દ્રવ્ય, અને સત્પાત્ર બ્રાહ્મણ મળે તો વ્યતિપાત, અયનસંક્રાંતિ, વિષુવ-સંક્રાંતિ, ચંદ્રસૂર્યગ્રહણ અને દરેક સંક્રાંતિને દિવસે શ્રાદ્ધ કરવું. અમાસને દિવસે પુષ્ય, આર્દ્રા, પુનર્વસુ વગેરે નક્ષત્રોના યોગ વખતે શ્રાદ્ધ કરવામાં આવે તો પિતરો વિશેષ તૃપ્ત થાય છે. વૈશાખ શુદ્ધ ૩, કારતક શુદ્ધ ૯, ભાદરવા વદ ૧૨ અને માઘ મહિનાની અમાવાસ્યા એ ચાર તિથિઓ યુગાદિની સંજ્ઞા છે અને તે વખતે શ્રાદ્ધ કરવું એ અત્યંત શ્રેયસ્કર છે; કારણ કે તે વખતે બધા પિતરો યમલોકમાંથી પૃથ્વી ઉપર આવે છે એવું શાસ્ત્રમાં કહેલું છે. ‘દિન દિને ગયા તુલ્યમ્’ એ ન્યાયથી દરેક દિવસે કરેલું શ્રાદ્ધ ગયાક્ષેત્રમાં કરેલા પિતૃકાર્યની સમાન પુણ્યદાયક છે; પરંતુ દરરોજ આવાં શ્રાદ્ધો ન કરતાં જે તિથિએ બાપ મરી ગયા હોય તે જ તિથિએ મહાલય શ્રાદ્ધ કરવાનો રિવાજ છે. માટે અમાસને દિવસે સર્વ વર્ણના લોકો પિતરો માટે કાગવાસ આપે છે. શ્રાદ્ધને વખતે શુદ્ધ અંતઃકરણ, પવિત્ર દ્રવ્ય, પ્રશસ્ત કાળ, નિર્દોષ વિધિ, શાસ્ત્રોક્ત સત્પાત્ર બ્રાહ્મણ અને અનન્ય ભક્તિથી મનુષ્યને ઇચ્છિત ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. દરેકે શક્તિ અનુસાર શ્રાદ્ધકાર્ય કરવું જોઈયે. બ્રાહ્મણ અને બીજાઓને યથાશક્તિ અન્ન અને દ્રવ્યદાન આપવું જોઈયે. કાંઈપણ આપવાની શક્તિ ન હોય તો એક દિવસનો ચારો ગાયને નાખવો જોઈયે. તેટલું કરવું પણ શક્ય ન હોય તો જંગલમાં જઈને સૂર્ય તરફ બગલ ઉઘાડી કરવી અને

પિતરોને ઉદ્દેશી નમસ્કારપૂર્વક કહેવું કે “ભારી શ્રાદ્ધ કરવાની શક્તિ નથી માટે પિતરોને હું નમસ્કાર કરું છું. ભારી ભક્તિથી પિતરો તૃપ્ત થાઓ.” શ્રાદ્ધને માટે કેવા બ્રાહ્મણને બોલાવવા તે વિષે પુરાણકાર અને શાસ્ત્રકારોએ ઉત્તમ નિયમ કરી આપેલા છે અને તે મનનપૂર્વક પાળવા જેવા છે. તેમ કરવાથી આજ્ઞકાલની જેમ દ્રવ્યનો દુરુપયોગ ન થતાં સત્કાર્યમાં તેનો ઉપયોગ થશે ને યોગ્ય જ બ્રાહ્મણ સમાજમાં પૂજ્ય થશે. વેદવેદાંગો જાણનારો, વેદવિહિત કર્મ કરનારો, સદાચારસંપન્ન, યોગાબ્યાસી, ઋત્વિજ, વિદ્વાન, સુશિક્ષિત, સત્યનિષ્ઠ અને બધી રીતે પવિત્ર એવો બ્રાહ્મણ શ્રાદ્ધપ્રસંગને માટે યોગ્ય છે. અશિક્ષિત, નીચ પ્રવૃત્તિનો, કુકર્મ અને પરનિંદા કરનારો, દ્રોહી, ધર્મબાહ્ય આચરણથી ઉદરનિર્વાહ કરનારો, દ્રવ્યની આશાથી દેવપૂજા કરનારો, ગ્રામોપાધ્યાય, માબાપનો ત્યાગ કરનારો એવા બ્રાહ્મણને શ્રાદ્ધને વખતે બોલાવવો નહિ. શ્રાદ્ધને વખતે કાંઈ ભૂખ્યો અતિથિ અથવા સંન્યાસી આવે તો તેની પૂજા કરીને તેને જમાડવો. ગુજરાતમાં મહાત્રય પક્ષ પાળવામાં આવે છે. ભાદરવા વદ ૯ ને ડોશી નોમથી ઝોળખે છે. મા વિધવા થઇને અથવા સધવા મરી ગયેલી હોય તોપણ તે દિવસે તેનું શ્રાદ્ધ કરવાનો રિવાજ છે. કાઠીયાવાડમાં “બાળાભોજાની તરશનો” દિવસ પાળવામાં આવે છે. તે દિવસે જે નાનાં છોકરાંઓ મરી ગયેલાં હોય તેમની ખાતર કાગવાસ આપવામાં આવે છે. મહારાષ્ટ્ર, ગુજરાત અને કાઠીયાવાડમાં વ્રાયક્ષ ચતુર્દશીને દિવસે જખમી થઇને મરી ગયેલાં માણસોનું શ્રાદ્ધ કરવાનો રિવાજ છે.

શ્રાદ્ધની આવશ્યકતા

ઉપર કરેલા વિવેચન ઉપરથી શ્રાદ્ધની કલ્પના મૂળ કયા વિચારથી ઉદ્ભવી તે જણાઈ આવશે. જે પ્રમાણે પ્રાચીન કાળમાં જાળાલી, ચાર્વાક વગેરે લોકોને પિતરોને મૃત્યુલોકમાંથી પિંડ પહોંચાડવાની કલ્પના યોગ્ય દેખાતી નહોતી તે જ પ્રમાણે આજે પણ કેટલાએકને આ શ્રાદ્ધની રૂઢિ અજ્ઞાનમૂલક અને જંગલી લાગે છે. આ પદ્ધતિ ઉપરથી વિશ્વાસ ઉઠવાને માટે કેટલેક અંશે પુરોહિતોનો વર્ગ જવાબદાર છે એવું કહેવામાં હરકત નથી. ગયા, કાશી, જોકર્ણ, કુંભકોણમ, રામેશ્વર વગેરે ક્ષેત્રોમાં પિતૃકાર્ય કરવું વિશેષ લાભદાયક છે એમ માનેવામાં આવે છે, પણ તે ઠેકાણે શ્રદ્ધાથી જનારા યાત્રાળુઓને લૂંટવાને ટાંપી રહેલા ભિક્ષુકોને જોઈએ ત્યારે અમારા કથનની પથાર્થતા જણાઈ આવે છે. પ્રેતસંસ્કાર અને ઉત્તરક્રિયા ઉત્પન્ન કરનારાઓનો હેતુ એક કોરે જ રહી ગયો અને આ બાબતને મહુ જ વિચિત્ર સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થઈ ગયું. મૃત્યુની દરકાર કરવી નહિ એવું જે આર્યોએ કહેલું છે તેમના જ વંશજોએ શ્રાદ્ધ અને અત્યેષ્ટિ જેવા સંસ્કારોને ભયંકર રૂપ આપ્યું. તેથી મૂળ હેતુ સિદ્ધ થતો નથી. આ બાબતમાં યોગ્ય સુધારો કરીને આ સંસ્કારો સાદા, ઉપાધિરહિત અને ઉચ્ચ કોટિના કરવા જોઈએ. શ્રાદ્ધનો મૂળ અર્થ ‘શ્રદ્ધાથી આપેલું’ (શ્રદ્ધયા દીયતે) એવો છે, માટે જેમણે આપણને જન્મ આપ્યો, જેમની કૃપાથી આપણે નાનાથી મોટા થયા, જેમણે આપણા કલ્યાણ માટે પોતાના સ્વાર્થનો ત્યાગ કર્યો, તે પિતરો માટે પ્રેમથી સત્પાત્રે પથાશક્તિ દાન કરવું એ જ ખરું શ્રાદ્ધ છે. તેમની આખરૂ વધે એવું વર્તન રાખવું તેને જ આપણે પિંડદાન અને તિલતર્પણ કહીશું.

આસો મહિનો

આસો એ ચોમાસાનો છેવટનો મહિનો છે અને તેમાં
 જાળવાના જે તહેવારો છે તે બધાને ઋતુપરત્વે વર્ષાકાલોત્સવનું
 સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયું છે. આ મહિનામાં દશમી, એકાદશી અથવા
 પૌર્ણિમા એમાંના કોઇ પણ દિવસે કાર્તિકસ્નાનનો આરંભ
 કરવો. કોઇ પણ તીર્થ પર રહી પરોઢીયામાં એક મહિના સુધી
 કાર્તિકસ્નાન કરવું એવું ધર્મસિંધુમાં કહેલું છે. આ મહિનામાં
 મહત્ત્વના તહેવારો દશેરા, કાળગરી પાંચુઆ અને દીવાળી
 આવે છે. ગુજરાતમાં સ્ત્રીઓ આસો શુદ્ધ ૧૦થી વદ ૪ સુધી
 દશરથ લીલાવત પાળે છે. આસો વદ ૪ને દિવસે અપવાસ કરે
 છે; સાંજે તારાનું દર્શન કર્યા પછી પાણી પીયે છે અને ચંદ્રનું
 દર્શન થયા બાદ ભોજન કરે છે.

— — —

નવરાત્ર મહોત્સવ

अनाऽऽचारेण मालिन्यं अत्याचारेण मूर्खता ।

विचाराऽऽचारयोर्योगः सदाचारः स उच्यते ॥

માર્કેડેય પુરાણમાં દેવીમાહાત્મ્યમાં કહેલું છે કે જગતમાં જ્યારે તામસી અને ક્રૂર વૃત્તિના લોકો પ્રમળ થઈને સાત્ત્વિક; ઉદાર અને શાંતચિત્ત લોકોને ત્રાસ આપે છે ત્યારે તેમના હાથથી સર્જીનેાને છોડવીને તેમને ૧રીથી સુખાસન પર બેસાડવા માટે પરમ સમર્થ એવી શક્તિદેવી વારંવાર અવતાર ગ્રહણ કરે છે. દેવીના આવા અનેક અવતાર થયા છે. તેણે કરેલાં મહાન કૃત્યોની સ્તુતિ કરીને ભક્તજનોએ જ્યારે પોતાનાં અંત કરણમાંના પ્રેમ અને આદર પ્રશંસાના શબ્દમાં વ્યક્ત કર્યો ત્યારે એક વખતે દેવીએ એવું અભયવચન આપ્યું કે “અહો ભક્ત ! હું તમારા સંરક્ષણ માટે સદૈવ તત્પર રહીશ. સંકટ સમયે અનન્યભાવથી મારે શરણ આવશો કે તરત હું પ્રગટ થઈને

તમને દુઃખમુક્ત કરીશ હું તમારા ઉપર હમેશાં પ્રસન્ન રહું
માટે દરેક આશ્વિન શુકલ પ્રતિપદાથી નવ દિવસ ઘટપૂજન,
હોમહવન વગેરે વિધિઓથી મારું પૂજન કરજો. મારા ઉપર
અચલ નિષ્ઠા રાખીને સંકટ સમયે જો મારી કરુણા માગશે
તેમના કલ્યાણ માટે હું સદૈવ તત્પર રહીશ.” આ ઉપરથી
નવરાત્ર પાળવાનો રિવાજ પ્રચલિત થયો.

શાસ્ત્રોક્ત વિધિ

સર્વ માનવજાતિને દેવીનવરાત્રોત્સવ કરવાનો અધિકાર
છે. આ વિષે શાસ્ત્રકારોએ વર્ણુ અથવા લિંગભેદ રાખેલો
નથી. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર અને મ્લેચ્છ એ સર્વેને
આ ઉત્સવ કરવાની શાસ્ત્ર-સંમતિ છે. માત્ર વર્ણુભેદ પરત્વે
તેનો વિધિ ભિન્ન હોય છે. બ્રાહ્મણોએ સાત્ત્વિક, ખીજા દિગ્ગેએ
(મધ્યમાંસાર્પણ યુક્ત) રાજસ તથા શૂદ્ર અને મ્લેચ્છોએ મંત્રહીન
તામસ પૂજન કરવી. પ્રતિપદાને દિવસે ઘટસ્થાપના કર્યા પછી
નવમી સુધી સપ્તશતીનો જપ, દેવીભાગવતનું સ્મરણ, અખંડ
દીપ, પુષ્પમાલા સમર્પણ, ઉપવાસ—નકોરડો અથવા એક
શુક્રવ્રત, સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીઓ અને કુમારિકાઓને ભોજન
અને તેમની પૂજા, છેવટને દિવસે હોમહવન અને બલિસમર્પણ
વગેરે કર્મો કરીને દેવીને સંતુષ્ટ કરવી. ઘટની પાસે નવું ધાન્ય
વાવવું અને તે વિસર્જન કર્યા પછી તેના રોપા પ્રસાદ તરીકે
શિરપર ધારણ કરવા. પાંચમને દિવસે ઉપાંગલલિતા દેવીનું
વ્રત કરવું. મૂળ નક્ષત્રમાં સરસ્વતીનું આવાહન, પૂર્વાષાઢામાં
પૂજા, ઉત્તરાષાઢામાં બલિદાન અને શ્રવણનક્ષત્રમાં વિસર્જન
કરવું. આસો શુદ્ધ આઠમ તથા નોમને મહાતિથિ માને

છે. દેવીનવરાત્રનો જે વિધિ શાસ્ત્રમાં કહેલો છે તે મુજબ જોકે આ ઓચ્છવ બધે ઠેકાણે પાળવામાં આવતો નથી, તોપણ સાધારણ રીતે હિન્દુસ્તાનમાં દરેક કુટુંબમાં આ દિવસોમાં કાંઈપણ પૂજા કરવામાં આવે છે. કુલાચાર મુજબ એ પૂજાનો વિધિ સાત્ત્વિક અથવા રાજસ હોય છે. દેવીનાં સર્વ દેવાલયોમાં નવરાત્રમાં મોટો ઓચ્છવ ચાલે છે. ગુજરાતમાં કુલાચાર મુજબ નોરતાં કરવામાં આવે છે અને ઘટસ્થાપના થાય છે. પરણેલી સ્ત્રીઓ ચોથ અથવા આઠમનો એકાદ ઉપવાસ કરે જ છે અને કુલેર ખાય છે. ગુજરાત અને દાદીયાવાડમાં નોરતાંમાં ગરબા ગાવાનો ઘણો રિવાજ છે. તે દિવસોમાં રાત્રે ગરબાની આસપાસ સ્ત્રીઓ અને છોકરીઓ ફરે છે અને ગરબીઓ ગાય છે. તે જોવા માટે બહારના લોકોને બોલાવવાનો પણ રિવાજ છે. લગ્ન સમારંભ વખતે પણ ત્યાં સ્ત્રીઓ ગીત ગાય છે. મહારાષ્ટ્રમાં એ રિવાજ નથી. કેટલાંએક ગામોમાં અમુક સ્ત્રીઓ ગીત ગાવામાં હોશીયાર હોય છે.

મહારાષ્ટ્રની જેમ ગુજરાતમાં પણ દુર્ગાદેવી માટે નોરતાંનો મહોત્સવ મોટી શ્રદ્ધાથી પાળવામાં આવે છે એવું ઉપર કહેલું જ છે. ત્યાં પૂજાની રીત દક્ષિણ તરફની રીત કરતાં જરા જુદા પ્રકારની છે. ભીંત ઉપર થોડા ભાગમાં સફેદ રંગ લગાડી તેના ઉપર સિંદુરનું ત્રિશૂળ કાઢે છે. એ ત્રિશૂળને જ માતાજીની મૂર્તિ તરીકે માને છે. તેની સામે દેવીનું નિવાસસ્થાન તૈયાર કરવામાં આવે છે. સાધારણ રીતે પર્વત અને જંગલનો દેખાવ તૈયાર કરવામાં આવે છે. માટીનો ઢગલો બનાવી તેના ઉપર જીવારા વાવવામાં આવે છે. તેમની વચમાં પાણીથી ભરેલો માટીનો ઘડો મુકી તેના ઉપર નારીયેળ મુકવામાં આવે છે.

પછી તેની પૂજા કરવામાં આવે છે. કાણું પાડેલા માટીના એક ઘડામાં (ગરબામાં) દીવો સળગાવી તે ત્રિશૂળ સામે મુકવામાં આવે છે. ગામડાંમાં તો કોઈ મોટા મેદાનમાં જાડ પુરીને લોકો તેના ઉપર દીવા ટીંગાડે છે અને તેની આસપાસ ગરબા ગાતાં ને તાળીઓ પાડતાં ફરે છે. તે જાડને અથવા જ્યાં દીવા મુકવામાં આવે છે તે રચનાને ગરબા કહે છે અને તે ઉપરથી જ તેની આસપાસ જે ગીતો ગાવામાં આવે છે તે ગીતોને ગરબા કહે છે. આઠમને દિવસે માતાને બળિ આપવામાં આવે છે અને નોમને દિવસે જુવારા વગેરે નદીમાં વિસર્જન કરવામાં આવે છે. તેમાં પણ કલકત્તાનો દુર્ગાપૂજનો ઉત્સવ આ દિવસમાં બહુ જ મોટા પાયે પર થાય છે. પ્રતિપદાથી પૂર્ણિમા સુધી આ ઓચ્છવ ચાલે છે અને તે વખતે નાનામોટા સૌ તેમાં પરોવાયેલા હોય છે. બંગાળનો આ રાષ્ટ્રીય મહોત્સવ છે એમ કહી શકાય. દુર્ગાપૂજા એ ઋણાખરા લોકોનો કુલાચાર છે. તે સિવાય કેટલાએક જણ નવો સંકલ્પ કરીને નવરાત્રવ્રત આચરે છે. દેવધરમાં દેવીની પ્રતિમા અને ઘટસ્થાપના કરીને તેમની મોટા ઠાઠની પૂજા કરવામાં આવે છે. ઘેરઘેર નૃત્ય, ગીત, પૂજા, કીર્તન વગેરે ચાલે છે; તે જોવા માટે હજારો દેવીભક્તો આખી રાત ફરતા જોવામાં આવે છે. દેવીના દેવાલયમાં વાદ્ય, નૃત્ય, ગીત, આદોલન, લીલા, ખેલ, દીપોત્સવ વગેરે થાય છે તેથી આખું વાતાવરણ ઉલ્લાસથી ભરાઈ જાય છે. કલકત્તાનો દુર્ગાપૂજનોત્સવ અવર્ણનીય હોય છે. છેવટની ત્રણ રાત સુધી મહાપૂજનો સમારંભ થાય છે તે વખતે દીવાઓના લખલખાટથી અને માણસોની મરદીથી રાત છે એવું લાગતું જ નથી. ‘કાલિ

માતકી જય ' એવા જયજયકારથી આકાશ ગાથ ઉઠે છે.
 ઢાલ અને નગારાના અવાજને લીધે અખણ્યા આવનારા
 માણસને તો એમ જ લાગે કે આખું ગામ જાણે રણકલ્લોલમાં
 રોકાઈ ગયું ન હોય ! આ ઉત્સવને પ્રસંગે હૃદયનીય ભાવના
 રહેતી નથી. નાનાંમોટાં, સ્ત્રીઓ અને પુરુષો, રાજા અને રંક,
 બ્રાહ્મણ અને દેદ એ બધા એક જ કાલિમાતાનાં બાળકો છીયે
 એમ માનીને દેવી સામે પોતાનું શિર નમાવે છે. આ ઓચ્છવમાં
 જે હિંસાનો અને અનાચારનો રિવાજ દાખલ થયેલો છે તે કાઢી
 નાંખીને દેવીને તેનું ખરૂં જગજગજનનીનું સૌમ્ય અને પ્રેમજન
 સ્વરૂપ આપવામાં આવે તો કેટલું સાચું થાય ? દુર્ગાના પૂજન
 પછી તરત જ એટલે પૂર્ણિમાને દિવસે કાલિપૂજન અથવા
 શ્યામાપૂજનો ઉત્સવ થાય છે. આ દેવીનું રૂપ અત્યંત ભયંકર
 હોય છે. તેને રૂઢિપ્રિયા સમજીને તે દિવસે જુદા જુદા
 પશુઓના બાળ તેને અર્પણ કરવામાં આવે છે. મધમાંસની
 રેલકલ હોય છે. બીજે દિવસે કાલિની મૂર્તિ જળમાં વિસર્જન
 કરવામાં આવે છે. શ્યામાપૂજન પછી આશરે દશ દિવસે
 દુર્ગાપ્રીત્યર્થ જગદ્દાત્રીપૂજન કરવામાં આવે છે. જગતની પોષક
 શક્તિ છે માટે તેને જગદ્દાત્રી એ નામ મળ્યું. લાલ વસ્ત્રો
 ધારણ કરેલી આ સિંહારૂઢ દેવી સામે અનેક નૃત્ય, ગીત ચાલે
 છે. મૂર્તિ સામે નગ્ન નાયવાથી સંતાનપ્રાપ્તિ થાય છે એમ
 ભાવિક હિન્દુઓની માન્યતા હોવાથી એવું ખિભત્સ નૃત્ય ત્યાં
 ચાલે છે એમ કહેવાય છે. જગદ્દાત્રીના પૂજનનું શ્લ અતુર્વિધ
 પુરુષાર્થપ્રાપ્તિ છે એવો ભાવિક જનોનો મત છે. પૌર્ણિમાને
 દિવસે લક્ષ્મીપૂજનો ઉત્સવ થાય છે અને તે દિવસને કોળગરી
 પૌર્ણિમા કહે છે. દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમાં લક્ષ્મીપૂજન આશ્વિન

માસની અમાસને દિવસે આય છે. ધાન્યના કોદારને લાલ રંગ ચોપડી તેને ન્હાનું વસ્ત્ર અર્પણ કરે છે. તે વખતે પૂજાદિ ઉપચારો પણ થાય છે. તે રાત્રે ઉજ્જગરો કરનારાઓ પર જ લક્ષ્મી પ્રસન્ન થાય છે એવું માનીને પાનાં અથવા જીંગાર રમતાં બેસવાનો રિવાજ ખંગાળામાં છે. આ એકંદર વિવેચન ઉપરથી જણાઇ આવશે કે આ નવરાત્રિના દિવસોમાં શક્તિની જીદ જીદા સ્વરૂપમાં પૂજા કરવામાં આવે છે. જગજગનની તરીકે ઉપાંગલલિતાની, પાલનપોષણ કરનારી તરીકે જગદ્ધાત્રીની, સંપત્તિદાયિની તરીકે લક્ષ્મીની, વિદ્યાદાયિની તરીકે સરસ્વતીની અને સંહારકર્ત્રી તરીકે કાલિની પૂજા કરવામાં આવે છે. આવી રીતે સર્વ સમર્થ મનાયેલી આ દેવીની ઉપાસના કરનારાઓનો પંથ

શાક્ત પંથ

તરીકે ઓળખાય છે. તે વિષેની માહિતી નીચે પ્રમાણે છે. શક્તિ પંથમાં બે પક્ષ છે. એક પક્ષના લોકો સાત્ત્વક પદ્ધતિથી શક્તિનું પૂજન કરે છે અને તેનું સ્વરૂપ પણ શાંત અને પ્રેમળ છે એવું માને છે. આ પક્ષ દક્ષિણમર્ગી, ઉત્તરલૌકિક, સમયિન વગેરે નામોથી પ્રસિદ્ધ છે. બીજા મતને તંત્રમર્ગ, આગમ, મંત્રશાસ્ત્ર, પૂર્વકૌલ, વામમર્ગ, ઉપાસના વગેરે કહે છે. શક્તિઉપાસનાનો વિધિ અવૈદિક અને ખરા આર્ય ધર્મને મળતો નથી. આ પંથની સ્થાપના ‘નાથ જોગી’ નામના એક માણસે કરી. તેણે એ વિષે શિવપાર્વતી સંવાદ રૂપે અનેક ગ્રંથો લખ્યા. તે ગ્રંથોને તંત્ર કહે છે. તેમાં પૂજા, ન્યાસ, મુદ્રા, બીજના મંત્ર વગેરે અનેક પ્રકારો લખેલા છે

અને તેમની દેવીઓને દશ મહાવિદ્યા કહે છે. એ દેવીઓનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે:—

૧. શ્યામા (કાળી) ૨. તારા ૩. ત્રિપુરા ૪. બગલામુખી
૫. છિન્નમસ્તકા ૬. માતંગી ૭. ધૂમાવતી ૮. ભૈરવી ૯.
મહાવિદ્યા અને ૧૦. ભુવનેશ્વરી. તે ઉપરાંત તેના વિચિત્ર
ગુણોને લીધે, અને તેણે ભિન્ન ભિન્ન પ્રસંગે જે અવતાર લીધા
તેને લીધે ત્રિપુરસુંદરી, લલિતા, શાંતાદુર્ગા, મહિષાસુરમાર્દિની
ચંડી, ચામુંડી વગેરે અનેક નામોથી તે પ્રખ્યાત છે. તેમની
પૂજનાં પટલ, મંત્ર, સદ્સન્નામ, પદ્ધતિ, ખીજ, કવચ, ન્યાસ,
મુદ્રા, હોમ, બળિ વગેરે અનેક વિધિ છે. હિન્દુધર્મમાં નિંદ્ય
માનેલા મદ્યમાંસ વિના એ વિધિ પૂર્ણ થતા નથી. તાંત્રિક
મતને અનુસરીને કોઈએ રચેલા દેવીમાહાત્મ્ય નામના
ગ્રંથને પ્રમાણ માનીને તેનું પઠન અને શ્રવણ, સપ્તશતીનો
ચંડીપાઠ વગેરે આચાર નવરાત્રમાં કરવામાં આવે છે. આ
માહાત્મ્યમાંનો રૂઢિરાધ્યાય તો કર પ્રવૃત્તિની સીમા બતાવે છે.
શાકતોએ પોતાના દેવોમાં અનેક ભૈરવો હોવાનું કલ્પેલું છે
અને તેમણે અનેક દેવીઓ અથવા ભૈરવીઓ પણ કલ્પેલી છે.
શાકત લોકો સ્ત્રીઓને શક્તિ અને પુરુષોને વીર અથવા ભૈરવ
કહે છે અને પ્રત્યક્ષ સ્ત્રીની પૂજા અશ્લીલ વિધિથી કરે છે.
દેવીની કૃપા સંપાદન કરવા માટે કેટલાંએક ખૂબ ઉગ્ર અનુદાનો
કરવાં પડે છે. પ્રેતની ઉપર આસન કરીને બેસવું, હાડકાં અને
દાંતની માળાઓ પહેરવી વગેરે અનેક જાતની વિધિઓ છે.
તેમનું વર્ણન કરવાને અમારી કલમ ચાલી શકતી નથી.
તાંત્રિકોની કાલગણના, પંચાંગ, શ્રાદ્ધ, અત્યેષ્ટિ વગેરે વિધિ
વૈદિકોની પદ્ધતિથી ભિન્ન છે. તેમનામાં યત્રો ઘણાં છે અને

તેમાં શ્રીચક્ર એ શ્રેષ્ઠ છે. એ યંત્રો શાલિગ્રામશિલા ઉપર, બૂર્જ-
 પત્રો ઉપર અથવા સ્ફટિક ઉપર તૈયાર કરેલા હોય છે. દાશી
 તથા કાસ્મીરમાં તે મળે છે. તે રાખવાથી આધિ વ્યથિનો
 નાશ થાય છે અને સર્વ મનકામના સિદ્ધ થાય છે એવું
 ધણા હિન્દુઓ માને છે. જેઓ એ મતના નથી તેમને
 કંટક અથવા પશુ એવી ઉપમા આપવામાં આવે છે
 અને જેઓ તે મતમાં પ્રથમ પ્રવેશ કરે છે તેમને પૂર્ણ-
 ભિષેક અથવા પદ્મભિષેક કરવામાં આવે છે. સર્વ તાંત્રિક લોકો
 પોતાનામાં અદ્ભુત સામર્થ્ય છે એવું કહે છે. જ્વરણ, મારણ,
 ઉચ્ચાટન, શત્રુનાશ, વર્ષાકરણ, મોહન, સૈન્યસ્તંભન, મેઘસ્તંભન,
 બુદ્ધિસ્તંભન, સર્પનિવારણ, રોગનિવારણ વગેરે અદ્ભુત કૃત્યો
 અમે કરી શકીએ છીએ એવું શક્તિ ઉપાસકો કહે છે. તેથી
 તેમના ઉપર વિશ્વાસ રાખીને કેટલાએક ભાવિક અને ભોળા
 લોકો પોતાનો ભવ બગાડે છે. શક્તિપૂર્ણ પ્રીત્યર્થ ભૈરવીચક્ર
 ઉત્પન્ન કરવાની કલ્પના મહાભૈરવ જે શિવ તેની લિંગપૂજા
 ઉપરથી કર્ત્તવી છે એ નિર્વિવાદ છે. આ વિષે વધારે સ્પષ્ટી-
 કરણ લોકોને નહિ ગમે તેથી કહ્યું નથી. એકંદર રીતે
 શાક્ત મત વેદને, સામાજિક નીતિને અથવા સુવિચારને
 અનુસરનારો નથી એવો સુવિચારી લોકોનો મત છે. શાક્ત
 ઉપરથી અપભ્રંશ થયેલો શબ્દ ‘છાકટો’ આ પંથનું હીણાપણું
 બતાવવા માટે બસ છે એમ કહેવામાં આવે છે. વામ માર્ગના
 અનુયાયી જાત અથવા વર્ણભેદ પાળતા નથી. ભૈરવીચક્રની
 પૂજા ચાલે છે તે વખતે તો ‘સબગોલંકાર’ હોય છે. વારાંગના,
 રજસ્વત્રા સ્ત્રી, ઢેઢી અને ભંગીયાણીના હાથનું એકું ખાવું,
 તીર્થોનું દર્શન કરવા જેટલું પવિત્ર-પુણ્યકારક છે એવો તેમનો

મત છે. આવો આ ભયંકર સંપ્રદાય બંગાળ, નેપાળ, કાશ્મીર, દ્રવિડ, મલબાર, મહારાષ્ટ્ર અને કલ્કાટક પ્રાંતોમાં વધતા ઓછા પ્રમાણમાં ચાલુ છે. શાકતોના ખિભત્સ, ફૂર અને કંટાળો ઉપજવનારા વિધિઓ સરકારી કાયદાની બીકથી ગુમપણે ચાલે છે. આ ઉપાસકોમાં બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર અને કેટલાએક મ્લેચ્છોનો સમાવેશ છે. મંત્ર સામર્થ્યથી પોતે અદ્ભુત કૃત્યો કરી શકે છે એમ તેઓ લોકોને કહે છે અને હેતરપીડીના ધંધા ઉપર નિર્વાહ ચલાવે છે. બંગાળના ‘ઓઝા’ બ્રાહ્મણો કદર શક્ત છે. ‘કલૌચંડી વિનાયકો ચતુર્વર્ગીય ચંડિકા’ એવું કહે છે. જે પ્રમાણે પ્રાચીન કાળમાં બૌદ્ધ, જૈન વગેરે ધર્મનું પરિણામ પ્રાચીન હિન્દુધર્મ ઉપર થયું અને હાલ ખ્રિસ્તી ધર્મનું થાય છે તે જ પ્રમાણે

તંત્રશાસ્ત્રનું વૈદિક ધર્મ ઉપર પરિણામ

થયું. વેદકાળ પછી ‘બ્રાહ્મણ’ અસ્તિત્વમાં આવ્યા તે વખતે જ મંત્રમાં શક્તિ છે એવી માન્યતા ફેલાઈ અને જુદાં જુદાં કર્મનાં જુદાં જુદાં ફળો કહેવામાં આવ્યાં. તે જ પાયા ઉપર તંત્રકારોએ જુદા જુદા મંત્રોની રચના કરી. વૈદિકોને પણ એ મંત્ર પસંદ પડવાથી વૈદિક કર્માચરણમાં અનેક તાંત્રિક મંત્રોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો. સંધ્યાનો આસનવિધિ, મુદ્રા, અર્ધ્ય, તેમ જ કુંડમંડપનો વિધિ એ સર્વોનો ઉદય તંત્રમાંથી થયેલો છે. મહારુદ્ર વગેરે વૈદિક કર્મમાં પણ તાંત્રિક ભાગ છે અને બલિદાન પણ તાંત્રિક છે. ન્યાસ, મંત્રપૂજન, હ્રં, હ્રીં, હ્રાં, રં, કૌં, વં, સં, હૃં, ક્લીં, ક્લૂં, કૌં, સ્વં, કં, ચં, ટં, યં વગેરે બીજોનો ઉચ્ચાર કરીને દેવની મૂર્તિમાં

જીવ રેડવાનો—પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરવાનો—વિધિ, ભસ્મ અને તાવીજ વગેરે વૈદકોએ તંત્રોમાંથી લીધા. કાલભૈરવ, કપાલ-ભૈરવ, ચંડભૈરવ વગેરે કેટલાએક મંત્રસાસ્ત્રના દેવતાઓની પૂજા આર્યોનાં મંદિરોમાં અને ઘરોમાં થવા લાગી. આર્યોએ આ પ્રમાણે તંત્રમાર્ગનો સ્વીકાર કરવાનું કારણ એમ દેખાય છે કે પ્રાચીન કાળમાં વિશ્વની ઉત્પત્તિનો વિચાર કરનારા કેટલાએક તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ પુરુષ અને પ્રકૃતિ વિષે તર્ક કરેલા છે. ગીતામાં પણ તેનો ઉલ્લેખ છે. તંત્રકારોએ પુરુષ એ શિવ અને પ્રકૃતિ એ શક્તિ છે એવું પ્રતિપાદન કર્યું. વેદમાંના રૂદ્રના વર્ણનની સાથે રૂદ્રાણી, ભવાની વગેરે કેટલાએક સ્ત્રી વાચક શબ્દો પ્રચારમાં આવ્યા. આ શબ્દને છાજે એવી રીતે શક્તિનું માહાત્મ્ય વધારવામાં આવ્યું. કાળે કરીને આ દેવની કથાનો ભાગ તંત્રકારોએ મહાભારત જેવા અત્યંત પૂજ્ય ગ્રંથમાં ધુસાડી દીધો અને શ્રીકૃષ્ણ તથા યુધિષ્ઠિરે પણ શક્તિને વંદ્ય માની છે એવું બતાવ્યું. જે રજપુતોના અભિમાનને લીધે બૌદ્ધ ધર્મના સામ્રાજ્યનો લય થયો અને વિખરાઈ ગયેલો હિન્દુધર્મ ફરીથી સંગઠિત થયો તેમણે યુદ્ધમાં બિજય આપનારી શક્તિની ઉપાસના કરવાનું સ્વીકાર્યું. તેથી તેમના વંશજોએ પ્રજામાં સહેજે એ નવીન મતનો સ્વીકાર કરી લીધો. મુસાફરોનું ગળું દાબી પ્રાણ લંનારા લૂંટારાઓ પણ એક પ્રકારના શક્તિ જ હતા. પૌરાણિક કાળમાં અનેક ધર્મગ્રંથ અસ્તિત્વમાં આવ્યા. તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે લોકોમાં ખરા જ્ઞાનનો લોપ થયો અને સ્વાર્થી લોકોએ તીર્થમાહાત્મ્ય, ક્ષેત્રમાહાત્મ્ય, ધર્મવિધિ, ઉપપુરાણત્મક કથાઓ વગેરે ઉત્પન્ન કરીને લોકોને અધમ દશામાં લાવી મુક્યા.

શક્તિપૂજનો પ્રચાર

પુરાણકાળમાં રજપૂત લોકોએ ઉત્તર હિન્દુસ્તાનના ઘણા ભાગ ઉપર પોતાની સત્તા સ્થાપન કરી. એ લોકો હિન્દુ ધર્મના અભિમાની હતા તેથી બૌદ્ધ ધર્મનો વિસ્તાર ઓછો થવા લાગ્યો. બૌદ્ધ અને રજપૂતોમાં ભયંકર લડાઈઓ થઈ હતી એવું ભવિષ્યપુરાણ ઉપરથી જણાય છે. રજપૂતો શિવોપાસક હતા અને શિવપત્ની શક્તિ પણ ક્ષાત્રદેવતા હતી, તેથી તેની ઉપાસના તેમને માન્ય થઈ. નવરાત્રમાં રજપૂત લોકો દેવીને બદલે તોપની પૂજા કરે છે અને તેની ઉપર કંકનું ત્રિશુળ ઢાઢે છે, તથા આસપાસ દીવાઓ સળગાવે છે. છઠ્ઠા, સાતમા અને આઠમા સૈકાનાં સાહિત્ય અને શિલ્પકળા તરફ જોતાં તો તે વખતે શિવની ઉપાસનાને અગ્રસ્થાન મળ્યું હતું એમ સિદ્ધ થાય છે. કાલિદાસ અને ભૈરવી એ કવિઓ છઠ્ઠા સૈકામાં થઈ ગયા; તેમણે શિવસ્તુતિ કરેલી જોવામાં આવે છે. સાતમા સૈકામાં જુવનેશ્વરનું અત્યંત રમણીય દેવસ્થાન શિવપ્રીત્યર્થે બાંધવામાં આવ્યું. તે સિંહ વંશના લોકોએ બાંધ્યું એમ કહેવાય છે. તે જ વખતે શિવપૂજા સાથે શક્તિપૂજાનું મહત્ત્વ પણ વધ્યું હશે. ખ્રિસ્તી શક પહેલાં ત્રીજા સૈકામાં પ્રસિદ્ધ બૌદ્ધ ધર્મના સમ્રાટ અશોકે બંગાળા પ્રાન્ત કબજે કર્યો અને ત્યાં આર્ય લોકોનો સુધારો દાખલ કર્યો. ત્યાર પછી ત્યાં પુંડ્રા, તામ્રલિપ્ત વગેરે પાંચ રાજ્યો થયાં. નવમા સૈકામાં પાલ ધરાણાના રજપૂતોએ તે પ્રાન્ત કબજે કર્યો અને કનોજ સુધી પોતાનું રાજ્ય વિસ્તાર્યું. તેમણે પશ્ચિમ તરફ રાજ્ય વધાર્યું એટલે તરત જ સેન વંશના લોકોએ પોતાની સત્તા પૂર્વ ભાગમાં સ્થાપન કરી. એ જ વંશના આદિસુર નામના સેન રાજાએ કનોજથી બ્રાહ્મણ અને કાયસ્થ જ્ઞાતિનાં લોકોને

લાવીને બંગાળામાં તેમની વસાહત કરી એમ કહેવાય છે. એટલે એ જ અરસામાં પૌરાણિક દેવતાઓએ આ પ્રાન્તમાં પ્રવેશ કર્યો હશે અને કાળાની ઉપાસના કરવાનો ચાલ પણ એ જ અરસામાં(બારમા સૈકામાં) વિશેષ વધ્યો હશે. (ભવિષ્યપુરાણ જુઓ.) ત્યાર પછી જયદેવ કવિએ ‘ગીત ગોવિન્દ’ નામના મનોહર કાવ્યમાં કૃષ્ણભક્તિના માહાત્મ્યનું વર્ણન કર્યું. ચૈદમા સૈકામાં બિહારના વિદ્યાપતિ અને બંગાળાના ચંડિદાસ કવિએ કૃષ્ણભક્તિનું મહત્ત્વ લોકો આગળ મુક્યું. ત્યાર પછી રામાનંદ અને તેમના શિષ્ય કબીરે લોકો આગળ રામનો મહિમા ગાઇ શક્તિપૂજાથી તેમનું મન મુક્ત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પંદરમા સૈકામાં ચૈતન્યે મહેનત કરીને કૃષ્ણભક્તિ વધારી, તથાપિ કુચ્ચ વર્ગના લોકોની કાળી ઉપરની ભક્તિ ઓછી થઇ નહિ. સત્તરમા સૈકામાં મુકુંદરામ નામના કવિએ બે સુરસ કાવ્યો રચીને શક્તિદેવીના કૃપાપ્રસાદથી મનુષ્યોની મનોકામના સિદ્ધ થાય છે એમ બતાવ્યું. બંગાળા સાહિત્યમાં એ બન્ને કાવ્યો અત્યંત સુરસ ગણવામાં આવે છે. દક્ષિણ તરફ ચાલુખ્ય રજપૂતોની સત્તા પાંચમા સૈકાથી તે બારમા સૈકા સુધી ચાલુ હતી. બલ્લાળ રજપૂત અને કાકતી રજપૂતોની ચડાઇએ દક્ષિણના કેટલાએક પ્રાન્તો ઉપર થઇ હતી, અને તેનું રાજ્ય બસો વર્ષ સુધી ચાલ્યું. તે સમયે દક્ષિણમાં દેવીપૂજનો પ્રવેશ થયો હશે. મહારાષ્ટ્રમાં મરાઠાઓની રાજ્યસ્થાપના થયા બાદ તેમનાં ઉપાસ્ય દેવી ભવાનીનાં દેવાલયો ચારે તરફ સ્થાપન થયાં. આ પ્રમાણે આખા હિન્દુસ્તાનમાં દેવીપૂજનો પ્રચાર થયો. ગુડી પડવા જેવા તહેવારથી વર્ષારંભ કરીને આખરે શંખધ્વનિથી કલુષિત થયેલી બીભત્સ હોળા ઉપર આપણે આવીને

અથડાયા. એ જ વાત આપણા ધર્મને લાગુ છે. વેદથી પ્રારંભ અને તંત્રમાં સમાપ્તિ ! આ જોતાં મન બહુ જ દુઃખી થાય છે. ભર્તૃહરીએ કહ્યા પ્રમાણે—

શિરઃશર્વં સ્વર્ગાત્પશુપતિશિરસ્તઃ ક્ષિતિધરં ।

મહીધ્રાદુત્તુઙ્ગાદવનિમવનેધ્વાપિ જલધિમ્ ॥

અધો ગઢ્ગા સ્ત્રેયં પદમુપગતા સ્તોકમથવા ।

વિવેકપ્રજ્ઞાનાં ભવતિ વિનિપાતઃ શતમુઃ ॥

એક વખત સ્વર્ગમાંથી ઉતરેલી ગંગા નીચે જતાં જતાં અંતે સમુદ્રમાં મળી ગઈ. તેમ આપણી ધર્મરૂપી ગંગા સ્વર્ગતુલ્ય વેદમાંથી નીકળીને ઉપનિષદોના મસ્તકો ઉપર ઉતરી; ત્યાંથી પુરાણો, માહાત્મ્યો, તંત્રો ઉપરથી વહેતાં વહેતાં તેના પ્રવાહની હજારો શાખાઓ ફૂટી છે અને તેનું સ્વરૂપ અશુદ્ધ થઈ ગયું છે. આ ધર્મનદીનો પ્રવાહ હાલમાં કાદવ અને કચરાથી દુર્ગંધિત થયેલો છે. આવી આ કનિષ્ઠાવસ્થાને દૂર કરવાનો પ્રયત્ન આજ સુધી રામાનંદાદ સાધુ સંતોએ કરેલો છે. આ શક્તિપૂજનનો ઓચ્છવ અંધ પાડીને તેને

જીવું શુદ્ધ વલણ

આખું તેથી શક્તિપૂજનને ઠેકાણે રામલીલાનો ઉત્સવ મોટા ઠાઠમાઠથી પંજાબ, અયોધ્યા, સંયુક્ત પ્રાંત વગેરે ઠેકાણે કરવામાં આવે છે. નવરાત્રની શરૂઆત થાય છે ત્યારથી નાની મોટી શેરીઓમાં અને મહોદ્ધાઓમાં રામાયણનો પાઠ ચાલે છે. નાટકશાળામાં રામચરિત્ર નવી પદ્ધતિથી ભજવવામાં આવે છે. પુરાણિક, કથાકાર, નટ, ભાટ, ગવૈયા, કવિઓ, ચિત્રકાર, દારૂકામ કરવાવાળા એ સર્વ રામભય થઈ જાય છે. હજારો લોકો તે વખતે આનંદસાગરમાં મગ્ન થઈ જાય છે. એ બધું

રામાનંદ જેવાની મહેનતનું ફળ છે. માટે જનતાની નૈતિક ઉન્નતિ કરવા ખાતર નિરપૂઠ અને મહેનતુ સમાજહિતચિંતકોની જરૂર છે. દુનીયામાં પ્રાચીન કાળથી અનેક ધર્મો ઉદય પામ્યા. દરેક ધર્મમાં અનેક પંથ ઉપસ્થિત થયા ને લોકો મૂળ ધર્મને ભૂલી ગયા. તેમાંના કેટલાએક પંથ અલ્પ કાળમાં જ મરણ પામ્યા. હિન્દુસ્તાનમાં પણ અનેક પંથો અસ્તિત્વમાં આવ્યા ને હવે નામશેષ થઈ રહ્યા છે. હાલમાં પ્રચલિત ધર્મ-મતો પણ કાળે કરીને નાબૂદ થશે ને નવા મતોનું સામ્રાજ્ય સ્થાપન થશે એ નિર્વિવાદ છે.

સદ્ધર્મનું ખરું લક્ષણ

સુપ્રસિદ્ધ સ્મૃતિકાર મનુએ જે હજાર વર્ષો પહેલાં કહેલું છે કે:—

ધૃતિઃ ક્ષમા દમોઽસ્તેયં શૌચમિન્દ્રિય નિગ્રહઃ ।

ધીર્વિદ્યા સત્યમક્રોધો દશકં ધર્મલક્ષણમ્ ॥ ૨૨॥

ધૈર્ય, ક્ષમા, મનોનિગ્રહ, પરોપકાર, પવિત્રતા, ઇન્દ્રિયનિગ્રહ, શાસ્ત્રજ્ઞાન, વિદ્યા, સત્ય અને શાન્તિ એ ધર્મનાં દશ લક્ષણ છે. આ કસોટીએ જે ધર્મવિધિ ચડતા નથી તે શાસ્ત્રખાલ્ય છે એ ધ્યાનમાં રાખીને પોતાનું આચરણ યોગ્ય દિશામાં બદલવું જોઈએ. દુરભિમાન, બીરુતા, વિપયલોહુપતા, હિંસા, ક્ષેષ્ટાપ્રેરિત કર્મ એ સર્વનો ત્યાગ કરીને દરેક આર્યે ખરા ઇશ્વરને ઓળખવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. ખરી નીતિ કષ્ટ, ખરો દેવ કયો, તેનું જ્ઞાન અને તેની કૃપા સંપાદન કરવાનો ખરો માર્ગ કયો એ અધિકારી સત્પુરુષો પાસેથી સમજી લઈ, ધૈર્યથી, ખંતથી અને શાન્ત ચિત્તથી અજ્ઞાનના અંધકારમાંથી જ્ઞાન-પ્રકાશમાં આવવું જોઈએ. એમ કરવાથી જગતપિતા જે પરમેશ્વર તે પ્રસન્ન થશે, નહિ તો તેની સંહારક શક્તિથી આપણો નાશ થશે.

વિજયાદશમી અથવા દશેરા

રામાયણના પાંચમા સર્ગમાં રઘુવંશની કથામાં નીચે જણાવેલી એક વાત છે. પ્રાચીન કાળમાં પૈકણ શહેરમાં દેવદત્ત નામના એક બ્રાહ્મણને કૌતસ નામનો છોકરો હતો. તે સુશીલ હતો. તેને બણવાની ઇચ્છા થઈ. તેથી જનોઈ બાદ ભડોચ નામના શહેરમાં વસતું ઋષિને ઘેર તે વિદ્યાપ્રાપ્તિ માટે આવીને રહ્યો. કેટલોએક કાળ ગયા બાદ કૌતસ સકળ શાસ્ત્રમાં પારંગત થયો, ત્યારે ગુરુને ગુરુદક્ષિણા આપીને તેના ઋણમાંથી કેવી રીતે મુક્ત થવું એનો તેને વિચાર થયો. આખરે ગુરુની રજા લેતી વખતે તેણે અત્યંત કૃતજ્ઞતાપૂર્વક તેનો આભાર માન્યો અને કહ્યું કે “આપને મનગમતો પદાર્થ જે હોય તે કહો એટલે ગુરુદક્ષિણા ખાતર તે આપને લાવી આપીશ.” ગુરુએ ઉત્તર આપ્યો, “કૌતસ, દક્ષિણા માટે વિદ્યા શીખવવી એ અનુચિત કર્મ છે. શિષ્યને વિદ્યાન થયેલો ગુરુ જીએ એટલે તેને બહુ જ

આનંદ થાય છે અને તે જ તેની ગુરુદક્ષિણા છે. ” પરંતુ કૌત્સને ગુરુના ઋણમાં રહેવું પસંદ પડ્યું નહિ, અને શી દક્ષિણા આપવી તે ગુરુને આગ્રહ અને વિનયપૂર્વક વારંવાર પૂછવા લાગ્યો. ત્યારે વરતંતુ ઋષિએ કહ્યું, “ મારે દક્ષિણા લેવી જ એવો જો તારો આગ્રહ હોય તો તને શીખવેલી દરેક વિદ્યા માટે એક કરોડ સુવર્ણમુદ્રા એટલે ચૌદ કરોડ મુદ્રાઓ એક જ માણસ પાસેથી મને લાવી આપ. ” આ શરત કૌત્સે કબૂલ રાખી અને પોતાની વિદ્યાશક્તિ પર આધાર રાખી ત્યાંથી બહાર પડ્યો. પરંતુ ચૌદ કરોડ મુદ્રા અને તે વળી એક જ માણસ પાસેથી મેળવવી એ કાંઈ જેવુંતેવું કામ ન હતું. રાજા રઘુ ઉદાર અને વિદ્વાનોને આશ્રય આપનારો છે એવી તેની ખ્યાતિ હતી. કૌત્સ તેની પાસે ગયો; પરંતુ તે જ વખતે રઘુરાજાએ વિશ્વજીત યજ્ઞ કરી પોતાનું સર્વસ્વ બ્રાહ્મણોને દાન કરી દીધું હતું. તેથી તે પણ અત્યંત ગરીબ દશામાં આવી પડેલો હતો. કૌત્સે જ્યારે જોયું કે તેની ઇચ્છા કંઈ ત્યાં સરળ નહિ થાય ત્યારે તેને બહુ દુઃખ થયું. રઘુરાજાએ પોતાને ઘેર આવેલા વિદ્વાન બ્રાહ્મણોનો ચોગ્ય સત્કાર કર્યો અને તેના આવવાનું કારણ પૂછ્યું. કૌત્સે કહ્યું, “ રાજા, તારાથી મારી મનોવાંછા પૂર્ણ થવાનો સંભવ દેખાતો નથી. પણ તારે તે વિષે દિલગીર થવાનું કારણ નથી. ખીજો કોઈ દાતા શોધી કાઢવા મને જવા દે. ” કૌત્સનું આ ભાષણ સાંભળી રાજા હર્યો અને હું તને ત્રણ દિવસમાં મુદ્રાઓ આપું છું એવું આશ્વાસન કૌત્સને આપી પોતાને ઘેર રાખ્યો. કૌત્સને આપવાની સંપત્તિ વસુલ કરવા માટે તે ઈંદ્ર સાથે લડવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો. આ વાતની ઈંદ્રને ખબર પડતાં જ તેણે અયોધ્યા નગરની બહાર

આપટાના અને શમીના જાડો ઉપર કુખેર પાસે સુવર્ણમુદ્રાઓનો વરસાદ વરસાવ્યો. રઘુરાજ્યએ તે બધી મુદ્રાઓ કૌત્સને આપી. તેણે તે વરતાંતુ ઋષિ આગળ ધરી તેનો સ્વીકાર કરવા વિનંતિ કરી. પરંતુ તેણે ૧૪ કરોડ મુદ્રા રાખી અને બાકીની કૌત્સને પાછી આપી. કૌત્સ બાકી રહેલી મુદ્રાઓ રઘુરાજ્ય પાસે પાછી લઈ ગયો, પરંતુ તેણે તે લીધી નહિ. આખરે તે જ આપટાના અને શમીના જાડ નીચે તે મુદ્રાઓનો ઢગલો કરીને લોકોને તે લઈ જવા કૌત્સે કહ્યું. લોકોએ અનાયાસે શ્રીમંત થવાની તક સાધીને તે શહેરના સીમાડા ઉપરના આપટાના અને શમીના જાડની પૂજા કરી; જોઈએ તેટલું સોનું લૂંટ્યું અને એકબીજાને આપીને આનંદ કર્યો. તે દિવસ વિજયા દશમીનો હતો. તે વખતથી આ જાડોની પૂજા કરીને સુવર્ણ-મુદ્રાને બદલે જાડનાં પાંદડાં લૂંટવાનો રિવાજ પ્રચારમાં આવ્યો છે. આમ આ તહેવારની ઉત્પત્તિ થઈ.

શાસ્ત્રોક્ત વિધિ

દશમને દિવસે ખેડોરને વખતે (અને તે શ્રવણ નક્ષત્રયુક્ત હોય તો ઉત્તમ) ઘેર હાથી અથવા ઘોડો હોય તો તેની અને જન્મ ચામરાદિક રાજચિહ્નોની તેમ જ શસ્ત્રો અને વાદ્યોની પૂજા કરવી. ગામની બહાર ઇશાન બાજુએ શમીના અને આપટાના જાડોની પૂજા કરી અપરાજિતા દેવીનું અર્ચન કરવું. રાજ્યએ દિક્પાળ અને વાસ્તુદેવતાની પૂજા કરવી. શત્રુના પૂતળાનું શસ્ત્રથી ખંડન કરવું. મોટા ઠાઠમાઠથી સીમોલ્લંઘન કરીને પૂજેલા શમીના અથવા આપટાના મૂળમાંથી માટી અને અક્ષત સહિત વાજતે ગાજતે ઘેર પાછા આવવું. સ્ત્રીઓએ તેમનાં ઓવારણાં લેવાં. વસ્ત્રાલંકાર પહેરીને દશમીનો દિવસ પૂજા

આનંદમાં ગાળવો. તે દિવસે ઇષ્ટમિત્રો સાથે મિષ્ટાન્ન ભોજન કરવું. આસો શુદ્ધ ૧૦, ૧૧ અને ૧૫ ને દિવસે કાર્તિક સ્નાનનો આરંભ કરીને એક મહિના સુધી પરાઠીયામાં બે ઘડી રાત રહે ત્યારે ઉડીને તીર્થમાં અથવા કુવા ઉપર ડંડા પાણીથી સ્નાન કરવું. તેથી ૫:૫ ધોવાઇ જાય છે એમ ધર્મશાસ્ત્ર કહે છે.

ચાલુ રૂઢિ

દશેરા શબ્દનો અર્થ દશમે દિવસ એવો થાય છે. તે દિવસ ઘટની પાસે રોપેલા જીવારા દેવીને અને દેવોને અર્પણ કરવામાં આવે છે. મહારાષ્ટ્રમાં ગોવાળીયાઓ અને બીજા વર્ણના લોકો કાલિનાગ ઉપર બેસાડેલા કૃષ્ણની પૂજા પ્રતિપદાથી દશમી સુધી કરે છે. તેને શિલંગણનો એવજીવ કહે છે. ઉપર જણાવેલ નવધાન્યના રોપાઓ શિલંગણની પાધડીમાં તોરણ તરીકે ભરાવે છે. શિલંગણ એ શબ્દ સીમોલ્લંઘનનો અપભ્રંશ છે. તે દિવસે ઘણે ઠેકાણે પાડા અને બકરાનો બલિ આપવાનો રિવાજ છે. જુદી જુદી પ્રાણિક્ષક સંસ્થાઓ તરફથી આ હિંસાનો રિવાજ અટકાવવા માટે પ્રયત્ન ચાલુ છે અને કેટલાંએક દેશી રાજ્યોની સહાનુભૂતિથી તેમને તે કાર્યમાં યશ મળતો જાય છે. પાડાનો બલિ આપીને તેને ગામના સીમાડા ઉપર દાટવામાં આવે તો તે ગામમાં એક વરસ સુધી રોગ-ચાળો થતો નથી એવી માન્યતા છે. મુખ્યત્વે કરીને ગામના ગ્રામદેવતા અને બીજા દેવતાઓનાં મંદિરોમાં શમીની પૂજા કરવામાં આવે છે. પછી તેની એક ડાળ તોડે છે અને તેનાં પાંદડાં, તલના રોપાનાં ફૂલ, બાજરીનાં પાંદડાં અને આપટાનાં પાંદડાં શ્રી ગણપતિને અર્પણ કરવામાં આવે છે. પછી તે પાંદડાં

ગામના સીમાડા ઉપર લઘુ જાય છે અને ત્યાં ગામના લોકો
 તેની લૂંટ કરે છે. દેવની મૂર્તિને શણગારી પાલખીમાં બેસાડી
 ગામના સીમાડા સુધી ઠાઠમાઠથી વાજતે ગાજતે લઘુ જવામાં
 આવે છે. દેવાલયોમાં નૃત્ય, ગાન, દીપોત્સવ વગેરે કરવામાં
 આવે છે અને સૌ નાનાં મોટાં દેવનાં દર્શન કરવા જાય છે.
 હાલમાં એ દિવસે સંમેલન ભરવાની રીત દાખલ થઈ છે
 અને અનેક સંસ્થાની સ્થાપના એ જ મુદ્દત ઉપર કરવામાં
 આવે છે. મરાઠાઓ, રજપૂત વગેરે સરદારો અને રાજાઓ
 તે દિવસે ઘોડાની અને શસ્ત્રની પૂજા કરે છે. કેટલાંએક દેશી
 રાજ્યોમાં તે દિવસે દરબાર ભરાય છે. દશેરાને દિવસે સોના
 તરીકે શમીનાં અને આપટાનાં પાંદડાં એકબીજાને આપવાનો
 રિવાજ મુંબઈ ઇલાકામાં છે. સતારા તરફ જીવારનાં પાનને
 રૂપા તરીકે અને આપટાનાં પાનને સોના તરીકે આપવાનો
 રિવાજ છે. મહેસુર અને વડોદરામાં દશેરાનો તહેવાર વધારે
 ઠાઠથી પાળવામાં આવે છે. ત્યાં રાજદરબાર ભરાય છે અને હાલ
 તે પ્રદર્શન પણ ભરવામાં આવે છે. મહેસુરમાં એ જ વખતે
 સામાજિક, ઔદ્યોગિક અને ખીજા મહત્વના વિષયોની ચર્ચા
 કરવા માટે પરિષદો ભરવામાં આવે છે. ગુજરાત અને કાઠીયા-
 વાડમાં દશેરાને દિવસે શમીપૂજન કરવાનો રિવાજ છે, પરંતુ
 મહારાષ્ટ્રની માશક “ સોનું ” (આપટાનાં તથા ખીજડાનાં
 પાનને દશેરાને દિવસે સોનાની ઉપમા આપે છે) વહેંચવાનો
 રિવાજ નથી. તે દિવસે રાખડી છોડી નાંખવામાં આવે છે.
 રજપૂત લોકો રાત્રે કિલ્લાનું રક્ષણ કરનારી દેવીની તે દિવસે
 પૂજા કરે છે. શમીપૂજન પછી બધા રજપૂતો એકઠા થઈ
 બાલાં, બરછી વગેરે હથીયારોને સાંચસુક કરે છે, ઘોડાની

શરતો દોડાવે છે અને એકંદરે લડાઇની તૈયારીનો દેખાવ કરે છે. કેટલાએક આસ્તિક દિન્દુ લોકો શમીની પૂજા કરી ઘેર પાછા આવતી વખતે ઝાડના મૂળ પાસેની માટી, પાંદડાં, સોપારી અને જીવારા સાથે લઇ આવે છે અને એ બધાનો એક ગોળો કરી પ્રવાસ વખતે સાથે રાખે છે. તેથી વિધન ટળે છે એવી તેમની માન્યતા છે. ધઉના જીવારા પાંદડીમાં ભરાવવાનો ચાલ ઘણે ઠેકાણે જોવામાં આવે છે.

શ્રી રામચંદ્રે વિજયાદશમીના સુમુહૂર્ત ઉપર લંકાધિપતિ રાવણ સાથે યુદ્ધ કરવા માટે દક્ષિણ દિશા તરફ પ્રયાણ કર્યું અને તે લડાઇમાં તેમને યશ મળ્યો. રામ માટે અત્યંત પૂજ્યપુદ્ધિ ધરાવનારા રજપૂતો દશેરાના શુભ મુહૂર્તે પોતાના શત્રુઓ ઉપર ચડાઇ કરતા. મરાઠાઓ પણ તેને લશ્કરી તહેવાર માનીને બીજાના મુલક પર ચડાઇ કરવા માટે તે જ દિવસે પ્રસ્થાન કરતા અને યોગ્યતાનુસાર બ્રાહ્મણોનો સત્કાર કરતા. હાલ પણ કેટલાએક રજપૂત દેશી રાજાઓ અને સરદારો મોટા દમામથી દશેરાને દિવસે સીમેલ્લંઘન કરીને લડાઇનો ઠાઠ બતાવે છે. પેશ્વાઓ પોતાના આશ્રિત સંસ્થાનિકોને દશેરાને દિવસે દરબાર ભરીને માનનો પોષાક આપતા. પેશ્વાઓના રાજ્ય પછી બ્રિટિશ રેસિડેન્ટ ઍલ્ફિન્સ્ટન, માલકમ વગેરેએ પણ તે જ રિવાજ ચાલુ રાખ્યો હતો. વિક્ટોરીયા મહારાણીના રાજ્યમાં દશેરાના દરબારનો સમાવેશ અંગ્રેજી વર્ષારંભને દિવસે પૂનામાં દક્ષિણના સરદારોના એજન્ટ તરફથી ભરાતા દરબારમાં થયેલો છે, અને સ્વરાજ્યના દિવસોમાં દશેરાને દિવસે જાગીરો અને મોટી મોટી પદવીઓ અપાતી તેને બદલે હવે વાઇસરાય તરફથી

અંગ્રેજ વર્ષારંભને દિવસે સન્માનાર્થ ખિતાબોની ખેરાત આપવામાં આવે છે. તે જ દિવસે લાહોર અને બીજે ઠેકાણે

રામલીલા

નામનો મોટો આજીવ થાય છે. તાડના ઝાડ નેટસો ઉચે રાવણ તૈયાર કરીને તેનાથી આછી ઉંચાઈના બીજ રાક્ષસો ગામના મોટા મેદાનમાં ઉભા કરવામાં આવે છે. દરેક મહોક્ષા તરફથી એક બે રાક્ષસો તે ઠેકાણે ઉભા કરવામાં આવે છે. તે રાક્ષસો કાગળના બનાવેલા અને પોલા હોય છે. અને તેની અંદર દારૂ ભરી મુકે છે. સુંદર છોકરાઓને રામ લક્ષ્મણના વેશ પહેરાવી ખૂબ ઠાઠમાઠથી તે ઠેકાણે લઈ આવે છે. જૂના વિચારના ભાવિક હિન્દુઓને જ્યારે આ વેષધારી દશરથપુત્રોને નમસ્કાર કરતા જોધ્યે છીયે ત્યારે રામ જેવી પ્રાચીન વિભૂતિ માટે હિન્દુઓનાં અંતઃકરણમાં કેટલો પ્રેમ છે તે જણાઈ આવે છે. રાક્ષસોનાં મોટાં અગડખંખ શરીરો ગાડામાં લાવી જે ઠેકાણે ઉભાં કરવામાં આવે છે તે ઠેકાણે જ્યારે રામ આવી પહોંચે છે ત્યારે લંકાનગરીના રક્ષણ માટે પોતાના મંત્રીમંડળની બાજુ કે મલાહ લેતો હોય એવા રાવણની આસપાસ ભેગા થયેલા આશરે સાડ સિત્તેર હજાર લોકો એકદમ જયધોષ કરે છે. લંકાનગરીની (દારૂખાનાથી ભરેલી) રચના પણ ઘણી જોવાલાયક હોય છે. કાલીબકતોએ કાઢેલો કાલીમાતાનો વરઘોડો તે જ વખતે ત્યાં આવે છે. રાત પડતાં જ બન્ને પક્ષો તરફથી બાણ છુટવા લાગે છે, અને આશરે એક કલાકમાં લંકાનગરી અને રાક્ષસો બળીને ખાખ થઈ જાય છે. રાક્ષસો બળવા લાગે કે તરત તેમાંથી સેંકડો જાતનાં ચક્રો,

પુલો વગેરે સળગીને તોપોની માફક ઘડાઘડ અવાજ થાય છે. દશેરા પછી બે દિવસે ભરતભેટનો સમારંભ પણ જોવા જોવો થાય છે. આ ઝોઝવ ઉપરથી રામચરિત્રની માહિતી નાનાં મોટાંઓ સર્વેને મળે છે. આવી જતના રામલીલાના અને બીજા ઉત્સવો મહારાષ્ટ્ર અને ગુજરાતમાં ચાલુ થાય તો કેવું સાહે? ચાલુ જમાનાના લોકોને પૌરાણિક કથાઓમાં રસ પડતો નથી, તેથી પહેલાંની માફક રામાયણ મહાભારતની રમતો બંધ પડી છે અને બીજા ચળાવલા બેલો રંગભૂમિ ઉપર જોવાની રાક્ષસી મહત્ત્વાકાંક્ષા લોકોમાં ઉત્પન્ન થઈ છે.

શમી અને મંદાર

ની કથા ગણેશપુરાણના ક્રીડાકાંડમાં આપેલી છે. તે એવી છે કે એક વખતે માલવ દેશમાં ઔર્વ નામનો એક મહામાની અને તપોનિષ્ઠ ઋષિ રહેતો હતો. તે યોગસામર્થ્યથી ઇચ્છિત વસ્તુ પ્રાપ્ત કરી લેતો. તેને શમી નામની એક સુંદર કન્યા હતી. ધૌમ્ય ઋષિના છોકરા મંદાર સાથે તેનું લગ્ન થયું હતું. શમી અને મંદાર તરણ અવસ્થામાં આવ્યાં ત્યારે તેઓ એક ઠેકાણે રહેવા લાગ્યાં. એક દિવસે તે બન્ને જણાં તેમના ગુરુ શૌનકને ઘેર જતાં હતાં એટલામાં રસ્તામાં તેમણે મહાગણપત્ય બ્રહ્મુંડી ઋષિનો આશ્રમ જોયો. તે ઋષિના કપાળ ઉપર ગણપતિની કૃપાથી શંઢ ઉગી હતી ! તે જોઈને તે પતિપત્ની હસી પડ્યાં. તેથી ઋષિએ ક્રોધાયમાન થઈ તેમને શાપ આપ્યો અને તે બન્ને વૃક્ષ થઈ ગયાં. પોતાના પુત્ર અને પુત્રવધુની આવી દુર્દશા જોઈને ઔર્વ અને શૌનક ઋષિએ ઘેર તપશ્ચર્યા કરીને ગણપતિને પ્રસન્ન કર્યાં. પછી શમી અને મંદારને ફરીથી માનવ દેહ આપવા

માટે તેની પ્રાર્થના કરી. પરંતુ પોતાના પરમ ભક્ત શ્રી શંકર નામ્પુશ કરવાનું ગણપતિને ગમ્યું નહિ, તેથી ગણપતિએ એવો વર આપ્યો કે શમી અને મંદારનું મહત્ત્વ ત્રણે લોકમાં વધશે અને લોકો તેમની પૂજા કરશે. શૌનક તેથી સંતુષ્ટ થયો. પરંતુ ઔર્વ ઋષિએ અગ્નિરૂપે શમી વૃક્ષમાં પ્રવેશ કર્યો. શમીની સમિધા હોમને માટે અત્યંત આવશ્યક ગણાય છે. તેના ધર્ષણથી અગ્નિ * ઉત્પન્ન થાય છે. શમી પુષ્પ અને મંદાર પુષ્પથી શંકર સંતુષ્ટ થાય છે એમ માનવામાં આવે છે. બીજી એક કથા એવી પણ છે કે જ્યારે પાંડવો વિરાટનગરી (વાઘ ક્ષેત્ર) માં તેરમું વર્ષ અજ્ઞાતવાસમાં રહ્યા હતા ત્યારે તેમણે જુદો જુદો વેષ પહેરી પોતાનાં શસ્ત્રાસ્ત્રો શમીના ઝાડ ઉપર ટીંગાડી દીધાં હતાં.

પ્રાચીન કાળના ખેતીના ઉત્સવનું રૂપાંતર દશેરામાં થયું હશે એમ જણાય છે. ઉપર આપેલી કથાઓમાંની શરૂઆતની (રઘુરાજની) કથા ખરી રીતે ઐતિહાસિક નથી. રઘુરાજ એ નિઃસંશય ઐતિહાસિક વ્યક્તિ હતી. જો ઇંદ્ર અને કુબેરને દેવતા માનીયે તો રઘુએ ઇંદ્ર પર ચડાઈ કરી એ વાત તદ્દન અસંભવિત લાગે છે. તેનો વાસ્તવિક અર્થ એવો લાગે છે કે ઇંદ્રે જળનો વર્ષાવ કરતાં જ ચોમેર સમૃદ્ધિ થઈ અને લોકો સુસંપન્ન થયા. સુવર્ણનું આધિપત્ય પુરાણકારોએ કુબેરને આપ્યું છે તેથી તેનું નામ આ કથામાં આવેલું હશે. ઐતિહાસિક ઘટનાઓનું

* શમી વૃક્ષના લાકડાનું ધર્ષણ કરવાથી અગ્નિ પેદા થાય છે તેથી ઋષિઓ તેનો ઉપયોગ અગ્નિ સળગાવવા માટે કરવા લાગ્યા, અને તેથી જ શમીની સમિધા પવિત્ર માનવામાં આવી. ઔર્વ ઋષિએ આ શોધ કરી તેથી ઉપલી કથા રચવામાં આવી હશે.

વર્ણન રમુજી કરવા માટે કેટલાએક અલૌકિક ચમત્કારોનો ઉમેરો કરવાની વૃત્તિ આપણા પુરાણકારોમાં હતી, તેની સાક્ષી ભવિષ્યપુરાણ જેવા ગ્રંથ આપે છે. આ પુરાણોમાં પૃથ્વીરાજ, તેમુરલંગ, મહમ્મદ ઘેરી વગેરેની ઐતિહાસિક ઘટનાઓ આપેલી છે. પણ તે ચમત્કાર અને અતિશયોક્તિથી પૂર્ણ છે. બે વ્યક્તિઓના સંવાદ રૂપે તે આપેલી છે.

ઉપલી વાત ઉપરથી અસલના ક્ષત્રિય લોકો જીતમાં આણેલું સોનું પોતાના શત્રુ ઉપર હુમલો કરતી વખતે સૈન્યને ઉશ્કેરવા માટે તેની પાસે લૂંટાવતા હશે એવું અનુમાન કાઢી શકાય. ખેતરનો પાક ઘેર લાવવાનો દિવસ પણ દશેરા હશે. નવરાત્રમાં નવ ધાન્ય વાવી છેવટને દિવસે તે દેવને અર્પણ કરે છે એ આનો પુરાવો છે. કેટલાએક લોકો ખેતરમાંથી પાકેલાં અનાજનાં હુડાં લાવી નવમીને દિવસે તેની પૂજા કરે છે, અને ઘરને આગલે બારણે ટીંગાડે છે. ઘરમાં વપરાતાં વાસણો, ખાંડણી, સાંબેલું વગેરેને ધાન્યનાં કણસલાં બાંધવાનો રિવાજ કોંકણમાં છે. મકરસંક્રાંતને વખતે આવો વિધિ ધણે ભાગે બંગાળના કેટલાએક ભાગોમાં કરવામાં આવે છે. તે વખતે સ્ત્રીઓ અનાજના કોઠારને ઘાસની પુળીઓ બાંધે છે, અને બાંધતી વખતે ‘બાવન પૌટી’ એમ કહે છે. તેનો અર્થ ‘બાવન-ગણું થાઓ’ એવો છે. તેમના આ વિધિને ‘બાવન બાંધન’ કહે છે. તેથી આખું વરસ સમૃદ્ધિમાં જાય છે એવી માન્યતા છે. જુના વખતમાં રામીના ઝાડ નીચે નવા અનાજનો હગલો કરીને ત્યાંથી તે ઘેર લઇ આવતા હશે એવું જણાય છે. દશેરા એ કેવળ

કૃષિવિષયક ઉત્સવ

હોવો જોઈએ એવું કેટલીએક વાતો ઉપરથી જણાય છે. ઋગ્વેદમાં નીચે પ્રમાણે ક્ષેત્રપતિ દેવતાની પ્રાર્થના કરેલી છે:—

ક્ષેત્રસ્ય પતિના વયં દિતેનેવ જયામસિ ।

ગામશ્વં પૌષયિન્ત્વાસ નો મૃલાતીદરો ॥ ૧ ॥

શુનં વાહાઃ શુનં નરઃ શુનં કૃષતુ લાઢલમ્ ।

શુનં વરત્રા વ્યન્તાં શુનમષ્ટ્રામુદિઙ્ગય ॥ ૪ ॥

ઋર્વાંચી સુભગે ભવ સીતે વન્દામહે ત્વા ।

યથા નઃ સુભગાસસિ યથા નઃ સુફલાસસિ ॥ ૬ ॥

(મંડલ ૪—સૂક્ત ૫૮)

અર્થ:— હિતકર્તાએ સહાય કર્યા મુજબ ક્ષેત્રપતિની મદદથી અમે ધેનુ અને અશ્વને પોષક એવું અનાજ જીતી લાવીશું. તે ક્ષેત્રપતિ અમારા જેવા ઉપર પણ દયા કરશે. (૧) બળદ આનંદથી, લોક ઉત્સાહથી અને હળ ઉત્તમ રીતે જમીન ખેડે તેવું થાઓ. જોતર મજામુત બાંધવા દો. સુખપ્રાપ્તિ થાય એવી રીતે તાંડે હળ ચલાવ. (૪) ભાગ્યશાલિની સીતા, અહીં આવ, અમે તને વંદન કરીએ છીએ, કારણકે તેમ કરવાથી તું અમારી ભાગ્યવિધાત્રી બને છે—અમારા હેતુઓ સરળ કરનારી બને છે. (૬) (આ સૂક્તમાંની સીતા એ કૃષિદેવી છે.) શાસ્ત્રમાં દશમીને દિવસે જે અપરાજિતા નામની દેવીની પૂજા કરવાનું કહેલું છે તે ક્ષેત્રપતિ સીતાદેવી હોવી જોઈએ એવું દેખાય છે. કાળે કરીને ક્ષત્રિય-તેજનું અને તે તેજવૃદ્ધિનું કારણ જે શક્તિ તેની પૂજનનું માહાત્મ્ય વધતું ગયું. તે જ પ્રમાણે આ સમૃદ્ધિદાયી દેવતાને

અપરાજિતા માનવામાં આવી હશે એવું લાગે છે. તે ઉપરાંત ઇંદ્રની આરાધના પણ તે સૂક્તમાં કરેલી છે. આ દેશમાં કૃષિ વિષયક પદાર્થોને, કૃષિકર્મ વગેરેને પ્રાચીન કાળથી બહુ માન આપવામાં આવેલું છે. ધાન્યની સમૃદ્ધિનો આધાર ઇશ્વરની ઇચ્છા ઉપર છે એમ માનીને તેની કૃપા મેળવવા માટે રાજ્ય અને પ્રજા બહુ યત્ન કરતાં હતાં. ધાન્યને ધન અથવા લક્ષ્મી સમજીને તે તૈયાર થાય ત્યારે રાજ્યનો શત્રુથી તેનું રક્ષણ કરતા હતા. વર્ષાકાળ પૂરો થતાં જ પ્રજા સાથે ગામના સીમાડા સુધી જઈને નવું ધાન્ય દરબારી દાઢમાઠથી ઘેર લઈ આવતા. દશેરા એ કૃષિવિષયક એકચવનું રૂપાંતર છે એમ કહેવામાં હરકત નથી. આગરે અઢી ત્રણ હજાર વર્ષ પહેલાં અસ્તિત્વમાં આવેલા આ તહેવારનું આવું રૂપાંતર થાય તેમાં નવાઈ નથી. આજે આટલા વખત સુધી આ તહેવાર ટકી રહ્યો એ ઉપરથી જ તેની ઉપયુક્તતા અને આપણા લોકોની પુરાણપ્રિયતા જણાઈ આવશે. ચીન દેશ પણ હિન્દુસ્તાનની માફક જ ખેતી ઉપર આધાર રાખનારો હોવાથી ત્યાં રાજ્યને હાથે સુમુહૂર્ત ઉપર ખેતરમાં હજાર ચલાવવાનો સમારંભ ભપકાથી કરવામાં આવતો. તે વખતે રાજપુત્ર અને પ્રધાન પણ ખેતર ખેડવાનો વિધિ કરતા હતા. પ્રાચીન કાળમાં Harvest Home નામના તહેવારને દિવસે કેટલાએક પૌર્વાત્ય અને પાશ્ચાત્ય લોકો નવું અનાજ ઘેર લઈ આવતા અને આજે પણ તેમ કરે છે.

હેતુ અને બોધ

હાલમાં દશેરાનું મહત્ત્વ શમીનાં અને આપટાનાં પાંદડાં આપવામાં જ સમાયેલું છે. જૂના વખતમાં જે ખેતીમાં મોટાઈ મનાઈ અને 'ઉત્તમ ખેતી, મધ્યમ વેપાર અને કનિષ્ઠ નોકરી'

એ કહેવત પ્રચારમાં આવી તે ખેતી અજ્ઞાની, આળસુ અને
 દીન દશામાં દિવસ ગુમરનારા લોકોના હાથમાં મુકી આપણે
 પોતે કનિષ્ઠને જ શ્રેષ્ઠ માની ખેડા છીએ. ખીબા દેશના લોકોએ
 સરસ્વતી અને સીતાને પ્રસન્ન કરીને પોતાના ક'ગ્ગમાં રાખેલી
 છે અને તેમના આશીર્વાદની મદદથી ધાન્ય અને ધનની સમૃદ્ધિ
 તેઓ સાધી લે છે. ખેડૂતવર્ગની સ્થિતિ દિવસે દિવસે સુધરતી
 જાય છે અને તેમના દેશના દારિદ્ર્યનો નાશ થતો જાય છે.
 લક્ષ્મીનો વરદ હસ્ત તેમના માથા ઉપર કાયમનો છે એમ આપણે
 જોઈએ છીએ. આપણે માત્ર કૂપમંડૂકવત રહેવામાં પોતાને કૃતાર્થ
 માનીએ છીએ. દ્રવ્યોત્પાદક ઉદ્યોગ વિષે આપણને આદર નથી. કર્મ-
 યુગનો પ્રારંભ થઈ ગયો છે અને પરદેશી લોકો પોતાના શિક્ષણ અને
 પોતાના દૃષ્ટાંતથી આપણને જાગૃત કરે છે છતાં આપણે કલિ-
 યુગનાં રોદણાં રડવામાં જ આયુષ્ય ખર્ચી નાંખીએ છીએ. અસ્પૃ-
 શ્યતાના ભયાનક પર્વતો, શઠ, મત્સર, મતભેદ, ઉચ્ચનીચભાવ
 અને દારિદ્ર્ય જેવી દિવાલો આપણા હાથે જ પોતાની આસપાસ
 રચીને કેદખાનાના કેદીઓની માફક આપણે દીન સ્થિતિમાં
 પડેલા છીએ. આ સર્વ સીમાઓનું ઉલ્લંઘન કરીને જે દિવસે
 આપણે બહાર પડીશું તે દિવસે આપણાં અને શમીનાં
 પાંદડાંને બદલે ખરું સોનું આપણા હાથમાં આવશે. તે સીમા-
 લ્લંઘનનો દિવસ પવિત્ર દશેરા હશે એમાં સંદેહ નથી. સીમા
 ઉલ્લંઘન કરવી એટલે એક પગલું આગળ વધવું. જેમને પોતાની
 ઉન્નતિ સાધવી હોય તેમણે જે મહાત્માઓની સૂચનાથી આ
 સીમાલ્લંઘનનો દિવસ અસ્તિત્વમાં આવ્યો તેમને માટે આદર
 દર્શાવવો જોઈએ અને દરેક દશેરાને દિવસે સરસ્વતી અને
 સીતાનો કૃપાપ્રસાદ મેળવવાનો નિશ્ચય કરવો જોઈએ.

દીવાળી

આસો વદ ૧૩થી કારતક શુદ્ધ ૨ સુધી આખા હિન્દુ-સ્તાનમાં જે ઉત્સવ મોટા ઠાકમાઠથી પાળવામાં આવે છે, તે દીપાવલિ અથવા દીવાળીના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. શાસ્ત્રોક્ત રીતે જોતાં દીવાળીનો તહેવાર ત્રણ દિવસનો છે. તોપણ અલિપ્રતિપદા અને ચમદ્વિતીયાની ગણતરી પણ આ તહેવારમાં કરેલી છે. આ પાંચે દિવસનાં નામ જુદાં જુદાં છે અને દરેક દિવસે અમુક નિશ્ચિત ધર્મવિધિ કરવામાં આવે છે. પહેલાં દિવસ

ધનતેરશ

ના નામથી ઓળખાય છે. આ તહેવાર વિષે પુરાણમાં એક વિચિત્ર કથા છે કે પ્રાણીમાત્રના જીવનની મુદત પૂરી થતાં જ તેમનો પ્રાણ હરણ કરનારા ચમ્રે એક વખત પોતાના સેવકોને પૂછ્યું: “ચમ્રપાશ નાંખીને પ્રાણહરણ કરતી વખતે તમને ટાઢને માટે દયા દુપજ હતી?” સેવકોએ કહ્યું: “એક વખત હંસ નામનો

રાજા પોતાની રાજધાનીથી બહુ દૂર અરણ્યમાં શિકારે ગયો હતો. ત્યાંથી તે આરામ લેવા માટે નજીકના હૈમરાજના મહેલમાં ગયો. તેણે તેનો આદરસત્કાર કર્યો. હૈમરાજને તે વખતે પુત્રપ્રાપ્તિ થઈ હતી તેથી તે ખૂબ આનંદમાં હતો. તે દિવસ છઠ્ઠીનો ઉત્સવ હતો. દેવીએ સ્ત્રીરૂપ ધારણ કરીને રાજાને કહ્યું: ‘આ છોકરો લગ્નને ચોથે દિવસે સર્પદંશથી મરણ પામશે.’ રાજાને બહુ દુઃખ થયું અને અપમૃત્યુ ટાળવા માટે તેણે કેટલાય ઉપાયો કર્યા. હંસરાજને પણ આ ભવિષ્ય સાંભળીને ખોટું લાગ્યું. હૈમરાજના છોકરાનું અપમૃત્યુ ટાળવાનું કામ તેણે માથે લીધું અને યમુના નદીના મધ્ય ભાગમાં એક સુંદર મહેલ બંધાવી તેમાં તે છોકરાને રાખ્યો. યોગ્ય વખતે એક સુસ્વરૂપ રાજકન્યા સાથે તેનો વિવાહ થયો. આ સમારંભને ચોથે દિવસે રાજપુત્ર સર્પદંશથી મરણ પામ્યો, ત્યારે તેના પ્રાણ લઈ આવતાં અમને બહુ જ દુઃખ થયું. કારણકે આવા આનંદોત્સવને વખતે આવો દુઃખદાયક બનાવ જોઈને અમને બહુ દયા આવી. આવો પ્રસંગ કોઈના ઉપર પણ ન આવે એવું જો આપ કરશે તો આપનો ઘણો ઉપકાર થશે.” સેવકોનું આ ભાષણ સાંભળીને યમે કહ્યું: “સેવકો ! આશ્વિન વદ ૧૩થી પાંચ દિવસ સુધી દરરોજ સાંજે જ લોકો સર્વ ડેકાણે દીપોત્સવ કરશે, તેમનું તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે અપમૃત્યુ થશે નહિ.” પણ આ કથા ઉપરથી આ દિવસને ધનતેરશ સ્થાપી કહે છે તેનો ખુલાસો થતો નથી. દીવાળીનો આ પહેલો દિવસ છે એટલું જ જણાઈ આવે છે.

નરકચતુર્દશી

દીવાળીનો બીજો દિવસ નરકચતુર્દશીના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. ભાગવતમાં એવી કથા છે કે પ્રાચીન કાળમાં ભૌમાસુર

અથવા નરકાસુર નામનો એક બલવાન અસુર પ્રાજ્ઞયોતિપુરમાં રાજ્ય કરતો હતો. તેણે ઇંદ્રનું છત્ર, અદિતીનાં કુંડળો અને અમર પર્વત ઉપરનું મણિપર્વ નામનું સ્થાન હરણ કર્યાં. દેવ અને માનવને તે અત્યંત ત્રાસ આપવા લાગ્યો. તેણે અન્યેય થવાને માટે પોતાની રાજધાનીની આસપાસ પર્વતોના અને શસ્ત્રોના કિલ્લા રચ્યા. તે દુષ્ટ દૈત્ય સ્ત્રીઓને હેરાન કરવા લાગ્યો. સોળ હજાર ઉપવર રાજકન્યાઓને તેણે કેદખાનામાં પૂરી રાખી અને તેમને પરણવાનો તેણે વિચાર કર્યો. આથી બધે ઠેકાણે હાહાકાર થઈ રહ્યો. શ્રીકૃષ્ણને આ વાતની ખબર પડતાં જ તેમણે સત્યભામાને સાથે લઈને તે અસુરના કિલ્લા ઉપર હલ્લો કર્યો. નરકાસુરને મારીને સર્વ રાજકન્યાઓને તેમણે મુક્ત કરી અને ઇંદ્રાદિક પાસેથી નરકાસુરે જે ધન હરણ કર્યું હતું તે તેમને પાછું આપ્યું. ચતુર્દશીને દિવસે ઉપકાલને વખતે નરકાસુરનો વધ કરીને તેના લોહીનું તિલક પોતાને કપાળે કર્યું અને જ્યારે તે ઘેર આવ્યા ત્યારે નંદે તેને મંગળસ્નાન કરાવ્યું. સ્ત્રીઓ ઓવારણાં લઈને આનંદમાં મહાલી. આખું શહેર આનંદ-ઉત્સવમાં મગ્ન થઈ ગયું. આ યુદ્ધના સમારક તરીકે નરકચતુર્દશીનો દિવસ દીવાળીમાં મુખ્ય ગણાયો છે. ગુજરાત અને રજપુતાનાના કેટલાએક ભાગમાં તે દિવસે હનુમાનની પૂજા કરવાનો રિવાજ છે.

લક્ષ્મીપૂજન

દીવાળીને ત્રીજે દિવસે લક્ષ્મીપૂજન કરવામાં આવે છે. તે વિષે એવી કથા છે કે જૂના વખતમાં બળિ નામનો મોટો વૈભવશાળી રાજા હતો. તેણે પોતાની સંપત્તિ અને પરાક્રમથી દેવાદિકોને પણ કારાગૃહમાં પૂરી રાખ્યા. સાક્ષાત્ લક્ષ્મીને પણ બળિના કેદખાનામાં રહેવું પડ્યું. તે વખતે શ્રી વિષ્ણુએ વામનરૂપ

ધારણ કરીને ત્રણ પગલાં ભૂમિનું દાન માગવાનો ઢોંગ કર્યો અને આખા વિશ્વ ઉપર પોતાનું પ્રભુત્વ સ્થાપન કર્યું. બધા સાથે લક્ષ્મી પણ મુક્ત થઇ. બળિને પાતાળમાં પૂરી રાખવામાં આવ્યો. લક્ષ્મીનો એ રીતે અસુરોના હાથમાંથી છૂટકારો થયો તેથી બધાને આનંદ થયો અને તેનો વાસ દરેકના ઘરમાં કાયમનો થાય તે માટે ભક્તિપૂર્વક તેની પૂજા કરવાનો રિવાજ તે દિવસથી પ્રચારમાં આવ્યો. અમાસને દિવસે લક્ષ્મીપૂજન કરવામાં આવે છે.

ચાલુ રૂઢિ

દીવાળીના દિવસોમાં અભ્યગસ્નાન, દીપોત્સવ, ગોકીર્ડન, ભાઇબીજ વગેરે વિધિ બધે ઠેકાણે વધતા ઓછા પ્રમાણમાં થાય છે. યષ્ટિકાર્પણ, ચમતર્પણ, ગોવર્ધનપૂજા ઇત્યાદિ શાસ્ત્રોક્ત વિધિ કોઇ કરતું નથી. કર્નાટકમાં બલિપ્રતિપદાને દિવસે જુદા જુદા પ્રકારની રમતો રમવામાં નાનાં મોટાં સર્વે ભાગ લે છે. દક્ષિણ દેશમાં ભાઇબીજનો તહેવાર ખાસ કોઈ પાળતું નથી. લક્ષ્મીપૂજન પણ કોઇ ઘેર ઘેર કરતું નથી. રક્ત વેપારી લોકો તે દિવસે પોતાના ચોપડા કાઢીને લક્ષ્મી-સરસ્વતીનું પૂજન કરે છે. બંગાળાની દુર્ગાપૂજનો નોરતાનો ઉત્સવ પૂરો થયા પછી લક્ષ્મીપૂજન કરવામાં આવે છે. મુંબઈ એ વેપારનું પ્રસિદ્ધ મથક હોવાથી ત્યાંના વેપારીઓ લક્ષ્મીપૂજનને ખૂબ મહત્ત્વ આપે છે. શહેરમાં રટાકીયાનો ફડકડાટ જ્યાં ત્યાં સંભળાય છે. વિજળીના દિવાઓથી મુંબાપુરી તે દિવસ દીપી નીકળે છે. ધનિક વેપારીઓ મુખ્યત્વે કરીને ગુજરાતના છે અને તેમના નૂતન વિક્રમ સંવત્સરનો આરંભ કાર્તિક શુદ્ધ પ્રતિપદાથી થતો હોવાથી હિસાબના નવા ચોપડાઓનું તેઓ

પૂજન કરે છે. સાથીઓ પૂરી ધરનું આંગણું સુશોભિત કરવાનો ચાલ મહારાષ્ટ્રના કેટલાએક ભાગમાં છે. મહારાષ્ટ્રનાં કેટલાએક ભાગમાં જુગારને ધાર્મિક ક્રિયા સમજી લઈ તે વડે લક્ષ્મીને પ્રસન્ન કરવા વેપારીઓ મથે છે, અને કોઈ કોઈ વાર આખા વરસની કમાણી ગુમાવી બેસે છે. નીચલા વર્ગની તરુણ સ્ત્રીઓ દીવાળીના દિવસોમાં ગીત ગાતી ગાતી બધી શેરીઓમાં રહે છે. તે વખતે તેમને ખાવાનું આપવાનો રિવાજ છે. સ્ત્રી પુરુષો માટે દીવાળીના દિવસમાં નવાં વસ્ત્રો લેવાનો દરેક ઘરમાં રિવાજ છે. આ તહેવાર પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓ અને છોકરાંઓને વધારે આનંદદાયી લાગે છે. ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં દીવાળીનો તહેવાર મહારાષ્ટ્રની માફક મોટા પ્રમાણમાં પાળવામાં આવતો નથી. દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમાં સવારના પહોરમાં સ્નાન કર્યા પછી સૂંદના ભુકાવાળી દવા ખાવાનો રિવાજ છે. કોંકણ અને મહારાષ્ટ્રમાં ધરનાં નાનાં મોટાંઓનાં ઓવારણાં લઈ કોડીયાં ફેડીને તે ચાટવાનો રિવાજ છે. મદ્રાસમાં હલકા વર્ણના લોકો દીપોત્સવ વગેરે કરે છે. તામીલ અને તેલંગુ પ્રાન્તમાં દીવાળીના દિવસે અભ્યંગસ્નાન કરીને ઘરમાંથી બહાર નીકળી એક બીજાને નીચેના પ્રશ્ન કરે છે:

‘કેમ ભાઈ, પવિત્ર ગંગાનું સ્નાન થયું કે?’ ત્યારે ‘હા ભાઈ, તમારા આશીર્વાદથી થયું’ એમ સામો માણસ જવાબ આપે છે. તે દેશમાં દીવાળીને દિવસે નવાં વસ્ત્રો નથી લેતા પણ કૃતિકા ઉત્સવને વખતે લે છે. દીવાળીના ઉત્સવની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે અને ક્યારે થઈ તે બરાબર સમજવાને તેનો ખરો

શાસ્ત્રોક્ત વિધિ

વિસ્તારપૂર્વક કહેવાની જરૂર છે. જુદા જુદા ધર્મશાસ્ત્રકારો

અને સૂત્રકારો આ ઉત્સવ વિષે જે લખી ગયા છે તે બધા
 પરથી આશ્વિન પૂર્ણિમાથી તે અમાવાસ્યા સુધીનો વિધિ
 ધર્મસિન્ધુકારે પોતાના ગ્રંથમાં નોંધી રાખ્યો છે. આશ્વિન
 પૂર્ણિમાને દિવસે કોમ્બગર વ્રત કરીને લક્ષ્મી અને ઇંદ્રની પૂજા
 કરવી. નારીયેળનું પાણી પ્રાશન કરીને જીગારનો આરંભ કરવો.
 તે દિવસે લક્ષ્મી મધરાતે ઘરમાં આવીને કહે છે, “જે ઉગ્ગરો
 કરીને જીગાર રમે છે તેમને હું ધનવાન કરીશ.” દેવ અને
 પિતરને નારીયેળ, પઉઆ ઇત્યાદિ પદાર્થ ધરીને ભાષ્યાધો
 સાથે બેસીને તે ખાવા. તે જ દિવસે અશ્વાયુજી કર્મ કરવું.
 આશ્વિન પૂર્ણિમા અથવા અમાસને દિવસે આગ્રયણ કરવું.
 જુદાજુદા નક્ષત્રોને વખતે ભગર, સામો અને જવનું આગ્રયણ
 કરવું. પહેલું આગ્રયણ શરદ્ ઋતુમાં કરવું જોઈયે. આગ્રયણ
 કર્યા શિવાય કોઈ પણ નવું ઉત્પન્ન થયેલું ધાન્ય ખાવું નહિ.
 જેઓ જુદું આગ્રયણ કરી શકતાં ન હોય તેમણે ઉપર
 જણાવેલાં ત્રણે ધાન્યોનો ‘પુરોડાશ’ કરીને દર્શપૌર્ણિમાને દિવસે
 સ્થાલીપાક કરવો. એ જ પૂર્ણિમાને દિવસે જ્યેષ્ઠ પુત્ર અથવા
 કન્યાને દીવો ઉતારવો. આસો વદ ચારસ ‘ગોવત્સ દ્વાદશી’ના
 નામથી પ્રસિદ્ધ છે. તે દિવસે વાછરડા સહિત ગાયનું પૂજન
 કરીને તેને અડદ વગેરે અનાજનાં વડાં ખવડાવવાં. દેવ, બ્રાહ્મણ,
 ગાય, ઘોડા, જ્યેષ્ઠ, શ્રેષ્ઠ, કનિષ્ઠ એ સર્વેને ઘરની સ્ત્રીઓએ
 દીવા ઉતારવા. અપમૃત્યુ ટાળવા માટે યમપ્રીત્યર્થે પ્રદોષને
 વખતે ઘર બહાર દીવો કરવો. આસો વદ ચતુર્દશીને
 દિવસે નરકથી ડરનારાઓએ તલનું તેલ ચોળીને અભ્યંગ
 સ્નાન કરવું. રાતના છેલ્લા પહેરથી ચંદ્રોદય પછીનો કાળ
 શ્રેષ્ઠ ગણવો. હળથી ખોદી કહાડેલું માટીનું ઢેકું અને અઘેડો,

દુધી અને ટાકળાની ડાંખળીઓ સ્નાન કરતી વખતે ત્રણ વાર શરીર ઉપરથી ફેરવવી. ચાર પછી ગંધનું દીલું કરી કાર્તિક સ્નાન કરવું, અને સ્નાન થયા બાદ યમતર્પણ કર.

વખતે મઠ, તટ, કોટ, બાગ, માર્ગ, ગૌશાળા, અશ્વશાળા, ગજશાળા વગેરે ઠેકાણે સુશોભિત દીવા કરવા. એ મુજબ ત્રણ દિવસ સુધી દીવા કરવા. તુલા રાશીના સૂર્ય થયા બાદ ચતુર્દશી અને અમાસને દિવસે પ્રદોષ વખતે પુરુષોએ હાથમાં બળતા કાકડા (કિડકાદર્શન) લઈને પિતરોને માર્ગ બતાવવો. પછી અમાસને દિવસે પ્રાતઃકાળમાં તેલ ચોળીને અભ્યાંગ સ્નાન કરી દેવની પૂજા પૂરી થયા પછી બજારને વખતે પાર્વણ શ્રાદ્ધ કરવું. પ્રદોષ સમયે દીવા સળગાવવા. ઉલ્કા દર્શન અને લક્ષ્મીપૂજન વગેરે કર્યા પછી ભોજન કરવું. બાળકો, વૃદ્ધ અને રોગી સિવાય બીજાઓએ દિવસના ભોજન કરવું નહિ. આશ્વિન વદ ચતુર્દશી, અમાવાસ્યા અને કાર્તિક શુદ્ધ પ્રતિપદના ત્રણ દિવસોને દીપાવલિ કહે છે. અમાવાસ્યાને દિવસે મધ્ય રાત્રિને વખતે સ્ત્રીઓએ પોતપોતાના ઘર સામેના આંગણમાંથી અલક્ષ્મીને હાંકી કાઢવી. *

ગુજરાતમાં અમાસને દિવસે મહાકાળી, મહાલક્ષ્મી અને મહાસરસ્વતીની પૂજા કરવામાં આવે છે. આ પૂજનમાં શાહીનો ખડીયો એ મહાકાળી, રૂખીયો એ મહાલક્ષ્મી અને ચોપડા એ મહાસરસ્વતી મનાય છે. આ પૂજનને ચોપડાપૂજન કહે છે. ધનતેરશને દિવસે ધનનું પૂજન કરવામાં આવે છે.

* ધરનો કચરો અરુણોદય પહેલાં રસ્તા ઉપર દરવાજા આગળથી ખૂમ પાડતા જનારા ભંખીયાના શરીર ઉપર ફેંકવાનો કેટલેક ઠેકાણે રિવાજ છે. આ વિધિ ચૈત્રાર્દસ માનનારાઓ હોળીને બીજા દિવસે પદોદીયામાં કરે છે. આ રિવાજ કર્નાટકમાં જોવામાં આવે છે.

વાળીનું પ્રાચીનત્વ

દીવાળીનો તહેવાર પ્રચારમાં ક્યારે આવ્યો તે કશકય નથી, તોપણ તેને આવું સ્વરૂપ પૌરાણિક કાળમાં પ્રાપ્ત થયું એ નિર્વિવાદ છે. કારણકે પુરાણમાં કહેલી કેટલીએક કથાઓ સાથે તેનો સંબંધ જોડેલો દેખાય છે. અગીયારમા સૈકામાં પ્રસિદ્ધ આદ્યપુરેની ઉર્ફ અણુરેહન-ખીવનો એક વિદ્વાન ગૃહસ્થ-હિન્દુસ્તાનમાં આવ્યો હતો. તે વખતના હિન્દુ લોકોના આચારવિચારોનું તેમજ રાજકીય અને સામાજિક સ્થિતિનું તેણે જે અતિહાસિક વિવેચન કરેલું છે, તે ઉપરથી દીવાળીનો તહેવાર તે વખતે હાલની માફક જ પાળવામાં આવતો એવું દેખાય છે. અર્થાત્ આશરે ૯૦૦ વર્ષ પહેલાં હમણાંની માફક દીવાળીનો તહેવાર લોકો પાળતા હતા. પૌરાણિક કાળમાં શિવ અને વિષ્ણુનું મહત્ત્વ વધ્યા પછી તેમના ઉપાસકોએ તેમના પ્રિય દેવ માટે અનેક કથાઓ રચી અને પૂર્વકાળથી ચાલતા આવેલા કેટલાએક વિધિનો અને તહેવારોનો સંબંધ તે દેવો સાથે જોડ્યો. તેને લીધે દીવાળી એ વિષ્ણુના અવતાર શ્રીકૃષ્ણની પ્રીત્યર્થે છે એવું ઠરાવવામાં આવ્યું. કૃષ્ણને માટે જેમ જેમ પૂજ્યમુદ્ધિ વધતી ગઈ તેમ તેમ કૃષ્ણચરિત્રમાં અનેક અદ્ભુત કથાઓનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો. આપણે આ પૌરાણિક કાળની પાછળ જઈને વેદ અને ઉપનિષદકાળ પછીના સૂત્રકાળમાંની (૨૦૦૦ વર્ષ પહેલાંની) સામાજિક સ્થિતિનું સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ કરીશું તો એવું જણાશે કે તે વખતે પ્રચલિત અનેક ગૃહ સંસ્કારોનું રૂપાંતર થઈને હાલના કેટલાએક તહેવારો પ્રચારમાં આવ્યા છે. તે વખતે દરેક ગૃહસ્થાશ્રમી પુરુષ વર્ષમાંથી સાત પાક કરતો હતો. એ યજ્ઞ કરવાનો

વિધિ પણ સુલભ હતો તેથી તેમાં વધારે ખર્ચ અથવા ત્રાસ થતો નહોતો. દાન ધર્મ કરવાં, અગ્નિ પ્રદીપ કરીને પાકાહુતિ આપવી અથવા સત્પાત્ર, વિદ્વાન બ્રાહ્મણોને અન્નવસ્ત્ર આપવાં એની ગણતરી પાક્યગ્રમાં થતી. ૧ અષ્ટક, ૨ પાર્વણ, ૩ શ્રાદ્ધ, ૪ શ્રાવણી, ૫ આગ્રયણ, ૬ ચૈત્રી અને ૭ આશ્વયુજ એવા સાત પાક્યગ્ર દર વર્ષે જુદાજુદા મહિનામાં કરવામાં આવતા. તેમાંથી

પાર્વણ, આશ્વયુજ અને આગ્રયણ

એ ત્રણ પાક્યગ્રનું એકીકરણ અને રૂપાંતર થઇને હાલનો દીવાળીનો ઉત્સવ અસ્તિત્વમાં આવેલો હોય એવું જણાય છે. પ્રાચીન કાળથી આર્યોનાં અંતઃકરણમાં પિતરો માટે આદર અને પ્રેમ હોવાને લીધે દરેક પૂર્ણિમા અને અમાસને દિવસે તેમના પ્રીત્યર્થે પાર્વણ અથવા પિંડપિતૃયગ્ર નામનો પાક્યગ્ર કરવામાં આવતો. તેમાં પણ નવું ધાન્ય ધરમાં લાવતી વખતે જે યગ્ર કરવામાં આવતો તે વિશેષ મહત્ત્વનો હતો. હાલની દીવાળીની ઉત્પત્તિ વિષે આપેલી યમની વાત અને તે તહેવાર પછી તરત જ કરવામાં આવતું લાઘખીજ નામનું સ્મારક અને ખીજાં શાસ્ત્રોક્ત કૃત્યોનો સંબંધ પિતરોના રક્ષક યમ સાથે છે. પિતરોના ઉદ્ધાર માટે દીપોત્સવ, અધિકારાનુરૂપ સન્ધ્યાસપ્ત્યથી યમતર્પણ કરવાની આજ્ઞા વગેરે જોતાં આસો વદ ૦)) ને દિવસે પાર્વણ નામનો પાક્યગ્ર—અને તે પણ મોટા ઉત્સાહપૂર્વક—કરવાનો ચાલ જૂના વખતમાં રૂઢ થયો હતો એ સિદ્ધ થાય છે.

પૌરાણિક કાળમાં યમની જૂની કલ્પનાનો નાશ થયો અને તેને જુદું અને ભયંકર સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયું. વેદકાળમાં તે

નરકનો ઘણી નહોતો, પણ સ્વર્ગમાંના એક મુખ્ય દેવ તરીકે તેને માન આપવામાં આવતું. તે સત્કર્મો કરનારને સ ગતિ આપનારો અને સજ્જનોનો સહાયકર્તા છે એ પ્રમાણે તેનાં સ્તોત્રો ઋગ્વેદમાં ગાયેલાં જોવામાં આવે છે. (ઋકૂં ૧૦-૧૬-૧ પુરાણમાં યમને સૂર્યપુત્ર કહેલો છે. સૂર્યની ગતિ સાથે મનુષ્ય માત્રનું આયુષ્ય ક્ષીણ થતું જાય છે. અર્થાત મૃત્યુના દિવસ સમીપ લાવનાર દેવતેજ તે સૂર્યપુત્ર એમ માનવામાં આવ્યું છે તેમાં નવાઈ નથી. વૈવસ્વત (આકાશ) એ પિતા અને શરણુ (અરુણોદય) એ માતા; એમને પેટે યમ જન્મ્યો એમ ઋગ્વેદ કહે છે. યમની ભગિની યમીનો ઉલ્લેખ પણ તેમાં કરેલો છે, અને યમ તથા યમીની વચ્ચે અત્યંત પ્રેમ હતો એવું દર્શાવેલું છે. તેમને માટે કરેલું વિવેચન વાંચવામાં આવે તો દિવસ અને રાત્રિને જ યમ અને યમી એવાં અલંકારિક નામો આપવામાં આવેલાં હતાં એવું દેખાય છે. યમ-દ્વિતીયાના તહેવારને બંધુભગિનીના પ્રેમનું સ્મારક ઠરાવતી વખતે પૌરાણિક ગ્રંથકારોએ વેદકાલીન યમ અને યમીની જ કલ્પનાઓને પ્રગટ સ્વરૂપ આપ્યું એમ સ્પષ્ટ થાય છે. દીવાળીમાં સમાયેલો

બીજો પાક્યજ્ઞવિધિ

અશ્વયુજનો છે. અશ્વયુગ અથવા આશ્વિન મહિનાની પૂર્ણિમાને દિવસે તે કરવામાં આવતો. ઋગ્વેદના છઠ્ઠા મંડળમાં જે ઉલ્લેખ મળે છે તે ઉપરથી એવું દેખાય છે કે અશ્વયુગ માસની પૂર્ણિમાને દિવસે ઇંદ્રને ખીર અર્પણ કરવામાં આવતી. બકરીનું ઘી (આજ્ય) યજ્ઞમાં રેડીને આશ્વિનઋત્યમાં અશ્વયુગદ્યોને, પૂર્ણચંદ્રને, શરદઋતુને અને પ્રજપતિને આહુતિ આપવામાં

ઓવતી. ગાયોપ્રીત્યર્થ દહીં અને માખણની આહુતિ આપ્યા પછી માય અને વારછડાને તે દિવસે રાતે ભેગાં રાખવામાં આવતાં. આ પુરાતન વિધિની જે માહિતી સાંખ્યાયને આપેલી છે તે ઉપરથી તે કૃષિવિષયક છે એ ચોખ્ખું દેખાય છે. તે જ દિવસે કૃષિની દેવતા સીતા પ્રીત્યર્થ યજ્ઞ કરવામાં આવતો અને નીચેના શબ્દોથી તેની પ્રાર્થના કરવામાં આવતીઃ “ જેનામાં વેદપ્રણીત અને અહિક વૈભવ સર્વદા વાસ કરે છે એવી ઇંદ્રપત્ની સીતાની હું પ્રાર્થના કરું છું. મેં આરંભેલાં સર્વ કાર્યોમાં તે મને મદદ કરે. જેની પાસે અનેક અશ્વ અને અનેક ગાયો છે, જે આનંદનો નિધિ છે, જે સર્વ પ્રાણીમાત્રનું રક્ષણ કરે છે અને જેની પાસે ધાન્યનાં અનેક ખેતરો છે તેની હું યજ્ઞને વખતે પ્રાર્થના કરું છું. તે અવિચલ દેવતા મને કોઈ પણ વખતે એકલો ન મુકે ” (૨-૧૭-૯)

દરકે માત્ર એટલો જ છે કે કૃષિદેવતા સીતાને ઠેકાણે પુરાણ કાળમાં વિષ્ણુપત્ની લક્ષ્મીની સ્થાપના કરવામાં આવી. ધન-ધાન્યની દેવતા તરીકે લક્ષ્મીનું મહત્ત્વ બહુ વધ્યું. જૂના સંસ્કૃત સાહિત્યમાં લક્ષ્મીનું નામ મળતું નથી. જે પ્રમાણે રુદ્રના ભયંકર સ્વરૂપ ઉપરથી રુદ્રાણીને ભયાનક શક્તિદેવી માનવામાં આવી તે જ પ્રમાણે વિષ્ણુમાં જે સાત્ત્વિક અને સુખદાયક ગુણ હોવાનું પુરાણોમાં કહેલું છે તે ગુણોને ઇજા એવી દિવ્ય પત્ની લક્ષ્મી છે એમ દર્શાવીને તેનામાં સહુથી ઉત્તમ ગુણોની સ્થાપના પુરાણકારોએ કરી. સીતાનું સ્થાન લક્ષ્મીએ લીધા પછી આશ્વિન માસની પૂર્ણિમાને દિવસે લક્ષ્મી-પૂજનનો ઉત્સવ કરવાનું શરૂ થયું. કોઝગરી પૂર્ણિમાના નામથી આ ઓચ્છવ કાલીના તેમજ બીજા દેવોના દેવાલયોમાં કર-

વામાં આવે છે. દીવાળીનું લક્ષ્મીપૂજન, કેટલેક ઠેકાણે જુગાર
 રમવાની પદ્ધતિ, કોળગરી પુર્ણિમાથી પિતરોપ્રીત્યર્થ આકારા-
 દીવા સળગાવાનો રિવાજ, તે દિવસે નવીન ધાન્યની ખીર
 કરવાની રીતિ, નવી ડાંગરના પૌઆ ખાવાનો રિવાજ, તે જ
 વખતે નવીન ધાન્યનો સ્થાલીપાક કરવાનો ખંગાળા તરફનો
 રિવાજ, આ ઓચ્છવની સાથે જોપૂજા અને ગોક્ષીડનવિધિ કરવાની
 પદ્ધતિ વગેરે વસ્તુઓ ધ્યાનમાં લેતાં આશ્ચર્યગી ગૃહ યજ્ઞને
 દીવાળી સાથે જોડવામાં આવેલો છે એમ સ્પષ્ટ થાય છે.
 પુરાણકાળમાં વેદકાલીન સીતા, ઇંદ્ર વગેરે દેવો ભૂલાઈ ગયા
 અને કૃષ્ણનું મહત્ત્વ વધ્યું. વિષ્ણુનો અવતારજે કૃષ્ણ તે ઇંદ્રથી પણ
 શ્રેષ્ઠ છે એમ બતાવવા માટે તેના હાથે ઇંદ્રનો પરાજય થયો
 અને તેણે ટચલી આંગળી ઉપર ગોવર્ધન પર્વત ઉપાડી ગાયો
 અને ગોપીઓનું રક્ષણ કર્યું એમ દર્શાવવામાં આવ્યું. દરેક
 અવતારનો ઉદ્દેશ અસુરોનો સંહાર અને ગોબ્રાહ્મણનું પ્રતિ-
 પાલન છે. આ વિધાનો સાથે નરકાસુર અને બીજા દૈત્યોની
 કથાઓ રચવામાં આવી. પુરાણકારો યમરાજાને સ્વર્ગલોકમાંથી
 નરકલોકમાં લઈ આવ્યા તેને જ પછી નરકાસુર બનાવવામાં
 આવ્યો અને બીજા દૈત્યોની કથાઓ રચવામાં આવી, અને તેનું
 રહેઠાણ તેના પિતા સૂર્યની દિક્ષા તરફ (પૂર્વમાં) પ્રાગ્જ્યોતિષપુરમાં
 હોવાની કથા રચી. આશ્વિન મહિનામાં આપણા દેશનું
 નૈસર્ગિક સૌંદર્ય અને સાંપત્તિક સ્થિતિ સારી હોવાથી આ
 કૃષિવિષયક તહેવાર સર્વ લોકોને આનંદદાયક અને ગ્રહણ
 કરવા લાયક લાગ્યો. ઘરમાં નવીન ધાન્ય આવ્યા પછી તેની
 અને તે આપવાને સાંવનભૂત થયેલા ગોકુળની પૂજા કરવી
 એ પ્રાચીન સાત્ત્વિક આર્યોને ઇષ્ટ લાગ્યું. ગાયો અને ગોવા-

ળીયા વિષેનાં ઋગ્વેદમાં મળી આવનારાં સૂક્તો જોતાં ગોધન કેટલું મૂલ્યવાન મનાતું તે જણાઇ આવે છે. દીપોત્સવ, મંગળ-સ્નાન વગેરે ધાર્મિક વિધિઓ પ્રચારમાં આવ્યા તે પણ યોગ્ય જ છે. દીવાળીમાં આગ્રયણ નામના ત્રીજા વિધિનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. અગ્રહાયન અથવા માર્ગશીર્ષ મહિનાની પૂર્ણિમાને દિવસે

આગ્રયણ (નવાત્રેષ્ટિ)

કરવામાં આવતું. માર્ગશીર્ષ માસની પૂર્ણિમાની રાત્રિને સંવત્સરની પત્ની માનીને તેને આહુતિ આપવામાં આવતી. તે વખતે યુગના પાંચવાર્ષિક મુદતના પાંચ સંવત્સરને સંવત્સર, પરિવત્સર, ઇદવત્સર, ઇદ્વત્સર અને વત્સરના નામથી સંબોધીને આહુતિ અર્પણ કરવામાં આવતી. અર્થાત સંવત્સરસમાપ્તિનો આ ઓચ્છવ હતો એમ જણાય છે; પરંતુ એ વિષે કાંઈ નક્કી કરી શકાતું નથી, કારણકે ગૃહ્યવિધિમાં ચૈત્રી એ ચૈત્ર મહિનાનો વર્ષનો છેવટનો વિાધ છે એમ કહેલું છે. તે ઉપરથી ચૈત્ર મહિનો છેવટનો છે એવું કહે છે. જૂના વખતમાં માર્ગશીર્ષ મહિનામાં અનેક ધર્મવિધિ કરવામાં આવતા. મુખ્યત્વે કરીને ઋતુદેવતાને આહુતિ આપવામાં આવતી. ઋતુઓના વર્ણનમાં જોઈએ તો મધુ અથવા વસંત ઋતુને પહેલી ઋતુ માનેલી છે, અર્થાત્ ચૈત્ર અને વૈશાખ એ જ મહિના વર્ષારંભના મહિના ગણાવા જોઈએ. પરંતુ ‘રાજા કાલસ્ય કારણમ્’ એ ઉક્તિ પ્રમાણે નવીન વર્ષનો દિવસ કાળે કરીને યદ્વાતો ગયો ને કોઈ વખત ચૈત્ર તો કોઈ વખત વૈશાખ, કોઈ વખત માર્ગશીર્ષ તો કોઈ વખત કાર્તિક માસને સંવત્સરનો પ્રથમનો મહિનો થવાનું

માન મળ્યું હશે. માર્ગશીર્ષની પાસેનો કાર્તિક મહિનો વરસનો પહેલો મહિનો છે એવું વિક્રમાદિત્યના ઇતિહાસમાં લખ્યું છે.

કાર્તિક મહિનાને રાખની આગ્રાથી સંવત્સરનો પ્રથમ મહિનો ઠરાવવામાં આવ્યો અને તેને નૂતન વર્ષના પ્રારંભનો દિવસ ગણીને આનંદમાં ગાળવાનો રિવાજ પડવાથી દીવાળીને મહોત્સવનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયું. આશ્વિન માસનો દેવતા ઇંદ્ર અને કાર્તિક માસની દેવતા ધાત્રીનું પૂજન આપણા પૂર્વજો તે તે મહિનામાં કરતા હતા. હજી કાર્તિક મહિનામાં ધાત્રીપૂજનના નામથી વનભોજન અથવા આંવડીભોજન કરવામાં આવે છે.

હેતુ અને બોધ

હિન્દુઓના અનેક તહેવારો છે તેમાં દીવાળી જેટલો પવિત્ર અને આનંદદાયક તહેવાર બીજો કોઈ પણ નથી. એ તહેવારોમાં સ્ત્રીઓ, પુરુષો અને બાળકો એ સર્વેને આનંદ થાય છે. એક બીજાને ત્યાં જવા આવવાની અને ઉપહાર કરવાની રૂઢિ હોવાને લીધે સમાજમાં પ્રેમભાવ વૃદ્ધિગત થકને અંધુભાવ વધે છે. ભાઈબહેનનો પ્રેમ કાયમ રહે એ માટે ‘ભાઈ બીજ’ કરવાનો જે વિધિ પ્રચારમાં આવ્યો છે તે પણ આર્યોની સાત્ત્વિક વૃત્તિને શોભે તેવો છે. ગોપૂજાદિથી અસહના વખતના આર્યોનાં અંતઃકરણમાંની ગોપાલનની શ્રદ્ધા જણાઈ આવે છે. કૃષ્ણને ગોપાળ તરીકેનું માન પણ એટલા માટે જ આપવામાં આવે છે. હાલમાં સ્થપાયેલી ગોરક્ષણની સંસ્થાઓ જનાવરોની સ્થિતિ સુધારવાનો પ્રયત્ન કરે છે. ધુળીયાની પ્રાણીરક્ષક સંસ્થા, મુંબઈની જીવહયાજ્ઞાનપ્રસારક મંડળી અને તે જ પ્રમાણે બીજો ઢેકાણે મુંબાઈ જનાવરોનું રક્ષણ કરવા માટે સ્થાપવામાં આવેલી સંસ્થાઓને પૈસાદાર લોકોએ મદદ કરીને

તેમની જનાવર તરફની દયા બતાવી આપી છે, અને તેથી તેમને ધન્યવાદ ઘટે છે. તેમની વિનંતિ પર વિચાર કરીને કેટલાંએક દેશી રાજ્યોએ ધાર્મિક તહેવારોમાં થનારા પશુવધ પણ બંધ કર્યા છે એ આનંદની વાત છે. દીપોત્સવથી રાત્રિ અને દિવસનું અંતર દૂર કરવું એ જ દીવાળીનું મુખ્ય અંગ છે. યમ અને યમીની મુલાકાત એટલે રાતના અંધારાને દૂર કરીને તેને દિવસના જેવી ઉજળી કરવી. અજ્ઞાનનું આવરણ તે અંધકાર છે, તેને દૂર કરી દિવ્ય દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય એવું કરવું એ જ દીવાળીના તહેવારનો ખરો ઉદ્દેશ છે.

કારતક મહિનો

કારતક મહિનો અંગ્રેજી નવેમ્બર મહિનાના અરસામાં આવે છે. આ મહિનામાં ચાતુર્માસની માફક અનેક પદાર્થો નિર્ગિદ્ધ મનાયેલા છે. કાર્તિકરત્નન કરવું. જ્ઞાન આપવાં, પુરાણ અવણ કરવાં, આકાશ-દીવો સળગાવવો વગેરે વિધિ કહેલા છે. આ મહિનામાં પ્રતિપદાને દિવસે બલિદૈત્યની પૂજા, દીપોત્સવ, ગોકીડા, ગોવર્ધનપૂજા, માર્ગપાલીબંધન, ગજઆહ વગેરે રમતગમત, જુગાર, ક્ષીઓએ દંવા ઉતારવા વગેરે વિધિઓ કરવા. આ મહિનાના મુખ્ય તહેવાર બલિપ્રતિપદા, ચમદ્વિતીયા, તુલસીવિવાહ, ધાત્રીપૂજન અને ત્રિપુરી પૂર્ણિમા છે. કારતક શુદ્ધ ૧૧ ને દિવસે વિષ્ણુની નિદ્રા પૂરી થાય છે તેથી તે તિથિને બોધિની એકાદશી કહે છે. તે દિવસે પંઢરપુરમાં મોટી જત્રા ભરાય છે.

બલિપ્રતિપદા

પ્રબળ પ્રતાપી દૈત્યાધિપતિ બલિને મ્હાત કરવા સુરોમાં શ્રેષ્ઠ વામને બહુ વેષ ધારણ કર્યો તેનું ઐતિહાસિક વિવેચન વામન દ્વાદશીના મથાળા નીચે આપેલું છે. વામને ત્રીજું પગલું બલિના મસ્તક ઉપર મુકી તેને પાતાળમાં દાખી દેતાં પહેલાં બલિની વિનંતિથી તેને વરદાન આપ્યું: “જો કે મેં તને પાદાકાંત કર્યો છે, તોપણ તારી બક્ષિતને વશ થઈને હું તને એવું વરદાન આપું છું કે તારૂં સ્મરણ સર્વત્ર અને ચિરકાલ રહે તેટલા માટે કારતક શુદ્ધ પ્રતિપદાને દિવસે તારા નામે લોકો આનંદોત્સવ કરશે. તારી વિનંતિને માન આપીને હું એવી આજ્ઞા કરું છું, કે તે દિવસે કોઈએ સુરાપાન અથવા બીજા અનાચાર કરવા નહિ. કાર્તિક શુદ્ધ પ્રતિપદાને બલિપ્રતિપદા માનીને તેની પૂજાઅર્ચા દરેક ગૃહસ્થાશ્રમીએ કરવી.” આ પ્રમાણે બલિને આશીર્વાદ આપ્યો તેથી દીવાળી અને બલિપ્રતિપદાને

તહેવાર સાથે કરવાનો રિવજ આ દેશમાં પડ્યો, આ તહેવાર માટે

શાસ્ત્રોક્ત વિધિ અને રૂઢિ

એવી છે કે ધરના વચ્ચેના ઝોરડામાં બલિ અને તેની પત્ની વિધવાવલીતું ચિત્ર કાઢી તેની પૂજા કરવી. રાત થતાં જ દીપની આરાધના કરીને આખું નગર શણગારવું. રાત્રે રાજાએ નગરમાં દરબારીઓ સાથે ફરીને શહેરવાસીઓનો વૈભવ જોધ સંતુષ્ટ થવું. તે દિવસે ગજગ્રાહ (Tag of war) ની રમત રમવી. એક લાંબી લાકડીને દર્બ વીંટાળી તે દેવધરનાં બારણાં આગળ અથવા ચોરા ઉપર મુકવી. તેના એક છેડે હલકા વર્ણના લોકોએ અને બીજા છેડે ઉંચા વર્ણના લોકોએ પકડવો. બન્ને બાજુની પાછળ બારબાર હાથના અંતર ઉપર એક એક રેષા કરવી પછી બન્ને બાજુએ લાકડીને પોતાની બાજુએ ખેંચવી અને જે પક્ષ તેને બાર હાથ સુધી ખેંચી લઇ જાય તેના જય થયો એમ માનવું. આ જયચિહ્ન રાજાએ ખાસ જોવું.

તે દિવસે મહારાષ્ટ્રના કેટલાએક ભાગમાં ખેડૂત અને બીજા લોકો છાણની પુતળીઓ તૈયાર કરી જમીન ઉપર મુકે છે. તેમને પાંચ પાંડવ અને કુતિ કહે છે. તેમની પૂજા કરીને તેમને નવા અમનો થાળ ધરે છે. પછી તે પુતળીઓને છાપરા પર મુકે છે અને પૂર્ણિમાને દિવસે તેમનો દેવતા સળગાવી તેના ઉપર નવા ચોખાની ખીર રાંધે છે. મુંબઈમાં તે દિવસે કેટલાએક ઉંચા વર્ણના લોકોમાં કમાડમાં છાણની બનાવેલી પુતળી મુકી તેના ઉપર દીવા મુકવાનો તથા પાંચ પાંડવ કરવાનો રિવાજ છે.

ગાપૂજા

કૃષ્ણની સલાહથી ગોવાળીયાઓએ ઇંદ્રનો ઓચ્છવ ન કરતા ગોવર્ધનની પૂજા કરી. તે પ્રીત્યર્થે હાલ ગાયોની પૂજા કરવાનો રિવાજ છે. ઢોરનાં શીંગડાં રંગીને ગેરૂ લગાડે છે અને ડીલ ઉપર લાલ રંગનાં ટપકાં કરે છે. તેમની પૂજા કર્યા પછી તેમના ગળામાં રોટલી અને નારીયેળની કાચલી બાંધી તેમને દોડાવે છે. કણ્ઠાટકમાં તે દિવસે ગોવાળીયાઓને પૈસા આપવાનો રિવાજ છે.

ગુજરાતમાં વિક્રમ સંવત અને દક્ષિણ દેશમાં શાલિવાહન શક ચાલે છે એમ પાછળ કહેલું જ છે. આ તરફ ઉઘમી અને વેપારી લોકો કારતક માહનાથી નવું વરસ ગણે છે. જુના વખતમાં ગાયકવાડી રાજ્યમાં સરકાર દરબારમાં જોઈ મહિનાથી એટલે ચોમાસાની શરૂઆતથી નવું વરસ ગણવાનો રિવાજ હતો. તેને મૃગસાલ કહેવામાં આવતું. હવે એ રિવાજ મટીને જુલાઈની આખરમાં નવું વરસ બદલાય છે. તોપણ સાધારણ રીતે કારતક શુદ્ધ પડવાને વર્ષારંભનો દિવસ ગણીને તે પ્રેમપૂર્વક પાળવામાં આવે છે. તે દિવસે દોસ્તદારો અને સગાંવહાલાંઓ એકબીજાને ઘેર મળવા બેસે છે. મહારાષ્ટ્રમાં જેવી રીતે ધરની સામે બલિ કાઢીને તેની પૂજા કરવાનો રિવાજ છે, તેવો રિવાજ ગુજરાતમાં નથી. તે દિવસે મંદિરોમાં અન્નકુટ થાય છે. તેમાં જાતજાતનાં પકવાનો, શાકભાજી, ભાત વગેરે બનાવીને ઠાકોરજીને તેનું નૈવેદ્ય બતાવે છે. એ અરસામાં ગુજરાતમાં નવું અનાજ પાકતું હોવાથી પ્રથમ ઠાકોરજીને નૈવેદ્ય બતાવવાનો રિવાજ

પડેલો હશે. ક્ષીપ્રજ્વળે એવર્ધનનો ઉદ્ધાર કર્યો તે ખાતર આ તહેવાર પાળવામાં આવે છે એમ ગુજરાતમાં મનાય છે. દીવાળીના નવાગ્રેષ્ઠી સાથે અનકુટનો સંબંધ છે એવું કહેવામાં હરકત નથી. કારતક શુદ્ધ પડવાને ગુજરાતમાં ‘નર પટેળા’ કહે છે.

હેતુ અને યોધ

આ તહેવાર અત્યંત વિશાળ સ્વરૂપનો છે અને પ્રાચીન કાળની રાજ્યનીતિનું શુદ્ધ અને સાત્ત્વિક સ્વરૂપ ધ્યાનમાં રાખવાનું તે એક સાધન છે. શત્રુનો પરાજય થયા છતાં તેને યોગ્ય માન આપવામાં આવતું અને તેના યોગ્ય ગુણોની કદર કરી તેને છાજે એવું વર્તન તેની સાથે રાખવામાં આવતું. મહાભારતમાં ઠેકાણે ઠેકાણે જે રાજનીતિ અને રાજકારણની બાબતનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવેલો છે, તે વાંચીએ છીએ ત્યારે પ્રાચીન આર્ય વીરોએ આ બાબતનો કેટલો બધો ઉડો વિચાર કરેલો હતો તે જણાઈ આવે છે. પ્રજાએ કરેલા ઓચ્છવો અને તહેવારો તરફ સહાનુભૂતિ બતાવી તે વધારે ઉત્સાહથી થાય એવું કરવામાં પણ રાજાઓ પોતાનો ધર્મ માનતા હતા. હાલ પણ દેશી રાજાઓ મોટા તહેવારોને વખતે પ્રજાજનને જે પોતાના દર્શનનો લાભ આપે છે, એ રિવાજ પ્રાચીન રૂઢિનો છે. ગજઆહની રમત શારીરિક બળ અજમાવવા માટે છે. હલકા અને ઉંચા વર્ણના લોકો આ બાબતમાં ક્યાં સુધી ખરોખરી કરી શકે છે તે જોવાના ઉદ્દેશથી તે કરેલો હશે એમ લાગે છે. જે કોઈ વર્ગ નબળો જોવામાં આવે તો તે દૂર કરવાને રાજા તરફથી કાંઈ ચત્ત કરવામાં આવતો કે નહિ તે સમજાતું નથી. પણ રાજા

તરફથી માન મેળવવા માટે હરેક વર્ષ પોતાનું સરીરસામર્થ્ય
 વધારવાનો ચલ કરતો હતો એમ માનવાને હરકત નથી.
 ચાલુ જમાનામાં સમાજના આગેવાનો તરફથી બહિષ્કારિતપદો જેવા
 તહેવારોને દિવસો જુદા જુદા મરદાની ખેલોની યોજના કરીને,
 હરિશાધમાં જય સંપાદન કરનારાઓને ઉત્તેજન આપવાની ખાતર
 મેળાવડા ભરી તેમાં ઇનામ આપવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવે
 તો ઠીક થાય. એકાદો ખેલ રાષ્ટ્રીય કરાવી તેમાં નાનામોટાઓએ
 પ્રાવિણ્ય બતાવવું જોઈએ. એમ કરવાથી ધણો શાયદો થશે.
 પ્રાચીન કાળમાં અત્યંત શ્રેષ્ઠ પદવીએ પહોંચેલી મહલવિધાનો
 જીર્ણોદ્ધાર કરવા તરફ પણ સમાજસુધારકોએ ધ્યાન આપવું
 જોઈએ.

યમદ્વિતીયા અથવા ભાઈબીજ

કારતક શુદ્ધ બીજનો દિવસ યમદ્વિતીયાના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. તે દિવસે મૃત્યુદેવ યમરાજ પોતાની બહેન યમુનાને ઘેર ગયા હતા અને તેને વસ્ત્રાલંકાર વગેરે આપી તેને ત્યાં ભોજન કર્યું હતું એવી કથા પુરાણમાં છે. આ દિવસ ભાઈ-બહેનની મુલાકાતનો છે, અને બહેન તે દિવસે ભાઈની પૂજા કરે છે, તેથી તે તહેવારને ભાઈબીજ કહે છે. યમદ્વિતીયા અથવા ભાઈબીજનો પ્રચાર ગુજરાતમાં બહુ નથી. તોપણ કાઠીયાવાડમાં બહેનને ઘેર ભાઈનો જન્મવાનો અને શક્તિ અનુસાર બહેનને કાપડું કરવાનો રિવાજ પડતો જાય છે. શાસ્ત્રકારોએ આ કૌટુંબિક વિધિને ધર્મમાં દાખલ કરી એમ ઠરાવ્યું કે આ તહેવાર પાળવો એ દરેક ભાઈ અને બહેનનું શ્રેષ્ઠ કર્તવ્ય છે. તે મુજબ સર્વે ઉંચા વર્ણના લોકો એ તહેવાર પાળે છે. સગી બહેન ન હોય તો કાકાની દીકરી, રાઈની દીકરી અથવા

મામાની દીકરીને ત્યાં જમીને પણ હેતથી ભોજન મહણ કરવાને અને શક્તિ મુજબ તેને કાંઈ પણ ભેટ આપવાને કાંઈ બૂલતું નથી, તે જોઈને મનને અવર્ણનીય આનંદ થાય છે. એક જ માને પેટે જન્મેલાં બે બાળકોની સ્થિતિ ઘણીવાર ભિન્ન હોય છે. તેમાં પણ ભાઈ અને બહેનની સ્થિતિમાં કોઈ કોઈ વખત જમીન આસમાનનો ફરક હોય છે. ધનકનકના વૈભવથી પોતાનાં સગાંને ભૂલી જનારા ભાઈને અથવા બહેનને આ યમદ્વિત્તિ-યાનો તહેવાર તેમનાં કર્તવ્યકર્મની યાદગીરી આપે છે. જોકે દીવાળીના દિવસે અનેક સગાંઓ હેતથી એકબીજાને મળે છે, તોપણ તે તહેવારોની માથે આ ભાઈબીજનો દિવસ સ્વતંત્ર રીતે ગોઠવવાની યોજના કરનારાઓને ખરેખર ધન્યવાદ ધટે છે. ભાઈઓ ! તમે ગરીબ હો કે તવંગર હો, તોપણ તમારે માટે તમારી બહેનના અંતઃકરણમાં જે શુદ્ધ પ્રેમ વસે છે તેની તમને કલ્પના પણ થઈ શકે ખરી ?

દીવાળીના મથાળા નીચે યમ અને યમીની માહિતી આપતી વખતે અમે કહ્યું છે કે દિવસ અને રાતની મુલાકાતનું વેદગાયકોએ કરેલું એ વર્ણન છે. જે વખતે સૂચ અસ્ત પામે છે તે વખતે રાત્રિની મુલાકાત લેતી વેળાએ, આકાશમાં સૂર્યનાં સોનેરી કિરણોના તેજથી જે અનુપમ ચિત્ર તૈયાર થાય છે તેનું યથાર્થ વર્ણન આજ સુધી કોઈ કવિ કરી શક્યો નથી. અથવા કોઈ ચિત્રકારને પણ તે તત્તોતંત કાઢતાં આવડ્યું નથી. બંધુ અને બગિનીના પ્રેમને વિષે પણ એમ જ છે. તે પ્રેમ અવર્ણનીય છે. તે પ્રેમ અતિ વિશાળ અને અતિ શુદ્ધ છે. જેમના મનમાં સદાકાળ તે વસે છે તે જ તેની કિંમત કરી શકે છે, તે જ તેના આનંદનો

ઉપજોગ : લઈ શકે છે. એ દષ્ટિએ ભાષ્યીજનો દિવસ
 આપણને એમ કહે છે કે ભાષ્યબહેનોએ એકબીજા માટે
 પ્રેમ રાખી સામાજિક ઉન્નતિ સાધવાને શક્તિ અનુસાર પ્રયત્ન
 કરવો જોઈએ; અને ચતુર્થી જોવા દિવસે આપણે એક
 દિવસ ચમરાજની મુલાકાતે જવું છે એ ધ્યાનમાં રાખીને
 આપણે આપણા અસંખ્ય ભાષ્યો અથવા બહેનોની ઉન્નતિ
 માટે શું કર્યું છે તેનો વિચાર કરવો ધટે.

તુલસીવિવાહ

દર વરસે કારતક શુદ્ધ બારશને દિવસે તુલસીનો વિવાહ કરવામાં આવે છે. એ વિષે પદ્મપુરાણમાં એવી કથા છે કે અસલના વખતમાં જલધર નામનો એક મહાપ્રતાપી અને અસાધારણ યોદ્ધો થઈ ગયો. તેણે દેવોને પાદાકાંત કર્યા અને પોતાના બાધબંધ દૈત્યોને સુખી કર્યા. તેની વૃંદા નામની સ્ત્રી મહાપતિવ્રતા હતી. તેના પુણ્યપ્રતાપે જલધર ત્રિલુવનમાં અજેય થઈ બેઠો, માટે તેને કેવી રીતે હરાવવો તેની દેવોને શીકર થઈ. જલધરે ઈંદ્રપુર પર હલ્લો કરી દેવેદ્રને હરાવવાની મોટી તૈયારી કરવા માંડી, અને દેવ અને દૈત્યોમાં ભયંકર યુદ્ધ થયું. એમાં અનેક દેવો મરાયા ત્યારે જલધરને વશ કરવાને શ્રીવિષ્ણુએ એક કપટ રચ્યું. તે જાણતા હતા કે જલધરનું આ અતુલ બળ તેની પત્નીના જાનવલ્યમાન પાતિવ્રત્યને જ આભારી હતું. તેથી તેને નષ્ટ

કરવાની તેમણે યુક્તિ કરી. જલધર રણમાં મરણ પામ્યો છે એમ ખતાવવા ખાતર જે વાંદરાઓ પાસે જલધરના શિર અને ધડ જેવા ખરાખર દેખાતા જે અવયવોના ભાગ વિષ્ણુએ લેની પત્ની આગળ લાવી મુકાવ્યા, ત્યારે વૃંદા દુઃખથી વ્યાકુળ થઈને અત્યંત શોક કરવા લાગી. એટલામાં એક કપડી સાધુએ સંજીવની મંત્રથી તે જલધરને સજીવન કર્યો. આ રીતે વિષ્ણુ જલધરને વેષે સતી વૃંદાની પાસે ઉભા રહ્યા. તે વખતે પરમાનંદથી ઘેલી થયેલી વૃંદાએ પોતાનો મૃત પતિ સજીવન થયો એવું માનીને જલધર રૂપી વિષ્ણુને આલિંગન આપ્યું. આ પ્રમાણે વિષ્ણુ તેને ઘેર રહેવા લાવ્યા. વૃંદા બંધે અજ્ઞાન હતી, પણ તેનું પાતિવ્રત્ય ખડિત તો થયું જ. તેથી જલધર ધીમે ધીમે બલહીન થતો ગયો અને છેવટે સંગ્રામમાં પડ્યો. કાળે કરીને વૃંદાને ખરી હકીકત માલમ પડી, ત્યારે અત્યંત ક્રોધથી સંતપ્ત થઈ તેણે વિષ્ણુને શાપ આપ્યો કે તને પણ પત્નીનો વિયોગ થઈ જે મર્કટોની સંહાય લેવાનો વખત આવજો. રામાવતારમાં પછી તે જ પ્રમાણે થયું. ત્યારબાદ અગ્નિની ચિતા ખડકીને વૃંદાએ તેમાં પ્રવેશ કર્યો. પોતાના કપટાયરણથી વૃંદા સમી મહા સાધ્વીનો નાહક નાશ કર્યો તેથી વિષ્ણુને બહુ પશ્ચાત્તાપ થવા લાગ્યો. તેની ચિતા પાસે તે ઘેલાની માફક બેસી રહ્યા. તેનું ઘેલાપ્રણું દૂર કરવા ખાતર પાર્વતીએ રમશાનભૂમિમાં તેની રાખ ઉપર તુળસી, આમળી અને માલતીનાં ખી વાવ્યાં અને તેના ત્રણ રોપા ઉછેર્યા. તેમાંથી તુલસી સર્વ જીણે વૃંદાની તુલ્ય હોવાથી તે વિષ્ણુને બહુ પ્રિય થઈ પડી. પછી વૃંદાએ રુદ્રિમણી રૂપે અવતાર લીધો અને વિષ્ણુ કૃષ્ણાવતાર રૂપે અવતર્યા, ત્યારે તેમની સાથે

તેના કારતક શુદ્ધ ૧૨ને દિવસે વિવાહ થયા. આ રુકિમણીકૃષ્ણ
વિવાહ દરસાલ બધા હિન્દુઓ ઉબવે છે.

શાસ્ત્રોક્ત વિધિ અને રીતિ

તે દિવસે સર્વ હિન્દુ લોકોમાં તુલસીવિવાહ કરવાનો
રિવાજ છે. તુલસીક્યાનને લીપીને સુશોભિત કરે છે અને
તેમાં શેરડી પુરીને આમળાં અને લીલી આમલી નાંખે છે.
વૃંદાવનની આસપાસ શેરડીનો સુશોભિત મંડપ તૈયાર
કરવામાં આવે છે. રાતના પહેલા પ્રહરમાં બધી પૂજા પૂરી
કરવામાં આવે છે. પછી મંડપની આસપાસ આરતી,
દીપારાધના, મંગલાષ્ટકો વગેરે કરવામાં આવે છે અને ભેગા
થયેલા લોકોને ધ.ણી, મમરા, શેરડીની ગંડેરી વગેરેનો પ્રસાદ
ઘડેયવામાં આવે છે. સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીઓ તે જ દિવસે તુલસીને
આરતી ધરે છે. ચાતુર્માસમાં હિન્દુ લોકો વિવાહ કરતા
નથી. તુલસીત્રિવાહ અને ચાતુર્માસની શરૂઆતની વચ્ચેના
ગાળામાં જે શુભ મુહૂર્ત આવે છે તે મુહૂર્તે વિવાહ થાય છે.
જેને દીકરી ન હોય એવા પૈસાદાર લોકો તે દિવસે કૃષ્ણ-
રુકિમણીનો વિવાહ ખરા લગ્નની માફક ખૂબ ધામધૂમથી કરે છે.
શુબરાતમાં ધરેધર તુલસીવિવાહ થતા નથી, પણ મન્દિરમાં
અગીયારશ્વને દિવસે થાય છે. કાઠીયાવાડમાં શુદ્ધ ૯-૧૦-૧૧
ને દિવસે સ્ત્રીઓ ઉપવાસ કરે છે અને ગામના એકાદ પ્રસિદ્ધ
ઠેકાણે શ્રીકૃષ્ણની મૂર્તિને સ્થાપી વિવાહનો સમારંભ કરે
છે. ત્યાં મામના લોકો પોતાની શક્તિ અનુસાર શેરડી અને
ચુંદડીઓ ભેટ તરીકે મોકલે છે.

તુલસીનું માહાત્મ્ય

હિન્દુ કહેવડાવનાર દરેકના બારણા આગળ તુલસી-

ક્યારે હોવાનો જ. પછી તે ઉચ્ચ વૃક્ષનો આકાશ હોય કે
 નીચ મનાતો ઢેડ હોય. તુલસીપૂજન એ હિન્દુધર્મના અનેક
 લક્ષણોમાંનું એક ખાસ લક્ષણ છે એમ કહેવાને હરકત નથી.
 સ્ત્રીઓ તો તેને સૌભાગ્ય આપનારી અને મહાપતિવ્રતા માને
 છે. તુલસી માટે હિન્દુઓનાં અંતઃકરણમાંના પૂજ્યભાવ છે
 જ; પણ બીજા ધર્મના લોકો પણ તુલસી માટે આદર ધરાવે
 છે. આ બધું જોતાં આ વનસ્પતિને વિશે દુનીયામાં એટલી
 બધી ભક્તિ કેમ હશે એની નવાઈ લાગે છે. અંગ્રેજી ભાષાના
 કોષમાં તુલસીનો અર્થ પવિત્ર ઝાડ એવો કરવામાં આવેલો
 છે. ગ્રીક ભાષામાં તુલસીને 'એઝિલિકોન' કહે છે, અને એ
 શબ્દનો મૂળ અર્થ 'રાજયોગ' એવો થાય છે. ફ્રેંચ અને
 જર્મન ભાષામાં તુલસી માટેના શબ્દો ગ્રીક શબ્દોની મારફત
 બહુમાનાર્થી છે. ઇટાલી અને ગ્રીસ દેશમાં પ્રાચીન કાળમાં
 તુલસીમાં કંઈ ખાસ ગુણહોવાની માન્યતા હતી. તુલસીપત્ર
 ઉપર પક્ષ્વાનનો થાળ લાવી મુકવામાં આવે તો સ્ત્રીઓ તેને
 અડકતી નહોતી. તુલસીની નાની ડાંખળીઓ પોતાની સાથે
 મંદિરમાં લઈ જતી અને ઘેર આવી તેનાં પત્રો ભોંય ઉપર
 નાંખતી. એવું કરવાથી નવું વર્ષ હીમેષ્મમે જશે એવું
 સ્ત્રીઓ માનતી.

તુલસીપત્ર ખાવાથી મંદવાડ થતો નથી એવી પણ
 તેમની માન્યતા હતી. તુલસીપત્ર કપાટમાં રાખવાથી આખું વરસ
 ઉંદર, કંસારી, ફીડા વગેરેથી કપડાંનો બચાવ થાય છે એમ
 પણ તેઓ માનતી. ખ્રિસ્તની કબર ઉપર તુલસીનો છોડવો
 ઉગ્યો હતો એવું ખ્રિસ્તીઓ માને છે. પોતાના પ્રેમીની કબર

*મિ. કિંગ્ડનું Tale of the Tulsi Plant નુઓ.

પર તુલસીનો ઊડ રોપ્યાનો હલ્લેખ એક અંગ્રેજી નવલકથામાં આવે છે. તુલસી એટલી પવિત્ર મનાયેલી છે કે દાન આપતી વેળા હિન્દુઓ તુલસીપ્રતનો ઉપયોગ કરે છે.

હેતુ અને બોધ

તુલસી સંબંધી વિચાર કરનારા આધુનિક મુશિક્ષિત લોકો અને ખીન્નઓ એવું પ્રતિપાદન કરે છે કે આ ઝાડો (વડ, પીપળો, ઉંમરો)ની પૂજા અને પ્રદક્ષિણા કરવાનો હેતુ એ છે કે તેમના નિકટ સહવાસથી પૂજા કરનારનું આરોગ્ય વધે છે. બારણા આગળ વાવેલા એક વેંત જેવડા તુલસીના રોપાની પૂજા કરી તેને પાંચ પ્રદક્ષિણા ફરવાથી આરોગ્ય વધવાનો સભવ નથી એવું કોઈ પણ કમ્યુલ કરશે. તે જ પ્રમાણે તુલસીના એક બે રોપા આંગણમાં ઉગાડવાથી આનુબાનુની હવા શુદ્ધ થશે અને કુટુંબનું આરોગ્ય સચવાશે એ પણ સંભવિત નથી. માટે નવી દૃષ્ટિથી તુલસી માહાત્મ્યનો વિચાર ન કરતાં જુની કથા ઉપરથી શો બોધ લઈ શકાય એમ છે તેનો વિચાર કરીએ. વૃંદાના પાતિવ્રતને લીધે જલધરને સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થયું એવું જે કહેલું છે તેનો અર્થ એટલો જ કે પત્નિ પતિપરાયણ હોવાને લીધે તેની સલાહ અને તેની ધીરજથી તે દરેક કાર્યમાં યશ મેળવતો ગયો; પરંતુ વિષ્ણુના કપટથી તેના સહકારથી વંચિત થયો અને તેથી રણમાં મરાયો. કૌટુંબિક તેમજ રાજકારણના કાર્યોમાં પ્રાચીન કાળની સ્ત્રીઓ પોતાના પતિને મદદ કરતી. કૈકેયી અને સત્યબામા પોતાના પતિ સાથે રણાંગણમાં ગયેલી એવું પ્રાચીન ગ્રંથો ઉપરથી જણાય છે. રાણી ચંદ્રાવતીનો પતિ રાણો જયવંતસિંહ હારીને જ્યારે

ઘેર પાછો નહાતી આવ્યો. ત્યારે રાણીએ તેને ઢિલાના
 દરવાજામાં પેસવાણે ન દીધો. ત્યાંથી તેને પાછો પુરૂ કરવા
 મોકલ્યો. ઇતિહાસ આ વાતની સાક્ષી પુરૂ છે. આવી રીતે
 સહધર્મચારિણી થઈને પોતાના પતિને જોમણે મદદ કરી એવી
 સ્ત્રીઓ પોતાના કુળને અને દેશને બૂધણુરૂપ થઈ છે. હાલ
 આપણા દેશની સામાજિક સ્થિતિ જોતાં સ્ત્રીઓમાં આપણી
 જોડે સહકાર કરવા જોઈતી લાયકાત આપણે રહેવા દીધી
 હોય એવું દેખાતું નથી. રસોડાનાં તથા કુવાવડનાં કામો
 તેમને સોંપી આપણે તેમને અજ્ઞાનના અધારમાં ડુબાડી દીધી
 છે. આવી સ્ત્રીઓ બહેને પતિવ્રતા હોય તોયે વ્યવહારના કામમાં
 તેમની પાસેથી શી સલાહ અને મદદ મળે? જલધરની
 પત્ની જંદામાંથી ઉત્પન્ન થયેલો તુલસીના કામળ છોડ પુરુષોને
 સ્ત્રીઓની લાયકાત વધારવાને અને સ્ત્રીઓને જ્ઞાનપ્રાપ્તિદ્વારા
 પોતાની લાયકાત વધારી પુરુષોને ઉપયોગી બનવાને કહી
 રહેલો છે. પોતાને આ કર્તવ્યનું જ્ઞાન કરાવવા માટે દરેક
 સ્ત્રીપુરુષે સવારના પહોરમાં તુલસીનાં દર્શન કરતી વેળા તેની
 પાછળ રહેલા જંદાના મહત્ત્વનું સ્મરણ કરવું ધટે છે.

ધાત્રીપૂજન

બંગાળામાં કારતક મહિનામાં જમહાત્રીપૂજન ' નામનો એક મોટો ઓચ્છવ થાય છે. તે ઓચ્છવ હિન્દુસ્તાનના આ ભાગમાં થતો નથી. તોપણ કારતક શુદ્ધ દશમથી પૂનમ સુધી વનમાં જઇને આમળી (આમળાનું ઝાડ)ની પૂજ કરવાનો અને ત્યાં જ ધામધુમથી ભોજન કરવાનો રિવાજ જોવામાં આવે છે. તે ઉપરથી એ ઓચ્છવનું નામ ' આમળી ભોજન ' પડેલું છે. તે પૂજ દામોદરની પ્રીતિના નમિત્તે કરવામાં આવે છે. મહારાષ્ટ્ર, કર્ણાટક, ગોવા, કોચીન વગેરે ઠેકાણે ' આમળી ભોજન 'ના રિવાજ ઉપરાંત એકાદ દેવતાની મૂર્તિને વાજતે-ગાજતે નજીકના વનમાં આમળીના ઝાડ નીચે લઈ જવામાં આવે છે. એકાદ વિસ્તૃત અને શાંત જગા જોઈને તે ઠેકાણે આમળીના ઝાડની આસપાસ ઓટલો બાંધેલો હોય છે. ભોજન

થયા પછી સાંજને વખતે લોકો દેવતાને પાલખીમાં બેસાડી
 વાજતેમાજતે ઘેર લઇ આવે છે. આ પૂજનથી ધાત્રીદેવી
 સંતુષ્ટ થાય છે અને ભોજન કરમારાનાં પાપ ધોવાઇ જાય છે
 એવી માન્યતા છે. ગુજરાતમાં ધાત્રીપૂજન, (આમળી પૂજન)
 વૈકુંઠચતુર્દશી અને ત્રિપુરીપૂર્ણિમા કોઇ ઉજવતું નથી. માત્ર
 મન્દિરોમાં પ્રસંગોપાત ઉજવવામાં આવે છે. વડોદરા જેવા
 શહેરમાં દક્ષિણી લોકોની વસ્તી છે તેથી પબ્લિક પાર્ક જેવા
 રમણીય સ્થળે જઇને ત્યાં વનભોજન અથવા ઉગ્રણી કરવાનો
 રિવાજ છે. સરકાર તરફથી ઉગ્રણી વખતોવખત થાય છે.
 આવી જાતની ઉગ્રણીઓ રાજ્ય અને પ્રજામાં પ્રેમભાવ પેદા
 કરનારી હોય છે. હાલના વખતમાં આવા વનભોજનનું સ્વરૂપ
 બદલાયેલું હોવાથી શહેરોમાં રહેનાર લોકો જોકે તેનું ધાર્મિક
 મહત્ત્વ નથી સ્વીકારતા, તોપણ વરસમાં એક બે વખત
 ભાઇબાંધો જોકે પોતાના રહેઠાણથી જરા દૂર એવે સ્થળે ત્યાં
 એકબે દિવસ ભોજનમાં ગાળે છે. વનભોજનનો
 આ રિવાજ ખરેખર લાભદાયી છે. તે ધર્મની સાથે જોડાયેલો
 હોવાથી કેટલાએક હિંસાત્મક અને કોમી રિવાજો બંધ
 થવાનો સંભવ છે. હાલમાં મુંબઇના સમાજસેવકસંઘે
 (Social Service League) પોતાના કાર્યક્રમમાં આવા
 વનભોજનોને દાખલ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. અને શહેરમાં
 રહેનાર ગરીબ છોકરાઓને વરસમાં એકવાર સ્વચ્છ વાતાવરણ
 અને પુષ્કળ અન્નવાળું હોય એવે સ્થળે લઇ જઇ ત્યાં
 સ્વાદિષ્ટ ભોજન પીરસે છે. આમ એ બાળકોમાં નિઃસર્ગ વિષે
 પ્રેમ ઉત્પન્ન કરવાનો એમણે સરસ ઉપાય શોધી કાઢ્યો છે.
 આપણા ગરીબ બાંધવોની આવી રીતે ખર્ચર લેનાર દેશસેવકોને
 ધન્ય છે.

વૈકુંઠચતુર્દશી

કારતક શુદ્ધ ૧૪ એ 'વૈકુંઠચતુર્દશી' ના નામથી પ્રખ્યાત છે. સનતકુમાર સંહિતામાં એવી કથા છે કે શ્રી વિષ્ણુ વૈકુંઠમાંથી કાશીક્ષેત્રમાં આવ્યા. મણિકર્ણિકામાં સ્નાન કરી કાશી-વિશ્વેશ્વરને હજાર કમળો ચડાવવાનો તેમણે સંકલ્પ કર્યો. પૂજા ચાલતી હતી ત્યારે શંકરે એક કમળ ફેરે મુકી દીધું. ત્યારે ખુટતાં કમળની ભરપાઈ કરવા માટે વિષ્ણુએ પોતાનું નેત્રકમળ અર્પણ કર્યું. વિષ્ણુની ભક્તિથી પ્રસન્ન થઈ શિવે તેને ચક્રાયુધ આપ્યું. હરિહરની આ મુલાકાતને અંગે વૈકુંઠચતુર્દશીના વ્રતનો પ્રચાર થયો. આ તિથિએ જે માણસ અરુણોદય વખતે શિવની અને રાત્રે વિષ્ણુની પૂજા કરે છે અને તે દિવસે ઉપવાસ કરે છે તેને વૈકુંઠપ્રાપ્તિ થાય છે એમ કહેલું છે. રૂઢિ પ્રમાણે કેવળ જુની માન્યતાઓમાં શ્રદ્ધા રાખનારી ભાવિક

સ્ત્રીઓ જ આ વ્રત પાળે છે. સ્માર્ત અને વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના લોકો તે દિવસે કેવળ પોતપોતાના દેવની પૂજા કરીને ઉપવાસ કરે છે, પરંતુ હરિહરની મુલાકાતનો આ દિવસ હોવાથી તે બે દેવોમાં ભેદ ન માનનારા એવા ભાગ્યે જ કોઇ મળી આવે છે. કેવળ કથા તરફ જોઇએ તો આ વ્રતમાં કાંઇ સાર જણાતો નથી. કારણકે શિવનું કમળને સંતાડવું અને વિષ્ણુનું તેના બદલામાં પોતાની આંખ કાઢી આપવી એ વાત પંચ-તંત્રની વાર્તા જેવી લાગે છે. આવી કથાઓથી ઇશ્વર વિષે પૂજ્યત્વભાવ વધવાનો સંભવ નથી. પુરાણકારોએ શિવ અને વિષ્ણુની અનેક વાર્તાઓ રચીને પોતપોતાના પ્રિય દેવતાનું મહત્ત્વ વધારવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. તેને પરિણામે

મતભેદ અને મતાંતરે

ઉત્પન્ન થયા છે. વૈષ્ણવ અને શૈવ એકબીજાને સાંખી નથી શકતા. ખાવાની ચીજો ઉપર પણ જો એકબીજાની નજર પડે તો તે ચીજને અભડાયેલી માનનાર માણસો શૈવ અને વૈષ્ણવ બન્ને પંથમાં છે. લિંગાયત લોકો પણ જેના ગળામાં લિંગ નથી હોતું એવા લોકોની નજર પોતાની અન્નસામગ્રી પર પડવા દેતા નથી. શૈવ ગ્રંથમાં શક્તિપૂજા કરવી એવું લખેલું છે તો વૈષ્ણવ ગ્રંથમાં શાકતોને ધર્મબ્રહ્મ માનવા એવું લખેલું છે. એક ગોપીચંદન અને તુલસીમાળાને વખાણે છે તો બીજો ભસ્મધારણ અને રૂદ્રાક્ષમાળાનાં ગુણગાન કરે છે. દ્વૈતાદૈતવાદ, પદાર્થવાદ, માયાવાદ, મીમાંસા અથવા કર્મવાદ, ઇશ્વરવાદ, અનીશ્વરવાદ, આત્મઅનાત્મવાદ, આદિઅનાદિવાદ, તર્કવાદ, શુદ્ધાદૈતવાદ, વિશિષ્ટાદૈતવાદ, સગુણનિર્ગુણવાદ વગેરે અનેક વાદોમાં મુંઝાઇ જવાથી આપણી ધર્મબુદ્ધિ ધીણ

ચતી જાય છે. પંથભેદ તરફ જોઈએ તો પણ નિરાશ થવું પડે છે. રામાનંદી, કપ્પીરપંથી, શ્રીસંપ્રદાયી, ગાણપત્ય, શાક્ત, સૌર, શૈવ, વૈષ્ણવ, વલ્લભપંથી, દાદુપંથી, ઉદાસી, સત્નામી, રામસ્નેહી, જોગી, નાથપંથી, અવધૂત, પ્રજ્ઞામી, બીજમાર્ગી, લિંગાયત, જૈન, સત્સંગી, મહાનુભાવી, વારકરી, ગોસાવી, સાધુ, મલુકદાસી, રામદાસી, કાપાલી, અધોરી, વામમાર્ગી, પાશુપત, પ્રવૃત્તિમાર્ગી (ગૃહસ્થાશ્રમી), નિવૃત્તિમાર્ગી (સંન્યાસી, વેરાગી,) કૌલિક, અવધૂતમાર્ગી, અગ્નિહોત્રી, ભાગવત, હરબાસી (હરિવાસી), કંઠીવાળા વગેરે સેંકડો પંથોએ આજ સુધી સનાતન ધર્મ વિષે આર્યોના મનમાં શંકા ઉત્પન્ન કરી તેને ડોળી નાંખ્યા છે. અંગ્રેજી રાજ્ય સ્થપાય પછી નવા નવા પંથો સ્થપાતા જાય છે અને દરેક પંથના પ્રવર્તકો ખોતાનો જ પંથ રાષ્ટ્રીય ઉન્નતિને પોષનારો છે એમ માને છે. એકેશ્વરવાદી (પ્રાર્થનાસમાજ) આર્યસમાજ, થિઆસોફી, બ્રહ્મસમાજ, સનાતન ધર્મસમાજ, વેદાંત (રામકૃષ્ણ પરમહંસપ્રણીત) વગેરે એના દાખલા છે. આ બધાના સકંજામાંથી છુટીને સર્વ પંથો અને મતોનું ધ્યેય જે અનાદિ અને અનંત તત્ત્વ છે તેને પ્રાપ્ત કરવાને માર્ગે જે દિવસે આર્યો લાગશે તે જ દિવસ સોનાનો થશે. આર્યાવર્તને કાયમને માટે સંગઠિત કરનારો એવો શ્રેષ્ઠ આર્યધર્મ બતાવનારો પુરુષ ક્યારે અવતરશે ?

ત્રિપુરી પૂર્ણિમા

પ્રાચીન કાળમાં ત્રિપુર નામનો એક રાક્ષસ ઉન્મત્ત થઇને દેવોને બહુ હેરાન કરવા લાગ્યો. તેણે પોતાની રાજધાનીની આસપાસ ત્રણ જગરદસ્ત દીવાલો બાંધી અને તેના રક્ષણ નીચે સુરક્ષિત થઇને બેઠો. ત્રિપુરોનો તે સરદાર હોવાથી તેની સામે ઇદ્રાદિકનું કાંઇ ચાલતું નહિ. પોતાનું રક્ષણ કેવી રીતે કરવું તેની દેવોને શિકર પડી, ત્યારે નારદની સલાહથી તેઓ શંકરને શરણુ ગયા. તેણે ત્રિપુરાશુરનો નાશ કરીને દેવોને તેમનો ખોયેલો વૈભવ પાછો મોકલી આપ્યો.

કારતકી પૂનમને દિવસે દેવોને આ ફતેહ મળી તેથી એ દિવસ પાળવામાં આવે છે.

ચાલુ રૂઢિ

શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે તે દિવસે સર્વ સિવાલયોમાં દીપોત્સવ કરી મૂર્તિનો વરધોડો કાઢી તે દિવસ ઉજવવામાં

આવે છે. ઓઝો કુખાંડ (કાળુ) કાન અને દીપકાન કરે છે. આ દિવસને મોટી દીવાળી માનીને કેટલાએક સહેરામાં વેપારી લોકો ફટાકડા અને બીજી આતશબાજી કરે છે. હિન્દુસ્તાનમાં એ દિવસને વિશેષ મહત્ત્વ પ્રાપ્ત થયું છે. એ દિવસને શિવના પુત્ર કાર્તિકેય અથવા સ્કંદનો જન્મદિવસ માનીને તેની મૂર્તિની પૂજા, દીપોત્સવ વગેરે વિધિ મોટા હાડમાડથી કરવામાં આવે છે. સુબ્રહ્મણ્ય એ કાર્તિકેય છે અને તેને રણુદેવ પણ કહે છે એવી ત્યાંના લોકોની માન્યતા છે. તારકાસુરનો નાશ કરનારો વીર પ્રતાપશાળી અને અલૌકિક શોભાવાન હોવાનો ઉલ્લેખ પુરાણમાં મળે છે. શાસ્ત્રમાં કહેલું છે કે ધાત્રીપૂજનને દિવસે કાર્તિકેયનું દર્શન કરવું. આ જ અરસામાં દક્ષિણ દેશમાં શિવનો એક બીજો મહોત્સવ કારતક મહિનાની આખરે થાય છે. શિવ એ અગ્નિસ્તંભ છે અને તેનાં મૂળ અથવા સિખરનો પત્તો બ્રહ્મા અને વિષ્ણુ એ બન્નેને લાગ્યો નથી એવું પુરાણમાં કહેલું છે. ત્રિમૂર્તિમાં શિવ શ્રેષ્ઠ છે એ સિદ્ધ કરવા માટે જ આ કથા રચવામાં આવી છે એ સ્પષ્ટ છે. દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમાં તે દિવસે કૃતિકા નામનો મહોત્સવ મંળવર ઠાઠમાડથી ઉજવવામાં આવે છે. તે તહેવાર શિવની પ્રીતિને અર્થે પાળવામાં આવે છે. રોશની, વરધોડો, મહાપૂજા વગેરે તો થાય જ છે, પણ તે ઉપરાંત આતશબાજી પણ કરવામાં આવે છે. આશરે વીસ હાથ ઉંચો ચાંબલો દેવળ સામે ઉભો કરી કપૂર અને બીજા સળગનારી વસ્તુઓથી તેને સળગાવવામાં આવે છે. તિરુવણ્ણમસ્લી, ત્રિચિનાપદ્મી, તિરુલ્લનિ, મુયિલમ્ વગેરે ઠેકાણે જ્યાં ટેકરીઓ ઉપર દેવાલયો છે ત્યાં કારતક મહિનામાં

ખડકો ઉપર દીવાખતી કરવામાં આવે છે, તેથી આસપાસના પ્રદેશમાં અર્ધર્જનીય શોભા થઈ રહે છે. નવી વહુને દીવી, નવાં વાસણુ અને સાડીઓ આપવાનો ત્યાં રિવાજ છે. તામિલ લોકોમાં કહેવત છે કે ‘કાર્તિકૈકકાપુર મળે ઇલ્લે’ એટલે ‘કૃતિકોત્સવ પછી વરસાદ શાનો?’ તે ઉપરથી એમ જણાય છે કે આ તહેવાર વર્ષાઋતુની સમાપ્ત સૂચવનારો હશે.

હેતુ અને બોધ

કેવળ પુરાણોની કથાઓ પરથી ઉપલા તહેવારોનો પ્રચાર થયો એમ નહિ કહી શકાય. સ્વરાજ્યના દિવસોમાં આ દેશમાં જુદી જુદી જે ક્રાંતિઓ થઈ તેમના સ્મારક તરીકે અથવા ઋતુ અનુસાર લોકોમાં તે વખતે જે ઉત્સાહ ઉત્પન્ન થતો તે દર્શાવવા માટે તે ઉત્પન્ન થયા હશે. ગમે તે કારણ હોય પણ આ ઓઝ્ઝવોમાં કોઈ પણ રીતે કુર્મોત્તેજી સ્થાન નથી એ આનંદની વાત છે. ઓઝ્ઝવનું અંગ જેવું શુદ્ધ અને ઉત્સાહ આપનારું હોવું જોઈએ તેવું જ આ ઉત્સવોનું હોવાથી તેમને દીવાળીના ઉત્સવની હારોહાર મુકવામાં આવ્યા છે. પ્રજામાં શુદ્ધ દેશભક્તિ પેદા કરવા માટે આવા ઉત્સવોને વધારે લોકપ્રિય કરવાનો શિક્ષિત લોકોએ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં એમ જણાય છે કે અસુર અને દેવ, ત્રિપુર અને શંકર વગેરે શબ્દો માત્ર લાક્ષણિક છે. ક્રોધ, લોભ અને તે બધાનો સરદાર જે મહામોહ (અસુર) બળવાન થઈને દેવોને (ઇદ્રિયોને) ત્રાસ આપવા લાગ્યો, ત્યારે એ ઇદ્રિયો શિવને (આત્માને) શરણુ મઠ (તેમાં લીન થઈ); શિવે (આત્માએ) એક જ બાણથી (શુદ્ધ ચિન્માત્રની મદદથી) ત્રિપુર (સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને કારણુ એ ત્રણ જરીરો) માં વ્યાપી

રહેલા કામાદિ અસુરોને ગગનમાંથી (અવ્યાકૃતમાંથી અથવા
માયાજાળમાંથી) નીચે પાડ્યા. કામક્રોધાદિકોને જીતીને
નિતેન્દ્રિય થાઓ. એવો આ તહેવારનો આદેશ હોવાથી આર્યોને
તે પૂજ્ય થયો. એમાં કાંઈ નવાઈ લાગતી નથી.

માગશર મહિનો

માગશર મહિનો ઑક્ટોબર મહિનાના અરસામાં આવે છે. પ્રજ્ઞની શરીરસંપત્તિ આ માહનામાં ધણેભાગે સારી નથી રહેતી. આનું કારણ એ છે કે યોમાસું પૂરું થવાથી વાદળોના ઘેરાથી મુક્ત થયેલા સૂર્યનાં કિરણો આખા યોમાસાનું સાદું વાળવા તત્પર થાય છે. એ તાપ અસહ્ય થઈ પડવાથી મંદવાડ પોતાનો પગપેસારો કરી લે છે. તામીલ દેશમાં આ મહિનાને ‘ મરગાલી ’ કહે છે અને આ અશુભ મહિનો પૂરો થયા બાદ પોષ મહિનામાં મદરસંક્રાંતિના અરસામાં એક મોટો ઉત્સવ ઉજવાય છે. એ દેશમાં આ મહિનાની શુદ્ધ એકાદશી ધણી પવિત્ર મનાય છે. કારણ તે દિવસે શ્રીકૃષ્ણના દેહમાંથી એકાદશી નામની દેવી ઉત્પન્ન થઈ હતી એવી ત્યાંના લોકોની માન્યતા છે. તે વિષેની હકીકત બ્રહ્માનંદ પુરાણમાં મળી આવે છે. ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણે ‘ બધા મહિનામાં શ્રેષ્ઠ એવો માગશર મહિનો તે હું જ છું—માસાનાં માર્ગશીર્ષોઽહમ્—એમ કહેલું છે. એ ઉપરથી વિષ્ણુની પ્રીતિને અર્થે પાળવામાં આવનારી આ તિથિને આટલું મહત્ત્વ મળ્યું હશે. આ દિવસ

મહત્વનો માનવાનું બીજું કારણ એ લાગે છે કે તે દિવસે દ્રવિડ દેશમાં 'નામ્મસ્વર' નામના એક સાધુએ સંત તુકારામની માફક મનુષ્યદેહે વૈકુંઠમન કર્યું. તે પ્રસંગે તેનાં દર્શન કરવા દેવતાઓ સ્વર્ગમાંથી નીચે ઉતરી આવેલા એવી ત્યાંના લોકોની માન્યતા છે. એ પરથી તે દિવસને મુક્કોટી અથવા વૈકુંઠએકાદશી કહે છે. 'મુક્કોટી' એ 'મુખ્પટ્ટી મુક્કોટી' નું સંક્ષિપ્ત છે અને તેનો અર્થ તેત્રીસ કરોડ એવો થાય છે નામ્મસ્વર સાધુનું સ્વર્ગારોહણ જોવા માટે પૃથ્વી ઉપર ઉતરેલા દેવોની સંખ્યા ઉપરથી મુક્કોટી શબ્દ આ મહાએકાદશીને જોડવામાં આવેલો છે. પંઢરપુરની માફક શ્રીરંગમાં પણ આ એકાદશીના દસ દિવસ અગાઉથી ત્રણ અઠવાડીયા સુધી મોટી જત્રા ભરાય છે. તે વખતે હજારો લોકો ત્યાં ભેગા થાય છે. માગશર મહિનામાં મહત્વનો એવંછવ શ્રીદત્તજયંતિનો છે.

ગુજરાતમાં ચંપાપટ્ટી અને દત્તજયંતિના તહેવારો પ્રચારમાં નથી. ક્ષત્રિય મરાઠાઓનું કુલદેવત મહારી માર્તન્ડ હોવાને લીધે આ દિવસ ત્યાં ખૂબ પવિત્ર માનવામાં આવે છે.

ચંપાષઠી

માગસર શુદ્ધ પડવાથી હઠ સુધી કેટલાંએક શિવાલયોમાં અને ખાસ કરીને દેવીનાં મંદિરોમાં ઓઞ્છવ ચાલે છે. તેમાંથી છેલ્લો દિવસ મુખ્ય માનેલો છે. સાધારણ રીતે હઠની તિથિ દેવપ્રીત્યર્થ પાળવામાં આવે છે. માધ મહિનાની શીતળાષ્ટી, ચૈત્ર મહિનાની અશોકષ્ટી અને જ્યેષ્ઠ મહિનાની અરણ્યષ્ટી એ વિશેષ પ્રસિદ્ધ છે. તેમાંથી કેટલીક ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં અને કેટલીક દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમાં મહત્ત્વની મનાય છે. ચંપાષઠીનો ઓઞ્છવ મહારાષ્ટ્રના કેટલાંએક ભાગમાં ભાવપૂર્વક પાળવામાં આવે છે. જેજુરી, પાલી, મંગસુળી વગેરે ખંડોળાનાં જે મુખ્ય સ્થળો છે ત્યાં ચંપાષઠીનો ઓઞ્છવ જોવાલાયક હોય છે. શંકરે ખંડોળાનો અવતાર લઇને મણિમલ્લ નામના દૈત્યનો સંહાર કરેલો એવી એક કથા છે. ખંડોળાની સ્ત્રી ‘મ્હાળસા’ એ નામે પ્રસિદ્ધ છે. તે ઉપરથી ખંડોળાને

‘મહારી મહાબસાકાન્ત’ કહે છે. તેમના ભક્તોમાં કેટલાએક મહારીને તો કેટલાએક મહાબસાને પોતાનું કુલદેવતા માને છે. ‘મહારી-માતંડ’ એ દેવતા મરાઠા જેવા ક્ષત્રિય ખવાસના લોકોમાં વિશેષ પૂજ્ય છે. વેદ અને પુરાણોમાં શિવ વિષે જે માહિતી આપેલી છે તેમાં આ ખડોખાનો બિલકુલ ઉલ્લેખ નથી, એટલુંજ નહિ પણ આર્યાવર્તમાં મહારાષ્ટ્રના થોડા ભાગ શિવાય બીજે કોઈ પણ ઠેકાણે આ દેવના ઉપાસકો નથી. આ દેવને વાઘા અને મુરલીઓ અર્પણ કરવાનો ખોટો રિવાજ, તેના ઓચ્છવની વખતે થનારા કેટલાંએક અમાનુષ કૃત્યો અને તેના ભક્તો મુખ્યત્વે કરીને નીચલા વર્મના લોક છે એ બધું જોતાં ખડોખા નામના કોઈ સાહસી કૃત્યો કરનાર મનુષ્યને દેવપણું પ્રાપ્ત થયું હશે એવું અનુમાન કાઢી શકાય છે.

કોઈ અસાધારણ શક્તિવાળો માણસ જેવામાં આવે તો તેને શંકર અથવા વિષ્ણુમાંના એકાદનો અવતાર માનવા તરફ પ્રાચીન કાળથી હિન્દુઓનું વલણ છે. તે પ્રમાણે આ ખડોખાને પણ શંકરાંશ એટલે શંકરના અવતાર તરીકે પાછળથી માનવા લાગ્યા હશે. આમ મહાપુરુષમાંથી દેવત્વની કોટિએ પહોંચેલા એવા કેટલાએક પુરુષો મળી આવે છે. સુપ્રસિદ્ધ છત્રપતિ શિવાજી મહારાજને પણ શંકરનો અવતાર માનવા તરફ કેટલાકનું વલણ છે. મલખારમાં તિરુપતી નામનું એક ભવ્ય દેવાલય છે તે ખાલાજી નામની એક પ્રખ્યાત વ્યક્તિના માન ખાતર બંધવામાં આવ્યું હતું અને ત્યાં દર સાલ મોટી જત્રા ભરાય છે. વહાડમાં પણ દેવત્વને પહોંચેલા કેટલાએક પુરુષોનાં દેવાલયો છે. એ વિષે સર એ. સી. લિયલે એશીયાટિક સ્ટડીઝમાં કરેલી ચર્ચા વાંચવાલાયક છે.

અંપાપદ્ધીને રકંદપદ્ધી પણ કહે છે. કાર્તિકેય અથવા રકંદની પૂજા
 કાર્તિક માસમાં કરવાનો રિવાજ દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમાં છે.
 ખંડોખા જેવા દેવને હીણપ લમાડવાનો અમારો ઉદ્દેશ છે એવું
 કોઇએ અનુમાન કરવું નહિ. ખરી હકીકતથી મધાને વાકેફ
 કરવા એટલો જ અમારો ઉદ્દેશ છે. સાધારણ જનસમાજમાં
 શ્રેષ્ઠ અને કર્તવ્યપરાયણ માણસો દેખાય તો તેમને દેવના
 અવતાર માની તેમનું બજન કરવું અને કૃતિ ગાવી એવો
 આ દેશમાં રિવાજ છે. પાશ્ચિમાત્ય દેશોમાં પણ શ્રેષ્ઠ માણસોની
 સ્મૃતિ કાયમ કરવાનો રિવાજ છે, પણ તે આપણાથી જુદી
 જાતનો છે. સાર્વજનિક ઉધરાણું કરી આવા સત્પુરુષોનાં
 ધાતુનાં અથવા પથ્થરનાં પુતળાં બનાવી તે શહેરના મુખ્ય
 ભાગમાં અથવા મોટા સંમ્રહાલયમાં ઉભાં કરવામાં આવે છે.
 તેમાં પણ પ્રખ્યાત ઐતિહાસિક પુરુષોની જ્યંતિયો મોટા
 પ્રમાણ પર ઉજવવામાં આવે છે. આ રિવાજથી નવજીવાનોને
 પ્રાચીનકાળના સત્પુરુષોનાં આદર્શ જીવન સમજી લેવાની તક
 મળે છે અને તેમને પગલે ચાલવાની પ્રેરણા મળે છે. પરંતુ
 આપણો રિવાજ જુદી જાતનો છે. શ્રેષ્ઠ પુરુષોને દેવના અવતાર
 માની લઈ તેમને અને તેમની કૃતિઓને ગોખલામાં ગોઠવી
 તેની રોજ સવારસાંજ પૂજા કરીયે છીયે અને તેમના જેવા
 કામો આપણાથી—કાળા માથાના માનવીઓથી—કેમ થાય
 એમ માનીને મનને છેતરીયે છીયે. તેથી આ તહેવારોને દિવસો
 લોકશિક્ષણનું કામ એક બાજુએ જ રહી જાય છે. આખો
 દિવસ કેવળ મોજશોખ અને ઉત્સવમાં જ વીતી જાય છે.
 આનું મુખ્ય કારણ આપણામાં અવતારની કલ્પના રૂઢ છે એ
 છે. અવતારોમાં પૂર્ણાવતારી, અંશાવતારી, આવેશાવતારી,

કલાવતારી અને વખૂત્યવતારી એવા વર્ગો પાડવામાં આવેલા છે. ખડોખા તેમાંનો આવેશાવતારી હોવો જોઈએ. સર્વસંગ પરિત્યાગ કરીને ખડોખા જેવા વીર પુરુષની સેવામાં પોતાને અર્પણ કરવાનું જીવન રિવાજ પરથી ઉત્પન્ન થયેલી 'વાધા મુરલી' ની સંસ્થા હાલમાં અધોગતિએ પહોંચેલી છે. એમને સુધારવાનો પ્રયત્ન હાલમાં ચાલી રહેલો છે અને નીચલા વર્ગોમાં જેમ જેમ વિદ્યાનો પ્રચાર થતો જશે તેમ તેમ એ રિવાજનો પણ નાશ થતો જશે.

દેવસેવાની અમાનુષ્ય પદ્ધતિ

આ તહેવાર માટે શાસ્ત્રોક્ત એવો વિધિ નથી. માગશ્વર શુદ્ધ પડવાથી કુલાચાર મુજબ ઘટસ્થાપના, સુવાસિની-ભોજન વગેરે પ્રકાર ચાલે છે. થોડા વખત પહેલાં આ ઝોઝવમાં 'બગાડ' કાઢવાનો રિવાજ હતો. 'બગાડ' એટલે પરચરના પૈડાંવાળા મોટા ગાડાની વચ્ચેવચ્ચે એક મોટો થાંભલો ઉભો કરી તેને એક મોટો ખીલો આડો ઠોકવામાં આવતો અને જે માણસે માનતા કરી હોય તે માણસની ખીલમાં તે ખીલો ઘોંચી તેને લટકાવવામાં આવતો. હજારો માણસો ભેગા થઈ એક ખીલ ઉપર બેલભંડારો (ખાંડેલી હળદર) ઉડાડી ને ગાડું ચલાવતા. તે ગાડાને આડથી બાર સુધી બળદ જોડવામાં આવતા. તે વખતે માનતા કરનારા માણસને કેટલું દુઃખ થતું હશે તેની કલ્પના વાચકે પોતે જ કરી લેવી. માનતા પૂરી કરવાનો આ કૂર રિવાજ ઝોઝાવત્તા પ્રમાણમાં લગભગ આખા હિન્દુસ્તાનમાં હતો. દેવીના મંદિર સામે પડેલા થાંભલા અને પૈડાં તેની સાક્ષી પુરે છે. કર્ણાટકમાં (બંડી હલ્લ) ભાંડીજત્રા નામનો ઝોઝવ કારતક માસથી વૈશાખ માસ સુધી

થતો અને તે વખતે 'બગાડ' કાઢવાનો રિવાજ હતો. બગાડનાં ચૈત્ર મહિનામાં અગીયારશથી પૂનમ સુધી ચરકપૂજા નામનો મોટો ઝોઝવ શિવપ્રીત્યર્થ કરવામાં આવે છે. તે વખતે કેટલાએક શૂદ્ર લોકો કલકત્તાના શિવાલયમાં સંન્યાસીને વેષે પ્રતસ્થ થઈને બેસે છે. પછી પૂનમને દિવસે વાળંઝોના તાલમાં નાચતાં નાચતાં ચરક (પૈડું) પૂજા માટે કાલીઘાટ ઉપર ભેગા થાય છે. ત્યાં પાંસળાઓ, જીભ, બરડો વગેરે શરીરના ભાગોને લોઢાના સળીયા, બરછી, તલવાર, છરી વગેરેથી ભોંકી લઈ પૈડા પર ગોળ ચક્કર ફરવાનો રિવાજ હતો. પણ બ્રિટિશ સરકારે તે રિવાજ બંધ કરવાનો નજ્જા ખાટ્યો છે. ઝોઝવનું બાકીનું સ્વરૂપ જેવું ને તેવું રહેવા દીધું છે એ સમઘાનની વાત છે. નિરાહાર રહેવું, ઉંઘા ટીંગાઈને તપ કરવું, ધૂંત્રપાન અને પંચાગ્નિ સાધનથી તપતા રહેવું વગેરે શિવશક્તિને પ્રસન્ન કરવાનાં જે અનેક સાધનો પ્રાચીન કાળમાં હતાં તેમનો 'બગાડ' પણ એક અવશેષ હોય એવું લાગે છે.

શ્રીદત્તજયંતિ

શ્રીદત્તજયંતિનો ઓગસ્ટ માગશ્વર મહિનાની પૂનમે દત્તાત્રેયના ભક્તો ભક્તિભાવથી ઉજવે છે. આ દેવ વિષે ભિન્ન ભિન્ન ગ્રંથોમાં ભિન્ન ભિન્ન માહિતી મળી આવે છે. હાલમાં જે ત્રિમૂર્તિની પૂજા કરવામાં આવે છે તેની કલ્પના નીચે આવેલી પુરાણકાલીન કથા પરથી લીધેલી હોવી જોઈએ. મહર્ષિ અત્રીની પતિવ્રતા સ્ત્રી અનસૂયા આશ્રમમાં એકલી હતી તે વખતે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેષ એ ત્રણ દેવો તેના પાતવ્રત્યની પરીક્ષા કરવા માટે વૃદ્ધ બ્રાહ્મણોને વેષે તેના આશ્રમમાં આવ્યા. “નગ્ન થઈને જમને અન્નદાન આપ” એવી વિચિત્ર માગણી તેમણે તેની પાસે કરી. અનસૂયાનું મન દુભાયું. પરંતુ ગૃહસ્થાશ્રમધર્મ પાળવાને સદા તત્પર એવી સતીએ દૃઢ સંકલ્પ કરી દેવોએ ઇચ્છ્યું એ દાન તેમને આપવા માટે જ્યારે ઘરમાંથી બહાર આવી ત્યારે દેવોએ બાલરૂપ ધારણ કર્યું.

તેના પાતિવ્રત્યના તેજથી સંતુષ્ટ થઈ તે ત્રણે દેવોએ પોતાનું અર્ચન રૂપ પ્રકટ કર્યું અને તે ત્રણે બાળકો તેને અર્પણ કર્યાં. તેમનાં નામ સોમ, દત્ત અને દુર્વાસ એવાં રાખવામાં આવ્યાં. કાળે કરીને એ ત્રણ છોકરાઓ મોટા થયા ત્યારે દુર્વાસ તપ કરવાને માટે ચાલ્યો ગયો, સોમે ચંદ્રમંડળમાં પ્રયાણ કર્યું અને મહાત્મા દત્ત માત્ર પોતાનાં માઆપને સુખ આપતો તેમના આશ્રમમાં જ રહ્યો. અત્રિપુત્ર એટલે આત્રેય અને દેવોએ તે આપ્યો તેથી ' દત્ત ' એ પ્રમાણે આત્રેયદત્ત અથવા દત્તાત્રેયના નામથી તે પ્રસિદ્ધ થયો. અત્રિએ એકવાર આ મૃત્યુલોકમાંથી પ્રયાણ કર્યું, પરંતુ ચાલુ વૈવસ્વત મન્વંતરની શરૂઆતમાં અત્રિના નામથી તે પાંછો જન્મ્યો. તેને સોમ, દત્ત, દુર્વાસા અને અર્યમા એમ ચાર પુત્રો અને અમલા નામની એક કન્યા એમ પાંચ બાળકો થયાં.

મહાભારતમાં અનુસાશન પર્વમાં (અ. ૯૧) સ્વયંભૂ મન્વંતરમાં અત્રિ ઋષિના ત્રણ પુત્રોમાંનો દત્ત એક હોવાનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. સ્વારોચિષ મન્વંતરમાં સપ્તર્ષિઓમાં દત્ત એક ઋષિ હતો અને તેને નિમિ નામનો એક પુત્ર હતો. નિમિનો કુલગુરુ વસિષ્ઠ યજ્ઞકાર્ય માટે વખતસર ન આવ્યાથી નિમિએ પુરોહિતપણાનો અધિકાર તેની પાસેથી ક્ષીનવી ગૌતમને આપ્યો. મનુષ્યનું જીવન ક્ષણભંગુર છે એવી નિમિની દૃઢ ભાવના થયેલી હોવાથી કોઈ પણ સત્કાર્ય કરવામાં તે વિલંબ કરતો નહિ. ક્ષણની કલ્પના આંખની પાંપણીઓ વારંવાર પટપટાવવાથી થઈ શકે છે. કાળના એ વિભાગને નિમિ ઉપરથી નિમિષ એવી સંજ્ઞા પ્રાપ્ત થઈ. જીવનમાત્ર ક્ષણભંગુર છે એવું ધ્યાનમાં રાખી સત્કાર્ય વખતસર કરવાને

જે આપણા આર્યો તૈયાર થાય તો કેવું સાઈ ? નિમીનો વંશ
 વૈદેહીના નામથી પ્રખ્યાત થયો. (મત્સ્યપુરાણ અ. ૪ અને
 દેવીભાગવત સ્કંદ ૪ અ. ૧૬) દત્તનો જન્મ ચાલુ મન્વં-
 તરની શરૂઆતમાં પ્રથમ પર્યાયના ત્રેતાયુગમાં થયો. તે પરમ
 બ્રહ્મનિષ્ઠ હતો. અલર્ક, પ્રલ્હાદ, યદુ અને સહસ્રાન્તુન એમણે
 તેના શિષ્ય થઈ તેની પાસેથી બ્રહ્મવિદ્યા સંપાદન કરી હતી
 એવું વર્ણન પણ મળી આવે છે. સૃષ્ટિના ક્રમ મુજબ નવ
 માસ ગર્ભવાસ ભોગવી માગશર મહિનાની પૂનમે અનસૂયાને
 ઉદરે દત્તનો જન્મ થયો એવો ઉલ્લેખ સ્કંદપુરાણમાં છે. અથ-
 વર્ણુ વેદોપનિષદને દત્તાત્રેય એવું નામ આપેલું છે.

શાસ્ત્રોક્ત વિધિ અને રૂઢિ

દત્તજયંતિનો ઓચ્છવ પાળવા માટે ખાસ કોઈ શાસ્ત્રોક્ત
 વિધિ નથી. તે ઓચ્છવની સાત દિવસ પહેલાં ગુરુચરિત્રનું
 પારાયણ કરવાનો રિવાજ છે. આને જ ‘ગુરુચરિત્ર સપ્તાહ’
 કહે છે. ભજન, પૂજન અને મુખ્યત્વે કરીને કીર્તન વગેરે
 ભક્તિના પ્રકાર પ્રચારમાં છે. શૈવ અને વૈષ્ણવ બન્ને પંથના
 લોકો દત્તના ઉપાસક હોય છે. મહારાષ્ટ્ર સિવાય હિન્દુસ્તાનના
 બીજા ભાગમાં દત્તની પૂજા બહુ જોવામાં નથી આવતી.
 મહારાષ્ટ્રમાં શ્રીપાદયતિ, નરસિંહયતિ અને નરહરિયતિ—દત્તસાંપ્ર-
 દાયના આ ત્રણ વર્ગોએ દત્તભક્તિનો ધણો પ્રચાર કર્યો છે.
 સર્વ વર્ણના ભાવિક હિન્દુ લોકો ગુરુચરિત્રનું વાચન, પઠન
 અને શ્રવણ ભક્તિથી કરે છે. ગુરુચરિત્ર, ઔદુંબર વૃક્ષ (ઉમરો)
 અને ત્રિમૂર્તિ દત્તાત્રેયની દર્શન અને મુખ્યત્વે કરીને
 શુરુવારે પૂજા કરવામાં આવે છે. મહારાષ્ટ્રમાં ગાણગાપુર,

નરસોજાની વાડી, મિરજ પાસે આવેલું ઔદુંબર નામનું ગામકું, જોવા પ્રાન્તમાં સાંખળી, મ્હૈસુરમાં બાબાબુડન નામના ટાપુમાં પિતાનું મન્દિર† એ બધાં જગૃત સ્થળો છે એવી માન્યતા છે. આસો વદ બારશને ‘ગુરુદ્વાદશી’ કહે છે. તે દિવસે આ દેવના માનમાં કેટલાંએક મન્દિરોમાં મોટા ઓગ્ધવ થાય છે. કેટલાંએક પૈસાદાર લોકો પણ તે દિવસે અમુક કારણસર ‘માનતાની બિક્ષા’માં લાવેલું અન્ન પોતે ખાય છે અને પુષ્કળ ધન ખરચીને હજારો ગરીબોને અન્નદાન કરે છે. કળિયુગમાં શીઘ્ર ણ આપનારો દત્ત સિવાય બીજો દેવ નથી, જગૃત કે સ્વપ્નાવસ્થામાં પોતાનો સાક્ષાત્કાર કરાવનાર એ એક જ દેવ છે એવી લોકોની માન્યતા હોવાથી દત્તની ભક્તિ ઝપાટા-બંધ ફેલાઈ. ગુરુચરિત્રમાં દત્તની અદ્ભુત કથાઓની સ્ત્રીઓના કોમળ મન પર એટલી બધી અસર થાય છે કે બપોરને વખતે કોઈ વેરાગી બિક્ષા માગવા આવે તો તેને પ્રત્યક્ષ દત્તાત્રેય માની લઈ હૃદ ઉપરાંત તેમનું આતિથ્ય કરે છે અને તેથી કેટલાંએક આજસુ અને ઢોંગીઓનું અનાયાસે કામ સરી જાય છે. ચાલુ જમાનામાં પણ ‘સંત’ ની ઉપાધિ પામેલા ધણી લોકો જોવામાં આવે છે અને તેમને દત્તાવતારી સમજીને કેટલાંએક ભાવિક લોક તેમની સેવા કરતા જોવામાં આવે છે.

† એ દેવાલય સાધુ કલંદરને માટે છે એહું મુસલમાનો માને છે અને હિન્દુ લોક તેને દત્તના મન્દિર તરીકે માને છે. એક જ દેવળમાં હિન્દુ અને મુસલમાનોને ભેગા જોઈને મન્ન લાગે છે.

* કોઈ વસ્તુની પ્રાપ્તિને માટે દેવની પાસે માનતા કરી હોય કે તે વસ્તુ પ્રાપ્ત થયે અમુક દિવસ બીજા માગીને ખાઈશ. આવી બિક્ષા ‘માનતાની બિક્ષા’ કહેવાય છે.

દત્તાત્રેયનું સ્વરૂપ

હાલમાં દત્તાત્રેયનું જે સ્વરૂપ માન્ય થયું છે તેને ત્રિમૂર્તિદર્શક ત્રણ મોઢાં, છ હાથ અને બે પગ છે. ચાર વેદના સૂચક ચાર શ્વાન અને એક કામધેનુ એની પાસે ઉભાં છે એવું ચિત્ર આલેખવામાં આવે છે. કેટલાએક વૈષ્ણવ મતાભિમાનીઓ આ સ્વરૂપ પર કટાક્ષ કરે છે અને વિષ્ણુને અંશભૂત અનસૂયાપુત્ર સામાન્ય માણસોની જેમ એક જ મોઢાવાળો હતો એમ તેઓ પ્રતિપાદન કરે છે. બૌદ્ધકાળ પછી કોતરવામાં આવેલી કેટલીક પ્રાચીન ગુફાઓમાં દત્તાત્રી ત્રિમૂર્તિ જોવામાં આવે છે. જગતને નિર્માણ કરી તેનું પાલન કરવું અને અંતે પોતામાં જ તેનો લય કરવો એવી જેની લીલા છે એવા સર્વ શક્તિમાન ઇશ્વરનું સ્વરૂપ એકમુખી માનીયે કે ત્રિમુખી એ બધું સરખું જ છે. આ ભાવના એકવાર અંતઃકરણમાં ઠસી ગયા પછી ‘સહસ્રશીર્ષ’ અને સહસ્ર પાદ’ અર્થાત્ હજારો મોઢાં અને હજારો પગ જે ઇશ્વરને કલ્પેલા છે તેને ત્રણ મોઢાં છે કે એક મોઢું છે એ વાદ સ્વાભાવિક રીતે મટી જશે.

ત્રિમૂર્તિની કલ્પના

નો ઉદય પ્રથમ વેદકાળમાં થયો. હરિદ્વાર આગળથી નીકળેલા ધીમી ગતિએ ઝરઝર વહેનારા ઝરાનું રૂપાંતર જેમ અંતે જગતવિખ્યાત અને પવિત્ર ગંગા નદીમાં થયું તેમ વેદકાળની ત્રિમૂર્તિની કલ્પનાનો ધીમેધીમે એટલો બધો વિસ્તાર થયો કે પુરાણોમાં તેનું મૂર્ત સ્વરૂપ તદ્દન બદલાઈ ગયું. વેદગાયકોએ અનેક દેવોની સ્તુતિ કરી છે પણ અગ્રસ્થાન તો અગ્નિ, મરુત અને સૂર્ય એ ત્રણ દેવોને જ મળ્યું છે. સર્વ

દેવતાઓની પ્રાર્થના માટે રચેલાં સૂત્રોના દેવતા જે બ્રહ્મણ-
સ્પતિ તે જ ઉપનિષદકાળનો બ્રહ્મ અને પુરાણકાળનો બ્રહ્મા,
જેની કૃપાદષ્ટિથી સૃષ્ટિનું પાલનપોષણ થાય છે તે સૂર્ય એ જ
વિષ્ણુ અને જગતનો પ્રલય કરવાને સમર્થ જે રુદ્ર તે જ શંકર
એવો ત્રિમૂર્તિની કલ્પનામાં ફરક થયો. આ ત્રિમૂર્તિની કલ્પના
શક્ત હિન્દુધર્મમાં જ સમાયેલી છે એવું નથી, પણ આ પૃથ્વી
ઉપરના બીજા મોટા મોટા ધર્મોને પણ તે સ્વીકારવી પડી છે
એ ધ્યાનમાં લાવવા જેવું છે. આર્યધર્મનો પડોશી જે
પારસી ધર્મ તેમાં પણ અગ્નિ, આપ અને સૂર્ય એ ત્રણની
મારફતે દેવાધિદેવ અહુરમઝદને પ્રાપ્ત કરી શકાય છે અને એ
ત્રણ રૂપો સર્વેશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કરાવે છે એવી માન્યતા છે.
પ્રારંભમાં જે હિન્દુધર્મનો ભાષ હતો પણ અન્તે જેને હિન્દુધર્મ
સાથે ઝૂઝવું પડ્યું એવા બૌદ્ધ ધર્મને પણ ત્રયીની કલ્પના
કબુલ કરવી પડી. બુદ્ધ, ધર્મ અને સંધ એ ત્રણને દરેક બૌદ્ધ
શરણુ જવું જોઈએ એવી તે ધર્મની આજ્ઞા હતી અને
તે ધર્મમાં જોડાયેલા મહારાજ અશોકે ઉભા કરેલા સ્તંભો
ઉપર પણ આ આજ્ઞાનો ઉલ્લેખ છે.

હિન્દુ લોકો અનેક દેવતાઓની પૂજા કરે છે, પરંતુ બ્રહ્મા,
વિષ્ણુ અને મહેશ એ ત્રણમાં બધા દેવોનો સમાવેશ થાય છે.
તે જ પ્રમાણે બધા સમજી હિન્દુઓ ખરો અનાદિ અને અનંત
દેવ એક જ છે એવું માને છે એમ ૮૦૦ વર્ષ પહેલાં આલ્બેરુ-
નીએ વર્ણવેલું છે. તેણે આ ત્રિમૂર્તિની સરખામણી ખ્રિસ્તી-
ધર્મની ત્રિમૂર્તિની કલ્પના સાથે કરી છે. ખ્રિસ્તીધર્મવાળાઓ
પરમેશ્વરનું અસ્તિત્વ પિતા (દેવ) પુત્ર (ખ્રિસ્ત) અને પવિત્ર
આત્મા (Holy Ghost) એ ત્રણ સ્વરૂપમાં માને છે. પુરાણ-

કારોએ ત્રિમૂર્તિની કલ્પના નક્કી કરતી વેળા બુદ્ધધર્મની ત્રયીની મદદ લીધી હોય એ સંભવિત છે. કારણકે પ્રસિદ્ધ ધર્મકાર મનુના ગ્રંથમાં ત્રિમૂર્તિનો ઉલ્લેખ નથી. તેણે વિષ્ણુ શબ્દ એક જ વખત અને તે પણ 'ગતિ' એ અર્થમાં વાપરેલો છે. (અ. ૧૨-૧૨૧) આ જગત રજ, સત્ત્વ અને તમ એ ત્રિગુણોથી બરેલું હોવાથી પરમેશ્વર ત્રિગુણાત્મક છે એવું ઉપનિષદકારોનું મત બન્યું. પાછળ કલા પ્રમાણે વેદકાળમાં મુખ્યત્વે કરીને આ ત્રણ ગુણ ધારણ કરનારા બ્રહ્મણસ્પતિ, સૂર્ય અને રુદ્રને અનુક્રમે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ એમ પુરાણકારોએ ઠરાવ્યા. તે પછી અસ્તિત્વમાં આવેલા ઉશાનસ, કાત્યાયન, પરાશર અને વ્યાસના સ્મૃતિગ્રંથોમાં ત્રિમૂર્તિનો ઉલ્લેખ મળી આવે છે. ખ્રિસ્તી શકના છઠ્ઠા સૈકાના અરસામાં ચદ્રક કવિએ રચેલા મૃચ્છકટિક નાટકમાં (અંક ૬) પણ ત્રિમૂર્તિનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. એ પરથી એટલું સ્પષ્ટ થાય છે કે આશરે એક હજાર વર્ષથી બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવની ત્રિમૂર્તિ વિષેના મત ચોક્કસ થતો ગયો. પરંતુ અનસૂમા-પુત્ર દત્ત એ જ આ ત્રિમૂર્તિનો અવતાર એ કેમ માનવામાં આવ્યું એ સમજાતું નથી. હિંદુ ધર્મે શ્રીકૃષ્ણ જોવા પૂર્ણાવતારને માન્યા તેમ બીજા અંશાવતારોને પણ માન્યા. એ અંશાવતારોમાં દત્ત નામની એક વિભૂતિએ જન્મ લીધો અને આધ્યાત્મિક વિકાસને માટે તેણે એક કાળે ભગીરથ પ્રયત્ન કર્યો. સૃષ્ટિ, સ્થિતિ અને લયને પોષનાર રજ, સત્ત્વ અને તમ એ ત્રિગુણનું સ્મરણ કરાવનાર દત્તમૂર્તિ, સગુણ સાથે નિર્ગુણ ઉપાસનાનું સ્મરણ કરાવનાર ચતુર્વેદ રૂપી જ્ઞાન, જન્મ-મરણનો ફેરો ટાળી પરમાત્મપ્રાપ્તિ કરાવનાર કામધેનુ,

શીતળ છાયા અને અમૃતસમા રસનું પાન કરાવનાર ઉમરાળું
 વૃક્ષ—એવું મનોહર ચિત્ર જેમણે પોતાને ઘેર સંધર્થુ છે તેમણે
 ખરા સત્વગુણી દત્તની સ્થાપના પોતાના અંતઃકરણમાં કરવી
 અને તે ગુણને પોતાનો કરી લેવો અને કૃષ્ણ યજુર્વેદના
 શ્વેતાશ્વેતર ઉપનિષદમાંના (અ. ૧-૮-૧૦) નીચેના વચનનો
 મર્મ જાણીને જીવનમુક્ત થવું એજ શ્રેષ્ઠ માર્ગ છે.

સંયુક્તમેતત્ ક્ષરમક્ષરં ચ વ્યક્તાવ્યક્તં ભરતે વિશ્વમીશઃ ।
 બનીસશ્વાત્મા બધ્યતે મોકૃતભાવાત્ જ્ઞાત્વા દેવં મુચ્યતે સર્વપાશૈઃ ॥
 જ્ઞાત્વા દેવં સર્વપાશાપહાનિઃ ક્ષીણૈઃ ક્લેશૈર્જન્મમૃત્યુપ્રહાણિઃ ।
 તસ્યાભિર્ધ્માનાતૃતીયં દેહભેદે વિશ્વૈશ્વર્યં કેવલપ્રાપ્તકામઃ ॥

“નશ્વર અને શાશ્વત, વ્યક્ત અને અવ્યક્ત પદાર્થોમાંથી
 ઉત્પન્ન થયેલું આ વિશ્વ પરમેશ્વરને લીધે ટકી રહેલું છે. ખરી
 રીતે સર્વ કર્મોથી અલિપ્ત રહેલો જીવાત્મા ભોગની ઇચ્છાથી
 બંધાય છે. તેને દેવતું જ્ઞાન થતાં જ તેનાં બધાં બંધન ટૂટી
 જાય છે અને અજ્ઞાનથી થતાં સુખદુઃખોને ભૂલી જઈ તે
 જન્મમરણના ફેરામાંથી મુક્ત થઈ જાય છે. ત્રિગુણાત્મક
 પરમેશ્વરના સ્વરૂપનું ધ્યાન કરાવી “હું” એટલે વિશ્વ, વિશ્વ
 એટલે “હું”, હું વિશ્વનો છું અને વિશ્વ માં છે એવી દૃઢ
 ભાવના અંતઃકરણમાં ઠસાવવાને શ્રીદત્તભક્તિ કારણભૂત થયો.”

પોષ મહિનો

આ મહિનો અંગ્રેજ હિસેબર મહિનાના અરસામાં આવે છે. એ મહિનામાં લગ્ન, જનોઇ વગેરે શુભ કાર્યો કરવામાં આવતાં નથી. ધર ખાંધવાનું ખાતમુહૂર્ત કરવા માટે આ મહિનો ઉત્તમ ગણવામાં આવે છે. આ મહિનાને ધનુર્માસ કહે છે, અને સૂર્યોદય પહેલાં બ્રાહ્મણો સાથે ભોજન કરવાથી અન્નણ્યે થયેલાં પાપો ધોવાઇ જાય છે એવું શાસ્ત્રમાં કહેલું છે તેથી કેટલાએક ભાવિક લોકો પાપનો નાશ કરવા માટે આ પ્રિય ઇલાજ આદરે છે. આ મહિનાનો મોટો તહેવાર મકરસંક્રાંતિનો છે. સૂર્યદેવને માટે અનેક વ્રતો કરવાં, તલ અને સુવર્ણદાન કરવું, શંકરને ધીનો અભિષેક કરવો વગેરે ધર્મક્રિયાઓ શાસ્ત્રકારોએ કહેલી છે. તે ક્રિયાઓ બધી પળાતી હોય એવું દેખાતું નથી. મકરસંક્રાંતિને દિવસે તીર્થ પર સ્નાન કરવાથી મરણ પછી સદ્ગતિ મળે છે એવી સમજીત ધર્મશાસ્ત્રકારોએ કરાવેલી હોવાથી આ મહિનામાં ગંગા અને બીજી નદીઓને કાંઠે આવેલાં ક્ષેત્રોમાં લાખો માણસોની જત્રા ભરાય છે. પોષ મહિનામાં કોઇ પણ શુભ ગૃહ સંસ્કાર કરવામાં આવતા ન હોવાથી લોકો તે મહિનાને શૂન્ય મહિનો કહે છે.

મકરસંક્રમણ

સંક્રમણનો અર્થ ઝાળંગીને જવું એવો થાય છે. એટલે મકર નામની નક્ષત્રરાશીમાં સૂર્યનો પ્રવેશ થાય છે તેને જ મકરસંક્રમણ કહે છે. પૃથ્વી લંબવર્તુલાકાર માર્ગ પર સૂર્યની આસપાસ પ્રદક્ષિણા કરે છે એ જોડે ખરું છે, તોપણ તે સ્થિર છે અને સૂર્ય જ તેની આસપાસ ફરે છે એવો ભાસ આપણને થાય છે. સૂર્યના ફરવાના કાલ્પનિક માર્ગને ‘ક્રાંતિવૃત્ત’ એ નામ આપવામાં આવેલું છે. આરંભસ્થાનથી આ ક્રાંતિવૃત્તના એકસરખા ૧૨ ભાગ કલ્પેલા છે. આ બાર ભાગમાં આવેલાં નક્ષત્રોના સ્થિર જથ્થાઓના આકાર કલ્પી લઈ તે આકારોને મળતાં આવે એવાં નામ તેમને આપેલાં છે. જ્યોતિષની ભાષામાં તેમને રાશી કહે છે. ૧ મેષ (મેઢા), ૨ વૃષભ (બળદ), ૩ મિથુન (જોડું), ૪ કર્ક (કરચલો), ૫ સિંહ, ૬ કન્યા, ૭ તુલા (ત્રાજવું), ૮ વૃશ્ચિક (વીંછી), ૯

ધનુ (ધનુષ્ય), ૧૦ મકર (મગર), ૧૧ કુંભ (ધડો) અને ૧૨ મીન (માછલું) એ બાર રાશીઓ છે. ચંદ્ર પણ પૃથ્વીની આસપાસ ફરે છે અને તેની એક પ્રદક્ષિણા પુરી થાય એટલે એક ચાંદ્રમાસ પૂર્ણ થાય છે. જે ચાંદ્રમાસમાં સૂર્યનું મેષ-સંક્રમણ થાય છે તે મહિનાને ચૈત્ર કહે છે, જેમાં વૃષભ-સંક્રમણ થાય તે વૈશાખ. એ પ્રમાણે પોષ નામના ચાંદ્રમાસમાં મકરસંક્રમણ થાય છે. જે મહિનામાં સંક્રમણ હોતું નથી એટલે જે રાશીની વચમાં સૂર્ય છે એવો ભાસ થાય છે તે મહિનાને અધિકમાસ કહે છે. (આ વિષે વિગતવાર માહિતી પાના ૧૦ થી ૧૩ ઉપર આપેલી છે.) આ ઉપરથી જણાશે કે સૂર્ય એક વર્ષમાં બાર રાશીમાંથી પસાર થતો દેખાય છે એટલે એ મુદતમાં બાર સંક્રમણ થાય છે. તેમાંના મકર અને કર્ક એ મહત્વનાં ગણવામાં આવે છે. કારણ કે પહેલું-મકર-સંક્રમણ-એ ઉત્તરાયણનો અને અષાઢમાંનું બીજું-કર્ક-સંક્રમણ-એ દક્ષિણાયનનો આરંભ સૂચવે છે. ઉત્તરાયણનો પ્રારંભ થાય ત્યારે સૂર્ય ઉત્તર તરફ જતો દેખાય છે અને તેથી દિવસ જેમ જેમ વધતો જાય છે તેમ તેમ રાત ઓછી થતી જાય છે. દક્ષિણાયનમાં તેનાથી ઉલટું હોય છે.

આર્ય લોકોનું મૂળ રહેઠાણ ઉત્તરધ્રુવ તરફના પ્રદેશમાં હતું એવો વિદ્વાન પાંડિતોનો તર્ક છે. ત્યાં વરસમાં છ મહિના રાત અને છ મહિના દિવસ હોય છે માટે તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણમાં (૩-૯-૨૨) કહેલું છે કે:—

एकं वा एतदेवानाहः यत्संवत्सरः ॥

એટલે ‘સંવત્સર એ દેવોનો એક દિવસ છે’ એમ કહેલું હશે. સંવત્સર એટલે દેવોની અહોરાત્ર (દિવસ અને રાત્રને

અહોરાત્ર કહે છે) એવું વેદ પછીના કાળના જ્યોતિષમાં પ્રસિદ્ધ છે. આથી પણ ઉપલા તર્કને આધાર મળે છે. ૭ મહિનાની ધોર રાત્રિ પુરી થયા પછી શ્રી સૂર્યનારાયણનું પ્રથમ કિરણ જ્યારે ઉત્તરાયણના પ્રારંભમાં પૃથ્વી પર પડતું ત્યારે બધા ખુશ ખુશ થઇ જતા. આ આનંદને માટે જે ઓચ્છવ કરવામાં આવતો તે જ હાલ મકરસંક્રાંતિના તહેવાર તરીકે પાળવામાં આવે છે. એ ઉપરથી એ દિવસ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી કેટલો મહત્વનો છે તે જણાઇ આવશે. કેટલાએક વિદ્વાનોનું એમ કહેવું છે કે ઉત્તરાયણનો પ્રારંભ એ જ અસલના વખતમાં વર્ષારંભનો દિવસ હતો. કારણકે એ મુહૂર્ત ઉપર શિશિર ઋતુનો આરંભ થાય છે અને પ્રાચીન ગ્રંથોમાં ઋતુઓ વિષે ઋતવઃ શિશિરાદયઃ (અશ્વમેધ પર્વ અ. ૪) એમ કહેલું છે. કાળે કરીને અનેક કારણોને લીધે વસંતાદિ ઋતુઓ માનવામાં આવી અને વર્ષારંભના દિવસો પણ જુદા ઠરાવવામાં આવ્યા. (પાના ૧૮ થી ૨૪ અને ૩૫ જુઓ). જ્યોતિષ ગણિત મુજબ મકરસંક્રમણ પોષ માસમાં (જન્યુઆરીની ૧૨ થી ૧૪ વારીખની દરમિયાન) થાય છે. ખરી રીતે મકરસંક્રમણ ૨૩ મી ડિસેમ્બરે થવું જોઇતું હતું. કારણકે તે દિવસે રાત બધા કરતાં મોટી હોય છે. તે પછી તે ઓછી થતી જાય છે અને દિવસ લાંબો થતો જાય છે. તા. ૨૩ મી માર્ચને રોજ દિવસ અને રાત બન્ને એકસરખાં હોય છે. પછી દિવસ વધતો વધતો તા. ૨૩ મી જુનને દિવસે તે બધામાં મોટો હોય છે. પછી દિવસ ઘટતો જાય છે અને તા. ૨૩ સપ્ટેમ્બરને રોજ દિવસ અને રાત ફરીને સરખાં થાય છે. કર્ક અને મકર રાશી ઉપર સૂર્ય આવ્યા જેવું જણાય છે ત્યારથી ઋતુમાનમાં ૧૨૬ પડતો

નય છે. મકર રાશી ઉપર સૂર્ય આવ્યાની નિશાની તરીકે મકરસંક્રાંતિનો તહેવાર પ્રચારમાં આવ્યો. મકરસંક્રમણના તહેવારનો ખરો ઇતિહાસ ઉપર મુજબ છે, છતાં

ધાર્મિક માન્યતા

જુદી જ છે. સંક્રિપ્તપૂજનનું મહત્ત્વ વધ્યા પછી દેવીના જુદાજુદા અવતારોનું સ્વરૂપ વર્ણન કરવામાં આવ્યું ત્યારે સંક્રમણની સંક્રાંતિ દેવી યદ્ય અને તે સંક્રાંતિને દિવસે સંકરાસુરનો નાશ કરે છે એવું કહેવામાં આવે છે. તે અનેક-ભુજ દેવી એકાદ વાહન પર ખેસીને વસ્ત્રાલંકાર અને અસ્ત્રોથી સજ્જ થઈ એક દિશામાંથી ખીજી દિશામાં નય છે એવું પણ પંચાંગમાં લખેલું છે. દાખલા તરીકે ઇ. સ. ૧૯૧૬ના જન્યુઆરી માહિનાની ૧૪ મી તારીખે ૨૮૩૬ ટાઈમ ૧૦ કલાક અને ૩૨ મિનિટ મકરસંક્રમણ થયું. એ સંક્રાંતિનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે છે. “વાહન ગધેડું, આગળ ઘેટો, વસ્ત્ર સફેદ, તિલક જોખીયંદનનું, હાથમાં કેવડો, શસ્ત્ર લાકડી, ભક્ષણ પકવાન, દાગીના હીરાના, જાત પક્ષીની, ઉમર તરુણ, સૂતેલી, ઉત્તર તરફથી આવનારી, દક્ષિણ તરફ જનારી એવી છે અને નૈઋત્ય તરફ જુએ છે.” સંક્રાંતિ દેવી જે જે પદ્ધતિના સ્વીકાર કરે છે તેમનો નાશ થાય છે એવું સંક્રાંતિફલ પણ કહેવામાં આવે છે. આપણા દેશમાં પ્રાચીનકાળમાં જ્યોતિષ-શાસ્ત્રમાં પારંગત થઈને કેટલાએક આર્યોએ પોતાનું નામ અમર કર્યું છે. એ વખત પછી ખરું જ્યોતિષનું મહત્ત્વ ઘટતું ગયું અને

ફલજ્યોતિષ

આગળ આવ્યું. જ્યોતિષશાસ્ત્રકારોએ આકાશના તારાઓ વિષે જે જ્ઞાપ કરી તેનું પરિણામ મનુષ્યના જીવન પર થાય એવી

માન્યતાથી ફલજ્યોતિષશાસ્ત્ર રચવામાં આવ્યું છે. એટલે આ
 શાસ્ત્રમાં જ્યોતિષશાસ્ત્ર અને ફળ વિષેની કેટલીક ચર્ચા એ
 ખતેનું મિશ્રણ કરવામાં આવ્યું છે. પ્રાચીન કાળથી મનાતા આવેલા
 મંગળ, બુધ, ગુરુ, શુક્ર અને શનિ એ પાંચ ગ્રહોમાં સૂર્ય
 અને ચંદ્રને પણ ઉમેરવામાં આવ્યા. તે ઉપરાંત રાહુ અને કેતુ
 નામના બે કાલ્પનિક ગ્રહો પણ નિર્માણ કરવામાં આવ્યા. આમ
 એકંદરે નવ ગ્રહો મનુષ્યના સારાનરસાના કારણબૂત છે એવું
 ફલજ્યોતિષશાસ્ત્રકારનું કહેવું છે. યુરોપના ફલજ્યોતિષીઓ જુદી
 રીતે પણ જેનું અસ્તિત્વ સાચું છે એવા ગ્રહો પરથી ખગોળશાસ્ત્રના
 ગણિતના હિસાબ પ્રમાણે ભવિષ્ય નક્કી કરે છે. પણ આપણે
 ત્યાંના જ્યોતિષીઓ તો પુરાણકાળમાં જેનું અસ્તિત્વ હતું પણ
 આજ જેનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ ખીલકુલ નથી થતો એવી નિરચન
 પદ્ધતિથી જળ નક્કી કરે છે. આ વિષે સેંકડો ગ્રંથ મળી આવે
 છે પણ કોઇ બેના મતનો મેળ ખાતો નથી. મનુષ્યના જન્મને
 સમયે સૂર્ય જે રાશીમાં હોય છે તેને લગ્ન કહેવામાં આવે છે.
 લક્ષ્મી જુદી જુદી દિશાઓમાં ખીજ ખરા ખોટા ગ્રહોની સ્થાપના
 કરવામાં આવે છે. જન્મકાળ પરથી જળવિચાર નક્કી
 કરવાની પદ્ધતિને 'હોરાશાસ્ત્ર' અથવા 'જાતક' કહે છે.
 ખાર ખાનાંની એક કુંડલી બનાવી તેમાં જન્મ સમયે આકાશમાં
 ગ્રહોની કેવી સ્થિતિ હતી તે લક્ષ્મી જુદી જુદી દિશાઓમાં
 જુદે જુદે સ્થળે તે તે ગ્રહોની સ્થાપના કરીને બતાવવામાં આવે
 છે. એ સ્થળોને અનુક્રમે તતુ, ધન, સહજ, સુહૃત, સુત, રિપુ,
 ભયા, મૃત્યુ, ધર્મ, કર્મ, આય અને વ્યય એવાં નામો છે.
 આ નામોથી સૂચિત થનારી અને તે વિષેની ખીજ બધી
 વાતોનો વિચાર તે તે રાશીના ગ્રહ પચ્છી અને ખીજ ગ્રહોનો

તે સ્થળ જોડે દષ્ટિ આદિનો જે સંબંધ હોય તે પરથી કરવામાં આવે છે. આરબી, ગ્રીક વગેરે મ્લેચ્છો તરફથી પણ ફલજ્યોતિષ વિષે માહિતી મેળવી આપણા લોકોએ પ્રાચીન કાળમાં તે જ્ઞાત્રને સમૃદ્ધ કર્યું. ‘તાજિક’ એ શાખા યવનો પાસેથી જ લેવામાં આવી. વર્ષારંભ વખતે જે લક્ષ હોય તે જ વર્ષલક્ષ સમજીને તેના ઉપરથી ફલ કહેવાની પદ્ધતિ તાજિક શાખા પરથી લેવામાં આવી. હાલમાં એ જ પદ્ધતિથી સંક્રાંતિ અને સંવત્સર જાણ કહેવામાં આવે છે. પોતાનું ભવિષ્ય જાણવા માટે મનુષ્ય સ્વાભાવિક રીતે ઉત્સુક હોય છે. તેના આ જીજ્ઞાસુપણાને લીધે સામુદ્રિકશાસ્ત્ર, હોરાશાસ્ત્ર, ચક્રનશાસ્ત્ર વગેરે ભવિષ્ય વિષેનાં શાસ્ત્રોની ઉત્પત્તિ થઈ. તેમની ઉપર વિશ્વાસ રાખનારા લોકો દુનીયામાં બધે ઠેકાણે છે. તોપણ સમજી લોકો ભવિષ્ય ઉપર આધાર ન રાખતાં પોતાની જીવનયાત્રા પૂરી થાય ત્યાં સુધી પોતાથી અને એટલી કાળજીથી બધાં કામો કર્યે જાય છે. તેમને એવો દૃઢ વિશ્વાસ હોય છે કે પરમેશ્વરની ઇચ્છાનુસાર શુભ અથવા અશુભ ફળ મળે છે, અને તેથી તેઓ જ્ઞાન્તિથી બધું સહન કરી લેવાને હમેશાં તૈયાર હોય છે. પ્રગતિનો ખરો માર્ગ એ જ છે. તે માર્ગ છોડી દઈ આજે કેટલાંક એક સૈકાથી આપણે હિન્દુ લોકો ફલજ્યોતિષશાસ્ત્રને આધારે સામાજિક, ઔદ્યોગિક, રાજકીય વગેરે કામો કરીએ છીએ. તેનું પરિણામ શું આવ્યું તે સમજવાને આપણા અધઃપાતનો ઇતિહાસ અને હાલની અવનત સ્થિતિના દાખલાઓ પૂરતા છે. બધા સ્થાવર જંગમ પદાર્થોનું ખરું ભવિષ્ય વરતી શકનારો એક જ મહાજ્યોતિષી જગતનો કર્તા પરમેશ્વર છે એટલું જો આપણે બરાબર સમજી લઈએ તો આપણે

ચડતા જ જઇશું. સંક્રાંતિના તહેવાર વિષેનો

શાસ્ત્રોક્ત વિધિ

એવો છે કે તે દિવસે તિલતર્પણ કરીને વાસ્તુદેવો અને વિશ્વ-
દેવોની મંત્રાપચારથી પૂજા કરવી. દિવસના સ્નાન, દાન, શ્રાદ્ધ,
ભોજન ઇત્યાદિ કરવાં, મહાદેવ ઉપર તલ અને ચોખા ચડાવવા,
તલના તેલના દીવા સળગાવવા. સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીઓએ પાંચ
ઘડા, બે છીખાં, પાંચ માટલીઓ (માટીની) લાવીને તેને ચૂનો
અને કંકુ લગાડવાં અને તેમાં ધઉં, કપાસ, હળદરના ગાંઠીયા
વગેરે ભરી પાંચ સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીઓને હળદર અને કંકુ સાથે
ઘડા વાચન તરીકે આપવા એવી રીતિ શાસ્ત્રમાં કહેલી છે. આને
સુઘટ અથવા સુગડ કહે છે. પરણેલી કન્યાઓ પાસેથી પહેલે
વરસે સંક્રાંતિને દિવસે તેલ, રૂ, મીઠું, જીરું વગેરે ચીજો સૌભા-
ગ્યવતીઓને અપાવવાનો રિવાજ દક્ષિણનાં પ્રાંતોમાં છે.
સંક્રાંતિના આગલા દિવસને ભોગી કહે છે. તે દિવસે ઉત્તમ
વસ્ત્રાલંકાર પહેરી સૌભાગ્યવતી ચીજોનો ઉપભોગ કરવો અને
ખીચડી, માખણ વગેરે પદાર્થ દેવને ધરાવી પછી પોતે ખાવાં.
સંક્રાંતિને ખીજો દિવસે દેવીએ કિંકર નામના દૈત્યનો વધ કર્યો
હતો તેથી તેને કરીનો દિવસ અથવા કંકાંત કહે છે. તે દિવસે
સવારના પહોરમાં સ્ત્રીઓએ ચોટલો ઝોળી સૌભાગ્યવતીનો
ખોળો ભરવો વગેરે વિધિ કહેલો છે.

આ તહેવારની રીતિ

ડોકડકાણે જુદી છે, તથાપિ તેનું મુખ્ય લક્ષણ પ્રેમવૃદ્ધિ એ છે.
મહારાષ્ટ્રમાં તે દિવસે 'તીળગુળ' નામનો હલવો એકબીજામાં
મહેંચવાનો રિવાજ છે. સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીઓ અને કુમારિકાઓ
તે વખતે પોતાની સખીઓને મળે છે અને હળદર, કંકુ તથા

‘તીજમુળ’ એકખીજને આપે છે. તે ઉપરાંત કેટલેક ઠેકાણે સ્ત્રીઓ તરફથી હળદર કંકુના સમારંભ અને પુરુષો તરફથી સમ્મેલનો થાય છે. મકરસંક્રમણને દિવસે સમુદ્રસ્નાન, તીર્થ-સ્નાન, તલતર્પણ, શ્રાદ્ધ, દાન વગેરે કાર્યો પણ કરવામાં આવે છે. બંગાળામાં સંક્રાંતિને દિવસે તિલદાન આપવામાં આવે છે. ગોળ અથવા ખજૂરના રસમાં તલ નાંખીને તે પણ આપવાનો રિવાજ છે. ત્યાં એ મેવાને ‘તિળુઆ’ કહે છે. ચોખાના લોટમાં સાકર અને ધી મેળવીને પિષ્ટક નામનું પકવાન તૈયાર કરીને તે સગાંવહાલાં સાથે ખાવાનો અને ગરીબ લોકોને વહેંચવાનો રિવાજ છે. તે ઉપરથી એ તહેવારને બંગાળામાં ‘તિળુઆ સંક્રાંતિ’ અને ‘પિષ્ટકસંક્રાંતિ’ એ નામ આપવામાં આવેલાં છે. રેશમી અથવા ખીજ વસ્ત્રમાં પિષ્ટક લપેટીને પરદેશમાં રહેનારા પોતાના મિત્રોને તે મોકલવામાં આવે છે. તે જ દિવસે ‘આવનબંધનનો વિધિ’ થાય છે (૫૪૬ જુઓ) તે સંક્રાંતિને દિવસે ગંગામાં સ્નાન કરવાથી પુણ્ય થાય છે એવી માન્યતાથી ગંગાસાગરમાં સ્નાનને માટે આશરે એકથી બે લાખ માણસો ભેગાં થાય છે. (પાનું ૧૬૬ જુઓ) દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમાં દ્રવીડ દેશમાં ‘પોંગલ’ નામનો તહેવાર ત્રણ દિવસ સુધી મોટા પ્રમાણમાં ઉજવવામાં આવે છે. પહેલો દિવસ ભોગી પોંગલ અથવા ઇંદ્ર પોંગલ છે અને તે વષાઠ્ઠગુના દેવ ઇંદ્રની પ્રીત્યર્થ પાળવામાં આવે છે. બીજો દિવસ સૂર્યની પ્રીત્યર્થ છે અને તેને સૂર્યપોંગલ કહે છે. તે દિવસે સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીઓ નાહ્યા પછી ભીનાં કપડાં સાથે એક વાસણમાં દુધ અને ચોખા મુકી આંગણમાં બેસી તે રાધે છે. તેને આંધણુ આવે કે તરત સ્ત્રીઓ ‘પોંગલ ઓ પોંગલ’ એવી

ઝમો પાડે છે. પછી તે ખીરનો નૈવેદ્ય ગણપતિને ધરાવે છે, યોડી ગાયને ખવડાવે છે અને બાકીની ધરનાં માણસો ખાય છે. ‘ પોંગલ ’ શબ્દ તેલગૂ ભાષાના ‘ પોંઘડી ’ અને તામિલ ભાષાના ‘ પોંગૂ ’ શબ્દ ઉપરથી આવેલો છે અને તેનો અર્થ ‘ રાંધવું ’ એવો થાય છે, અર્થાત્ પોંગલ એક જાતનો ‘ પાકોત્સવ ’ છે એમ કહી શકાય. ત્રીજે દિવસે મદ્યુપોમલ નામનો ગાયોનો પોંગલ થાય છે. તે વખતે ઢોર, ઘોડા વગેરે પશુઓની પૂજા કરવામાં આવે છે અને તેમને વાજતેગાજતે ગામમાં ફેરવવામાં આવે છે. મદુરા અને તિવેલીમાં આ તહેવાર મોટા ઠાઠમાઠથી ઉજવવામાં આવે છે. તે દિવસે ‘ તીઝ્ગૂઝ વ્યા બાણિ ગોડ ગોડ બોલા ’ એમ કહેતાં કહેતાં તીજગૂજ વહેંચવાનો રિવાજ મહારાષ્ટ્રમાં છે. ‘ ખીર તૈયાર થઈ કે ? ’ એમ પૂછવાનો રિવાજ દ્રવિડ દેશમાં છે. ગુજરાતમાં તીજગૂજ આપવાનો કે સ્ત્રીઓએ હળદર ઠંકું આપવાનો કે પુરુષોએ શ્રાદ્ધ કરવાનો રિવાજ નથી, પરંતુ ત્યાં બધી જાતોમાં દાનપુન્ય કરવાનો રિવાજ છે. ‘ ઋષિપંચમીને ’ દિવસે ‘ પંચુસણુ ’ નામનો જૈનવર્ષારંભનો તહેવાર હોય છે તે દિવસે તે ધર્મના લોકો એકબીજાને મળીને એકબીજા પ્રત્યે કરેલા અપરાધોની ક્ષમા માગે છે. તેથી કેટલાએક શત્રુઓ પણ મિત્ર થવાનો સંભવ છે. એ સંક્રાંતિના અંબધમાં તલનું મહત્ત્વ વિશેષ ગાયું છે.

તિલસ્નાયી તિલાદ્વતી તિલદ્વોમી તિલોદકી ।

તિલમુક્કિલદાતા ચ ષટ્ તિલા પાપનાશનાઃ ॥

એટલે તલના પાણીમાં સ્નાન કરવું, તલ વાટીને શરીરે ચોપડવા, તલનો હોમ કરવો, પિતરોને તલનું પાણી આપવું, તલ ખાવા અને તિલદાન કરવું એ અત્યંત પુણ્યદાયક છે એવું.

સાંસ્કૃતિક વચન છે. બંગાળામાં વરાહદાદશી (મહા શુદ્ધ ૧૨) ને દિવસે એ પ્રમાણે કરવામાં આવે છે. તલની ઉત્પત્તિ સંબંધી એક કથા છે તે ઉપરથી તે યમરાજની તપશ્ચર્યાને લીધે પેદા થયા એવું દેખાય છે. તેથી જ યમપ્રીત્યર્થ બધા કાર્યમાં તલને શ્રેષ્ઠ ગણવામાં આવે છે. પિતૃકાર્ય કરવાના જે અનેક ઉદ્દેશો છે તેમાં એ પણ એક ઉદ્દેશ છે કે પોતાની સંતતિનું કલ્યાણ થાય અને તેની વૃદ્ધિ થાય. બીજાં અનાજોના પ્રમાણમાં તલની પેદાશ વધારે છે એટલે આ ધાન્ય સંતાનની વૃદ્ધિ સૂચવનાર હોવાથી તે માટે કરેલી સર્વ ધાર્મિક ક્રિયાઓમાં વાપરવાનો રિવાજ પ્રચલિત થયો હશે. પ્રાચીન ગ્રીક લોકોમાં લગ્નકાર્યને વખતે વધુવરની સંતાનની વૃદ્ધિને અર્થે તલનાં પકવાન તૈયાર કરી વહેંચવામાં આવતાં હતાં. ઉત્તરાયણની શરૂઆતમાં હિન્દુ લોકો જેમ તિળગુળ, તિલુઆ અથવા પિષ્ટક વહેંચે છે તેમ એ જ અરસામાં આવનાર નાતાલના (ક્રિસ્ટમસના) તહેવારોમાં ખ્રિસ્તી લોકો દ્રાક્ષની પાવરોટી (plum cake) એકબીજાને ત્યાં મોકલે છે. રોમન લોકોમાં જૂના વખતમાં મકરસંક્રમણને દિવસે અંજીર, ખજૂર અને મધ સગાંવહાલાંઓને ત્યાં મોકલવાનો રિવાજ હતો. તે ઉપરાંત શુભેચ્છાદર્શક પત્રો પણ મોકલવામાં આવતા. ખ્રિસ્તી લોકોમાં ક્રિસ્ટમસ કાર્ડ (xmas card) મોકલવાનો હાલમાં રિવાજ છે એ ઉપરથી જણાઈ આવશે કે ઉત્તરાયણની શરૂઆતનો સમય અત્યંત પવિત્ર અને શ્રેષ્ઠ માનીતે તેની ખાતર તહેવાર પાળવાનો રિવાજ બધે ઠેકાણે છે. હિન્દુઓએ તે દિવસને ધાર્મિક રૂપ આપેલું છે એટલું જ.

હેતુ અને બોધ

મકરસંક્રમણનો ઉત્સવ બહુ ઉદાર હેતુઓથી સમાજમાં રૂઢ કરવામાં આવ્યો છે. આર્યોમાં પરસ્પર પ્રેમ વધે,

આપણે પ્રગતિના માર્ગ પર રહીને માનવજન્મનું માર્થિક કરી
 લઇએ એટલે જ આ તહેવારનો મુખ્ય હેતુ છે. આ તહેવારને
 માટે પાળવામાં આવનાર વિધિ પ્રેમવર્ધક અને શુદ્ધ સ્વરૂપના
 છે. તે દિવસે બરાનારાં સંમેલનો, હળદર કંકુના સમારંભ,
 ‘તીલગુણ’ આપવાનો અને એકબીજાને મળવાનો રિવાજ
 આર્યત્વને છાજે એવા જ છે. આવા તહેવારને લીધે જો
 આપણા અંતઃકરણમાં આપણે બધા એક જ ભૂમિમાતાનાં
 બાળકો છીએ એવો બંધુભાવ ઉત્પન્ન થાય તો આપણું કેટલું
 બધું કલ્યાણ થશે ? વસંતાગમનનો આનંદદાયી અને શુભ
 સંદેશો લાવનાર સંક્રમણનો તહેવાર આપણી શુભ ઇચ્છાઓ
 અને પ્રેમને સજીવન કરે છે. ઉત્તરાયણનો પ્રારંભ થાય છે
 ત્યારથી સષ્ટિ ક્રમેક્રમે રમણીય થતી જાય છે. આ નિર્મળ
 સ્વરૂપમાં પરમ કૃપાળુ જગન્નાયકનું ઉજ્જવલ પ્રતિબિંબ પણ
 આપણને દેખાય છે અને તેના ચરણમાં આપણે લીન થઇએ
 છીએ. ફૂલો અને ફૂલોપરનાં પતંગીયાંઓ, નિર્મળ આકાશમાંના
 તારાઓ, ફૂલ અને પાંદડાંઓના ભારથી નમ્ર થયેલાં વૃક્ષો
 અને વેલો, અમૃતતુલ્ય કૌમુદીનો વર્ષાવ કરનારો ચંદ્રમા,
 સ્થળે સ્થળે મંદગતિએ વહેનારાં ઝરણાંઓ અને નદીઓ, શાંત
 અને ગંભીર એવો સમુદ્ર એ બધાં તરફ જોઇએ છીએ
 ત્યારે ઇશ્વરનાં તેજોમય સાનિધ્યનો કંઈક ભાસ થાય છે.
 દિનાવધિને લીધે સત્કાર્યમાં પડીને તે ચલાવવાને વધારે વખત
 મળે છે. આવા આ મંગલ કામમાં એક બીજાને ઉપયોગી
 થવાની ટેવ પાડવી જોઇએ એવું આ સંક્રમણનો તહેવાર બધા
 આર્યોને પ્રેમપૂર્વક કહે છે.

મહા મહિનો

મહા મહિનો અંગ્રેજ ફેબ્રુઆરી મહિનાના અરસામાં આવે છે. એ મહિનામાં તીર્થમાં સ્નાન કરવાથી પુણ્ય થાય છે એવું કહેલું છે. પ્રયાગક્ષેત્રમાં સ્ત્રીઓ અને પુરુષોએ વાળ કઢાવવા પુણ્યદાયક ગણેલા છે. આવી માન્યતા હોવાથી ઉત્તર તરફની કેટલીએક સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીઓ પણ માથું મુંડાવે છે. એને વેણીદાનવિધિ કહે છે. કેટલીએક સ્ત્રીઓ બે આંગળ જોટલા વાળ કપાવે છે અને ત્રિવેણીની પૂજા કરે છે. આ વિધિથી અખંડ સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે એવી માન્યતા છે. ધણી મરી ગયા પછી વાળ મુંડાવવાથી ધણીને માટે સ્વર્ગનાં દ્વાર ઉઘડે છે અને તે જીવતો હોય છે ત્યારે વેણીદાન કરવાથી અખંડ સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે એવી માન્યતા છે. ધર્મને બહાને ફળની આશાથી મનુષ્ય શું નહિ કરે ? ગંગા અને યમુના નદીમાં આ મહિનામાં દેહવિસર્જન કરવાથી મુક્તિ મળે છે એવી માન્યતા પ્રચલિત હોવાથી ધર્મસિંધુ વગેરે ગ્રંથોમાં જલસમાધિનો શાસ્ત્રોક્ત વિધિ કહેલો છે. હાલમાં કાપદાએ એ મુક્તિનો મુગમ માર્ગ બંધ કર્યો છે. મહા શુદ્ધ પાંચમને વસંતપંચમી અને

સાતમને 'રથસપ્તમી' કહે છે. આ બન્ને દિવસો આ દેશના બધા ભાગમાં ધણે ભાગે પાળવામાં આવે છે. મહા શુદ્ધ આઠમને બીજ્ઞાષ્ટમી કહે છે અને તે દિવસે બીજ્ઞપિતામહની ખાતર તલતર્પણ વગેરે કરવાનો રિવાજ બંગાળ તરફ છે. મહા મહિનામાં મોટામાં મોટો તહેવાર શિવરાત્રિનો છે. એ સિવાય મહા શુદ્ધ આઠમને માંસાષ્ટક, વરદ ચતુર્થી (પાનું ૩૬૯ જુઓ), શ્રી પંચમી, સીતલાષ્ટી (પાનું ૨૬૭ જુઓ) હૈમેકાદશી, યુમાઘ વગેરે કેટલાએક તહેવાર બંગાળ તરફ પાળવામાં આવે છે. વસંતપંચમી, રથસપ્તમી વગેરે તહેવારો ગુજરાતમાં માત્ર કેટલાંએક મંદિરોમાં ઉજવવામાં આવે છે. એક વખતે જે ઠેકાણે સૂર્યોપાસના અને શતન્યુપાસના નેરમાં હતી ત્યાંથી એ તહેવારો લોપ થયા. તેનું કારણ વૈષ્ણવ ધર્મ અને કૃષ્ણભક્તિનો સાર્વત્રિક પ્રચાર અને વિજય એ છે. મહા શિવરાત્ર અને જન્માષ્ટમીના તહેવારો બધા વર્ણમાં પાળવામાં આવે છે. ગુજરાતમાં નોરતાં ચાર વખત સ્થાપવામાં આવે છે: આસો, મહા, ચૈત્ર અને અષાઢ માસમાં.

વસંતપંચમી

મહા શુદ્ધ પાંચમથી વસંતોત્સવનો આરંભ થાય છે, માટે તે દિવસને વસંતપંચમી કહે છે. મહા મહિનામાં મુખ્યત્વે કરીને દેવીના મંદિરમાં વાદ્ય, નાચ, ગાયન વગેરે ઓઝાવ ચાલે છે. પન્ડુ અને તે તે ઋતુઓમાં મળનારાં સુંદર શ્લોકો ભેગા થયેલા લોકોમાં વહેંચવાનો કેટલેકે ઠેકાણે રિવાજ છે. વસંતકાળમાં દરેક જણે પોતાની શક્તિ અનુસાર મહોત્સવ કરવો જ એવું શાસ્ત્રમાં કહેલું છે; પરન્તુ લોકો પ્રપંચમાં એટલા બધા ગુંથાયેલા હોય છે કે તેમને વસંતારંભનો તહેવાર પાળવાનીયે કુરસદ નથી હોતી. વંશપરંપરાથી ચાલતી આવેલી સંપત્તિનો ઉપભોગ કરનારા કેટલાએક નસીબદાર લોકો પોતાના મિત્રમંડળ સાથે ગાયન, વાદન, વનભોજન, મિષ્ટાન્નસેવન, જલક્રીડા વગેરે સમારંભોમાં મગ્યા રહે છે અને એવી રીતે વસંતના

દિવસો આનંદમાં ગાળે છે. ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં આ પંચમીનો દિવસ પાળવાની રીત દરેક સ્થળે જુદા જુદા પ્રકારની છે. દક્ષિણમાં આ તિથિ વિશેષ રીતે પાળવામાં આવતી હોય એમ દેખાતું નથી. તિથિત્વમાં સંવત્સરપ્રદીપમાંથી જે ઉતારો લીધેલો છે તે ઉપરથી એમ જણાય છે કે આ દિવસ લક્ષ્મી-પ્રીત્યર્થ પાળવાનો છે. તે દિવસે લક્ષ્મીને અન્નપાણી અને સુગંધી પદાર્થો અર્પણ કરવા. શાહી, ખડીયો, કલમ અને ચોપડીઓ સાથે સરસ્વતીપૂજનનો એ દિવસ નિશ્ચિત કરવામાં આવેલો હોવાથી તેને શ્રીપંચમી ગણીને બંગાળી લોક તે દિવસે સરસ્વતીની પ્રતિમાની યથાવિધિ પૂજા કરે છે. ઘરમાંના ઘરડા-જુવાનીયાઓ વગેરે સરસ્વતીને નમસ્કાર કરી તેને માનતા પણ કરે છે. તે દિવસે લખવાનું કામ બંધ હોય છે. લખવાનું બહુ જરૂરી કામ હોય તો ખડીથી અથવા કોત્રસાથી પાટીયા પર લખવામાં આવે છે; પરંતુ ભાવિક લોકો કાગળનો ઉપયોગ બનતાં સુધી કરતા નથી. દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં સરસ્વતીપૂજનને દિવસે કોઈ તાર આવે તો તે ઉઘાડીને વાંચવામાં પણ ધર્મનો દ્રોહ માનનારા કેટલાક ભાવિક હિન્દુઓ આજે પણ મળી આવે છે. શ્રીપંચમીને દિવસે સાંજને વખતે ઢાકરાઓ વિદેશી રમતો રમે છે અને કોઈના બગીચામાંથી જોઈએ તટલાં ફળો લૂંટી ખાવાનો પોતાને સંપૂર્ણ અધિકાર છે એમ માને છે. પરંતુ આજકાલ શિક્ષણનો પ્રચાર સાર્વત્રિક થતો હોવાથી અજ્ઞાનથી ચાલુ રહેલો આ અનીતિકર રિવાજ બંધ પડતો જાય છે. પૂજાને બીજો દિવસે ગણપતિવિસર્જનના સમારંભની જેમ ભક્ત લોકો શારદા દેવીની મૂર્તિને મોટા ઠાકમાઠથી નજીકના જલાશય, તરફ લઈ જાય છે અને તેમાં તે મૂર્તિને પધરાવે છે.

વસંતપંચમીનો ઓઝછવ જેવી રીતે આજે હિન્દુ લોકોમાં પ્રચલિત છે તેવી જ રીતે જુના વખતમાં રોમ દેશમાં તે ચાલુ હતો એવું માનવાને સખળ કારણ છે. રોમન પંચાંગમાં આ વસંતારંભના દિવસનો ઉલ્લેખ છે. વસંતઋતુ એ રતિ અને મદનની ઋતુ છે એવું માનવામાં આવે છે, પણ તેમનાં મંદિરો ન હોવાથી લક્ષ્મી અને વિષ્ણુની પૂજા તે દિવસોમાં કરવામાં આવે છે. ચૈત્ર અને વૈશાખને ખરો વસંતકાળ માનેલો છે, પરંતુ મહા મહિનામાં ઉત્તરાયણની સાથે જ તેની શરૂઆત થાય છે માટે વસંતપંચમીને વસંતઋતુના પ્રારંભની તિથિ માની છે. વસંતઋતુ બધી ઋતુઓ કરતાં ઉત્સાહવર્ધક હોય છે અને આપણે પણ તેને ઊજાવે એવી જ શક્તિ ધારણ કરવી જોઈએ. જેટલું પ્રસન્ન સ્વરૂપ સૃષ્ટિ ધારણ કરે છે, તેટલા જ આપણા કંઠાલ દેશભાષાઓ તેનું સૌંદર્ય નિહાળી પ્રસન્ન થાય એવો સમાજસેવકોએ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. વિવાહ, જનોઈ વગેરે અનેક સમારંભ વસંતકાળમાં થાય છે. એવા પ્રસંગો પર કેવળ આપણાં પોતાનાં સગાં અને પૈસાદાર મિત્રોને જમણુ-વારમાં નોતરવાનો રિવાજ છે. આવા સમારંભનો ઠાક દૂરથી જોઈ દીપ્તિ જનારા આપણા ગરીબોને પોતાની શક્તિ અનુસાર અન્નવસ્ત્રદાન કરવામાં આવે તો એક દિવસ પણ કંટકમય સંસારની વિસ્મૃતિ કરાવ્યાનું પુણ્યકર્મ ધન્યરના દરબારમાં જરૂર રહ્યું થશે. આર્ય તરીકે એ આપણો ધર્મ છે. ખીલેલાં ફૂલો, સુંદર રંગનાં પતંગીયાં અને વનમાં પાકનાર અમૃતસમાં મિષ્ટ ફળો, સૃષ્ટિ માતાના પ્રસાદથી સર્વેને—પછી તે ગરીબ હોય કે પૈસાદાર—મળી શકે છે. સમાજના કૃત્રિમ બંધનોના પાશને રહેજ શિથિલ કરી આપણે જો ખરા અંતઃકરણથી

પોતાના કર્તવ્યનું પાલન કરવાને તત્પર થઈએ તો સૃષ્ટિદેવતા
આપણા પર પ્રસન્ન થયા વિના રહે ? તેથી દરેક જાણુને પોતાની
શક્તિ અનુસાર પોતાના દેશબાંધવોના મનને આનંદ પમાડી
તેમની પ્રેમવૃત્તિને જાગૃત કરવી જાણે છે.

રથસપ્તમી

મહા શુદ્ધ સાતમને મહાસપ્તમી કહે છે અને એ દિવસ સૂર્યદેવ માટે પાળવો એવું ભવિષ્યાદિક પુરાણોમાં કહેલું છે. સૂર્ય એક તેજવાળો ગોળો છે અને તેની આસપાસ પૃથ્વી અને પૃથ્વી જેવા જ બીજા કેટલાક ગોળા ફરે છે, એ જોઈ ખરું છે તોપણ સૂર્ય એ માણસના સુખનું સાધન હોવાથી તેને દેવ માનીને તેની પૂજા શરૂ થઈ. તે રિવાજ માત્ર હિન્દુસ્તાન અને ઇરાન દેશમાં જ ન રહેતાં એશીયામાધ્યમર, રોમ અને ગ્રીસ દેશો સુધી જઈ પહોંચ્યો. સૂર્યોપાસનાનો મુખ્ય હેતુ આરોગ્યસુખની પ્રાપ્તિનો છે. તે માટે પુરાણમાં અનેક વાર્તાઓ કહેવામાં આવેલી છે. તેમાંની એક વાર્તા એવી છે કે એક વખત કાંબોજ દેશમાં યશોવર્મા નામનો રાજા થઈ ગયો. તેને વૃદ્ધાવસ્થામાં એક પુત્ર થયો. તે અશક્ત અને રોગી હોવાથી તેને કયા ઉપાયોથી સાજો કરી શકાય.

એ વિષે રાજ્યએ ફક્ત જ્યોતિષીઓની સલાહ લીધી ત્યારે તેમણે એવી સલાહ આપી કે નવગ્રહનો મુકુટમણિ જે સૂર્ય તેની બાળક ઉપર અવકૃપા હોવાથી તેને આરોગ્યલાભ નથી, માટે મહાસપ્તમીને દિવસે વ્રત પાળી સૂર્યની પૂજા કરવી અને તે દેવને પ્રસન્ન કરવા. તે પ્રમાણે રાજ્યએ વ્રત પાળ્યું તેથી તેનો પુત્ર નીરોગી અને મહા તેજસ્વી બન્યો. જુદા જુદા દેશોમાં એ તિથિને જુદાં જુદાં નામો અપાયાં છે. બંગાળમાં તેને ભારકરસપ્તમી કહે છે.

શબ્દકલ્પદ્રુમકારોએ મહા માસને માકરી માસ નામ આપેલું છે અને તે તિથિને માકરીસપ્તમી કહે છે. ઉત્તરમાં એ જ તિથિ અચલા અને જયન્તિસપ્તમીના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. મન્વંતરોનો એ પહેલો દિવસ છે અને તે દિવસે સૂર્ય-નારાયણ સાત ઘોડાવાળા નવા રથમાં બેસી આકાશમાર્ગે ફરવા નીકળે છે, તેથી દક્ષિણમાં તેને રથસપ્તમી કહે છે.

શાસ્ત્રોક્ત વિધિ અને રીતિ

એ સપ્તમીને આગલે દિવસે ઉપવાસ કરવો અને બીજે દિવસે પહેા શાટતાં જ માથા ઉપર દીવો મુકી સ્વચ્છ અને શાન્ત પાણીમાં દાખલ થવું. ત્યાં સૂર્યોદય સુધી સ્નાન કર્યા પછી ફરીથી મસ્તક ઉપર દીવો મુકી સૂર્યનું ધ્યાન ધરવું અને તે દીવાને પાણીમાં વિર્સજન કરવો. સ્નાનને વખતે આંકડાનાં અને બોરડીનાં સાત સાત પાંદડાં માથા ઉપર લેવાં એવું મદનરત્ન અને નિર્ણયસિન્ધુ ગ્રંથોમાં વર્ણવેલું છે અને બંગાળ તથા દ્રવિડ દેશની ભાવિક સ્ત્રીઓ તેમ કરે છે. સૂર્યની પ્રાર્થના કર્યાં મંત્રોથી કરવી તે વિષે કાશીખંડ, શબ્દકલ્પદ્રુમ, ભવિષ્ય-પુરાણ વગેરે ગ્રંથોમાં વિગતવાર પણ જુદી જુદી હકીકત

આપેલી છે. સ્નાન કરીને દેવતર્પણ કરવું અને તુલસી-
જ્યારાની સાથે સૂર્ય અને તેના સાત ઘોડાવાળા રથનું ચિત્ર
કાઢવું તથા તેની પૂજા કરવી, જાણું સગળાવીને તેની ઉપર
માટીના વાસણમાં તૈયાર કરેલી ખીરનું સૂર્યને નૈવેદ્ય ધરવું,
બ્રાહ્મણોને દક્ષિણા અને દાન આપવાં, બ્રાહ્મણ તથા સૌભાગ્ય-
વતીઓને જમાડીને પછી પોતે જન્મવું એવો વિધિ કહેલો છે.

આર્યાવર્તમાં મહાસપ્તમી માટે પાયસ (ખીર) કરવાનો
રિવાજ ઘણે ભાગે બધે ઠેકાણે જોવામાં આવે છે. પણ આ
તિથિ દરેક ઠેકાણે જુદી રીતે પાળવામાં આવે છે. દ્રવિડ
દેશમાં તે દિવસે શાસ્ત્રોક્ત વિધિએ કામો કરવામાં આવે છે.
રાત્રે ગાયન, વાદન, દીપોત્સવ અને રથોત્સવ * ઇત્યાદિ
પ્રકારની ધામધુમ ચાલે છે. આ તિથિ અનધ્યાયની હોવાથી
તે દિવસે વિદ્યાર્થીઓને ચોપડીઓને અડકવાની પણ સખ
મનાઇ છે. બંગાળામાં કારતકી પૂનમ અને દરેક રવિવારને
દિવસે સૂર્યનારાયણની પૂજા થાય છે, તેને એત (સૂર્ય) પૂજા
કહે છે. માટીના એક નાના વાસણને લાલ રંગ ચોપડે છે

*રથોત્સવની કલ્પના આર્યોએ પ્રથમ બૌદ્ધો પાસેથી લીધા હશે.
ખ્રિસ્તી શકના ચોથા અને સાતમા સૈકામાં ચીની પ્રવાસી ફાહિયાન અને
હુએનત્સિયાંગ હિન્દુસ્તાનમાં સુસાદરી કરવા આવેલા ત્યારના તેમના
પ્રવાસવર્ણનમાં એમ લખેલું છે કે બૌદ્ધ ધર્મીય રાજના હુકમથી
રથમાં બેસાડેલી ખુદની મૂર્તિનો વરઘોડો કાઢવામાં આવ્યો હતો તે
તેમણે જોયો હતો. ધાર્મિક સંસ્કારો તરફ લોકોનું ધ્યાન ખેંચવા
માટે આમ મોટા પ્રમાણ પર ઉજવાતા વહેવારો મદદ રૂપે થાય છે.
રથોત્સવનો મુખ્ય કાળ મહા શુદ સાતમથી વૈશાખી પૂનમ સુધીનો
હોય છે.

અને તેના પર કેવડાનું પાંદડું અને ખાવાના પાનનું ખીડું મુકીને લાલરંગનાં ફુલો ચડાવે છે અને ખીર તથા પિષ્ઠ અર્પણ કરે છે. તેજ પ્રમાણે સ્ત્રીઓ હળદરકંડુ વહેંચે છે. મહારાષ્ટ્ર અને કર્ણાટકના ધણુખરા ભાગોમાં રથસપ્તમીને દિવસે હળદરકંડુ વહેંચવાનો અને બોળા ભરવાનો રિવાજ છે, પરંતુ ત્યાં ઐતપૂજનો રિવાજ નથી.

સૂર્યોપાસના અને સૌરપંથ

વેદકાળમાં સૂર્યોપાસના હતી એવું સૂર્યની પ્રાર્થના ઉપરથી ચોખ્ખું દેખાય છે. સૂર્ય અદિતીનો પુત્ર હોવાથી તેને અદિત્ય એ નામ આપવામાં આવ્યું. આકાશને અદિતી એ નામ આપવામાં આવેલું એવું ઋગ્વેદના સૂકતો ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે. સૂર્ય પાપોનો નાશ કરે છે એવી પ્રાચીન આર્યોની માન્યતા હતી તેથી તેમણે સૂર્યને એવી પ્રાર્થના કરી કે “ તું અમને પાપમુક્ત કર અને અમે નળપાપ છીએ એમ વસ્ત્રુદિ ખીજા દેવોને જણાવ. ” (ઋગ્વેદ મં ૭-૬૦-૧, ૬૨-૨) કૌશીતકી બ્રાહ્મણોપનિષદમાં કહેલું છે કે કૌશીતકી સવારમાં, બપોરે અને સાંજે સૂર્યને અર્ધ્ય આપતો અને પોતાને પાપમુક્ત કરવા માટે તેની પ્રાર્થના કરતો. આજે પણ દિવસે એ રીતે અર્ધ્ય આપીને સૂર્ય, મન્યુ અને મન્યુપતિની પોતાને પાપમાર્ગમાંથી બચાવવાને પ્રાર્થના કરે છે. પછી ગાયત્રી મંત્રનો ઉચ્ચાર કરીને તેઓ ‘અસાવાદિત્યો બ્રહ્મ’ એમ કહી પોતાના મસ્તકની આસપાસ ત્રણ વખત પાણી ફેરવી તે નાંખી દે છે. (‘અસાવાદિત્યો બ્રહ્મ’ નો અર્થ આ અદિત્ય બ્રહ્મ છે એવો થાય છે.) સૂર્યોદય અને સૂર્યાસ્તને વખતે સૂર્ય તરફ દૃષ્ટિ રાખી ઉદય અને અસ્ત થતાં સુધી ગાયત્રી મંત્ર

જપવો એવું આશ્વલાયન ગૃહ્યસૂત્રમાં કહેલું છે. જનોઈને વખતે છોકરાને સૂર્યની સામે ઉભો કરીને ગોર નીચે પ્રમાણે પ્રાર્થના કરે છે: 'હિ સવિતર, આ તારો વિદ્યાર્થી છે. તું એનું રક્ષણ કર. તેને મૃત્યુમુખે પડવા દઇશ નહિ.' ધન અને કીર્તિ પ્રાપ્ત કરવા માટે સૂર્યની ઉપાસના કરવી એવું 'ખાદિર ગૃહ્યસૂત્ર'માં કહેલું છે. યુધિષ્ઠિરને સૂર્યે અખૂટ અન્ન આપનારી થાળી આપી ત્યારે તેણે સૂર્યની પ્રાર્થના કરી હતી એવું મહાભારત-માં વર્ણવેલું છે. (મયૂર સાતમા સૈકામાં હર્ષવર્ધન પાસે હતો. તેણે સૂર્યસ્તુતિના ૧૦૦ શ્લોક રચેલા છે.)

ઉપલા વિવેચન પરથી જણાશે કે જૂના વખતમાં આર્યા-વર્તમાં સૂર્યોપાસનાનો રિવાજ ચાલુ હતો અને પાપના નાશ તથા અન્ન, ધનધાન્ય, કીર્તિ અને આરોગ્યની પ્રાપ્તિને માટે તેની પ્રાર્થના કરવામાં આવતી હતી. સૂર્યનાં બાર નામોનો ઉચ્ચાર કરી તેને બાર નમસ્કાર કરવાની રીત આજે પણ આ દેશમાં ચાલુ છે. શિવ, વિષ્ણુ, ગણપતિ, શક્તિ વગેરે દેવતાઓની પૂજા કરનાર અને તેમનું ભજન કરનાર પંથ આ દેશમાં નિર્માણ થયો; તે જ પ્રમાણે સૂર્યને દેવ માની તેની પૂજા કરનાર એક પંથ નીકળ્યો તેમાં શકિ નવાઈ? એ પંથ 'સૌર' ના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. એ પંથના લોકો સૂર્ય એ જ આ સ્થાવર જંગમ સૃષ્ટિનો આત્મા છે એવું પ્રતિપાદન કરે છે અને તે બધા દેવોમાં શ્રેષ્ઠ છે એવો શ્રુતિનો આધાર આપે છે.

चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः ।

आप्रा द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं सूर्य आत्मा जगत्स्तस्थुषश्च ।

(મં. ૧-૧૧૫. સુ.)

અર્થ:—“ મિત્ર, વરુણ અને અગ્નિના ચક્ષુરૂપ એવી દેવોની આશ્ચર્યકારક શક્તિનો ઉદય થયો છે; સ્થાવર અને જંગમ વસ્તુઓનો આત્મા એવો આ સૂર્ય લુલોક, ભૂલોક અને અન્તરીક્ષને વ્યાપી રહેલો છે. ” આ સૂકતો ઉપર સૌર પંથવાળાઓ વધારે આધાર રાખે છે. સૌર પંથમાં છ ભેદ છે: એક પંથના લોક લાલ ચંદનનું ગોળ તિલક કપાળમાં કરે છે અને લાલ રંગની ફુલમાળા પહેરે છે. બીજા ત્રણ પંથના લોકો ઉદયકાળના સૂર્યને બ્રહ્મદેવ, મધ્યકાળનાને શિવ અને અસ્તકાળનાને વિષ્ણુ તરીકે માનીને તેની પૂજા કરે છે. પાંચમો પંથ એ ત્રણે વખતે દેખાનારા સૂર્યને ત્રિમૂર્તિ તરીકે માને છે. તે પંથના કેટલાએક લોકો સૂર્યાસ્ત અને સૂર્યોદયની દરમિયાન અત્ર અહણ કરતા નથી. છઠ્ઠા પંથના લોક સૂર્યના ચિહ્નવાળી મુદ્રા તપાવીને શરીર પર તેનો ડામ લે છે અને ઐ નમઃ શ્રીસૂર્યાય એ સપ્તાક્ષરી મંત્ર જપે છે, અને વેદના સૂકતોમાંના પુરુષસૂકત અને શતદ્રીયનો અર્થ પોતાને અનુકૂળ એવો કરી એમ પ્રતિપાદન કરે છે કે તે સૂકતો સૂર્યની ઉપાસના માટે જ છે.

રામાયણ અને મહાભારત કાળમાં સૂર્યનાં સ્વતંત્ર મંદિરો બાંધી ત્યાં તેની પૂજા કરવામાં આવતી એવું દેખાય છે. પછી પુરાણકાળમાં જ્યારે મૂર્તિપૂજા પ્રચલિત થઈ ત્યારે સૂર્યની પ્રતિમા કેવી હોવી જોઈએ તે વિષે પુરાણકારોએ અનેક તર્ક કર્યા. છઠ્ઠા સૈકામાં ‘વરાહમિહિર’ નામનો એક મહાન જ્યોતિષી થઈ ગયો. સૂર્યની મૂર્તિ કેવી બનાવવી એ તેણે કહેલું છે. કલ્પતરુ ગ્રંથમાં મહા શુદ્ધ સાતમને દિવસે મંદિરની અંદરની સૂર્યપ્રતિમાની પૂજા કરવી એવું કહેલું છે. એ ઉપરથી

એમ જણાય છે કે આશરે ૧૫૦૦ વરસ પહેલા આ દેશમાં સૂર્યના દેવાલયો હતાં. આવાં સૂર્યમંદિરોનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરનારા અનેક શિલાલેખ અને તામ્રપટ આજે મળી આવે છે. પશ્ચિમ હિન્દુસ્તાનમાં મુલતાનથી કચ્છ સુધી આવાં દેવાલયો હતાં. મુલતાનનું સુપ્રસિદ્ધ સૂર્યમંદિર હુએનત્સિઆંગ અને આલ્મેરુનીએ જોયેલું હતું. સત્તરમા સૈકામાં ધર્માધ ઔરંગઝેબે તે મંદિરનો નાશ કર્યો. કાશ્મીરમાં માર્તંડનું સુંદર દેવાલય છે. તે આઠમા સૈકામાં બંધાયું હશે એમ કહેવાય છે. શ્રીનગર (કાશ્મીર)થી આશરે ૨૦ માઇલ પર સૂર્યનું બીજું એક મંદિર છે, તે આશરે પાંચમા સૈકામાં બંધાયું હશે એવું સર કેનિંગહામનું કહેવું છે. હાલમાં ખાસ સૂર્યને માટે બંધાયેલું દેવળ કોઇ ઠેકાણે જોવામાં આવતું નથી. મુંબઇમાં માત્ર એક સૂર્યમંદિર જોવામાં આવે છે. તોપણ લગભગ બધાં દેવાલયોમાં સૂર્યના નામનો એકાદ પથર અથવા પ્રતિમા જોવામાં આવે છે અને તેના ઉપર ધરો અને લાલ રંગનાં પુલો ચડાવવામાં આવે છે. અબદાગીર અને ઉત્સવરથ ઉપર સૂર્યનું ચિત્ર કાઢવામાં આવે છે. શ્રાવણ મહિનામાં રવિવારે સૂર્યના નામે સોપારી મુકી તેની પૂજા કરવાની રીત દક્ષિણી આફ્રિકા સ્ત્રીઓમાં છે. આર્યોની મારક બીજા ધર્મવાળાઓ સૂર્યને દેવ તરીકે માનતા નથી, પરંતુ અઠવાડીયામાં એક દિવસને તેનું નામ આપી તેના પ્રત્યેની માનની લાગણી દર્શાવે છે. બૌદ્ધ ધર્મ કનિષ્ક રાજાનાં નાણાં ઉપર “માયરો” એ અક્ષરો છે. માયરો, મિહિર, મિહર એ જુદી જુદી ભાષાઓના શબ્દો, જંદ ભાષાનો ‘મિથ્ર’ અને સંસ્કૃત ‘મિત્ર’ એ બધાં સૂર્યનાં નામ ધ્યાનમાં રાખવા જેવાં છે. સૂર્યોપાસનાનું

મહત્વ હાલમાં જોકે ઘટયું છે તોપણ સૂર્યનારાયણની પ્રાર્થના ત્રિકાલ કરવી એ વૈદિક ધર્મનું એક અંગ થઈ પડ્યું છે. ઋગ્વેદની (મંડળ ૩, સૂક્ત ૬૨-૧૦) નીચેની ઋચા અત્યંત શ્રેષ્ઠ માનવામાં આવે છે:—

તત્સવિતુર્વરેણ્યં ભર્ગો દેવસ્ય ધીમહિ । ધિયો યોનઃ પ્રચોદયાત્ ॥

અર્થ:—“આખા જગતને પ્રેરનારો જે ભગવાન તેનું બધાને અત્યંત પ્રિય લાગે એવું જે શ્રેષ્ઠ એક તેજ છે તેનું અમે ધ્યાન ધરીયે છીયે. તે જ ભગવાન (સૂર્ય) અમારી બુદ્ધિને અને ધ્યાનભક્તિને શુભ પ્રેરણા કરજો.” દિલગીરીની વાત તો એ છે કે આ પ્રાર્થનાનો અર્થ હાલના બ્રાહ્મણો સમજતા નથી તો પછી તેમનાં કૃત્યો ઉપર અથવા વિચારો ઉપર તેનું પરિણામ ક્યાંથી થાય? આ ગાયત્રીમંત્ર જુના વખતમાં કેટલો બધો શ્રેષ્ઠ માનવામાં આવતો તે આ મંત્ર પર છાંદોગ્ય વગેરે ઉપનિષદો ઉપરાંત સ્વતંત્ર માયત્રીરામાયણાદિક એવા બીજીશ અથો રચાયા છે તે ઉપરથી જણાઈ આવશે. આર્યાવર્તમાં વેદકાળથી સૂર્યોપાસના ચાલુ હતી તોપણ બહારના દેશોમાં તો તેનો પ્રચાર

પરધર્મના અને પરદેશના લોકો

દ્વારા જ થયો એવું ભવિષ્યપુરાણમાંના વિગતવાર વર્ણન ઉપરથી જણાશે. ઐતિહાસિક ગ્રંથ સખવા માટે અધિકારયુક્ત અને પૂરી હકીકત ન મળવાથી તે વખતે મળી આવેલાં સાધનો પર આધાર રાખી આ પુરાણલેખકોએ દંતકથાઓનો આધાર લીધો અને ઇતિહાસમાં અલૌકિક ચમત્કારોનો ઉમેરો કર્યો એ વાત ખરી છે, તોપણ સૂક્ષ્મદષ્ટિએ વિચાર કરતાં એવું

જાણાય છે કે સ્વદેશમાંથી દેશવટો લઇ અહીં આવેલા ‘મગ’ નામના પરદેશીઓએ આર્યપૂજનો પ્રચાર આ આર્યભૂમિમાં કર્યો. ધરાની લોકોનો ધર્મસંસ્થાપક ઋથુસ્ત સૂર્યોપાસક હતો એવું ભવિષ્યપુરાણ ઉપરથી અને બીજા ઐતિહાસિક પુરાવા પરથી પણ સિદ્ધ થાય છે. એ સંબંધે થોડી હકીકત પાછળ (પાને ૧૫૭ મે) આપી છે. એ પુસ્તકમાં આર્યોમાં ભાઇ ભાઇ વચ્ચે ઝગડા થવાથી સુર અને અસુર તથા દેવ અને દાનવ એવા ભેદ કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયા તે પણ બતાવેલું છે. ભવિષ્યપુરાણમાં એવું વર્ણન છે કે શ્રીકૃષ્ણના પુત્ર સાંબને ક્રુષ્ટ રોગ થયો. યાદવોના ધર્મગુરુ ગૌરમુખની સલાહથી સૂર્યની પૂજા કરવા માટે તેણે શાકદ્વીપમાંથી ‘ મગ ’ નામના સૂર્યોપાસક બ્રાહ્મણને ખોલાવ્યા. સુજિજ્ઞ નામના મિહિર ગોત્રવાળા બ્રાહ્મણને નિશ્ચુભા નામની એક કન્યા હતી. તેને સૂર્યથી ઋથુસ્ત અથવા જરતુષ્ટ નામનો પુત્ર થયો અને તેની સંતતિ મગના નામથી પ્રસિદ્ધ થઇ. ઇ. સ. ૧૧૩૭-૩૮ના એક શિલાલેખમાં મગ લોકોની ઉત્પત્તિ સૂર્યથી થઇ અને

*અર=એડલું એ ખેતી વિષેના શબ્દ ઉપરથી આર્યશબ્દ નિર્માણ થયો. જુના વખતમાં તેઓ ખેતીને ઉપયોગી એવા ઘોડા, ડાંટ, બળદ વગેરે ઠોરોનાં ટાળાં પાળતા. આ પશુસંપત્તિ પરથી કેટલાએક કુટુંબોને નીચેનાં નામ પ્રાપ્ત થયાં છે:—

૧ ગુપ્તાર્ય (ગુપ્તાર્ય અથવા અર્યગુપ્ત), ૨ પાવોરોશાર્ય (ઋથુસ્તનો પિતા પૌન્ધ્રાર્ય) ૩ જમાર્ય (યમાર્ય) ૪ ઝરન કુલનો ઋથુસ્ત ૫ અર્યપતિ, કૈક્ય અને હય વગેરે નામના કેટલાએક પુરોહિતો વર્ણન પારસી ધર્મગ્રંથમાં અને ભારતાદિ પુરાણોમાં પણ મળે છે. કૈશબ ગાવો (ગાય) ઉપરથી આવ્યો.

સાંખ્ય તેમને આ દેશમાં લઇ આવ્યો એવું કહેલું છે. આલ્મે-
રૂનીએ આ દેશમાં આવ્યા પછી મગને જોયા અને તેઓ
ધરાની મગોના વંશજ છે એવો પોતાનો અભિપ્રાય તેણે
ટાંકી રાખ્યો છે. વખત જતાં મગના વંશજોનો વિસ્તાર થયો
અને રજપુતાના, બંગાળ અને પશ્ચિમ હિન્દુસ્તાનના કેટલાએક
ભાગમાં તેઓ ફેલાયા. એ મગ લોકોની યુદ્ધિ તીવ્ર હતી એવી
તેમની ખ્યાતિ છે અને તેમનામાં કેટલાએક નામાંકિત કવિઓ
થઇ ગયા છે.

ધરાની અને આર્યધર્મની તુલના ઉપર શાકદ્વીપ અને
ત્યાંના મૂળના રહેવાસી મગ લોકોનો ઉલ્લેખ કરેલો છે.
હિન્દુસ્તાન બહારના બીજા ધર્મવાળા લોકોને શક કહેવાનો
રિવાજ હતો. ભવિષ્યપુરાણમાંનું શાકદ્વીપ હાલ ધરાનના
નામથી પ્રસિદ્ધ છે અને ત્યાં મગ નામની કામ હોવાનું ઇતિહાસ
પરથી દેખાય છે. મનુએ તેમને પલ્લવ (પાર્શી) કહેલા છે.
ડૉ. હૉગ જેવા સુતીક્ષ્ણ ઇતિહાસસંશોધકે પાર્શી ધર્મગ્રંથોનો
શ્રદ્ધાપૂર્વક અભ્યાસ કરી એવું સિદ્ધ કર્યું છે કે હિન્દુ લોકો
અસલમાં ધરાનની ઉત્તરમાં વસતા હતા. ત્યાં કેટલાએક
કુટુંબોમાં ભાઇભાઇઓમાં કલહ જાગ્યો અને જે થોડા લોકો
દેશત્યાગ કરીને પૂર્વ તરફ ગયા તેમણે પાંજબમાં વસાહત
કરી. આ આર્યોના અંતઃકરણમાં દેવ અને ધર્મને વિષે શ્રદ્ધા
હતી, એટલે તેમણે ધર્મ વિષે જ વાણું કાર્ય કર્યું. આર્યોના
મુખ્ય ધર્મગ્રંથને વેદ કહે છે અને તેમના ધરાની ભાઇઓએ
પૂજ્ય માનેલા ગ્રંથને અવસ્તા અથવા ઝંદ અવસ્તા* કહે છે.
આ બન્ને ગ્રંથોમાં વર્ણન કરેલા દેવતાઓ ઘણે ભાગે એક જ

* ઝંદ ભાષા જુની સંસ્કૃત ભાષા સાથે મળતી આવે છે.

છે, એટલું જ નહિ પણ ઋગ્વેદમાંના કેટલાએક દેવતાઓ તે જ નામથી અથવા થોડાં રૂપાંતરથી અવસ્તા ગ્રંથમાં મળે છે. વાયુ, વૃદ્ધ, હવિષ્ (યવિષ્) એ દેવો અને સૂર્ય તથા વરુણની ઉપાસના એ જ અથવા એના જેવાં નામોથી કરેલી જેવામાં આવે છે. યજુર્વાગાદિકના બધા વિધિ સરખા છે અને જુદા જુદા સ્તોત્રોમાં વાપરેલો ‘યસ્ન’ શબ્દ યજ્ઞ અને યજ્ઞનવાચક છે. આપણા યજ્ઞ સોમરસ અને પવિત્ર માંસ વગર થતા નહોતા. તે જ પ્રમાણે પારસીઓના યજ્ઞ પણ એ વસ્તુઓ વગર થતા નહોતા. સોમને બદલે ‘હોઆમ’ શબ્દ અવસ્તા ગ્રંથમાં વાપરેલો છે. મિત્રવરુણ વગેરેની કથાઓ ઋગ્વેદના જેવી જ અવસ્તા ગ્રંથમાં પણ મળે છે અને કેટલીએક પ્રાર્થનાનું જે ભાષાન્તર કરવામાં આવે તો એ બેની વચ્ચે કંઈ ભેદ દેખાય નહિ.

જે પ્રમાણે પારસીઓના ધર્મગ્રંથમાં દેવ શબ્દ મૂળમાં ઇશ્વર અર્થે વાપરેલો છે તે જ પ્રમાણે ઋગ્વેદના કેટલાએક ભાગમાં અસુર શબ્દ ઇશ્વરને માટે વાપરેલો છે. તેવી જ રીતે અગ્નિ, ઇંદ્ર, વરુણ વગેરે દેવોની સ્તુતિ ઋગ્વેદ અને અવસ્તા ગ્રંથના કેટલાએક ભાગમાં એક જ રીતે કરેલી જેવામાં આવે છે. એ ઉપરથી જણાય છે કે પારસી અને આર્યલોક છુટા પડ્યા તે પહેલાં જે પ્રાર્થનાઓ તેમનામાં હતી તે તેઓ છુટા પડ્યા પછી પણ જેવી ને તેવી જ રહી; પણ જેમ જેમ વિરોધ વધતો ગયો તેમ તેમ તેઓ એકબીજાના દેવની નિંદા કરવા લાગ્યા, અને તેથી કેટલાએક દેવવાચક શબ્દો પણ વિરુદ્ધ અર્થે વપરાવા લાગ્યા. આર્યોના દેવાધિદેવ ઇંદ્રને પારસીઓએ નીચ અને લુચ્છો માનીને નરકાધિપતિ બનાવ્યો. અને જે ત્વષ્ટાને વેદ ગાનારાઓએ લાખો ગાળો આપી તે જ

ત્વષ્ટા અથવા તીર પારસીઓને પૂજ્ય થયો. વેદગાયકોએ પારસીઓના પૂજ્ય દેવાધિદેવ અસુર (અહુર) ને માટે તિરસ્કાર બતાવ્યો ત્યારે પારસીઓએ દેવને ભૂતમાં ગણ્યા.

વેદ અપૌરુષેય છે એવો આર્યોના મત છે. અવસ્તા ધર્મગ્રંથ પણ ઝરથુસ્તને પ્રત્યક્ષ ઇશ્વર તરફથી મળ્યો, અને મનમાં ધર્મસંબંધી જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન થયા પછી બ્રહ્મન દેવતાની મારફત અહુરમઝદને ઝરથુસ્તે કેટલાએક પ્રશ્ન પૂછ્યા તેના જવાબ તે દેવાધિદેવે શ્રેયશ દેવદૂતની મારફત આપ્યા એવું પારસીઓ માને છે. જે પ્રમાણે મનુ આર્યોના મોટા નીતિશાસ્ત્રજ્ઞ થઇ ગયો એમ હિન્દુઓ માને છે તે પ્રમાણે મનુશ્ચર (મનુષ્યેશ્વર) પારસીઓના મોટા સ્મૃતિકાર થઇ ગયો એવું તેઓ માને છે. હિન્દુઓએ બ્રહ્મને બંધી વસ્તુઓનું આદિકારણ માન્યું ત્યારે ધરાનમાંના તેમના બાધઓએ તેનો (બ્રહ્મનો) બ્રહ્મન એટલે ‘સાઈ મન’ એવો અર્થ કર્યો. આર્યોએ પુનર્જન્મથી ઘુટવાનો ઉપાય શોધ્યો ત્યારે પારસીઓએ પોતાનું મૃત શરીર ફરીથી સજીવન* થશે એમ માનીને દેહાત્મવાદને છાજે એવી રીતે અમરત્વ (અમરતત્વ) અને અન્યેયપણું માગી લીધું. પારસીઓના મુખ્ય ધર્મગ્રંથ ઝંદ અવસ્તા, ગાથા, વેદિદાદ, યજસ્તે અથવા યસ્ન એટલા છે. પહેલો ગ્રંથ ઝરથુસ્તે પોતે અને તેના શિષ્યોએ લખ્યો. ‘ગૈ’ એટલે ગાવું એ ઉપરથી આવેલા ગાથાગ્રંથમાં દેવોની પ્રાર્થના છે. વેદિદાદ અથવા વેદેવોદાદ (વિ એટલે વિરુદ્ધ અને દેવો એટલે દેવોની) માં આર્યોના દેવોની નિંદા છે. યજસ્તે

* ખ્રિસ્તી લોકોની પુનરુત્થાપના (Resurrection) ની કલ્પના આ કલ્પના સાથે મળતી આવે છે.

અથવા યસ્ન એ યજ્ઞ વિષેની માહિતીનો ગ્રંથ છે. એકંદરે પોતાના ધર્મગ્રંથ અપૌરુષેય હોવા બદલ અને ધર્મવાળાઓની કલ્પના—પારસીઓનો બહાન અને આર્યોનું ખૂલ, ‘ત્રેાશ’ એ શબ્દને મળતો શબ્દ ‘શ્રુતિ’ વગેરે જોતાં પારસીઓ માત્ર દેશબંધુ જ નહિ પરંતુ ધર્મબંધુ પણ છે એમ આજે દેખાય છે. પાછળ સિન્ટ્રાવતારના વિવેચનમાં વર્ણન કરેલા ઇરાની લોકો

અમુર, દૈત્ય અથવા દાનવ

હતા એવું જે કહેલું છે તે માટે ઘણા પુરાવા આપી શકાય એમ છે; પરંતુ વિસ્તારના ભયથી તેમ કરવું ઉચિત નથી. ઇરાની લોકો હજી પોતાને ‘દાંધાવો’ કહેવડાવે છે. દસ્યવઃ અને દાનવ શબ્દો દાંધાવો ઉપરથી આવેલા હશે એવો ડૉ. સ્પૂનરનો મત છે. અંગાળ, બિહાર અને ઓરિસ્સામાં આવીને વસેલા આ લોકોનો તેમજ દાંબોળ, પારદ અને પદ્મવનો મનુસ્મૃતિમાં ઉલ્લેખ કરેલો છે. એ બધા ઇરાનીઓના વંશજ હતા એવું પાંડિતોનું કહેવું છે. ઋગ્વેદમાં વૃત્રને દાવન એમ કહેલું છે અને યજુર્વેદમાં (૫૦-૭૩) તથા અથર્વ વેદમાં (૪૦-૨૪) એ શબ્દ શત્રુને અર્થે વાપરવામાં આવેલો છે. અવરતા ગ્રંથમાં પણ એ જ શબ્દ શત્રુ અર્થે વાપરવામાં આવેલો છે એવું ડૉ. હોગનું કહેવું છે. મહાભારતમાં [આદિ પર્વ ૬૭] કહેલું છે કે જરાસંધ એ પૂર્વજન્મમાં દાનવાધિપતિ હતો અને ‘મગધ’ એ નામ ‘મગ’ ઉપરથી પડ્યું એવું ભવિષ્યપુરાણમાં સૂચવેલું છે.

મગંધ્યાયન્તિ તે યસ્માત્તેન મગધા : સ્મૃતા : ।

(‘મગ’નું એટલે દોષોનું ધ્યાન કરતા હોવાથી એટલે કે ક્યા કર્મથી ક્યો દોષ લાગશે એનો વિચાર કરીને વર્તન કરતા હોવાથી, તેમનું નામ ‘મગધ’ પડ્યું.) એ મગોનાં ૧૮ કુટુંબો આ દેશમાં આવ્યાં હતાં અને વેદનો વિપરીત અર્થ કરનારા પણ તેઓ જ હતા એવું ભવિષ્યપુરાણ પરથી જણાય છે. મગ લોકો કમરની આસપાસ અવ્યંગ વીંટાળતા હતા, તેને ઝંદ ભાષામાં ઐવ્યાઓધિન અને સંસ્કૃતમાં અવ્યંગ કહે છે, અને હાલમાં પારસીઓ તેને કસ્તિ કહે છે. તેમનો કસ્તિ અને સદરા પહેરવાનો રિવાજ આપણા જનોાધના વિધિને લગભગ મળતો આવે છે. ૧૨૦૦ વર્ષ પહેલાં પારસી લોકો પોતાના દેશનો ત્યાગ કરી આ દેશમાં આશ્રય લેવા આવ્યા ત્યારે તેમનામાં અગ્નિપૂજા, સૂર્યપૂજા અને વર્ણવ્યવસ્થા * વગેરે રિવાજો આર્યોની રીતભાતને મળતા નેઈ સંન્નણુ ગામના રાજાએ તેમને આશ્રય આપ્યો. એ લોકો સંખ્યામાં થોડા છે પણ દાનશૌર્ય, જ્ઞાનપ્રાપ્તિની ઇચ્છા, ઉદ્યમ, હિંમત, પ્રેમભાવ એ ગુણો તેમનામાં અખંડ વસે છે, અને આખા ભરતખંડને પૂજ્ય મહર્ષિ દાદાભાઈ નવરોજી તથા શિરોજશાહ મહેતા જેવા પ્રખ્યાત મુત્સદ્દી અને વાડીયા, સર જમશેદજી જીજીભાઈ જેવા મહાન પુરુષો પણ એમનામાં જ થઈ ગયા છે. આપણી જોડાજોડ ઉભા રહી આર્યભૂમિની સેવા કરવા માટે આપણા બંધુઓ આપણને પાછા મળ્યા એ આપણું સદ્ભાગ્ય ગણાય.

*પારસીઓમાં અથર્વાણુ અથવા અથોર્નન, રથેષ્ટર, વસ્ટેરીયસ અને હુતોક્ષ એ ચાર ભેદ જુનાં વખતમાં હતા તે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્રના અર્થમાં વખરાય છે.

હિંદુ અને બોધ

પરમેશ્વર સર્વ સ્થાવર જંગમ સૃષ્ટિમાં વ્યાપક છે અને અખિલ બ્રહ્માંડ તેનું દેવાલય છે. કોઈ પણ ધર્મસંસ્થાપક અથવા ધર્મગ્રંથ તેનું યથાર્થ વર્ણન કરી શક્યા નથી. પરમેશ્વરનો જેમણે આજ સુધી વિચાર કર્યો છે તે બધાએ તેની પ્રાપ્તિના ભિન્ન ભિન્ન માર્ગો બતાવી આપ્યા છે. કોઈએ અગ્નિનું તો કોઈએ સૂર્યનું મહત્વ ગાયું અને ઉપાસનાની ભિન્ન ભિન્ન પદ્ધતિઓ બતાવી ગયા.

એક વખત સર્વ પ્રાચીન રાષ્ટ્રોમાં અગ્નિપૂજા જેસભેર ચાલતી. હિન્દુસ્તાનમાં તો યજ્ઞના અગ્નિ માટે ઘણો જ આદર હતો. યજ્ઞાદિકોની આદુતિ ઉપર દેવોનો ઉદરનિર્વાહ ચાલે છે અને અગ્નિ સિવાય યજ્ઞ પરિપૂર્ણ થઈ શકતો જ નથી એવી માન્યતા હોવાથી અગ્નિનું મહત્વ એટલું બધું ગાવામાં આવ્યું કે તેને ‘સકલ દેવ કલ્યાણકર્તા’ એવી પદવી મળી. સર્વ દેવોમાં ઉમરમાં તે નાનો માનવામાં આવતો. કારણકે દરેક યજ્ઞને વખતે સમિધાના ધર્ષણથી તેને નવેસર સળગાવવામાં આવતો અને એ જ કારણથી તેને ધર્ષણોદ્ભવ—પ્રમંથ—એવું નામ મળ્યું. કાળે કરીને એ સર્વ દેવોની ભક્તિ એક જ સર્વશક્તિ-માન દેવમાં પરિણત થઈ. ઋગ્વેદના દશમા મંડળમાં પરમેશ્વરના સ્વરૂપનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે કરેલું છે.

“તે સર્વનો પેદા કરનારો અને શ્રેષ્ઠ છે. તેણે બધું (વિશ્વ) ઉત્પન્ન કર્યું છે, તે બધાનું ભરણપોષણ કરે છે અને વસ્તુમાત્રનો તે અધિપતિ છે. તે સમર્થિઓથી પણ દૂર રહે છે અને જેનાપર તેની કૃપા થાય છે તેને મનવાંછિત ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. જે પિતાએ આપણને ઉત્પન્ન કર્યા, જે આખી

માનવજાતિ અને પદાર્થમાત્રને ઝોળખે છે તેને અનેક નામ હોવા છતાં તે પોતે એક જ છે. (ઋક્ ૧૦-૮૨) જેણે આપણને જીવ અને શક્તિ આપેલાં છે, જેની આજ્ઞાનું સર્વ દેવો પાલન કરે છે, જેનો પડછાયો એ જ મૃત્યુ છે, જેનું તેજ એ જ અમરત્વ છે, જે જડ ચેતન પદાર્થોનો માલિક છે, જેના પરાક્રમથી આ હિમાલય પર્વત, આ પૃથ્વી અને આ સાગર નિર્માણ થયાં અને જેના હાથ આકાશમંડળમાં પસરાયેલા છે તે એક પરમેશ્વર સિવાય અમે બીજા કોનું યજ્ઞન કરીયે ? ” (ઋક્ ૧૦-૧૨૧)

સાધુસંતોને પણ આવી જ રીતે પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થયો. સૂર્ય, ચંદ્ર, વાયુ, અગ્નિ, તારા, મહાસાગર વગેરેથી પરમેશ્વરના મહત્ત્વની કલ્પના થાય છે અને તેની ઉપાસનાથી પરમપદને પ્રાપ્ત કરી લેવાનો પંથ બહુ વિશાળ છે. રથસપ્તમી જેવા ઉત્સવો આપણને પ્રાચીન આર્યોનું સ્મરણ કરાવે છે અને તેમના વંશજ તરીકે આપણું જે ધાર્મિક કર્તવ્ય છે તે અંતઃકરણમાં જગૃત કરે છે, માટે આજના જમાનામાં આ તહેવારોનું ગમે એટલું સાફ નરસું રૂપાન્તર થયું હોય તોપણ તેમના ઉત્પાદકોની અમે સ્તુતિ જ કરીયે છીયે. શ્રીસૂર્યનારાયણ બધાને સુખ અને જ્ઞાન આપજો.

મહાશિવરાત્ર

હિન્દુ લોકોમાં બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવ એ ત્રણ મુખ્ય દેવો કહેવાય છે. તેમાંથી બ્રહ્માની પૂજા કરવાનો રિવાજ નથી, તોપણ દરેક શુભાશુભ કૃત્ય આખરે બ્રહ્માને જ અર્પણ કરવામાં આવે છે. બ્રહ્માર્પણ કર્યા વગર કોઈ પણ કૃત્ય પૂર્ણ થતું નથી. વિષ્ણુ અથવા શિવ એ બેમાંના એકની આરાધના દરેક હિન્દુ રોજ કરે છે. આ દરેક દેવને માટે ઉપાસનાના જુદા જુદા દિવસો મુકરર કરવામાં આવ્યા છે. શિવનો ઉત્સવ જ દિવસે વધારે શ્રદ્ધા અને ભક્તિપૂર્વક પાળવામાં આવે છે તે દિવસને મહાશિવરાત્ર કહે છે. એ તહેવાર દરેક વરસે મહા વદ ૧૪ ને દિવસે પાળવામાં આવે છે. દરેક મહિનાની વદ ૧૪ ને શિવરાત્ર કહે છે અને મહા મહિનાની શિવરાત્ર વિશેષ મહત્વની માનવામાં આવતી હોવાથી તેને મહાશિવરાત્ર કહે છે. આ તહેવારની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઈ તે કહેતાં પહેલાં શિવોપાસના આ દેશમાં કેવી રીતે શરૂ થઈ એ કહેવું

જરૂરી હોવાથી તે વિષેની માહિતી અહીં આપીએ છીએ.

ઋગ્વેદમાં શિવોપાસના

ચાર વેદમાંનો મુખ્ય જે ઋગ્વેદ તેમાં શિવના સ્વરૂપનું અને તેના મહિમાનું વર્ણન રુદ્રની સંજ્ઞાથી કરેલું છે. આ વિશ્વ જેટલું આનંદજનક અને શિવકારક છે તેટલું જ તે ભયપ્રદ અને અશિવ છે એમ વિચાર કરતાં જણાશે. વર્ષાઋતુમાં થનારી મેઘની ગર્જના, પવનના તોરાણથી પૃથ્વી અને સમુદ્રમાં થતા મોટા ખળખળાટ, વિજળીના પડવાથી થતો અનર્થ, ધરતીકંપ અને તારાઓનું ખરવું વગેરે ખનાવો મનમાં બીક ઉપજાવનારા છે. આવા અનર્થોને પરિણામે અન્તે વિશ્વની પ્રગતિ જ થાય છે એ ખરું છે તોપણ તાત્કાલિક પરિણામને જોઇ જે પ્રચંડ સંહારક શક્તિને લીધે આ કૃત્યો બને છે તેનું ચિંતન કરવા તરફ મનુષ્ય માત્ર પ્રેરાય છે. આપણા આર્ય ઋષિઓએ આ ભયાનક શક્તિને રુદ્રનું નામ આપી અનેક રીતે તેની પાસે દયાની યાચના કરી છે. અન્નપાણીથી આપણું ભરણપોષણ કરનારી જગજ્જનનિને પદે પહોંચેલા શ્રીવિષ્ણુદેવ પ્રાચીન આર્યોને જેટલા પૂજ્ય હતા તેટલા જ બદકે તેનાથીયે વિશેષ પૂજ્ય વિશ્વનો પ્રલય કરનાર આ દેવ થયા છે. એટલે કે વિષ્ણુની પૂજનો ઉદ્ય જેમ તેના વિષેના પ્રેમને લીધે થયો તેમ રુદ્ર-પૂજનો ઉદ્ય તેના વિષેની બીકને લીધે થયો એમ કહેવામાં હરકત નથી. આ રુદ્રની સ્તુતિ અનેક પ્રકારે કરેલી જોવામાં આવે છે. દાખલા તરીકે ઋગ્વેદના પહેલા મંડળના ૧૨૪ માં સૂક્તમાં નીચેનું વર્ણન છે:

“ જે પ્રત્યક્ષ પરાક્રમ જ છે, જેને માથે જટાનો મુકુટ છે અને સર્વ યોદ્ધાઓ જેનો આશ્રય લે છે એવા રુદ્રને અમે

સ્તુતિ અર્પણ કરીએ છીએ. તેને લીધે બે પગવાળાં (મનુષ્યો ને પક્ષીઓ) અને ચાર પગવાળાં (પશુઓ) પ્રાણીઓનું કલ્યાણ થશે અને આ દેશના પ્રાણિમાત્રની અભિવૃદ્ધિ થઇને દુઃખમાંથી મુક્ત થશે. દેદીપ્યમાન, જટાધારી અને કુદ્ગરૂપ ધારણ કરનાર તે સ્વર્ગીય વરાહને વંદન કરીને અમે અહીં પ્રાર્થના કરીએ છીએ. પોતાની પાસે ઔષધો રાખી અમને સુખ, અભય અને રક્ષણ આપજો. હે રુદ્ર, અમારામાંના ઉચ્ચ કે નીચ કોઇને યે ઇજા થવા દઇશ નહિ. અમારાં માખાપને મારીશ નહિ. અમારાં પ્રિય શરીરને તારા તરફથી ઇજા ન પહોંચે. ગાય અને મનુષ્યથી તારું શસ્ત્ર દૂર રહે. વીર પુરુષોના આશ્રય રૂપ હે દેવ, માત્ર તારો વૈભવ અમારા માટે રાખજો. તું અમને સુખ આપ અને અમારા પક્ષનું સમર્થન કર. તું બમણો સામર્થ્યવાન હોવાથી અમને સુરક્ષિત રાખ. ”

ઉપલા અને એવાજ અર્થનાં અનેક સ્તોત્રો પરથી સિદ્ધ થાય છે કે રુદ્રને બે પગવાળાં પ્રાણીઓ પર સત્તા ચલાવનારો, તેમનો સંહારકર્તા અને હિતકર્તા પ્રાચીન આર્યો માનતા હતા. તે કલ્યાણકર્તા પણ છે એવું માનીને તેની પાસેથી વર માગવા તેઓ સદા તત્પર રહેતા. સર્વ વનસ્પતિનો તે સ્વામી હોવાથી સર્વ ઔષધો જાણનારો મોટો વૈદ્ય છે એમ સમજીને અનેક રોગોથી મુક્ત થવા માટે વેદગાયકોએ તેની સ્તુતિ કરેલી છે.

“ તારી ઔષધિથી તું અમારા સૈનિકોને નીરોગી કર. તું વૈદોનો પણ વૈદ્ય છે એવી તારી ખ્યાતિ છે. હે રુદ્ર, તારો તે વરદ હસ્ત—પીડિતોને રોગમાંથી મુક્ત કરનારો તારો ઔષધીયુક્ત હસ્ત ક્યાં છે ? હે મરુતો, તમારી ઔષધીઓ અત્યંત

પવિત્ર, મંગલકારક અને કલ્યાણપ્રદ છે. અમે સહુનાં મુખ અને આરોગ્ય માટે રૂદ્ર પાસે તેની યાચના કરીએ છીએ.” (ઋગ્વેદ મંડળ ૨, ૨૭)

એ પ્રમાણે રૂદ્રને વૈધરાજ માનવાનું એક કારણ એવું લાગે છે કે સર્વ વનસ્પતિના નિવાસસ્થાન હિમાલય પર તે રહે છે; અને યોગ્ય વખતે વરસાદ પાડી તે દુનીયાનું પોષણ કરે છે એમ તેના ભકતો માનતા. રૂદ્રનું નિવાસસ્થાન અરણ્ય-માં અને હુંગર ઉપર છે તેથી ત્યાંનાં હિંસક પશુઓને મારવાને માટે પણ તે સમર્થ છે એવું કદાપી લઈ તેને કુશળ શસ્ત્રધારી કહેલો હશે.

“ભગવાન રૂદ્રનાં અસ્ત્રો અમને છોડીને ખીજ તરફ જાય. તેના ભયંકર ક્રોધનો આવેશ પણ ખીજ તરફ વળે. દાનશર યજમાનના હિતને માટે તું તારા અઢળ ધનુષ્યની પણુ જરા ઢીલી કર.” આમ અનેક રીતે સ્થળે સ્થળે તેની પ્રાર્થના કરેલી જોવામાં આવે છે. ઋગ્વેદકાળ પછી રૂદ્રને માટેનો આદરભાવ ઓછો ન થતાં તે વધતો જ ગયો એવી સાક્ષી તે વખતના લેખો પૂરે છે.

યજુર્વેદમાં શિવોપાસના

યજુર્વેદની તૈત્તિરીય સંહિતામાં રૂદ્રવર્ણન છે તે પરથી જણાય છે કે તે વખતે તેની પૂજા વિશેષ માન્ય થઈ હતી. શતરુદ્રીમાં રૂદ્રનાં વખાણ કરેલાં છે, અને ઘણે ભાગે એ જ વર્ણન તેની પછી અસ્તિત્વમાં આવેલા પુરાણકારોએ જુદી જુદી કથાઓમાં લીધેલું છે. તેને પશુપતિ, ગિરીશ અથવા ગિરિત્ર, નીલકંઠ, કપર્દિન અથવા જટાધારી, શર્વ અથવા

ધર્મવિદ્યાપદ્મ, શિવ, શંકર એટલે કલ્યાણકર્તા વગેરે અનેક અર્થયુક્ત નામો આપેલાં છે. અતિ ઉંચા પર્વતના શિખર પર રુદ્રનું નિવાસસ્થાન છે અને આસપાસના મેઘાચ્છાદિત પ્રદેશમાંથી તે વિદ્યુત્પ્રહાર કરે છે તેથી તેનું નામ ગિરીશ પડ્યું. ઇંદ્રધનુષ્યના રંગથી સુશોભિત થયેલાં વાદળાંઓમાં રહેનારા રુદ્રદેવને તામ્ર, અરુણ, બ્રુ, નીલકંઠ વગેરે નામો આપવામાં આવ્યાં. અતિ ઉત્તમ ઔષધિનો માલિક અને વિષનો વર્ષાવ કરનારો પણ એ જ છે, એ એ વર્ણનોનો સંબંધ જોડી ‘સમુદ્રમંથનને વખતે હાળાહળ વિષ પીવાથી તે નીલકંઠ થયા’ એવો કથાભાગ પાછળથી રચવામાં આવ્યો. અત્યંત ઉપયોગી એવાં ચાર પગવાળાં જનાવરોનો એ સ્વામી હોવાથી તેનું નામ પશુપતિ પડ્યું. અગ્નિ અને રુદ્ર એક જ છે એ કલ્પના માન્ય થવાથી તેની જટાને અગ્નિજ્વાલાઓની ઉપમા આપવામાં આવી અને તેને ‘કપર્દિન’ એ નામ આપવામાં આવ્યું. દુકાળ પાડવાની ઇચ્છા રાખનાર નિર્જળ વાદળાં ઉપર વિદ્યુત્-શલ્ય નાંખી તેમને હઠાવનારા રુદ્રને શર્વ અથવા ધનુર્વેદવેતા એવું નામ પ્રાપ્ત થયું. શિવ, શંભુ અને શંકર એ ત્રણ શુભસૂચક નામો તેના કલ્યાણપ્રદ ગુણો પરથી પડ્યા. એ પ્રમાણે રુદ્ર દેવતા માટે વિદ્વાનોએ અનેક તર્ક કરેલા છે.

અર્થોએ એ દેવને પૂજ્ય માન્યો તેમ નિષાધ, ચોર, ઘાડપાડનાર લૂંટારા, એવા શહેરથી દૂર રહેનારા લોકોએ તે જ વેદમાં વર્ણન કરેલા રુદ્રદેવની પૂજા આરંભી. પણ તેમણે તેને વિષે સંકુચિત કલ્પનાઓ બાંધી. તેને અરણ્યવાસી બનાવ્યો અને ઉંમ્ર પંચાનન સાથે તેની સરખામણી કરી તેના ગળામાં માણસની ખોપરીઓની એક માળા પણ પહેરાવી. નિષાધોએ

તેને પોતાની માફક મૃગચર્મધારી સમજીને તેને કિરાવોનો અધિપતિ બનાવ્યો. એ પરથી તેને 'કૃતિમ્ વાસનઃ' એટલે મૃગચર્મધારી એવું નામ પ્રાપ્ત થયું. ગામના સીમાડા પર અને જંગલની અંદરના મસાણામાં પણ રુદ્રનું સ્વામિત્વ છે એમ માનીને તે ચિતાભસ્મધારી ઇંડમાલાધર છે વગેરે કલ્પનાઓ ઉત્પન્ન થઈ. બીજી વાત ધ્યાનમાં રાખવા જેવી એ છે કે આ દેવતાના નિષાધ ઉપાસકોને રુદ્ર કહેવામાં આવતા તેમ કુંભાર, સુતાર વગેરે કારીગરો પણ તેને ભજતા હતા અને તેઓ ગણ્ય તરીકે ઓળખાતા હતા. તેમનો નાયક ગણ્યપતિ તે રુદ્ર દેવતાના જમણા હાથ જેવો હતો. (ગણ્યપતિ વિષેનું વિવેચન જુઓ.) એ પ્રમાણે આર્ય અને અનાર્ય, સુશિક્ષિત અને અશિક્ષિત એ બધા રુદ્રભક્તિનું મહત્ત્વ સ્વીકારવા લાગ્યા.

ઉપનિષદમાં શિવ

યજુર્વેદકાળમાં રુદ્રનું મહત્ત્વ વધવાથી તેનું પરિણામ ઉપનિષદકારો પર પણ થયું. શતરુદ્રીમાં રુદ્રને વિશ્વનું આદ્યકારણ, દેવોની ઉત્પત્તિ અને વર્ધન કરનારો મહાયોગી કહેલો છે. એ જ અર્થના કેટલાએક રૂકરા શ્વેતાશ્વતરોપનિષદમાં મળે છે. રુદ્રને ઇશ, ઇશાન અને શિવ એ નામો આપેલાં છે અને તેનામાં અલૌકિક શક્તિ છે એવું વર્ણન કરેલું છે. તે પ્રાણીમાત્રના હૃદયમાં વસનાર અને વિશ્વને વ્યાપી રહેલો છે. તેનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાથી મનુષ્ય અમરત્વને પામે છે વગેરે જે ઉપનિષદમાં કહેલું છે તે પરથી જેને પાછળથી બ્રહ્મ એ સંગ્રા આપવામાં આવી એ બ્રહ્મ એટલે રુદ્ર જ છે એવો મત ઉપનિષદકાળમાં પ્રાપ્તવામાં આવ્યો હશે. અથર્વશીર્ષ ઉપનિષદમાં રુદ્રનું ખૂબ મહત્ત્વ વણવવામાં આવેલું છે. તે

અનાધનંત અને શાશ્વત છે અને વિશ્વની ઉત્પત્તિ અને નાશ પણ એ જ કરે છે એવું બતાવેલું છે. તેને વિષ્ણુ, મહેશ્વર, ઉમા, સુદ, વિનાયક, હશિન, ભગવત્, મહાદેવ, બ્રહ્મ ઇત્યાદિ નામો છે. ઓ એ પ્રણવનો જપ કરીને પાશુપતવ્રત પાળવાથી મુક્તિ મળે છે એવું પણ આ ઉપનિષદમાં કહેલું છે.

ઉપનિષદકાળમાં વેદમાં વર્ણન કરેલા દેવોનું મહત્ત્વ ઓછું થતું જઈ એકેશ્વરી મતનો અનુવાદ કરવામાં સમાજના સુબાળ લોકો ગુંથાયા હતા. એ સર્વ દેવોનો ઉત્પાદક એવો એક જ દેવ છે એવો મત બનતો જતો હતો. કેનોપનિષદમાં કહેલું છે કે બ્રહ્માએ દેવોને અસુરો ઉપર વિજય મેળવી આપ્યો; પરંતુ અગ્નિ, વાયુ, ઇંદ્ર વગેરે દેવતાઓને જ્યારે અભિમાન થયું કે અમે પોતાના જ પરાક્રમથી જય મેળવ્યો છે ત્યારે ધાસનું એક તણખલું હાથમાં લઈને બ્રહ્મદેવ પ્રગટ થયા અને અગ્નિને તેને બાળવાને અને વાયુને તે ઉડાડવાને કહ્યું. પરંતુ તેઓથી તે થઈ શક્યું નહિ. એટલામાં ઇંદ્ર આગળ આવ્યો ત્યારે બ્રહ્મદેવ અંતર્ધાન પામ્યા અને તેને ડેકાણે હૈમવતી ઉમા પ્રગટ થઈ. ઇંદ્રે તેને પૂછ્યું કે ‘અંતર્ધાન થએલા બ્રહ્મદેવ આ જ છે કે?’ ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો કે ‘હા.’ આ ઉત્તારા ઉપરથી જણાશે કે ઇંદ્રાદિકને વિષે પૂજ્યમુદ્ધિ ઓછી થયેલી વિચારી લોકોનું ધ્યાન બ્રહ્મા તરફ ખેંચાયું. હૈમવતી ઉમાએ જેને બ્રહ્મ કહ્યા તે જ શિવ હતા એ પણ ઉપલા ઉત્તારા પરથી સિદ્ધ થાય છે. શ્વેતાશ્વતરોપનિષદમાં માયા એ જ પ્રકૃતિ અને તેનો ભોક્તા મહેશ્વર છે એવું કથન છે. પુરાણકાળમાં મહેશ્વર એ નામ રૂદ્રને-શિવને-આપવામાં આવ્યું; તે જ પ્રમાણે માયા અથવા પ્રકૃતિ એ શિવની અર્ધાંગના હરી. શતપથ બ્રાહ્મણમાં

અંખિકા એ રુદ્રની બહેન છે. એવું ઠરાવવામાં આવ્યું; પરંતુ પુરાણકાળમાં રુદ્ર અથવા શિવની પત્નીને અંખિકા એ નામ મળ્યું. મુંડકોપનિષદમાં અગ્નિની સાત શિખાઓનું વર્ણન કરેલું છે અને તેમને કાલી, કરાલી, મનોજવા, સુદોહિતા, સ્ફુલ્લિ-ગિની અને વિશ્વરૂપી એવાં નામે આપેલાં છે. એ જ નામે વખત જતાં રુદ્રપત્નીને પણ આપવામાં આવ્યાં. ગૃહ્યસૂત્રમાં શિવને માટે શ્લગવ યજ્ઞનો વિધિ : કહેલો છે તેમાં તેને મૃદ, ભવ, ઈંદ્ર, રુદ્ર અને શર્વ એ નામોથી સંબોધેલો છે. અર્થાત્ તેની પત્ની મૃડાની, ભવાની, ઈંદ્રાણી, રુદ્રાણી અને શર્માણી એ નામોથી પુરાણકાલમાં પ્રસિદ્ધ થઈ.

મહાભારતકાળમાં રુદ્રોપાસના

મહાભારતમાં અનેક ઠેકાણે શિવ વિષે ઉલ્લેખ છે તે પૃથ્વી એવું દેખાય છે કે વ્યાસે મૂળ ભારત લખી કાઢ્યા પછી લગભગ ૫૦૦ વર્ષ સુધી જુદા જુદા લેખકોએ તેમાં ઉમેરા કર્યા અને આ પર્વતપ્રાય ગ્રંથ સંપૂર્ણ થતાં સુધીમાં રુદ્ર અથવા શિવ એ દેવ માટે આદરભાવ હતો. કિરાત (શિવ) અને અર્જુનનું યુદ્ધ, અર્જુન અને કૃષ્ણને હિમાલય ઉપર શંકરનાં દર્શન, અશ્વત્થામાને શંકર તરફથી ખડ્ગની પ્રાપ્તિ, અર્જુનને પાશુપતાસ્ત્રની શિવ તરફથી ભેટ, શિવના પ્રસાદથી જાંબુવત્સીને પેટે થયેલા શ્રીકૃષ્ણના પુત્ર સાંખની કથા, ઉપમન્યુને ઉમાસહેશ્વરનાં દર્શન, અર્જુને યુદ્ધની શરૂઆતમાં કરેલું દુર્ગા-સ્તવન ઇત્યાદિ અનેક વાતોનો વિચાર કરીએ તો તે વખતમાં શિવ આર્ય લોકોને પૂજ્ય થયા હતા એમ કહી શકાય. વળી શિવ પ્રીત્યર્થ કરવામાં આવતી

લિંગપૂજા વિષેના માહિતી

પણ મહાભારતમાં મળી આવે છે. તે ઉપરથી એ પૂજા કેટલાએક સૈદ્ધાંતી આ દેશમાં પ્રચલિત છે એવું દેખાય છે. આ પૂજા વિષેની ખાતરીલાયક ઐતિહાસિક માહિતી આપવી જરા કઠણ છે. વેદકાળમાં લિંગપૂજા પ્રચારમાં નહોતી, પરંતુ માત્ર અનાયોમાં તેનો પ્રચાર હતો (ઋગ્વેદ મંડળ, સૂક્ત ૨૧-૫) એવું દેખાય છે. લિંગની પૂજા કરનારાઓ તરફથી યજ્ઞને વિધન ન થાય એવા અર્થની પ્રાર્થના ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે લિંગપૂજકો આયોના યજ્ઞકાર્યમાં વિધન આણુતા. ખીજે એક ઠેકાણે ઇંદ્રે લિંગપૂજા કરનારાઓનો નાશ કરી તેમના શહેરમાંથી દ્રવ્ય લૂંટી લીધું એવો ઉલ્લેખ છે, એ ઉપરથી એવું અનુમાન થાય છે કે ઇંદ્રને દેવ ન માનનારા અનાયોમાં લિંગપૂજનો રિવાજ હતો. કાળે કરીને અનાયો આયોની સાથે મળી જવાથી વેદમાર્ગીઓમાં પણ એ પૂજા શરૂ થઈ હશે. પતંજલિના વખતમાં શિવપ્રતિમા-પૂજનનો રિવાજ હતો એવું તેના સ્તોત્રોમાં આપેલા દાખલા ઉપરથી જણાય છે. તે વખતે સાર્વજનિક દેવાલયોમાં શિવપ્રતિમાની પૂજા ચાલતી હતી.

રામાયણકાળમાં લિંગપૂજા ઘણે ભાગે નહોતી. રાવણ શિવલિંગની પૂજા કરતો હતો અને રામે સેતુબંધન પહેલાં રામેશ્વરમાં શિવલિંગ સ્થાપન કર્યું એવો જ રામાયણમાં ઉલ્લેખ છે તે પ્રક્ષિપ્ત હશે એવો પંડિતોનો મત છે. મહાભારતલેખનનું કામ ચાલતું હતું તે દરમિયાન ઉંચા વર્ગના લોકોએ લિંગપૂજા સ્વીકારી હતી એવું દેખાય છે, કારણકે ઉપમન્યુએ ઇંદ્રના વેષમાં આવેલા મહાદેવની સ્તુતિ કરતી વખતે શિવલિંગ એ

સર્વ લોકોને શ્રેષ્ઠ લાગવાથી તેની પૂજા સર્વત્ર થાય છે એવું
 કહેલું છે. પુરાણકાળમાં માત્ર આ પૂજનનું મહત્ત્વ બહુ જ વધ્યું
 અને તેની ઉત્પત્તિ વિષે જાતજાતની કથાઓ રચાઈ. પણ
 અને વાયુ પુરાણમાં આ કથાઓ મળી આવે છે. આ કથા-
 ઓનો મુખ્ય અર્થ એટલો જ છે કે શિવ નામનો દેવ ચરાચર
 વિશ્વનો ઉત્પાદક છે અને લિંગ તેની શક્તિનું ચિહ્ન છે.
 પરંતુ એકલા શંકરે આ ઉત્પત્તિ કરી હશે એ વાત અસંભવિત
 હોવાથી શંકર સાથે બેની આદિ શક્તિ પાર્વતીને પણ પૂજનમાં
 સ્થાન મળ્યું અને યોનિપૂજનો પ્રારંભ થયો. (એ વિષે વિશેષ
 માહિતી નવરાત્રની હકીકતમાં આપેલી છે.) કેટલાંએક પુરાણો
 શિવની સ્તુતિનાં તો કેટલાંએક વિષ્ણુની સ્તુતિનાં છે અને
 તેમાં લિંગપૂજ કરનારા શૈવોએ અને શાલિગ્રામશિલાની પૂજા
 કરનારા વૈષ્ણવોએ એકબીજાને સારી પેઠે ગાળો આપી છે.
 વેદકાળ અને પુરાણકાળની ઉપાસનાઓમાં ઘણો જ ફરક છે.
 વેદકાળમાં જોકે અનેક દેવો પૂજ્ય માનવામાં આવતા હતા
 તોપણ ઉપાસકો માત્ર પોતાના જ ઉપાસ્ય દેવની સ્તુતિ કરતા
 હતા. પરંતુ પુરાણકાળમાં પોતાના દેવનું શ્રેષ્ઠત્વ સ્થાપવા માટે
 બીજા દેવોને હીણુપ આણવાના ઉપાયો જાણી જોઈને લેવામાં
 આવતા. આને પરિણામે આર્યોમાં અંદર અંદર કૂટ થઈ.
 હાલમાં હિન્દુસ્તાનમાં ૧૨ શિવસ્થાનો પ્રસિદ્ધ છે અને એ
 બધાં જુના વખતમાં શિવપુરી તરીકે પ્રખ્યાત હતાં એવું
 ત્યાંનાં દેવાલયો અને વસ્તી ઉપરથી જણાય છે. આ જ્યોતિ-
 લિંગનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે:—

- ૧ પ્રભાસપાટણમાં સોમનાથ
- ૨ શ્રી શૈલ્યમાં મલ્લિકાર્જુન
- ૩ ઉજ્જયનીમાં મહાકાલ

- ૪ નર્મદા કિનારે ઝંકારમાંધાતા
- ૫ હિમાલય પર કેદાર
- ૬ ડાકિની જંગલમાં બીમાશંકર
- ૭ શ્રીક્ષેત્ર કાશીમાં વિશ્વેશ્વર
- ૮ નાસિક પાસે ત્ર્યંબકેશ્વર
- ૯ ચિતાભૂમિમાં વૈજનાથ
- ૧૦ દારૂકાવનમાં નાગનાથ,
- ૧૧ સેતુબંધ પર રામેશ્વર
- ૧૨ વેરલમાં ધૃષ્ટ્યેશ્વર

તે ઉપરાંત બિન્ન બિન્ન સ્થળે મહત્વ પામેલાં કાનડા જિલ્લામાંનાં ૫ લિંગો, કારવાર પાસે સેનજેશ્વર, ગોકર્ણમાં મહાબળેશ્વર, હોન્નાવર પાસે ગુણવંતેશ્વર, ધારેશ્વર તથા મુર્ડેશ્વર અને દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમાં કાંજિવરમ, ત્રિચિના પલ્લી, શ્રીકાલ-હસ્તી, તિરૂવણ્ણામલ્લિ અને ચિદંબરમના પૃથ્વી, આપ, અગ્નિ, વાયુ અને આકાશ એ પંચતત્ત્વાત્મક લિંગો અનુક્રમે પ્રસિદ્ધ છે.

પુરાણકાળ અને ત્યારપછીની શિવોપાસના

પુરાણકાળમાં શિવ અને વિષ્ણુનું વર્ણન કરતી વખતે વેદ-કાળથી તે પુરાણકાળ સુધીની રુદ્રોપાસનામાં જે ફેરફારો થતા ગયા એ બધાનો સમાવેશ કરીને પુરાણકારોએ શિવનું સ્વરૂપ નક્કી કર્યું. આર્યો અને અનાર્યો બિન્ન દૃષ્ટિથી તેને મહત્ત્વ આપતા. એ બંનેના વિચારોનું પ્રતિબિંબ પુરાણકાળની* શિવપૂજનમાં દેખાઈ આવે છે. તે ઉપરાંત શિવ એ મહાયોગી, નાટ્યકુશળ* અને સંગીતપ્રવીણ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે.

*શિવ એ વિદ્વાન વ્યાકરણશાસ્ત્રી પણ હતો. પાણિનીને વ્યાકરણના સૂત્રોની માહિતી તેની પાસેથી મળી એમ કહેવામાં આવે છે.

પુરાણકારોના પ્રયત્નથી શિવોપાસના તે વખતે બધે ઠેકાણે ફેલાય અને તેને લીધે જ દાદશ જ્યોતિર્લિંગો અને ખીખાં સુપ્રસિદ્ધ લિંગો જ્યાં ત્યાં પ્રસિદ્ધ થયાં. શિવની પ્રીત્યર્થ પાળવામાં આવતા જુદા જુદા દિવસોમાં મહા વદ ચૌદશને દિવસ શ્રેષ્ઠ માનવામાં આવેલો છે. શાગણ વદ પડવાને દિવસે લોકો શિવરાત્ર પાળે છે એવું આલ્મ્બેરની લખી ગયો છે. દરેક મહિનો પૂનમથી ગણવામાં આવે તો એ તિથિ મહા વદ પડવો ગણાય. બંગાળમાં ફાગણ વદ ચૌદશને દિવસે એટલે ધણે ભાગે આપણા રિવાજ પ્રમાણે જ શિવરાત્ર પાળવામાં આવે છે. કારણકે ત્યાં પણ મહિનો પૂનમથી ગણવામાં આવે છે.

શિવરાત્રની ઉત્પત્તિ

જે કારણને લીધે થઈ તે વિષેની કથા ઇશાનસંહિતા, શિવપુરાણ વગેરે ગ્રંથોમાં મળે છે. બ્રહ્મા અને વિષ્ણુ કરતાં શિવ શ્રેષ્ઠ છે એવું સિદ્ધ કરવા માટે બન્ને જણા તે દિવસે શિવલિંગનો આદિ અને અંત શોધી કાઢવા માટે સામસામી દિશામાં ગયા અને એક વરસ પછી તે જ દિવસે તેઓ નિરાશ થઈને પાછા વળ્યા અને શિવ આપણા કરતાં શ્રેષ્ઠ એવી કપ્પુલાત કરી એમ ઇશાનસંહિતામાં કહેલું છે. ખીજ એક પૌરાણિક કથા એવી છે કે એક શિકારી જળ નાંખી શિકારની રાહ જતો એક મોટા ઝાડ ઉપર બેઠો હતો. એટલામાં કેટલાંક એક હરણ તેની જળમાં સપડાયાં. પરંતુ આ લોક છોડી

*નાટ્યકળામાં કુશળ હોવાથી તેને નટશ્વર કહેતા હતા. એ નટશ્વરનું દેવાલય દક્ષિણમાં પ્રસિદ્ધ છે અને માગશર શુદ્ધ છઠ્ઠને દિવસે ત્યાં આર્દ્રા ઉત્સવ નામનો મોટો જયંત્યુત્સવ ઉજવાય છે. શિવના નૃત્યને ‘તાંડવ નૃત્ય’ કહે છે.

પરલોકમાં જતાં પહેલાં પોતાનાં સગાંવહાલાંને મળી આવવાની રજા તેમણે તે શિકારી પાસે માગી. તેમની વિનંતિ કબુલ કરી તેણે તેમને જવા દીધાં. પછી બીજે દિવસે વચનથી બંધાયેલાં તે હરણો પોતાનાં સગાંવહાલાંઓની રજા લઈ મરવા માટે તૈયાર થઈ તે જે ઠેકાણે હતો ત્યાં આવ્યાં; પરંતુ મરવાને તૈયાર થએલાં હરણોની સત્યપરાયણતા જોઈ તે શિકારીનું અંતઃકરણ પીગળ્યું. વળી એ બધાંએ અનુભૂતાં શિવરાત્રનો અપવાસ કર્યો તેથી તે શિકારીને અને હરણાંઓને કૈલાસપ્રાપ્તિ થઈ. હાલમાં દેખાનારા મૃગશીર્ષ નક્ષત્ર સાથે એ કથાનો સંબંધ દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનના અદ્વાણુ લોકો જોડે છે. દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમાં શિવરાત્રીને જે કથા કહેવામાં આવે છે તે જરા જુદી છે. જે ઝાડ ઉપર શિકારી બેઠો હતો તે બીલીનું ઝાડ હતું. ઝાડ પર બેસવાની સગવડ કરવા માટે તેણે કેટલાંક પાંદડાં તોડીને નીચે નાંખ્યાં. એ પાંદડાં નીચે રેતીમાં દટાયેલા શંકરના એક લિંગ ઉપર પડ્યાં. આખા દિવસના અપવાસથી અને મહાદેવની બીલીપત્રથી પૂજા કર્યાના પુણ્યથી એ શિકારીએ કૈલાસમાં ગમન કર્યું.

શાસ્ત્રોક્ત વિાધ અને રૂઢિ

તેરશને દિવસે મહાશિવરાત્રવ્રત પાળવું. રુદ્રમંત્રોચ્ચાર સાથે શિવલિંગ ઉપર અભિષેક કર્યા બાદ શક્તિ અનુસાર અષ્ટોત્તર, સહસ્ર અથવા લક્ષ બીલીપત્ર તેને ચડાવવાં. શિવરાત્ર જો ત્રણ પ્રહર પહેલાં પૂરી થાય તો ચતુર્દશીની આખરે અને ત્રણ પ્રહર કરતાં ચતુર્દશી વધારે હોય તો સવારના મહેરમાં તિથિનો અંત થતાં પહેલાં પારણાં કરવાં. આમ

ચતુર્દશીને દિવસે જ શિવરાત્ર આવાનો અવસર ભાગ્યે જ આવે છે. આ અવસર વિશેષ પુણ્યકારક માનેલો છે. શિવ-પૂજન પછી મિષ્ટાન્ન ભોજન કરવું એવું શાસ્ત્રવચન હોવાથી શિવરાત્ર બાદ કરતાં બીજા બધા શિવપૂજનને દિવસે દેવ-પૂજન પૂરી થતાં વેંત ભોજન કરવામાં આવે છે. પરંતુ શિવરાત્ર ત્રીજે પ્રહરે પૂરી થાય છે, અને હિન્દુ પદ્ધતિ પ્રમાણે મધરાત પછી ભોજન કરવું નિષિદ્ધ હોવાથી ફલાહાર કરવામાં આવે છે; માટે શિવરાત્ર એ ઉપવાસનો દિવસ માનવામાં આવે છે. સવ આસ્તિક શૈવપંથી લોકો શિવરાત્ર પાળે છે. કેટલાક વૈષ્ણવપંથના લોકો પણ તે દિવસે સિવલિંગની પૂજા કરવામાં વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના મતનો દ્રોહ નથી માનતા. કાળે કરીને આ વ્રતો શિથિલ થતાં જાય છે અને રાતના એક બે પ્રહરમાં જ પૂજા આટોપવામાં આવે છે. નાનાં મોટાં બધાં શિવાલયોમાં દર્શનાભિલાષીઓની ભીડ થાય છે. કાશી, ગોકર્ણ, બેળિવી, સિદ્ધનાથ, વૈજનાથ, રામેશ્વર, ઝંકાર, મહાકાલેશ્વર વગેરે તીર્થસ્થળોએ લાખો લોકોની જત્રા ભરાય છે. ઉત્તર તરફના લોકો કાશીને જોટલું મહત્ત્વ આપે છે તેટલું જ મહત્ત્વ મહારાષ્ટ્ર અને કર્ણાટકના લોકો ગોકર્ણને આપે છે, અને દ્રવિડ દેશના લોકો મદ્રાસ પ્રલાકામાંના એલૂર ગામની પાસે આવેલા બેળિવી ક્ષેત્રને આપે છે. રથોત્સવ અને તીર્થસ્નાન પૂરું થયા પછી ઝોઝવ પુરો થાય છે. આ ઝોઝવ ચાલુ હોય છે ત્યારે ચારે વર્ણના લોકોને દેવાલયની અંદર જઈને લિંગની પૂજા કરવાની છુટ હોય છે, એટલું જ નહિ પણ ચિદંબર જેવા શિવોપાસક બનેલા કેટલાએક શક્ત વર્ણના લોકોને ત્યાંના આહ્વાણે વેદ અને ઉપનિષદોનો પાઠ કરવાને અધિકારી માને

છે. આ લોકોને વેદપાઠનો અર્થ આવડે છે એ જોઈને નવાઈ લાગે છે. આ ઉપરથી એવું દેખાય છે કે જે પ્રમાણે વિષ્ણુના ઉપાસકોની બધા લોકો વૈષ્ણવ અને એવી ધ્રુષ્ટા હતી તેમ શૈવ સંપ્રદાયના લોકો એ પંથ સર્વ વર્ણના લોકો માટે છે એમ માનતા હતા. વિષ્ણુ, ગણપતિ, શક્તિ વગેરે દેવોના ઉપાસકોમાં નિર્માણ થયેલા અનેક પંથોની માફક શૈવોમાં પણ અનેક પંથો છે. વામમાર્ગી, અધોરીપંથ, પરમહંસ, સરભંગી, પાશુપત, લાકુલિન, કાપાલ, કાલામુખ, શૈવ, વીર-શૈવ અથવા લિંગાયત વગેરે અનેક પંથો આજ સુધી આ દેશમાં ઉત્પન્ન થયા છે અને તેમાંના કેટલાએક હજી સુધી કાયમ છે. વીરશૈવ અને શૈવ એ પંથો સિવાયના બીજા પંથો રુદ્રની ભયાનક કલ્પનાઓ પરથી ઉત્પન્ન થયેલા હોવાથી એ પંથના આચારવિચાર સાત્ત્વિક ન હોય એ સ્વાભાવિક છે. લાકુલિન અને પાશુપતપંથ એ એક જ છે અને તેમણે શિવને કાર્ય અને કારણ માનેલો છે. યોગ અને વિધિ કરનારાએને મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે એવું એ માને છે. ‘ૐ પ્રણવ’ નો સર્વ-કાળ જપ, ત્રિકાળ ભસ્મસ્નાન વગેરે ઉપાયોથી મનુષ્ય શિવ-સ્વરૂપમાં લીન થઈ જાય છે એવું પણ એમનું માનવું છે. કાલામુખ પંથનું સ્વરૂપ એમના કરતાં વધારે ભયંકર છે. ખોપ-રીમાં અન્ન ગ્રહણ, આખા શરીર ઉપર ચિતાભસ્મવિલેપન, ભસ્મ-ભક્ષણ, મધસેવન, રુદ્રાક્ષમાલા અને જટાધારણ વગેરે આસુરી ઉપાયોથી શિવને પ્રસન્ન કરવા એવો એ પંથનો મત છે.

ભવભૂતિએ માલતીમાધવ નાટકમાં કાપાલિકોનું વર્ણન કર્યું છે. હાલમાં એ પંથનો લોપ થતો જાય છે અને કાળે કરીને તે નાબૂદ થઈ જશે એમાં સંદેહ નથી. ઉત્તર દેશમાં ‘કાશ્મીરી

શૈવ' નામનો એક ઉજ્જવલ સ્વરૂપનો પંથ છે. એ પંથના લોકો કર્મ અને માયાનો સંબન્ધ શિવની સાથે જોડતા નથી. મહેશ્વર (શિવ) એ જ પરબ્રહ્મ છે; તેણે માત્ર ઇચ્છાથી જગતની ઉત્પત્તિ કરી; જીવ અને શિવમાં ભેદ નથી પણ અંતઃકરણના મેલને (અજ્ઞાનને) લીધે તે ભિન્ન લાગે છે, માટે ચિત્તને એકાગ્ર કરી શિવસ્વરૂપમાં લીન થવાથી અજ્ઞાનરૂપી અંધકારનો નાશ થાય છે. ભસ્મલેપન વગેરે બાહ્ય ઉપચારોથી શિવ પ્રસન્ન થતા નથી એવું આ પંથના લોકો માને છે. સાધારણ રીતે આખા ભારતવર્ષમાં શૈવ સંપ્રદાયી વિખ્યાત થયેલો પંથ કેટલાએક સરળ અને નિરૂપદ્રવી વિધિઓ પાળે છે. આત્મા એ પશુ છે અને શિવ એ જ પતિ છે, અને અજ્ઞાન, કર્મ અને માયા ઉપર જીત મેળવવી એ જ આ શૈવપંથનું મુખ્ય લક્ષણ છે. અન્ય દેવતાને અર્પેલા નૈવેદ્યનું ભક્ષણ, શિવની અથવા શિવભક્તની નિંદા, દેવના કરનો ઇન્કાર અને પ્રાણીઓની હિંસા એ બધું શૈવપંથીઓ માટે નિષિદ્ધ છે. કેટલાએક શૈવો પર વૈષ્ણવપંથનો પ્રભાવ પડવાથી તેઓ હરિહરમાં ભેદ ન માનતા. શિવરાત્ર અને એકાદશી તેઓ સમાન ભક્તિથી પાળે છે. દ્રવિડ દેશમાં આશરે ૧૨૦૦ વર્ષથી શિવભક્તિ ચાલુ છે, એના અનેક પુરાવા મળી આવે છે. આદ્ય શ્રીમત્ શંકરાચાર્યે ઉત્તરમીમાસાનિવેદિત અદ્વૈત મતનો પ્રચાર કર્યો અને કર્મકાંડનું મહત્ત્વ ઓછું કર્યું; અને કર્મ માત્ર દેહશુદ્ધિ માટે જ છે એવું પ્રતિપાદન કરીને વેદાંતમાર્ગનો પ્રચાર કર્યો. એમનો મત ઘણા લોકોએ કબુલ રાખ્યો તેથી નિવૃત્તિમાર્ગનો ફેલાવો થયો. શ્રી શંકરાચાર્યના વિચારોની છાપ કાશ્મીરી શૈવપંથીઓ ઉપર પડી એવું માનવામાં આવે છે. માદિરાજના પુત્ર બસવે

લિંગાયત અથવા વીરશૈવ પંથ

સ્થાપ્યો એવી સાધારણ માન્યતા છે. પરંતુ આ પંથનો તેણે માત્ર પ્રચાર કર્યો—એનો મૂળ સંસ્થાપક તે ન હતો—એનો નોંધ્યો એટલો પુરાવો મળી શકે છે. એ લોકો એકશ્વરી મતનો અનુવાદ કરે છે અને સત, ચિત્ અને આનંદ (સમ્ય-દાનંદ) ને જ શિવત્વ માની પ્રકૃતિ અને પુરુષ નિર્મિત વિશ્વ એમનામાં જ લય પામે છે એવું કહે છે. એટલે તેમણે ઉત્પત્તિ-સ્થાનમાં માનેલ પુરુષપ્રકૃતિને સ્થલ, શિવને લિંગસ્થલ અને જીવને અંગસ્થલ એવી સંજ્ઞાઓ આપી છે. કલા અને ભક્તિ એવા શક્તિના એ વિભાગ કલ્પીને કલાની શિવમાં અને ભક્તિની જીવમાં સ્થાપના કરી છે. તે જ પ્રમાણે ભક્તિ એ જીવ અને શિવને એકત્ર કરનારી છે એવો આ પંથનો મત છે. લિંગ એ શિવનું માત્ર ચિહ્ન નથી પણ પ્રત્યક્ષ શિવ છે એવું માનીને તેને આખો વખત શરીર પર ધારણ કરવું એ વીરશૈવપંથનું મુખ્ય લક્ષણ છે. લિંગાયતોનો લિંગધારણવિધિ લિંગ સ્વાયત્ત દીક્ષાના નામથી પ્રસિદ્ધ છે અને તે બ્રાહ્મણોની જનોઇ પ્રમાણે જ પવિત્ર અને જરૂરી ગણાય છે. એ લોકો ઐ નમઃ શિવાય એ પઠાક્ષરી મંત્ર હમેશાં જપે છે. એ લોકો કદીયે મધમાંસનું સેવન કરતા નથી. તેમનામાં વિધવા પુનર્વિવાહનો રિવાજ પ્રચલિત છે. તેઓ અટકાવ આવેલી સ્ત્રીઓની આભડછેટ માનતા નથી. તેમનામાં જંગમ (ગોરજી) શીલવંત (ભક્ત) બજુજી (વેપારી) અને પંચમસાલી એવા ચાર ભેદ છે. તેમાંના બજુજીનો વર્ગ ધનવાન અને પરોપ-કારી હોવા વિષે તેની ખ્યાતિ છે. જંગમમાં કેટલાએક વિરક્ત છે. મ્હૈસુરના ચિતળદુર્ગમાં એ લોકોનો મુખ્ય મંડ છે અને ત્યાંના આચાર્યને બધા લિંગાયતો ઉપર ધર્માધિકાર છે.

ઉપસંહાર

આ દેશમાં વેદકાળમાં જુદા જુદા દેવોની ઉપાસનાનો આરંભ થયો. પછી સૂર્ય, ચંદ્ર, પૃથ્વી, જલ, તેજ, વાયુ, વિદ્યુત અને મેઘ એ બધામાં एकम् સત્ અર્થાત એક જ ઇશ્વર છે એવી શ્રદ્ધા ઉપાસકોમાં ઉપજી. કાળે કરીને ધાર્મિક બુદ્ધિમાં અનેક ફેરફારો થઇને પૌરાણિક કાળમાં શિવ અને વિષ્ણુ * એ એ દેવોને જ પ્રાધાન્ય મળ્યું. તેમાં પણ શૈવોની સંખ્યા વધારે છે. આવો આ સર્વવ્યાપી સંપ્રદાય—પછી તેમાં ગમે તેટલા સારા નરસા વિભાગ હોય—આપણને શું કહે છે એ સમજી લઇ તે પ્રમાણે ચાલવાનું આપણા હિંદુઓનું કર્તવ્ય છે. જેમ સર્વ દેવોનું વર્ગીકરણ ત્રિમૂર્તિમાં કરી શકાય છે તેમ આ દેશમાં પ્રચલિત ધર્મપંથોના પણ ત્રણ વર્ગો પાડી શકાય છે. આ ત્રણ વર્ગના લોક દેવને ઉદ્દેશીને અનુક્રમે તસ્યૈવાહમ્, તવૈવાહમ્ અને ત્વમેવાહમ્ એટલે હું તેનો છું, હું તારો છું અને હું તું જ છું એમ કહે છે. જેની આધ્યાત્મિક પ્રગતિ ઓછી થયેલી છે તે ઇશ્વરને પોતાની સન્નિધિ ન માનતાં તે દૂર અને અદૃશ્ય છે એમ માને છે. તેના પરના અમાનના પડદા જ્યાં સુધી દૂર ન થાય ત્યાં સુધી જ આ ધાર્મિક વૃત્તિ રહી શકે છે. શ્રદ્ધાને લીધે આ પડદા જેમ જેમ દૂર થતા જાય છે તેમ તેમ ભાવ, નિષ્ઠા, ઉત્સાહ, ઇત્યાદિની મદદથી મનુષ્ય ઇશ્વરનું સાન્નિધ્ય સમજી શકે છે અને તે તવૈવાહમ્ એટલે હું તારો છું એવું કહેવાને લાયક બને છે. આ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઇ કે તરત ઇશ્વર તેને દષ્ટિગોચર થાય છે. આથી ચે

* આ દેવ વિષ્ણુનું વિવેચન મહાએકાદશીના વિભાગમાં જોવું.

હું પગથીયું એટલે પ્રગતિની અંતિમ સ્થિતિમાં હું અને તું અથવા હું અને તે એ બેદભાવ જ રહેતો નથી. એને જ આધ્યાત્મિક પ્રગતિની પરમાવધિ કહે છે. આ સ્થિતિમાં પ્રભુ અને સેવક અથવા ઇશ્વર અને ભક્ત એકબીજામાં લીન થઈ જાય છે. તેને જ વેદાન્ત એટલે વેદનું અથવા જ્ઞાનનું છેવટનું પગથીયું કહે છે. શિવોપાસનાનું અંતિમ ધ્યેય પણ એ જ છે. એટલા માટે જ શૈવ એ અદ્વૈતી છે એવું કહેવામાં આવે છે. ત્રિકાંડમાં જ્ઞાનકાંડની રચના એ જ અદ્વૈત મત ઉપર થયેલી છે. જ્ઞાનમાર્ગ વિશેષ અધરો છે એમ જાણીને ગીતામાં ઉપદેશ કરતી વખતે ભગવાને અર્જુનને કહ્યું છે કે—

क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्ता सक्तचेतसाम् ।

ગીતા (અ. ૧૨)

અવ્યક્તને ઠેકાણે ચિત્ત સ્થિર કરવું અધરું હોવાથી આ જ્ઞાનમાર્ગ ફેંકી દેવા જેવો છે એમ માનવું જોખમભરેલું છે.

પરં બાકીનો માર્ગ (એટલે કેવળ સત્ય અને અદ્વિતીય ઇશ્વરનું અનન્ય ભાવથી ચિંતન કરવું) ઉપાસના કાંડમાં પણ ગૌણી ભક્તિમાર્ગથી * શ્રેષ્ઠ ગણાયો છે; પરંતુ ગમે તે ઉપાયથી પરમેશ્વરને પ્રાપ્ત કરી લેવા એટલું જ જો દરેક પંથનું ધ્યેય હોય તો વ્યર્થ વાદવિવાદ અને હઠ કરવામાં આયુષ્યનો દુરુપયોગ કરવામાં શો લાભ ? જેઓ કોઈ પણ ઉપાયથી ઇશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કરી લે છે તેમને અંતર્યામી ઇશ્વર જ દેખાય છે. સર્વ વિષયોમાં ઇશ્વરનો હાથ, સહુના મનમાં ઇશ્વરનું ચિત્ત,

* અવતારાદિકોની કલ્પના કરીને ઇશ્વરની ભક્તિ કરવી એને 'ગૌણી ભક્તિમાર્ગ' એવી સંજ્ઞા આપી છે.

સર્વનાં નેત્રોમાં ઇશ્વરની દૃષ્ટિ, સર્વ કાર્યોમાં ઇશ્વરની પ્રેરણા,
 સર્વ ક્રેમમાં ઇશ્વરની ભક્તિ, સર્વ સદ્ગુણોમાં ઇશ્વરી સદ્ગુણ
 અને સર્વ સ્થળે ઇશ્વરનો વાસ હોવાનો તેમને અખંડ અનુભવ
 થાય છે. કેટલાએક શિવોપાસકોએ અદ્વૈત મતનો આશ્રય
 લઇ એવો અનુભવ મેળવ્યો છે. ત્યાં ભતિભેદ અથવા પંથ-
 ભેદનો સવાલ નથી હોતો. સર્વ વર્ણને માટે શિવાલયનું દ્વાર
 મુક્ત રહે છે. ભક્તિના આ આનંદાશ્રુથી નેત્રોના, અહંકારનો
 મેલ ઘોષ નાખવાથી દૃષ્ટિ નિર્મળ થાય છે અને મનુષ્યનું
 અંતિમ ધ્યેય એક જ છે એની પ્રતીતિ થાય છે. જ્યાં સુધી
 આપણે એકબીજાના દોષ જ જોયા કરશું ત્યાં સુધી પ્રેમ અને
 ઐક્યનો આપણામાં વાસ થશે નહિ. તત્ત્વજ્ઞાનનો વાદ તો
 જગતના અંત સુધી ચાલુ રહેવાનો જ છે. સામસામા પક્ષો
 હંમેશ રહેવાના જ. માટે વિકારવશ થઇને એકબીજાના દોષ
 કાઢવામાં શક્તિનો દુરુપયોગ ન કરતાં એકબીજાના ગુણ જોવા
 તરફ જ આપણી વૃત્તિ હોવી જોઇએ. કોઇ આર્યસમાજનો
 પક્ષ લે છે તો કોઇ બ્રહ્મોસમાજનો લે છે. કોઇ વૈષ્ણવી
 દીક્ષાની સ્તુતિ કરે છે તો કોઇ શૈવપંથને અગ્રસ્થાન આપે
 છે. પરંતુ બ્રહ્મવિદાજ્ઞોતિ પરમ્ એટલે પરમેશ્વરને જાણનારાઓ
 ઉત્તમ ગતિને પામે છે એ મત બધાને જ કબુલ છે. એક જ
 પરમ ધામ તરફ પહોંચવાને બધા પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. આ
 ઐક્ય સર્વ પંથોને કબુલ થશે તો કોઇ પણ નવા અથવા
 જુના પંથના અચનુયાયીઓને બીજા પંથના લોકો તરફ તિર-
 સ્કાર બતાવવાનું કારણ નહિ રહે અને દરેકનો પ્રગતિનો
 માર્ગ નિષ્કંટક થશે. ઉપાનિષદોએ કહ્યા મુજબ ના મયેત્
 બ્હીવાનું અથવા નિરાશ થવાનું કારણ નથી, કારણકે સારી

વિધાના પ્રભાવથી ઉપલી ભાવના બધાનાં અંતઃકરણમાં ઉદય પામવા લાગી છે.

પુરાણમતવાદી અને મુધારણાભિમાની

ભાઈઓ! આ શિવસ્વરૂપનું નવી દૃષ્ટિથી અવલોકન કરો અને તેનું ભજન કરો, એટલે આધ્યાત્મિક અને આધિભૌતિક ઉન્નતિને માટે મથનારા બન્ને પંથને સહાય કર્યા જેવું થશે. હિન્દુસ્તાન એ શિવનો વિરાટ દેહ, પ્રચંડ હિમાલય એ તેની જટા, અને ધવલગિરિ એ જ તેનો સુંદર મુકુટ છે; અને ઋષિ-મુનીઓએ જેનાં વખાણુ કર્યા છે એવું પવિત્ર ગંગાતીર્થ તેની જટામાંથી વહે છે. વિંધ્યાચલરૂપી નાગ એ તેનો કંદોરો છે. પૂર્વ અને પશ્ચિમ તરફનો પ્રદેશ એ તેના હાથ છે અને પ્રચંડ ગર્જના કરનારો મહાસાગર એ તેનો ડમરૂ છે. શિવના અંશરૂપે આ પ્રાણીમાત્રની સેવા કરવામાં જ શિવસેવા સમાયેલી છે. આ શિવસ્વરૂપમાં જેઓ તક્ષીન થશે તેઓ કાળે કરીને શિવ-સ્વરૂપ જ બનશે.

મહોક્ષઃ સ્વર્વાંગં પરશુરજિનં મસ્મ કણિનઃ ।

કપાલં ચેતીયત્તવ વરદ તન્નોપકરણમ્ ॥ ૮ ॥

મહિમ્ન સ્તોત્રમાંના ઉપલા વર્ણુન પ્રમાણે એક ધરડો બળદ, ભાંગી ગયેલો ખાટલો, બૂનો પરશુ, રાખનો ઢગલો, આસપાસ સર્પ, હાથમાં ખોપરી એવા જેના વૈભવ છે તે શિવની ઉપાસના અગ્રગણ્ય માનવી કે કેમ એ સવાલ ઉભો થાય છે. ઉપર વર્ણુવેલી સંપત્તિ આજે પણ આપણા અન્ન-દાતા ખેડુતોની પાસે આપણને પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. જનાવરોને સંપ્રતિરૂપ મીની તેનું રક્ષણ કરનારા આ ગરીબ ખેડુતોની સ્થિતિ મુધારવાનો યથાશક્તિ પ્રયત્ન કર્યા વિના શિવને સંતુષ્ટ

કરવાનો બીજો ક્યો ઉપાય છે ? કારણકે શિવ તો ખેડૂત લોકોએ દેવ તરીકે માનેલા પશુઓનો (જનાવરોનો) પતિ છે. માટે જ આ પશુપતિની ઉપાસનાને અમે મહત્ત્વ આપીયે છીયે. શિવ તમોગુણી છે એવું માનવામાં આવે છે. હલકી કોમોમાં તેનો આ તમોગુણ જ પ્રધાન છે એમ શાસ્ત્રકારોનું કહેવું છે. જેના હાથમાં માનવમુદ્રિતું જીવન છે એવો આ નીચ મનાયેલો વર્ગ તમોગુણનો આશ્રય કરીને પોતાનું કાર્ય પાર પાડવાને શક્તિમાન થયેલો છે. માત્ર નૈતિક અને ઔદ્ધિક વિકાસથી રાષ્ટ્રની ઉન્નતિ થઈ શકતી નથી. તે ગુણોના વિકાસ સાથે તમોગુણના તેજ અને શીલના પ્રાપ્ત્યની પણ જરૂર છે. તેથી જ તમોગુણના આધિદૈવત શિવની આરાધના પણ ઇષ્ટ છે.

રાષ્ટ્રહિત સાધવા માટે લોકસેવાનું કોઈ પણ કામ કરવું એ વિશ્વની શક્તિ અથવા દેવદેવતાઓની પૂજા કર્યા બરાબર છે. હિંદસ્વરૂપી વિરાટ શિવપ્રતિમાની પૂજા કરવા તેના પર આધાર રાખનારા સર્વ પ્રાણીઓએ તૈયાર થવું જોઈયે. પૃથ્વીને વ્યાપી રહેલો વિશાળ સાગર, બ્રહ્મપુત્રા અને સિંધુ જેવા નદ, કૃષ્ણા અને ગોદાવરી જેવી નદીઓ અને ન્હાનાં ન્હાનાં તળાવ, ખાખોચીયાં એ બધામાંથી વરાળરૂપે વાદળોંઓ ઉત્પન્ન કરી પ્રાણીના વર્ષાવથી જીવમાત્રના જીવનનું કાર્ય ઇશ્વરી શક્તિથી થાય છે. તેમ રાજા અને રંક ઉચ્ચ અને નીચ સમજા અને દુર્જાન એ બધાએ એક દિલથી આર્યભૂમિરૂપી શંકરને (સુખદાતા દેવતાને) ચરણે પોતાને અર્પણ કરી યથા-શક્તિ સત્કાર્ય કરવાને તૈયાર થવું જોઈયે. આ વાત દરેકના અંતઃકરણ ઉપર ઠસાવવાને જો આ શિવરાત્રિ મહોત્સવ

કારણજૂત થાય તો પણ બધાનો ઉદ્ધાર થઈ જાય. કોઈ પણ કામ યોગ્ય રીતે કરવામાં આવે તો તેનું ફળ મળ્યા વિના રહેતું જ નથી. ઉપર આપેલી નિષાધની વાત સત્કાર્ય કરવાને આપણને પ્રેરણા કરશે. શ્રી શંકરનો વરદ હસ્ત આ દેશ ઉપર કાયમ રહેા.

શાગણ મહિનો

દક્ષિણમાં ફાગણ મહિનો વર્ષની આખરનો માહનો ગણાય છે. આ મહિનો અગ્રેજી માર્ચ મહિનાના અરસામાં આવે છે. શ્રીકૃષ્ણ પ્રાત્યર્થ આ મહિનામાં ગાય, ચોખ્ખા અને વસ્ત્રનું દાન કરવું. શાગણની પૂનમ મન્વાદિ છે. એ તિથિને હોલિકા કહે છે. શાગણ વદ પડવાને દિવસે વસંતારંભનો ઉત્સવ કરવો. ખીજે દિવસે રાજાએ દરબાર ભરવો. તે વખતે પ્રજાજનોએ તેની ઉપર સિંદુર, કંકુ, ચંદન, અખીત્ર વગેરે નાખવાં અને નૃત્ય, ગાયન, વિનોદ વગેરેમાં તે દિવસ ગાળવો. આ મહિનામાં મુખ્ય—અને એક જ—તહેવાર હોળીનો છે.

ફાગણુનો ઉત્સવ અને હોળી

શાલિવાહન શકની માસગણુના પ્રમાણે છેવટના ફાગણુ મહિનામાં ફાગણુનો ઉત્સવ કરવો એવું ભવિષ્યાદિ પુરાણોમાં કહેલું છે. સાધારણ રીતે શુદ્ધ નોમથી પૂનમ સુધી આ તહેવાર નાનાં મોટાં સહુ આનંદથી પાળે છે. સ્થાન પરત્વે તેને શિમગા, હોલિકાદહન અથવા હોળી, હુતાશની મહોત્સવ, દોલયાત્રા વગેરે નામે છે. ઉત્તરમાં તેને દોલયાત્રા, કોંકણ અને મહારાષ્ટ્રમાં શિમગા અથવા હોળી અને દક્ષિણમાં કામદહન કહે છે. આ તહેવાર પાળવાની રીત બધે ઢેકાણે એક જ ગ્નતની હોવા છતાં તેની ઉત્પત્તિ બધે ઢેકાણે સરખી નથી મનાતી. છતાંયે તેને વસંતોત્સવ અથવા

વસંતગમનોત્સવ

એ નામ આપવામાં હરકત નથી. ઉત્તર તરફના લોકો આ તહેવાર કૃષ્ણ વિષે હોવાનું માને છે. વિષ્ણુપુરાણ અને ભાગ-

વતમાં કૃષ્ણ નાની ઉમરના હતા ત્યારે તેને ઝેરી દૂધ પાઇને તેનો જીવ લેવાને માટે કંસે પૂતના નામની રાક્ષસીને મોકલી; પરંતુ દૂધ પીતાં પીતાં કૃષ્ણે તેનો પ્રાણ ચૂસી લઇને તેને (પૂતનાને) જમને ઘેર મોકલી એવી કથા છે. એ જ પૂતનાને હોળીની રાત્રે બાળવામાં આવે છે એવું માનવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત આ હોલિકાદહનની કેટલાએક દિવસ આગળથી કૃષ્ણની બાળલીલા રમવામાં આવે છે. મહારાષ્ટ્ર અને કોંકણના લોકો ભવિષ્યપુરાણ ઉપર આધાર રાખીને કહે છે કે અસલના વખતમાં દૌંઢા નામની એક જયંકર રાક્ષસી ન્હાનાં છોકરાંએને હેરાન કરવા લાગી ત્યારે બીભત્સ ગાળો અને શાપ આપીને અને ઠેકાણે ઠેકાણે પ્રચંડ અગ્નિ સળગાવીને તેને ખેંચીવડાવી ગામની બહાર હાંકી ફાંદવા માટે આ યુક્તિ કરવામાં આવી. દક્ષિણના લોકો આ તહેવાર કેવળ કામદેવની ખાતર પાળે છે. યોગેશ્વર શિવ તપ કરવામાં તક્ષીન હતા ત્યારે મદનની મારફત દેવોએ તેનું ધ્યાન પાર્વતી તરફ ખેંચવાનો પ્રયત્ન કર્યો. તેથી શંકરે ક્રોધિત થઇ પોતાની ત્રીજી આંખ ઉઘાડી મદનને બાળીને ભસ્મ કર્યો એવી પણ એક કથા મળે છે.

પ્રાન્ત પરત્વે રૂઢિનો ભેદ

શાસ્ત્રમાં હોલિકાદહન વગેરે કેવી રીતે રવું તેના સહજ ઉપાયો બતાવેલા છે. પણ આત્મસ્વાતંત્ર્યના આ યુગમાં તેમને કોઇ ગણકારતું નથી. બંગાળમાં ફાગણ શુદ્ધ ચૌદશથી દોલયાત્રા ઉત્સવનો પ્રારંભ થાય છે. તે દિવસે ઘરનો માલેક અપવાસ કરે છે અને સવારે કૃષ્ણની અને સાંજે અગ્નિની પૂજા કરે છે. પૂજા પૂરી થયા પછી કૃષ્ણની મૂર્તિ ઉપર ૧૯૯ (કંકુ)

નાખવામાં આવે છે. ભેગા થયેલા લોકોના ઉપર પણ તે નાખવાનો રિવાજ છે. પછી ઘરની બહાર ઘાસનું એક પુતળું બાળવામાં આવે છે. તે પુતળાને જ હોળી કહે છે. નીચલા વર્ણના લોકો હોલિકાદહનના તહેવારને ખૂબ મહત્વનો માને છે. શુદ્ધ તેરશથી પૂનમ સુધી મહારાષ્ટ્ર અને કર્ણાટકમાં હોળીને દિવસે જે રીતરિવાજ પગાય છે તે જ રીતરિવાજ અંગાળમાં પણ પાળવામાં આવે છે. હિન્દી લશ્કરના લોકો પણ આ દિવસમાં પોતાના અધિકારીઓના ઉપર ગુલાલ નાખે છે અને તેઓ પણ તેમને રમવાની છૂટ આપે છે. પૂનમને દિવસે કૃષ્ણની મૂર્તિને હીંચકા ઉપર અથવા પારણામાં બેસાડી સવારથી તે સાંજ સુધી તેને હિંડોળા ખવડાવવામાં આવે છે. આ ક્રિયા ત્યાર પછી પણ કેટલાએક દિવસ સુધી ચાલે છે. આ મૂર્તિનું દર્શન કરવા માટે ઘણા લોકો એક-બીજાને ત્યાં જાય છે. ગામડાંઓમાં આ ઓઝોવો સાર્વજનિક રીતે ઉજવાય છે.

ઓરિસ્સા પ્રાન્તમાં અંગાળાની માફક જ દોલોત્સવ થાય છે. માત્ર હોલિકાદહનવિધિ થતો નથી. ત્યાં ચૈતન્યસંપ્રદાયી લોકોનો જથ્થો મોટો છે. આ પંથના ગુંસાધઓ અને બ્રાહ્મણો કૃષ્ણમૂર્તિને પાલખીમાં બેસાડી ઘેર ઘેર લઈ જાય છે. બધાને અત્તર અને ગુલાલ આપ્યા પછી વસ્ત્રો અને દક્ષિણા આપી ઘરનો માલિક તેમનો સત્કાર કરે છે. ગોવાળીયાઓને આ ઉત્સવ વધારે પ્રિય છે. તે દિવસે તેઓ નવાં કપડાં પહેરે છે અને પોતાનાં ઢોરો માટે જરૂરી ચીજો પણ લાવે છે. એ ગોવાળીયાઓ એક જથ્થોને કૃષ્ણનો વેષ આપીને તેના ઉપરી-પણા નીચે મેળા ભરે છે અને કેટલાએક દિવસ સુધી ટીપ-રીના નાચ વગેરેથી લોકોને કૃષ્ણલીલાનું રમરણ કરાવે છે.

ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં ફાગણ શુદ્ધ પાંચમથી બધા લોકો લાલ અને પીળા રંગનાં કપડાં પહેરી શુભાલ ઉડાડે છે અને ગાયન ગાય છે, અને એ પ્રમાણે પૂનમ સુધીના દિવસો ખૂબ આનંદમાં વીતાડે છે. ત્યાં સુધીમાં ગામના લોકો ગામને જાહેર ઠેકાણે અનેક ઉપાયે લાકડાં છાણાં વગેરેનો ઢગલો ભેગો કરી રાખે છે અને પૂનમને દિવસે તેને સળગાવી તેની રાખ કરવામાં આવે છે. તે વખતે ગામના લોકો રમતગમત અને વાતો કરવામાં વખત ગાળે છે. અગ્નિનારાયણને લાકડાં વગેરે અર્પણ કર્યા પછી દરેક જણ ગોતપોતાને ઘેર જાય છે. બીજે દિવસે બધી રાખ પાણીમાં નાખવામાં આવે છે. કેટલાં એક આસ્તિક લોક-મુખ્યત્વે શૈવ-હોળીની ભસ્મને પાપનાશક માનીને શરીરે ચોળે છે. મુંબઈ ઈલાકામાં જુદે જુદે સ્થાને આ તહેવાર પાળવાની જુદી જુદી રીતો છે. તહેવારના દિવસ પણ બધે ઠેકાણે એકસરખા હોતા નથી. કેટલેક ઠેકાણે શુદ્ધ નોમથી પૂનમ સુધી તો કેટલેક ઠેકાણે પૂનમથી અમાસ સુધી પોતાના ગજા પ્રમાણે લોકો ઉત્સવના દિવસ નક્કી કરે છે. તોપણ આ તહેવારનું પ્રધાન અંગ હોલિકાદહન બધે ઠેકાણે પૂનમને દિવસે કરવામાં આવે છે. ગામોગામ હોળી દર વરસે દરાવેલી જગ્યાએ સળગાવવામાં આવે છે. તે વખતે દરેક ઘરનો ઓછામાં ઓછો એક માણસ ત્યાં હાજર હોય છે. હોળીની વચમાં આંખો, માડ, સોપારી, એરડી અથવા કેળ એમાંનું એકાદું ઝાડ પૂરવાની રીત ઘણે ઠેકાણે છે. તે શિવાય શહેરના સરીયામ ચોક અને બીજા શેરીઓના રસ્તાઓ ઉપર હોળી સળગાવવામાં આવે છે. હોળી આખી રાત બળતી રાખવા માટે છાકરાઓ રત્રિ પહેરા ભરે છે. હોળી પ્રજ્વલિત

હોય તે વખતે તે છોકરાઓની નજર ચુકવી કોઈ પણ માણસ સાફ કપડાં અને જોડા સાથે ત્યાંથી પસાર થઈ શકે જ નહિ. તે દિવસે બ્રાહ્મણ લોકો પોતાની મંડળીમાં કાશી અને ભાંગ પીતા અને ગંજીફો-પત્તાં રમતા રમતા ઉજ્જગરો કરે છે. બીજા વર્ગના લોકો તો ભાંગ, ગાંજો, ચંડુલ, અરીણુ, દારૂ વગેરે કેફી ચીજોને ઉદાર આશ્રય આપવાને માટે તે જ દિવસ છે એમ માનીને ખેલાન થાય ત્યાં સુધી તેનું સેવન કરે છે.

ગુજરાતમાં પણ બધા વર્ણના લોક હોળીનો તહેવાર પાળે છે. પૂનમને દિવસે હોળી સળગાવે છે અને વદ પડવાને “ધુળેટી” કહે છે. જૂના વખતમાં તે દિવસે ગામડાંઓમાં લોકો બે પક્ષ પાડીને, પથરા, ઇંટ, લાકડીઓ વગેરેથી મારા-મારી કરતા. હલકી જતના કોળી, ઠાકરડા વગેરે લોકો દારૂ પીને મસ્ત બનતા અને તે મારામારીમાં એકાદ બે ખૂન પણ થતાં. હવે એ રિવાજ બંધ પડતો જાય છે. વિદ્યાપ્રચાર અને નૈતિક શિક્ષણનું એ પરિણામ છે. વડોદરા શહેરમાં એ તહેવાર ખૂબ ઠાઠથી પાળવામાં આવે છે. શ્રીમંત સરકાર સયાજીરાવ મહારાજ ગાયકવાડે એમાંનો અશ્લીલ ભાગ બંધ કરેલો છે. પરંતુ તેથી ગાયન વગેરે કળાઓને જે ઉત્તેજન મળતું હતું તેમાં ઉણપ આવવા દીધી નથી. વદ પડવાને દિવસે દોલોત્સવ થાય છે. મંદિરમાં દેવની મૂર્તિને હિંડોળા ઉપર બેસાડે છે અને તેને આસોપાલવ વગેરેથી સુશોભિત કરે છે તથા દેવ ઉપર ગુલાલ નાંખે છે. તે દિવસે દરબાર ભરવામાં આવે છે. ગુજરાતમાં રંગપંચમીનો તહેવાર સ્વતંત્ર રીતે પાળવામાં નથી આવતો. તેનો સમાવેશ હોળીના તહેવારમાં જ કરવામાં આવેલો છે એવું જણાય છે. મુંબઈ અને તેની આસપાસના

ભાગમાં હોળી પહેલાં પાંચ દિવસ અગાઉ દરરોજ સૂર્યાસ્ત પછી ઘરની સામે નાની હોળી સજગાવવાનો રિવાજ છે. પૂનમને ખીજે દિવસે સવારના પહોરમાં એ જ અગ્નિ ઉપર ગરમ કરેલા પાણીથી સ્નાન કર્યા પછી હોળીની પૂજા કરે છે અને વદ પડવાને તહેવાર માનીને લોકો તે દિવસે મિષ્ટાન્ન ભોજન કર્યા પછી દેવતાં દર્શન જાય છે. મદ્રાસ ઇલાકામાં શાગણનો ઉત્સવ મોટા પાયા પર થતો નથી. ત્યાં શિવાલયની સામે હોળી સજગાવવાનો રિવાજ છે.

હોળી પછી શાગણના ઉત્સવના ખીજા અંગની શરૂઆત થાય છે. ગોવામાં અને દક્ષિણ કોંકણમાં ત્રાંસાં, શરણાઈ, ઢાલ વગેરે વાજાંત્રા સાથે નાચમાં કુશળ એવી વારાંગનાઓને લઈને ગામવાળાઓ આસપાસનાં ગામડાઓમાં ઘેર ઘેર જાય છે. ત્યાં નાચ વગેરે રમતો થયા બાદ ઘરનો ધણી થાળમાં થોડું રૂપાનાણું લઈ આવી તે લોકોને આપે છે. ગોવામાં અને કર્ણાટકમાં હલકા વર્ણના લોકો જીંડાના ફૂલોની માળાઓ માથાથી તે પગ સુધી પહેરી લઈ ટીપરીની રમત રમતાં ઘરોઘર જાય છે. ત્યાં હોળીના દિવસમાં 'ધુમટી ધુમટ' નામનું વિચિત્ર વાજાંત્ર આશરે પચાસેક લોકો ભેગા મળીને વગાડે છે. ધુમટ સાથે વગાડવામાં આવનારાં ઝાંઝ, શરણાઈ, તખલા, સારંગી વગેરેનો અવાજ, તાલથી નાચનારી વારાંગનાઓના પગ માંહેની ધુધરીઓનો છમ છમ અવાજ અને એ બધા કરતાં ચડીયાતો એ વારાંગનાઓનો મધુર કંઠ, એ બધાથી જ્યારે વાતાવરણ ગાજી ઉઠે છે ત્યારે આસપાસના બધા લોકો એક ક્ષણ સુધી જગતનાં દુઃખો ભૂલી ગયા હોય એવો ભાસ થાય છે. જાતજાતના વેષ લઈ લોકોનું મનોરંજન કરનારા,

અકિતરસનાં ગાયન ગાનારા અને એકાદ છોકરાને રાધાનો વેષ આપીને તેની પાસેથી કૃષ્ણલીલાનાં ગાયન ગવડાવનારા મેળા જ્યારે ચાલતા હોય ત્યારે પ્રેક્ષકોનું ધ્યાન પેલા નાના બાળકો તરફ છે એમ જોતાં આ ઉત્સવમાં સામેલ થનારા ભાવિ નાગરિકોના ભાવિ કાર્યક્રમ વિષે મનમાં જાતજાતની કલ્પનાઓ ઉભી થાય છે. કેટલાંએક શહેરો અને ગામડાંઓમાં હલકા વર્ણની સ્ત્રીઓ અને છોકરીઓ પોતપોતાની ટોળીઓ બનાવી ઘેર ઘેર જાય છે અને ગુજરાતી સ્ત્રીઓની જેમ ગરબા ગાતી ગાતી ગોળ ફરે છે. ઉત્સવમાં સામેલ થનારા આ બધા લોકોનો હેતુ કેવળ પૈસા મેળવવા એ હોય છે. તેઓ ભૂલે-ચુકે પણ સત્કાર્ય કરતા નથી. કણ્યાટકમાં પ્રકત કણુખી, ધાટી વગેરે લોકો જેઓ હોળીનો તહેવાર મોટા ઉત્સાહથી ઉજવે છે તેઓ દારૂ નથી પીતા કે ભૂંડાં ગાયન નથી ગાતા. તેઓ મેળવેલા પૈસાનો ઉપયોગ દેવકાર્ય માટે કરે છે એ આનંદની વાત છે.

ઐતિહાસિક માહિતી

હિન્દુ રાજ્યો વસંતપંચમીથી વસંતઋતુ પૂરી થતાં સુધીના ધણાખરા દિવસ તહેવાર તરીકે ગણતા હતા, તેના કેટલાંએક ઐતિહાસિક દાખલા મળી આવે છે. કર્નલ ટાંડે રજપૂતોની રીતભાતોનું વર્ણન જે સરસ રીતે કરેલું છે તે ઉપરથી દેખાય છે કે વસંતપંચમીથી ચાળીસ દિવસ એટલે ફાગણની પૂનમ સુધી રજપૂત લોકો ઉદેપુરમાં ફાવે તેવું વર્તન કરતા. શ્રેષ્ઠ અને કનિષ્ઠ વર્ગના લોક ખીભત્સ ગાયન ગાતાં ભટકતા ફરતા. ભાંગ, અશીણ અને કેશી પદાર્થોવાળી મિઠાઇ ખાઇ અને દારૂ પીને મસ્ત બની હલકી જાતના લોક ઉદેપુરમાં

(મુખ્યત્વે કરીને શાગણ માસની શરૂઆતથી) રસ્તાપર બટ-
કતા. તે વખતે તેઓ એકબીજા ઉપર ગુલાલ અને લાલ
રંગનું પાણી છાંટતા. તેને લીધે કેટલાએક દિવસ સુધી લોકોનાં
મોઢાં અને કપડાં લાલ લાલ દેખાતાં. છેવટને દિવસે હોળીને
વરઘોડો ઘોડા ઉપર કાઢવામાં આવતો. તે વખતે ગુલાલના
દડા બનાવી એક બીજાને મારવામાં આવતા. તે દિવસે
મેવાડનો રાણો પણ પોતાના સરદારો સાથે એક ભવ્ય તાલુમાં
આશરે એકાદ કલાક સુધી હોળીના શાગ સાંભળવા બેસતો.
પછી તે સરદારોને જમણ આપવામાં આવતું. ભોજન થયા
બાદ તેમને નારીયેળ અને એક લાકડાની તલવાર અક્ષિય
આપવામાં આવતી. વસંતોત્સવની શરૂઆત થયા બાદ ખરી
તલવારથી મનુષ્યનો શિરચ્છેદ કરવો યોગ્ય નથી એવું માનીને
આ આનંદમય વખતમાં યુદ્ધનો વિચાર મનમાંથી કાઢી નાંખી
બધાએ એકબીજા સાથે સુલેહસંપત્તી રહેવું એ યોગ્ય છે
એવું બતાવવાના હેતુથી નકલી તલવાર આપવાને આ
સમારંભ થતો હશે. તે પછી હોળી કર્યા બાદ એકબીજા ઉપર
અખીલ અને ગુલાલ ઉડાડવામાં આવતો અને બીજે દિવસે
એક પ્રદર વીત્યા પછી લોકો પોતપોતાને ઘેર જઈ સ્વચ્છ
થતા અને નવાં કપડાં પહેરી તેઓ પોતાના સરદારો અને
રાજપુત્રોને શક્તિ અનુસાર નજરાણું અર્પણ કરતા.

કર્નલ ટોડના ઉપલા વર્ણન ઉપરથી જણાય છે કે આ
તહેવાર સાર્વજનિક રીતે પાળવામાં આવતો અને રાજાઓ
પણ તેની સાથે સમભાવ રાખતા એવું દેખાય છે. હિન્દુ
રાજાઓના દરબારમાં રહેનારા બ્રિટિશ રેસિડેન્ટ પણ હોળીને
વખતે મહારાજા સાથે ઓચ્છવ બેવાને માટે જતા હતા.

મહારાજા દૌલતરાવ શિંદેના દરબારમાં થયેલા હોળીના ઓચ્છવનું વર્ણન મેજર બાકીને પોતાના એક પત્રમાં સરસ રીતે કરેલું છે. બંગાળીનો નવાબ સિરાજ-ઉદ્-દૌલા હોળીને વખતે ખોટા સંદેશ મોકલતો અને તે સંદેશ પર વિશ્વાસ રાખનારા સરદારોને તે મૂર્ખ કહી તેમની મશ્કરી કરતો એવું કર્નલ પીયર્સ લખી ગયા છે. આ રિવાજ અંગ્રેજી ‘એપ્રિલ ફૂલ’ (April fool) ના રિવાજ જેવો જ રમુજી છે. શંકાજી ભોંસલે પાંચ વરસનો હતો ત્યારે રંગપંચમીના દરબારમાં લખોજી બધવની નાની ઉમરની દીકરી જીબાબાએ તેના ઉપર ગુલાલ છાંટ્યો. તેથી તેમનું પતિપત્નીનું સગપણ ઠરાવીને આખરે તેમનાં લગ્ન થયાં, અને તેમને પેટે નરકેસરી શિવાજી જન્મ્યા એવી કથા ભાટ, ચારણ વગેરે લોકો પ્રેમથી ગાય છે. એ ઉપરથી એટલું જ જણાય છે કે મરાઠાઓના રાજ્યમાં આ તહેવાર ઠાઠથી પાળવામાં આવતો.

ફાલગુનોત્સવનાં અનિષ્ટ પરિણામ

વસંતાગમન તરીકે પાળવામાં આવતા આ તહેવારમાં જે ખરાબ રિવાજ દાખલ થયા છે તેનું વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન કરવું યોગ્ય નથી, તોપણ એ વિષે મૂંઝા રહેવું એ પણ યોગ્ય નથી માટે તેનું થોડું વિવેચન કરીએ છીએ. હિમાલયથી કન્યા-કુમારી સુધી આ તહેવાર જુદા જુદા નામે પાળવામાં આવે છે અને તેમાં વધતા ઓછા પ્રમાણમાં અનીતિ અને ખીભત્સપણું જોવામાં આવે છે. ચોરી, ગાળાગાળી, શાંખ-ધ્વનિ, લોકોના સામાનનો નાશ, અશ્લીલ સ્ત્રીપુરુષોને સાથે લઇને ફરવું, દારૂ પીને મસ્ત બનવું, સ્ત્રીઓને અશ્લીલ શબ્દોથી બોલાવવી, એકબીજાનાં કપડાં ઉપર જૂંડા શબ્દો

લખવા વગેરે જે પાશવ કૃત્યો કરવામાં આવે છે તે બીજે
 કોઈ પણ પ્રસંગે કરવામાં આવતાં નથી. પરંતુ આ તહેવારનું
 એ એક મુખ્ય અંગ થઈ પડવાથી નવા વિચારોના સભ્ય
 અને સદાચારી લોકોને આ શાસ્ત્રનોત્સવથી ચીડ ચડે છે.
 સ્ત્રીજન ધર્મના લોકો આથી આપણી મશ્કરી કરે છે. અનાય
 અને અવૈદિક રિવાજો હાલમાં જોવામાં આવે છે તેનું કારણ
 એવું જણાય છે કે અનેક અનાયોનો આર્યો સાથે સંસર્ગ
 થવાથી મૂળના રિવાજોમાં સડો પેઠો. હોળીને બીજે દિવસે
 અન્યજનને અડયા બાદ નહાવું એવું શાસ્ત્રવચન છે. આ
 ઉપરથી પણ એવું દેખાય છે કે આ તહેવાર આર્યો અને
 અનાયો સાથે મળીને ઉજવે એવો ઉત્પાદકોનો હેતુ હોવો
 જોઈએ. આ તહેવારની ઉત્પત્તિ સાથે દૌંદા રાક્ષસીની કથા
 પુરાણકારોએ જોડી દીધી છે. પરંતુ હાલમાં તો આ રાક્ષસી
 ક્યાંય જણાતી નથી; તેથી તેનો વધ કરવાની આ ધમાલ,
 તેની ગેરહાજરીમાં માત્ર નીતિનો વધ કરવાને જ કારણભૂત
 થાય છે. એટલા માટે આ તહેવારનું સ્વરૂપ શુદ્ધ અને
 નિર્મળ કરવામાં ધર્મ કોઈ રીતે આડે આવે એમ
 અમને લાગતું નથી. આ તહેવાર અત્યંત પ્રાચીન છે, એટલું
 જ નહિ પણ પૃથ્વી ઉપરના બધા દેશોમાં આ તહેવાર
 હોતો અને આજે પણ છે. મનુષ્ય પ્રાણી સ્વભાવતઃ ઉત્સવ-
 પ્રિય છે અને તેથી ઋતુપરત્વે તે તે ઋતુને શોભે એવા
 તહેવારો પ્રચારમાં લાવવાની ઇચ્છા તેને સહેજે ઉત્પન્ન થાય
 છે. પૃથ્વી ઉપરના ચાલુ તહેવારો અને કેવળ ધાર્મિક તહેવારો
 આ ઇચ્છાના સ્વરૂપ છે. ચોમાસા પછી ઠંડીના દિવસમાં
 માણસની પ્રકૃતિ સ્વસ્થ નથી હોતી. પાનખર ઋતુનું વિપરીત

પરિણામ આખી સૃષ્ટિ ઉપર થાય છે અને વનની બધી શોભાનો નાશ થાય છે. વસંતાગમનને લીધે વિશ્વનાં પ્રાણી-માત્ર અને વનસ્પતિમાં નવું તેજ, નવો પ્રાણ, નિર્સર્ગદત્ત ચેતના જોવામાં આવે છે. આ તહેવાર એ સંક્રમણ સ્થિતિનો સૂચક છે એ સિદ્ધ કરવાને હૈંદ રાક્ષસીનું વર્ણન કરનાર ભવિષ્યપુરાણનું નીચલું એક જ વાક્ય બસ છે.

અથ પંચદશો શુક્લ ફાલ્ગુનસ્ય નરાધિપ ।

શોતકાલો વિનિષ્ક્રાંતઃ પ્રાતર્ગ્રીષ્મો ભવિષ્યતિ ॥ ૧૩૨-૨૪

અર્થાત્ “હે રાજા, આજે ફાલ્ગુન શુદ્ધ પુનમ છે. હવે હંડીના દિવસ પુરા થયા ને ગ્રીષ્મ ઋતુ ખેસશે.” આ ઉપરથી હોળી એટલે હંડીના ત્રાસદાયક દિવસો પુરા થયા વિષેનો એક આનંદપ્રદર્શક સાર્વજનિક દિવસ એવું સિદ્ધ થાય છે. યદ્દી ગુદા ગુદા સંપ્રદાયના પુરાણકારોએ આ તહેવારનો સંબંધ પોતાના પ્રિય દેવો સાથે લગાડીને કોઈએ તે શિવવિષયક તો કોઈએ તે કૃષ્ણવિષયક છે એવું પ્રતિપાદન કર્યું. પાશ્ચાત્ય દેશોમાં પણ એ જ ઘટના બની. યુરોપમાં જૂના વખતમાં અનેક દેવતાઓની પૂજા ચાલતી. ખ્રિસ્તી ધર્મને લીધે અનેક દેવતાની રૂઢિ નાશ પામી એ જો કે ખરૂં છે, તોપણ તે દેવતાઓના જે અનેક તહેવારો ચાલુ હતા તેમને ખ્રિસ્તી સાધુઓ (Saints) સાથે જોડવામાં આવ્યા. અંગ્રેજો સંકેત લોકો જૂના વખતમાં જનન્યુઆરીની ૮મી તારીખે વર્ષારંભ ગણીને દિવસ લાંખો થયાના આનંદમાં હોળી સળગાવતા. હાલ પણ ક્રિસ્ટમસ (નાતાલ)ને વખતે આવી રીતે હોળી સળગાવવામાં આવે છે. આનંદનો દુનિયા દર્શાવવા માટે હોળી,

(bon-fire) સળગાવવાનો રિવાજ જગતના સુધરેલા લોકોમાં પણ છે. ઇતિહાસ ઉપરથી જણાય છે કે પ્રાચીન રોમન લોકો દરેક વર્ષે ફેબ્રુઆરી મહિનાના અરસામાં હોળીના જેવો જ તહેવાર પાળતા હતા. મુસલમાન ધર્મના લોકો મોહરમને વરસની શરૂઆતનો દિવસ માને છે અને શીયા પંથના લોકો અલી અને તેના પુત્ર હસન તથા હુસેનની ખાતર તાગુત વગેરે બનાવીને એ તહેવાર પાળે છે. તે તહેવારમાં પણ હોળીનો વિધિ છે. એ સર્વ જુદા જુદા લોકોમાં વસંત માટે થતા કતસવ. (નાતાલ, ઇસ્ટર, મોહરમ, હુતાશની) ના પ્રકાર લગભગ સરખા જ છે. મનને રીઝવવા માટે જુદા જુદા વેષ લેવા, મિથાન્ન ભોજન કરવું, નૃત્ય તથા ગાન કરવાં વગેરે જેમ સર્વસામાન્ય છે તેમ મધપાન, અસભ્ય વર્તન વગેરે પણ સર્વસામાન્ય છે. આ ઉપરથી એવું દેખાય છે કે તહેવારો મનુષ્યના અંતઃકરણમાં એકલી સાર્વિક વૃત્તિ જ નહિ, પરંતુ રાજસ અને તામસ વૃત્તિ પણ જન્યુત કરે છે. માટે મૂળમાં એ તહેવાર ઉત્પન્ન કરનારાઓના હેતુ એક કોરે રહીને કાળે કરીને તેમાં વધતા ઓછા પ્રમાણમાં સડો દાખલ થતો ગયો. તેથી કાંઈને પણ એકબીજાની મશ્કરી કરવાનું કારણ નથી. આજની સ્થિતિ જોડે આવી છે તોપણ દરેક તહેવારને શુદ્ધ સ્વરૂપ આપવું એ દરેક ધર્મના પંથવાળાએ પોતાની શરજ માનવી જોઈએ.

વિચારવા લાયક બાબતો

શ્રીકૃષ્ણે ગીતાની મારફત સર્વસામાન્ય અને ત્રિકાલા-બાધિત નીતિનો ભડોળ આપ્યા જગત આગળ ધર્યો અને

ધર્મનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો એવી તેમની કીર્તિ છે. તે જ ભગવાંતના નામ સાથે સંકળાયેલા ડોલોત્સવમાં કેટલાયે ખરાબ અને અસભ્ય રીતરિવાજો જોવામાં આવે તેના કરતાં વધારે નામોશીભરેલું બીજું શું હોય ? યોગિરાજ શિવે ત્રીજી આંખ ઉઘાડી અગ્નિની ધગધગતી જવાળાઓ બહાર છોડી તેમને મોહપાશમાં ફસાવવાનો પ્રયત્ન કરનાર મનમથને બાળીને ભસ્મ કર્યો તે પ્રસંગના સ્મારક તરીકે પાળવામાં આવનાર આ તહેવારમાં પણ ને શોભે એવા અનાચાર છુટથી ચાલવા દેવા એ શું માણસાઈ ભૂલી જવા જેવું નથી ? શિવના જેવી ત્રીજી આંખ દરેક જણને હોય છે. તેને જ જ્ઞાનચક્ષુ કહે છે. જ્ઞાનરૂપી અગ્નિથી હીન મનોવૃત્તિનો નાશ કરવો એમ સૂચવનારો હોળીનો તહેવાર નીતિને બુલાવી દબ આપણને પાપકર્મમાં નાખવાને કારણભૂત થાય એ કેટલું દુઃખદ છે ? ગુલાલ અથવા અખીલ ઉડાડવો, નાચગાયનથી મનને આનંદ આપવો અને આનંદની નિશાની તરીકે દરેક ગામમાં હોળી સળગાવવી તેમાં અમને જરાય વાંધો નથી; પરંતુ ઉત્સાહની વૃદ્ધિને બહાને આપણે દુરાચારમાં એક બે અડવાડીયાં ગાળીએ છીએ અને દુષ્ટ સંસ્કારોને મનમાં રહેજે દાખલ થવા દઈએ છીએ તથા તેને લીધે શરીરનો અને સંપત્તિનો બગાડ થાય છે, એટલું જ નહિ પણ મેળવેલાં જ્ઞાન અને આખરે ઉપર પણ પાણી ફરે છે એ વિચારથી મન અત્યંત દુઃખિત થાય છે.

આર્યાવર્તમાં સંગીતકળાના ઉદય પછી તેને વૈભવને શિખરે પહોંચાડનારા તે કળાના કેટલાએક ભક્તો અને ભોક્તા થઈ ગયા. આ કળાનું યોગ્ય મહત્ત્વ ધ્યાનમાં રાખી તેનો સંબંધ

સ્વર્ગના ગાંધર્વો સાથે જોડવામાં આવ્યો. ગાયનકળા સામવેદમાં સમાયેલી છે એમ માનવામાં આવે છે. તે જ કળાની હાલમાં અધોગતિ થઇ છે. ગાયનકળા ઉપર ભરણુપોષણ કરનારો જે વર્ગ છે તેમની નૈતિક ઉત્તતિ વના આ કળાનો ઉત્કર્ષ થવો મુશ્કેલ છે. આ લોકોએ પૈસા કમાવાની લાલચે લોકોની અભિરુચિને અયોગ્ય વલણ આપેલું છે. આવી સ્થિતિમાં સર્વ સ્થળે ગાંધર્વ મહાવિદ્યાલયો સ્થાપી આ કળાને ઉત્તત કરવાને જ્યારે અનેક વિજ્ઞા દિગમ્યરો જન્મશે ત્યારે જ આપણા હેતુઓ પાર પડશે. ભજન કીર્તનને વખતે ઇશ્વરસ્વરૂપનું સ્મરણ કરાવનારી રાગરાગિણીઓ હોળીના તહેવારમાં મનોવૃત્તિને અનીતિના સામ્રાજ્યમાં ખેંચી લઇ જાય છે. સમાજહિતચિંતકો શું તેને માટે દિલગીર નહિ થાય ?

માતા અને ભગિની સમાન ગણાયેલો સ્ત્રીવર્ગ

એ વખતે નાના અને મોટાના મોટામાંથી નીકળતા અપશબ્દોના મારનો ભોગ થઇ પડે છે એવું જોઇએ છીએ ત્યારે મન ખુબ દિલગીર થાય છે. ઇશ્વરે આપેલી વાણીનો આવી રીતે દુરુપયોગ કરનારાઓની અમને દયા આવે છે. ભાવિ નાગરિકોનાં મહોંમાંથી નીકળનારા અપશબ્દો કાને પડતાં જ દેશના ભવિષ્ય વિષે મન નિરાશ અને ચિંતાતુર બને છે. આપણી માતા અને ભગિની સમાન એવા સ્ત્રીવર્ગની, આપણી માતૃ-જાતિની વિટંબના નાનાં છોકરાંઓને કરવા દેનારા વયોવૃદ્ધ અને જ્ઞાનવૃદ્ધ પુરુષો તેમને યોગ્ય વખતે જો સ્ત્રીના મહત્ત્વની ઝાળખાણ કરી આપવામાં ચુકશે તો તેમને અને તેમના વંશજોને હાથે સમાજમાં ન્યાય અને સમતાનો પગપેસારો કરવાનું સત્કાર્ય કોઇ પણ વખત થાય એ શું શક્ય છે ?

કેટલાક વખતથી જાહેર રીતે ચાલતા આવેલા આ નિંદા
વતનનું પરિણામ સમાજ ઉપર કેટલું અનિષ્ટ થયું છે તે
જાણવા માટે આપણા લોકોને જે અપશબ્દો બોલવાની ટેવ
પડી ગઈ છે તે બસ છે. આ સ્થિતિ શું દિલગીર થવા જેવી
નથી ? દુર્યોધન, દુઃશાસન વગેરે આસુરી સ્વભાવના આર્યોએ
સાધ્વી દ્રૌપદીને સભામાં ખેંચી લાવી તેના માનભંગનો જે
અતિશય નિંદા પ્રયત્ન કર્યો તેને માટે શ્રીકૃષ્ણે આખા કૌરવ
કુળનો અને તેમના આશ્રિતોનો નાશ કર્યો. તે જ શ્રીકૃષ્ણના
નામથી અનેક અસંખ્ય લીલા યોજીને આપણી ભગિની અને
માતા સમાન માનેલી સ્ત્રીઓની અનેક પ્રકારે વિટંબના
કરનારા ભારતીઓ ભગવંતના પ્રખર કોપના ભોગ થાય છે
અને તેની જ અવકૃપાથી તેઓ અધોગતિને પામે છે એમ
કહેવામાં અતિશયોક્તિ નહિ થાય. આ તહેવારથી જણાઈ
આવતો આર્યોનો અધઃપાત મનમાં કલેશ ઉત્પન્ન કરનારો છે.
આ રિવાજ અનુચિત, અવૈદિક અને સદ્ધર્મબાહ્ય છે એવું
કહીએ તો અયોગ્ય ગણાય નહિ. ૬૬ ઉપરાંત દારૂ પીને બેભાન
બની નરકનું સાધન કરનારો નરપશુ વગર વિચારે પોતાને
હાથે જ પોતાનું ગળું કાપવાનું અધાર કર્મ કરે છે. મુદ્ધિબ્રંશ,
પરધ તા, અનાચાર અને અનારોગ્યના કારણભૂત આ
મદ્યરૂપી પિશાચોને બાઝી પડી નાચનારા નરાધમો અલ્પકાળમાં
અધોગતિ પામ્યા વિના કેવી રીતે રહેશે ? સમાજની અધોગતિ
ન થાય એવું જેમને લાગતું હોય તેમણે આ અધઃપાતમાંથી
લોકોને બચાવવા માટે સતત મહેનત કરવી જોઈએ. આવા તહે-
વારોથી અળગા રહેવાથી પોતાનું કર્તવ્ય પૂરું થયું એમ
કોઈએ સમજવું નહિ. હાલમાં આ સગન્ધમાં ગામેગામ થતા

સુશિક્ષિતોના પ્રયત્ન

જોષને મનને આનન્દ થાય છે. અર્વાચીન રાજર્ષિ ગોપાળ કૃષ્ણ ગોખલેએ રાષ્ટ્રીયત્વના ધ્યેય ઉપર રચેલી એક ભારત-સેવક સંસ્થાના આશ્રય નીચે સમાજસેવા માટે એક સંઘ સ્થાપ્યો છે અને તે સંઘ જ્ઞાનપ્રચાર, અન્યજોદ્ધાર, નીતિ-વર્ધન, ઋણુવિમોચન, પરસ્પર સહાય વગેરે કાર્યક્ષેત્રમાં અપ્રતિમ કાર્ય કરી રહેલ છે. મુંબઈ જેવા દશ લાખની વસ્તીવાળા શહેરમાં ઠેકાણે ઠેકાણે હોલિકાસમેલનો ભરાવી લોકોની અસંયમી વૃત્તિને ઠેકાણે લાવવાનું મહત્કાર્ય અનેક સુશિક્ષિત દેશહિતચિંતકો કરે છે. આવી સંસ્થાઓ આખા દેશને ખૂણે-ખોયરે સ્થપાય અને કેવળ દ્વાદ્વિગ્નનોત્સવને વખતે જ નહિ, પણ સર્વ કાળ લોકોની નીતિમત્તા સુધારવા અવિશ્રાન્ત પ્રયત્ન કરતી રહે તો થોડા જ વખતમાં આ તહેવારને શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય. ચૈતન્યના ઉપદેશથી રાધાકૃષ્ણની ભક્તિ શુદ્ધ થઈ તેથી એ સંપ્રદાયના લોક આ તહેવારના અશ્લીલ અંગને ઉત્તેજન નથી આપતા. આ બધું એક વ્યક્તિના પરિશ્રમનું ફળ છે, તો પછી હજારો લોકો જો આ કામમાં પ્રેમથી અને ઉત્સાહથી જોડાય તો આ તહેવારનું હાલનું ભયંકર સ્વરૂપ બદલવાને કેટલો વખત લાગે ? સુશિક્ષિત ભાઈઓ ! અજ્ઞાન લોકોને દૂર રાખી આર્યભૂમિના અબ્યુદય માટે કરેલા પ્રયત્નથી દેશની ઉન્નતિ થશે એવી ભ્રમણામાં રખે પડતા. અશિક્ષિત ભાઈઓ ! પ્રાચીન કાળની રૂઢિઓ તમને ગમે તેટલી પ્રિય હોય તોપણ તમારા મુઠ્ઠા ભાઈઓ જો તમને યોગ્ય રસ્તો બતાવે તો તેમના શબ્દને માન આપો. પોતાનો કંકો ખરો પાડવાની હડ તમારી ઉન્નતિને આડે આવશે.

શાસ્ત્રુનોત્સવ પછી આવનારા વર્ષારંભને દિવસે પડવાની શુદ્ધ
 ધન્ય ચડાવવાની લાયકાત હોય એટલા માટે તમારામાં વરસના
 આખરના દિવસો શુદ્ધ અને સાર્વિક ઉત્સાહમાં અને ઉદ્વેગમાં
 ગાળવા એ યોગ્ય છે. સાધારણ રીતે અમે એવી સૂચના
 કરીએ છીએ કે હોળીના દિવસમાં ગામડાંની વસ્તીના પ્રમાણમાં
 એક અથવા એ સાર્વજનિક હોળી કરવી. ગામના પંચની
 એક કારોબારી સમિતિ નીમી તેમની સૂચના પ્રમાણે જરૂર
 જેટલો પૈસો ભેગો કરી તહેવારનો ખર્ચ બાદ જતાં બાકીની
 સિલક વાચનાલય જેવા જ્ઞાનવર્ધનના સંસ્થામાં ખર્ચવી.
 શાસ્ત્રુનોત્સવ માટે નાચ, ગાયન વગેરેની વ્યવસ્થા સાર્વજનિક
 પદ્ધતિથી કરવી અને તે વખતે જ નાના મોટાઓને ભાષણ,
 કીર્તન, પુરાણ વગેરે કરીને ઐદિક અને પારમાર્થિક કર્તવ્ય-
 કર્મની ઓળખાણ તેમને કરાવવી. હોળીના એક એ દિવસ
 અગાઉથી નગરકીર્તનો શરૂ કરવાં. શહેરની વસ્તીના પ્રમાણમાં
 આવા પ્રકારની યોજના કરવાનું કામ શહેરના આગેવાનોની
 જુદી જુદી મંડળીઓને સોંપવું. ન્યાત અને પંચ વગેરે ભેદને
 જરા પણ આશ્રય ન આપતાં એક દિલથી અને શુદ્ધ પ્રેરણાથી
 શાસ્ત્રુનોત્સવ કરવો. ગામેગામ અને શહેરોમાં સ્વયંસેવકોની
 સંસ્થાઓ સ્થાપન કરી તેમાં સુશિક્ષિત યુવકોને દાખલ કરવા.
 બધા તહેવારોને વખતે લોકોની આધિભૌતિક અને પારમાર્થિક
 પ્રગતિને માટે શહેરના આગેવાનો અને મુખ્યત્વે કરીને
 નિશાળોના અધ્યાપકોએ ખનતી મદદ આપવી જોઈએ. સર્વમાન્ય
 વસંતાગમનનો આ તહેવાર શુદ્ધ સ્વરૂપમાં ચાલુ રાખનારા
 ધર્મવીરો જ્યારે જન્મશે ત્યારે સુદિન હશે. પરમેશ્વરની કૃપાથી
 આવો સુદિન સત્વર પ્રાપ્ત થાય એવી પ્રાર્થના કરીએ છીએ.

છેવટની પ્રાર્થના

અહીં સુધી 'આર્યોના તહેવારોનો પ્રાચીન અને અર્વાચીન ઇતિહાસ' યથામતિ લખીને અમે અમારા ગુજરાતના બંધુ ભગિનીઓને ભેટ કરીએ છીએ. વિંડે વિંડે મતિર્મિત્રા એ ન્યાય મુજબ આ પુસ્તકમાંના અમારા વિચારો બધાને પસંદ પડે એવા ન હોય તોપણ નીચેના ત્રણ મુદ્દાઓ વિષે ઘણું ભાગે મતભેદ નહિ હોય એમ માનીએ છીએ.

૧ દરેક આર્યપુત્ર અને આર્યપુત્રીને સ્વધર્મ અને સ્વદેશ માટે આદર અને અભિમાન હોવાં જોઈએ.

૨ દરેક જણે પ્રાચીન કાળનું યથાર્થ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી લેવા માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

૩ સત્ય, ન્યાય, મમતા, પાવિત્ર્ય, અંતર્બાહ્ય શુદ્ધતા અને પરોપકારબુદ્ધિની મદદથી ચતુર્વિધ પુરુષાર્થ દરેક જણે સાધવે જોઈએ.

ઉપલા ત્રણ હેતુઓને પુષ્ટિકારક આ તહેવારોનો ઇતિહાસ લખતી વખતે અમે ઘણી જગ્યાએ કરેલી સૂચનાઓનો વિચાર બધાએ કરવો અને ઉપલા હેતુ પાર પાડવા માટે અમે ઉપર જણાવ્યા છે તે અથવા બીજા પસંદ પડે તેવા ઉપાય યોજવા જોઈએ. લોકસમુદાયમાં પ્રેમસંબન્ધ વધે ને સંપ થાય તે માટે તહેવારો જેવો બીજો રામબાણુ ઇલાજ એકેય નથી. શહેર-વાસીઓ અને ગામડીયાઓના ઉત્સાહવર્ધક તહેવારો રહેવા જ જોઈએ; પરંતુ તેમનામાંથી અનીતિ અને અનાચાર કાઢી નાખીને તેમને શુદ્ધ વળણ આપવાને માટે સુસ્ત માણસોએ કમર કસવી જોઈએ. આપણા ગૃહસંસ્કાર શુદ્ધ થયા, તહેવારોમાંનો સડો કાઢી નાખવામાં આવ્યો, બન્ધુભાવનાનો વિકાસ થયો અને પરમાત્માની ઓળખાણ થવા લાગી એટલે આપણે ઉન્નતિપથે ચડ્યા એમ કહેવામાં હરકત નથી. ઉપદેશામૃતથી બધી રીતે આપણી કાયિક, વાચિક અને માનસિક પ્રગતિ થાય એટલો જ આપણી કથાઓ, કીર્તનો, મેળા, પૂજાસમારંભ, પ્રવચનો વગેરેનો ઉદ્દેશ છે.

આર્યભૂમિમાં જન્મીને તેના અનાજથી જેમનું પોષણ થયું છે એવા આર્યઋષિઓના વંશજો ! ચાલો આપણે એકબીજાનું હિત સાધવા તૈયાર થઈએ. આપણા મતભેદ, પંથભેદ, વર્ણભેદ, જાતિભેદ વગેરે બધી જાતના ભેદોને લીધે ઉત્પન્ન થનારા દ્વૈતભાવને હિન્દુમાતાના ચરણ પાસેના મહા-સાગરમાં કાચમની જલસમાધિ આપીએ અને દેશની ઉન્નતિ માટે પ્રયત્ન કરીએ. પુરુષના યજ્ઞથી વિશ્વ નિર્માણ થયું એવું આપણે માનીએ છીએ તો આત્મોન્નતિ અને દેશોન્નતિ માટે આપણા ક્ષણભંગુર સુખદુઃખોનો યજ્ઞ કરવાને માટે ચાલો

આપણે કાયમને માટે પોતાને હોમીયે. આર્યમાતાના જે પુત્રો માનુકાર્ય માટે તન, મન અને ધનથી મહેનત કરે છે તેમનો જય થાઓ ! આર્યાવર્તના નાનામોટા જે રાજકર્તાઓ સ્વાર્થત્યાગ કરીને પ્રજાની પ્રગતિ માટે રાતદિવસ મથે છે તેમનો વિજય થાઓ !

સન્તઃ સન્તુ નિરંતરં સુકૃતિનો વિધ્વસ્તપાપોદયા
રાજાનઃ પરિપાલયન્તુ વસુધાં ધર્મે સ્થિતાઃ સર્વદા ।
કાલે સંતતવર્ષિણો જલમુચ્ચસન્તુ સ્થિરાઃ પુણ્યતો
મોદન્તાં ધનવદ્ધવાંધવસુહૃદ્દોષ્ટીપ્રમોદાઃ પ્રજાઃ ॥

આખરે જે જગચાલકની પ્રેરણાથી આ ગ્રંથલેખનનું કાર્ય હાથમાં લીધું અને જેની કૃપાથી તે આજે પુરું થાય છે તે દયાધન પરમેશ્વર પાસે ઉપલી સાર્વત્રિક કલ્યાણની માગણી કરીને અમે બધાની રજા લઈએ છીએ.

પુરાતત્ત્વ

(ત્રૈમાસિક)

ગુજરાત પુરાતત્ત્વ મંદિરનું મુખપત્ર

જેમ. ઇતિહાસ, પુરાતત્ત્વ,
સાહિત્ય, ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન
આદિ વિષયો ઉપર લેખો
પ્રકટ કરવામાં આવે છે.

વાર્ષિક લવાજમ: પોસ્ટેજ સાથે રૂ. ૫-૮-૦

લેખો:

ગુજરાત પુરાતત્ત્વ મંદિર,
અમદાવાદ

પુરાતત્વ મન્દિર ગ્રંથાવલિનાં પુસ્તકો

- ૧ પાલીપાઠાવલિ (સં. મુનિ જિનવિજય) ૦-૧૪-૦
- ૨ પ્રાકૃતકથાસંગ્રહ ” ૦-૧૨-૦
- ૩ આર્યવિદ્યા વ્યાખ્યાનમાળા (સાદુ પૂઠું) ૨-૦-૦
- ” ” (ચામડાની પટ્ટી) ૨-૮-૦
- ૪ પ્રાચીન સાહિત્ય (રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરના મૂળ બંગાળી
પરથી અનુવાદક: શ્રી મહાદેવ દેશાઈ અને નરહરિ પરીખ) ૦-૧૨-૦
- ૫ ઉપનિષદપાઠાવલિ (સં. દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર) ૦-૧૨-૦
- ૬ અભિધર્મત્થસંગ્રહો (સં. ધર્માનન્દ કોસમ્બી) ૨-૦-૦ શી. ૩
- ૭ બુદ્ધલીલાસારસંગ્રહ (લે. ધર્માનન્દ કોસમ્બી) ૨-૮-૦
- ૮ પ્રાકૃત ભાષાનું પુલિનાત્મક વ્યાકરણ-
લે. પ્રાકૃત ભાષાવિશારદ પં. ખેચરદાસ જીવરાજ (તૈયાર થાય છે.)
- ૯ વૈદિક પાઠાવલિ (તૈયાર થાય છે.)

(બધાનું પોસ્ટેજ જુડું)

લખો: ગુજરાત પુરાતત્વ મન્દિર,

ઐલિસબ્રિજ, અમદાવાદ

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ તરફથી પ્રકટ થયેલાં પુસ્તકો

- અભાણુશાસ્ત્રપ્રવેશિકા: લેખક: શ્રી રામનારાયણ પાઠક ૨-૦-૦
- પૂર્વરંગ (આર્યાવર્તનું ઇતિવૃત્ત) લેખક: કાલેલકર અને પરીખ ૧-૦-૦
- ઐતિહાસિક વાર્તામાલા (મોગલવંશ)
લેખક: નાનુદલાલ નંદલાલ ચોટસી ૦-૧૨-૦

સંપાદિત શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાના અનુવાદ ૦-૩-૦
૦-૮-૦
૬-૪-૦

ગણિત કી પરિભાષા લેખક: શ્રી હરિહર ભટ્ટ	૦-૪-૦
રવતંત્ર બાલશિક્ષણ (ડૉ. મોન્ટેસોરી)	
શ્રી ગિરિનશંકર બધેકા	૦-૩-૦
બાળવાર્તાઓ (શ્રી ગિરિનશંકર બધેકાનું ભાષણ)	૦-૩-૦
ચણીઓર (બાળકવિતાનો સંગ્રહ, બીજી આવૃત્તિ)	
સંપાદક: શ્રી જીગતરામ દવે	૦-૫-૦
રાયણું (ચણીઓરથી આગળનો કવિતાસંગ્રહ)	
સંપાદક: શ્રી જીગતરામ દવે	૦-૮-૦
ચાલણગાડી-નાની (બાળપોથી-બીજી આવૃત્તિ)	
સંચોજક: શ્રી ગિરિનશંકર બધેકા	૦-૨-૬
ચાલણગાડી-મોટી (બાળપોથી)	
સંચોજક: શ્રી ગિરિનશંકર બધેકા	૦-૩-૦
ગુજરાતી પહેલી ચોપડી સંચોજક: ભરૂચ કેળવણી મંડળ	૦-૪-૬
ગુજરાતી બીજી ચોપડી	૦-૪-૦
“વિદ્યાપીઠ”—દ્વિમાસિક: “સાબરમતી”ની સાથે (વાર્ષિક)	૩-૦-૦

મળવાનાં ઠેકાણા:

- ૧ વિદ્યાપીઠ કાર્યાલય: એલીસબ્રીજ, અમદાવાદ
- ૨ નવજીવન પ્રકાશન મંદિર: અમદાવાદ
- ૩ સર્વે જાણીતા ચોપડીઓ વેચનારાઓને ત્યાં

